વક્રોક્તિજીવિત

કુન્તકનો કાવ્યવિચાર

• નગીનદાસ પારેખ •

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
ગાંધીનગર

વક્રોક્તિજીવિત

કુન્તકનો કાવ્યવિચાર

[મૂળ, ગુજરાતી અનુવાદ તથા વિવરણ]

નગીનદાસ પારેખ

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
દફ્તર ભંડાર ભવન
સેક્ટર-૧૭
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૭

'Vakrokti Jivita—Kuntakno Kavyavichar' (Poetics)
Edited & translated in Gujarati by Nagindas Parekh
Gujarat Sahitya Akademi, Gandhinagar
891·2104

© નગીનદાસ પારેખ

પ્રથમ આવૃત્તિ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૮
પ્રત : ૧૧૫૦

મૂલ્ય : રૂા. ૭૫-૦૦

પ્રકાશક
ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક
મહામાત્ર
ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી
દફતર ભંડાર ભવન, સેક્ટર ૧૭
ગાંધીનગર : ૩૮૨ ૦૧૭
ફોન : ૨૨૪૮૦

મુદ્રક
ભીખાભાઈ સો. પટેલ
ભગવતી મુદ્રણાલય
૧૬, અજય ઇન્ડસ્ટ્રિયલ એસ્ટેટ
દૂધેશ્વર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

પ્રકાશકીય નિવેદન

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું આ તેત્રીસમું પ્રકાશન છે. ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઉત્કર્ષવિકાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં હોય એવાં સર્જનાત્મક, સંશોધનાત્મક અને સૂચિ પ્રકારનાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાનો અકાદમીનો હેતુ રહ્યો છે અને ગુજરાતી, સંસ્કૃત ઇત્યાદિ ભાષાનાં તથા ગુજરાત પ્રદેશના લોકસાહિત્ય અને પ્રાણીજીવન વિશેનાં પુસ્તકો પણ પ્રકાશિત થયાં છે.

ગુજરાતી અને સંસ્કૃત એ બન્ને ભાષાઓના સાહિત્યના અભ્યાસીઓ માટે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના જાણીતા વિદ્વાન શ્રી નગીનદાસ પારેખનું આ સંપાદન ઉપયોગી બનશે. આ ગ્રન્થ પ્રગટ કરવાનો અમને આનંદ છે. નગીનભાઈએ આવો અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રન્થ આપ્યો અને તેના પ્રકાશન સમયે પણ વિવિધ તબક્કે સાથ-સહકાર આપ્યો એ માટે આભાર માનું છું. કર્ણાટક યુનિવર્સિટીએ 'વક્રોક્તિજીવિત ઑફ કુન્તક' પુસ્તકમાંથી ડૉ. કે. કૃષ્ણમૂર્તિ સંપાદિત સંસ્કૃત મૂળ પાઠ આ પુસ્તકમાં છાપવાની અનુમતિ આપી એથી એમનો પણ આભારી છું. આ પ્રકારનાં પુસ્તકોના પ્રકાશનમાં ગુજરાતમાં શુદ્ધ અને સમયસરના મુદ્રણમાં હજુ પણ મુશ્કેલી પડતી હોય છે. અમને પણ એમાં મુશ્કેલી ઊભી થઈ ત્યારે શ્રી ભીખાભાઈએ શ્રમ અને સૂઝથી કામ પૂરું કરી આપ્યું એ માટે તથા શ્રી બાલુભાઈ પારેખનો પ્રૂફવાચન માટે આભારી છું. શ્રી. નગીનભાઈ પારેખનાં 'આનંદવર્ધનનો ધ્વનિવિચાર' અને 'મમ્મટનો કાવ્યવિચાર' જેવાં અન્ય સંપાદનોની જેમ જ આ પુસ્તકને પણ સર્વ અભ્યાસીઓનો ઉમળકાભેર આવકાર મળશે તેવી શ્રદ્ધા સાથે.

તા. ૪-૯-૮૮ હસુ યાજ્ઞિક

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી મહામાત્ર

ગાંધીનગર

ACKNOWLEDGEMENT

The Gujarat Sahitya Akademi, Gujarat State is grateful to the Karnatak University, Dharwad for the permission to use the Sanskrit text of their publication 'Vakroktijivita of Kuntaka' edited by Dr. K. Krishnamoorthy.

Gujarat Sahitya Akademi
Gandhinagar

Hasu Yajnik
Registrar

એક વધુ ગંગાવતરણ

૧

૦. ભારતીય પરંપરામાં કાવ્યનો – એટલે કે કલ્પનોત્થ સાહિત્યનો, તેના સ્વરૂપ, પ્રભાવ અને નિર્માણનો, જેમણે કશીક આગવી દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો છે તેવા મીમાંસકોમાં કુન્તકનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં છે. દસમી શતાબ્દીમાં પહોંચતાં તો કાવ્યના ખેડાણની અને તેના વિવેચનની પરિપાટી એવી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી હતી કે અનેક શાસ્ત્રમાં જે પારંગત હોય તેવી સમર્થ પ્રતિભા માટે પણ કશીક મૌલિક સૈદ્ધાન્તિક ઉદ્‌ભાવના કરવા માટે ઓછો અવકાશ રહ્યો હતો. તોપણ તત્કાલીન કાશ્મીરની ફળદ્રૂપતા અસાધારણ હતી.

૧. કુન્તકની કાવ્યની વ્યાખ્યા બહુપાર્શ્વી છે. કાવ્ય એટલે શબ્દ અને અર્થ, પણ કેવા શબ્દાર્થ? જે શબ્દ અને અર્થ એકબીજાની સાથે મળેલા અને ભળેલા હોય અને જે અમુક બંધમાં વ્યવસ્થિત હોય. એ બંધ પણ કેવો? સર્જકના અનન્ય છટાયુક્ત સર્જનવ્યાપારનું જે પરિણામ હોય અને સંવેદનશીલ ભાવકને જે આહ્‌લાદજનક હોય.

જોઈ શકાશે કે કુન્તકની વ્યાખ્યામાં, વ્યક્ત કરનારને તેમ જ ગ્રહણ કરનારને, વ્યક્ત વસ્તુને તેમ જ વ્યક્ત કરવાની રીતને – એમ પ્રત્યેકને ઉચિત સ્થાન મળ્યું છે. અત્યારની ચલણી પરિભાષામાં કહીએ તો, કુન્તકે કર્તાનો, ભાવકનો અને કૃતિનો – તથા કૃતિના પણ અર્થ, ભાષાશૈલી અને 'સંરચના'નો – પોતાની વ્યાખ્યામાં સુસંગતપણે સમાવેશ કર્યો છે. તેને પરિણામે, આધુનિક કાવ્યવિચારમાં ઐકાન્તિક સર્જકનિષ્ઠા, કૃતિનિષ્ઠા કે બંધારણનિષ્ઠા, અને ભાવકનિષ્ઠા – એવા એવા કારણે જે અતિરેકો સર્જાયા છે, જે ખાઈઓ ખોદાઈ છે તેનાથી કુન્તક બચે છે.

૨. કુન્તકના સિદ્ધાન્તભવનની આધારશિલા – તેના વિચારપિંડનું પ્રાણપ્રદ તત્ત્વ વક્રતા. તેના મતે કાવ્યકૃતિના વર્ણથી લઈને સમગ્ર દેહ સુધીના ઘટકોનું વક્રતા અવિનાભાવી લક્ષણ છે. કાવ્ય એટલે વક્રોક્તિ.

સાદીસીધી, ચાલુ, લોકપ્રસિદ્ધ ઉક્તિના વિરોધે કાવ્યની ઉક્તિ વિશિષ્ટ હોય છે. રાજશેખર કહે છે, કાવ્ય એટલે ઉક્તિવિશેષ. ભોજ કહે છે,

કાવ્ય ઉક્તિપ્રધાન હોય છે. રાઘવને પારિભાષિક સંજ્ઞા લેખે 'ઉક્તિ'નું આપણી કાવ્યવિચારની પરંપરાને આધારે સવિસ્તર વિવરણ કર્યું છે. વ્યવહારભાષા અને કાવ્યભાષા વચ્ચે શો ભેદ છે તેની આ વાત છે. તો કાવ્ય-વિચારના સંદર્ભે આ 'ઉક્તિ'નો વિશેષ શેમાં રહેલો છે? કુન્તક કહે છે. કાવ્યની ઉક્તિ 'વક્ર' હોય છે, અન્યત્ર માત્ર 'વચસ્' હોય છે, પણ કાવ્યમાં 'વક્ર વચસ્' હોય છે.

તો વક્રોક્તિ એટલે કેવી ઉક્તિ? જે ઉક્તિ અસાધારણ છે, વિચિત્ર છે, અતિશયવાળી છે, રમણીય છે, વિદગ્ધતાની છટાવાળી છે, જે પ્રતિભાવંત કવિની—વક્ર કવિની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે, એવી ઉક્તિ તે વક્રોક્તિ.

કવિને જે કહેવાનું હોય, તે આગવી રીતે જ કહી શકાય. સ્થૂળ-પણે એ અર્થને વ્યક્ત કરતી અનેક શકય ઉક્તિઓ હોય પણ કવિનો વિવક્ષિત અર્થ અમુક શબ્દવિશેષ જ વ્યક્ત કરી શકે, અન્ય કોઈ શબ્દ નહિ અને એવી જ રીતે વ્યક્ત થયેલો અર્થ તે જ કાવ્યાર્થ. તે જ સહૃદયોને આહ્લાદ આપે. 'વક્રોક્તિજીવિત'માં કાવ્યકૃતિની પ્રત્યેક કક્ષાએ પ્રકટ થતી, પ્રવર્તતી વક્રતાનું અનેક ઉત્કૃષ્ટ કવિઓમાંથી ઉદાહરણો આપીને ક્રમશઃ સ્વરૂપવિવરણ કરેલું છે. તેમાં કૃતિનાં અકળ સૌંદર્યસ્થાનોને સહજપણે કળતી કુન્તકની સૂક્ષ્મદર્શિતા સર્વત્ર પ્રતીત થાય છે.

કવિ કૃતિનો નિર્માતા છે. કૃતિ અને ભાવકના સંયોગથી કાવ્યનિષ્પત્તિ થાય છે. આ કાવ્યનિષ્પત્તિ એટલે શું? કાવ્યનિષ્પત્તિ એટલે કૃતિના ભાવનથી ભાવકને થતો વૈચિત્ર્યનો અનુભવ. તેને ભંગિ, વિચ્છિત્તિ, સૌંદર્ય, હૃદ્યત્વ, શોભા, મનોજ્ઞતા, ચારુત્વ વગેરે નામે પણ ઓળખાવેલ છે. આ વૈચિત્ર્ય પ્રસિદ્ધ વ્યવહારસરણીને અતિક્રમતું હોય છે—એ અર્થમાં તે અલૌકિક હોય છે. એને સિદ્ધ કરવા કવિ પ્રસિદ્ધ માર્ગને ત્યજી દઈને અર્થ અન્યથા કહે છે તે વક્રોક્તિ. એ કવિકૌશલથી નિર્મિત છટા છે, કવિપ્રતિભાની પ્રૌઢિનું પરિણામ હોય છે—એટલે કે પ્રતિભાથી ઉલ્લિખિત એવા કવિવ્યાપારનું પરિણામ હોય છે.

ભામહે વક્રોક્તિને કાવ્યાલંકારનો અનિવાર્ય ધર્મ ગણ્યો છે અને કાવ્યત્વ અલંકાર ઉપર જ નિર્ભર હોવાથી તેના મતે વક્રોક્તિ એ કાવ્યનો સ્વભાવ છે. દંડીએ પણ સ્વભાવોક્તિને માન્યતા આપી હોવા છતાં વક્રોક્તિને સર્વાધિક મહત્ત્વની ગણી છે. પરંતુ કુન્તકે વક્રોક્તિને કાવ્યનું

જીવિત જ કહી છે, કારણ કે તેને લીધે જ કાવ્ય દ્વારા લોકોત્તર–ચમત્કાર-કારક વૈચિત્ર્યનો ભાવકને અનુભવ થાય છે. એ સાક્ષાત્ અનુભવની બાબત છે, તર્ક કે અનુમાનનો વિષય નથી.

૩. એક પ્રશ્ન એવો સહેજે થાય કે અત્યન્ત વર્ચસ્વી એવા ધ્વનિ-સંપ્રદાયના ધ્વનિતત્ત્વનું કુન્તકના કાવ્યસિદ્ધાન્તમાં શું સ્થાન છે? ધ્વનિ અને વક્રતાની વચ્ચે કેવોક સંબંધ છે? આ બાબતમાં 'એકાવલી'કાર વિદ્યાધર કહે છે કે કુન્તકે ધ્વનિનો 'ભક્તિ'માં – એટલે કે લક્ષ્યાર્થમાં અન્તર્ભાવ થતો હોવાનું માન્યું છે. વિદ્યાધરના કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે કુન્તકે ઉપચાર-વક્રતા અને વક્રતાના અન્ય પ્રકારો નીચે ધ્વનિને લગતા બધા ખ્યાલોનો સમાવેશ કર્યો છે. રુય્યકે પણ કહ્યું છે કે 'વક્રોક્તિજીવિત'-કારે વક્રતા વગેરે દ્વારા સમગ્ર ધ્વનિપ્રપંચને જ સ્વીકાર્યો છે.

'વક્રોક્તિજીવિત'નું વિષયનિરૂપણ સુવ્યવસ્થિત છે. કાવ્યની વ્યાખ્યા અને સામાન્ય સ્વરૂપ પહેલા ઉન્મેષમાં રજૂ કરી, બીજા ઉન્મેષમાં કાવ્યના વર્ણનું અને પદાંશનું, ત્રીજા ઉન્મેષમાં પદાર્થનું અને વાક્યાર્થનું અને છેવટના ચોથા ઉન્મેષમાં પ્રકરણનું અને પ્રબંધનું સ્વરૂપ સમુચિત ઉદાહરણોના વિવરણ સાથે નિરૂપ્યું છે.

૪. વિવિધ કાવ્યતત્ત્વોના નિરૂપણમાં કુન્તકનું સ્વતંત્ર અભિગમ અપનાવવાનું વલણ સહેજે જોઈ શકાય છે, અને તે તે સ્થળે તેની સ્વ-પક્ષની સ્થાપના તર્કપુષ્ટ, સબળ અને સ્પષ્ટ હોવાનું આપણને પ્રતીત થાય છે. રીતિવાદીઓ પાસેથી કુન્તક માર્ગ અને ગુણનાં તત્ત્વ સ્વીકારે છે, પણ તેમનું સ્વરૂપ અને વ્યવસ્થા તે પોતાની રીતે નિશ્ચિત કરે છે. સુકુમાર, વિચિત્ર અને મધ્યમ એવા ત્રણ જ માર્ગ; તે તે માર્ગ અનુસાર જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળા માધુર્ય, પ્રસાદ, લાવણ્ય અને આભિજાત્ય એવા ચાર વિશિષ્ટ ગુણ તથા ઔચિત્ય અને સૌભાગ્ય એવા બે સર્વસામાન્ય ગુણ – એ રીતની કુન્તકની વ્યવસ્થા રીતિવિચાર અને ગુણવિચારની પરંપરામાં વધુ સંગીન જણાય છે. અહીં તેમ જ અન્ય બાબતોમાં કુન્તકનું નિરૂપણ વ્યવસ્થા સ્વીકારવા છતાં શાસ્ત્રીય જડતાથી બચે છે. અને તર્કના ચોકઠામાં બંધ-બેસતા ન થતા સહૃદયના કાવ્યાનુભવને માટે અવકાશ રાખે છે. માર્ગો એ દેશધર્મો નથી, પણ કવિના સ્વભાવ પર આધારિત છે – એટલે કે કવિની શક્તિ, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ પર આધારિત છે, તથા ત્રણેય માર્ગો સમકક્ષ છે, તેમાં તરતમભાવ નથી એવું કુન્તકનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન આપણને ઘણું આધુનિક લાગે છે.

૫. કુન્તકે વાકચવૈચિત્ર્ય નીચે અર્થાલંકારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. અર્થોની રમણીય ગોઠવણીના વિવિધ પ્રકારો અનુસાર જે વિવિધ અલંકાર માન્ય કરાય છે, તેમાં આલંકારિકો વચ્ચે ઠીકઠીક મતભેદ રહ્યો છે. મતભેદ એ જાતનો છે: અમુક પ્રકારની ગોઠવણીને રમણીય ગણવી કે નહિ – તેને અલંકાર ગણવો કે કેમ તે બાબત, અને અમુક ગોઠવણીને સ્વતંત્ર અલંકારનો મોભો આપવો કે તેને કોઈ બીજા અલંકારના પેટામાં મૂકવી તે બાબત. આલંકારિકોનું ઉત્તરોત્તર વલણ અલંકારની સંખ્યા વધારવાનું રહ્યું છે. કુન્તકની વિવેકદૃષ્ટિ એ વલણને ખાળે છે. સમુચિત દલીલો આપીને તે સ્વભાવોક્તિ, પ્રેયસ્, ઊર્જસ્વી, ઉદાત્ત, આશિષ, સમાહિત, વિશેષોક્તિ, યથાસંખ્ય, હેતુ, સૂક્ષ્મ, લેશ જેવાને અલંકાર ગણવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે; બીજી બાજુ તે ઉપમેયોપમા, તુલ્યયોગિતા, અનન્વય, પરિવૃત્તિ, નિદર્શના, પદાર્થોપમા, કલ્પિતોપમા, પ્રતિવસ્તૂપમા, પ્રતીયમાનોપમા, સમાસોક્તિ, ઉપમારૂપક જેવાને ઉપમાના પેટાપ્રકાર તરીકે સ્થાન આપે છે.

૬. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપર કેટલાક આધુનિકોએ એવો આક્ષેપ કરેલો છે કે તે માત્ર છૂટક પદ્યોનું જ વિવેચન કરે છે, સમગ્ર કે અખંડ કૃતિ સાથે તે કામ પાડતું નથી કે પાડી શકતું નથી. કુન્તકનું પ્રકરણ-વિવેચન અને પ્રબંધવિવેચન આ આક્ષેપનો જાણે કે સબળ રદિયો આપે છે. તેમાં કુન્તકે પ્રસ્તુત કરેલાં અનેક ગણ્યમાન્ય કૃતિઓનાં વિવેચન એવાં સૂઝબૂઝવાળાં અને કૃતિના બહિરંગ તેમ જ અંતરંગના વિશ્લેષણ પર આધારિત છે કે આજના વિદગ્ધ વિવેચકને પણ તેમાંથી ઠીક ઠીક શીખવાજાણવાનું મળશે.

કૃતિના વિવિધ અંશો પરસ્પરાધીન અને એકબીજાને અનુપ્રાણિત કરતા હોય છે; ઉત્તમ કૃતિમાં કુતૂહલ અધ્ધર શ્વાસે ટકી રહે અને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે તેવું કથાવસ્તુ હોવું જોઈએ અને અંત અસાધારણ રહસ્યસ્ફોટથી વિસ્મયજનક હોવો જોઈએ; સ્વયં આસ્વાદ્ય હોવા છતાં જે પ્રધાન વસ્તુને પુષ્ટ ન કરતા હોય તેવા કથાંશો દોષરૂપ છે; જે માત્ર કથાવસ્તુ પર નિર્ભર ન હોય પણ રસનિષ્પત્તિના સૌંદર્યથીય મંડિત હોય એવી કૃતિ જ ચિરંતન બને; કૃતિના મર્મ કે તાત્પર્યનું સૂચક હોય એવું તેનું નામકરણ કવિકૌશલનું દ્યોતક છે – એવા એવા અનેક વિચારો કુન્તકની કાવ્યમીમાંસાનાં ચિરંતન તત્ત્વો છે. ઉત્તમ રચનાઓના ઉત્તમ અંશોના સળેસળ ખોલી આપતું તેનું દૃષ્ટિસંપન્ન વિવેચન વિસ્મયકારક છે.

૭. કાવ્યકૃતિઓના માર્મિક વિવરણને આધારે સાહિત્યના સ્વરૂપનો અને તત્ત્વનો વિચાર કરનાર ભારતીય આચાર્યોની નક્ષત્રમાળામાં કુન્તકની દ્યુતિનો ઝળહળાટ અનેરો છે. વિચારણા, નિરૂપણ અને શૈલી ઉપર કર્તાના વ્યક્તિત્વની મુદ્રા જેવી 'વક્રોક્તિજીવિત'માં અંકિત થયેલી પ્રગટપણે અનુભવાય છે, તેવી બીજા અલંકારગ્રંથોમાં નથી અનુભવાતી. સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલ રુચિતંત્ર, પ્રતીતિનો રણકાર, મર્મગ્રાહી સૂઝ, ખંડનું તેમ જ અખંડનું આકલન અને સહૃદયી ભાવોદ્રેકના સંસ્પર્શવાળી અભિવ્યક્તિ – 'વક્રોક્તિજીવિત'કારની આવી ગુણસંપત્તિને લીધે એ અલંકારગ્રંથના પરિશીલનથી આપણી કાવ્યપદાર્થની સમજ સૂક્ષ્મ અને ઊંડી તો બને જ છે, પણ સાથોસાથ એ પરિશીલન પોતે એક અવિસ્મરણીય, રમણીય અનુભૂતિ બની રહે છે.

૨

૧. આવા એક કાવ્યમર્મજ્ઞ, કાવ્યતત્ત્વજ્ઞ અને પ્રકાંડ પંડિતના ગ્રંથમણિનો અનુવાદ એ ભારે ભગીરથકાર્ય ગણાય. તે માટે કાવ્યશાસ્ત્રની વ્યાપક અને ઊંડી જાણકારી જોઈએ. લાંબો સમય માનસિક અને શારીરિક પરિશ્રમ કરવાનો રહે. ઘણી ધીરજ જોઈએ. આ બધી મૂડીથી નગીનદાસભાઈ ઘણા મૂડીદાર હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ. એમણે આ પહેલાં આનંદવર્ધન, જગન્નાથ અને મમ્મટ જેવા વાગ્દેવતાના અવતારોનો ગુજરાતી અવતાર સિદ્ધ કરેલો છે. ગાંધીટાગોરના જીવન અને સાહિત્યની પ્રેરણા અને વિદ્યાપીઠના ગુરુવર્યો પાસેથી મળેલી દીક્ષાથી તેમનો જ્ઞાનયજ્ઞ સાઠેક વરસથી વણઅટક્યો અહોરાત્ર ચાલતો રહ્યો છે. તેમની નજરમાં 'વક્રોક્તિજીવિત' વસી ગયું એટલે તેના અનુવાદનું કાર્ય બે-ત્રણ વરસ – ક્વચિત્ લગાતાર તો કવચિત્ છૂટક-ત્રુટક રૂપે – તેમનું નિત્યનું અનુષ્ઠાન બની ગયું. આ પુરુષાર્થ કરતાં તેમને કેટલા અને કેવા ઊંડા પાણીમાં ઊતરવું પડયું તેનો હું કેટલેક અંશે સાક્ષી છું.

૨. વિચારણાની ઝીણવટને લીધે વક્રોક્તિજીવિતની શૈલી વિદગ્ધ અને વિકટ છે. એક બાજુ કુન્તક જેમ પ્રત્યેક કારિકાના શબ્દેશબ્દનું સવિસ્તર વિવરણ આપે છે તથા ઉદાહરણોના માર્મિક અંશોનું આનંદ, વિસ્મય અને કૌતુકના અહોભાવી ઉદ્ગાર સાથે રહસ્ય પ્રગટ કરે છે, તેમ બીજી બાજુ તે ખંડનમંડન અને વાદવિવાદની શૈલી પણ અપનાવે છે. વિવિધ સ્થાપિત મતો અને પક્ષોની પરંપરા સામે પ્રબળ યુક્તિઓને આધારે વિપક્ષનું

ખંડન અને સ્વમતનું સ્થાપન તેણે અનેક સ્થળે કર્યું છે, અને તેમાં ઘણી વાર યુક્તિ-પ્રતિયુક્તિની જટાજાળ મિતાક્ષરી શૈલીને લીધે અનુવાદક માટે દુરૂહ બને તેમ છે.

૩. આ વિષમતામાં 'વક્રોક્તિજીવિત'ના પાઠની કેટલીક અસ્પષ્ટતા અને અશુદ્ધિને કારણે વૃદ્ધિ થાય છે, જેથી પંડિતો પણ ગૂંચવાય એવાં સ્થળોની તેમાં ખોટ નથી. કૃષ્ણમૂર્તિએ 'વક્રોક્તિજીવિત'ના ચોથા ઉન્મેષનો પાઠ પ્રથમ વાર પ્રસ્તુત કર્યો અને આગળના ઉન્મેષોની પાઠશુદ્ધિ પણ તેમણે જેસલમેરની મહત્ત્વની હસ્તપ્રતને આધારે કરી છે. તે ઉપરાંત અંબાપ્રસાદના 'કલ્પલતાવિવેક'માં ઉદ્ધૃત પાઠોનો પણ તેમણે લાભ લીધો છે. તેમ છતાં કેટલાંક સ્થળ અસ્પષ્ટ કે શંકાસ્પદ રહ્યાં છે, અને નગીનદાસભાઈએ શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિનો પાઠ લીધો હોવા છતાં, કેટલેક સ્થળે અન્ય પાઠો લેવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું છે. 'વક્રોક્તિજીવિત'ના અનુવાદની દુર્ઘટતાનો ખ્યાલ એ વાત ઉપરથી પણ આવશે કે કૃષ્ણમૂર્તિના અંગ્રેજી અનુવાદમાં તેમ જ ચૌખંભા આવૃત્તિમાં આપેલા રાધેશ્યામ મિશ્રના હિંદી અનુવાદમાં પણ કેટલાંક સ્થળોએ અર્થ અસ્પષ્ટ કે અપ્રતીતિકર લાગે છે. કૃષ્ણમૂર્તિએ તો પોતાના અંગ્રેજી અનુવાદની શૈલીસજાવટ કરી હોવાથી તેમાં ઘણે સ્થળે શબ્દશઃ અર્થને બદલે ભાવાર્થ મળે છે.

૪. નગીનદાસભાઈએ યથાશક્ય એ અનુવાદોનો લાભ લીધો છે. પણ તેમનું પ્રયોજન સંસ્કૃત ન જાણનાર ગુજરાતી વાચકો સુધી 'વક્રોક્તિજીવિત'ને પ્રમાણભૂત રીતે પહોંચાડવાનું છે. જો તેમનો ગુજરાતી અનુવાદ ખોડંગાતો, પરતંત્ર, સંસ્કૃત શૈલી અને અભિવ્યક્તિના પડછાયા જેવો, 'તરજુમિયો' બને તો વાચકોને માટે આ કઠિન ગ્રંથના અવગમનમાં ભારે અંતરાયો ઊભા થાય. એટલે યોગ્ય રીતે જ નગીનદાસભાઈએ અનુવાદને મૂળાનુસારી રાખીને પણ અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ શક્ય તેટલો સ્વાભાવિક અને પ્રાસાદિક કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. સંસ્કૃત પંડિતોને જો આમાંથી દસવીશ સ્થાને વિગતોમાં સુધારો કરવા જેવું લાગશે, તો નગીનદાસભાઈ તેને જરૂર આવકારશે. અને આ અનુવાદ કરતાં વધુ સારો, વધુ વિશદ અને પ્રમાણભૂત અનુવાદ કોઈના તરફથી મળશે તો આપણે સૌ રાજીના રેડ થઈશું.

મારી તો સંસ્કૃતજ્ઞોને વિનંતી છે કે તેઓ આપણા વ્યાપક જિજ્ઞાસુ વર્ગને માટે કુન્તક સહિતના બધા કાવ્યમીમાંસકોની સંક્ષિપ્ત પણ

પ્રમાણભૂત વિચારણા રજૂ કરતી તથા વિવિધ કાવ્યવિષયોનો જુદા જુદા વિચારસંપ્રદાયો અનુસાર પરિચય આપતી, વિશદ શૈલીમાં લખાયેલી પુસ્તિકાઓની શ્રેણી તૈયાર કરી આપે. તેમાં યથાસ્થાને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉપરાંત ગુજરાતી, હિંદી, બંગાળી વગેરે કૃતિઓમાંથી પણ સમુચિત દષ્ટાંત જોડી શકાય.

ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રના કેટલાક પાયાના ગ્રંથોને ગુજરાતી કાવ્યતત્ત્વરસિકો માટે સુલભ કરી આપવાનું ભગીરથ કાર્ય વર્ષો સુધી કરતા રહીને નગીનદાસભાઈએ જે ઋણનો બોજ આપણા પર ચડાવ્યો છે, તે ત્યારે જ કાંઈક હળવો કરી શકીએ, જ્યારે આ ક્ષેત્રમાં એમણે કરેલા કામને આપણે આગળ ચલાવીએ અને વિસ્તારીએ.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

નિવેદન

'ધ્વન્યાલોક' પછી હું 'વક્રોક્તિજીવિત'નું કામ શરૂ કરવાનું વિચારતો હતો પણ સ્વ. મુ. શ્રી રસિકલાલ પરીખની ઇચ્છાને માન આપી વચ્ચે 'કાવ્યપ્રકાશ'નું કામ પતાવ્યું. એ પછી 'વક્રોક્તિજીવિત'ના કામની શરૂઆત ૧૪-૧૧-૮૨ દિવાળીના દિવસે થઈ પણ ૨૬-૧૧-૮૨થી કામ બંધ રહ્યું અને ફરી ૩-૧-૮૩થી શરૂ થયું. ૧૪-૨-૮૩ એ પહેલો અને ૪-૩-૮૬ એ બીજો ઉન્મેષ પૂરો થયો. ૨૧-૩-૮૩થી કામ ફરી બંધ પડ્યું. દરમ્યાન હું લખેલો ભાગ ડૉ. ભાયાણી સાથે વાંચી ગયો. ફરી ૬-૯-૮૩થી લેખન ચાલુ થયું અને ૧૨-૧૦-૮૩ના રોજ ત્રીજો અને ૨૮-૧૦-૮૩ના રોજ ચોથો ઉન્મેષ પૂરો થયો. આમ, વચમાં કામ બંધ રહ્યું તે ગાળા બાદ કરતાં કુલ સાત મહિને કામ પૂરું થયું. એ પછી ત્રીજો અને ચોથો ઉન્મેષ પણ હું ડૉ. ભાયાણી સાથે વાંચી ગયો.

આ પહેલાંના મારા બે ગ્રંથો — 'ધ્વન્યાલોક – આનંદવર્ધનનો ધ્વનિવિચાર' અને 'કાવ્યપ્રકાશ – મમ્મટનો કાવ્યવિચાર' — ની પેઠે આ ગ્રંથમાં પણ મારો પ્રધાન આશય કુંતકનો કાવ્યવિચાર ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ રજૂ કરવાનો છે અને તેથી અનુવાદ કરવામાં મેં કેટલીક વાર કારિકાના અનુવાદમાં વૃત્તિનો ભાગ સમાવી દીધો છે, અને ક્યાંક સમજૂતી પણ દાખલ કરી છે, પણ મૂળ જોનાર એ તરત તારવી શકે એવું છે. વળી, કારિકા, વૃત્તિ અને વિવરણ ત્રણે માટે જુદા જુદા ટાઇપની વ્યવસ્થા કરી છે એટલે એ ભાગો જુદા તો પડે જ છે, પણ લખાણ સળંગ વાંચી શકાય એવું રહે એની કાળજી રાખી છે.

આ ગ્રંથ માટે મેં ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિ સંપાદિત પાઠ જ સ્વીકારી લીધો છે; જોકે એમાં કેટલેક સ્થળે ફેરફાર કર્યા છે અને તેની યાદી અલગ આપી છે. કૃષ્ણમૂર્તિ સંપાદિત પાઠ આ ગ્રંથ માટે વાપરવાની પરવાનગી આપવા માટે હું કર્ણાટક યુનિવર્સિટીનો આભારી છું.

ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિના ગ્રંથ ઉપરાંત મેં આચાર્ય વિશ્વેશ્વર સંપાદિત હિંદી 'વક્રોક્તિજીવિત'નો તેમ જ ચૌખંબા ગ્રંથમાળાના શ્રી રાધેશ્યામ શર્મા સંપાદિત 'વક્રોક્તિજીવતિ'નો પણ મારી સમજ માટે ઉપયોગ કર્યો છે. એ જ રીતે ડૉ. દાસગુપ્તના લેખની પણ મદદ લીધી છે. એ સૌ વિદ્વાનોનો

અહીં ઋણસ્વીકાર કરું છું.

ડૉ. ભાયાણીની મદદ વગર આ ગ્રંથ કદાચ તૈયાર થયો જ ન હોત, એટલો બધો શ્રમ અને સમય એમણે એની પાછળ આપ્યા છે. અને ગ્રંથ છપાવા માંડચો ત્યારે હું પ્રૂફ જોઈ શકું એમ ન રહેતાં, અંતિમ પ્રૂફ જોવાનું પણ એમણે સ્વેચ્છાએ ઉપાડી લીધું અને તે પાર ઉતાર્યું. ઉપરાંત, પોતાની અનેકવિધ વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓમાંથી સમય કાઢી પ્રસ્તાવના પણ લખી આપી. આ બધાનો આભાર શી રીતે માની શકાય? એટલે એ મિથ્યા પ્રયત્ન કરતો નથી.

ડૉ. વી. એમ. કુલકર્ણીએ આ કામમાં રસ થઈ અવારનવાર સલાહ-સૂચન આપ્યાં છે તે માટે હું તેમનો પણ આભારી છું.

આ અનુવાદનો પહેલો ઉન્મેષ અને બીજા ઉન્મેષનો શરૂઆતનો ભાગ ત્રૈમાસિક 'વિવેચન'માં પ્રગટ થયા હતા તેની હું સાભાર નોંધ લઉં છું. એ જ રીતે, આ ગ્રંથની સૂચિઓમાં અધ્યાપક શ્રી વિજય પંડયાએ કરેલી મદદનો પણ મારે સાભાર ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. અંતે, આ ગ્રંથનું પ્રકાશન હાથ ધરવા માટે હું ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો પણ આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથની સાથે મારે હાથે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ચાર પ્રધાન આચાર્યોનો કાવ્યવિચાર ગુજરાતીમાં રજૂ થઈ શકચો એનો મને એક પ્રકારનો સાત્ત્વિક આનંદ છે. આશા રાખું છું કે આ પ્રયત્ન પણ કાવ્ય-જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી થઈ પડશે.

૨૧, સરદાર પટેલ નગર
અમદાવાદ-૬
રામનવમી : ૨૬-૩-૮૮

નગીનદાસ પારેખ

અનુક્રમણિકા

[વિષયની સાથે કૌંસમાંના આંકડા કારિકાના છે]

ઉન્મેષ પહેલો	૩–૧૦૦
વૃત્તિનું મંગલાચરણ	૩
ગ્રંથનું મંગલાચરણ (૧)	૪
ગ્રંથનું નામ, વિષય અને પ્રયોજન (૨)	૪
કાવ્યનું પહેલું પ્રયોજન (૩)	૫
કાવ્યનું બીજું પ્રયોજન (૪)	૭
કાવ્યનું ત્રીજું પ્રયોજન (૫)	૮
સાલંકાર જ કાવ્ય (૬)	૮
કાવ્યની વ્યાખ્યા (૭)	૧૦
शब्दार्थौ काव्यम्	૧૧–૧૪
सहितौનો અર્થ	૧૫–૨૦
લોકમાં અને કાવ્યમાં શબ્દ અને અર્થ (૮)	૨૦
કાવ્યમાંનો શબ્દ (૯)	૨૧
સર્જનપ્રક્રિયા	૨૩
કાવ્યમાં અર્થ	૨૬
વક્રોક્તિ એ જ અલંકાર (૧૦)	૩૦
સ્વભાવોક્તિનું ખંડન (૧૧)	૩૧
સ્વભાવોક્તિ અલંકાર્ય (૧૨)	૩૨
સ્વભાવોક્તિ કાવ્યનું શરીર (૧૩)	૩૩
સ્વભાવોક્તિને અલંકાર માનતાં બીજા અલંકારોમાં સંકર કે સંસૃષ્ટિ જ રહે (૧૪, ૧૫)	૩૩
सहितौ શબ્દ અંગે શંકા (૧૬)	૩૫
सहितौનો સાચો અર્થ (૧૭)	૩૬
સાહિત્યની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા	૩૭
સાહિત્યનું માહાત્મ્ય	૩૮
વક્રતાના છ પ્રકાર (૧૮, ૧૯)	૯૯
(૧) વર્ણવિન્યાસવક્રતા	૩૩

(૨) પદપૂર્વાર્ધવક્રતા ૪૦
क રૂઢિવક્રતા ૪૦
ख પર્યાયવક્રતા ૪૧
ग ઉપચારવક્રતા ૪૨
घ વિશેષણવક્રતા ૪૩
ङ સંવૃતિવક્રતા ૪૪
च વૃત્તિવૈચિત્ર્યવક્રતા ૪૬
छ લિંગવૈચિત્ર્યવક્રતા ૪૬
ज ક્રિયાવૈચિત્ર્યવક્રતા ૪૭
(૩) પ્રત્યયાશ્રયવક્રતા ૫૦
ક. સંખ્યાવૈચિત્ર્યવક્રતા ૫૦
ખ. કારકવૈચિત્ર્યવક્રતા ૫૧
ગ. પુરુષવૈચિત્ર્યવક્રતા ૫૨
(૪) વાક્યવક્રતા (૨૦) ૫૪
(૫) પ્રકરણવક્રતા (૨૧) ૫૫
(૬) પ્રબંધવક્રતા (૨૧) ૫૬
બંધની વ્યાખ્યા (૨૨) ૫૭
તદ્વિદાહ્લાદકારિતાની વ્યાખ્યા (૨૩) ૫૮
ત્રણ માર્ગો (૨૪) ૫૯
કવિના સ્વભાવભેદે માર્ગભેદ ૬૧
ત્રણે માર્ગો રમણીયતાયુક્ત ૬૨
સુકુમારમાર્ગની વ્યાખ્યા (૨૫–૨૯) ૬૩
એના ચાર ગુણો
(૧) માધુર્ય (૩૦) ૭૦
(૨) પ્રસાદ (૩૧) ૭૦
(૩) લાવણ્ય (૩૨) ૭૨
(૪) આભિજાત્ય (૩૩) ૭૨
લાવણ્ય અને આભિજાત્ય વિશે શંકા અને
તેનું સમાધાન ૭૩
સુકુમારમાર્ગનું લક્ષણ (૩૪–૪૩) ૭૫
એના ચાર ગુણ

(૧) માધુર્ય (૪૪) ૮૬
(૨) પ્રસાદ (૪૫–૪૬) ૮૬
(૩) લાવણ્ય (૪૭) ૮૭
(૪) આભિજાત્ય (૪૮) ૮૯
મધ્યમ માર્ગનું લક્ષણ (૪૯–૫૧) ૮૯
એના ચાર ગુણ
(૧) માધુર્યનું ઉદહારણ ૯૦
(૨) પ્રસાદનું ઉદાહરણ ૯૧
(૩) લાવણ્યનું ઉદાહરણ ૯૧
(૪) આભિજાત્યનું ઉદહરણ ૯૨
ત્રણે માર્ગોના સામાન્ય ગુણ
(૧) ઔચિત્ય (૫૩–૫૪) ૯૩–૯૪
(૨) સૌભાગ્ય (૫૫–૫૬) ૯૫
એ બંને ગુણોનો પ્રદેશ (૫૭) ૯૭

ઉન્મેષ બીજો **૧૦૧–૧૭૩**

૧. વર્ણવિન્યાસવક્રતાનો પહેલો પ્રકાર (૧)
એના ત્રણ પ્રકારો ૧૦૧
વર્ણવિન્યાસવક્રતાનો બીજો પ્રકાર (૨)
એના ત્રણ પ્રકારો ૧૦૩
વર્ણવિન્યાસવક્રતાનો ત્રીજો પ્રકાર (૩) ૧૦૭
વર્ણની આવૃત્તિ આગ્રહપૂર્વક ન રચવી (૪) ૧૧૧
વર્ણવિન્યાસવક્રતા એ જ વૃત્તિ (૫) ૧૧૩
યમકનું સ્વરૂપ (૬–૭) ૧૧૫

૨. પદપૂર્વાર્ધવક્રતાના પ્રકારો
(૧) રૂઢિવૈચિત્ર્યવક્રતા (૮, ૯) ૧૧૬
(૨) પર્યાયવક્રતા (૧૦–૧૨) ૧૨૨
(૩) ઉપચારવક્રતા (૧૩, ૧૪) ૧૩૩
(૪) વિશેષણવક્રતા (૧૫) ૧૩૮
(૫) સંવૃતિવક્રતા (૧૬) ૧૪૦
(૬) પદમધ્યપ્રત્યયવક્રતા (૧૭) ૧૪૪
એનો બીજો પ્રકાર (૧૮) ૧૪૫

(૭) વૃત્તિવૈચિત્ર્યવક્રતા (૧૯) ૧૪૬
(૮) ભાવવૈચિત્ર્યવક્રતા (૨૦) ૧૪૮
(૯) લિંગવૈચિત્ર્યવક્રતા (૨૧) ૧૪૯
એનો જ બીજો પ્રકાર (૨૨) ૧૫૧
એનો જ ત્રીજો પ્રકાર (૨૩) ૧૫૨
(૧૦) ક્રિયાવૈચિત્ર્યવક્રતાના પાંચ પ્રકાર (૨૪, ૨૫) ૧૫૪
(૧૧) કાલવૈચિત્ર્યવક્રતા (૨૬) ૧૬૦
(૧૨) કારકવક્રતા (૨૭, ૨૮) ૧૬૨
(૧૩) સંખ્યાવક્રતા (૨૯) ૧૬૪
(૧૪) પુરુષવક્રતા (૩૦) ૧૬૫
(૧૫) ઉપગ્રહવક્રતા (૩૧) ૧૬૭
(૧૬) પ્રત્યયાન્તરવક્રતા (૩૨) ૧૬૮
(૧૭) ઉપસર્ગાદિવક્રતા (૩૩) ૧૬૮
બહુવિધવક્રતાનો સંકર (૩૪) ૧૭૧
પદવક્રતાનો ઉપસંહાર ૧૭૨

ઉન્મેષ ત્રીજો **૧૭૪-૩૧૪**

વસ્તુ અથવા અર્થની વક્રતા (૧) ૧૭૪
વસ્તુવક્રતાનો બીજો પ્રકાર (૨) ૧૭૯
વાક્યવક્રતા (૩, ૪) ૧૮૪
અલંકારવક્રતા ૧૮૭
સ્વભાવવક્રતાનું ઉદાહરણ ૧૮૭
કવિકૌશલનિરૂપિત રસનું ઉદાહરણ ૧૮૮
વર્ણ્ય પદાર્થનાં બે સ્વરૂપ (૧) ચેતન (૨) જડ (૫) ૧૮૯
પહેલાના બે પ્રકાર (૧) મુખ્ય (૨) ગૌણ (૬) ૧૮૯
બંનેના વર્ણનની રીત (૭) ૧૦૯
ગૌણચેતન અને જડ પદાર્થોનું વર્ણન ઉદ્દીપન
વિભાવ તરીકે (૮) ૧૯૪
પદાર્થનું રમણીય રૂપ જ વર્ણ્યવિષય (૯) ૧૫
પદાર્થનાં સ્વભાવપ્રધાન અને રસપ્રધાન ૫૯
બંને રૂપો અલંકાર્ય (૧૦)
રસવત્ અલંકારનું ખંડન (૧૧)

ભામહના મતનું ખંડન ૧૯૭
ઉદ્દ્ભટના મતનું ખંડન ૧૯૯
દંડીના મતનું ખંડન ૨૦૦
શબ્દાર્થસંગતિ સધાતી નથી ૨૦૨
આનંદવર્ધનના મતનું ખંડન ૨૦૯
પ્રેયસ્ અલંકારનું ખંડન (૧૨) ૨૧૧
ઊર્જસ્વી તથા ઉદાત્ત અને સમાહિતના
    બે પ્રકારોનું ખંડન (૧૩) ૨૧૪
ઉદ્દ્ભટની ઉદાત્તની વ્યાખ્યાની ટીકા ૨૧૮
ઉદ્દ્ભટની સમાહિતની વ્યાખ્યાની ટીકા ૨૨૧
'કાવ્યાદર્શ'ની સમાહિતની વ્યાખ્યાનું ખંડન ૨૨૩
કાવ્યાર્થને નવીનત્વ આપનાર અલંકારો (૧૪) ૨૨૪
(૧) રસવત્ અલંકાર બધા અલંકારોનું જીવિત (૧૫) ૨૨૪
    રસવત્‌ની નવી વ્યાખ્યા (૧૬) ૨૨૪
    દીપક અલંકારની ભામહની વ્યાખ્યાનું ખંડન ૨૨૯
    દીપક અલંકારની ઉદ્દ્ભટની વ્યાખ્યાનું સમર્થન ૨૩૧
(૨) દીપકની નવી વ્યાખ્યા (૧૭) ૨૩૨
    એના બે મુખ્ય પ્રકારો (૧૮) ૨૩૩
    બીજા પ્રકારના ત્રણ પેટા પ્રકારો (૧૯) ૨૩૫
    ચર્ચાનો ઉપસંહાર (૨૦) ૩૩૭
(૩) રૂપકની વ્યાખ્યા અને તેના બે પ્રકારો (૨૧, ૨૨) ૨૩૭
    અલંકારના ત્રણ પ્રકાર (૨૩) ૨૪૨
    બીજા અલંકારથી રૂપકની પુષ્ટિ (૨૪) ૨૪૨
(૪) અપ્રસ્તુતપ્રશંસાની વ્યાખ્યા (૨૫, ૨૬) ૨૪૪
(૫) પર્યાયોક્તની વ્યાખ્યા (૨૭) ૨૪૭
(૬) વ્યાજસ્તુતિની વ્યાખ્યા (૨૮) ૨૪૮
(૭) ઉત્પ્રેક્ષાની વ્યાખ્યા (૨૯, ૩૦, ૩૧) ૨૪૯–૨૫૦
    એનો જ બીજો પ્રકાર (૩૨) ૨૫૪
(૮) અતિશયોક્તિની વ્યાખ્યા (૩૩) ૨૫૬
    અતિશયોક્તિ રસ, પદાર્થ અને અલંકારની
        શોભામાં વધારો કરે છે (૩૪) ૨૫૬

(૯) ઉપમાની વ્યાખ્યા (૩૫) ૨૫૮
તેની વ્યક્ત થવાની ત્રણ રીત (૩૬) ૨૫૮
ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષાનો ભેદ (૩૭) ૨૬૦
અમુખ્ય ક્રિયાપદથી સધાતી પદાર્થોપમાનું ઉદાહરણ ૨૬૦
એવી જ વાક્યોપમાનું ઉદાહરણ ૨૬૧
મુખ્ય ક્રિયાપદથી સધાતી પદાર્થોપમાનું ઉદાહરણ ૨૬૧
એવી જ વાક્યોપમાનું ઉદાહરણ ૨૬૧
ઇવાદિ વાચકોથી સધાતી પદાર્થોપમાનું ઉદાહરણ ૨૬૨
એવી જ વાક્યોપમાનું ઉદાહરણ ૨૬૨
સમાસમાં ગર્ભિત ઉપમાનું ઉદાહરણ ૨૬૩
પ્રત્યયથી સધાતી ઉપમાનાં ઉદાહરણ ૨૬૪
પ્રતીયમાન ઉપમા ૨૬૪
એમાં પ્રતીવસ્તૂપમાનો સમાવેશ ૨૬૫
ઉપમેયોપમાનો ઉપમામાં સમાવેશ (૩૮) ૨૬૫
તુલ્યયોગિતા જુદો અલંકાર નથી (૩૯, ૪૦) ૨૬૬
એ ઉપમા જ છે (૪૧) ૨૬૭
એની ભામહની વ્યાખ્યા ૨૬૯
કલ્પિતોપમા અને અનન્વયનો ઉપમામાં સમાવેશ (૪૨) ૨૭૧
એની ભામહની વ્યાખ્યા અને દષ્ટાંત ૨૭૧
ઉપમેયોપમાની ભામહની વ્યાખ્યા અને તેનું ઉદાહરણ ૨૭૨
પરિવૃત્તિ પણ જુદો અલંકાર નથી (૪૩) ૨૭૫
પ્રતીયમાન પરિવૃત્તિનું ઉદાહરણ ૨૭૭
નિદર્શનાની ભામહની વ્યાખ્યા અને તેનું ઉદાહરણ ૨૭૯
એને પ્રતીયમાન ઉત્પ્રેક્ષા ગણવી ૨૭૯
(૧૦) શ્લેષાલંકારની વ્યાખ્યા (૪૪) ૨૮૪
એના ત્રણ પ્રકાર ૨૮૫
એના પ્રતિપાદકો (૪૫) ૨૮૫
અર્થશ્લેષની સમજૂતી (૪૬) ૨૮૬
શબ્દશ્લેષની સમજૂતી (૪૭) ૨૮૬
અર્થશ્લેષનું ઉદાહરણ ૨૮૬
શબ્દશ્લેષનું ઉદાહરણ ૨૮૭
ઉભયશ્લેષનું ઉદાહરણ ૨૮૭

(૧૧) વ્યતિરેકની વ્યાખ્યા અને તેના બે પ્રકાર (૪૮) ૨૮૯
વ્યતિરેકનો જુદો પ્રકાર (૪૯) ૨૯૧
(૧૨) વિરોધાલંકારની વ્યાખ્યા (૫૦) ૨૯૨
સમાસોક્તિ અને સહોક્તિનો અસ્વીકાર (૫૧) ૨૯૩
(૧૩) સહોક્તિની નવી સમજૂતી (૫૨) ૨૯૬
(૧૪) દૃષ્ટાંત અલંકારની વ્યાખ્યા (૫૩) ૨૯૯
(૧૫) અર્થાન્તરન્યાસની વ્યાખ્યા (૫૪) ૩૦૦
(૧૬) આક્ષેપની વ્યાખ્યા (૫૫) ૩૦૧
દૃષ્ટાંત, અર્થાન્તરન્યાસ અને આક્ષેપના બે પ્રકાર (૫૬) ૩૦૨
(૧૭) વિભાવનાની વ્યાખ્યા (૫૭) ૩૦૩
(૧૮) સસંદેહ અલંકારની વ્યાખ્યા (૫૮) ૩૦૪
(૧૯) અપહ્નુતિ અલંકારની વ્યાખ્યા (૫૯) ૩૦૫
(૨૦) સંસૃષ્ટિ અલંકારની વ્યાખ્યા (૬૦) ૩૦૭
(૨૧) સંકર અલંકારની વ્યાખ્યા (૬૧) ૩૦૮
બીજા અલંકારમાં સમાઈ જતા અને સૌંદર્ય
વગરના અલંકારો અલંકાર ન ગણાય (૬૨) ૩૧૦
એ રીતે યથાસંખ્ય અલંકાર નથી (૬૩) ૩૧૦
આશીઃ, વિશેષોક્તિ, સૂક્ષ્મ, લેશ અને હેતુ પણ પોતે
જ વર્ણ્ય હોઈ અલંકાર નથી ૩૧૧
ઉપમારૂપક પણ અલંકાર નથી ૩૧૨
વાકયવક્રતાનું સ્વરૂપ (૬૪) ૩૧૪

ઉન્મેષ ચોથો ૩૧૫–૩૫૮
પ્રકરણવક્રતાની વ્યાખ્યા (૧, ૨) ૩૧૫
પ્રકરણવક્રતાનો બીજો પ્રકાર (૩, ૪) ૩૧૯
એનો જ ત્રીજો પ્રકાર (૫, ૬) ૩૨૩–૪
એનો જ ચોથો પ્રકાર (૭, ૮) ૩૨૧
એનો જ પાંચમો પ્રકાર (૯) ૩૩૫
એનો જ છઠ્ઠો પ્રકાર (૧૦) ૩૩૯
એનો જ સાતમો પ્રકાર (૧૧) ૩૪૧
એનો જ આઠમો પ્રકાર (૧૨, ૧૩) ૩૪૪
એનો જ નવમો પ્રકાર (૧૪, ૧૫) ૩૪૬

પ્રબંધવક્રતાની વ્યાખ્યા (૧૬, ૧૭)	૩૪૯
પ્રબંધવક્રતાનો બીજો પ્રકાર (૧૮, ૧૯)	૩૫૬
એનો જ ત્રીજો પ્રકાર (૨૦, ૨૧)	૩૫૩
એનો જ ચોથો પ્રકાર (૨૨, ૨૩)	૩૫૫
એનો જ પાંચમો પ્રકાર (૨૪)	૩૫૬
એનો જ છઠ્ઠો પ્રકાર (૨૫)	૩૫૭
એનો જ સાતમો પ્રકાર (૨૬)	૩૫૮
વક્રોક્તિજીવિત (સંસ્કૃત)	૧-૨૬૧
કારિકાસૂચિ	૨૬૨
ઉદ્ધરણસૂચિ	૨૬૬
અંતરશ્લોક, સંગ્રહશ્લોક આદિની સૂચિ.	૨૭૪

'વક્રોક્તિજીવિત'ના ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિ–સંપાદિત પાઠમાં કરેલા ફેરફારો

[અહીં પૃષ્ઠ અને પંક્તિનો નિર્દેશ ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિની આવૃત્તિને અનુસરીને કર્યો છે.]

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	
૧૦	૭	सेसपुरिसाणं ને બદલે सेसपुरिसाण કર્યું.
૩૨–૩૩		૬૧મા ઉદાહરણનો પાઠ અને છાયા ડૉ. ભાયાણી પ્રમાણે આપ્યાં છે.
૫૧	છેલ્લી	उत्पादितप्रतीतिःને બદલે उपपादितमिति કર્યું.
૫૨	૮	દંડ રદ કર્યો.
૯૧	૧૩	દંડ રદ કર્યો.
૧૧૨	૯	मनवस्थितम्ને બદલે मवस्थितम् કર્યું.
૧૩૫	૭	इति च ને બદલે इत्यत्र
૧૪૪	૮	પાદટીપમાંના પાઠમાં अलंकृतीनां છે તેનું अलंकृतानां કરી ઉપર લીધું.
૧૫૧	૭	દંડ રદ કર્યો.
૧૫૨	૩	उपपन्नमिति પછી દંડ ઉમેર્યો.
	૮	मानसस्यને બદલે मानसः
	૧૦	संप्रबुद्धः પછી દંડ ઉમેર્યો.
૧૫૭	૪	वान्सराविषयनुं वान्तरविषय
૧૬૦	૧૦	वर्णनीयादतिरिक्त પાઠ લીધો, लंकरणम् એટલું રદ કર્યું.
૧૭૦	૧૧	નવો પરિચ્છેદ પાડ્યો.
૧૮૮	૪	પહેલો म રદ કર્યો.
૧૮૯		ઉદાહરણ ૧૦૯ અને ૧૧૦ની ખંડિત છાયા ડૉ. ભાયાણી પ્રમાણે આપી છે.
૧૯૩	૭	खपुष्पनुं स्वपुष्प કર્યું.
૧૯૭		પંક્તિઓની અવ્યવસ્થા દૂર કરી.
૧૯૯	૮	पद्मनुं पद्द કર્યું.
	૫	पुष्पकालंनुं पुष्पकाशं કર્યું.
૨૦૪	છેલ્લી	तुल्यकालनुं तुल्यकार्यं કર્યું.
૨૧૩		૧૬૮મા ઉદાહરણનો પાઠ અને તેની છાયા 'કલ્પલતાવિવેક' પ્રમાણે આપ્યાં છે, આ સૂચન ડૉ. વી. એમ. કુલકર્ણીનું છે.

શુદ્ધિપત્ર

[પંક્તિનો ક્રમાંક જાડા ટાઈપમાં હોય ત્યાં પંક્તિ નીચેથી ગણવી.]

૮	મથાળે	
	જમણી બાજુ	[૧-૫-૬
૧૨	૧૧	'કરે છે'
૩૧	૭	શણગારવાના
૪૫	૪	किळप्युद्यतः ॥
૫૮	૧	ઊંચાં
૮૯	પાનાને મથાળે	
	ડાબી બાજુ	૧-૪૮, ૪૯-૫૦]
૯૦	જમણી બાજુ	[૧-૫૧
૯૨	જમણી બાજુ	[૧-૫૨
૧૦૨	૫	એથી વધુ
	૧૬	सौन्दर्यधुर्य
	૨	विलसालसं
૧૦૩		('અને')
૧૦૫	૯	ચોથા વર્ણનો
	૬	चुम्बिबिम्बम्
૧૦૬	૧	गुञ्जन्ति
	૫	जम्बू
	૧૩	ध्वान्तक्षोदक्षमः
૧૦૮	૭	कदलदलं
૧૧૦	૭	॥१५॥
૧૧૨	૩	हंसानां
૧૩૩	૭	તેમાં
૧૩૫	૧૩	શકાય
૧૪૪	૧૦	ગયું છે.
૧૪૫	૭	રચનાની શોભાને
૧૪૬	૩	અવ્યયીભાવ (સ-માસ, તદ્ધિત કૃત્)
	૨	વગેરે
૧૫૦	૯	ખીલેલાં
૧૫૪	૬	ધાતુના
૧૭૦	૩	નેત્રવાળું
૧૭૨	૩	ઝળહળતી
૧૭૨	૬	જીવિતસર્વસ્વનો
૧૭૪	છેલ્લી	તેનો
૧૭૬	૬	રસપરિપોષણને
૧૭૯	૮	પીછાંવાળાં
	૧૨	ગયું છે,
૧૭૯	૨	કહેતાં
૧૮૧	૧૦	કાન્તાનાં
૧૮૯	૧૧	પદાર્થોના એ સ્વરૂપને
૧૯૧	૪	લાંબો
	૧૨	પહેલાં
	૭	તેનાં પગલાંમાં
૧૯૩	૧૧	સ્વભાવ અનુસાર જે
૨૨૫	૧૨	પૃ. ૨૬) ૬૫
૨૨૬	૧૧	ઉન્મેષમાં
૨૩૯	૧	પહેલો 'જ' રદ કરો.
૨૩૯	૧૪	વિદ્યુદ્વલયરૂપી
૨૬૨	૬	સામ્ય
૨૭૧	પાનાને મથાળે ડાબી બાજુ	૩-૪૧]
૨૮૦	૭	ઉપપત્તિ
૨૮૬	૧૨	કવિકૌશલ
૩૦૩	૫	યૌવનાવસ્થા
૩૦૯	૪	ગાંઠેલા
૩૪૪	૫	૧૨, ૧૩
	પાનાને મથાળે	
	જમણી બાજુ	[૪-૧૨, ૧૩
૩૪૫	પાનાને મથાળે	
	ડાબી બાજુ	૪-૧૨, ૧૩]
૩૫૧	૧૬	સમાપન

સંસ્કૃત પાઠમાં પૃ. ૯૦ પંક્તિ ૩માં अनर्थःને બદલે अनर्घः વાંચવું.

વક્રોક્તિજીવિત

કુન્તકનો કાવ્યવિચાર

નગીનદાસ પારેખ

ઉન્મેષ પહેલો

'ધ્વન્યાલોક'ની પેઠે આ ગ્રંથના પણ બે ભાગ છે: મૂળ કારિકા અને તેના ઉપરની વૃત્તિ. આ બંને ભાગ કુંતકે પોતે લખેલા છે. શરૂઆત વૃત્તિના મંગલાચરણથી થાય છે.

કેવળ શક્તિના પરિસ્પંદ રૂપી સાધનથી ત્રણે લોકના વૈચિત્ર્યરૂપ ચિત્રકર્મ કરનાર શિવને આપણા નમસ્કાર હો. ૧

ત્રણ લોકના પદાર્થોનો તત્ત્વ(જેવા છે તેવા મૂળ સ્વરૂપ)ની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવામાં આવે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું છે જ નહિ. પલાશનાં ફૂલ સ્વભાવથી જ લાલ હોય છે. ૨

જો કોઈ પોતાની બુદ્ધિથી જ એ પદાર્થોનું સ્વરૂપ યથારુચિ નક્કી કરે તો એ માત્ર પ્રૌઢિવાદ છે. વસ્તુનું સાચું સ્વરૂપ એવું નથી. ૩

આવા નિર્બંધ અને ખોટા તર્કનો આદર કર્યા વગર હું સાહિત્યના અર્થરૂપી સુધાસાગરનો સાર પ્રગટ કરું છું. ૪

જેથી સાહિત્યતત્ત્વ અને સાહિત્યની રચના એ બંને પાસાંની ચર્ચા કરતો આ ગ્રંથ તદ્‌વિદોને અદ્‌ભુત આનંદ અને ચમત્કારનો અનુભવ કરાવે. ૫

અહીં કુંતક સાહિત્યને લગતા બે મતો રજૂ કરે છે: (૧) જે વસ્તુના યથાતથ વર્ણનને જ સાહિત્ય માને છે, અને (૨) જે એમ માને છે કે કવિ તો બ્રહ્મા જેવો સ્વતંત્ર સર્જક છે, તે વસ્તુતત્ત્વની દરકાર કર્યા વગર ગમે તેવું વર્ણન કરી શકે છે. આ બંને મતો એને ગ્રાહ્ય નથી. એટલે એ પોતાનો મત આ ગ્રંથમાં રજૂ કરે છે, અને તેમાં સાહિત્યતત્ત્વની અને સાહિત્યનિર્માણની ક્રિયાની પણ એ ચર્ચા કરવા માગે છે.

ગ્રંથના આરંભે અભિમત દેવતાને નમસ્કાર કરવાનો રિવાજ છે. એટલે ગ્રંથકાર તેનો જ ઉપક્રમ કરે છે.

૧

ઉત્તમ કવિઓના મુખચંદ્રરૂપ નાટયમંદિરમાં નૃત્ય કરનારી અને મનોહર ઉક્તિઓ રૂપી (સાત્ત્વિકાદિ ચાર પ્રકારના) અભિનયોથી ઉજ્જ્વલ એટલે કે શોભતી એવી દેવીને વંદન કરું છું.

આ વાકયનો અર્થ એવો થયો કે જે નટી ઉત્તમ કવિઓના મુખચંદ્રરૂપ નાટયમંદિરમાં હાવભાવયુક્ત અભિનયપૂર્વક નૃત્ય કરતી શોભે છે, તેને વંદું છું. એનું તાત્પર્ય એ છે કે અહીં પ્રસ્તુત વિષય અપૂર્વ કાવ્યાલંકારની રચના કરવી એ છે, એટલે તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવી અને આવા પ્રકારની રમણીયતાથી હૃદય હરી લેનારી વાણીરૂપ સરસ્વતીની સ્તુતિ કરું છું.

આ પ્રમાણે નમસ્કાર કર્યા પછી હવે વક્તવ્ય વસ્તુનાં વિષયભૂત નામ, વિષય અને પ્રયોજન જણાવે છે.

વાણીનો (ગ્રંથનો) વિષય નક્કી કરવા માટે, મકાન બાંધવા પહેલાં દોરી બાંધવામાં આવે છે તેમ, (મંગલાચરણ પછીના) પહેલા શ્લોકમાં નામ વગેરે કહે છે. ૬

આ અંતરશ્લોક છે. (?)

૨

લોકોત્તર ચમત્કારકારી વૈચિત્ર્ય સિદ્ધ કરવા માટે કાવ્યના આ કોઈ અપૂર્વ અલંકારની રચના કરવામાં આવે છે.

અલંકાર(ગ્રંથ) રચવામાં આવે છે. કોનો? તો કે કાવ્યનો. કવિનું કર્મ તે કાવ્ય. તેનો. પ્રાચીન અલંકારો (અલંકારગ્રંથો) અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ, પછી (નવો) અલંકાર(ગ્રંથ) રચવાની શી જરૂર છે? એમ જો પૂછો તો કહેવાનું કે આ (અલંકાર) અપૂર્વ છે. પહેલાં જે કહેવાઈ ગયું છે તેનાથી જુદું જ અમારે કહેવાનું છે. પણ અપૂર્વતા તો ઉત્કૃષ્ટની પણ હોય, અને નિકૃષ્ટની પણ હોય, એટલે કહે છે કે આ તો કોઈ અલૌકિક વિશેષતા ધરાવે છે. એ

અપૂર્વ અલંકાર પણ શા માટે રચો છો ? એમ કોઈ પૂછે તો તેનો જવાબ એ છે કે લોકોત્તર ચમત્કારકારી વૈચિત્ર્યની સિદ્ધિ માટે. અર્થાત્, અસામાન્ય આનંદ આપનાર સૌંદર્ય સાધવા માટે. જોકે સેંકડો અલંકારો અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેમ છતાં તેમાંના કોઈથી આવું સૌંદર્ય સિદ્ધ થતું નથી. અલંકાર શબ્દ, તે શરીરની શોભા વધારતા હોવાને કારણે મુખ્યત્વે કરીને કડાં વગેરેને માટે વપરાય છે. શોભા વધારવાનો ગુણ સમાન હોવાને લીધે લક્ષણાથી ઉપમા વગેરે (કાવ્યાલંકારો) માટે પણ એ વપરાય છે. તે જ પ્રમાણે તેના જેવા ગુણ વગેરે માટે તેમ જ એ બધા ગુણ-અલંકારોનું નિરૂપણ કરનાર ગ્રંથ માટે પણ વપરાય છે. શબ્દ અને અર્થ એક જ પ્રયોજન સિદ્ધ કરતા હોઈ એ બંનેને માટે એક સંજ્ઞા વપરાય છે. જેમ કે 'ગાય' એ શબ્દ પણ છે અને 'ગાય' એ અર્થ પણ છે. (એટલે કે ગ્રંથના નામ માટે અને તેમાં ચર્ચાયેલા વિષય માટે 'અલંકાર' એવો એક જ શબ્દ વપરાય છે.)

એનો અર્થ એ થયો કે આ ગ્રંથનું નામ 'અલંકાર' છે, ઉપમાદિ અલંકારો એનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે અને પહેલાં કહ્યું તેવું વૈચિત્ર્ય એટલે કે સૌંદર્ય સિદ્ધ કરવું એ એનું પ્રયોજન છે.

આમ, આ અલંકાર(ગ્રંથ)નું પ્રયોજન છે એમ સ્થાપિત થયું, તોયે એનાથી અલંકૃત થતું અલંકાર્ય કાવ્ય જો પ્રયોજનહીન હોય તો એ પણ વ્યર્થ બની જાય, એટલે કહે છે કે—

૩

મનોહર રીતે કહેલો કાવ્યબંધ અભિજાતોના એટલે કે ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલાઓના હૃદયને આનંદ આપનાર અને ધર્મ વગેરે પુરુષાર્થોનો ઉપાય થઈ પડે છે.

અભિજાતો એટલે રાજપુત્રો વગેરે, ધર્માદિ પુરુષાર્થની તથા વિજયપ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખનારા. કોમળ સ્વભાવને લીધે તેઓ મહે-

નતથી ડરતા હોય છે. એમ જો હોય અને તેમના મનને આનંદ આપવાનું કાવ્યનું કામ હોય તો તે તેમના રમકડા જેવું બની જાય, એવું કોઈ કહે માટે કહે છે કે (કાવ્ય) ધર્માદિ પુરુષાર્થોનો ઉપદેશ આપે છે એટલે તેની પ્રાપ્તિનું નિમિત્ત પણ બને છે.

અહીં કોઈ એમ પૂછે કે એવા પુરુષાર્થોનો ઉપદેશ કરનાર બીજાં શાસ્ત્રોએ શો અપરાધ કર્યો કે તેમને છોડીને તમે કાવ્યની ભલામણ કરો છો? – તો કહેવાનું કે કાવ્ય સુકુમાર એટલે કે સુંદર, હૃદયને હરી લે એવી પદ્ધતિએ, શૈલીએ કહેવાયું હોય છે. અભિજાતોને આનંદદાયક હોવા ઉપરાંત એ (સત્કાર્યમાં) પ્રેરનાર હોય છે, એટલે ધર્માદિ પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિનો ઉપાય બની જાય છે. વળી, શાસ્ત્રોની રચનારીતિ કઠોર હોય છે, તેમાંનો ધર્માદિનો ઉપદેશ સમજવો મુશ્કેલ હોય છે, એટલે એ ઉપાય હોવા છતાં, એવા લોકોને માટે એ નકામો થઈ પડે છે.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે તમે રાજપુત્રોનો જ શા માટે વિચાર કરો છો, સામાન્ય વાચકોનો કેમ નથી કરતા?– તો કહે છે કે રાજપુત્રો વૈભવ પ્રાપ્ત કરીને આખી પૃથ્વીનો વહીવટ કરવાની સત્તા પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે તેઓ જો ઉત્તમ ઉપાયનો ઉપદેશ પામ્યા ન હોય તો ઉચ્છૃંખલ થઈ જઈને બધા જ ઉચિત વ્યવહારોનો ઉચ્છેદ કરનારા બની જઈ શકે છે, તેથી તેમને જ્ઞાન આપવા માટે, કવિઓ, ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા સચ્ચરિત્ર રાજાઓનાં ચરિત્રો, તેમને નમૂનો પૂરો પાડવા કાવ્યમાં ગૂંથે છે. આમ, શાસ્ત્ર કરતાં જુદું અને વધારે મહત્ત્વનું પ્રયોજન કાવ્ય માટે છે જ.

પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ મુખ્ય પ્રયોજન જવા દઈએ તોયે, લોકવ્યવહાર ચલાવવા માટે નોકર, મિત્ર, સ્વામી વગેરેને રીઝવવા વગેરેનું કામ પણ એના વગર સારી રીતે થઈ શકે એમ નથી. માટે કહ્યું છે કે—

૪

વ્યવહાર કરનારાઓને નવા ઔચિત્યપૂર્ણ વ્યવહારનું સૌંદર્ય સત્કાવ્યના જ્ઞાન વગર પ્રાપ્ત થતું નથી.

વ્યવહાર એટલે લોકાચાર, તેનો પરિસ્પંદ એટલે ક્રિયાઓના ક્રમરૂપ વ્યાપાર. તેનું સૌંદર્ય, વ્યવહાર કરનારાઓને સત્કાવ્યના જ્ઞાન દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. એનો અર્થ એ છે કે મોટા રાજા વગેરેના વ્યવહારનું વર્ણન કરવાથી તેના અંગભૂત બધા મુખ્ય અમાત્ય વગેરેના પોતપોતાના ઉચિત વ્યવહાર પણ નિપુણપણે વર્ણવાઈ જાય છે, એટલે બધા જ વ્યવહાર કરનારાઓને પોતાના વ્યવહારનું શિક્ષણ મળી રહે છે. તેથી સુંદર કાવ્યોના અભ્યાસ પાછળ શ્રમ કરનાર સૌ કોઈ વ્યવહારનું સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરીને ઉત્તમ ફળ પામે છે.

ત્રીજી કારિકામાં ધર્માદિને એટલે કે ચતુર્વર્ગને કાવ્યનું પ્રયોજન કહ્યું છે, પણ તે પરંપરાથી પ્રયોજન છે. કાવ્યથી ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિના ઉપાયનું જ્ઞાન થાય છે, અને એ જ્ઞાન દ્વારા ચતુર્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ, કાવ્યનો સીધો સંબંધ એ જ્ઞાન સાથે છે અને ચતુર્વર્ગ સાથે તો એ જ્ઞાન મારફતે પરંપરાથી સંબંધ છે. તે ઉપરાંત, એ પ્રયોજન કાવ્ય વાંચતાંની સાથે જ સિદ્ધ થતું નથી, પણ અમુક સમય વીત્યા પછી સિદ્ધ થાય છે, અને એની પ્રાપ્તિથી થતો આનંદ પણ કાવ્ય વાંચતાંની સાથે જ નહિ, પણ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પછી એટલે કે અમુક સમય વીત્યા પછી જ થાય છે. એટલે એના કરતાં જુદું, એટલે કે કાવ્ય વાંચતાંની સાથે જ સિદ્ધ થતું, સહૃદયના હૃદયસંવાદને કારણે સુંદર અને તે જ સમયે એટલે કે કાવ્ય વાંચતાં જ રમણીય લાગે એવું બીજું એક પ્રયોજન કહે છે—

૫

કાવ્યામૃતનો રસ કાવ્યજ્ઞોના ચિત્તમાં ચારે પુરુષાર્થના ફલના આસ્વાદથી પણ ચડી જાય એવો ચમત્કાર પેદા કરે છે, એટલે કે ફરી ફરીને આનંદ આપે છે.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે આ જે ચતુર્વર્ગના ફલનો આસ્વાદ, ઉત્તમ પુરુષાર્થ હોઈને બધાં શાસ્ત્રોના પ્રયોજન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે પણ આ કાવ્યામૃતની ચર્વણા કહેતાં અનુભવના ચમત્કારની એક કલાની સુધ્ધાં સહેજ પણ બરોબરી કરી શકે એમ નથી. શાસ્ત્રો સાંભળવામાં કઠોર, બોલવામાં કઠણ, સમજવામાં મુશ્કેલ વગેરે દોષોથી દૂષિત હોઈ, વાંચતી વખતે અત્યંત કષ્ટદાયક હોય છે. તે વાંચતાં-વેંત સુંદર ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનાર કાવ્યની લેશ પણ સ્પર્ધા કરી શકે એમ નથી, એવું પણ આમાંથી ફલિત થાય છે. આ જ વાત નીચેના બે અંતરશ્લોકમાં કહી છે.

શાસ્ત્ર કડવા ઔષધની પેઠે અવિદ્યારૂપી વ્યાધિનો નાશ કરે છે અને કાવ્ય આનંદ આપનાર અમૃતની પેઠે અવિવેકરૂપી રોગને દૂર કરે છે. ૭

જેને લીધે કાવ્ય વાંચતી વખતે અને ત્યાર પછી પણ રસને કારણે આનંદદાયક થઈ પડે છે તેનો જ હવે વિચાર કરવામાં આવે છે. ૮

૬

કાવ્યની સાચી સમજણ માટે અહીં અલંકાર અને અલંકાર્યને અલગ પાડીને તેનું વિવેચન કરવામાં આવે છે પણ સાચી વાત એ છે કે સાલંકાર હોય તે જ કાવ્ય કહેવાય.

જેનાથી અલંકૃત કરાય તે અલંકાર એવો વિગ્રહ કરીએ તો

અલંકૃતિ એટલે અલંકાર એવો અર્થ થાય. તેનું વિવેચન એટલે કે વિચાર કરવામાં આવે છે. અને વાચક શબ્દરૂપ અને વાચ્ય અર્થરૂપ જે અલંકાર્ય છે, તેનો પણ વિચાર કરવામાં આવે છે. એ બંનેનું સામાન્ય અને વિશેષ લક્ષણ દ્વારા સ્વરૂપ-નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કેવી રીતે? તો કે અપોદ્ધૃત્ય એટલે કે અલગ પાડીને, જે સમુદાયરૂપ કાવ્યમાં એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે તેનાથી જુદા પાડીને. શા માટે? તો કે કાવ્યને સમજવાનો એ ઉપાય છે માટે. એટલે કે કાવ્યની સમજણ માટે આવો વિવેક કરવામાં આવે છે. શબ્દ, અર્થ અને અલંકાર એ ત્રણે મળીને જ કાવ્ય નામે એક અખંડ પદાર્થ બને છે; એમાં પછી આ ત્રણેનું અલગ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. તેમ છતાં કાવ્યનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવા માટે એ અલંકાર્ય શબ્દ અને અર્થ તેમ જ તેમના અલંકારને જુદા પાડીને, તેમના સામાન્ય અને વિશેષ લક્ષણ દ્વારા અહીં વિવેચન કરવામાં આવે છે. આવી પદ્ધતિ જ છે. વાક્યમાંનાં પદોનું અથવા પદમાંનાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયોનું અલગ અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં વ્યુત્પત્તિ કહેતાં સાચી સમજ માટે તેમને અલગ પાડીને તેમનું વિવેચન કરવામાં આવે છે, તેવું જ આ પણ છે. જો સાચેસાચ એમનું અલગ અસ્તિત્વ ન હોય અને માત્ર સમજણ ખાતર જ એમનું અલગ પાડીને વિવેચન કરવામાં આવતું હોય તો, સાચી વાત શી છે? સાચી વાત એ છે કે સાલંકાર હોય તે જ કાવ્ય કહેવાય. અલંકારસહિતનું જે આખું અવયવ વગરનું વચન તે જ કવિકર્મ અથવા કાવ્ય કહેવાય. એટલે અલંકારવાળું હોય તે જ કાવ્ય એમ થયું. કાવ્ય જુદું અને તેને અલંકાર ચડાવવામાં આવે છે તે જુદા એમ નહિ.

સાલંકાર હોય તે કાવ્ય એવું મોઘમ કાવ્યસ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું પણ તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કર્યો નથી માટે કેવી વસ્તુ કાવ્ય કહેવાય એ જણાવવા માટે કહે છે કે—

૭

વક્ર કવિવ્યાપારવાળા, તદ્વિદોને આહ્‌લાદ આપનારા બંધમાં સાહિત્યપૂર્વક (સાથે) રહેલા શબ્દાર્થ તે કાવ્ય.

શબ્દાર્થ તે કાવ્ય, એટલે વાચક (શબ્દ) અને વાચ્ય (અર્થ) મળીને કાવ્ય થાય છે. (શબ્દ અને અર્થ) બે મળીને એક (કાવ્ય) થાય છે એ તો વિચિત્ર વાત છે. તેથી કેટલાક એમ માને છે કે કવિના કૌશલે રચેલા સૌંદર્યાતિશયવાળા શબ્દને જ કાવ્ય કહેવાય. જ્યારે બીજા કેટલાક એમ માને છે કે રચનાવૈચિત્ર્યને લીધે ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનાર અર્થને જ કાવ્ય કહેવાય. એ બંને પક્ષોનું આ(વ્યાખ્યા)થી ખંડન થઈ જાય છે. કારણ કે જેમ પ્રત્યેક તલમાં તેલ હોય છે તેમ શબ્દમાં અને અર્થમાં દરેકમાં તદ્વિદાહ્‌લાદકારિત્વ હોય છે, નહિ કે કોઈ એકમાં જ. જેમ કે—

"આનંદદાયી સુંદર ચંદ્રમા જેવા મુખવાળી, સુંદર હાવભાવો સાથે વાત કરનારી, લાલ ચરણવાળી હે સુંદરી, પુષ્કળ મણિમેખલાનો અવાજ કરતી અને નિરંતર નૂપુરનો મનોહર ઝંકાર કરતી તું જ્યારે તારા પ્રિયતમને ઘરે જાય છે ત્યારે તારા એ જવાથી મને અકારણ વ્યથા શા માટે થાય છે?" ૯, ૧૦

પ્રતિભાના દારિદ્રય અને દૈન્યને કારણે અત્યંત સ્વલ્પ સૂક્તિવાળા એટલે કે જેની પાસે કહેવા વર્ણવવા જેવો કોઈ વિષય નથી તેવા કવિએ અહીં વર્ણસામ્યની રમત જ માત્ર સાધી છે, (આ માટે મૂળ શ્લોક જ જોવો જોઈએ) પણ એમાં અર્થસૌંદર્યની કણી પણ નથી.

આ જો નવી જુવાનીમાં આવેલી, ઊભરાતા યૌવનવાળી તથા સુંદર કાન્તિવાળી કોઈ કાન્તાની કામના કરનાર કોઈ તરુણની ઉક્તિ હોય કે 'હે તરુણી, તું તારા પ્રિયતમને ઘેર જતી હોય છે

ત્યારે તારા એ જવાથી મને શા માટે અકારણ દુઃખ થાય છે?' તો એ ઉક્તિ અત્યંત ગ્રામ્ય છે. વળી, એ દુઃખ અકારણ પણ નથી. કારણ, તે સ્ત્રી એનો અનાદર કરીને જાય છે. એટલે તેના ઉપર પ્રેમ રાખનારના અંતરને વિરહવેદનાની આશંકાથી જે ભીતિ જાગે એ જ એના દુઃખનું કારણ છે. અથવા જો અહીં એવું વિવક્ષિત હોય કે 'તારે જવું હોય તો મારી સાથે કેમ નથી જતી?' અને એ રીતે 'અકારણ' શબ્દનું સમર્થન કરવું હોય તો એ ઉક્તિ પણ વળી વધુ ગ્રામ્ય છે. શ્લોકમાં વાપરેલાં અનેક સંબોધનો મુનિ-ઓનાં રચેલાં સ્તોત્રો જેવાં લાગે છે (કારણ, સ્તોત્રોમાં એક જ દેવતા માટે અનેક સંબોધનો વાપરવામાં આવ્યાં હોય છે.) એ કાવ્યજ્ઞોને આનંદ આપનાર સૌંદર્યમાં વધારો કરતાં નથી. એટલે આ શ્લોક તદ્દન સામાન્ય છે. (એને કાવ્ય ન કહેવાય. એનો અર્થ એ થયો કે અર્થના સૌંદર્ય વગરનું કેવળ શબ્દનું સૌંદર્ય કાવ્ય માટે પૂરતું નથી.)

(શબ્દની) ચારુતા વગરનું કેવળ વસ્તુ પણ કાવ્ય નામને પાત્ર બનતું નથી. જેમ કે—

> ''પદાર્થો સ્વયંપ્રકાશ નથી હોતા. જો તેવા (સ્વયંપ્રકાશ) હોય તો અંધકારમાં પણ તેઓ પ્રગટ કેમ થતા નથી? (પદાર્થોમાં) ગુણોનો અધ્યાસ કહેતાં મિથ્યા પ્રતીતિ કરવાના અભ્યાસ અને વ્યસનની દીક્ષાને કારણે પ્રબળ ગુણવાળો એ સૂર્યનો વ્યાપાર છે. (એટલે કે બધા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવાનું કામ સૂર્યનું છે.) એના તેજ જેવું બીજું શું હોય?''૧૧

આ શ્લોકમાં શુષ્ક તર્કવાક્યની વાસનાથી વ્યાપ્ત ચિત્તવાળા કવિએ કેવળ પ્રતિભામાં પ્રતીત થયેલા વસ્તુમાત્રને શબ્દમાં રજૂ કર્યું છે. પરંતુ એમાં શબ્દસૌંદર્યનો લેશ પણ નથી. કારણ કે આ શ્લોકનું સ્વરૂપ અનુમાનવાક્યનું જ છે. જેમ કે 'અંધકાર સિવાયના પદાર્થો' ધર્મી છે અને 'તેઓ સ્વયંપ્રકાશ નથી' એ સાધ્ય (પુરવાર

કરવાનું) છે, 'કારણ કે તેઓ અંધકારમાં પ્રકાશતા નથી' એ અહીં હેતુ છે. (આમ, આ કોઈ નૈયાયિકનું અનુમાનવાક્યમાત્ર બની રહે છે, કાવ્ય બનતું નથી.)

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે તો પછી અહીં દૃષ્ટાંત કેમ નથી આપ્યું ? તો એનો જવાબ એ છે કે તર્કશાસ્ત્રને અનુસરીને એ આપોઆપ જ ચિત્તમાં સ્ફુરે છે માટે. જેમ કે કહ્યું છે કે—

> "અજ્ઞાનીઓને માટે દૃષ્ટાંતમાં સાધ્ય અને હેતુ કહેવામાં આવે છે, પણ તદ્વિદો માટે તો એકલો હેતુ જ કહેવો જોઈએ." ૧૨

(વળી, એ શ્લોકમાં વપરાયેલું) विदधाति રૂપ वि ઉપસર્ગ સાથેના धा ધાતુનું રૂપ છે. એનો અર્થ 'કહે છે' એવો થાય છે. અને એ અર્થ અહીં સ્પષ્ટરૂપે બંધબેસતો થતો નથી. કારણ, प्रकाशस्वाभाव्यं न कुर्वन्ति (પ્રકાશસ્વાભાવ્ય કરતા નથી) એવું વાક્ય થાય (જે સંગત નથી.) વળી, 'પ્રકાશસ્વાભાવ્ય' શબ્દ પણ ચિંત્ય એટલે કે અશુદ્ધ જ છે. પ્રકાશ જેનો સ્વભાવ છે તે પ્રકાશસ્વભાવ, તેનો ભાવ એમ કહેવા ભાવવાચક 'य' પ્રત્યય લગાડીએ તો પૂર્વપદની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. (એટલે કે 'પ્રાકાશસ્વાભાવ્ય' શબ્દ થવો જોઈએ.) જો સ્વભાવનો ભાવ તે 'સ્વાભાવ્ય' એમ કરી પછી તેનો પ્રકાશની સાથે સમાસ કરીએ તો 'પ્રકાશસ્વાભાવ્ય' એવો શબ્દ તો બને, પણ એમાંયે 'સ્વભાવ' જે ભાવવાચક શબ્દ છે તેને બીજો ભાવવાચક પ્રત્યય લગાડવો પડે છે. અને એવો પ્રયોગ ઝાઝો થતો નથી, એટલે એવો શબ્દ બનાવી પ્રકાશ જેનો સ્વભાવ છે એવું તે 'પ્રકાશ સ્વાભાવ્ય' એવો વિશેષણસમાસ બનાવવો પણ ઉચિત નથી.

ઉપરાંત, એ શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં અર્થ સમજવામાં બાધા ઉત્પન્ન કરે એવા વધુ પડતા સમાસો અત્યાચારરૂપ થઈ પડે છે અને સહૃદયોને આનંદ આપતા નથી. 'રવિવ્યાપાર' એવા સમાસમાં રવિને પ્રાધાન્ય મળવું જોઈએ તે મળતું નથી, તે ગૌણ બની જાય છે. रवेः व्यापारः એવું પાઠાન્તર યોજી એ દોષ ટાળી શકાત.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે (જો તમે અલંકાર વગરના વસ્તુમાત્રને કાવ્ય જ ન કહેતા હો તો અપ્રસ્તુતપ્રશંસા વગેરે જેવાં કેટલાંક સ્થળે) અલંકાર વગરનું વસ્તુમાત્ર સહૃદયોને આનંદ આપનાર શી રીતે થઈ શકે છે? તો એનો જવાબ એ છે કે એ શંકા બરાબર નથી. કારણ, એવે સ્થળે ઉક્તિ બીજા જ પદાર્થને લક્ષ્ય કરતી હોઈ કવિના ચિત્તમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસારૂપે અલંકાર સ્ફુરેલો જ હોય છે.

અહીં કહેવાનો અર્થ એ છે કે અપ્રસ્તુતપ્રશંસા વગેરેમાં કવિ જે પદાર્થનું વર્ણન કરતો હોય છે તે તેને અભિપ્રેત નથી હોતો. બલકે એ પદાર્થના વર્ણન દ્વારા વ્યંજનાથી તે બીજા જ પદાર્થનું વર્ણન કરતો હોય છે અને એમાં જ તેની વિદગ્ધતા પ્રગટ થાય છે અને તે સહૃદયોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. જો કવિ એ વ્યંજનાલભ્ય વસ્તુ વાચ્યરૂપે રજૂ કરે તો તેમાં કશો ચમત્કાર આવતો નથી. એનો અર્થ એ થયો કે એવે સ્થળે કવિના ચિત્તમાં પહેલેથી જ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર સ્ફુરેલો હોય છે અને એ વાક્ય અલંકારશૂન્ય હોતું નથી એટલે સહૃદયોને આનંદ આપે છે.

જ્યારે કોઈ વસ્તુ કવિની પ્રતિભામાં પહેલવહેલું સ્ફુરે છે ત્યારે તે ઘડયા વગરના પથ્થરના ટુકડા જેવા લાગતા હીરા જેવું હોય છે, તે જ્યારે વિદગ્ધ કવિની રચેલી વક્રતાયુક્ત વાણીમાં મુકાય છે ત્યારે સરાણ પર પહેલ પાડેલા હીરાના જેવી મનોહરતા ધારણ કરી સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર કાવ્યત્વને પામે છે. એથી જ એક વિષયનું નિરૂપણ કરતાં સાવધ અને અસાવધ બે કવિઓનાં વાકયો વચ્ચે આસમાનજમીનનું અંતર હોય છે. જેમ કે—

> ‘‘માનિનીઓનાં ઊનાં આંસુઓથી મલિન કટાક્ષપાતોને સ્વીકારતો ઊગેલો ચંદ્ર, અતિશય બી ગયો હોય એમ ધીરે ધીરે આકાશમાં આગળ વધ્યો.’’ ૧૩

(આ શ્લોક ભારવિના કિરાતાર્જુનીય કાવ્યમાં (૩-૨૬) આવે છે.)

> ‘‘પ્રિયના વિરહાનલથી સળગી ઊઠેલા લોચનોવાળી

પુરસ્ત્રીઓના કટાક્ષોથી બીતો એવો ચંદ્ર, નવા કમળના કંદના અંકુરની કાન્તિવાળી કળાઓને એક બે ત્રણ એમ ધીમે ધીમે પ્રગટ કરતો જાણે છાનોમાનો ઊગી રહ્યો છે.” ૧૪

આ બે શ્લોકો વચ્ચેનું અંતર સહૃદયોને સમજાય એવું છે એટલે તેઓ જ એનો નિર્ણય કરે.

શ્રી દાસગુપ્ત બીજા શ્લોકને ચડિયાતો ગણે છે અને મોટા ભાગના વાચકોને પણ એમ જ લાગશે, છતાં નોંધવું જોઈએ કે આચાર્ય વિશ્વેશ્વર અને ચૌખંબા આવૃત્તિના સંપાદક શ્રી રાધેશ્યામ શર્મા પહેલા શ્લોકને ચડિયાતો લેખે છે.

આ ઉપરથી એમ નક્કી થયું કે કેવળ રમણીય શબ્દથી કે કેવળ રમણીય અર્થથી પણ કાવ્ય બનતું નથી. એટલે કહ્યું છે કે—

“બીજા અનેક આલંકારિકોએ રૂપકાદિ (અર્થના) અલંકારોનું અનેક રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. સ્ત્રીનું મુખ સુંદર હોય તોયે અલંકાર વગર શોભતું નથી.” ૧૫

“બીજા રૂપકાદિ (અર્થના) અલંકારોને બાહ્ય કહે છે. નામ અને ક્રિયાપદના વ્યાકરણશુદ્ધ પ્રયોગને જ તેઓ વાણીના અલંકાર માને છે.” ૧૬

“એને જ સૌશબ્દ્ય કહે છે. અર્થાલંકાર એવા નથી. પણ અમને તો શબ્દના અને અર્થના બંને પ્રકારના અલંકારો ઇષ્ટ છે.” ૧૭

(આ શ્લોકો ભામહના ‘કાવ્યાલંકાર’માં (૧/૧૫-૧૭) આવે છે.)

આથી શબ્દો અને અર્થો બંને ભેગા મળીને કાવ્ય થાય છે એમ થયું. આ રીતે, બંને મળીને કાવ્ય થાય છે એવું પ્રસ્થાપિત થયા છતાં, કોઈ વાર એ બેમાંથી કોઈ એક સહેજ ઊણો હોય તોયે કાવ્ય ગણાઈ જાય, માટે કહે છે કે सहितौ – બંને સહિતભાવથી, સાહિત્યથી રહેલા હોવા જોઈએ.

અહીં કોઈ કદાચ એમ કહે કે એ બંને વચ્ચે વાચ્યવાચકનો

સંબંધ રહેલો હોઈ, એ બે વચ્ચે સાહિત્યનો, સહિતભાવનો કદી અભાવ હોતો જ નથી, તો કહેવાનું કે એ વાત સાચી, પણ અહીં જે પ્રકારનું સાહિત્ય અભિપ્રેત છે તે વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. કેવું ? તો કે વક્રતાને લીધે વિચિત્ર ગુણો અને અલંકારોની સંપત્તિ પરસ્પરની સ્પર્ધા કરતી હોય એવું. તેથી—

જેમના બધા ગુણો સમાન છે એવા બે મિત્રોની જેમ પરસ્પરની સંગતિમાં રહેલા શબ્દાર્થ જેમાં પરસ્પરની શોભા વધારતા હોય એવી રચનાને કાવ્ય કહી શકાય. ૧૮

> "પછી અરુણના આગમનને લીધે જેનું બિંબ ઝાંખું પડી ગયું છે એવો ચંદ્ર સંભોગથી થાકી ગયેલી સ્ત્રીના ગાલ જેવો ફીકો થઈ ગયો." ૧૯

આ શ્લોકમાં અરુણના આગમનને લીધે ઝાંખા પડી ગયેલા ચંદ્રની અને કામભોગથી થાકેલી સ્ત્રીના ગાલની ફીકાશના સામ્યનું સમર્થન કરવાને લીધે પરિપુષ્ટ થયેલો (ઉપમા) અર્થાલંકાર અત્યંત સુંદર લાગે છે. ઉપરાંત, એમાં હવે પછી જેનું નિરૂપણ કરવામાં આવનાર છે તે વર્ણવિન્યાસની વક્રતારૂપ (અનુપ્રાસ) શબ્દાલંકાર પણ અત્યંત રમણીય છે. અને આ શ્લોકમાં વર્ણવિન્યાસની શોભાથી ઉત્પન્ન થતી લાવણ્ય નામના ગુણની સંપત્તિ તો છે જ.

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

> "લીલાકમળની પેઠે પૃથ્વીમંડળને માથા ઉપર ધારણ કરીને શેષે શેષ પુરુષોના પુરુષાર્થનો ભારે ઉપહાસ કર્યો છે." ૨૦

આ શ્લોકમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસારૂપ અર્થાલંકારના સૌંદર્યથી રચાતું અને અનાયાસ રચાયેલા યમકાનુપ્રાસ(શબ્દાલંકાર)થી શોભતું તથા સમર્પકત્વ એટલે પ્રાસાદિકતાને (પ્રસાદગુણને) કારણે સુભગ એવું કોઈ અપૂર્વ કાવ્યસૌંદર્ય સહૃદયને આનંદ આપે છે.

આ કારિકામાં "શબ્દાર્થૌ" એવું દ્વિવચન વાપર્યું છે તે વાચ્ય અને વાચકની આખી જાતિનો બોધ કરાવે છે. (એનો અર્થ એ

છે કે એ દ્વિવચનનું રૂપ શબ્દની અને અર્થની આખી જાતિનો બોધ કરાવે છે, અર્થાત્ કાવ્યમાં વપરાયેલા બધા જ શબ્દો અને બધા જ અર્થોનું સાહિત્ય સધાયેલું હોવું જોઈએ એવો એનો અર્થ સમજવાનો છે. તેમ જો ન માનીએ અને) આ દ્વિવચન વ્યક્તિગત શબ્દ અને વ્યક્તિગત અર્થનો બોધ કરાવે છે એમ માનીએ તો એક પદમાં રહેલા શબ્દ અને અર્થને પણ કાવ્ય માનવાનો વારો આવે. માટે કહ્યું છે કે 'वंधे व्यवस्थितौ' –'બંધમાં રહેલા.' 'બંધ' એટલે વાકયવિન્યાસ, વાકયની ગોઠવણીથી થતી આખી કૃતિ. તેમાં વ્યવસ્થિત એટલે વિશિષ્ટ ગુણ અને અલંકારથી શોભતી ગોઠવણીમાં ગોઠવાયેલા. 'सहितौ'નો અર્થ અહીં પણ, પહેલાં કહ્યું તેમ, શબ્દનું પોતાની જાતિના બીજા શબ્દ સાથે અને અર્થનું પોતાની જાતિના બીજા અર્થ સાથે પરસ્પરની સ્પર્ધારૂપ સાહિત્ય જ વિવક્ષિત છે. એ વગર કૃતિ સહૃદયોને આનંદ આપી ન શકે. જેમ કે—

> "તું કેમ સંસારને અસાર, ત્રિભુવનને રત્ન લૂંટાઈ ગયું હોય એવું, જીવલોકને જોવા જેવી વસ્તુ વગરનો (નિરાલોક), બાંધવોને મરણશરણ, કંદર્પને દર્પ વગરનો, લોકોની આંખની રચનાને નિષ્ફળ અને જગતને જીર્ણ અરણ્ય બનાવી દેવા તૈયાર થયો છે?" (માલતીમાધવ, ૫-૩૦) ૨૧

આ શ્લોકમાં કોઈ એક પ્રબંધ (માલતીમાધવ-૫-૩૦)માં કોઈ કાપાલિક સ્ત્રી(માલતી)ને મારી નાખવા તૈયાર થયો છે, તેને ઉદ્દેશીને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એના વિના સંસાર સાર વગરનો, ત્રણે લોક રત્ન લૂંટાઈ ગયું હોય એવા, જીવલોક જોવા જેવી સુંદર વસ્તુ વગરનો, બધા લોકોની આંખની રચના નિષ્ફળ જેવી, કંદર્પ ત્રિભુવનવિજયી હોવાના દર્પ વગરનો અને જગત જીર્ણ અરણ્ય જેવું થઈ જાય એમ છે, તો એવું ન કરવા જેવું કામ કરવા તું શા માટે તૈયાર થયો છે?

આ મહાવાકય જેવા શ્લોકમાં અવાંતર વાક્યો જેવાં, નાયિકાના સકલ લોકને લોભાવે એવા લાવણ્યનું પ્રતિપાદન કરતાં અને

પરસ્પરની સ્પર્ધા કરતાં, અત્યંત રમણીય વાક્યો ગૂંથવામાં આવ્યાં છે, તે કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્યને પોષે છે. પણ **मरणशरणं बान्धवजनम्** એ અવાંતર વાક્ય બીજાં અવાંતર વાક્યોની સહેજ પણ બરોબરી કરી શકે એવું નથી, અને તેથી તે સહૃદયોને આનંદ આપે એવું નથી; એક વાક્યમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવાં અનેક રમણીય વાક્યો એકી વખતે સ્ફુરતાં હોય ત્યારે વાક્યનો અર્થ પૂરો કરવા (અથવા પાદપૂર્તિ) માટે તેના જેવું બીજું વાક્ય મેળવવા પ્રયત્નપૂર્વક પ્રતિભાને કસવી પડે છે (પણ અહીં કવિએ એવો પ્રયત્ન કર્યો નથી અને **मरणशरणं बान्धवजनम्** એવું નબળું વાક્ય મૂકી દીધું છે. એથી શ્લોકના સૌંદર્યને હાનિ પહોંચી છે.) અહીં પણ પ્રસ્તુત વસ્તુના જેવું બીજું વસ્તુ સહેલાઈથી મળી શકે એમ છે — **मरणशरणं बान्धवजनम्**ને બદલે **विधिमपि विपन्नाद्भुत विधिम्** (વિધિને કહેતાં વિધાતાને તેના ઉત્તમ સર્જનના નાશથી શોકમગ્ન) એવું વાક્ય મૂકી શકાત.

પહેલાં સૂઝેલા પદાર્થના જેવો બીજો પદાર્થ મળવો અસંભવિત લાગે ત્યારે કવિઓ કોઈક બીજી જ વધુ સુંદર અપૂર્વ શૈલીથી વર્ણન કરી કોઈ અનિર્વચનીય કાવ્યસૌંદર્ય પ્રગટ કરે છે. જેમ કે—

> "કૈલાસ પર્વતને ઉપાડવો, પોતાના અનેક કંઠોની ઝાડી કાપી નાખવી, ઇન્દ્રને કારાવાસમાં પૂરવો, પુષ્પકનું અપહરણ કરવું," (બાલરામાયણ, ૧-૫૧) ૨૨

આ રીતે (રાવણનાં પરાક્રમોનું વર્ણન કરીને પહેલાં વર્ણવેલી વસ્તુઓને અનુરૂપ બીજી વસ્તુ મળવી અસંભવિત લાગતાં "**यस्येदृशा केलयः**" (આવી બધી તો જેની રમતો છે) એવું વાક્ય મૂકી દીધું છે અને તેને લીધે પહેલાંનાં બીજાં વાક્યો પણ કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્યને પામે છે.

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

> "તેના મુખચંદ્રનું દર્શન કરતાં દિવસ પૂરો કર્યો,

તેની સાથે વાતો કરવામાં સાંજ વિતાવી, અને કામદેવથી ઉત્સાહિત તેના દેહાર્પણ દ્વારા રાત પણ પૂરી કરી, છતાં એને હજી પણ (મારી પ્રતીક્ષામાં) વાટ ઉપર નજર માંડી રહેલી જોવા માટે મારું મન કેમ ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યું છે?" ('તાપસવત્સરાજચરિત', ૧-૬૮) ૨૩

આ શ્લોકમાં હજી પણ તેને આવી રીતે જોવા માટે મારું મન કેમ ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યું છે? – એમ વાક્ય પૂરું થયું હોવા છતાં "अथवा प्रेमासमाप्तोत्सवम्" (અથવા પ્રેમનો ઉત્સવ કદી સમાપ્ત થતો જ નથી) એવું વસ્તુ જોડી દીધું છે, તેથી આગલાં વાક્યોમાં પણ જાણે નવો પ્રાણ પુરાયો છે.

જોકે ઉપરના બંને શ્લોકમાં શબ્દ અને અર્થના સાહિત્યનું પ્રાધાન્ય રહે એ રીતે જ વાક્યોની રચના કરેલી છે, તેમ છતાં એમાં કવિપ્રતિભાની પ્રૌઢિ જ પ્રધાનપણે પ્રગટ થાય છે.

(આ બંને શ્લોકોમાં અર્થની સાથે બીજા અર્થનું પરસ્પર-સ્પર્ધી સાહિત્ય સચવાયેલું છે પણ 'असारं संसारम्'માં તે સચવાયેલું નથી તેથી તે શ્લોક સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપી શકતો નથી.) એ જ રીતે, શબ્દનું બીજા શબ્દ સાથે સાહિત્ય ન સચવાયું હોય એવું ઉદાહરણ—

"સૌંદર્યે તેમના દેહને શોભિત કર્યો, એ સૌંદર્યને પૂર્ણ યૌવનના સહકારે (શોભિત કર્યું), એ(પૂર્ણ યૌવન)ને કામદેવની લક્ષ્મીએ (શોભિત કર્યું) અને એ(કામદેવની લક્ષ્મી)ને પ્રિયસંગમથી શોભતા મદે (શોભિત કરી છે.)." (શિશુપાલવધ, ૧૦-૩૩) ૨૪

આ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં કવિએ કહેવું એમ જોઈતું હતું કે પ્રિયસંગમે કામદેવની લક્ષ્મીને શોભાવી, તેને બદલે (મદે શોભાવી એમ કહ્યું છે અને પછી) 'મદ' કેવો તો કે 'દયિતસંગમથી શોભતો' એમ કહ્યું છે. (એટલે કે 'દયિતસંગમથી શોભતા મદે લક્ષ્મીને

શોભાવી' એમ કહ્યું છે.) એથી જે 'દયિતસંગમ' શબ્દને પ્રાધાન્ય મળવું જોઈતું હતું તે સમાસનો ભાગ બની જતાં ગૌણ બની ગયો છે, અને તેથી એ કાવ્ય રસજ્ઞોને આનંદ આપે એવું જ રહ્યું નથી. વળી, કાવ્યની શોભા માટે યોજેલો દીપકાલંકાર અંતે જતાં લગભગ તૂટી જાય છે. એટલે પ્રક્રમભંગને કારણે રસિકોને ઉત્પન્ન થતું વૈરસ્ય અનિવાર્ય બની જાય છે, અર્થાત્, તેને લીધે રસિકોને વિરસતાનો અનુભવ થયા વગર રહેતો નથી. આ દોષ ટાળવો હોય તો दयितसंगमभूषाને બદલે दयितसंगतिरेनम् એવો પાઠ સહેલાઈથી લઈ શકાય એમ છે.

અને તો અર્થ એવો થાત કે લક્ષ્મીને મદે શોભાવી અને એ મદને દયિતસંગમે શોભાવ્યો. એમ કરવાથી પ્રક્રમભંગનો દોષ પણ ટળત અને દયિતસંગમને પ્રાધાન્ય પણ મળત.

આ બંને ઉદાહરણોમાંથી દરેકમાં પ્રધાનપણે (શબ્દ કે અર્થમાંથી) કોઈ એકના સાહિત્યનો અભાવ બતાવ્યો છે. (જેમ કે 'असारं संसारम्'માં અર્થના બીજા અર્થ સાથેના સાહિત્યનો અને चारुता०માં શબ્દના બીજા શબ્દ સાથેના સાહિત્યનો અભાવ દર્શાવ્યો છે.) પણ ખરું જોતાં, એ બંનેમાંથી કોઈ એકના સાહિત્યનો અભાવ બીજાના સાહિત્યના અભાવમાં પરિણમે છે. તેથી અર્થ પોતે સ્ફુર્યો હોય તોપણ તેને વ્યક્ત કરવાને સમર્થ શબ્દને અભાવે મરેલા જેવો જ રહે છે, અને તે જ રીતે, શબ્દ પણ વાક્યોચિત (ચમત્કારક) અર્થના અભાવે બીજાનો વાચક બનીને વાક્યને વ્યાધિરૂપ થઈ પડે છે. વધુ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

હવે પ્રસ્તુત મુદ્દો ફરી હાથમાં લઈએ.

ઉપરની ચર્ચાનો સાર એ કે બંધમાં પ્રયોજાયેલા પરસ્પરની સ્પર્ધા કરતા શબ્દાર્થ તે કાવ્ય. હવે આગળ કહે છે કે—

એ બંધ કેવો? તો કે વક્રકવિવ્યાપારશાલી. એટલે કે શાસ્ત્ર વગેરેમાં શબ્દ અને અર્થનો જે જાણીતો ઉપયોગ થાય છે તેના કરતાં જુદો જ, છ પ્રકારની વક્રતાવાળો, કવિવ્યાપાર એટલે તેનો

ક્રિયાક્રમ. તેના વડે જે શોભતો હોય એવો બંધ, એટલે કે રચના. જેમાં પ્રસિદ્ધ ઉપયોગથી જુદો જ ઉપયોગ શબ્દ અને અર્થનો થયો હોય એવી રચના તો કષ્ટકલ્પનાવાળી પણ હોઈ શકે છે, એટલે તેનું નિવારણ કરવા કહ્યું છે કે એ બંધ તદ્વિદાહ્લાદકારી હોવો જોઈએ. તદ્વિદ એટલે કાવ્યમર્મજ્ઞ. તેમને આહ્લાદ આપે એવા બંધમાં શબ્દાર્થ પ્રયોજાયેલા હોવા જોઈએ. અહીં વક્રતા, વક્રતાના પ્રકારો તેમ જ તદ્વિદાહ્લાદકારિત્વની ઉદાહરણ સાથે સમજૂતી આપેલી નથી, તે પાછળથી યથાવસર આપવામાં આવશે.

આમ, કાવ્યની સામાન્ય વ્યાખ્યા બાંધ્યા પછી હવે વિશેષ વ્યાખ્યા આપવાની શરૂઆત કરવા પહેલાં શબ્દ અને અર્થનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.—

૮

વાચ્ય તે અર્થ અને વાચક તે શબ્દ એ તો જાણીતું છે, તેમ છતાં આ કાવ્યમાર્ગમાં એમનો સાચો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

એ વાત તો જાણીતી છે કે જે વાચક હોય છે તે શબ્દ હોય છે અને જે વાચ્ય કે અભિધેય હોય છે તે અર્થ હોય છે. અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે દ્યોતક અને વ્યંજક પણ શબ્દ હોય છે, તેનું શું? તો કહે છે કે તે બંનેનો પણ ઉપચારથી વાચકમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે, કારણ, અર્થપ્રતીતિ કરાવવી એ ત્રણેનો સામાન્ય ધર્મ છે. એ જ રીતે, વાચ્યમાં ઉપચારથી દ્યોત્ય અને વ્યંગ્યનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે, કારણ કે પ્રતીત થવું એ એમનો સામાન્ય ધર્મ છે, આમ, અર્થ એ વાચ્ય છે અને શબ્દ એ વાચક છે, એ તો લોકોમાં જાણીતી વાત છે, તેમ છતાં આ અલૌકિક કાવ્યના કહેતાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એ બંનેનો સાચો અર્થ જુદો જ છે અને તે હવે કહેવામાં આવશે.

કેવો? તો કે—

૯

એક જ અર્થના બીજા શબ્દો હોવા છતાં વિવક્ષિત અર્થનો જે એકમાત્ર વાચક હોય તે જ શબ્દ કહેવાય. અને જે પોતાના સ્વભાવના સૌંદર્યથી સહૃદયને આનંદ આપે એવો હોય તે જ અર્થ કહેવાય.

કાવ્યમાં તો તે જ શબ્દ કહેવાય જે કાવ્યને યોગ્ય બધી સામગ્રી ધરાવતો હોય. જે વિવક્ષિત અર્થનો એકમાત્ર વાચક હોય, જે અર્થ કહેવા ધાર્યો હોય તેને વ્યક્ત કરનારો જે એકમાત્ર શબ્દ હોય અર્થાત્ તે અર્થને વ્યક્ત કરનારા બીજા અનેક શબ્દો હોવા છતાં જે એક જ શબ્દ કવિને ઇષ્ટ અર્થ (છાયા) બરાબર વ્યક્ત કરતો હોય તે જ શબ્દ કહેવાય. તેથી જ્યાં સામાન્યનું કથન કરવાનું હોય ત્યાં વિશેષનું કથન કરનાર શબ્દ નહિ ચાલે. જેમ કે—

> "હે મકરાકર સમુદ્ર, મોજાંઓથી ઊછળતા પથ્થરોના કઠોર પ્રહારોથી તું આ રત્નોનું અપમાન ન કર. શું (એ રત્નોમાંના જ એક) કૌસ્તુભરત્ને સ્વયં પુરુષોત્તમને તારી આગળ યાચના માટે હાથ લંબાવવાની ફરજ નથી પાડી?"
> (ભલ્લટશતક-૬૨) ૨૫

આ શ્લોકમાં શરૂઆત રત્ન સામાન્યની એટલે કે બધાં જ રત્નોની પ્રશંસાથી કરી છે, પણ પછી ઉપસંહાર કૌસ્તુભ એમ એક વિશેષ રત્નનું નામ દઈને તેની ખાસ પ્રશંસા કરીને કર્યો છે, તેથી શરૂઆત અને ઉપસંહાર વચ્ચે વૈષમ્ય પેદા થયું છે અને તે સુંદર લાગતું નથી. એમ પણ કહી શકાય એમ નથી કે કોઈ એક રત્નમાં જે ગુણો હોય તે સર્વસામાન્ય બધાં જ રત્નોમાં પણ હોય જ. કારણ કે—

> "ઘોડા, હાથી, લોખંડ, લાકડું, પથ્થર, વસ્ત્ર, સ્ત્રી, પુરુષ અને પાણી — એમાં પરસ્પર જે અંતર હોય છે તે બહુ મોટું હોય છે." (તંત્રાખ્યાયિકા, ૧-૪૦) ૨૬

એટલે કે ઘોડા ઘોડા વચ્ચે કે લોઢા લોઢા વચ્ચે કે માણુસ માણુસ વચ્ચે જે ફેર હોય છે તે ઘણો મોટો હોય છે.

એટલે આવા દાખલાઓમાં સામાન્ય-વાચક જ સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. વળી અહીં "एकेन किं न विहितो भवतः स नाम" એવું પાઠાંતર સહેલાઈથી યોજી શકાય એમ છે (અને તો અર્થ એવો થાત કે એ રત્નોમાંના એકે જ સ્વયં પુરુષોત્તમને તારા યાચક થવાની ફરજ નથી પાડી?) પણ જ્યાં વિશેષરૂપે કોઈ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર હોય ત્યાં કવિઓ વિશેષવાચક નામ જ વાપરે છે. જેમ કે—

"બંને થયાં રે અવ શોચવાનાં
તેં યાચતાં સંગમ એ કપાલીનો;
કાન્તિમતી ચંદ્રતણી કલા તે
ને તું વળી લોકની નેત્રકૌમુદી."

(કુમારસંભવ, ૫–૭૧) ૨૭

અહીં શંકરવાચક હજારો શબ્દ મળી શકે એમ હોવા છતાં બીભત્સના આલંબન વિભાવનો વાચક શબ્દ कपालिनः જુગુપ્સા પેદા કરનારો હોઈ તે જ વાપર્યો છે, તે કોઈ અપૂર્વ વાચક-વક્રતા ધારણ કરે છે. सम्प्रति અને द्वयं એ બે શબ્દો પણ અત્યંત રમણીય છે, કારણ, પહેલાં તો એકલી તે (ચંદ્રની કલા) જ (કપાલીના સમાગમની પ્રાર્થનારૂપ) દુર્વ્યસન-દૂષિત હોવાને કારણે શોકનું કારણ બની હતી. હવે તું પાછી તેને એ ખરાબ કામમાં મદદ કરવા તૈયાર થઈ છે, એમ કહી તેની મશ્કરી કરે છે. प्रार्थना શબ્દ પણ અત્યંત રમણીય છે. કારણ કે કાકતાલીય ન્યાયે તારો કપાલી સાથે સંગમ થયો હોત તો તે કદાચ (એટલો) નિંદ્ય ન ગણાત. પણ તું તો માગીને તેની સાથે જોડાય છે, એ કુલીનને માટે અત્યંત કલંકકર છે. 'सा च' 'त्वं च' એ બંનેનો એ રીતે પ્રયોગ કરવાથી બંનેના પરસ્પરસ્પર્ધી લાવણ્યનો જે અનુભવ થાય છે, તેનું પ્રતિપાદન

થાય છે. 'कलावतः' અને 'कान्तिमती' એ બંને પદોમાં મત્વર્થીય ('વાળું' અર્થનો) પ્રત્યય વાપર્યો છે એટલે એ બંનેની પ્રશંસા ધ્વનિત થાય છે. આમ, શ્લોકમાંનો એકેએક અર્થ કોઈ બીજા શબ્દ વડે વ્યક્ત કરી શકાય એમ નથી.

આમ, કવિને વિવક્ષિત વિશેષ અર્થનું કથન કરવાનું સામર્થ્ય તે જ વાચકત્વનું એટલે (કવિના) શબ્દનું લક્ષણ છે. કારણ, તે (કાવ્યરચનાને) સમયે (કવિની) પ્રતિભામાં ઉત્પન્ન થતા કોઈ એક પરિસ્પન્દને લીધે (વાસ્તવિક જગતના) પદાર્થો ભાવોજ્જ્વલ બની જાય છે અથવા પ્રકૃત પ્રસંગને યોગ્ય એવા કોઈ ગૌરવથી તેમનો મૂળ સ્વભાવ ઢંકાઈ જાય છે અને તેઓ કવિની વિવક્ષાને અનુરૂપ વાચ્ય બની જાય છે, તથા તેવા વિશેષ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાને સમર્થ શબ્દો દ્વારા કહેવાઈને સહૃદયોના ચિત્તને ચમત્કારક થઈ પડે છે.

શ્રી દાસગુપ્તને અનુસરીને આ ખંડને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો કુંતકનું કહેવું એવું લાગે છે કે કાવ્યરચના સમયે કવિના ચિત્તમાં એક સ્પંદન જાગે છે, તેને લીધે આ જગતના પદાર્થો પોતાના બાહ્ય જડ સ્વભાવને છોડી દઈને કવિના અંતરમાં ભાવમય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અંગ્રેજીમાં કહીએ તો The external objects take an ideal or emotional form. એ રીતે એ પદાર્થો કવિની વિવક્ષાને યોગ્ય ભાવમય અર્થો બની જાય છે અને ત્યાર પછી એ જ પરિસ્પંદને લીધે એ ભાવમય અર્થને બરાબર અભિવ્યક્ત કરી શકે એવા શબ્દો દ્વારા તેમનું કથન થાય છે, એટલે તે સહૃદયોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. આમાં બે વસ્તુ બને છે. એક તો, કવિચિત્તમાં જાગતા પરિસ્પંદને લીધે જાગતિક પદાર્થો ભાવમય મૂર્તિ ધારણ કરે છે. અને પછી એ જ પરિસ્પંદને લીધે કવિને એ ભાવમૂર્તિને શબ્દબદ્ધ કરવાને સમર્થ શબ્દો પણ મળી રહે છે. આમ, પદાર્થોને ભાવમય બનાવી દેનાર અને તે ભાવમય રૂપને શબ્દમાં મૂર્ત કરનાર એક જ પરિસ્પંદ હોય છે, એટલે એ ભાવમય અર્થ અને તેને અભિવ્યક્ત કરનાર શબ્દ વચ્ચે પૂરેપૂરું સામંજસ્ય હોય છે.

આચાર્ય વિશ્વેશ્વર અને ચૌખંબા આવૃત્તિના સંપાદક શ્રી રાધેશ્યામ

શર્મા અહીં જરા જુદી રીતે અર્થ કરે છે. તેઓ 'પરિસ્પંદ'નો અર્થ 'સ્વભાવ' એવો કરે છે એટલે તેમની દૃષ્ટિએ આ વાક્યના પહેલા ખંડનો અર્થ એવો થાય કે કાવ્યરચના સમયે કવિની પ્રતિભામાં જગતના પદાર્થો કોઈ એક વિશિષ્ટ સ્વભાવયુક્ત થઈને પ્રગટ થાય છે. એટલે કે એ પદાર્થોનો મૂળ સ્વભાવ બદલાઈ જાય છે. શ્રી દાસગુપ્તના અર્થઘટનમાં ફલિત તો એ જ થાય છે કે જગતના પદાર્થો કવિપ્રતિભામાં જાગતા કોઈ એક પરિસ્પંદ કહેતાં સંચલનને લીધે ભાવોજ્જ્વલ બનીને પ્રગટ થાય છે. અર્થાત્ ભાવાભિવ્યક્તિને અનુરૂપ સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. આમ એ બે વચ્ચે વિરોધ નથી. એ જ વાતને ગ્રંથકારે પણ બીજી રીતે રજૂ કરતાં કહ્યું છે કે પ્રસ્તુત પ્રસંગને અનુરૂપ કોઈ ઉત્કર્ષથી પદાર્થોનો મૂળ સ્વભાવ ઢંકાઈ જાય છે અને તેઓ કવિની વિવક્ષાને અનુરૂપ વાચ્ય (અર્થ) બની જાય છે.

આપણે એક દૃષ્ટાંતથી આ વાત જરા વિગતે સમજી લઈએ. ઉપર ૨૭મા ઉદાહરણને જ લઈએ તો એમાં કવિના મનમાં 'શિવ' એવો અર્થ સ્ફુરે છે તે દેવાધિદેવ, ત્રિપુરવિજેતા, આશુતોષ કે એવા કોઈ રૂપે સ્ફુરતો નથી. પણ કવિ અહીં જે ભાવ નિરૂપવા માગે છે તેના વિભાવરૂપે સ્ફુરે છે. એટલે કે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે એવા રૂપે સ્ફુરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રસ્તુત પ્રસંગના માહાત્મ્યને જોરે 'શિવ'નો મૂળ સ્વભાવ ઢંકાઈ જાય છે, અને કવિને વિવક્ષિત એવા કોઈ જુદા જ સ્વભાવ સાથે તે પ્રગટ થાય છે અને તેથી તે કવિની વિવક્ષાને યોગ્ય વાચ્ય (અર્થ) બની જાય છે, એટલે કે કવિને જે અર્થ કહેવો છે તે અર્થ બની જાય છે, અને પછી 'શિવ'ના વાચક બીજા હજારો શબ્દો હોવા છતાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરી શકે એવા 'કપાલી' શબ્દ દ્વારા તેનું કથન થાય છે, એટલે તે સહૃદયોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. આ રીતે જેમાં ભાવમય અર્થ અનુરૂપ શબ્દોમાં મૂર્ત થયો હોય એવું ઉદાહરણ આપે છે.

જેમ કે—

"તુચ્છ કીડા જેવા હાથીને અથવા એક રજકણ જેવા મેઘને જોઈને સિંહ ઉશ્કેરાય એ તો ખરું જોતાં સિંહ જાતિમાં જન્મેલા બધા જ સિંહોનું સ્વભાવગત સામાન્ય વર્તન છે; એમ વિચારીને પાર્વતીનો સિંહ દિગ્ગજોને અને પ્રલયકાળની મેઘઘટાને જોઈને પણ ઉશ્કેરાતો નથી, તો એ શાને જોઈને ચમકશે ?" ૨૮

આ શ્લોકમાં હાથીઓને કીડા જેવા કહ્યા છે એથી તિરસ્કાર અને મેઘોને રજકણ જેવા કહ્યા છે એથી અનાદર ધ્વનિત થાય છે. 'બધા' એમ કહેવાનો ધ્વનિ એ છે કે કોઈ પણ મામૂલી સિંહ પણ એમ કરે. એથી અવહેલા ધ્વનિત થાય છે. 'જાતિ' શબ્દને 'માત્ર'થી વિશેષિત કર્યો છે એથી દેવીના સિંહનો ગર્વ ધ્વનિત થાય છે. 'હેવાકનો લેશ' કહ્યો છે, એથી અલ્પતા, તુચ્છતા સૂચિત થાય છે. આમ, આ શ્લોકમાં વપરાયેલા આ બધા શબ્દો વિવક્ષિત અર્થનો જ બોધ કરાવવાની ક્ષમતાનું સૂચન કરે છે. 'ઘટાબંધ' શબ્દ દેવીના સિંહની મહત્તા પ્રતિપાદન કરવા વપરાયો હોઈ તેના મહત્ત્વનું સૂચન કરે છે.

એથી ઊલટું, જ્યાં પદાર્થના વિશેષરૂપનું કથન કરવાની જરૂર હોય ત્યાં તે વિશેષતાનું પ્રતિપાદન કરનાર વિશેષણ ન વપરાય તો કાવ્યની શોભાને હાનિ પહોંચે છે. જેમ કે—

> "જે(ચિંતામણિ)ની આગળ વિધાતાની આખી સૃષ્ટિ નિરર્થક લાગે છે, જેના ઉત્કર્ષના પ્રતિસ્પર્ધીની કલ્પના કરવી એ પણ જેનું ભારેમાં ભારે અપમાન છે, જેની સંપત્તિ પ્રાણીઓના મનોરથોની પહોંચની બહાર છે, અને જેની છાયા પડતાં મણિ બની ગયેલા પથ્થરો વચ્ચે એ ચિંતામણિ પથ્થર ગણાય એ જ ઉચિત છે." ૨૯

આ શ્લોકમાં 'આભાસ' (છાયા) શબ્દ પોતે જ 'માત્ર' વગેરેથી વિશિષ્ટ થવા માગતો હોય એમ લાગે છે, એટલે અહીં "छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचिता" એવું પાઠાંતર સ્વીકારવું જોઈએ. આ વાત વાચક-વક્રતાના પ્રકારોના સ્વરૂપનિર્ણય વખતે (બીજા ઉન્મેષમાં) ડગલે ને પગલે પ્રગટ થશે, એટલે અહીં લંબાણ કરતા નથી.

આમ, કાવ્યમાં પ્રયોજાતો શબ્દ કેવો હોવો જોઈએ તે ઉદાહરણો સાથે સમજાવ્યા પછી હવે કાવ્યમાં પ્રયોજાતા અર્થની વાત કરે છે.

અર્થ કેવો હોવો જોઈએ? તો કે કાવ્યમાં સહૃદયોને આનંદ આપનાર પોતાના સ્વભાવને લીધે સુંદર. સહૃદયો એટલે કે કાવ્યના મર્મજ્ઞો, તેમને આનંદ આપે એવો પોતાનો જે સ્વભાવ તેને લીધે સુંદર. એનો અર્થ એ થયો કે પદાર્થના ધર્મો તો નાનાવિધ હોય છે, તેમ છતાં કાવ્યમાં તો એવા જ ધર્મ સાથે તેનો સંબંધ વર્ણવવો જોઈએ, જે સહૃદયોને આનંદ આપી શકે એમ હોય; અને જેમાં એવા સામર્થ્યની કલ્પના એટલા માટે કરવામાં આવે છે કે તેમાં કોઈ અપૂર્વ મહત્તા હોય છે અથવા તે રસનો પરિપોષ કરતો અથવા તેની અભિવ્યક્તિ કરતો હોય છે. જેમ કે—

"પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરતી વખતે પોતાની મહાનતાને કારણે જ પોતાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાઓ પૂરી ન કરી શકેલા વરાહનો જય હો! પર્વતો તો એના દંતૂશળ અડતાં જ ચૂરેચૂરા થઈ જાય એટલે એ તેની સાથે પોતાની ખાંધ ખંજવાળી ન શકયા; સાગરોનાં પાણી એટલાં ઓછાં હતાં કે એની ખરીથી પડેલા ખાડામાં જ સમાઈ ગયાં એટલે એ તેમાં પડીને નાહી પણ ન શકયા; પાતાળના કાદવમાં તો એમના મોઢાનો લાંબો આગલો ભાગ (સૂંઢ) જ ડૂબી શકે એમ હતું એટલે એ તેમાં આળોટી જ ન શકયા." ૩૦

આ શ્લોકમાં કવિએ વરાહના એવા એક સ્વભાવનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, જે તેની બીજી સ્વાભાવિક ક્રિયાઓનો નિરોધ કરીને તેની સ્વાભાવિક મહત્તાને પ્રગટ કરી સહૃદયોને આનંદદાયક થઈ પડે.

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

"કુશ અને સમિધ વીણવા નીકળેલા મુનિ રોવાના અવાજને અનુસરતા તેની પાસે પહોંચી ગયા. કયા મુનિ? તો કે નિષાદે મારેલા પંખીને જોઈને ઊપજેલો જેમનો શોક શ્લોકત્વને પામ્યો હતો તે." ૩૧

આ શ્લોકમાં કયા મુનિ? તો વાલ્મીકિ એમ માત્ર નામ દેવાને બદલે "નિષાદે મારી નાખેલા પંખીને જોવામાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલો જેમનો શોક શ્લોકત્વને પામ્યો હતો તે" એમ કહ્યું છે, એમાં કવિનો અભિપ્રાય એવો છે કે એવા એ મુનિ, આવી દશામાં આવી પડેલી જનક રાજાની પુત્રીને જોઈને જરૂર વિવશ બની જાય અને તેમના અંતરમાં જે ભાવ જાગે તે કરુણરસનો પરિપોષ કરવામાં ઉપયોગી નીવડી સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર થઈ પડે.

આમ, અહીં વાલ્મીકિનો એવો એક ગુણ વર્ણવ્યો છે, જે રસપરિપોષમાં ઉપકારક થઈ સહૃદયોને આનંદદાયક થઈ પડે.

એવું જ ત્રીજું ઉદાહરણ—

"છું સ્વામીનો પ્રિય સુહૃદ હું મેઘ, સૌભાગ્યવંતી!
આવ્યો તારી નિકટ હૃદયે ધારી સંદેશ તેનો:
ગર્જી ઘેરું અધીર અબળા-વેણીઓ છોડવાને
થાકયાપાકયા પથિકગણના પાયમાં વેગ પ્રેરું." ૩૨

('મેઘદૂત'-૨-૩૯, અનુ૦ પૂજાલાલ)

આ શ્લોકમાં પહેલું સંબોધન (अविधवे) જ યક્ષપત્નીને આશ્વાસનનું કારણ થઈ પડે એવું છે. ('अविधवे'-'સૌભાગ્યવંતી' એ શબ્દથી એવું સૂચવાય છે કે તારો પતિ સાજોસમો છે.) 'મને તારા પતિનો મિત્ર જાણજે' એ શબ્દો મેઘની પોતાની ઉપાદેયતા સૂચવે છે. એ મિત્ર પણ સામાન્ય નથી, 'प्रिय' છે. એથી એવું સૂચવાય છે કે હું બધી વિશ્રંભકથા – ગુપ્ત વાતોને પણ પાત્ર છું. આમ, (પહેલા ચરણમાં) તેને આશ્વાસન આપી, ઉન્મુખ બનાવી, 'તેનો સંદેશો લઈને તારી પાસે આવ્યો છું.' એમ કહીને પ્રસ્તુત વાત શરૂ કરે છે. સંદેશાને 'हृदयनिहित' (એટલે કે હૈયામાં રાખેલો) કહ્યો છે, એનાથી સંદેશો સાચવવાની એની સાવધાનતા સૂચિત થાય છે. કદાચ યક્ષપત્નીને એવી શંકા થાય કે સંદેશો પહોંચાડવામાં કુશળ બુદ્ધિવાળા કોઈ બીજાને કેમ ન મોકલ્યો? માટે કહે છે કે આ બાબતમાં હું જ કુશળ છું. હું 'अम्बुवाह' એટલે 'પાણીને

વહન કરનાર' છું. એમ કહીને પોતે સંદેશાનું વહન કરી શકે એમ છે, એવું સૂચન કર્યું છે. વળી, હું કેવો છું ? તો કે 'પ્રવાસીઓના સમૂહોને ઉતાવળ કરાવું છું.' એટલે કે તેઓને વહેલા વહેલા ઘરભેગા થવા પ્રેરું છું. કેવા પ્રવાસીઓને ? તો કે 'વિશ્રામ કરતા'. એટલે કે જેઓ (થાકી ગયા છે, વિશ્રામ કરે છે,) ઉતાવળ કરી શકે એમ નથી એવા. वृन्दानि – 'સમૂહોને' શબ્દ એમ સૂચવે છે કે હું અનેક પ્રવાસીઓને આ પ્રમાણે ઉતાવળ કરાવું છું એટલે મને એનો અભ્યાસ કહેતાં મહાવરો છે. (હું એમાં પાવરધો છું.) કેવી રીતે ઉતાવળ કરાવું છું ? તો કે मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिः 'ગંભીર અને મધુર ધ્વનિથી'. એટલે કે વિદગ્ધ દૂતના પ્રરોચક શબ્દ જેવા માધુર્યથી રમણીય ધ્વનિ વડે. ક્યાં વિશ્રામ કરતા ? તો કે 'માર્ગમાં'. એનું સૂચન એ છે કે હું તો જે કોઈ મળી જાય તેને ગમે તેમ કરીને ઝટ ઘેર જવા પ્રેરું છું. તો પછી મારા મિત્રના પ્રેમને ખાતર પ્રયત્નપૂર્વક હું ઉતાવળ કેમ ન કરાવું ? પ્રવાસીઓના સમૂહો કેવા ? તો કે 'અબલાની વેણીને છોડવાને ઉત્સુક'. અહીં 'અબલા' શબ્દથી તેમની પ્રિયતમાઓની વિરહવેદના સહન કરવાની અશક્તિ સૂચવાય છે. 'વેણી છોડવાને ઉત્સુક' એમ કહેવાથી તેમના મનનો પત્ની પ્રત્યેનો અનુરાગ કહેતાં પ્રેમ ધ્વનિત થાય છે. એટલે આ શ્લોકનો અર્થ એ થયો કે ભાગ્યવશાત્ વિરહવેદના વેઠતાં અને પરસ્પર અનુરાગવાળાં બધાં પ્રેમીજનોને સમાગમનું સુખ પ્રાપ્ત કરી આપવારૂપ મિત્રકાર્ય કરવાનું મારું હમેશનું વ્રત છે. અહીં કવિએ મેઘરૂપ પદાર્થના જે સ્વભાવનું વર્ણન કર્યું છે તે જ, ખરું જોતાં, એ પ્રબંધમાં 'મેઘદૂત'ત્વનું જીવિત છે. એટલે એ કાવ્ય કાવ્યમર્મજ્ઞોને અત્યંત આહ્લાદક થઈ પડે છે.

એથી ઊલટું, જેમાં અર્થ સહૃદયોને આનંદ આપે એવો ન હોય, તેવું ઉદાહરણ—

> "અયોધ્યા નગરીની ભાગોળે જ ઉતાવળે ઉતાવળે
> બેચાર ડગલાં ચાલીને શિરીષ જેવી કોમળ સીતાએ 'આજે

કેટલે સુધી જવાનું છે? એમ વારંવાર પૂછીને રામની આંખમાંથી પહેલી વાર આંસુ વહાવ્યાં." (બાલરામાયણ, ૬-૩૪)૩૩

આ શ્લોકમાં असकृत् (વારે વારે) એટલે કે ક્ષણે ક્ષણે અને 'આજે કેટલે સુધી જવાનું છે' એમ કહેવારૂપ કાર્ય સીતાના સ્વભાવની કોઈ મહત્તા પ્રગટ કરતું નથી કે રસપરિપોષ પણ સાધતું નથી. કારણ કે સીતા સહજ ભાવે જ ભારે ઔચિત્યબુદ્ધિથી (વનમાં) જવા તૈયાર થઈ હતી, તે સુકુમારતાને કારણે, આવો વિચાર મનમાં સ્ફુર્યો હોય તોયે મોઢેથી ઉચ્ચારે એવી કલ્પના પણ સહૃદયો કરી શકે એમ નથી. એ જ રીતે, ક્ષણે ક્ષણે કહેવાને લીધે રામની આંખોમાંથી પહેલી વાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં એ પણ બંધબેસતું લાગતું નથી. કારણ, એક વાર સાંભળતાં જ રામની આંખમાં આંસુ આવી જાય એમાં જ ઔચિત્ય છે. આ શ્લોક અત્યંત રમણીય હોવા છતાં કવિની સહેજ જ ગફલતને કારણે બગડી ગયો છે. માટે અહીં 'अवशम्' એવો પાઠ કરી લેવો જોઈએ. (એટલે કે એ ત્રીજા ચરણનો પાઠ 'गन्तव्यमद्यकियदित्यवशं ब्रुवाणा' એમ કરી લેવો જોઈએ,) એટલે એનો અર્થ "'આજે કેટલે સુધી જવાનું છે' એમ અવશપણે કહીને સીતાએ પહેલી વાર રામની આંખમાં આંસુ આણ્યાં" એવો થશે.

એટલે (કાવ્યની ઉપર આપેલી વ્યાખ્યામાં શબ્દ અને અર્થ આવા વિશિષ્ટ લક્ષણવાળા જ (એટલે કે તે પ્રસંગે કવિને અભિપ્રેત હોય તેવો ભાવ વ્યક્ત કરનારા જ) લેવા જોઈએ. તો 'નેયાર્થ' અને 'અપાર્થ' વગેરે દોષો દાખલ થશે જ નહિ. અને માટે તેનું જુદું વર્ણન કરવાનું રહેતું નથી.

'કાવ્યપ્રકાશ'માં નેયાર્થની સમજૂતી એવી આપી છે કે રૂઢિ કે પ્રયોજન ન હોવા છતાં કવિ પોતાની સ્વેચ્છાએ લક્ષણા કરે ત્યારે આ દોષ આવે છે. જેમ કે — "હે તન્વી, તારું મુખ શરત્પૂર્ણિમાના ચંદ્રને લપડાક લગાવે છે." અહીં મુખ લપડાક લગાવી શકે નહિ એટલે મુખ્યાર્થ બાધિત થાય છે અને હરાવે છે એવો અર્થ લક્ષણાથી લેવામાં આવે છે. પણ એવી

રૂઢિ નથી તેમ અહીં પ્રયોજન પણ નથી એટલે અહીં નેયાર્થદોષ થયો છે. હારની અતિશયતા બતાવવી એ અહીં પ્રયોજન છે એવું કહી શકાય એમ નથી, કારણ, ચંદ્ર ઉપમાન હોઈ ગુણમાં ચડિયાતો છે, અને તેને ઉતારી પાડવાથી મુખને જ ઉતારી પાડ્યા જેવું થાય છે.

ભામહ પ્રમાણે 'અપાર્થ' એટલે અર્થ વગરનું. એ દોષ શબ્દમાં તેમ જ વાક્યમાં સંભવે છે. જ્યારે છૂટક છૂટક શબ્દોનો અર્થ થતો હોય પણ તે શબ્દો ભેગા થતાં તેમાંથી અર્થ ન નીકળતો હોય ત્યારે શબ્દગત અપાર્થ-દોષ ગણાય. જેમ કે, "ઝાડ, રસ્તો, પથ્થર, પાણી." આમાં દરેક શબ્દનો અર્થ થાય છે, પણ એ ચાર ભેગા થતાં કશો અર્થ નીકળતો નથી. એ જ રીતે, જ્યારે પ્રત્યેક વાક્યનો અર્થ થતો હોય પણ તે ભેગાં થતાં તેમાંથી કશો અર્થ નીકળતો ન હોય ત્યારે વાક્યગત અપાર્થદોષ ગણાય. જેમ કે, "દેવો સમુદ્રને પી જાય છે. હું જરાથી પીડાઉં છું. આ વાદળો ગર્જે છે. હરિને ઐરાવત પ્રિય છે." આ ચારેય વાક્યોમાંના દરેકનો સ્વતંત્ર રીતે અર્થ થાય છે, પણ એ ચાર ભેગાં થતાં તેમાંથી કશો સંબદ્ધ અર્થ નીકળતો નથી. એટલે એ વાક્યગત અપાર્થદોષનું દૃષ્ટાંત છે.

આમ, કાવ્યમાં પ્રયોજાતા શબ્દો અને અર્થોનું સ્વરૂપ તેમના પ્રસિદ્ધ સ્વરૂપ કરતાં જુદું જ હોય છે એમ કહ્યા પછી વધુમાં કહે છે કે કાવ્યમાં માત્ર એટલું જ પૂરતું નથી, તેમાં જુદા જ પ્રકારનું વૈચિત્ર્ય કહેતાં સૌંદર્ય પણ હોવું જોઈએ.

કહે છે—

૧૦

એ બંને (શબ્દ અને અર્થ) તો અલંકાર્ય છે, અને વિદગ્ધતાપૂર્વકની કથનશૈલીરૂપ વક્રોક્તિ જ એમનો અલંકાર ગણાય છે.

એ બંને એટલે કે શબ્દ અને અર્થ બંને તો અલંકાર્ય એટલે કે અલંકૃત કરવા જેવા, અર્થાત્ કોઈ શોભા વધારનાર અલંકારથી શણગારવા જેવા છે. તો શણગાર અથવા અલંકાર કયો? તો કે (શબ્દ અને અર્થ) બે હોવા છતાં તેમનો અલંકાર તો એક જ છે. તે કયો? તો કે વક્રોક્તિ જ. પ્રસિદ્ધ કથનથી જુદી જ વિચિત્ર

એટલે સૌંદર્યયુક્ત વર્ણનશૈલી તે વક્રોક્તિ. એને જ વૈદગ્ધ્યભંગિભણિતિ પણ કહે છે. વૈદગ્ધ્ય એટલે કવિકર્મનું કૌશલ. તેની ભંગિ એટલે શોભા અથવા શૈલી. તે પૂર્વક કથન કરવું તે વૈદગ્ધ્યભંગિભણિતિ. સૌંદર્યયુક્ત વર્ણનશૈલી તે જ વક્રોક્તિ.

અત્યાર સુધી જે કહ્યું તેનું તાત્પર્ય એ છે કે શબ્દ અને અર્થ જુદા છે અને તેમને તેમનાથી જુદા એવા કોઈ અલંકારથી શણગારવાનાં છે એમ નથી, પરંતુ વક્રતાપૂર્વક અથવા સૌંદર્યમય રીતે તેમનું કથન કરવું એ જ તેમનો અલંકાર છે. કારણ, એને લીધે જ તેમાં વિશેષ શોભા આવે છે. વક્રતાની સમજૂતી આપતી વખતે અમે તેનાં ઉદાહરણ આપીશું.

અહીં કદાચ કોઈ એવો વાંધો ઉઠાવે કે વક્રોક્તિ એ જ એકમાત્ર અલંકાર છે, બીજો કોઈ અલંકાર છે જ નહિ, એવું તમે કહો છો એ પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંત વિરુદ્ધ છે. કારણ, બીજા પ્રાચીન આચાર્યોએ સ્વભાવોક્તિ નામનો બીજો અલંકાર પણ ગણાવેલો છે. અને એ અત્યંત રમણીય એટલે કે ગળે ઊતરે એવું છે.

પણ ગ્રંથકારને એ માન્ય નથી, એટલે એનું નિરાકરણ કરવા કહે છે—

૧૧

જે આલંકારિકો સ્વભાવોક્તિને અલંકાર કહે છે
તેમને મતે પછી અલંકૃત કરવા જેવું બીજું શું રહે છે?

જે આલંકારિકો સ્વભાવોક્તિને અલંકાર કહે છે એટલે કે સ્વભાવના અર્થાત્ પદાર્થના જે ગુણધર્મ તેના કથનને જ અલંકાર ગણી લે છે તેમની બુદ્ધિ એટલી પોચટ છે કે તેઓ વિવેક કરવાની મહેનત ટાળે છે, અને તેથી તેમના કથનમાં રહેલી અસંગતિ તેઓ જોઈ શકતા નથી. ખરું જોતાં, સ્વભાવોક્તિ એટલે શું? તો કે સ્વભાવનું કથન. સ્વભાવ એ તો વર્ણવવાની વસ્તુ છે. એને જ જો અલંકાર ગણો તો તેના સિવાય બીજું શું કાવ્યશરીર તરીકે બાકી રહે, જેને અલંકૃત કરવાનું હોય? કશું જ નહિ.

અહીં સ્વભાવોક્તિવાદી પૂર્વપક્ષ એમ કહે છે કે તમે જ પહેલાં એવું પ્રસ્થાપિત કર્યું છે કે અલંકાર સાથેનું અખંડ વાક્ય જ કાવ્ય કહેવાય છે (૧-૬), (એટલે કે આ અલંકાર્ય અને આ અલંકાર એવું નથી.) છતાં અહીં કેમ આમ કહો છો? (એટલે કે અહીં સ્વભાવવર્ણન જો અલંકાર હોય તો અલંકાર્ય શું રહે, એમ કેમ પૂછો છો? અમે પણ તમારી પેઠે માનીએ છીએ કે અલંકાર્ય અને અલંકાર એવો ભેદ કાવ્યમાં હોતો જ નથી.)

એના જવાબમાં ગ્રંથકાર કહે છે કે અમે એમ કહ્યું છે એ વાત સાચી, પરંતુ ત્યાં તો અલંકાર્ય અને અલંકાર એવા વિભાગ સાચેસાચ ન હોવા છતાં સમજણ સ્પષ્ટ કરવા માટે એવા વિભાગ પાડ્યા હતા. વાક્ય અખંડ હોવા છતાં તેના પદ અને વાક્ય અથવા પદ અખંડ હોવા છતાં તેના વર્ણ અને પદ એવા વિભાગ સમજણ સ્પષ્ટ કરવા માટે પાડીએ છીએ તેવું એ છે, એમ અમે પહેલાં કહ્યું જ છે. આ જ વસ્તુ બીજી રીતે આમ કહી શકાય—

૧૨

સ્વભાવના ઉલ્લેખ વિના તો કોઈ વસ્તુની વાત જ ન થઈ શકે. કારણ, સ્વભાવ વગર તો વસ્તુ જ નિરુપાખ્ય બની જાય.

સ્વભાવના ઉલ્લેખ સિવાય તો કોઈ વસ્તુની વાત જ ન થઈ શકે. અહીં વસ્તુ એટલે વર્ણ્ય વિષય. કેમ ન થઈ શકે? તો કે સ્વભાવ વગરનું વસ્તુ નિરુપાખ્ય થઈ જાય છે, એટલે તેનું વર્ણન જ થઈ શકતું નથી, તે શબ્દવાચ્ય જ રહેતું નથી. કારણ, સ્વભાવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એવી છે કે જેના વડે કથન કે જ્ઞાન થાય તે ભાવ. જેના વડે પોતાનું એટલે કે કોઈ વસ્તુનું કથન અથવા જ્ઞાન થાય તે સ્વભાવ. એટલે એ સ્વભાવ જ દરેક વસ્તુના વર્ણન અને જ્ઞાન રૂપે વ્યવહારનું કારણ થઈ પડે છે. સ્વભાવ વગરની વસ્તુ તો સસલાના શિંગડાની પેઠે શબ્દ અને જ્ઞાનને અગોચર બની જાય છે, મતલબ કે તેનું વર્ણન કે જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. કારણ,

સ્વભાવયુક્ત વસ્તુ જ વર્ણન કે કથનનો વિષય બની શકે છે. તમે જો એ સ્વભાવકથનને જ અલંકાર કહો તો તો ગાડાવાળાનાં વચનોને પણ સાલંકાર (કાવ્ય) કહેવાનો વારો આવે, કારણ, તેમાં સ્વભાવવર્ણન હોય જ છે.

એ જ વાત બીજી યુક્તિ એટલે કે દલીલથી કહે છે—

૧૩

શરીરને જ અલંકાર કહો તો એ બીજા શાને શણગારે? કોઈ કદી પોતાના ખભા ઉપર ચડી શકતો નથી.

કોઈ પણ વસ્તુનું વર્ણન કરવું હોય તો તેનો સ્વભાવ જ વર્ણવવો પડે. અને તે તો વર્ણ્ય વિષય એટલે કે શરીર થયું. એ શરીરને જ જો તમે અલંકાર કહો તો એના સિવાય બીજું શું રહે છે જેને એ શણગારે? (પોતાને જ શણગારે એમ કહો તો એ તર્કવિરુદ્ધ છે. કારણ,) કોઈ પોતે પોતાના ખભા ઉપર ચડી શકે નહિ. શરીર જ શરીરના ખભા ઉપર ચડે એવું કદી બનતું નથી. કારણ, (સ્થિર રહેવું અને ચડવું) એ બે ક્રિયાઓ પરસ્પર વિરોધી છે.

બે ઘડી દલીલને ખાતર માની લઈએ કે સ્વભાવ એ અલંકાર છે, તોયે—

૧૪

સ્વભાવને જો અલંકાર માનીએ તો તેના સિવાયનો કોઈ બીજો અલંકાર યોજાયો હોય ત્યારે કાં તો તે બંનેનો ભેદ સ્પષ્ટપણે જણાશે અથવા અસ્પષ્ટપણે જણાશે.

૧૫

ભેદ જો સ્પષ્ટપણે જણાય તો બધે જ સંસૃષ્ટિ છે, અને અસ્પષ્ટપણે જણાય તો બધે જ સંકર છે, એમ માનવું પડશે અને પછી બીજા અલંકારોને અવકાશ જ નહિ રહે.

સ્વભાવને જો અલંકાર માનીએ તો, એટલે કે વસ્તુનો પોતાનો જે સ્વભાવ હોય તેને જ અલંકાર માનીએ અને તેના સિવાયનો કોઈ બીજો અલંકાર યોજાયો હોય તો બે સ્થિતિ સંભવે. કઈ? તો કે કાં તો સ્વભાવોક્તિ અને તે સિવાયના બીજા અલંકારના ભેદનું જ્ઞાન સ્પષ્ટપણે થાય અથવા કોઈ વાર અસ્પષ્ટપણે થાય. જો એ જ્ઞાન સ્પષ્ટપણે થાય તો બધાં જ કાવ્યોમાં એકમાત્ર સંસૃષ્ટિ અલંકાર જ છે એમ માનવું પડશે. અને જો એ જ્ઞાન અસ્પષ્ટપણે થાય તો બધાં જ કાવ્યોમાં એકમાત્ર સંકર અલંકાર જ છે એમ માનવું પડશે. તો એમાં બગડી શું ગયું? એમ કહેતા હો તો કહેવાનું કે તો બીજા અલંકારોને અવકાશ જ નહિ રહે. એટલે કે ઉપમા વગેરે બીજા અલંકારોને ક્યાંય સ્થાન જ નહિ મળે. અને તેથી તેમની વ્યાખ્યા કર્યાનો પણ કશો અર્થ નહિ રહે. જો સંસૃષ્ટિ અને સંકર એ બેને જ બીજા અલંકારોનો વિષય માની લઈએ (એટલે કે બીજા બધા અલંકારો સંસૃષ્ટિ અને સંકર રૂપે જ મળશે, સ્વતંત્ર રૂપે નહિ, એમ માની લઈએ) તો તેથી પણ કશું રંધાતું નથી. કારણ, (સ્વભાવોક્તિને અલંકાર માનનાર) આચાર્યોએ જ એવું સ્વીકાર્યું નથી. એટલે આકાશચર્વણ જેવી આ મિથ્યા ચર્ચા આગળ ચલાવવાનો અર્થ નથી.

ફરીથી પ્રસ્તુત વાત ઉપર આવીએ તો કોઈ પણ વસ્તુનું કાવ્યવ્યાપારના વિષય તરીકે વર્ણન કરવું હોય તો સહૃદયોને આનંદ આપે એવા તેના સ્વભાવનું જ કાવ્યના વિષયભૂત શરીર તરીકે વર્ણન કરવું જોઈએ અને તેમાં યથોચિત સૌંદર્યવર્ધક અલંકાર યોજવો જોઈએ. માટે પહેલાં (નવમી કારિકામાં) કહ્યું છે કે "પોતાના સ્વભાવના સૌંદર્યને લીધે સહૃદયોને આનંદ આપતો હોય તે અર્થ", અને (દસમી કારિકામાં) કહ્યું છે કે "એ બંને (શબ્દ અને અર્થ) તો અલંકાર્ય છે"

આમ, શબ્દ અને અર્થના સાચા અર્થ જણાવ્યા એટલે (સાતમી કારિકામાંની) કાવ્યની વ્યાખ્યામાંના એક શબ્દ 'શબ્દાર્થૌ'ની

સમજૂતી પૂરી થઈ. હવે એ વ્યાખ્યામાંના બીજા શબ્દ 'सहितौ'ની સમજૂતી આપવા માટે એમના સાહિત્યનો વિગતે વિચાર કરે છે.

૧૬

શબ્દ અને અર્થ તો હમેશાં ભેગા જ જ્ઞાનનો વિષય બનતા હોય છે તો એ જ બંને ભેગા (सहितौ) હોય છે, એમ કહીને નવું શું કહેવું છે?

(પૂર્વપક્ષ કહે છે:) શબ્દ અને અર્થ તો સદા ભેગા જ જ્ઞાનનો વિષય બનતા હોય છે. તો પછી એ બંને 'ભેગા' – सहितौ એમ કહીને તમે નવું શું કહો છો? એથી કશું જ નવું નીપજતું નથી. કેવળ પિષ્ટપેષણ થાય છે. સિદ્ધ વસ્તુ જ પુરવાર કરવા જેવું થાય છે. શબ્દ અને અર્થ તો સ્વભાવથી જ ભેગા રહેતા હોય છે, તો કયો બુદ્ધિશાળી માણસ એ જ વાત ફરી કહેવાની નકામી તરખડમાં પડે? (ઉત્તરપક્ષ કહે છે:) તમારી વાત સાચી છે. પણ અહીં જે સાહિત્યની વાત કરી છે તે શબ્દ અને અર્થના નિત્ય-સંબંધરૂપ સાહિત્યની નથી કરી. કારણ, 'સાહિત્ય' શબ્દથી એ નિત્ય-સંબંધની વાત કરીએ તો તો વ્યાકરણનાં કષ્ટકલ્પનાથી રચેલાં 'ગાડ્કુટ' વગેરે વાક્યો તેમ જ ગાડાવાળાનાં અસંબદ્ધ વચનો પણ સાહિત્ય ગણાઈ જાય. અને તેમ કરીએ તો વ્યાકરણ, મીમાંસા અને ન્યાય કરતાં જુદું સાહિત્ય નામનું કોઈ શાસ્ત્ર જ ન હોઈ શકે. અહીં પૂર્વપક્ષ કહે છે કે વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રોથી જુદું સાહિત્યશાસ્ત્ર પણ જાણીતું જ છે; તેની જ વાત ફરી કરવાથી પુનરુક્તિ કેમ ન થાય? એનો જવાબ એ છે કે અહીં અમે જેને સાહિત્ય કહીએ છીએ તે, આજ સુધીના લાંબા સમય સુધી કેવળ 'સાહિત્ય' શબ્દમાત્રથી જ ઓળખાતું રહ્યું છે. પણ કવિકર્મકૌશલની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાને લીધે રમણીય બનેલા એ સાહિત્યને વિશે 'એનો સાચો અર્થ આ છે' એવું કોઈ વિદ્વાને આજ સુધી લગારે વિચાર્યું નથી. એટલે આજે અમે સરસ્વતીના હૃદયરૂપી અરવિંદનાં મકરંદબિંદુઓથી સુંદર અને સત્કવિની વાણીના આંતર આમોદથી મનોહર લાગતા એ

સાહિત્ય શબ્દના સાચા અર્થને સહૃદયરૂપી ભ્રમરોની સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ.

આ ઉક્તિ ગર્વભરી છે, પણ એ ગર્વ સકારણ છે, કારણ, અહીં સાહિત્યની જે સમજૂતી આપી છે તેવી બીજા કોઈ આચાર્યે એ પહેલાં આપી નહોતી અને છતાં સાહિત્ય શબ્દ તો વપરાતો આવ્યો જ હતો.

એ પછી કુંતક શબ્દ અને અર્થના સાહિત્યની સમજૂતી આ પ્રમાણે આપે છે —

૧૭

સૌંદર્ય સિદ્ધ કરવા માટે શબ્દ અને અર્થ એ બંનેની, એમાંથી કોઈ બીજા કરતાં ચડિયાતું પણ ન હોય તેમ ઊતરતું પણ ન હોય, જેમાં બંને એકબીજાની સ્પર્ધા કરતા હોય એ કારણે મનોહર એવી કોઈ અલૌકિક એટલે કે ચિત્તમાં ચમત્કાર પેદા કરે એવી વિન્યાસ-ભંગિ — ગોઠવણી તે સાહિત્ય.

અહીં કોઈ એવો વાંધો ઉઠાવે કે એવું સામ્ય તો બંને દોષયુક્ત હોય તોયે સંભવે, તેનું શું ? તો કે એટલા માટે તો કહ્યું છે કે એ ગોઠવણી સૌંદર્ય સિદ્ધ કરે એવી જોઈએ (शोभा-शालितां प्रति). શોભા કહેતાં સૌંદર્ય, તેનાથી જે વખણાય, શોભે તે શોભા-શાલી. તેનો ભાવ તે શોભાશાલિતા. તે સિદ્ધ કરવા માટે (तां प्रति) એટલે શોભાશાલિતા સિદ્ધ કરવા માટે (ઉપયોગી થઈ પડે એવી). અને એવી વિન્યાસભંગિ સહૃદયોને આનંદ આપનારી જ હોય. એમાં પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા હોય એ રીતે (શબ્દ અને અર્થની) યોજના એટલે કે પરસ્પરના સામ્યને લીધે સુંદર એવી જે ગોઠવણી તેનું નામ સાહિત્ય. અહીં એટલે કે કાવ્યમાં શબ્દનું બીજા શબ્દની સાથે અને અર્થનું બીજા અર્થની સાથે સાહિત્ય અભિપ્રેત છે. કાવ્યની વ્યાખ્યા વાકયમાં પૂરી થાય છે અર્થાત્ કાવ્ય પૂરું વાકય જ હોય છે એવું અમે (સાતમી કારિકામાં) કહી જ ગયા છીએ.

એનો અર્થ એ છે કે અનેક શબ્દો અને અનેક અર્થો ભેગા મળીને

બનેલું વાક્ય કાવ્ય કહેવાય છે. એ વાક્યમાં રહેલા બધા જ શબ્દો અને બધા જ અર્થોનું પરસ્પર સ્પર્ધારૂપ સાહિત્ય અહીં અભિપ્રેત છે, નહિ કે કોઈ એક શબ્દ કે અર્થનું.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે (તમે શબ્દની સાથે શબ્દનું જ અને અર્થની સાથે અર્થનું જ સાહિત્ય કેમ માનો છો?) એક શબ્દનું બીજા અર્થ સાથે અથવા એક અર્થનું બીજા શબ્દ સાથે સાહિત્ય કેમ નથી માનતા? તો એનો જવાબ એ છે કે એ યોગ્ય નથી. કારણ, (શબ્દ સાથે બીજા શબ્દનું અને અર્થ સાથે બીજા અર્થનું સાહિત્ય એવો) ક્રમ બદલી નાખવાને કોઈ પ્રયોજન નથી, તેમ એમ કરવાથી અન્વય પણ બરાબર સધાતો નથી. તેથી જેમાં શબ્દની અને અર્થની પોતપોતાની સૌંદર્યસંપત્તિ સહૃદયોને આનંદ આપનાર પરસ્પર સ્પર્ધાપૂર્વક સ્ફુરતી હોય તેવી કોઈ અલૌકિક વાક્યરચના જ સાહિત્ય નામને પાત્ર બને છે.

આ જ વાત ત્રણ અંતરશ્લોકોમાં કહી છે:

માર્ગને એટલે કે રીતિને અનુરૂપ માધુર્યાદિ ગુણોનો ઉદય, વક્રતા એટલે કે વૈચિત્ર્યનો અતિશય જેમાં હોય એવો અલંકારોનો વિન્યાસ, અને વૃત્તિના ઔચિત્યથી મનોહર એવો રસનો પરિપોષ – એ બાબતો પરસ્પરની સ્પર્ધા કરતી શબ્દ અને અર્થ બંનેમાં ઉચિત રીતે વિદ્યમાન હોય એવી, તદ્વિદોને આનંદ આપનારી કોઈ અલૌકિક અવસ્થિતિ તે પદ, વાક્ય અને પ્રમાણના અર્થાત્ વ્યાકરણ, મીમાંસા અને ન્યાયના સારરૂપ 'સાહિત્ય' કહેવાય છે. ૩૪, ૩૫, ૩૬.

પદ, વાક્ય, પ્રમાણ અને સાહિત્ય એ ચારેનો એટલે કે વ્યાકરણ, મીમાંસા, ન્યાય અને સાહિત્ય એ ચારે શાસ્ત્રોનો દરેક વાક્યમાં ઉપયોગ થાય છે. પદસંસ્કારશાસ્ત્ર એટલે કે વ્યાકરણથી આપણે પદની જોડણી જેમ કે, ग्+औ+ વિસર્ગ = गौः (ગાય), અને તેના શબ્દ તરીકેના પાંચ સંબંધો જેમ કે, નામ, લિંગ, પરિમાણ, વચન અને કારક; અથવા વાક્યમાંના બીજા શબ્દો સાથેના તેના છ પ્રકારના સંબંધો જેમ કે, કર્તા, કર્મ, કાળ, પુરુષ, વચન અને

ભાવનું જ્ઞાન થાય છે. શબ્દોના પરસ્પર અન્વયરૂપ સંબંધને આધારે વાકયનો અર્થ આ થાય છે, એવું વાકયવિચારશાસ્ત્ર એટલે કે મીમાંસાની મદદથી સમજાય છે. પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી આ ન્યાયસંગત છે એવું પ્રમાણુશાસ્ત્ર આપણને સમજાવે છે, અને આ વાકય એના વ્યાપારમાહાત્મ્યને લીધે સહૃદયના હૃદયને આનંદદાયક છે એવું સાહિત્યશાસ્ત્ર આપણને સમજાવે છે.

આ બધાનું પોતપોતાના વિષયમાં પ્રાધાન્ય હોય છે, અને બીજા વિષયોમાં એઓ ગૌણ હોય છે, તેમ છતાં બધી જ વાઙ્મયરચનાના પ્રાણભૂત સાહિત્યરૂપી કાવ્યવ્યાપારનું જ, ખરું જોતાં, બધે મહત્ત્વ હોય છે. કારણ કે બીજા વિષયોમાં એ ગૌણરૂપે આવ્યું હોય છે ત્યારે પોતાના પરિમલમાત્રથી તેને સુવાસિત કરી દે છે, અને જો તેમાં સાહિત્યની એવી સુવાસ પણ નથી હોતી તો તે રચનામાં રમણીયતાનો અભાવ વરતાય છે અને તેની ઉપાદેયતાને ખૂબ હાનિ પહોંચે છે તથા રચના વ્યર્થ થઈ જાય છે. શાસ્ત્રોથી સાહિત્યનું પ્રયોજન ભિન્ન છે અને શાસ્ત્રોમાં બતાવેલા ચાર પુરુષાર્થરૂપ ફળથી અધિક ફળ એ મેળવી આપે છે, એ પહેલાં (કારિકા ત્રણ અને પાંચમાં) કહી ગયા છીએ.

એ પછી બીજા ચાર અંતરશ્લોકોમાં સાહિત્યનો મહિમા કહે છે:

અર્થનો વિચાર ન કરીએ તોપણ કેવળ બંધના સૌંદર્યની સંપત્તિથી જ જે તદ્વિદોના હૃદયમાં સંગીતની પેઠે આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે; (૩૭) અને વાકયાર્થ સમજાયા પછી તો પદવાકયાર્થથી જુદા જ અને તેની પારના પાનકરસના આસ્વાદ જેવા આસ્વાદનો જે સહૃદયોને અનુભવ કરાવે છે; (૩૮) જેના વિના રસિકોને વાકય જીવિત વગરના શરીર જેવું, સ્ફુરણ વગરના જીવિત જેવું નિર્જીવ લાગે છે; (૩૯) અને જેને લીધે તદ્વિદોને જ જેનો અનુભવ થાય છે એવા કોઈ અપૂર્વ સૌભાગ્ય એટલે કે સૌંદર્યને કવિવાણી શી રીતે પામે છે, તેનો હવે વિચાર કરીએ. ૪૦

આમ, કાવ્યની વ્યાખ્યામાંના 'सहितौ' શબ્દની સમજૂતી આપ્યા પછી કવિવ્યાપારની વક્રતા સમજાવે છે.

૧૮

કવિવ્યાપારની વક્રતાના છ પ્રકાર સંભવે છે. અને તે દરેકના વિચ્છિત્તિ કહેતાં સૌંદર્યથી શોભતા અનેક ભેદો છે.

કવિનો કાવ્યરચનારૂપ વ્યાપાર એ જ કવિવ્યાપાર. તેની વક્રતા એટલે પ્રસિદ્ધ રચનાશૈલીથી જુદું જ સૌંદર્ય. તેના છ પ્રકારો સંભવે છે. એનો અર્થ એ છે કે પેટા પ્રકારો તો અનેક સંભવે છે પણ મુખ્ય ભેદો આટલા જ સંભવે છે.

હવે એ ભેદો ગણાવે છે—

૧૯

(૧) વર્ણવિન્યાસવક્રતા, (૨) પદપૂર્વાર્ધવક્રતા, અને વક્રતાનો ત્રીજો પ્રકાર પણ છે તે (૩) પ્રત્યયવક્રતા.

આમ, આ કારિકામાં ત્રણ વક્રતા ગણાવી છે, અને બાકીની ત્રણ હવે પછીની કારિકા ૨૦મી અને ૨૧મીમાં ગણાવશે.

(૧) વર્ણોનો વિન્યાસ એટલે કે ગોઠવણી તે વર્ણવિન્યાસ. વર્ણોને, અક્ષરોને વિશેષ રીતે ગોઠવવા તે. તેની વક્રતા એટલે પ્રસિદ્ધ પ્રસ્થાનથી જુદી સૌંદર્યમય શૈલીએ કરેલી રચના. વિશેષ પ્રકારની (વર્ણોની) ગોઠવણીથી ઉત્પન્ન થતું, સહૃદયોને આનંદ આપે એવું શબ્દસૌંદર્ય તે વર્ણવિન્યાસવક્રતા જેમ કે—

> "પહેલાં લાલ રંગનો, ત્યાર પછી સોનાના જેવી કાન્તિવાળો, પછી વિરહથી પીડાતી સુંદરીના કપોલના જેવી કાન્તિવાળો અને ત્યાર પછી રાત્રિના પ્રારંભે અંધકારનો નાશ કરવાને સમર્થ અને તાજા મૃણાલના કંદના ટુકડા જેવી કાન્તિવાળો ચંદ્ર ઉપર ચડે છે." ૪૧

આ શ્લોકમાં વર્ણવિન્યાસની વક્રતાને લીધે ઉત્પન્ન થતું

શબ્દસૌંદર્ય સારી રીતે ખીલ્યું છે. (એ મૂળ શ્લોક જોવાથી જ અનુભવી શકાશે). એ જ વર્ણવિન્યાસવક્રતાને પ્રાચીન આલંકારિકો એ અનુપ્રાસ કહ્યો છે. એના પ્રભેદોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ વ્યાખ્યા કરતી વખતે (બીજા ઉન્મેષની પહેલી કારિકામાં) આવશે.

(૨) પદપૂર્વાર્ધવક્રતા : નામ કે ક્રિયારૂપ પદનો જે પહેલો અર્ધો ભાગ એટલે કે નામનું મૂળ રૂપ અને ક્રિયાપદનો મૂળ ધાતુ, તેની વક્રતા એટલે સુંદર ગોઠવણી, તે પદપૂર્વાર્ધવક્રતા.

પ્રકૃતિ એટલે મૂળ શબ્દ — નામ અથવા ધાતુ — અને પ્રત્યય મળીને પદ બને છે. તેમાં અહીં મૂળ શબ્દની — નામની અથવા ધાતુની — વક્રતાની વાત છે.

એના અનેક પ્રકારો સંભવે છે.

(ક) (અ) (જેનો અર્થ રૂઢિથી નક્કી થયો છે એવા) રૂઢિશબ્દનો જ, પ્રસંગને અનુરૂપ, વાચ્ય ધર્મ કરતાં જુદા જ ધર્મનો અધ્યારોપ કરી પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો પહેલો પ્રકાર થાય. જેમ કે—

"હું રામ છું, બધું સહી લઈશ." ૪૨

એ આખો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

"સ્નિગ્ધ અને શ્યામલ મેઘોની કાન્તિથી આકાશ લીંપાઈ ગયું છે, ઉત્સાહભરી બગલીઓ ચક્કર લગાવતી ઊડી રહી છે, મેઘના મિત્ર મયૂરો આનંદ-કેકા કરી રહ્યા છે; ભલે આમ થતું. હું તો કઠોર હૃદયનો રામ છું. બધું સહી લઈશ. પણ સીતાનું શું થશે? અરેરે! દેવી, ધીરજ રાખ."

આ શ્લોકમાં 'રામ' શબ્દ એના (રૂઢિથી નક્કી થયેલા) વાચ્યાર્થ 'દશરથપુત્ર રામ'નો બોધ નથી કરાવતો પણ તેથી જુદો જ, અત્યંત દુઃખ સહન કરવારૂપ પ્રસંગને ઉચિત એવા બીજા ધર્મનો તેના ઉપર અધ્યારોપ કરેલો હોઈ, 'બધાં દુઃખોને સહન કરનારો રામ' એવા અર્થનો બોધ કરાવે છે, માટે એ પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો દાખલો છે. આનંદવર્ધન વગેરે ધ્વનિવાદીઓ એને અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્યધ્વનિનું ઉદાહરણ ગણે છે.

(આ) બીજો પ્રકાર : જ્યારે કોઈ વિશેષ નામના વાચ્યાર્થના પ્રસિદ્ધ ધર્મમાં કોઈ લોકોત્તર વિશેષતાનો અધ્યારોપ ગર્ભિત રાખી

તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે બીજા પ્રકારની પદપૂર્વાર્ધવક્રતા થાય. (એનો અર્થ એ થયો કે પહેલો પ્રકાર ધર્મીગત અતિશયતાનો અને બીજો પ્રકાર ધર્મગત અતિશયતાનો બોધ કરાવે છે.) જેમ કે—

> "આ રામ પોતાનાં પરાક્રમ અને ગુણોને લીધે ત્રણે લોકમાં ભારે પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે, અને જેમણે એક જ બાણ મારીને હારબંધ ઊભેલા વિશાળ તાડમાં પાડેલાં કાણાંમાંથી નીકળતા સાત સૂરો વડે ચારણ જેવો આ પવન પણ જેની કીર્તિ ગાય છે, તેને દેવ જો ન ઓળખે તો આપણું ભાગ્ય જ અવળું એમ જ સમજવું." ૪૩

આ શ્લોકમાં 'રામ' શબ્દ લોકોત્તર શૌર્યાદિ ધર્મોના અતિશયના અધ્યારોપ સાથે વાપર્યો છે એટલે એ વક્રતા સૂચવે છે.

ઉપર પદપૂર્વાર્ધવક્રતાના (પહેલા પેટા વિભાગના) બે પ્રકારો દર્શાવી તેમનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે, તેમાં પહેલામાં ધર્મી 'રામ'ની કોઈ વિશેષતા સૂચવાય છે, જ્યારે બીજામાં રામના ધર્મ, શૌર્ય વગેરેની વિશેષતા સૂચવાય છે. એ એ બે વચ્ચેનો ફેર છે.

(ખ) 'પર્યાયવક્રતા' એ પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો બીજો પ્રકાર છે. કોઈ વસ્તુ માટે અનેક શબ્દો ઉપલભ્ય હોય ત્યારે પ્રસ્તુત પ્રસંગને અનુરૂપ કોઈ એક જ શબ્દથી તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે ત્યારે આ બીજા પ્રકારનું ઉદાહરણ થાય. જેમ કે—

> "ડાબી આંખ કાજળવાળી થઈ ગઈ છે અને છાતી પર મોટું સ્તન ઊગી નીકળ્યું છે, કમર એકાએક પાતળી થઈ ગઈ છે અને નિતંબનો ભાગ અત્યંત વિસ્તાર પામ્યો છે. સ્મરરિપુ(શિવ)ના શરીરને પહેલી જ વાર કાન્તા(પાર્વતી)ના શરીર સાથે ભળી જતું જોઈને (શિવના) ગણો એકદમ આશ્ચર્યચકિત થઈને વારે વારે જોવા લાગ્યા. એ શરીર તમારું રક્ષણ કરો." ૪૪

આ શ્લોકમાં (શિવવાચક બીજાં અનેક નામો ઉપલબ્ધ હોવા છતાં અહીં વપરાયેલું) 'સ્મરરિપુ' નામ કોઈ જુદી જ વક્રતા પ્રગટ કરે છે. કારણ, કામદેવના શત્રુ શિવનું શરીર કાન્તા (પાર્વતી) સાથે ભળી જાય એ કદી સંભવિત જ નથી, એટલે ગણો એકદમ વિસ્મય પામે એ તર્કસંગત છે. એ ભળી જવું પણ વારંવાર જોવામાં આવતું હોય તો આશ્ચર્ય ન થાય, માટે અહીં 'પહેલી જ વાર' એમ કહ્યું છે, તેમાં જ ચમત્કારનો પ્રાણ છે.

આ પર્યાયવક્રતા વાચ્યમાં અસંભવિત કોઈ ધર્મને ગર્ભિત રાખવાથી પણ સધાય છે. જેમ કે—

"અંગરાજ, સેનાપતિ, રાજવલ્લભ (રાજાના વહાલા),
આ દુઃશાસનને ભીમથી બચાવો." ૪૫

અહીં કર્ણ માટે વાપરેલા આ ત્રણે પર્યાયો કર્ણ દુઃશાસનનું રક્ષણ કરવા સમર્થ નથી એવું સૂચવી 'એને બચાવ' એમ કહી તેનો ઉપહાસ કરે છે.

(ગ) 'ઉપચારવક્રતા' નામે પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો બીજો એક પ્રકાર છે. એમાં અમૂર્ત વસ્તુનો મૂર્ત વસ્તુવાચક શબ્દથી ઉલ્લેખ કર્યો હોય છે. જેમ કે—

"વિના કારણ થયેલા અપમાનની કણી પણ સ્વમાની માણસોના મનને ખટક્યા કરે છે."

અથવા જેમ કે—

"હાથે ભેગો થાય એવો યશ."

પહેલા દાખલામાં વપરાયેલો 'कणिका' શબ્દ મૂર્ત વસ્તુની અલ્પતા બતાવે છે, પણ અલ્પતાના સામાન્ય ગુણને આધારે તે અમૂર્ત અપમાનની અલ્પતા દર્શાવવા વાપર્યો છે, તે સહૃદયોને આનંદ આપનાર હોઈ વક્રતાને પોષે છે.

બીજા દાખલામાં 'हस्तावचेयम्' (હાથે ભેગો થાય એવો) શબ્દ મૂર્ત પુષ્પ વગેરે વસ્તુઓ માટે વપરાય છે, પણ ભેગા થવા

૩૫ સામાન્ય ગુણને આધારે તે યશ જેવી અમૂર્ત વસ્તુ માટે વાપર્યો છે તેમાં વક્રતા પ્રગટ થાય છે.

પ્રવાહી વસ્તુનો વાચક શબ્દ તરંગિતત્વ વગેરે સામાન્ય-ગુણના સાદૃશ્યને આધારે નક્કર વસ્તુના વાચક તરીકે કવિઓમાં વપરાતો જોવા મળે છે. જેમ કે—

"શ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલા કંપને લીધે તરંગિત થતા સ્તનતટ ઉપર." ૪૬

આ દાખલામાં નક્કર સ્તનને પ્રવાહીમાં જ સંભવે એવા તરંગથી યુક્ત કહ્યો છે, તેમાં વક્રતા પ્રગટ થાય છે. આ શ્લોક આખો આ જ ઉન્મેષમાં ઉદાહરણ ૧૦૬ તરીકે ઉતારેલો છે.

કોઈ વાર અમૂર્ત વસ્તુ માટે પણ પ્રવાહી પદાર્થવાચક શબ્દ વપરાય છે. જેમ કે—

"લાંબા સમયથી દેવોની સેના સાથેનાં યુદ્ધોને વીસરી ગયેલા મારા બાહુઓ છાંટાભાર સમય માટે શૌર્યની ગરમીથી ઊપડેલી ચળ શમાવવા અધીરા થયા છે." ૪૭

અહીં 'થોડા સમય માટે' કહેવાને બદલે 'છાંટાભાર સમય માટે' કહ્યું છે તેમાં વક્રતા રહેલી છે. આ શ્લોક આખો ત્રીજા ઉન્મેષમાં બાવીસમા દૃષ્ટાંત તરીકે ઉતારેલો છે.

પહેલા ઉદાહરણમાં 'તરંગિત થતા'માં અને બીજા દૃષ્ટાંતમાં 'છાંટાભાર' એ પ્રયોગમાં વક્રતા રહેલી છે.

(ઘ) વિશેષણવક્રતા એ પણ પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો (ચોથો) પ્રકાર છે. એમાં વિશેષણને કારણે જ કાવ્યમર્મજ્ઞોને આનંદ આપનાર વક્રતા પ્રગટ થતી હોય છે. જેમ કે—

"(તારા વિરહમાં નાયિકાના શરીરનો) દાહ ચાંગળામાં પાણી લે તો સૂકવી નાખે એવો છે, એનાં આંસુ એટલાં બધાં પડે છે કે ખાળમાંથી વહી શકે, તેના શ્વાસ ધ્રૂજતી જ્યોતે બળતી દીપમાળા જેવા છે, તેનું શરીર પીળાશમાં ડૂબી ગયું છે, વધુ તો શું કહું?–આખી રાત બારી

આગળ હાથની છત્રી કરી ચાંદનીને ખાળતી તારી રાહ જોતી રહે છે.” ૪૮

આ શ્લોકમાં વિશેષ્યરૂપ દાહ, આંસુ, શ્વાસ અને શરીર (શબ્દો)માંથી કોઈ સૌંદર્ય પ્રગટ થતું નથી, પરંતુ એ દરેકની સાથે જે વિશેષણ વાપર્યું છે તેને લીધે કંઈ ઓર સૌંદર્ય પ્રતીત થાય છે.

અથવા જેમ કે—

“ગુરુજનો પાસે હોવાને કારણે લજ્જાથી માથું નમાવીને કુચકલશોને કંપાવનારા દુઃખાવેગને રોકી રાખી, આંસુ સારતાં સારતાં ચકિત હરિણીના આકર્ષક નેત્રત્રિભાગથી મારા તરફ જે કટાક્ષ ફેંક્યો તેનાથી તેણે મને ‘ઊભા રહો’ એમ નહોતું કહ્યું ?” ૪૯

આ શ્લોકમાં ‘चकितहरिणिहारि’ એ ક્રિયાવિશેષણ, ચકિત હરિણીના જેવા આકર્ષક લોચન સાથેના સામ્યને લીધે ગુરુજનોની હાજરીમાં સંકોચને કારણે સુંદર લાગતા નેત્ર ત્રિભાગ(આંખના ત્રીજા ભાગ)થી કરેલા કટાક્ષને કોઈ અપૂર્વ શોભા અર્પે છે.

(૬) સંવૃતિવક્રતા નામનો પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો આ એક પાંચમો પ્રકાર છે. એમાં પ્રકરણને અનુરૂપ કોઈ અપકર્ષ કે ઉત્કર્ષને કારણે વસ્તુનો સ્પષ્ટ રીતે નામ દઈને ઉલ્લેખ કરી શકાતો નથી અને તેને છુપાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર કોઈ શબ્દથી તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. જેમ કે—

“હે પ્રિયતમે, તે (એકપત્નીનું) મિથ્યા વ્રત લેનાર આ (પદ્માવતીની સાથે લગ્ન કરીને અત્યંત નિંદ્ય એવું) કંઈક કરવા તૈયાર થયો છે.” ૫૦

‘તાપસવત્સરાજ’ નાટકના ચોથા અંકમાં આ શ્લોક આવે છે. પોતાની પત્ની વાસવદત્તાના અવસાનના સમાચાર જાણી દુઃખી થયેલો રાજા ઉદયન જ્યોતિષીઓના કહેવા પ્રમાણે તે પાછી મળશે એવી આશાથી જ્યારે પદ્માવતી સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર થાય છે, ત્યારે તે આ સ્વગતોક્તિ કરે છે. આખો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

चक्षुर्यस्य तवाननादपगतं नाभूत् क्वचिन्निर्वृतम्
येनैषा सततं त्वदेकशयनं वक्षःस्थलीकल्पिता ।
येनोद्भासितया विना बत जगत् शून्यं क्षणाज्जायते
सोऽयं दम्भधृतव्रतः प्रियतमे कर्तुं किमप्युद्यत ॥

(જેની આંખે તારા મુખથી દૂર જતાં કદી સુખ નથી અનુભવ્યું, જેણે પોતાની આ છાતીને એકમાત્ર તારી જ શય્યા બનાવી છે, જેના વડે શોભતું ન હોય તો આ જગત ક્ષણમાં (તારે માટે) સૂનું થઈ જતું તે મિથ્યા વ્રત લેનાર આ, કંઈક કરવા તૈયાર થયો છે.)

આ શ્લોકમાં વાસવદત્તાના મૃત્યુસમાચારથી ખિન્નહૃદય થયેલો વત્સરાજ, તેને ફરી પ્રાપ્ત કરવાના લોભને વશ થઈને પદ્માવતીને પરણવાની ઇચ્છા કરે છે, પણ એ(કાર્ય)ને જ ન કરવા જેવું સમજી, એ મહાપાતક જેવું નિંદ્ય છે, (એનું તો નામે ન લેવાય), એમ છુપાવવાને સમર્થ किमपि (કંઈક) સર્વનામથી સૂચવે છે.

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

"નિદ્રાથી મીંચાઈ ગયેલી આંખોવાળી, અને મદથી મંથર ગતિવાળી તે સુંદરીએ ઉચ્ચારેલા, સાર્થક પણ નહિ તેમ નિરર્થક પણ નહિ એવા તે મધુર વર્ણો આજે પણ મારા હૃદયમાં કંઈક ધ્વનિત કરી રહ્યા છે." ૫૧

આ શ્લોકમાં किमपि (કંઈક) શબ્દથી (એ વર્ણો) સાંભળીને થયેલો આનંદ અનુભવથી જ સમજાય એવો અવર્ણનીય હતો એવું સૂચવાય છે. तानि (તે) શબ્દથી એવું સૂચવાય છે કે એ વર્ણો એવા (આનંદમય) અનુભવપૂર્વક સ્મરાય છે. नाप्यर्थवन्ती (સાર્થક પણ નહિ) એ વિશેષણથી એવું સૂચવાય છે કે એ વર્ણો (માત્ર) સ્વસંવેદ્ય હોઈ અનિર્વચનીય છે. न च यानि निरर्थकानि (તેમ નિરર્થક પણ નહિ) એ શબ્દો એવું સૂચવે છે કે એ વર્ણો અલૌકિક ચમત્કારકારી હોઈ નિરર્થક પણ નહોતા. 'तानि', 'नाप्यर्थवन्ती' અને 'न च यानि निरर्थकानि' એ ત્રણેમાં વિશેષણની વક્રતા પ્રગટ થાય છે. (જ્યારે किमपि એ સંવૃતિવક્રતાનું ઉદાહરણ છે.)

(ચ) વૃત્તિવૈચિત્ર્યવક્રતા નામે પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો આ એક છઠ્ઠો પ્રકાર છે. એમાં (સમાસ, તદ્ધિત અને સુપ્ પ્રત્યયોની તથા બીજી) અનેક રચનાઓમાંથી કોઈ અમુક જ સુંદર રચનાને કવિ પસંદ કરે છે. જેમ કે—

"અંકુરો વચ્ચે પલ્લવો." ૫૨

અહીં अंकुराणाम् मध्ये એમ કહેવાને બદલે 'मध्येऽङ्कुरं' એવો અવ્યયીભાવ સમાસ વાપર્યો છે તેમાં વક્રતા રહેલી છે. अंकुरमध्ये એવો તત્પુરુષ સમાસ પણ વાપરી શકાત, પણ એમાં ચમત્કાર નથી.

અથવા જેમ કે—

"શરીર પીળાશમાં ડૂબી ગયું."

આ શ્લોક આખો પહેલાં ૪૮મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે. અહીં 'પાંડુતા' કહેવાને બદલે 'ઇમનિચ્' પ્રત્યયવાળો 'पांडिमा' શબ્દ વાપર્યો છે તેમાં વક્રતા રહેલી છે.

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"અમૃતની ધારાના પ્રવાહથી આનંદ આપનાર ચંદ્ર પૂર્ણ કળાવાળો ન હોય તોયે માણસને બેચેન નથી કરી મૂકતો એવું નથી." ૫૪

આ શ્લોકમાં બે નકાર વાપરીને ભારપૂર્વકનો હકાર સૂચવ્યો છે તેમાં વક્રતા રહેલી છે.

(છ) 'લિંગવૈચિત્ર્ય' નામનો પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો બીજો એક સાતમો પ્રકાર જોવામાં આવે છે. એમાં ભિન્ન લિંગના શબ્દોને પણ વૈચિત્ર્ય કહેતાં સૌંદર્ય સાધવા માટે સમાનાધિકરણમાં એટલે કે એક જ વિભક્તિમાં વાપરવામાં આવે છે. જેમ કે—

"આ જડ જગતમાં મારી વાત(સાંભળવા)ને પાત્ર મોટા કાન અને મોટા હાથ(સૂંઢ)વાળો કોણ હશે ?" ૫૫

આ આખો શ્લોક બીજા ઉન્મેષમાં ૩૫મા ઉદાહરણ તરીકે ઉતારેલો છે. એમાં कः (કોણ) અને पात्रम् (પાત્ર) એ શબ્દો જુદા જુદા લિંગના

છે છતાં તેમને એક જ વિભક્તિમાં વાપર્યા છે, તેથી આ લિંગવૈચિત્ર્ય-વક્રતાનું ઉદાહરણ છે.

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

"મૈથિલી તેની દારા છે." ૫૬

અહીં 'મૈથિલી' શબ્દ સ્ત્રીલિંગનો છે અને 'दाराः' એ બહુવચનમાં જ વપરાતો પુંલ્લિંગ શબ્દ છે. બંનેને અહીં સમાનાધિકરણમાં વાપર્યા છે એટલે આ લિંગવૈચિત્ર્ય-વક્રતાનું ઉદાહરણ છે.

લિંગવૈચિત્ર્યવક્રતાનો બીજો પણ એક પ્રકાર હોય છે, જેમાં કોઈ શબ્દ અનેક લિંગમાં વાપરી શકાય એવો છતાં, 'સ્ત્રી એ નામ જ કોમળ છે' માટે કવિઓ તેનો સ્ત્રીલિંગમાં જ ઉપયોગ કરતા હોય છે. જેમ કે—

"સામે પેલો કિનારો જુઓ." ૫૭

અહીં કિનારા માટે तट એવો પુંલ્લિંગ અને तटं એવો નપુંસકલિંગ શબ્દ વાપરી શકાય એમ છે, તેમ છતાં કવિએ तटी એવું સ્ત્રીલિંગ રૂપ જ વાપર્યું છે.

પદપૂર્વાર્ધવક્રતાના અત્યાર સુધી જે પ્રકારો બતાવ્યા તે બધા જેમાં પદનો પૂર્વાર્ધ નામ હોય એવા હતા. હવે પદનો પૂર્વાર્ધ જેમાં ધાતુ હોય એવા પ્રકારો બતાવે છે.

(જ) પદપૂર્વાર્ધ ધાતુનો 'ક્રિયાવૈચિત્ર્યવક્રતા' નામે એક આઠમો પ્રકાર છે. એમાં ક્રિયાવૈચિત્ર્ય સધાય એવે રૂપે વૈદગ્ધ-ભંગિભણિતિને લીધે રમણીય પ્રયોગ કવિઓ કરે છે. ક્રિયાવૈચિત્ર્ય રચનાને બહુવિધ વિચ્છિત્તિ કહેતાં સૌંદર્ય અર્પતું જોવા મળે છે. જેમ કે—

"રતિક્રીડા સમયે વસ્ત્ર હરાઈ જતાં જેનાં બે નેત્રો (પાર્વતીના) કિસલય જેવા કોમળ હાથો વડે ઢંકાઈ ગયાં છે એવા રુદ્રનું પાર્વતી વડે ચુંબન કરાયેલું ત્રીજું નેત્ર જય પામે છે." ૫૮

અહીં શિવનાં ત્રણ નેત્રોને ઢાંકી દેવા રૂપ પ્રયોજન કહેતાં

સાધ્ય સમાન હોવા છતાં તેમ જ (ત્રણે નેત્રોનું) લોચનત્વ સરખું હોવા છતાં દેવીના પરિચુંબનથી જેને ઢાંકી દેવામાં આવે છે તે ભગવાન શંકરનું ત્રીજું નેત્ર જય પામે છે, અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ ઠરે છે, એવો આખા વાક્યનો અર્થ છે. આ શ્લોકમાં जयति ક્રિયાપદનું સહૃદયોનાં હૃદય જ અનુભવી શકે એવું કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્ય પ્રગટ થતું જોઈ શકાય છે.

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

"સ્વેચ્છાએ સિંહનું રૂપ ધારણ કરનાર, મધુરિપુ વિષ્ણુના, પોતાની કાન્તિથી ચંદ્રને ઝાંખો પાડનાર, અનેક શરણાગતોનાં દુઃખોને કાપનાર નખો તમારું રક્ષણ કરો." ૫૯

આ શ્લોકમાં સકલ લોકમાં જાણીતી એવી નખોની જે છેદન ક્રિયા, તેના કરતાં જુદી જ શરણાગતોનાં દુઃખોના છેદનરૂપ કોઈ અપૂર્વ ક્રિયાનું વર્ણન કરી ક્રિયાવૈચિત્ર્ય સાધ્યું છે.

એવું જ ત્રીજું ઉદાહરણ—

"શંભુનાં શરોનો અગ્નિ તમારાં પાપોને બાળી મૂકો." ૬૦

'અમરુશતક'ના બીજા શ્લોકનો આ ખંડ છે. એ શ્લોક આખો ધ્વન્યાલોક(૨–૫)માં પણ ઉતારેલો છે. તે આ પ્રમાણે છે:

"તરતના જ અપરાધી કામી જેવો શંભુનાં શરોનો અગ્નિ તમારાં પાપોને બાળી મૂકો, જે અગ્નિને કમળ જેવી આંખોવાળી ત્રિપુરની યુવતીઓ તરફથી હાથે વળગવા જતાં ઝટકી નાખવામાં આવે છે, વસ્ત્રના છેડાને પકડવા જતાં જોરથી હડસેલી કાઢવામાં આવે છે, ચરણે પડ્યો હોય છે છતાં ગભરાટ કે ક્રોધને કારણે ધ્યાનમાં લેવાતો નથી અને આલિંગન દેવા જતાં આંસુભરી આંખે જેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે."

આ શ્લોકમાં પણ પહેલા(ઉદાહરણ)ની પેઠે (સકળ લોકમાં પ્રસિદ્ધ બીજી વસ્તુઓના દહનરૂપ ક્રિયાથી જુદી, પાપોનું દહન કરવારૂપ ક્રિયાનું વર્ણન કરી કોઈ અપૂર્વ) ક્રિયાવૈચિત્ર્ય સાધ્યું છે.

એવું જ ચોથું ઉદાહરણ—

"રમતિયાળ, ચંચળ અને ગર્વભરી આંખોવાળી લીલાવતી સુંદરીઓએ કાનમાં પહેરેલાં કમળની પાંદડીને સ્પર્શતી આંખો વડે રમતવાતમાં (ધનુષ ચડાવતાં) રોકી દેવાયેલો ઢીલા ધનુષવાળો કામદેવ જય પામે છે." ૬૧

આ શ્લોકમાં લીલાવતી સુંદરીઓ વડે આંખ(ના ઇશારા)થી રમતવાતમાં રોકી દેવાયેલો અને તેની ધનુષ ચડાવવાની પ્રવૃત્તિથી વિમુખ કરાયેલો તથા જેણે પોતાનું ધનુષ ઢીલું કર્યું છે એવો કામદેવ જય પામે છે (जयति) એમ કેમ કહ્યું છે? કારણ, એ સુંદરીઓને આવો જય મળે છે એટલે તેઓ વિજય પામે છે (जयन्ति) એમ કહેવું જોઈએ.

અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એ સ્ત્રીઓનાં નેત્રોના હાવભાવમાં જ આવો વિજય પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ અને પ્રૌઢતા છે એ જોઈને, ત્રિભુવન ઉપર વિજય મેળવવાનું મારું કામ તો એથી જ સિદ્ધ થઈ જાય છે એમ વિચારી, બુદ્ધિશાળી કામદેવે પોતાનું ધનુષ ચડાવવાનું બંધ રાખ્યું. (કામદેવને મળેલી) આ સહાયનું અતિશય મહત્ત્વ કવિના ચિત્તમાં जयति (વિજય પામે છે) એ ક્રિયાપદ દ્વારા કર્તૃત્વના કારણ તરીકે (એટલે કે વિજય-પ્રાપ્તિના કારણ તરીકે) સ્ફુર્યું છે, એટલે સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર કોઈ અપૂર્વ ક્રિયાવૈચિત્ર્યનો અનુભવ થાય છે.

મતલબ કે અહીં કામદેવ જય પામે છે એમ કહ્યું છે છતાં તેનું કારણ એ સુંદરીઓની સહાય છે એમ બતાવ્યું છે એટલે એ સુંદરીઓ જ જય પામે છે એવું વ્યંજનાથી સૂચિત થતું હોઈ અહીં અપૂર્વ ક્રિયા-વૈચિત્ર્ય સધાયું છે.

એવું જ પાંચમું ઉદાહરણ—

"તે વર્ણો હૃદયમાં કંઈક અપૂર્વ ધ્વનિત કરે છે." ૬૨

ઉપર આવી ગયેલા ૫૧મા ઉદાહરણનો આ પાછલો ભાગ છે.

અહીં કવિએ 'जल्पन्ति' 'वदन्ति' વગેરે ક્રિયાપદો નથી વાપર્યાં, કારણ, એ વર્ણો કોઈક અપૂર્વ સૌંદર્યપૂર્વક કોઈ અનિર્વચનીય અર્થ સૂચવે છે, એવું કવિને કહેવું છે.

અત્યાર સુધીમાં વક્રતાના પહેલા બે પ્રકારો (૧) વર્ણવિન્યાસવક્રતા અને (૨) પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનું નિરૂપણ થયું. તેમાં પદપૂર્વાર્ધવક્રતાના આઠ પેટા ભેદો ગણાવ્યા. તે આ પ્રમાણે: (૧) રૂઢિવૈચિત્ર્ય. એના પણ બે ઉપભેદો (ક) જેમાં ધર્મીની અતિશયતા સૂચવાતી હોય અને (ખ) જેમાં ધર્મની અતિશયતા સૂચવાતી હોય. (૨) પર્યાયવૈચિત્ર્ય, (૩) ઉપચારવૈચિત્ર્ય, (૪) વિશેષણવૈચિત્ર્ય, (૫) સંવૃતિવક્રતા, (૬) વૃત્તિવૈચિત્ર્ય, (૭) લિંગવૈચિત્ર્ય અને (૮) ક્રિયાવૈચિત્ર્ય. હવે વક્રતાના ત્રીજા ભેદ પ્રત્યયવક્રતાનું નિરૂપણ કરે છે.

(૩) વક્રતાનો ત્રીજો પણ એક પ્રકાર છે અને તે પ્રત્યયાશ્રય.

પ્રત્યય એટલે નામને અને ધાતુને લાગતા પ્રત્યયો. એને આધારે રહેલી વક્રતા તે પ્રત્યયાશ્રયવક્રતા. એના પણ ઘણા પ્રકારો સંભવે છે: (૧) સંખ્યાવૈચિત્ર્યથી થતો, (૨) કારકવૈચિત્ર્યથી થતો અને (૩) પુરુષવૈચિત્ર્યથી થતો.

(૧) સંખ્યાવૈચિત્ર્યથી થતો પ્રકાર: એમાં કાવ્યની શોભા સાધવા માટે સંખ્યા કહેતાં વચનનું વૈચિત્ર્ય યોજવામાં આવે છે. જેમ કે—

"મૈથિલી તેની દારા છે." ૬૩

આમાં મૈથિલી એકવચન છે અને 'દારા' એ બહુવચન છે. એટલે એ પ્રત્યયવક્રતામાં વચનવક્રતાનું ઉદાહરણ થયું. આ જ ઉદાહરણ પહેલાં લિંગવક્રતામાં આપવામાં આવ્યું હતું. કારણ, મૈથિલી સ્ત્રીલિંગ છે અને दाराः પુંલ્લિંગ છે. આમ, આમાં વચનવક્રતા અને લિંગવક્રતા બંનેનું ઉદાહરણ આવી જાય છે.

બીજું ઉદાહરણ—

"આંખો ખીલેલાં કમલોનાં વન અને બે હાથો સરોજોના ભંડાર છે." ૬૪

અહીં (આંખો અને હાથો એ મૂળ સંસ્કૃતમાં દ્વિવચનમાં છે અને કમલોનાં વન અને સરોજોના ભંડાર બહુવચનમાં છે, અને) એ દ્વિવચન અને બહુવચનનો સમાનાધિકરણમાં ઉપયોગ કર્યો છે તેથી ચમત્કારક લાગે છે.

(૨) કારકવૈચિત્ર્યથી સધાતો : એમાં અચેતન પદાર્થમાં ચેતનનો અધ્યારોપ કરી રસાદિના પરિપોષ માટે ચેતનની ક્રિયાનો સમાવેશ કરી કર્તૃત્વ વગેરે કારકનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. જેમ કે—

"આંસુનો પ્રવાહ ધીરે ધીરે બંને સ્તનોને નવડાવી રહ્યો છે. મધુર પંચમ સ્વર તેના કંઠમાં બળજબરીએ રૂંધાઈ રહ્યો છે, શરદની જ્યોત્સ્ના જેવો ફીકો કપોલ હથેલી ઉપર પડચો છે, ખબર નથી તેના (મનમાં પેદા થતા) વિકારો શાના જેવા છે?" ૬૫

આ શ્લોકમાં આંસુના પ્રવાહ વગેરે અચેતન પદાર્થોમાં પણ ચેતનનો અધ્યારોપ કરી કવિએ કર્તૃત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે. તે (નાયિકા) વિવશ થઈ ગઈ છે એટલે આ (આંસુનો પ્રવાહ વગેરે) બધા આ રીતે વર્તે છે. પણ તે પોતે તો કશું જ કરવાને અશક્ત છે, એવો (કવિનો) અભિપ્રાય છે. વળી, કપોલ વગેરે તેના અવયવોની આવી અવસ્થા તો પ્રત્યક્ષ દેખી શકાય છે, એટલે આપણે તે જાણી શકીએ છીએ. પણ તેના મનમાં જે વિકારો કહેતાં ભાવો કે વિચારો જાગતા હશે તે તો તેને જ અનુભવગમ્ય હોઈ આપણે જાણી શકતા નથી.

બીજું ઉદાહરણ—

"ત્રિપુરવિજયી ભગવાન શિવ તારા ધનુર્વિદ્યાના આચાર્ય છે, તેં કાર્તિકેયને હરાવ્યો છે, ફરસીથી હઠાવી દેવાયેલો સાગર તારું ઘર છે, પૃથ્વી તેં દાનમાં આપી દીધેલી છે, એ બધું ખરું, પણ મારી તલવાર રેણુકાનું ગળું કાપનાર તારી ફરસી સાથે સ્પર્ધામાં ઊતરતાં શરમાય છે." ૬૬

રાજશેખરના 'બાલરામાયણ' નાટકના બીજા અંકમાં આ રાવણની પરશુરામ પ્રત્યેની ઉક્તિ છે. એમાં પરશુરામના જીવનના કેટલાક પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ છે. જેમ કે પરશુરામ ભગવાન શંકર પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખ્યા હતા, તેમણે કાર્તિકેયને હરાવ્યો હતો, પોતાની ફરસીથી સમુદ્રને હઠાવી દઈ, ત્યાં વાસ કર્યો હતો અને આખી પૃથ્વી જીતીને તે કશ્યપને દાનમાં આપી દીધી હતી તથા પિતાની આજ્ઞાથી પોતાની માતા રેણુકાનું માથું કાપી નાખ્યું હતું.

આ શ્લોકમાં 'તલવાર શરમાય છે' એમ કહ્યું છે, એમાં પહેલા શ્લોકની પેઠે (અચેતન પદાર્થમાં ચેતનનો અધ્યારોપ રહેલો છે એટલે) કારકવૈચિત્ર્યની પ્રતીતિ થાય છે.

(૩) પુરુષવૈચિત્ર્યથી સધાતી વક્રતા એ પ્રત્યયવક્રતાનો ત્રીજો પ્રકાર છે. એમાં કવિઓ પહેલા બીજા પુરુષને બદલે ત્રીજા પુરુષનો ઉપયોગ કરે છે. કાવ્યમાં વૈચિત્ર્ય સાધવા માટે 'તમે' કે 'અમે' કહેવાને બદલે નામ વાપરે છે. જેમ કે—

"તેને જો દેવ ન ઓળખે તો આપણું ભાગ્ય જ અવળું એમ જ સમજવું." ૬૭

આ શ્લોક આખો પહેલાં ૪૩મા ઉદાહરણરૂપે આવી ગયો છે.

એમાં 'તમે ન ઓળખો' એમ કહેવાને બદલે 'દેવ ન ઓળખે' એમ વૈચિત્ર્ય સાધવા માટે કહ્યું છે. એ જ રીતે, પુરુષનો વિપર્યાસ ક્રિયાપદ વગર જ નામનો ઉપયોગ કરવાથી પણ સાધી શકાય છે. જેમ કે—

"હે તપોધને, આ સેવક કંઈક પૂછવા ઇચ્છે છે, જો છુપાવવા જેવું ન હોય તો જણાવવાની કૃપા કરશો." ૬૮

અહીં 'હું પૂછવા ઇચ્છું છું' એમ કહેવાને બદલે તાટસ્થ્ય બતાવવા માટે 'સેવક પૂછવા ઇચ્છે છે' એમ કહ્યું છે.

મૂળમાં 'પૂછવા ઇચ્છે છે', એવી ક્રિયાપદવાળી રચના નથી, પણ प्रष्टुमनाः 'પૂછવાની ઇચ્છાવાળો' એવું સમાસાત્મક વિશેષણ વાપરેલું છે.

એટલે કહ્યું છે કે ક્રિયાપદ વગર જ નામનો ઉપયોગ કરવાથી પણ પુરુષનો વિપર્યાસ સાધી શકાય છે.

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"હે પ્રિયતમે, તે મિથ્યાવ્રત લેનાર આ કંઈક કરવા તૈયાર થયો છે." ૬૯

અહીં 'હું' કહેવાને બદલે પહેલાંની પેઠે (તાટસ્થ્ય દર્શાવવા) 'આ' કહ્યું છે તેથી વૈચિત્ર્યની પ્રતીતિ થાય છે.

વક્રતાના આ કેટલાક મુખ્ય પ્રકારો નમૂના દાખલ બતાવ્યા છે. મહાકવિઓની વાણીમાં વક્રતાના હજારો પ્રકારો સંભવે છે. તે સહૃદયોએ પોતે જ જોઈ લેવા.

આ ઓગણીસમી કારિકા સુધીમાં ગ્રંથકારે વક્રતાના આટલા ભેદોપભેદો ગણાવ્યા છે:

૧. વર્ણવિન્યાસવક્રતા. એને જ પ્રાચીનો અનુપ્રાસ અને યમક કહે છે.

૨. પદપૂર્વાર્ધવક્રતા. પદના પૂર્વાર્ધરૂપ નામની વક્રતા અને ધાતુની વક્રતા. એમાં નામની વક્રતાના આઠ ભેદ છે:

(૧) રૂઢિવૈચિત્ર્યવક્રતા. એમાં

(ક) જેમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મથી જુદા બીજા ધર્મનો અધ્યારોપ કર્યો હોય; અને

(ખ) જેમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મમાં લોકોત્તર અતિશયનો અધ્યારોપ હોય.

(૨) પર્યાયવક્રતા. એના બે ભેદ:

(ક) જેમાં પ્રસંગને અનુરૂપ વિશેષ પર્યાય વાપર્યો હોય; અને

(ખ) જેમાં વાચ્યમાં ન સંભવે એવા બીજા કોઈ ગુણ ગર્ભિત રાખીને પર્યાય વાપર્યો હોય.

આ બંનેને મમ્મટ વગેરે 'પરિકરાલંકાર' કહે છે.

(૩) ઉપચારવક્રતા. એના બે ભેદ:

(ક) અમૂર્ત માટે મૂર્તવાચક શબ્દ વાપરવો

(ખ) નક્કર માટે પ્રવાહીવાચક શબ્દ વાપરવો

(૪) વિશેષણવક્રતા.

(૫) સંવૃતિવક્રતા.

(૬) વૃત્તિવૈચિત્ર્યવક્રતા.
(૭) લિંગવૈચિત્ર્યવક્રતા. એના બે ભેદ :
(ક) ભિન્ન લિંગોનો સમાનાધિકરણમાં ઉપયોગ
(ખ) સુકુમારતા સૂચવવા સ્ત્રીલિંગનો ઉપયોગ
(૮) ક્રિયાવૈચિત્ર્યરૂપ પદપૂર્વાર્ધવક્રતા.

૩. પ્રત્યયાશ્રયવક્રતા. એના ત્રણ ભેદ :
(૧) સંખ્યાવૈચિત્ર્યથી સાધેલી વક્રતા
(૨) કારકવૈચિત્ર્યથી સાધેલી વક્રતા
(૩) પુરુષવૈચિત્ર્યથી સાધેલી વક્રતા.

આ રીતે વાક્યના અવયવરૂપ પદોમાંના પ્રત્યેકના વર્ણ વગેરે અવયવો દ્વારા સંભવિત વક્રતાની સમજૂતી આપી હવે પદોના સમૂહરૂપ વાક્યની વક્રતા સમજાવે છે—

૨૦

વાક્યની વક્રતા (પદની વક્રતા કરતાં) જુદી છે. તેના હજારો ભેદો છે. એમાં (ઉપમા વગેરે) આખો અલંકાર-વર્ગ સમાઈ જાય છે.

વાક્યની વક્રતા જુદી છે. વાક્યની એટલે પદસમૂહની. અવ્યય, કારક, વિશેષણ (વગેરે) સહિતનું ક્રિયાપદ તે વાક્ય. આ રીતે જેની પ્રતીતિ થાય છે તે શ્લોક વગેરેની વક્રતા. વક્રતા એટલે ભંગિ-ભણિતિવૈચિત્ર્ય — વર્ણનશૈલીનું સૌંદર્ય. એ આ પહેલાં કહેલી (વર્ણપદાદિની) વક્રતા કરતાં જુદું સમુદાયરૂપ (વાક્ય) વૈચિત્ર્યથી ઉત્પન્ન થતું વાક્યસૌંદર્ય કોઈ અપૂર્વ હોય છે. જેમ કે—

"પહેલાં લક્ષ્મી જ્યારે તમારી સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ હતી ત્યારે તમે તેનો ત્યાગ કરી (તેને બાજુએ હઠાવી દઈને) મારી સાથે વનમાં આવ્યા હતા. એ રોષને લીધે તમારો આશ્રય પામેલી હું તમારા ઘરમાં રહું એ એનાથી સહેવાયું નહિ." ૭૦

લક્ષ્મણ સીતાને વનમાં છોડીને પાછો વળે છે ત્યારે કરુણ-રસથી ભરાઈ ગયેલા હૃદયવાળી સીતાએ પતિને મોકલેલો આ

સંદેશો છે, કે પહેલાં લક્ષ્મી જ્યારે તમારી સેવામાં હાજર થઈ હતી ત્યારે તમે તેને એક બાજુએ હઠાવી દઈ તેનો ત્યાગ કરી મારી સાથે વનમાં આવ્યા હતા; ત્યારે તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે તમે આમ કરશો. આથી ક્રોધે ભરાઈને તેણે સ્ત્રીસ્વભાવસહજ સપત્નીદ્વેષને લીધે હું તમારા ઘરમાં રહું એ સહન ન કર્યું'.

એનો ધ્વનિ એવો છે કે (વનવાસનાં) કષ્ટો વેઠવાનો કઠિન સમય આવ્યો હતો ત્યારે પણ આટલી બધી કૃપા કરી જેને સાથે રાખી હતી તેનો હવે સામ્રાજ્ય મળતાં વગર વાંકે ત્યાગ કરી તિરસ્કાર કર્યો, એ ઉચિત છે કે અનુચિત એનો વિચાર વ્યવહારપરંપરાના જાણકાર આપે જ કરવો રહ્યો.

એ વાક્યવક્રતા એવી છે કે એના હજારો ભેદો સંભવે છે. હજાર શબ્દ અહીં હજારની નિશ્ચિત સંખ્યાનો વાચક નથી, પણ સહસ્રદલ(હજારી ગોટો)ની પેઠે સંખ્યાબાહુલ્યનો વાચક છે. કારણ કે કવિપ્રતિભા અનંત હોવાથી આ વક્રતાની સંખ્યા પણ નક્કી થઈ શકે એમ નથી. વાક્યની આ જે બહુવિધ વક્રતા છે તે કેવી છે, તેની તમને ખબર નથી, એવી આશંકા કોઈ કરે માટે કહે છે કે 'એમાં આખો અલંકારવર્ગ સમાઈ જાય છે.' કવિઓમાં પ્રસિદ્ધ એવા ઉપમાદિ બધા જ અલંકારો એમાં સમાઈ જશે, અલગ નહિ રાખી શકાય. વક્રતાના પ્રકારભેદ રૂપે જ તેમનો ઉલ્લેખ થઈ શકશે. એ અલંકારોનું નિરૂપણ તેમની વ્યાખ્યા કરતી વખતે ઉદાહરણ સાથે કરવામાં આવશે.

આમ, વાક્યવક્રતાની સમજૂતી આપ્યા પછી વાક્યના સમુદાયરૂપ પ્રકરણની અને પ્રકરણના સમુદાયરૂપ પ્રબંધની વક્રતા સમજાવે છે—

૨૧

પ્રકરણમાં અને પ્રબંધમાં સ્વાભાવિક અને (વ્યુત્પત્તિથી) આણેલા સૌંદર્યને લીધે મનોહર એવી જે વક્રતા હોય છે તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

પ્રબંધના એક ભાગરૂપ પ્રકરણમાં અથવા નાટક વગેરે પ્રબંધો-માં વક્રતા એટલે કે વિન્યાસવૈચિત્ર્ય જેવું હોય છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. એ વૈચિત્ર્ય કેવું? તો કે સ્વાભાવિક અને આહાર્ય એટલે કે વ્યુત્પત્તિથી મેળવેલા સૌંદર્યને લીધે મનોહર.

એમાં પ્રકરણની વક્રતાનું ઉદાહરણ જેમ કે — રામાયણમાં માયાવી સુવર્ણમૃગને વેશે આવેલા મારીચની પાછળ ગયેલા રામનું કરુણ આક્રંદ સાંભળીને ગભરાઈ ગયેલી જનકરાજાની પુત્રી સીતાએ તેમના પ્રાણ બચાવવા, પોતાના જીવનની રક્ષાની પરવા કર્યા વગર, લક્ષ્મણને કઠોર વચન કહીને મોકલ્યો એવું આવે છે.

એ અત્યંત અનુચિત છે. કારણ, અનુચર રૂપે લક્ષ્મણ પાસે હોવા છતાં પ્રધાનપાત્ર રામ આવું કરે એ કલ્પી શકાતું નથી. વળી, રામને તો બધી જાતના અતિશયોથી યુક્ત વર્ણવેલા છે, એટલે તેના પ્રાણનું રક્ષણ નાનો ભાઈ કરે એવી કલ્પના કરવી એ અત્યંત અનુચિત છે, એવો વિચાર કરી 'ઉત્તર-રાઘવ' નામે નાટકમાં કવિએ માયામૃગને મારવા ગયેલા લક્ષ્મણને બચાવવા માટે સીતાએ રામને મોકલ્યા એવું નિરૂપણ કર્યું છે.

આ નિરૂપણ તદ્વિદોને આનંદ આપે છે એ જ એની વક્રતા છે.

એવું જ બીજું ઉદાહરણ — 'કિરાતાર્જુનીય'માં કિરાત પુરુષની ઉક્તિનો વાચ્યાર્થ જ જોઈએ તો તેમાં ફક્ત પોતાના બાણ-ની શોધનું જ વર્ણન છે. પણ ખરું જોતાં, તેના તાત્પર્યાર્થનો વિચાર કરીએ તો એ ઉક્તિનો વાક્યાર્થ અર્જુન સાથે યુદ્ધમાં પરિણમે છે. એ કાવ્યમાં કહ્યું છે કે—

> "મારામાં બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન કરવા માટે તમે સામનો પ્રયોગ કર્યો, લોભ બતાવ્યો, ભય બતાવ્યો અને બાણ મેળવવા માટે એવી રીતે બોલ્યા જેથી અન્યાયી વાત પણ ન્યાયી લાગે." ૭૧

પ્રબંધમાં વક્રતાનું ઉદાહરણ, જેમ કે — કોઈ મહાકવિએ રચેલા રામકથાવિષયક નાટક વગેરેમાં (૧. વર્ણવિન્યાસવક્રતા, ૨. પદ-

પૂર્વાર્ધવક્રતા, ૩. પ્રત્યયાશ્રિતવક્રતા, ૪. વાક્યવક્રતા અને ૫. પ્રકરણવક્રતા) પાંચ પ્રકારની વક્રતાને લીધે સુંદર સહૃદયના હૃદયને આનંદ આપે એવું મહાપુરુષનું વર્ણન કરવાનો જ ઉપક્રમ લાગે છે. પણ ખરું જોતાં, 'રામની જેમ વર્તવું, રાવણની જેમ નહિ' એવો વિધિનિષેધાત્મક ઉપદેશ જ અંતે તો ફલિત થાય છે.

વળી, જેમ કે 'તાપસવત્સરાજ' નાટકમાં કુસુમ જેવા કોમળ ચિત્તવાળા અને વિનોદરસિક નાયકનું ચરિત્ર વર્ણવવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે, પરંતુ ખરું જોતાં, રાજા આવી વિપત્તિમાં આવી પડે ત્યારે આવા રાજનીતિવ્યવહારમાં નિપુણ મંત્રીઓએ આવા આવા ઉપાયો વડે તેને ઉગારી લેવો, એવો ઉપદેશ (કવિએ) આપેલો છે. આ વાત વિશેષ વ્યાખ્યા આપતી વખતે સ્પષ્ટ થઈ જશે.

આ પ્રમાણે કવિવ્યાપારની વક્રતાના છ પ્રકાર અહીં માત્ર નામ દઈને ગણાવ્યા છે. એમની વ્યાખ્યા કરતી વખતે વિસ્તારથી સમજાવીશું.

હવે ક્રમ પ્રમાણે (કાવ્યની વ્યાખ્યામાં વપરાયેલા) બંધ શબ્દની સમજૂતી આપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે એટલે તે જ કરીએ છીએ—

૨૨

શબ્દ અને અર્થના સૌભાગ્ય અને લાવણ્યનો પરિપોષ કરનાર અને કાવ્યરચનારૂપ વ્યાપારવાળો વાક્યનો જે વિન્યાસ કહેતાં ગોઠવણી તે બંધ.

સૌભાગ્ય એટલે પ્રતિભાના સ્ફુરણને લીધે જન્મતું ચેતન-ચમત્કારિત્વ એટલે કે સહૃદયોના ચિત્તને ચમત્કારનો અનુભવ કરાવવાની શક્તિ. અને લાવણ્ય એટલે સંનિવેશનું સૌંદર્ય.

એટલે બંધનો એવો અર્થ થયો કે શબ્દ અને અર્થની સહૃદયોના ચિત્તને ચમત્કારનો અનુભવ કરાવવાની શક્તિને તથા સંનિવેશના સૌંદર્યને પોષક એવો કવિવ્યાપારયુક્ત વાક્યનો વિન્યાસ.

જેમ કે—

"નિતંબ ઉપર ડાબો હાથ રાખીને, કમરને લીલાથી

લચકાવીને સ્તનોને ઊંચા કરીને તથા ચિબુકને ખભે અડાડીને તેણે મારા તરફ બંને છેડે નવા ઇન્દ્રનીલ મણિ ગૂંથ્યા હોય એવી મોતીની માળા જેવા સુંદર અને કામજ્વર પેદા કરનારા બે-ત્રણ કટાક્ષો ઈર્ષ્યાપૂર્વક ફેંક્યા.” ૭૨

આ શ્લોકમાં સમગ્ર કવિકૌશલ્યથી પ્રાપ્ત થતા ચેતન-ચમત્કારિત્વરૂપ ‘સૌભાગ્ય’નો તથા થોડા વર્ણવિન્યાસના સૌંદર્યથી ઉત્પન્ન થતા તેમ જ પદોને જોડવાના સૌંદર્યથી પ્રાપ્ત થતા ‘લાવણ્ય’નો અત્યંત પરિપોષ થયેલો છે.

બંધનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યા પછી સહૃદયાહ્લાદકારિત્વ સમજાવે છે.

૨૩

શબ્દ, અર્થ અને અલંકાર એ ત્રણેથી સ્વરૂપમાં જુદું અને અતિશયમાં લોકોત્તર એવું કોઈક અનિર્વચ-નીય એટલે કે સહૃદયોના હૃદયથી જ અનુભવાતું, આમોદ એટલે રંજન કરવાની શક્તિને લીધે સુંદર તત્ત્વ તે તદ્વિદાહ્લાદકારિત્વ.

જેમ કે—

“જેને ખાવાથી કૂજતા હંસોના અવાજમાં તૂરાશથી કંઠ સાફ થઈ જવાને લીધે કોઈ જુદી જ મીઠાશ આવે છે, તે તરુણ હાથણીની કોમળ દંતકળીની સ્પર્ધા કરતી મૃણાલની નવી ગાંઠો અત્યારે તળાવમાં બહાર નીકળી રહી છે.” ૭૩

આ શ્લોકમાં અર્થ, શબ્દ અને અલંકાર એ ત્રણેમાંથી કોઈ-ને પણ વિશે કવિએ પ્રધાનપણે પ્રયત્ન કરેલો લાગતો નથી. પરંતુ પ્રતિભાવૈચિત્ર્યને કારણે અપૂર્વ તદ્વિદાહ્લાદકારિત્વ એમાં ખીલી ઊઠ્યું છે.

જોકે બધાં જ ઉદાહરણોમાં કાવ્યની પૂરી વ્યાખ્યા લાગુ પડી શકે છે, તેમ છતાં તેમાં જે અંશ અમે બતાવ્યો છે તે જ અંશ પ્રધાનપણે જોવા મળે છે, એમ સહૃદયોએ જાતે સમજી લેવું.

એનો અર્થ એ છે કે ગ્રંથમાં જુદા જુદા સંદર્ભમાં જે ઉદાહરણો આપ્યાં છે તેમાં કાવ્યનાં બધાં જ લક્ષણો હોય તો છે, તેમ છતાં જે શ્લોકમાં જે વસ્તુ પ્રધાન હોય તેના ઉદાહરણ તરીકે અહીં તેને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. એનો અર્થ એવો નથી કે એ સિવાયના અંશો એમાં નથી.

આ રીતે કાવ્યની સામાન્ય વ્યાખ્યા આપ્યા પછી એનાં વિશેષ લક્ષણનો વિષય દર્શાવવા માટે એના ભિન્ન ભિન્ન ત્રણ માર્ગો છે તે કહે છે—

૨૪

કવિની પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ કાવ્યના ક્ષેત્રમાં ત્રણ માર્ગો છે: (૧) સુકુમાર, (૨) વિચિત્ર અને (૩) બંનેના મિશ્રણરૂપ મધ્યમ.

કાવ્યના ક્ષેત્રમાં ત્રણ માર્ગો સંભવે છે. ન બે કે ન ચાર. સ્વરાદિની સંખ્યાની પેઠે તદ્વિદોએ એટલા જ સ્વીકારેલા છે. એ માર્ગો કેવા છે? તો કે કવિની પ્રવૃત્તિના એટલે કે કાવ્યરચનાના કારણરૂપ છે. તેમનાં નામ શાં છે? તો કે સુકુમાર, વિચિત્ર અને મધ્યમ. એ મધ્યમ કેવો છે? તો કે સુકુમાર અને વિચિત્ર એ બંનેની છાયાવાળો. એ માર્ગોનું સ્વરૂપ તેમની વ્યાખ્યા આપતી વખતે કહીશું.

આ બાબતમાં અનેક મતભેદો સંભવે છે. કારણ, (વામનાદિ) પૂર્વાચાર્યોએ વિદર્ભાદિ દેશવિશેષને આધારે વૈદર્ભી વગેરે ત્રણ રીતિઓ કહેલી છે. વળી, તેઓના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રણ પ્રકારો પણ પાડેલા છે. (દંડી વગેરે) બીજાઓએ વૈદર્ભ અને ગૌડીય નામના બે માર્ગો ગણાવેલા છે. આ બંને વાત યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે દેશભેદથી જો રીતિભેદ સ્વીકારીએ તો દેશો તો અનંત છે, એટલે રીતિઓ પણ અસંખ્ય માનવી પડે. વળી, દેશધર્મ પ્રમાણે મામાની દીકરીને પરણવાની જેમ, અમુક જ રીતિએ કાવ્ય કરવું એવી વ્યવસ્થા કરી શકાતી નથી. કારણ, દેશધર્મનો

તો માત્ર વૃદ્ધોના વ્યવહાર ઉપર જ આધાર હોય છે, એટલે તેની વ્યવસ્થા કરવી અશક્ય નથી. જ્યારે સહૃદયોને આનંદ આપે એવું કાવ્ય કરવું એ તો શક્તિ, વ્યુત્પત્તિ વગેરે અનેક કારણોની અપેક્ષા રાખે છે એટલે તેની બાબતમાં મનમાની વ્યવસ્થા કરી શકાતી નથી.

વળી, દક્ષિણના લોકોમાં સંગીતને માટે સારો કંઠ વગેરે રૂપ ધ્વનિની રમણીયતા હોય છે, તેમ કાવ્યશક્તિ પણ સ્વાભાવિક હોય છે એમ કહી શકાતું નથી. તેમ જો હોત તો તો બધા એવાં (સહૃદયોને આનંદ આપે એવાં) કાવ્ય કરતા હોત. ઉપરાંત, શક્તિ હોય તોયે વ્યુત્પત્તિ વગેરે આહાર્ય (જાતે મેળવવાની) કારણસામગ્રી અમુક દેશમાં જન્મ્યા એટલે મળી જતી નથી. કેમ કે એ સામગ્રી કોઈ એક દેશમાં જ હોય એવો નિયમ નથી. કારણ, તે દેશમાં પણ કેટલાકમાં નથી હોતી. વળી બીજે પણ એ જોવા મળે છે.

વળી, રીતિઓના ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ એમ ત્રણ પ્રકાર પાડવા યોગ્ય નથી. કારણ, સહૃદયોને આનંદ આપે એવા કાવ્યની રચનામાં (ગૌડી અને પાંચાલી રીતિઓમાં) વૈદર્ભી જેવું સૌંદર્ય ન સંભવતું હોય તો એ મધ્યમ અને અધમ રીતિઓનો ઉપદેશ કરવો વ્યર્થ છે. જો એમ કહો કે એનો પરિહાર કરવા માટે એનો ઉપદેશ કરવો પડે છે, તો એ યુક્તિસંગત નથી. કારણ, તેઓ (રીતિકાર વામનાચાર્ય) પણ એવું માનતા નથી. વળી, ગરીબ માણસ લાચારીથી યથાશક્તિ દાન કરે તેમ યથાશક્તિ (મધ્યમ અધમ રીતિનું, ગમે તેવું) કાવ્ય કરવું યોગ્ય નથી. આમ, અમારો વાંધો દેશવિશેષને આધારે રીતિની વ્યાખ્યા કરવા કે નામ પાડવા સંબંધે જ નથી (પરંતુ તેના સ્વરૂપ વિશે પણ છે, જેને આધારે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ભેદ કરવામાં આવ્યા છે.) (ભામહ અને દંડી વગેરે) જેઓ બે રીતિઓ સ્વીકારે છે તેમને પણ આ જ દોષો લાગુ પડે છે. એટલે આ નિઃસાર વસ્તુની ચર્ચા લંબાવવાનો અર્થ નથી.

કવિના સ્વભાવભેદને કારણે કાવ્યમાર્ગનો ભેદ માનવો એ જ યોગ્ય છે. સુકુમાર સ્વભાવના કવિમાં સહજ શક્તિ પણ તેવી જ ઉદ્ભવે છે, કારણ, શક્તિ અને શક્તિમાન વચ્ચે ભેદ નથી હોતો. એ શક્તિ પોતાને અનુરૂપ સૌકુમાર્યને કારણે રમણીય એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને એ શક્તિ અને એ વ્યુત્પત્તિ બંને મળીને કવિને સુકુમાર માર્ગનો અભ્યાસ કરવાને તત્પર બનાવે છે.

રીતિની બાબતમાં કુંતકનો ફાળો ખૂબ મહત્ત્વનો છે. એણે રીતિનું મૂળ કવિસ્વભાવમાં બતાવીને આ ચર્ચામાં કવિને કેન્દ્રમાં સ્થાપ્યો અને તેનો જેવો સ્વભાવ તેવી રીતિ એવું માનસશાસ્ત્રીય નિરૂપણ કર્યું. વૉલ્ટર પેટરનું અત્યંત પ્રચલિત થયેલું વચન — 'The style is the man'— આપણે આ રીતે પણ સમજી શકીએ.

એ જ રીતે, જે કવિનો સ્વભાવ તદ્વિદાહ્લાદકારી કાવ્યરચનાની બાબતમાં આ સૌકુમાર્યથી જુદા એવા વૈચિત્ર્યથી રમણીય હોય, તેનામાં તેને અનુરૂપ કોઈ વિચિત્ર શક્તિ જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને લીધે તે તેવી વૈદગ્ધ્યપૂર્ણ વ્યુત્પત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને એ (વિચિત્ર શક્તિ અને વિચિત્ર વ્યુત્પત્તિ) બંનેને લીધે વૈચિત્ર્યની વાસનાવાળો કવિ વિચિત્રમાર્ગનો અભ્યાસ કરે છે.

એ જ રીતે, (સુકુમાર અને વિચિત્ર સ્વભાવવાળા) એ બંને પ્રકારના કવિના સ્વભાવના મિશ્રણરૂપ સ્વભાવવાળા કવિમાં તેને અનુરૂપ મિશ્રિત શોભાતિશયવાળી કોઈ શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને લીધે એ બંનેના સ્વભાવને લીધે સુંદર એવી વ્યુત્પત્તિ તે પ્રાપ્ત કરે છે, અને પછી એ બંનેની છાયાના પરિપોષને લીધે સુંદર (માર્ગનો) અભ્યાસ કરે છે.

આ રીતે આ (ત્રણે પ્રકારના) કવિઓ કાવ્યરચનાનાં બધાં સાધનોની પરાકાષ્ઠાને લીધે રમણીય એવું સુકુમાર, વિચિત્ર કે ઉભયાત્મક કાવ્ય રચવાનો આરંભ કરે છે. એ (સુકુમાર, વિચિત્ર

અને ઉભયાત્મક) જ એ કવિઓને (કાવ્યરચનામાં) પ્રવૃત્ત કરનાર 'માર્ગો' કહેવાય છે.

જોકે કવિસ્વભાવભેદે માર્ગભેદ માનીએ તો અનંત જુદા જુદા માર્ગો માનવા અનિવાર્ય થઈ પડે. તેમ છતાં, તે બધાની ગણના કરવી અશક્ય છે, એટલે સામાન્ય રીતે ત્રણ જ માર્ગ માનવા યોગ્ય છે. હવે રમણીય કાવ્યના સ્વીકારની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સુ-કુમાર સ્વભાવવાળાં કાવ્યોનો એક સમુદાય ગણવો પડે. એ સિવાયનાં અરમણીય કાવ્યો તો સ્વીકારવા જેવાં જ નથી હોતાં એટલે સુકુમારથી ભિન્ન પણ રમણીય એવાં કાવ્યોનો બીજો વર્ગ થાય, અને તે વિચિત્ર કહેવાય. એ બંને રમણીય હોઈ એ બંનેની છાયા જેમાં હોય એવો ઉભયાત્મક વર્ગ પણ રમણીયતાયુક્ત છે એમ માનવું એ જ યુક્તિસંગત છે. એટલે આ ત્રણેમાંનો દરેક પોતાના નિર્દોષ સ્વભાવને લીધે તદ્વિદોને આહ્લાદ આપવાની પૂરી શક્તિ ધરાવે છે. એમાંનો કોઈ ઊણો નથી.

અહીં કુંતક એક શંકા ઉત્પન્ન કરી તેનું નિરસન કરે છે. શંકા એવી છે કે —

બંને પ્રકારની શક્તિ એટલે પ્રતિભા તો આંતરિક હોઈ એને સ્વાભાવિક કહી શકાય એ યોગ્ય છે, પણ વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ તો આહાર્ય એટલે બહારથી પ્રાપ્ત કરેલાં હોય છે, તેમને એ શી રીતે લાગુ પડે? – એટલે કે તેમને સ્વાભાવિક શી રીતે કહી શકાય? એનો જવાબ એ છે કે એ દોષ નથી. કારણ, કાવ્યરચનાની વાત બાજુએ રાખીએ તોયે બીજી બાબતોમાં પણ અનાદિવાસનાના અભ્યાસવાળો કોઈ પણ માણસ, પોતાના સ્વભાવને અનુરૂપ જ વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ ધરાવે છે. અને બંને — વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ — સ્વભાવની અભિવ્યક્તિ દ્વારા જ સફળતા પામે છે. કારણ, સ્વભાવ અને એ બે વચ્ચે ઉપકાર્ય-ઉપકારકનો સંબંધ હોય છે. એટલે સ્વભાવ એ બંનેને ઉત્પન્ન કરે છે અને બંને સ્વભાવને પરિ-પુષ્ટ કરે છે. આથી અચેતન પદાર્થોનો સ્વભાવ પણ પોતાના

સ્વભાવને અનુરૂપ બીજા પદાર્થોના સાન્નિધ્યના પ્રભાવથી અભિવ્યક્ત થાય છે: જેમ કે, ચન્દ્રકાન્તમણિમાંથી ચન્દ્રના કિરણના સ્પર્શ-માત્રથી સ્વાભાવિક રીતે પાણી ઝમવા માંડે છે.

આમ, માર્ગો ગણાવ્યા પછી અનુક્રમે તેમની વ્યાખ્યા આપે છે—

૨૫

"અમ્લાન એટલે કે દોષરહિત પ્રતિભામાંથી અંકુરની પેઠે સ્વયમેવ ફૂટી નીકળેલા, નવા શબ્દાર્થને લીધે સુંદર, પ્રયત્ન વગર રચાયેલા સ્વલ્પ અને મનોહર અલંકારવાળો,

૨૬

જેમાં પદાર્થોનો સ્વભાવ જ એવો પ્રધાન હોય કે વ્યુત્પત્તિજન્ય આહાર્ય કૌશલ તેની આગળ તિરસ્કારપાત્ર — ગૌણ લાગે એવો, રસાદિના રહસ્યને સમજનાર સહૃદયોના મનઃસંવાદને લીધે સુંદર,

૨૭

વિચાર કે પ્રયત્ન વગર સ્વાભાવિક રીતે જ જેમાં પદાદિની યોજના એવી થઈ હોય કે તેના સૌંદર્યથી રસિકોના મનનું રંજન થાય એવો, વિધાતાના કૌશલથી સધાતા નિર્માણના અતિશય એટલે કે સુંદર સૃષ્ટિ જેવો,

૨૮

જેમાં જે કાંઈ વૈચિત્ર્ય હોય તે બધું પ્રતિભામાંથી પ્રગટેલું અને સૌકુમાર્ય-મંડિત હોય એવો,

૨૯

આ સુકુમાર માર્ગ છે, જે માર્ગે થઈને ખીલેલાં કુસુમોના વનમાં થઈને જેમ ભ્રમરો જાય તેમ સત્કવિઓ ગયા છે.

આ પાંચ કારિકાઓનું એક વાક્ય છે અને એમાં સુકુમાર માર્ગની વ્યાખ્યા આપેલી છે. ગ્રંથકાર વૃત્તિમાં એની વિગતે સમજૂતી આપે છે. એમાં કારિકાના ક્રમને ન અનુસરતાં વાક્યના અન્વય અને અર્થને અનુસરી પહેલાં ૨૯મી કારિકા લીધી છે અને ત્યાર પછી અનુક્રમે ૨૮, ૨૫, ૨૬ અને ૨૭ કારિકાઓ સમજાવી છે.

[૨૯] પહેલાં જેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને ઉપર જેની વ્યાખ્યા આપી છે તે માર્ગનું નામ સુકુમાર છે. એ માર્ગે કાલિદાસ વગેરે ઉત્તમ કવિઓ ગયા છે, એટલે કે તેમણે એ માર્ગને અનુસરીને કાવ્યો રચ્યાં છે. કેવી રીતે ગયા છે? તો કે ખીલેલાં કુસુમોના વનમાં થઈને ભ્રમરો જાય તેમ. ખીલેલાં કુસુમોના વન સાથે સરખામણી કરી છે એનો વ્યંગ્યાર્થ એ છે કે એ માર્ગ કુસુમોની સુકુમારતા જેવું આભિજાત્ય ધરાવે છે. કવિઓને ભ્રમર સાથે સરખાવ્યા છે તેથી એવું સૂચવાય છે કે એ કવિઓ કુસુમના મકરંદ કહેતાં મધના જેવો સાર સંગ્રહવાના સ્વભાવવાળા છે.

[૨૮] વળી, એ માર્ગ કેવો છે? તો કે જેમાં જે કાંઈ વૈચિત્ર્ય કહેતાં સૌંદર્ય અથવા અલંકારો હોય તે બધા જ પ્રતિભામાંથી કહેતાં કવિશક્તિમાંથી પ્રગટેલા હોય, ગમે તેમ પ્રયત્ન કરીને લાદેલા ન હોય. વળી, એ માર્ગ કેવો છે? તો કે સૌકુમાર્યપરિસ્પંદસ્પંદિ. સૌકુમાર્ય એટલે આભિજાત્ય, તેનો પરિસ્પંદ એટલે તદ્વિદોને આનંદ આપે એવી રમણીયતા. તેનાથી સ્પંદિત એટલે રસમય બનેલો. જેમ કે—

“વધી પડ્યા તાપથી, ધીખતો દી;
ને દૂબળી સાવ થયેલ રાત્રિ;
એકાબીજાથી અવળું જ વર્તતાં,
દુઃખી, શું પ્રેમી, ઝઘડેલ દંપતી!” (રઘુવંશ ૧૬-૪૫) ૭૪
(અનુ૦ પ્રજારામ રાવળ)

આ શ્લોકમાં શ્લેષની છાયાવાળો કવિની પ્રતિભામાત્રથી સ્ફુરેલો અકૃત્રિમ (અનાહાર્ય) (ઉપમા) અલંકાર કોઈ અપૂર્વ

સૌંદર્યને પોષે છે જેમ કે 'प्रवृद्धतापः' અને 'तन्वी' એ બે વાચકો કહેતાં શબ્દો (પહેલો નરજાતિનો અને બીજો નારીજાતિનો હોઈ) (પ્રસ્તુત દિવસના અને રાત્રિના) સુંદર સ્વભાવ માત્રનું વર્ણન કરવા આવેલા હોઈ (પતિના સંતાપ અને પત્નીની કૃશતારૂપ) બીજા અર્થની પ્રતીતિ કરાવતા નથી. (એનો અર્થ એ છે કે प्रवृद्धतापः અને तन्वी એ બંને શબ્દો દિવસના તાપનો અને રાત્રિની ક્ષીણતાનો તેમ જ પતિના સંતાપનો અને પત્નીની કૃશતાનો બંનેનો શ્લેષને લીધે બોધ કરાવી શકે એમ છે, પણ આ શ્લોક ગ્રીષ્મ ઋતુનું વર્ણન કરવા લખાયો છે એટલે એની અભિધા દિવસરાતને લગતા અર્થ પૂરતી મર્યાદિત થઈ ગઈ છે એટલે તે પતિપત્નીને લગતા બીજા અર્થનો બોધ કરાવી શકતી નથી) પરંતુ કવિના કૌશલથી પ્રગટ થતી બીજા પ્રકારની પ્રતીતિને અનુકૂળ છે એટલા માત્રથી એ બે શબ્દો તદ્વિદાહ્લાદકારિતાને પામે છે.

એ બીજો પ્રકાર શો છે? તો કે બીજા અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર તરીકે विरोध અને विभिन्न એ બે શબ્દોનો પ્રયોગ. એને લીધે બીજો અર્થ કરવામાં મદદ મળે છે. જેમ કે, ઉપમેયરૂપ રાત્રિ અને દિવસ બે ભેગાં રહી શકતાં નથી એ વિરોધ, અને બંનેના સ્વભાવ જુદા છે એ બંનેની ભિન્નતા છે. અને ઉપમાનરૂપ પતિપત્નીમાં ઈર્ષ્યાકલહરૂપ વિરોધ અને રોષને લીધે જુદાં રહે એ ભિન્નતા. 'अतिमात्रम्' અને 'अत्यर्थम्' એ બે ક્રિયાવિશેષણો બંને પક્ષોની લાગણીની અતિશયતાની પ્રતીતિ કરાવતાં હોઈ ખૂબ જ રમણીય લાગે છે. શ્લેષની છાયા સામાન્ય રીતે ક્લેશસાધ્ય હોવા છતાં અહીં અનાયાસ આવી છે એટલે મનોહર થઈ પડી છે.

[૨૫] વળી એ માર્ગ કેવો છે? તો કે અમ્લાન પ્રતિભામાંથી ફૂટી નીકળેલા નવા શબ્દાર્થને લીધે સુંદર. અમ્લાન એટલે દોષરહિત, પૂર્વજન્મના અને આ જન્મના સંસ્કારોને લીધે પ્રૌઢ

થયેલી પ્રતિભારૂપ અનિર્વચનીય કોઈ કવિશક્તિ. તેમાંથી ફૂટી નીકળેલા એટલે નવા અંકુરની પેઠે સ્વયમેવ ફૂટી નીકળેલા, નહિ કે બળજબરીએ ખેંચી કાઢેલા; નવા એટલે તાજા, તદ્વિદોને આનંદ આપવાને સમર્થ એવા શબ્દ અને અર્થ, એ બેને લીધે મનોહર.

વળી કેવો? તો કે પ્રયત્ન વગર રચાયેલા સ્વલ્પ અને મનોહર અલંકારવાળો. અહીં 'સ્વલ્પ' શબ્દ છે તે આખા પ્રકરણને લાગુ પડે છે, માત્ર એક વાક્ય કે શ્લોકને નહિ.

એનો અર્થ એ છે કે સુકુમાર માર્ગમાં જે અલંકાર આવે તે પ્રયત્ન વગર સ્વાભાવિક રીતે આવેલા હોવા જોઈએ અને અલંકારોનો ઠઠારો ન હોવો જોઈએ. ખપ પૂરતા જ અલંકારો હોવા જોઈએ. ધ્વનિકારે આ જ વાત ધ્વનિ કાવ્યમાં અલંકાર અપૃથગ્યત્નનિર્વર્ત્ય હોવા જોઈએ, એમ કહીને કહેલી છે. આવા અલંકારો કોઈ વાક્યમાં કે શ્લોકમાં જ નહિ પણ આખા પ્રકરણમાં અલ્પ જ હોવા જોઈએ.

જેમ કે—

"પૂરાં ખીલેલાં ન હોવાને કારણે બાલચંદ્રના જેવાં વાંકાં અત્યંત રાતાં પલાશનાં ફૂલ વસંત સાથે તરતનો જ સમાગમ સાધેલી વનસ્થલીઓના નખક્ષતો જેવાં શોભવા લાગ્યાં." (કુમારસંભવ, ૩-૨૯) ૭૫

આ શ્લોકમાં 'બાલચંદ્રના જેવાં વાંકાં' 'અત્યંત રાતાં' અને 'વસંત સાથે તરતનો જ સમાગમ સાધેલી' એ શબ્દો સ્વભાવનું વર્ણન કરવા માટે જ વપરાયેલા હોવા છતાં સૌંદર્યને કારણે 'નખક્ષતો જેવાં' એ મનોહર અને પ્રયત્ન વગર સ્વાભાવિક રીતે પ્રગટ થતા ઉપમા અલંકાર સાથે જોડાતાં ભારે ચમત્કારી બની જાય છે.

[૨૬] વળી એ માર્ગ કેવો? તો કે જેમાં પદાર્થોનો સ્વભાવ જ એવો પ્રધાન હોય કે વ્યુત્પત્તિજન્ય આહાર્ય કૌશલ તેની આગળ તિરસ્કારપાત્ર કે ગૌણ લાગે. એનો સાર એ છે કે કવિની પ્રતિભામાં પ્રગટ થયેલો વસ્તુના સ્વભાવનો મહિમા જ એવો હોય છે કે બીજાં કાવ્યોમાંનું વ્યુત્પત્તિજન્ય અનેકવિધ સૌંદર્ય

પણ તિરસ્કારપાત્ર લાગે. 'રઘુવંશ'માંનું મૃગયાવર્ણનને લગતું પ્રકરણ એનું ઉદાહરણ છે. જેમ કે—

"જેની આગળ ગર્વભર્યો કાળિયાર ચાલતો હતો અને જેમાં હરણનાં ધાવતાં બચ્ચાં ભાગતી હરિણીઓની ગતિને વારે વારે અવરોધતાં હતાં એવું મોઢામાં ઘાસવાળું હરણોનું ટોળું તેની સામે આવ્યું." (રઘુ૦ ૯–૫૫) ૭૬

એવું જ બીજું ઉદાહરણ 'કુમારસંભવ'માં આવે છે. ત્યાં

"જોડાંએ પોતાના ભાવ ક્રિયા દ્વારા વ્યક્ત કર્યા." (કુમાર૦ ૩–૧૧) ૭૭

એમ કહીને પછી પ્રાણીઓના ધર્મનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે—

"કાળિયારે સ્પર્શસુખથી જેણે આંખો મીંચી દીધી છે એવી હરિણીને શિંગડા વતી ખંજવાળી."

(કુમાર૦ ૩–૩૬) ૭૮

આ બંને ઉદાહરણોમાં પ્રાણીઓની સ્વાભાવિક ક્રિયાઓનું જ વર્ણન છે અને છતાં એ સ્વભાવવર્ણન એવું ચમત્કારક છે કે સહૃદયોને આનંદ આપે. સ્વભાવોક્તિવાદી આને સ્વભાવોક્તિ અલંકારનાં ઉદાહરણ કહે, પણ કુંતક તો સુકુમાર માર્ગને અવલંબીને કરેલું ચમત્કારક સ્વભાવવર્ણન હોઈ એને વક્રોક્તિ જ કહે.

વળી કેવો? તો કે રસાદિના રહસ્યને જાણનારાઓના મનઃસંવાદને લીધે સુંદર. રસ એટલે શૃંગાર વગેરે, અને આદિ એટલે રતિ વગેરે. (સ્થાયીભાવ, ભાવ, ભાવાભાસ વગેરે) પણ સમજી લેવા. એના રહસ્યના જાણનારા એટલે તદ્વિદો, સહૃદયો. તેમનો મનઃસંવાદ એટલે હૃદયસંવેદન, પોતાને અનુભવ થયો હોય એ રીતે સાક્ષાત્કરવું તે. એને લીધે સુંદર એટલે કે સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપે એવા વાક્યની રચના, એવો અર્થ છે. આનાં ઉદાહરણ 'રઘુવંશ'માંના રાવણને મારીને પુષ્પકમાં પાછા ફરેલા રામે સીતાને 'તારા વિરહથી દુઃખી થયેલા મેં અમુક અમુક પ્રદેશમાં

આવું આવું દુઃખ અનુભવ્યું હતું' એનું વર્ણન કરતાં જે વચનો કહેલાં છે તે બધાં જ ઉતારી શકાય. જેમ કે—

"હે ભીરુ, રાતે હું પહેલાં અનુભવેલાં તારાં સકંપ આલિંગનો સંભારતો સંભારતો ગુફાઓને ભરી દેતી મેઘની ગર્જનાઓ (મહાકષ્ટે) જેમ તેમ સહન કરતો."

(રઘુ૦ ૧૩-૨૮) ૭૯

અહીં (જેમાં પશુંપંખીના સ્વભાવનું પ્રધાનપણે વર્ણન હોય, અને જેમાં ચેતન પદાર્થોનું રસપરિપૂર્ણ વર્ણન હોય એવા) બે વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે તેનો હેતુ એ છે કે વિભાવાદિરૂપે રસનું અંગ બનતાં પંખીઓના અવાજ, વૃક્ષો, જલ, વસંત ઋતુ વગેરે પદાર્થો તો અતિશયયુક્ત સ્વભાવવર્ણનની પ્રધાનતાથી જ રસનું અંગ બની જાય છે. અને એમનાથી જુદા વિશિષ્ટ ચેતનાયુક્ત દેવ, ગંધર્વ વગેરે શૃંગારાદિ રસથી પરિપૂર્ણરૂપે વર્ણવાય તો સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપે છે, એ વાત કવિઓએ સ્વીકારેલી છે. ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં એવું જ જોવા મળે છે.

આ ભાગ બરાબર સમજવા માટે એ જાણવું આવશ્યક છે કે બીજા ઉન્મેષમાં કુંતક વર્ણ્ય વસ્તુના બે પ્રકાર પાડે છે: (૧) ચેતન અને (૨) અચેતન. એમાં ચેતનના બે ભેદ: (૧) મુખ્ય ચેતન — દેવ, માનવ, ગંધર્વ વગેરે અને (૨) ગૌણ ચેતન — પશુપંખી વગેરે. આમાંથી મુખ્ય ચેતન પદાર્થોનું વર્ણન શૃંગારાદિ રસોના પરિપોષવાળું અને ગૌણ ચેતન પદાર્થોનું તેમ જ જડ પદાર્થોનું વર્ણન મોટે ભાગે રસના ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકે કરવામાં આવે છે. પહેલું ઉદાહરણ ગૌણ ચેતન પદાર્થો કે જડ વસ્તુના વર્ણનનું અને બીજું મુખ્ય ચેતન પદાર્થના રસપરિપૂર્ણ વર્ણનનું છે.

[૨૭] વળી કેવો? તો કે વિચાર કે પ્રયત્ન વગર સ્વાભાવિક રીતે જ જેમાં પદાદિની યોજના એવી થઈ હોય કે તેના સૌંદર્યથી રસિકોના મનનું રંજન થાય એવો; એનો અર્થ એ છે કે જો એવું (એટલે કે પ્રયત્ન કે પૂર્વવિચાર વગર સ્વાભાવિક રીતે

સધાયેલું–unpremeditated) કૌશલ એમાં હોય તો તે 'આટલું' છે' એવું તેને વિશે કેમે કહી શકાતું નથી, માત્ર અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ રૂપે (ભાવકના) ચિત્તમાં અનુભવાય છે. (અર્થાત્, તે શબ્દમાં વર્ણવી શકાતું નથી, માત્ર અનુભવી જ શકાય છે.)

વળી કેવો? તો કે વિધાતાના કૌશલથી સધાતા નિર્માણના અતિશય એટલે કે સુંદર સૃષ્ટિ જેવો. અર્થાત્ બ્રહ્માના કૌશલથી રચાયેલી રમણીના લાવણ્ય વગેરે જેવી સૃષ્ટિની જેને ઉપમા આપી શકાય એવો. અર્થાત્ જેમાં બ્રહ્માની પેઠે કવિનું કૌશલ પણ અકળ હોય એવો. જેમ કે—

> "ઇન્દ્રને જીતનાર લંકેશ્વર(રાવણ)ને પણ જે(કાર્તવીર્ય અર્જુન)ના કારાગારમાં, પણછથી બાંધેલી હોઈ ભુજાઓ હાલીચાલી ન શકે અને દસે મોઢાંમાંથી નિઃશ્વાસ પડચા કરે એવી દશામાં, તેની મહેરબાની થતાં સુધી પુરાઈ રહેવું પડયું હતું." ८०

આ શ્લોકમાં બીજાં કોઈ વિશેષણો વગર જ કવિની પ્રતિભાનું પરિણામ ચરમ ઉત્કર્ષને પામ્યું છે.

ઇન્દ્રને પણ હરાવનાર રાવણની લાચાર દશાનું વર્ણન કવિએ બે જ ક્રિયાવિશેષણો — ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन અને विनिःश्वसद्वक्त्रपरंपरेण —થી એવું આબાદ કર્યું છે કે બીજાં કોઈ વિશેષણની જરૂર જ રહેતી નથી — એ જ કવિની પ્રતિભાનો ઉત્કર્ષ બતાવે છે.

સુકુમાર માર્ગનું વર્ણન કરતા ઉપરના પાંચ શ્લોકના કુલકમાંના પહેલા શ્લોકમાં પ્રધાનપણે શબ્દ અને અલંકારના સૌંદર્યનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. બીજામાં વર્ણનીયના સૌંદર્યનું અને ત્રીજામાં બીજી યુક્તિઓ ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર ન પડે એવી રચનાના સૌંદર્યનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. ચોથા શ્લોકમાં એમ કહ્યું છે કે વૈચિત્ર્ય પણ સૌકુમાર્યને અવિરોધી હોવું જોઈએ. અને પાંચમામાં વિષય અને વિષયીના સૌકુમાર્યનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

છેલ્લા વાક્યનો અર્થ એ કે કાવ્યમાં વિષય કહેતાં content અને વિષયી કહેતાં form બંને સુંદર હોવાં જોઈએ. બંને વચ્ચે સામંજસ્ય હોવું જોઈએ.

આમ, સુકુમાર માર્ગની વ્યાખ્યા આપ્યા પછી ગ્રંથકાર એના ગુણોનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

૩૦

સમાસ વગરનાં મનોહર પદોનો વિન્યાસ એ જ જેનું જીવિત છે એવું માધુર્ય એ સુકુમાર માર્ગનો પહેલો ગુણ છે.

મનોહર એટલે સાંભળવામાં રમણીય અને અર્થની દૃષ્ટિએ પણ રમણીય એવાં પદો. 'સમાસ વગરનાં'નો અર્થ 'જેમાં વધુ પડતા સમાસ ન હોય એવાં' કરવાનો છે; 'જેમાં બિલકુલ સમાસ હોય જ નહિ એવાં' એવો અર્થ લેવાનો નથી. જેમ કે—

> "એકાંતમાં ક્રીડાની મસ્તીમાં હસતાં હસતાં શિવના માથા પરથી ચંદ્રલેખાને ખેંચી લઈ પોતાને માથે ધારણ કરી 'મને એ સારી લાગે છે?' એમ પાર્વતીએ પૂછતાં ચંદ્રમૌલિ શિવે આપેલો પરિચુંબનરૂપ ઉત્તર તમારું રક્ષણ કરો." ૮૧

અહીં પદો સમાસ વગરનાં છે, શબ્દ અને અર્થ રમણીય છે, અને વિન્યાસનું વૈચિત્ર્ય છે. આમ અહીં ત્રણે વાનાં પ્રકાશે છે.

આમ, માધુર્યની વાત કર્યા પછી પ્રસાદની વાત કરે છે—

૩૧

જેને લીધે કવિનો રસ અને વક્રોક્તિવિષયક અભિપ્રાય વગર મહેનતે સમજાઈ જાય અને અર્થનો એકદમ બોધ થાય તે પ્રસાદ.

રસ અને વક્રોક્તિ એટલે શૃંગારાદિ રસો અને બધા જ અલંકારો. આ પ્રસાદ ગુણમાં મુખ્યત્વે ચાર વસ્તુ હોય છે: (૧)

સમાસ વગરનાં પદો, (૨) પ્રસિદ્ધ અર્થવાચક શબ્દો, (૩) દૂરાન્વય-નો અભાવ અને (૪) સમાસ હોય તોયે તે તરત સમજાય એવા હોય. 'आकूत' (અભિપ્રાય) શબ્દ અહીં તાત્પર્યના સૌંદર્યના અર્થમાં વપરાયો છે.

ઉદાહરણ—

"બરફવાળો શિયાળો પૂરો થતાં કિંપુરુષોની સ્ત્રીઓના હોઠ સાફ થઈ ગયા, તેમના મોઢાની કાન્તિ સફેદ થઈ ગઈ અને તેમના ગાલ ઉપરના પત્રવિશેષકોમાં પસીનો દેખાવા લાગ્યો." (કુમારસંભવ, ૩–૩૩) ૮૨

આ શ્લોકમાં સમાસ વગરનાં પદો વગેરે બધાં જ લક્ષણો મોજૂદ છે. અને વિવિધ પ્રકારના પત્રવિશેષકોના વૈચિત્ર્યથી સધાયેલું સ્ત્રીઓનાં વદનનું સૌંદર્ય મોતી જેવાં પ્રસ્વેદબિંદુઓથી ઓર ખીલ્યું છે, તે પણ બરાબર સ્પષ્ટ રીતે અનુભવાય છે.

એનું જ બીજું ઉદાહરણ—

"આની સાથે તું તાલવનના મર્મર શબ્દથી ગાજતા સમુદ્રતીરે વિહાર કર. દૂર દૂરના દ્વીપોમાંથી લવિંગનાં ફૂલની સુગંધ લઈને આવતો વાયુ તારા સ્વેદને હરી લેશે." (રઘુ-વંશ, ૬–૫૭) ૮૩

આ બંને દાખલા રસવિષયક સૌંદર્યના છે. હવે વક્રોક્તિ એટલે અલંકારવિષયક સૌંદર્યનો દાખલો આપે છે.

અલંકારની અભિવ્યક્તિનું ઉદાહરણ—

"બાલચંદ્રના જેવાં વાંકાં"—૮૪

આ શ્લોક પહેલાં ૭૫મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૬૬). એમાં ચંદ્રને આપેલી નખક્ષતની ઉપમા અત્યંત સુંદર છે.

આમ, પ્રસાદગુણની સમજૂતી આપી હવે લાવણ્યની સમજૂતી આપે છે—

૩૨

વર્ણવિન્યાસની અને વિચ્છિત્તિયુક્ત પદોની યોજનાની સ્વલ્પ સંપત્તિથી ઉત્પન્ન થતું બંધનું સૌન્દર્ય તે લાવણ્ય કહેવાય.

સંપત્તિનો અર્થ પણ શોભા જ થાય છે. એ શોભા કેવી? તો કે બંને પ્રકારની એટલે કે વર્ણવિન્યાસની અને પદયોજનાની શોભા. એ સ્વલ્પ એટલે થોડી જ, અત્યંત આગ્રહપૂર્વક રચેલી નહિ. એનો અર્થ એ થયો કે શબ્દ અને અર્થના સૌકુમાર્યથી સુંદર રચનાનું સૌષ્ઠવ તે લાવણ્ય નામનો ગુણ કહેવાય. જેમ કે—

> "સ્નાનને લીધે ભીના થયેલા, છૂટા, ધૂપની વાસવાળા અને સંધ્યા સમયે મલ્લિકાનાં પુષ્પો ગૂંથેલા સ્ત્રીઓના વાળમાં, વસંત પૂરી થવાથી જેનું જોર ઓછું થઈ ગયું છે એવા કામદેવને બળ મળ્યું." (રઘુ૦ ૧૬–૫૦) ૮૫

આ શ્લોકનું રચનાસૌંદર્ય સહૃદયોને અનુભવમાત્ર ગમ્ય છે, શબ્દથી કહી શકાય એવું નથી.

બીજું ઉદાહરણ—

> "તેણે પોતાનાં બાણોથી અસુર સ્ત્રીઓના ગાલ પત્રલેખા વગરના કરી નાખ્યા." (રઘુ૦ ૬–૭૨) ૮૬

આ ઉદાહરણમાં પણ વર્ણવિન્યાસની વિચ્છિત્તિ અને પદયોજનાની સંપત્તિ રચનાના સૌંદર્યનું કારણ છે, એ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય એમ છે.

આમ, લાવણ્ય સમજાવ્યા પછી આભિજાત્ય સમજાવે છે—

૩૩

સાંભળવામાં કોમળ, ચિત્ત જેને સહેલાઈથી સ્પર્શી શકે એવો, સ્વભાવથી જ કોમળ છાયાવાળો ગુણ તે આભિજાત્ય કહેવાય.

આવી વસ્તુને આભિજાત્ય કહે છે: કાનને કોમળ લાગે એટલે કે રમણીય લાગે એવો. મન જેને સહેલાઈથી સ્પર્શી શકે

એવો. અહીં સહેલાઈથી સ્પર્શી શકે એ પ્રયોગમાં અતિશયોક્તિ છે. (કારણ, આભિજાત્ય ગુણ અમૂર્ત હોઈ એને સ્પર્શ કરી ન શકાય, તેમ ચિત્ત પણ અમૂર્ત હોઈ કશાને સ્પર્શ કરી ન શકે.) એટલે અહીં અર્થ એવો લેવાનો કે જો બંને વસ્તુ સ્પર્શયોગ્ય હોય અને તે એકબીજાને સ્પર્શે તો સૌકુમાર્યને લીધે જે સ્પર્શસુખનો અનુભવ થાય તેવો અનુભવ કરાવે એવો. આહાર્ય એટલે કૃત્રિમ રીતે મેળવેલી નહિ, પણ સ્વાભાવિક કોમળ છાયાવાળો જે ગુણ તે આભિજાત્ય કહેવાય, એવો અહીં અર્થ છે. જેમ કે—

> "જે(કાર્તિકેયના મોર)નું ખરી પડેલું જ્યોતિર્લેખાથી વીંટળાયેલું પીંછું, પાર્વતી પુત્રપ્રેમને લીધે કમલદલને સ્થાને કાને ધારણ કરે છે." (મેઘદૂત, ૧-૪૪) ૮૭

અહીં શ્રવણસુભગતા અને સ્વભાવથી જ કોમળ છાયા (રૂપ આભિજાત્ય) સહૃદયો સંવેદી શકે એ રીતે સ્ફુરે છે.

અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે લાવણ્ય અને આભિજાત્ય એ તો લોકોત્તર રમણીસૌંદર્યરૂપ વસ્તુના ધર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે કાવ્યના ગુણ શી રીતે બની શકે?

એ શંકા બરાબર નથી. કારણ, એ રીતે જોઈએ તો તો પહેલાં સ્વીકારેલા માધુર્ય અને પ્રસાદ એ બે ગુણો પણ કાવ્યના ધર્મ ન બની શકે. એમ જુઓ તો, માધુર્ય એ તો ગોળ વગેરે ગળી વસ્તુના ધર્મ તરીકે જાણીતું છે, તેમ છતાં આનંદ આપવાના સામાન્ય ગુણને લીધે ઉપચારથી એ કાવ્યનો ગુણ પણ કહેવાય છે. એ જ રીતે, પ્રસાદ એ સ્વચ્છ જળના કે સ્ફટિકના ધર્મ તરીકે જાણીતો છે, પણ સ્પષ્ટપણે દેખાડવાના સામાન્ય ગુણને લીધે ઉપચારથી ઝટ પ્રતીતિ કરાવવાની શક્તિ માટે પણ એ વપરાય છે. એ જ રીતે, કાવ્યમાં કવિની પ્રતિભા અને કૌશલથી સધાતું કાન્તિને લીધે કમનીય રચનાસૌંદર્ય ચિત્તમાં ચમત્કાર પેદા કરવાના સામાન્ય ગુણને કારણે ઉપચારથી લાવણ્ય સિવાય બીજા કોઈ

શબ્દથી ઓળખાવી શકાય એમ નથી. એ જ રીતે કાવ્યમાં સ્વભાવથી કોમળ છાયા હોય તે આભિજાત્ય શબ્દથી નિર્દેશાય છે.

કોઈ કદાચ એમ કહે કે (આનંદવર્ધન વગેરે) કેટલાકે પ્રતીયમાન વસ્તુ લલનાના લાવણ્ય જેવું હોવાથી તેને લાવણ્ય કહ્યું છે. જેમ કે—

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव
वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं
विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥

(ધ્વન્યાલોક, ૧-૪)

(પણ પ્રતીયમાન તો મહાકવિઓની વાણીમાં રહેલી, પ્રસિદ્ધ અવયવોથી ભિન્ન નારીના દેહમાં વિલસતા લાવણ્ય જેવી, જુદી જ વસ્તુ છે.)

તો પછી તમે બંધસૌંદર્યમાત્રને લાવણ્ય કેમ કહો છો? એના જવાબમાં ગ્રંથકાર કહે છે: એ કંઈ દોષ નથી. કારણ, એ દૃષ્ટાંતથી તો એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે વાચ્ય-વાચકરૂપ પ્રસિદ્ધ અવયવોથી ભિન્નરૂપે પ્રતીયમાન વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોય છે. પરંતુ એથી કંઈ બધા જ પુરુષોના લોચનથી ગ્રહણ કરાતું લલનાનું લાવણ્ય અને કેવળ સહૃદયોથી જ અનુભવાતું પ્રતીયમાન વસ્તુ, એ બંને સરખાં છે એવું કહી ન શકાય. વળી, પદ અને પદાર્થ ન જાણવાવાળાઓનું પણ શ્રવણમાત્રથી હૃદય હરી લેનાર રચનાસૌષ્ઠવને જ લાવણ્ય કહી શકાય.

કહેવાનો અર્થ એ છે કે, જેમ લલનાનું લાવણ્ય સાધારણ માણસોને પણ અનુભવગોચર થાય છે, તેમ કાવ્યનું બંધસૌંદર્ય પણ પદપદાર્થના જ્ઞાન વગરના સામાન્ય માણસોને પણ શ્રવણમાત્રથી અનુભવગોચર થાય છે. એટલે એ બંધસૌંદર્યને જ લાવણ્ય કહેવું યોગ્ય છે.

પણ પ્રતીયમાન વસ્તુ તો કાવ્યના મર્મજ્ઞોને જ અનુભવગોચર થાય છે. જેમ કામિનીનું કેટલુંક સૌભાગ્યસૌંદર્ય તો તેનો ઉપ-

ભોગ કરવાને પાત્ર નાયકને જ અનુભવગોચર થાય છે, પણ તેનું લાવણ્ય તો સત્કવિઓની વાણીના સૌંદર્યની પેઠે બધા જ માણસોને અનુભવગોચર થતું હોય છે, એ અમે પહેલાં કહ્યું જ છે, માટે વિસ્તાર કરવાનો અર્થ નથી.

આમ, સુકુમારમાર્ગનું લક્ષણ આપ્યા પછી વિચિત્રમાર્ગનું લક્ષણ આપે છે.

૩૪

પ્રતિભાના પ્રથમ પ્રાકટ્ય વખતે જ જેમાં શબ્દાર્થની અંદર વક્રતા સ્ફુરતી લાગે;

૩૫

જેમાં કવિઓ એક અલંકારથી સંતોષ ન પામતાં હારમાં મણિબંધની પેઠે એક અલંકારમાં બીજો અલંકાર ઉમેરે છે;

૩૬

જેમાં રત્નોનાં કિરણોની છટાના બાહુલ્યથી ઝળહળતાં આભૂષણો કાન્તાના શરીરને ઢાંકી દઈને શોભાવે છે,

૩૭

તેમ ઝળહળતા અલંકારો પોતાના શોભાતિશયની અંદર રહેલા અલંકાર્યને પ્રકાશિત કરે છે.

૩૮

જેમાં અનૂતન વર્ણ્ય વિષય પણ ઉક્તિવૈચિત્ર્યમાત્રથી કોઈ પરાકાષ્ઠાને પહોંચાડાય છે;

૩૯

જેમાં કવિની પ્રતિભાને બળે સામાન્ય પદાર્થો પણ કવિની રુચિ અનુસાર જુદા જ (સૌંદર્યયુક્ત) બની જાય છે;

૪૦

જેમાં વાચ્ય-વાચક વૃત્તિથી ભિન્ન એવી કોઈ વાક્યાર્થની પ્રતીયમાનતા યોજવામાં આવી હોય છે;

૪૧

જેમાં પદાર્થોનો સ્વભાવ કોઈ કમનીય વૈચિત્ર્ય વડે પુષ્ટ અને સરસ અભિપ્રાયવાળો વર્ણવાયો હોય છે;

૪૨

જેમાં વક્રોક્તિનું વૈચિત્ર્ય જીવિતરૂપ બની જતું હોય છે અને જેમાં કોઈ અપૂર્વ અતિશયનું કથન કરવાની શક્તિ હોય છે;

૪૩

એવા અતિ દુઃસંચર વિચિત્ર માર્ગ ઉપર થઈને તલવારની ધારના માર્ગ ઉપર થઈને સુભટોના મનોરથો જાય તેમ વિદગ્ધ કવિઓ ગયા છે.

[૪૩] એ વિચિત્ર નામનો માર્ગ કેવો છે? તો કે 'અતિ દુઃસંચર'. જેના ઉપર ચાલવામાં અત્યંત મુશ્કેલી પડે એવો. વધુ તો શું કહીએ? પણ 'જેના ઉપર થઈને વિદગ્ધ કવિઓ' અર્થાત્ માત્ર કોઈક વિદ્વાન કવિઓ જ એ માર્ગે ગયા છે, એટલે કે એ માર્ગને અનુસરીને કાવ્યરચના કરી છે, એવો અર્થ છે. કેવી રીતે? તો કે તલવારની ધારના માર્ગ ઉપર થઈને જતા સુભટો કહેતાં મહાવીર પુરુષોના મનોરથો એટલે કે સંકલ્પોની જેમ — અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે ઔચિત્યને અનુસરીને ચાલનાર મનોરથોને એ તલવારની ધાર જેવા માર્ગ ઉપર યથારુચિ ચાલવામાં કોઈ મ્લાનતા(એટલે કે જોખમ)ની સંભાવના નથી, જો પ્રત્યક્ષ યુદ્ધમાં ઊતરવું પડે તો કદાચ કંઈક જોખમનો સંભવ ખરો. તલવારની ધાર સાથે માર્ગની સરખામણી કરી છે એ સૂચવે છે

કે માર્ગ કેવો કઠિન છે અને એના ઉપર ચાલનારમાં કેટલી કુશળતા હોવી જોઈએ.

[૩૪] એ માર્ગ કેવો છે? તો કે જેમાં શબ્દ અને અર્થમાં પોતામાં જ રહેલી વક્રતા કહેતાં ઉક્તિનું વૈચિત્ર્ય, સૌંદર્ય સ્ફુરતું હોય, ધોધમાર વહેતું હોય એમ લાગે. ક્યારે? તો કે 'પ્રતિભાના પ્રથમ પ્રાકટ્ય વખતે જ', એટલે કવિશક્તિ પહેલીવહેલી પ્રગટે ત્યારે જ. એનો અર્થ એ કે કવિના કોઈ પ્રયત્ન વગર જ શબ્દ અને અર્થમાં કોઈ સ્વાભાવિક વક્રતા કહેતાં સૌંદર્ય સ્ફુરાયમાણ થતું લાગે. જેમ કે—

> "હે પવન, આ તે તારી કેવી રીત છે કે લોકોના પગ તળે કચડાતી ધૂળને ઉપાડીને તું (સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રો જેવા) તેજસ્વી પદાર્થોને વસવા યોગ્ય આકાશમાં સ્થાપે છે; એ ધૂળના ઊડવાથી માણસોની આંખોને જે ઉપદ્રવ થાય છે તેની વાત જવા દઈએ તોય (એને લીધે) તારા પોતાના શરીરમાં ઉત્પન્ન થતો મલિનતારૂપી દોષ તું શી રીતે સહન કરે છે?" (સુભાષિતાવલી, ૧૦૩૨) ૮૯

આ શ્લોકમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસા નામે અલંકાર પ્રધાનપણે વાક્યાર્થ છે. એનો ઉપયોગ કવિએ વાચ્યથી જુદા જ પ્રતીયમાન અર્થનો બોધ કરાવવા કરેલો છે અને તેમાં કવિની વિચિત્ર પ્રતિભાએ વક્રતાયુક્ત શબ્દ અને અર્થનો ઉપયોગ એટલી સુંદર રીતે કરેલો છે કે પ્રતીયમાન અર્થ પણ જાણે વાચ્યાર્થ હોય એમ તત્ક્ષણ સમજાઈ જાય છે. એ બીજા અર્થનો બોધ તત્ક્ષણ જ થતો હોઈને શબ્દોના બે અર્થો થતા હોવા છતાં અહીં શ્લેષ છે એમ કહી શકાય એમ નથી, કારણ, અહીં વાચ્ય અને પ્રતીયમાનનું પ્રાધાન્ય સરખું નથી. પ્રતીયમાન અર્થનો સ્પષ્ટપણે બોધ થાય એ માટે દ્વિ-અર્થી શબ્દો વાપરવાથી અતિશય ચમત્કાર પેદા થાય છે.

[૩૫] એ વિચિત્ર માર્ગનું જ બીજી રીતે વર્ણન કરતાં કહે છે કે એમાં કવિઓ એક અલંકારથી સંતોષ ન માનતાં તેમાં બીજો

અલંકાર યોજે છે. કેવી રીતે? તો કે જેમ જડિયાઓ મોતીના હાર વગેરેમાં રત્નજડિત પદક વગેરે ઉમેરે છે તેમ. જેમ કે—

"હે વારાંનિધિ, બોધિસત્ત્વ જીતિયા હેલાથી કહ્યું શું વધુ?
છે ના કો તુજશો બીજો પરહિતે લીધેલ જેણે વ્રત;
આવ્યા પાન્થ તૃષાર્તને વિમુખ થૈ જે લાંછના મેળવી,
તેનો ભાર ઉઠાવવે મરુ તણો તું થાય સાહાય્યક."
(કાવ્યપ્રકાશ, ૧૦-૪૯૪) ૯૦

આ શ્લોકમાં અત્યંત નિંદ્ય ચરિત્રવાળા કૃપણ ધનિકરૂપ બીજો અર્થ મનમાં રાખીને તેના જેવા (પાણી હોવા છતાં તરસ્યાને માટે નકામા) સમુદ્રનું વાચ્યરૂપે વર્ણન કર્યું છે, એટલું જ અપ્રસ્તુત-પ્રશંસા અલંકારનું સ્વરૂપ છે. પ્રતીયમાન નિંદ્ય કંજૂસના બીજા જ અર્થમાં પર્યવસાન પામતું વાકય પણ પ્રારંભથી જ રમણીયરૂપે રચાયેલું હોવાને લીધે સહૃદયોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. એવી રીતે એ વ્યાજસ્તુતિ જેવો બીજો અલંકાર અપ્રસ્તુતપ્રશંસાના આભૂષણરૂપે આવ્યો છે. અહીં સંકરાલંકાર કહી શકાય એમ નથી, કારણ, બંને અલંકારો સ્ફુટરૂપે જુદા જુદા પ્રતીત થાય છે. અહીં સંસૃષ્ટિ પણ નથી, કારણ, બંનેનું પ્રાધાન્ય સરખું નથી. વળી બંને વાચ્ય અલંકાર પણ નથી, કારણ, એક અર્થ વાચ્ય છે અને બીજો પ્રતીયમાન છે. આમ, અહીં એક અલંકારમાં બીજો અલંકાર ગૂંથ્યો છે.

બીજું ઉદાહરણ—

"ઓ કઠિયારા, તેં આ અકાળે ફળનારા આંબાવાડિયાને કાપી નાખ્યું એ સારું કર્યું. બીજાં ઝાડનું નામ સુધ્ધાં ભૂંસાઈ જેવું ગયું હતું તે ફરી પાછું પ્રગટ થયું; બીજું, વિધાતાનું પોતાના માર્ગથી સ્ખલન થતું હતું તેનો તેં હાથ પકડયો; અને ન જોયેલું જોવાના કષ્ટમાંથી લોકોની આંખોને ઉગારી લીધી." (ભલ્લટશતક, ૮૬) ૯૧

પહેલા ઉદાહરણનું વિગતે કરેલું વિવરણ આને પણ લાગુ પડે છે.

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

"શું તારુણ્યતરુ તણી રસભરી ફૂટી નવી વલ્લરી,
કે લીલાલહરંત આ લહર છે લાવણ્યના સિંધુની,
કે આલિંગન કાજ વ્યાકુલ થતા પ્રેમીજનો કારણે
છે સાક્ષાદ્ ઉપદેશયષ્ટિ અથવા શૃંગારના દેવની ?"

(સુભાષિતાવલી, ૧૪૭૧) ૯૨

આ શ્લોકમાં રૂપકાલંકાર છે, અને તેમાં સૌંદર્યનો અતિશય પ્રગટ કરવા માટે સંદેહાલંકારવાળી ઉક્તિ યોજવામાં આવી છે, તે ચિત્તને ચમકાવનારી છે. બાકીનું પહેલાં બે ઉદાહરણોની જેમ સમજી લેવું.

[૩૬-૩૭] વળી એ માર્ગ કેવો છે ? તો કે 'જેમાં રત્નોનાં કિરણોની....કરે છે.' કેવી રીતે ? તો કે કંકણ વગેરે અલંકારોની પેઠે. એ અલંકારો કેવા ? તો કે રત્નોનાં કિરણોની છટાથી ઝળહળતા. કેવી રીતે ? તો કે કાન્તાના શરીરને પોતાના ઝળહળાટથી ઢાંકી દઈને શોભાવે છે તે જ રીતે ઉપમાદિ અલંકારો પણ શોભાવે છે. એ અલંકારો પોતાના શોભાતિશયમાં રહેલા અલંકાર્યને પ્રકાશિત કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એ કાવ્યમાં અલંકારનો મહિમા જ પ્રધાન હોય છે અને તેની જ શોભાના અતિશય વચ્ચે રહેલો અલંકાર્ય પણ એથી શોભે છે. જેમ કે—

"ઓ રાક્ષસો, ગભરાઓ નહિ. આર્ય(રામચંદ્ર)ના સંગ્રામરૂપી મહોત્સવમાં તમારામાંથી કોઈ ભાગ પામ્યા વગર નહિ રહે. તમે ઘણા છો તેથી શું થઈ ગયું ? આમ ઊંચાનીચા શા માટે થાઓ છો ? તેમની ઉદાર ભુજાઓના અગ્નિમાંથી છૂટતાં બાણોની સંપત્તિ પૂરી થઈ ગઈ નથી." ૯૩

આ શ્લોકમાં યુદ્ધનું મહોત્સવના રૂપક વડે એવી રીતે વર્ણન

કર્યું છે કે 'રામ પોતાના શૌર્યથી તમને સૌને જ મારી નાખશે' એવો અલંકાર્ય અર્થ અલંકારોની શોભાના અતિશયની અંદર રહ્યો રહ્યો પ્રકાશે છે. જેમ કે, તમારામાંનો કોઈ સામાન્ય રાક્ષસ પણ કોઈ દૂર દૂરને સ્થાને હશે તોયે ભાગ પામ્યા વગર રહેનાર નથી. માટે સમરમહોત્સવનો ભાગ મેળવવાની લાલચથી ઊંચાનીચા થવાનું છોડી દો. સંખ્યામાં તમે ઘણા છો એટલે બધાને ભાગ મળવો અશક્ય છે, એમ તમે માનો છો તે બરાબર નથી. અસંખ્ય માણસોને ભાગ આપવાનું અશક્ય બની જવાનાં બે કારણો સંભવે છે. કાં તો સંપત્તિ ખૂટી જાય અથવા દાતા કંજૂસ હોય. અહીં એ બેમાંથી એકે કારણ નથી, એવું છેલ્લા ચરણ દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે.

બીજું ઉદાહરણ—

"કયા દેશને વિરહવ્યથામાં ડૂબેલો અને સૂનો કરી મૂક્યો છે?" (હર્ષચરિત, ૧) ૯૪

બીજું ઉદાહરણ—

"કયા પુણ્યશાળી અક્ષરો એમના નામની સેવા કરે છે?" (હર્ષચરિત, ૧) ૯૫

અહીં પહેલા ઉદાહરણમાં "ક્યાંથી આવ્યા છે" અને બીજા ઉદાહરણમાં "એમનું નામ શું છે" એવો અલંકાર્ય અર્થ અપ્રસ્તુતપ્રશંસારૂપ અલંકારની શોભાની છાયા પામીને તેની શોભાથી છવાઈ જવાથી સહૃદયોને આનંદ આપે એવો બની ગયો છે. વ્યાજસ્તુતિ, પર્યાયોક્ત વગેરે અલંકારોમાં આવું ઘણી વાર બને છે.

અહીં એક પ્રશ્ન એવો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે કે રૂપક વગેરે અલંકારોની વ્યાખ્યા આપતી વખતે તેમના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં આવનાર છે, તો પછી અહીં તેમનાં ઉદાહરણ આપવાનું પ્રયોજન શું?

એના જવાબમાં ગ્રંથકાર કહે છે કે તમારી વાત સાચી છે. પણ વિચિત્રમાર્ગની એ જ તો વિચિત્રતા છે કે અલૌકિક

સૌંદર્યાતિશયવાળા અલંકારોની રચના કોઈક અપૂર્વ વાક્યવક્રતા પ્રગટ કરે છે. (એ બતાવવા માટે અહીં રૂપકાદિ અલંકારોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. જોકે એમનું વિગતે નિરૂપણ યથાસ્થાને કરવામાં આવશે.)

[૩૮] વિચિત્ર માર્ગનું જ બીજું લક્ષણ આપતાં કહે છે કે "જેમાં....પહોંચાડાય છે." જોકે વસ્તુ નવું ન હોય, તેમાં કોઈ નવીનતા ન હોય, તોયે તેને લોકોત્તર અતિશયની કોટિએ પહોંચાડવામાં આવે છે. શી રીતે? તો કે માત્ર ઉક્તિવૈચિત્ર્યથી, કથનની વિદગ્ધતાને જોરે એવો અહીં અર્થ છે. જેમ કે—

> "તેનું સૌંદર્ય કંઈ ઓર છે, તેમ તેના હલનચલનનું લાલિત્ય પણ ઓર છે. એ શ્યામા કહેતાં સુંદર સ્ત્રી લગારે સામાન્ય પ્રજાપતિ કહેતાં બ્રહ્માની રચેલી લાગતી નથી.'' (ગાથાસપ્તશતી, ૯૬૯) ૯૬
>
> એવું જ બીજું ઉદાહરણ—
>
> "હે તન્વી, સરસ કદલીની હારોથી શોભતો અને ઉત્કૃષ્ટ કુંજોને લીધે રમણીઓના હાવભાવને અંકુરિત કરતો આ નર્મદાનો કાંઠો છે; અહીં સુરતનો શ્રમ હરનારા વાયુ વાય છે અને તેમની આગળ અકારણ ક્રોધે ભરાયેલો કામદેવ ચાલે છે." (કાવ્યપ્રકાશ, ઉ. ૧૭) ૯૭

અહીં ઉક્તિનું વૈચિત્ર્ય એ જ કાવ્યાર્થ છે. અહીં કોઈ નવો વાચ્યાર્થ (કાવ્યવિષય) નથી. આ ઉક્તિવૈચિત્ર્ય હજારો પ્રકારનું સંભવે છે, એટલે પોતે જ સમજી લેવું.

[૩૯] વળી વિચિત્ર માર્ગને બીજી રીતે વર્ણવે છે — કહે છે "જેમાં કવિની....બની જાય છે." જેમાં બધા જ પદાર્થો જુદી જ જાતના બની જાય છે. કેવી રીતે? તો કે (કવિની) રુચિ પ્રમાણે. એટલે કે તેની પ્રતિભાને અનુરૂપ બની જાય છે. શાથી? તો કે મહાકવિની પ્રતિભાના મહત્ત્વને લીધે, ઉત્તમ કવિની પ્રતિભાના અતિશયને લીધે. કેમ કે કવિ વર્ણ્ય વસ્તુનું તે તે પ્રસંગને

અનુરૂપ સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપે તેવું કોઈ અપૂર્વ રૂપાન્તર કરી નાખે છે.

જેમ કે—

"હે મરુભૂમિ, તું પોતે ઘગી રહી છે, તારે આશ્રયે રહેલાં વૃક્ષો અને વેલીઓ સુકાય છે, વટેમાર્ગુઓ તને ટાળે છે, ન છીપે એવી તરસ સાથે તારે મૈત્રી છે; એવો કયો અનર્થ કહેતાં આફત છે જેનો તને અનુભવ નથી? પણ એક બાબતમાં તું નસીબદાર છે કે ચાંગળું પાણીના સ્વામી બની ગર્વથી ગર્જના કરતા મામૂલી મેઘો તારા ઉપર ઉપકાર કરવા તૈયાર નથી થતા." (સુભાષિતાવલી, ૯૪૮) ૯૮

અથવા—

"વિધાતાની બધી સૃષ્ટિમાં એકમાત્ર તેજને ધારણ કરનાર અને પ્રકાશિત કરનાર સૂર્ય જો થોડા સમય માટે સમુદ્રમાં ડૂબી ન જતો હોય તો એ શી રીતે અંધકારને, ચંદ્રને અને આ વિશાળ તારામંડળને સ્પષ્ટપણે પ્રકાશિત કરી શકત?" ૯૯

ઉપરના પહેલા ઉદાહરણમાં કવિએ જગતમાં નિંદ્ય ગણાતી મરુભૂમિને પોતાની પ્રતિભાને જોરે લોકોત્તર ઉદારતાના પરમ શિખરે ચડાવી દઈને તેનું એવું એક નવું જ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું છે, જેનો વ્યંજનાથી બોધ થતાં આપણને એમ થાય છે કે આપણી પ્રશંસાને પાત્ર ઉદારતાના હજારો દાખલા મોજૂદ હોવા છતાં ખરેખર ઉદાર કહી શકાય એવો દાખલો તો આ મરુભૂમિનો જ છે, એવું અહીં તાત્પર્ય છે.

અવયવોનો અર્થ કરીએ તો, તરસને, તૃષાને 'ન છીપે એવી' વિશેષણ લગાડ્યું છે તેથી એમ સમજાય છે કે વ્યંજિત (નિર્ધન) વ્યક્તિને ત્રણે લોકનું રાજ્ય મળે તોયે સંતોષ થાય એમ નથી. 'વટેમાર્ગુઓ ટાળે છે' એમ કહ્યું છે તેથી એમ સમજાય છે કે (વ્યંજિત નિર્ધન વ્યક્તિ) ઉદાર હોય તોપણ (તેની સંપત્તિમાંથી)

બધાને ભાગ મળે એ અસંભવિત હોવાથી યાચકો શરમાઈને પોતે જ તેની પાસે જતા નથી. 'આશ્રયે રહેલાં વૃક્ષો અને વેલીઓ સુકાય છે' એમ કહ્યું છે તેથી એમ સમજાય છે કે આવે સંકટને સમયે પણ તેના આશ્રિતો એકનિષ્ઠાપૂર્વક તેને વળગી રહે છે. 'તું પોતે ઘગી રહી છે' એમ કહ્યું છે તેનો વ્યંગ્યાર્થ એ છે કે પોતાના પહેલાં કહેલા આશ્રિત પરિજનોને સંતોષવાની અશક્તિને કારણે એ મનસ્તાપ વેઠે છે, નહિ કે પોતાની સહેજ પણ ભોગલાલસા પૂરી ન પડવાને કારણે. ઉત્તરાર્ધથી, પોતાની સ્થિતિ આવી ખરાબ હોવા છતાં એ પારકાનો ઉપકાર માથે ચડાવવા ઇચ્છતો નથી તેથી એ સૌની પ્રશંસાને પાત્ર છે, એમ સમજાય છે.

બીજા ઉદાહરણમાં પણ, સૂર્ય સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે એ તો વિધિનિમિત્ત યોગ્ય સમયે બનતી કુદરતી ઘટના છે. પણ કવિની પ્રતિભાએ તેને નવું જ સ્વરૂપ આપ્યું છે. એવું ઘટાવવામાં આવ્યું છે કે સૂર્યના ઉદયથી તો એના પક્ષના અને સામા પક્ષના બધા જ પદાર્થો ઢંકાઈ જાય છે, અને તેથી વિધાતાની સૃષ્ટિના બધા જ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવાનું પોતે સ્વીકારેલું વ્રત પાળી શકે એટલા માટે સૂર્ય પોતે જ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે. નહિ તો ચંદ્ર, અંધકાર અને તારાઓ વગેરે તો કદી પણ લગારે પ્રગટ ન થઈ શકત, એવી કવિએ નવીનતાભરી રજૂઆત કરી છે, તે વ્યંજિત થતી મહાન વ્યક્તિને લાગુ પડતી હોવાથી અત્યંત ચમત્કારી બની જાય છે.

[૪૦] વિચિત્ર માર્ગને જ બીજી રીતે વર્ણવતાં કહે છે, "જેમાં વાચ્યવાચકવૃત્તિથી" વગેરે. જેમાં કાવ્યનો જે મુખ્યપણે વિવક્ષિત અર્થ હોય તેને વ્યંજિત રાખ્યો હોય છે, કારણ, તે અનિર્વચનીય હોય છે. એ શી રીતે કરવામાં આવે છે? તો કે વાચ્યવાચકવૃત્તિ એટલે કે શબ્દ અને અર્થની શક્તિ સિવાયની અર્થાત્ અભિધા અને લક્ષણા સિવાયની વ્યંજના શક્તિ દ્વારા. 'વૃત્તિ' શબ્દ અહીં શબ્દાર્થની અર્થ વ્યક્ત કરાવનારી શક્તિ માટે વાપર્યો છે. 'પ્રતીયમાન' શબ્દની વિગતે સમજૂતી વાકયવક્રતાની

સમજૂતી આપતી વખતે આપવામાં આવશે. ઉપર આપેલાં બંને ઉદાહરણોને એનાં ઉદાહરણ ગણી શકાય.

અથવા આ ઉદાહરણ—

"આંસુની ધારા તેના મુખચંદ્રની મનોહર શોભાને હરી લેતી નથી, તેમ નિઃશ્વાસો તેના બિંબાધરની મધુર કાન્તિને ઝાંખી પાડતા નથી. તારા વિરહમાં તેના કપોલની પાકાં લવલીનાં પાન જેવી કાન્તિ દિવસે દિવસે વધતી જાય છે." (કવીન્દ્રવચનામૃત, ૨૭૫; સદુક્તિકર્ણામૃત, ૧૪૧; સુભાષિતાવલિ, પૃ. ૪૦; સુભાષિતરત્નકોશ, ૫૩૯) ૧૦૦

આ શ્લોકમાં, "તારા વિરહની વેદના છુપાવવા મહામહેનતે પ્રયત્ન કરતી તેને, આવા ભારે સંકટમાં પડેલી હોવા છતાં, વધુ તો શું કહું, આંસુ સારવાનો કે નિસાસા નાખવાનો પણ વખત મળતો નથી, ફક્ત છુપાવી ન શકાય એવી તેના કપોલની પાકાં લવલીનાં પાન જેવી (પીળી) કાન્તિ રોજ રોજ વધતી જાય છે." એવું તાત્પર્ય દૂતીની ઉક્તિમાંથી વાચ્યથી જુદી (વ્યંજના) વૃત્તિ દ્વારા સમજાય છે. નાયિકાની આવી કાન્તિનું વર્ણન પ્રેમીની ઉત્કંઠાનું કારણ બને છે.

[૪૧] વિચિત્ર માર્ગનું વળી બીજી રીતે વર્ણન કરે છે કે 'જેમાં પદાર્થોનો' વગેરે. જેમાં પદાર્થોનો સ્વભાવ સ-રસ અભિપ્રાયવાળો એટલે કે રસથી ઊભરાતો હોય એવો વર્ણવાયો હોય છે. શી રીતે? તો કે કોઈ કમનીય વૈચિત્ર્યથી પુષ્ટ કરીને, એટલે કે કોઈ મનોહર લોકોત્તર વૈદગ્ધ્યથી પરિપોષ કરીને. કારિકામાં 'ભાવ' શબ્દ વપરાયો છે, તેના અર્થ બધા જ પદાર્થો એવો થાય છે, માત્ર રત્યાદિ ભાવો જ નહિ. ઉદાહરણ—

"જેનામાં નવો નવો કામવિકાર જન્મ્યો છે એવી તે તરુણીએ રમતાં રમતાં જે સ્મિત કર્યું તે સાચે જ માત્ર સ્મિત નહોતું. તે સ્મિતના પડદા પાછળ મૃગનયનીનું બીજું જ કાંઈ પ્રગટ થતું દેખાતું હતું." ૧૦૧

આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં 'તે સાચે જ માત્ર સ્મિત નહોતું' એમ કહ્યું છે તેમાં અભિલાષથી સુંદર સ-રસ અભિપ્રાય સૂચિત થયો છે અને ઉત્તરાર્ધમાં 'સ્મિતના પડદા પાછળ બીજું જ કાંઈ પ્રગટ થતું દેખાતું હતું' એમ કહ્યું છે તેમાં કમનીય વૈચિત્ર્યની શોભા છે.

આમ, ૪૦મી કારિકામાં ગણાવેલાં વિચિત્ર માર્ગનાં બંને લક્ષણો એમાં જોવા મળે છે. એક તો વિષયમાં રસ હોવો જોઈએ અને બીજું કથનમાં વૈદગ્ધ્ય હોવું જોઈએ. એ બંને અહીં છે.

[૪૨] હવે વિચિત્ર માર્ગનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે 'જેમાં વક્રોક્તિનું વૈચિત્ર્ય' વગેરે. એ વિચિત્ર માર્ગ એવો છે, જેમાં 'વક્રોક્તિનું વૈચિત્ર્ય' એટલે કે અલંકારોનું સૌંદર્ય જીવિત-રૂપ હોય છે. એ વૈચિત્ર્યને કારણે જ આ માર્ગને 'વિચિત્ર' માર્ગ કહે છે. એ વૈચિત્ર્ય શું છે? તો કે જેમાં કોઈ અપૂર્વ અતિશયનું કથન કરવાની શક્તિ તેના સ્વરૂપનો જ ભાગ બનીને રહેલી હોય છે. જેમ કે—

> "જેની સેનાની ધૂળના ગોટેગોટા ઊડતાં, બે હાથો વડે, દૂર દૂર આવેલી આઠ આંખોને એકી સાથે ઢાંકી ન શકાતાં બ્રહ્માએ પોતે જે કમળ ઉપર બેઠા હતા તેની પાંદડી એકે એકે ઊંચી કરી ઓરડી બનાવી દીધી; એમ કરતાં તેમને ઘણી વાર લાગી અને બધી આંખોને એકીસાથે ઢાંકી ન શકયા તેથી અકળાઈ પણ ગયા, પણ એ બધો વખત તેમનો સ્વાધ્યાય ચાલુ રહ્યો." (બાલરામાયણ, ૭-૬૬) ૧૦૨

આ શ્લોકમાં (પોતાની આંખોને ધૂળથી બચાવવા માટે બ્રહ્માએ કમળની પાંદડીઓ ઊંચી કરી એવી) સંભાવનાના અનુમાનને આધારે કરેલી ઉત્પ્રેક્ષા વ્યંજિત થાય છે, એ જ એનું વૈચિત્ર્ય છે. એ અતિશયોક્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જવાને કારણે સુંદર લાગે છે.

આ રીતે વિચિત્ર માર્ગની વ્યાખ્યા આપી હવે તેના ગુણોનું નિરૂપણ કરે છે.

૪૪

આ માર્ગમાં પદોનું વૈદગ્ધ્યસાધક માધુર્ય યોજવામાં આવે છે. શિથિલતાનું નિવારણ થતાં એ રચનાના સૌંદર્યનું અંગ બની જાય છે.

આ વિચિત્ર માર્ગમાં માધુર્ય વાક્યના એક ભાગરૂપ શબ્દમાં યોજવામાં આવે છે. જે શૈથિલ્ય કહેતાં કોમળતાનો ત્યાગ કરી રચનાની સુંદરતાનું અંગ બને છે. મતલબ કે શૈથિલ્યનું નિવારણ થતાં રચના કોમલભાવ છોડી દૃઢબંધ બને છે અને તેથી તે સુંદર લાગે છે. આમ એ રચનાના સૌંદર્યનું સાધન બને છે. જેમ કે—

"શું તારુણ્ય-તરુતણી રસભરી" — એ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં. ૧૦૩

આ શ્લોક પહેલાં ઉદાહરણ ૯૨ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૭૯), ત્યાં જોઈ લેવો.

આમ માધુર્યને સમજાવ્યા પછી હવે પ્રસાદ સમજાવે છે—

૪૫

સમાસ વગરનાં પદોની યોજના કવિપરંપરામાં પ્રસાદ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે પણ અહીં ઓજના સહેજ સ્પર્શ સાથે ઘણે ભાગે જોવામાં આવે છે.

કવિપરંપરામાં સમાસ વગરનાં પદોની યોજના પ્રસાદ ગુણ નામે જાણીતી છે. એ પ્રસાદ ગુણ આ વિચિત્ર માર્ગમાં, ઓજના સહેજ સ્પર્શ સાથે ઘણી વાર જોવા મળે છે, કારણ, એથી રચનામાં સૌંદર્ય આવે છે. એ ઓજની સમાસવાળી વૃત્તિને પ્રાચીન આચાર્યોએ 'ઓજોગુણ' નામ આપેલું છે, એટલે અહીં તાત્પર્ય એ કે પહેલાં ૩૧ મી કારિકામાં કહેલા પ્રસાદ ગુણમાં સહેજ ઓજનો સ્પર્શ હોવો જોઈએ એવું અહીં કહ્યું છે. એટલે કે આ

વિચિત્ર માર્ગમાં, ૩૧મી કારિકામાં વર્ણવેલા પ્રસાદ ગુણમાં થોડો ઓજોગુણનો સ્પર્શ ઉમેરવાનો રહે છે. જેમ કે—

"મદમાતી સુંદરીની કીકી આંખને ખૂણે લઈ જઈને અપલક અને તેજસ્વી તથા સ્મિતને કારણે ચમકતી આંખે એક ભ્રમર નચાવીને પ્રિયતમ પ્રત્યે પ્રેરેલી વિલાસને લીધે મંથર દૃષ્ટિ વિજય પામે છે." ૧૦૪

આમાં ક્ષ્મ, સ્ફ, ત્સુ, દ્દગ, ઘ, ભ્ર, ષ્ટ વગેરે ઓજોગુણના વ્યંજક વર્ણો આવેલા છે.

પ્રસાદનું જ બીજી રીતે વર્ણન કરતાં કહે છે—

૪૬

આ વિચિત્ર માર્ગમાં, એક વાકયમાં બીજાં વ્યંજક વાકયો પણ પરસ્પર અન્વિત પદોની પેઠે ગૂંથવામાં આવે છે ત્યારે આ પ્રસાદનો એક બીજો પ્રકાર થાય છે.

જેમ કે—

"ઓ કઠિયારા"—વગેરે ૧૦૫

આ શ્લોક ઉદાહરણ ૯૧ રૂપે આવી ગયો છે (પૃ. ૭૮), ત્યાં જોઈ લેવો.

પ્રસાદને સમજાવ્યા પછી 'લાવણ્ય' ને સમજાવે છે—

૪૭

આ વિચિત્ર માર્ગમાં એકબીજામાં પરોવાઈ ગયેલાં અને અંતે આવેલો વિસર્ગ લોપ ન પામ્યો હોય એવાં પદોથી તેમ જ યુક્તાક્ષર પહેલાં આવતા હ્રસ્વ અક્ષરોથી લાવણ્ય એકદમ વધી જાય છે.

આ વિચિત્ર માર્ગમાં આવાં પદોથી લાવણ્ય એકદમ વધી જાય છે. કેવાં? તો કે પરસ્પર જોડાઈ ગયેલાં. વળી કેવાં? તો કે જેને અંતે આવતો વિસર્ગ લોપ ન પામ્યો હોય એવાં અને યુક્તાક્ષર પહેલાં આવતા હ્રસ્વ કહેતાં લઘુ સ્વરોવાળાં. પહેલાં ૩૨ મી

કારિકામાં 'લાવણ્ય'નાં જે લક્ષણો ગણાવેલાં છે, તેને લીધે વાક્યમાં જે સૌંદર્ય આવ્યું હોય, તેમાં આ ત્રણ બાબતો વધારો કરે છે, એવો અહીં અર્થ છે. જેમ કે—

"હે કૃશાંગી, શ્વાસથી ઉત્પન્ન થયેલા કંપને લીધે તરંગિત થતા તારા સ્તનતટ ઉપર કાજળ ધોવાવાને લીધે કાળાં થઈ ગયેલાં આંસુનાં બિંદુઓ પછડાઈને કણકણ કેમ થઈ જાય છે? અને સંકુચિત થયેલા કંઠમાં રૂંધાવાને લીધે અસ્પષ્ટ અને કોકિલના મધુર પંચમ સ્વરની પેઠે કાનમાં અમૃત સીંચનારાં હીબકાં કેમ અટકી જાય છે અને ફરી શરૂ થાય છે?" (કવીન્દ્રવચનામૃત, ૪૦૫) ૧૦૬

આ શ્લોકમાં श्यामलाः, कणशः, बिन्दवः, हुङ्काराः અને प्रणयिनः વગેરે પદોમાં છેવટનો વિસર્ગ લોપ પામ્યો નથી, પહેલા ચરણમાં कम्पમાં क, तरंगितમાં र, स्तनમાં स्त પહેલાંનો णि, ત્રીજા ચરણમાં किञ्चમાં कि, कण्ठમાં क અને कर्णમાં क વગેરે યુક્તાક્ષર પહેલાં આવેલા અક્ષરો હ્રસ્વ છે, અને श्वासोत्कम्पतरङ्गिणि અને 'धौताञ्जनश्यामलाः' વગેરેમાં પદો એકબીજામાં જોડાઈ ગયાં છે, એને લીધે શ્લોકના લાવણ્યમાં વધારો થયો છે.

બીજું ઉદાહરણ—

"ઓ પલ્લીપતિની પુત્રી, તારાં આ અર્ધાં પાકેલાં ટીમરુનાં ફળ જેવાં વચમાં કાળાં અને ફરતે પીળાં બે સ્તનો શબર યુવકના કરમર્દનને લાયક થયાં લાગે છે; એટલે પોતાના કુંભસ્થળ માટે અભયદાન માગવા દીન થઈને હાથીઓનું ટોળું તને વિનંતી કરે છે કે એ સ્તનોને તું પાંદડાંના વસ્ત્રથી ઢાંકીશ નહિ." (સદુક્તિકર્ણામૃત, ૨-૩૭૯) ૧૦૭

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"જેને ખાવાથી...." વગેરે. ૧૦૮

આ શ્લોક પહેલાં ઉદાહરણ ૭૩ રૂપે આવી ગયો છે (પૃ. ૫૮), ત્યાં જોવો.

આમ 'લાવણ્ય' સમજાવ્યા પછી 'આભિજાત્ય' સમજાવે છે—

૪૮

આ વિચિત્ર માર્ગમાં પ્રૌઢિએ રચેલું અતિ-કોમળ પણ નહિ તેમ અતિ કઠોર પણ નહિ એવું આભિજાત્ય મનોહર થઈ પડે છે.

પ્રૌઢિએ રચેલું એટલે કવિના સઘળા કૌશલે રચેલું. જેમ કે—

"હે સુતનુ, કહે તો ખરી, હથેલીને પથારી કરી સૂતેલો અને દબાવાને લીધે વધુ ફીકો પડેલો તારો ગાલ કામદેવરૂપી રાજાની લીલાના યુવરાજપદે કોના અભિષેકનું સૂચન કરે છે?" (કાવ્યપ્રકાશ, ૭-૨૨૩) ૧૦૯

આ રીતે સુકુમાર માર્ગમાં કહેલા (માધુર્ય, પ્રસાદ, આભિજાત્ય અને લાવણ્ય) ગુણો જ વિચિત્ર માર્ગમાં કોઈ નવો અતિશય પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પહેલાંના (સુકુમાર) માર્ગમાં કહેલા આભિજાત્ય વગેરે ગુણો અહીં (વિચિત્ર માર્ગમાં) આહાર્ય (એટલે કે કવિની વ્યુત્પત્તિ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતા લોકોત્તર ચમત્કારરૂપ) સંપત્તિ પ્રાપ્ત થતાં, નવો જ ઉત્કર્ષ પામે છે. ૧૧૦

આ અંતરશ્લોક છે.

આમ, વિચિત્ર માર્ગનું નિરૂપણ કર્યા પછી મધ્યમ માર્ગનું નિરૂપણ કરે છે—

૪૯

જેમાં વૈચિત્ર્ય અને સૌકુમાર્યનું મિશ્રણ હોય છે, એ બંને સહજ અને આહાર્ય સૌંદર્યથી શોભતાં હોય છે;

૫૦

જેમાં માધુર્યાદિ ગુણો મધ્યમ વૃત્તિને અનુસરીને બંધના સૌંદર્યાતિશયને પોષતા હોય છે;

૫૧

જેમાં બંને માર્ગની સંપત્તિ પરસ્પરસ્પર્ધિ રૂપે રહેલી હોય છે; એવો આ મધ્યમ માર્ગ ભિન્ન રુચિના સહૃદયોને મનોરંજક થઈ પડે છે.

[૫૧] આ માર્ગને મધ્યમ માર્ગ કહે છે. એ કેવો છે? તો કે એ જુદી જુદી રુચિવાળા એટલે કે સુકુમાર, વિચિત્ર અને મધ્યમ એ ત્રણે માર્ગના પ્રેમીઓને મનોહર થઈ પડે એવો છે.

[૪૯] એમાં સુકુમાર અને વિચિત્ર એ બંને માર્ગોનું સૌંદર્ય સરખા પ્રમાણમાં, એટલે કે ન કોઈ વધારે ન કોઈ ઓછું હોય છે. એમાં વિચિત્ર માર્ગનું વૈચિત્ર્ય અને સુકુમાર માર્ગનું સૌકુમાર્ય એકબીજા સાથે ભળી જઈને શોભે છે. એનો અર્થ એ છે કે એમાં સહજા અને આહાર્યા અર્થાત્ કવિપ્રતિભામાંથી પ્રગટેલી અને વ્યુત્પત્તિથી પ્રાપ્ત થયેલી બંને પ્રકારની સુંદરતા હોય છે એટલે તે ખૂબ દીપી ઊઠે છે.

[૫૦] એમાં માધુર્યાદિ ગુણોનો સમૂહ, મધ્યમ વૃત્તિને અનુસરીને એટલે કે બંનેની શોભા ધરાવતી પોતાની સ્વાભાવિક ગતિને અનુસરીને, રચનાની શોભાના અતિશયને પોષતો હોય છે.

હવે એ માર્ગના ગુણોનાં ઉદાહરણો જોઈએ. માધુર્યનું ઉદાહરણ જેમ કે—

> "ખજૂરીનાં વૃક્ષોની હારવાળા મહાસાગરને કિનારે, લતાવાળાં વૃક્ષોને અઢેલીને લહેરથી ઝૂકેલી, કાંઠાના મંદ મંદ પવનથી જેના વાળ ઊડી રહ્યા છે એવી, અપરાંતની સ્ત્રીઓ જેનાં પરાક્રમોનાં ગીત ગાય છે." (પાદતાડિતકભાણ, શ્લોક ૫૫) ૧૧૧

કુંતકે સુકુમાર માર્ગના માધુર્ય ગુણમાં ઝાઝા સમાસ નથી હોતા એમ કહ્યું છે અને વિચિત્ર માર્ગના માધુર્ય ગુણમાં શિથિલતા નથી હોતી એમ કહ્યું છે. આ ઉદાહરણમાં એ બંનેનું મિશ્રણ છે. એમાં ઝાઝા સમાસ પણ નથી તેમ શિથિલતા પણ નથી, ઉપરાંત 'न्त', 'ल', 'क' વગેરે

મનોહર વર્ણોની અનેક વાર આવૃત્તિ થઈ છે. એથી બંધનું સૌંદર્ય વધ્યું છે. આમ, આ શ્લોક મધ્યમ માર્ગના માધુર્ય ગુણનું દૃષ્ટાંત બન્યો છે.

પ્રસાદનું ઉદાહરણ—

"તેના મુખચંદ્રનું...." વગેરે ૧૧૨

આ શ્લોક **પહેલાં** ઉદાહરણ ૨૩ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૭–૧૮). ત્યાં જોઈ લેવો.

સુકુમાર માર્ગના પ્રસાદ ગુણમાં રસ અને વક્રોક્તિનો અભિપ્રાય વિના કષ્ટે વ્યંજિત કરવાની તથા અર્થનો ઝટ બોધ કરાવવાની શક્તિ હોય છે. વિચિત્ર માર્ગના પ્રસાદ ગુણમાં ઓજોગુણના સ્પર્શવાળી સમાસ વગરની રચના અને એક વાક્યમાં એકથી વધુ અવાંતર વાક્યોની ગૂંથણી હોય છે. આ શ્લોકમાં શૃંગાર રસ અને દીપક અલંકાર સહેલાઈથી વ્યંજિત થાય છે. એમાં ઝાઝા સમાસ નથી અને तद्वक्त्रेन्दु विलोकनेन, मन्मथकृतोत्साहै, मार्गदत्तनयना વગેરે સમાસોમાં ઓજોગુણનો સ્પર્શ પણ છે. 'દિવસ પૂરો કર્યો', 'રાત પણ પૂરી કરી', 'સાંજ વિતાવી' વગેરે અવાંતર વાક્યો પણ મુખ્ય વાક્યમાં ગૂંથાયેલાં છે, એટલે તે મધ્યમ માર્ગના પ્રસાદ ગુણનું ઉદાહરણ બન્યો છે.

લાવણ્યનું ઉદાહરણ—

> **"ગાલ ઉપર આંગળીનાં નિશાન પડયાં છે એ બતાવે છે કે એણે હાથ પર ગાલ મૂકયો. હશે. આંખો આંસુ વહેવાથી મેલી થઈ છે, નિસાસાથી હોઠ સુકાઈ ગયો છે, વેણી છૂટી ગઈ છે એટલે વાળ આમતેમ ઊડે છે, મન નિર્વેદથી સૂનું થઈ ગયું છે, દુઃખની વાત છે કે કૂટનીતિમાં પાવરધા દુષ્ટ મંત્રીઓ મારી પુત્રીને ખૂબ રંજાડી રહ્યા છે."**
> **(તાપસવત્સરાજ, ૩–૭૬) ૧૧૩**

સુકુમાર માર્ગના લાવણ્ય ગુણમાં પદ અને વર્ણની શોભા ઝાઝી મહેનત વગર સધાઈ હોય છે અને વિચિત્ર માર્ગના લાવણ્ય ગુણમાં અંતે વિસર્ગવાળાં અને યુક્તાક્ષર પહેલાંનો અક્ષર હ્રસ્વ હોય એવાં પદો હોય છે. આ શ્લોકમાં વર્ણો અને પદોની ગોઠવણી રમણીયતાયુક્ત છે, અને એ સાધવા માટે ઝાઝી મહેનત કરવી પડી નથી. વળી એમાં अधरः, मनः, वेदिभिः વિસર્ગાન્ત પદો છે, અને पर्व, करस्वापा, कपोलस्थलि, निर्भरमुक्त

વગેરે શબ્દોમાં યુક્તાક્ષર પહેલાંનો અક્ષર હ્રસ્વ છે. એટલે એ મધ્યમ માર્ગના લાવણ્ય ગુણનું ઉદાહરણ બન્યો છે.

આભિજાત્યનું ઉદાહરણ—

"સ્તનભારથી લચી પડેલી કિન્નરીઓ, લાંબી વેલનો આગલો ભાગ પકડીને, શીકરથી સંકોચાઈ ગયેલી આંખે, જેના પ્રવાહમાંથી પડતું મંદાકિનીના ઝરણનું પાણી પીએ છે." ૧૧૪

સુકુમાર માર્ગનો આભિજાત્ય ગુણ કોમળ અને સુશ્રાવ્ય વર્ણોવાળો હોય છે, જ્યારે વિચિત્ર માર્ગનો આભિજાત્ય ગુણ પ્રૌઢિયુક્ત અને અત્યંત કઠોર પણ નહિ અને અત્યંત કોમળ પણ નહિ એવો હોય છે. આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં થોડા કઠોર વર્ણો પણ છે આમ, એમાં બંનેનું મિશ્રણ છે એટલે એ મધ્યમ માર્ગનું દૃષ્ટાંત બન્યો છે.

૫૨

છાયાવૈચિત્ર્યથી આનંદ આપનાર આ મધ્યમ માર્ગને સુંદર વેશભૂષાના શોખીન ભુજંગો જેવા કોઈ સૌંદર્યશોધના વ્યસની કવિઓ પસંદ કરે છે.

આમ, મધ્યમ માર્ગની સમજૂતી આપ્યા પછી તેનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે – કેટલાક કવિઓ "છાયાવૈચિત્ર્યથી આનંદ આપનાર" મધ્યમ માર્ગનો આદરપૂર્વક આશ્રય લઈને કાવ્યરચના કરે છે, કારણ, તેઓ સુંદર વસ્તુના ચાહક હોય છે. એ માર્ગ કેવો છે? તો કે "છાયાવૈચિત્ર્યથી એટલે કે (સુકુમાર અને વિચિત્ર બંને માર્ગની) શોભાના વૈચિત્ર્યથી આનંદ આપનાર. કોની પેઠે? તો કે સુંદર વેશભૂષાના શોખીન નગરજનોની પેઠે. એમનો વેશ પણ રંગવૈવિધ્યને કારણે મનોરંજક જ હોય છે.

અમે અહીં ગુણોનાં ઉદાહરણ ગણ્યાંગાંઠયાં જ આપ્યાં છે. પ્રત્યેક પદના સૌંદર્યનું વૈચિત્ર્ય સહૃદયોએ પોતે જ કલ્પી લેવું. છતાં અમે અહીં દિગ્દર્શન કરીએ છીએ. જેમ કે—માતૃગુપ્ત, માયુરાજ, મંજીર વગેરે કવિઓનાં કાવ્ય સૌકુમાર્યથી શોભતાં

માલૂમ પડશે. એ કાવ્યો સુકુમાર અને વિચિત્ર માર્ગ બંનેનાં લક્ષણોવાળાં જોવા મળશે, એટલે તેમને મધ્યમ માર્ગના નમૂના ગણવાં. એ જ રીતે, કાલિદાસ, સર્વસેન વગેરેનાં કાવ્ય સ્વાભાવિક સકુમાર માર્ગના નમૂના ગણવા. એ જ રીતે, ભટ્ટ બાણના હર્ષચરિતમાં પુષ્કળ વિચિત્રવક્રતા જોવા મળે છે. ભવભૂતિ અને રાજશેખરનાં બંધસૌંદર્યને લીધે સુંદર લાગતાં મુક્તકોને પણ આ વાત લાગુ પડે છે. આમ, સહૃદયોએ પોતે જ દરેક કાવ્ય વિશે નિર્ણય કરવો. અમે અહીં ત્રણે માર્ગોનાં લક્ષણોનું દિગ્દર્શન જ કર્યું છે. કારણ, ઉત્તમ કવિના કૌશલના પ્રકારોનું પૂરું સ્વરૂપવર્ણન કદી કોઈ કરી શકે એમ નથી. ત્રણે માર્ગોમાં ચારે ગુણો સમુદાયના (એટલે કે આખા કાવ્યના) ધર્મ તરીકે રહેલા હોય છે. એ કેવળ શબ્દ વગેરેના ધર્મ નથી હોતા, એ તેમનાં લક્ષણો બતાવતી વખતે કહેલું જ છે.

પોતપોતાના ગુણોને લીધે રમણીય એવા ત્રણે માર્ગોની સમજૂતી આપ્યા પછી હવે ત્રણે માર્ગોને સામાન્ય એવા ગુણોનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે—

૫૩

કથનના વૈચિત્ર્યથી વસ્તુના સ્વભાવના ઉત્કર્ષને સ્પષ્ટરૂપે જે પોષે તે ઔચિત્ય. પદાર્થોનું સ્વભાવાનુરૂપ વર્ણન કરવું એ જ એનો પ્રાણ છે.

ઔચિત્ય એ એક કાવ્યગુણ છે. એ કેવો છે? તો કે એને લીધે સ્વભાવ કહેતાં પદાર્થનો ઉત્કર્ષ કહેતાં મહત્ત્વ સ્પષ્ટરૂપે પોષાય છે. પ્રકાર શબ્દ અહીં અભિધા કહેતાં કથનના વૈચિત્ર્યના અર્થમાં વાપરેલો છે. ઉચિત રીતે કથન કરવું એ જ એનું જીવિત કહેતાં સારતત્ત્વ છે. એને અનુકૂળ હોય એવા અલંકારો જ શોભારૂપ થઈ પડે છે. જેમ કે

"બંનેએ રુદ્રાક્ષની માળા હાથમાં લીધી છે, ભયને લીધે બંનેના હાથ ઠરી ગયા છે, બંનેએ સુંદર જટા બાંધી

છે, જાણે બીજાં ઈશ્વરપાર્વતી ભેગાં ન થયાં હોય.” (તાપસ-વત્સરાજ, ૩-૮૪) ૧૧૫

બીજું ઉદાહરણ—

“પર્વતની પાસે આ ઇન્દ્રની સેનાનો પડાવ છે, એટલે પર્વતની બીજી બાજુએ તારી સેના પડાવ નાખે. કારણ, એ વાત નક્કી છે કે તારા ઝાલ્યા ન રહે એવા હાથીઓ દેવોના હાથીઓની મદલેખાની સૌરભને સહી નથી શકતા.” ૧૧૬

ત્રીજું ઉદાહરણ—

“હે નાગરાજ, આ મહેન્દ્ર પર્વતના વચલા ભાગની આસપાસ સખત ચૂડ ભેરવ; તેં તો શિવના યોગાભ્યાસ વખતે પર્યંકબંધ (એક પ્રકારનું આસન) સહન કર્યો છે, તારી આગળ આના તે શા ભાર?” (કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૮૮; સરસ્વતીકંઠાભરણ, પૃ. ૬૨) ૧૧૭

ઉપરનાં પહેલાં બે ઉદાહરણોમાં અલંકારોને લીધે જ વર્ણ્ય વસ્તુના ગુણોનો પરિપોષ થયો છે, જ્યારે ત્રીજા ઉદાહરણમાં સ્વાભાવિક મહાનતાના વર્ણનથી એ સધાયું છે.

ઔચિત્યનું સ્વરૂપ જ બીજી રીતે વર્ણવે છે—

૫૪

જેમાં વક્તા કે શ્રોતાના શોભાતિશયયુક્ત સ્વભાવથી વાચ્યવસ્તુ ઢંકાઈ જાય તેને પણ ઔચિત્ય કહે છે.

જેમ કે—

પાત્રે સમર્પી સઘળી સમૃદ્ધિ
શરીર માત્રે જ ઊભેલ રાજન્,
આરણ્યકે સર્વ કણો લીધેલા
નીવારના દંડ સમા દીસો છો.

—(રઘુવંશ, ૫-૧૫) ૧૧૮

આ શ્લોકમાં દાનવીર રાજા રઘુના સ્વભાવનું પ્રશંસાપૂર્વક વર્ણન કરતાં મુનિએ પોતાના અનુભવસિદ્ધ વ્યવહારને અનુસરીને (નીવારના છોડની ઉપમા આપી) અલંકાર યોજના કરી છે તેથી ઔચિત્ય પરિપુષ્ટ થયું છે. અહીં વક્તાના સ્વભાવે વાચ્યાર્થને એટલે કે રઘુના ઔદાર્યને લગભગ ઢાંકી દીધું છે.

શ્રોતાના સ્વભાવથી વાચ્યાર્થ દબાઈ ગયો હોય એવું ઉદાહરણ—

> "ભ્રમરો અશોકપુષ્પના ગુચ્છોનો રસ ચૂસી રહ્યા હતા અને તેની ડાળે નવાં પાંદડાં હાલતાં હતાં તે ગાઢ ચુંબન અટકાવવા હાથ હલાવતી વધૂઓની નકલ જેવું લાગતું."
> (કિરાતાર્જુનીય, ૮-૬) ૧૧૯

અહીં સાંભળનાર વધૂજનોને અશોકની ડાળનું આવું વર્ણન પોતાના અનુભવ અનુસાર ઔચિત્યપૂર્ણ લાગે છે.

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

> "હે પ્રિય સખી, સ્નાન કરવા જનારાઓ વાવને કાંઠે આવેલી કુંજો જુએ છે. એ કુંજો તેમને હાથથી પકડતી નથી, કશું કહેતી પણ નથી, છતાં એમને પાછા વળવા દેતી નથી." ૧૨૦

અહીં અનુભવનાર કોઈ સ્ત્રી એટલી તો ભોળી છે કે તેના એ સ્વભાવનું સૌંદર્ય વાચ્યાર્થને ઢાંકી દે છે અને તેથી ઔચિત્યનો પરિપોષ થાય છે.

આમ, ઔચિત્ય સમજાવ્યા પછી સૌભાગ્ય સમજાવે છે—

૫૫

એ બધી (શબ્દ વગેરે) ઉપાદેય સામગ્રીમાંથી જેને માટે કવિની પ્રતિભા સારી રીતે પ્રયત્ન કરે છે, તેનો ગુણ સૌભાગ્ય કહેવાય છે.

કવિ આગળની શબ્દ વગેરે નાનાવિધ સામગ્રીમાંથી કવિની પ્રતિભા જે એક વસ્તુ માટે સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે, એટલે

કે પ્રયત્ન કરે છે તે વસ્તુ પ્રસ્તુત બની જાય છે એટલે કે કાવ્યનો વિષય બની જાય છે, અને તેથી તેમાં જે ગુણ પ્રગટે છે, તેને સૌભાગ્ય કહે છે.

એ સૌભાગ્ય ગુણ કેવળ પ્રતિભાના વ્યાપારથી સિદ્ધ થતો નથી, પરંતુ કાવ્યરચનાની સમગ્ર સામગ્રી ભેગી થાય ત્યારે એ સિદ્ધ થાય છે. માટે કહે છે—

૫૬

(એ સૌભાગ્ય) સર્વ સંપત્તિના વ્યાપારથી સિદ્ધ થાય છે અને સહૃદયોને એ અલૌકિક આનંદ આપનાર તથા કાવ્યનું એકમાત્ર જીવિત છે.

બધી સામગ્રી એટલે (પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ, વક્રોક્તિ, ગુણ, માર્ગ વગેરે કાવ્યોચિત) બધી જ સામગ્રીની જે સંપત્તિ કહેતાં અનવદ્યતા અથવા પરાકાષ્ઠા તેના પરિસ્પંદથી કહેતાં વ્યાપારથી સિદ્ધ થતું. વળી કેવું ? તો કે સહૃદયોને અલૌકિક આનંદ આપનાર. વધુ શું કહેવું, એ જ કાવ્યનું એકમાત્ર જીવિત છે, એવો અહીં અર્થ છે જેમ કે—

> "છાતી ઉપર બંને બગલો સુધી સ્તનોનો ઉભાર ફેલાયો છે, આંખોમાં સ્નેહભર્યા કટાક્ષો શરૂ થાય છે, સ્મિતસુધાથી સીંચેલા શબ્દો ઉચ્ચારતાં ભમરો નાચતાં શીખી ગઈ છે, ચિત્તમાં કામના અંકુર ફૂટવા લાગ્યા છે અને બધાં અંગોએ લાવણ્યને વધાવી લીધું છે — તન્વીના શરીરમાં તારુણ્યનો પ્રવેશ થતાં ધીમે ધીમે તેની કાન્તિ જ કંઈ ઓર થઈ જાય છે." (કાવ્યાનુશાસન, ૬૯૭) ૧૨૧

આ શ્લોકમાં સ્ત્રીના શરીરમાં યૌવનનો પહેલો પ્રવેશ થતાં તેના આકારમાં, ચિત્તમાં અને તેની ચેષ્ટાઓમાં જે વૈચિત્ર્ય દાખલ થાય છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. છાતી ઉપર સ્તનોનો ઉભાર ફેલાયો છે, અંગોએ લાવણ્યને વધાવી લીધું છે એમાં આકારના સૌંદર્યનું સૂચન છે; કામના અંકુર ફૂટવા લાગ્યા છે

એમાં મનનું સૌંદર્ય સૂચિત થયું છે; અને આંખોમાં સ્નેહભર્યા કટાક્ષો શરૂ થયા છે, સ્મિતસુધા સીંચેલા શબ્દો ઉચ્ચારતાં ભમરો નાચવા લાગી છે એમાં ચેષ્ટાનું સૌંદર્ય સૂચવાયું છે. सूत्रित, सिक्त, ताण्डवपण्डित, कन्दलित વગેરે પદોમાં ઉપચારવક્રતા જોવા મળે છે. स्निह्यत् કાલવિશેષનું દ્યોતક હોઈ એમાં પ્રત્યયવક્રતા જોવા મળે છે. अन्यैव काचित् એ પ્રયોગ અવર્ણનીયનો અર્થ સૂચવી સંવૃતિ-વક્રતાનું સૌંદર્ય પ્રગટ કરે છે. अंगैर्वृतम् એમાં કારકવક્રતા છે. આ બધાને લીધે અહીં વિચિત્ર માર્ગના લાવણ્ય ગુણનો અતિરેક જોવા મળે છે. આમ, આ શ્લોકમાં પ્રતિભાના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થયેલું બધી સામગ્રીથી ખીલેલું સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર કોઈ અનિર્વચનીય 'સૌભાગ્ય' પ્રગટ થાય છે.

એ પછી ઉપર કહેલા (ઔચિત્ય અને સૌભાગ્ય એ) બે ગુણોનો વિષય કહેતાં પ્રદેશ દર્શાવે છે—

૫૭

આ બંને ગુણો ત્રણે માર્ગમાં પદ, વાક્ય અને પ્રબંધમાં વ્યાપક અને ઉજ્જવલ રૂપે રહેલા હોય છે.

આ ઔચિત્ય અને સૌભાગ્ય નામના બંને ગુણો ઉજ્જવલ રૂપે પદ, વાક્ય અને પ્રબંધ એ ત્રણેમાં વ્યાપક રૂપે રહેલા હોય છે, એટલે કે કાવ્યનાં સઘળાં અંગોમાં વ્યાપીને રહ્યા છે. ક્યાં? તો કે સુકુમાર, વિચિત્ર અને મધ્યમ એ ત્રણે માર્ગોમાં. એમાં પદનું ઔચિત્ય એટલે પદની નાના પ્રકારની વક્રતા. સ્વભાવનું સ્પષ્ટ-રૂપે વર્ણન કરવું એ જ વક્રતાનું પરમ રહસ્ય છે. ઔચિત્યપૂર્વક કથન કરવું એ જ જીવિત રૂપ હોવાથી વાક્યના કોઈ એક અંશમાં પણ ઔચિત્યનો અભાવ હોય તો તેથી તદ્વિદાહ્લાદકારિત્વને હાનિ પહોંચે છે.

જેમ કે રઘુવંશમાં—

"આ નિષાદરાજની નગરી છે. જ્યાં મૌલિમણિને ઉતારીને મેં જટા બાંધતાં સુમંત્રે રડતાં રડતાં કહ્યું હતું કે 'હે કૈકેયી, તારા મનોરથો સિદ્ધ થયા!'"

(રઘુવંશ, ૧૩-૫૯) ૧૨૨

અહીં રઘુપતિ આદર્શ મહાપુરુષના બધા ગુણો ધરાવતા હોય એ રીતે વર્ણવાયા છે, એટલે એ રામચંદ્ર 'કૈકેયી તારા મનોરથો સિદ્ધ થયા!' એવાં તુચ્છ વચનો યાદ રાખે અને અત્યારે કહી સંભળાવે એ અત્યંત અનુચિત લાગે છે.

કોઈ પ્રબંધમાં પણ જો કોઈ પ્રકરણના એક ભાગમાં પણ ઔચિત્યનો અભાવ હોય તો તે એક ભાગમાં બળેલા વસ્ત્રની પેઠે દૂષિત બની જાય છે. જેમ કે એ રઘુવંશમાં જ દિલીપ અને સિંહના સંવાદમાં—

"જો એક ગાયના રક્ષણમાં નિષ્ફળ જવાના અપરાધને કારણે ક્રોધાગ્નિથી સળગી ઊઠેલા ગુરુથી તું બીતો હોય તો એ ક્રોધને તો તું ઘડાના જેવા આઉવાળી કરોડો ગાય આપીને શમાવી શકે એમ છે." (રઘુવંશ, ૨-૪૯) ૧૨૩

એમ સિંહ કહે એ તો ઉચિત જ છે, કારણ, તે રાજાનો ઉપહાસ કરવા કહે છે, પણ રાજા દિલીપને તો પોતાના યશનું રક્ષણ કરવામાં પ્રાણો પણ તૃણ જેવા તુચ્છ લાગે છે; એ સિંહને જવાબ આપતાં કહે છે—

"બીજી ગાયો આપવાથી મુનિનો ક્રોધ શી રીતે શમી શકે? કારણ, આ તો કામધેનુની પુત્રી છે. તેં એના ઉપર પ્રહાર કર્યો છે તે રુદ્રના પ્રભાવથી કરી શક્યો છે."

(રઘુવંશ, ૨-૫૪) ૧૨૪

તેમાંથી 'બીજી ગાયો એના બદલામાં આપી શકાય એવો જો કદાચ સંભવ હોય તો મુનિએ અને મારે એની પ્રાણરક્ષાની

ઉપેક્ષા કરવી ઉચિત ગણાય' એવો જે ફલિતાર્થ નીકળે છે તે અત્યંત અનુચિત છે.

આવો જ ત્રીજો દાખલો 'કુમારસંભવ'માં જોવા મળે છે. પોતાના પરાક્રમથી ત્રણે લોકને જીતનાર તારકાસુરને જીતવાના ઉપાયની વિચારણા વખતે કામદેવ ઇન્દ્રને કહે છે—

> "સૌંદર્યના કારણે તારા મનમાં પ્રવેશ પામેલી પણ પતિવ્રતને કારણે તારે વશ ન થનારી કઈ પતિવ્રતા પોતે લજ્જા ત્યજીને તારે ગળે વળગે એમ તું ઇચ્છે છે?"
>
> (કુમારસંભવ, ૩-૭) ૧૨૫

સ્વર્ગના અધિપતિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત ઇન્દ્રની પણ આવી ઇચ્છા પૂરી કરવા દ્વારા સૂચિત થતા કોઈ પતિવ્રતાના પાતિવ્રત્યનો નાશ કરવા રૂપ અવિનયી આચરણનું કથન અત્યંત અનૌચિત્યપૂર્ણ લાગે છે.

આવી ચર્ચા તો કાલિદાસ જેવા કવિની બાબતમાં જ થઈ શકે, જેમની સૂક્તિઓનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય સહજ સૌકુમાર્યની મુદ્રાવાળું હોય છે. જેઓ કેવળ આહાર્ય એટલે વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ કાવ્યરચનાકૌશલને કારણે વખણાતા હોય તેવા કવિઓની બાબતમાં આવી ચર્ચા થઈ શકતી નથી.

સૌભાગ્ય પણ કાવ્યનાં સકલ અંગોમાં વ્યાપકપણે રહેલો બીજો ગુણ છે. પદ, વાક્ય, પ્રકરણ અને પ્રબંધમાંના પ્રત્યેકની નાનાવિધ સુંદર કારણ-સામગ્રીમાં સહૃદયો એને સંવેદી શકે છે અને અનેક રસોના મિશ્રણને કારણે સુંદર અને અલૌકિક ચમત્કાર-કારી કાવ્યનું એ એકમાત્ર જીવિત છે. એટલે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

માર્ગનું નિરૂપણ પૂરું કરી હવે ગ્રંથકાર બીજા મુદ્દાની અવ-તારણા કરે છે.

૫૮

આ ત્રણ માર્ગ, ઉત્કર્ષને પ્રાપ્ત કરવાને ઉત્સુક કેટલાક કવિઓએ વારંવાર ખેડેલા છે, એમાં કોઈ ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરીને તેઓ પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે. હવે બધા કવિઓ ત્રણ માર્ગ ઉપર જેને અનુસરીને ચાલશે તે સ્વૈરવિહારને લીધે રમણીય એવો કોઈ અલૌકિક સુંદર પદરચનાનો ક્રમ કહેવામાં આવે છે.

સુકુમાર વગેરે આ ત્રણ માર્ગો ઉપર કોઈક મહાકવિઓ જ, સામાન્ય કવિઓ નહિ, ઉત્કર્ષ પામવાની ઉત્કંઠાથી વારે વારે ચાલ્યા છે. એ માર્ગોમાં કોઈ લોકોત્તર ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરીને તેઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. હવે બધા કવિઓ જેને અનુસરીને આ ત્રણ માર્ગો ઉપર ચાલશે તે સ્વૈરવિહારને કારણે રમણીય લાગતો કોઈ અલૌકિક સુંદર પદરચનાનો એટલે કે નામો અને ક્રિયાપદોની ગોઠવણીનો ક્રમ વર્ણવવામાં આવે છે. કારિકામાં मार्ग, स्वैरविहार, पद વગેરે શબ્દો શ્લેષની છાયાપૂર્વક સમજવાના છે.

શ્રી રાજાનક કુંતક વિરચિત વક્રોક્તિજીવિત કાવ્યાલંકારમાં પહેલો ઉન્મેષ પૂરો થયો.

ઉન્મેષ બીજો

એવો સાર્વત્રિક નિયમ છે કે સામાન્ય વ્યાખ્યા આપ્યા પછી વિશેષ સમજૂતી આપવી જોઈએ, એટલે પહેલા ઉન્મેષની સાતમી કારિકામાં "शब्दार्थौ सहितौ०" કહીને કાવ્યની સામાન્ય વ્યાખ્યા આપી તેના એટલે કે કાવ્યના ઘટકરૂપ શબ્દ અને અર્થના સાહિત્યની વિશેષ સમજૂતી પહેલા ઉન્મેષમાં આપવામાં આવી છે. હવે જેનો સૌથી પહેલો ઉલ્લેખ (૧–૧૮માં) કર્યો છે તે વર્ણવિન્યાસ વક્રતાની વિશેષ સમજૂતી આપવાની શરૂઆત કરીએ છીએ—

૧

એક, બે કે વધારે વર્ણો થોડે થોડે અંતરે વારંવાર ગૂંથવામાં આવે ત્યારે તે ત્રણ પ્રકારની વર્ણવિન્યાસવક્રતા કહેવાય.

અહીં વર્ણ શબ્દ વ્યંજનનો પર્યાય છે. એટલે વર્ણવિન્યાસ-વક્રતાનો અર્થ વ્યંજનવિન્યાસની વિચ્છિત્તિ એટલે કે શોભા એવો થાય. એના ત્રણ પ્રકાર છે. કયા કયા? તો કે (૧) જેમાં એક જ વર્ણ ફરી ફરી યોજાયો હોય, (૨) જેમાં બે વર્ણો ફરી ફરી યોજાયા હોય અને (૩) જેમાં બેથી વધુ વર્ણો ફરી ફરી યોજાયા હોય. કેવી રીતે? તો કે થોડે થોડે અંતરે. એમને જ વર્ણવિન્યાસવક્રતાના ત્રણ પ્રકાર કહે છે. અહીં पुनः पुनः (ફરીફરી) એવો પુનરુક્તિવાળો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે અયોગવ્યવચ્છેદના અર્થમાં સમજવાનો છે, અન્યયોગવ્યવચ્છેદના અર્થમાં સમજવાનો નથી. એનો અર્થ એ છે કે વર્ણો ફરી ફરી યોજાય એ જ વર્ણવિન્યાસવક્રતાનું લક્ષણ છે. વર્ણવિન્યાસવક્રતા અને વર્ણોની ફરી ફરી યોજના એ બે કદી જુદાં પડી જ ન શકે — એ બેનો અયોગ થાય જ નહિ

એવો અયોગવ્યવચ્છેદનો નિયમ છે. અનેક વાર યોજાયેલા વર્ણો જ વર્ણવિન્યાસવક્રતાના પ્રયોજક બને, એક જ વાર ફરી યોજાયા હોય તો ન બને, એવો અન્યયોગવ્યવચ્છેદનો નિયમ અહીં નથી. વર્ણની એક વાર પણ ફરી યોજના થાય તોયે તે વર્ણવિન્યાસવક્રતા ગણાય. એથી વધુ વાર અનેક વાર ફરી ફરી વપરાય તો જ વર્ણવિન્યાસ વક્રતા ગણાય એવું નથી.

અયોગવ્યવચ્છેદ અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદ એ બે શબ્દો બરાબર સમજી લેવા જેવા છે. વિશેષણની સાથે જ્યારે एव (જ) વપરાય ત્યારે તે અયોગવ્યવચ્છેદ સૂચવે છે. જેમ કે, 'પાર્થ ધનુર્ધર જ છે.' એનો અર્થ એ થયો કે પાર્થ અને ધનુર્ધારણ એ બેને અલગ પાડી શકાય એમ નથી. એ બેના અયોગનો એમાં નિષેધ છે. एव (જ) જ્યારે નામ સાથે વપરાય છે ત્યારે તે અન્યયોગવ્યવચ્છેદ સૂચવે છે. જેમ કે અર્જુન જ ધનુર્ધર છે. એટલે કે અર્જુન સિવાય બીજો કોઈ ધનુર્ધર નથી. એટલે અર્જુન સિવાય કોઈ બીજા સાથે ધનુર્ધરત્વના યોગનો એમાં નિષેધ છે.

એક વર્ણની આવૃત્તિનું ઉદાહરણ—

धम्मिल्लो विनिवेशिताल्पकुसुमः सौन्दर्यं धुर्यं स्मितम्
विन्यासो वचसां विदग्धमधुरः कण्ठे कलः पञ्चमः ।
लीलामन्थरतारके च नयने यातं विलासालसम्
कोऽप्येवं हरिणीदृशः स्मरशरापातावदातः क्रमः ॥१॥

"વેણીમાં થોડાં ફૂલ ગૂંથ્યાં છે, સ્મિત અત્યંત સુંદર છે, વાણી વિદગ્ધ અને મધુર છે, કંઠ કોકિલના જેવો મીઠો પંચમ છે, આંખોની કીકી લીલાથી મંથર છે, ગતિ વિલાસને લીધે અલસ છે, કામદેવનાં બાણ વાગતાં જ મૃગનયનીનું બધું હલનચલન જ કંઈ ઓર થઈ ગયું છે." ૧

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં विनिवेशितમાં 'વ'ની અને सौन्दर्यधुर्यમાં 'ર્ય'ની આવૃત્તિ છે. विन्यासो वचसो विदग्धमधुरःમાં 'વ'ની, कण्ठे कलःમાં 'ક'ની, ત્રીજા ચરણમાં लीलामन्थरतारकेમાં 'લ'ની અને 'ર'ની, नयने यातंમાં 'ય'ની, विलासोलसंમાં 'લ'ની અને 'સ'ની તથા ચોથા ચરણમાં स्मरशरापातावदातःમાં 'ર' અને 'ત'ની આવૃત્તિ હોવાથી એમાં કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્ય

અનુભવાય છે, માટે ગ્રંથકારે એને વર્ણવિન્યાસવક્રતાનું એટલે કે બીજા આચાર્યોને મતે અનુપ્રાસનું ઉદાહરણ માન્યું છે.

એક, બે અને અનેક વર્ણોની આવૃત્તિનું ઉદાહરણ—

भग्नैलावल्लरीकास्तरलितकदलीस्तम्बताम्बूलजम्बू
जम्बीरास्तालतालीसरलतरलतालासिका यस्य जह्नुः ।
वेल्लत्कल्लोलहेला बिसकलनजडाः कूलकच्छेषु सिन्धोः
सेनासीमन्तिनीनामनवरतरताभ्यासतान्ति समीराः ॥२॥

"એલચીની લતાઓને ભાંગનાર, કેળ, નાગરવેલ, જાંબુ, લીંબુને હલાવનાર, તાડ, ખજૂરી, સાલ અને લતાઓને નચાવનાર, તથા ચંચલ લહેરોની સાથે ક્રીડા કરવાને લીધે શીતલ થયેલ વાયુ સાગરના કિનારા ઉપર જેની સેનાની સ્ત્રીઓના અવિરત રતિના શ્રમને હરે છે." ૨

આ શ્લોકના પહેલા ચરણમાં 'લ'નો પાંચ વાર ઉપયોગ થયો છે. स्तम्ब, ताम्बूल, जम्बीर, ताल, ताली, सरलतरलतालासिका વગેરેમાં અનેક વર્ણોની અનેક વાર આવૃત્તિ થઈ છે અને એમાં જ ताल, तालीમાં બે વર્ણોની આવૃત્તિ પણ જોવા મળે છે. આમ, આ શ્લોકમાં વર્ણવિન્યાસવક્રતાના ત્રણે પ્રકારો જોવા મળે છે.

આ વર્ણવિન્યાસવક્રતાનો બીજો એક સુંદર પ્રકાર બતાવે છે—

૨

અને પોતાના વર્ગના છેલ્લા વર્ણ સાથે જોડાયેલા સ્પર્શ વર્ણો, બેવડા ત, લ, ન વગેરે, 'ર' વગેરે સાથે જોડાયેલા બાકીના વર્ણો પણ પ્રસ્તુત ઔચિત્યપૂર્વક વપરાયા હોય તો શોભી ઊઠે છે,

આ કારિકામાં બીજા પ્રકારની વર્ણવિન્યાસવક્રતાના ત્રણ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. કારિકાની શરૂઆતમાં च (અને શબ્દ વાપર્યો છે તે એમ સૂચવે છે કે આ કારિકાને આગલી કારિકા સાથે સંબંધ છે. હવે અહીં ગણાવેલા ત્રણ પ્રકારો કયા? તો કે (૧) જેમાં

પોતાના વર્ગના છેલ્લા વર્ણ સાથે જોડાયેલા સ્પર્શ વર્ણો વપરાયા હોય. 'ક' થી 'મ' સુધીના વર્ણો વર્ગીય સ્પર્શ વર્ણો કહેવાય છે. એના પાંચ વર્ગો છે.

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ – ક	વર્ગ
ચ	છ	જ	ઝ	ઞ – ચ	વર્ગ
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ – ટ	વર્ગ
ત	થ	દ	ધ	ન – ત	વર્ગ
પ	ફ	બ	ભ	મ – પ	વર્ગ

જેમાં પોતાના વર્ગના છેલ્લા અક્ષર સાથે જોડાયેલા કથી મ સુધીના વર્ગીય સ્પર્શ વર્ણો ફરી ફરી યોજાયા હોય એ પહેલો પ્રકાર. (૨) જેમાં બેવડા ઉચ્ચારાતા ત લ ન વગેરે ફરી ફરી યોજાયા હોય તે બીજો પ્રકાર. અને (૩) જેમાં તે સિવાયના બાકીના વ્યંજન વર્ણો 'ર' વગેરે સાથે જોડાઈને ફરી ફરી યોજાયા હોય તે ત્રીજો પ્રકાર. પહેલી કારિકામાં 'થોડે થોડે અંતરે' શબ્દો આવે છે તેનો સંબંધ આ કારિકા સાથે પણ છે. એટલે કે આ ત્રણ પ્રકારના વર્ણો થોડે થોડે અંતરે ફરી ફરી યોજાયા હોય એવો અર્થ લેવાનો છે. એ કેવા? તો કે પ્રસ્તુત ઔચિત્યથી શોભતા. પ્રસ્તુત એટલે વર્ણ્ય વિષય, તેનું જે ઔચિત્ય તેનાથી શોભતા. એનો અર્થ એ થયો કે આવા અનુપ્રાસ પ્રસ્તુત રસને ઉચિત હોવા જોઈએ. તો જ તે શોભે. જે અનુપ્રાસ, અનુપ્રાસ સાધવાના વ્યસનને કારણે યોજ્યા હોય છે તે પ્રસ્તુત ઔચિત્યને ઝાંખું પાડે છે. એવા અનુપ્રાસ ન યોજવા. પ્રસ્તુત રસને ઉચિત હોય એમ કહ્યું છે એનો અર્થ એ છે કે જ્યાં વીર, બીભત્સ, રૌદ્ર, ભયાનક વગેરે કઠોર રસોનું નિરૂપણ હોય ત્યાં તેવા કઠોર વર્ણો વાપરવાની છૂટ છે એમ જણાવે છે.

બીજા આચાર્યોએ આ બીજા પ્રકારની વર્ણવિન્યાસવક્રતાનો વિચાર ગુણો અને વૃત્તિઓના સંબંધમાં કરેલો છે અને જુદી જુદી વૃત્તિઓમાં

અને ગુણોમાં કયા કયા વર્ણો વપરાય છે તેનો નિર્દેશ કરેલો છે. 'સાહિત્યદર્પણ'માં ગુણોને લગતો ભાગ આ પ્રમાણે છે :

"જે આનંદથી ચિત્ત દ્રવી જાય છે તેને માધુર્ય કહે છે. એમાં પોતાના વર્ગના છેલ્લા અક્ષર સાથે જોડાયેલા 'ટ' વર્ગ સિવાયના બીજા વર્ગોના અક્ષરો વપરાય છે. વળી લઘુસ્વરયુક્ત 'ર'કાર અને 'ણ'કાર તથા સમાસ વગરની કે થોડા સમાસવાળી રચના માધુર્યવ્યંજક હોય છે.

ચિત્તના વિસ્તારરૂપ દીપ્તતાને ઓજ કહે છે. વર્ગના પહેલા અને ત્રીજા વર્ણ સાથે તે જ વર્ગના બીજા અને ચોથા વર્ણનો સંયોગ, ઉપર, નીચે કે બંને બાજુ રેફનો એટલે કે 'ર'કારનો પ્રયોગ અને ટ, ઠ, ડ, ઢ, શ એ વર્ણો ઓજો ગુણને અભિવ્યક્ત કરવામાં કારણ બને છે. એમાં સમાસબહુલ ઉદ્ધત રચના હોય છે.

સૂકા લાકડામાં અગ્નિની પેઠે જે ચિત્તમાં એકદમ વ્યાપી જાય છે તે પ્રસાદ બધા જ રસોમાં અને રચનાઓમાં આવશ્યક છે." સાંભળતાંવેંત અર્થનો બોધ કરાવે એવા શબ્દો એના વ્યંજક છે.

મમ્મટે કાવ્યપ્રકાશમાં ગુણો, વૃત્તિઓ અને રીતિઓનો સમન્વય આ રીતે સાધેલો છે.

માધુર્યવ્યંજક વર્ણોથી ઉપનાગરિકા, ઓજ પ્રકટ કરતા વર્ણોથી પરુષા અને બાકીનાથી કોમલા વૃત્તિ સધાય છે. કેટલાક એને વૈદર્ભી વગેરે રીતિઓ કહે છે.

પહેલા પ્રકારનું ઉદાહરણ—

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा
गुञ्जन्ति मञ्जु मधुपाः कमलाकरेषु ।
एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-
पुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बि बिम्बिम् ॥३॥

"ખીલેલાં રક્તકમલોના પરાગથી પીળાં થયેલાં અંગોવાળા ભ્રમરો કમલ-તલાવડીમાં મધુર ગુંજન કરી રહ્યા છે, અને બપોરિયાનાં ફૂલના ગુચ્છા જેવું ઉદયાચલને ચુંબન કરતું આ સૂર્યનું બિંબ પ્રકાશે છે."

(શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિ, ૩૭૨૬) ૩

આ શ્લોકમાં पिशाङ्गिता, गुञ्जन्ति, मञ्जु चुम्बि, बिम्बम् વગેરે શબ્દોમાં વર્ગના છેલ્લા વર્ણ સાથે જોડાયેલા વર્ણો વપરાયેલા છે એટલે એ પહેલા પ્રકારની વર્ણવિન્યાસવક્રતાનું ઉદાહરણ થયું.

બીજું ઉદાહરણ—

कदलीस्तम्बताम्बूलजम्बजम्बीराः ॥४॥

આ જ ઉન્મેષનું બીજું ઉદારણ જુઓ (પૃ. ૧૦૩) એમાં પોતાના વર્ગના છેલ્લા વર્ણ 'મ' સાથે જોડાયેલા 'બ' ચાર વાર આવે છે.

ત્રીજું ઉદાહરણ—

सरस्वतीहृदयारविन्दमकरन्दबिन્दुसन्दोहसुन्दराणाम् ॥५॥

"સરસ્વતીના હૃદયરૂપી અરવિંદના મકરંદ કહેતાં મધનાં બિંદુઓના સમૂહને લીધે સુંદર—" ૫

એમાં પોતાના વર્ગના છેલ્લા વર્ણ 'ન' સાથે જોડાયેલો 'દ' પાંચ વાર વપરાયો છે.

બીજા પ્રકારનું ઉદાહરણ—

प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभः
तदनुविरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।
प्रसरति ततो ध्वान्त क्षोदक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥

"પહેલાં લાલ રંગનો" વગેરે૦ ૬

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૪૧મા ઉદાહરણ તરીકે આવ્યો છે (પૃ. ૩૯) ત્યાં અનુવાદ જોઈ લેવો. એના બીજા ચરણમાં विरहोत्ताम्यत्तन्वीમાં બે જગ્યાએ બેવડો 'त्त' વપરાયો છે અને ચોથા ચરણમાં च्छेदच्छविમાં બે જગ્યાએ 'ચ્છ' આવે છે. એટલે એને બીજા પ્રકારનું ઉદાહરણ ગણ્યું લાગે છે. એટલે 'ત લ ન વગેરે' કહ્યું છે તેમાં વગેરેમાં 'ચ્છ' આવી જાય છે એમ સમજવું.

ત્રીજા પ્રકારનું ઉદાહરણ—

ઉપરના જ શ્લોકમાં ત્રીજું ચરણ.

એમાં क्ष (क् + ष) યુક્તાક્ષરની ત્રણ વાર આવૃત્તિ થઈ છે તેથી એને ત્રીજા પ્રકારનું ઉદાહરણ ગણ્યું લાગે છે.

અથવા—

આ ઉન્મેષના પહેલા ઉદાહરણના પહેલા ચરણમાં આવતો આ ખંડ—

सौन्दर्यधूर्यस्मितम् ॥७॥

એમાં બે વાર 'ર્ય' આવે છે.

એ જ રીતે कल्हार પછી ल्हाद શબ્દ વાપરવામાં આવે તો તે આ ત્રીજા પ્રકારનું ઉદાહરણ થાય.

કઠોર રસના નિરૂપણ પ્રસંગે કઠોર વર્ણના અનુપ્રાસનું ઉદાહરણ—

उत्ताम्यत्तालवश्च प्रतपति तरणावांशवी तापतन्द्री-
मद्रीद्रोणीकुटीरे कुहुरिणि हरिणारातयो यापयन्ति ॥८॥

"સૂર્ય અતિશય તપતાં સૂકાં તાળવાંવાળા સિંહ પહાડની તળેટીની ગુફામાં સૂર્યનાં કિરણોની ગરમીને લીધે ચડેલી તંદ્રામાં સમય વિતાવે છે." (કવીન્દ્રવચનામૃત, ૯૩) ૮

અહીં ભયાનક રસ છે એટલે કવિએ ત, પ, વ, ર, હ અને ણ વગેરે કઠોર વર્ણો વારે વારે વાપર્યા છે.

આ પહેલી બે કારિકામાં વર્ણવિન્યાસવક્રતાના જે છ પ્રકારો બતાવ્યા છે તે બધામાં વર્ણોની આવૃત્તિ થોડે થોડે અંતરે થવી જોઈએ એમ કહેલું છે. હવે આ ત્રીજો પ્રકાર એવો બતાવે છે જેમાં વર્ણો અંતર વગર પાસે પાસે આવૃત્ત થયા હોય.

એ જ વર્ણવિન્યાસવક્રતાનું બીજા એક પ્રકારના વૈચિત્ર્ય કહેતાં સૌંદર્ય મારફતે નિરૂપણ કરે છે—

૩

કોઈ વાર અંતર રાખ્યા વગરની મનોહર અનુ-પ્રાસયોજના પણ સ્વરોના ભેદને લીધે સૌંદર્યને અત્યંત પરિપોષક થઈ પડે છે.

કોઈ વાર વાક્યમાં અનિયત સ્થાને અને કોઈ વાર તો વચ્ચે અંતર ન હોય તોયે, એક, બે કે વધુ વર્ણો ફરી ફરી યોજાયા

હોય, તો તે રચના હૃદયને આકર્ષક થઈ પડે છે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે આવું કોઈ વાર જ બને છે, એને યમક કહી શકાય એમ નથી. કારણ, યમકનું સ્થાન નિયત હોય છે. અહીં અંતર વગર એમ કહ્યું છે તેમાં વચમાં આવતા સ્વરોને લેખામાં લેવાના નથી, કારણ, તેમ કરવું યોગ્ય નથી.

એક વર્ણ વ્યવધાન વગર ફરી આવ્યો હોય એવું ઉદાહરણ—

वामं कज्जलवद्विलोचनमुरो रोहद्विसारिस्तनम् ॥९॥

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૪૪મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૪૧), અનુવાદ ત્યાં જોવો.

એમાં कज्जलમાં 'જ' અને પછી તરત 'જ' આવ્યો છે અને विलोचनमुरो रोहत्માં 'ર' પછી 'ર' આવ્યો છે તેથી આ દાખલો આપ્યો છે.

બે વર્ણો વ્યવધાન વગર ફરી આવ્યા હોય એવું ઉદાહરણ—

ताम्बूलीनद्धमुग्धक्रमुकतरुतलस्रस्तरे सानुगाभिः
पायं पायं कलाचीकृतकदलदलं नारिकेलीफलाम्भः ।
सेव्यन्तां व्योमयात्राश्रमजलजयिनः सैन्यसीमन्तिनीभि-
र्दात्यूहव्यूहकेली कलितकुहकुहारावकान्ता वनान्ताः ॥१०॥

"આપણી સેનાની સ્ત્રીઓ પોતાની સખીઓ સાથે, નાગરવેલથી વીંટાયેલાં સોપારીનાં વૃક્ષો નીચેના બિછાના ઉપર બેસીને, કેળના પાંદડાના પડિયા કરી, નાળિયેરનું પાણી પી પીને, આકાશયાત્રાના શ્રમથી થયેલા પસીનાને હરી લેનાર અને ચાતકોના ટોળાની રમતના કલબલાટથી ગાજતા સુંદર વનપ્રદેશોનું સેવન કરો." (બાલરામાયણ, ૧-૬૩) ૧૦

આ શ્લોકમાં 'पायं पायं' 'कदलदल,' केली कलित,' 'कुहकुहाराव'માં બે અક્ષરો વ્યવધાન વગર ફરી આવ્યા છે માટે આ દાખલો આપ્યો છે.

બીજું ઉદાહરણ—

अयि पिबत चकोराः कृत्स्नमुन्नाम्य कण्ठान्
क्रमुकवलनचञ्चच्चञ्चवश्चन्द्रिकाम्भः ।
विरहविधुरितानां जीवितत्राणहेतो-
र्भवति हरिणलक्ष्म्या येन तेजोदरिद्रः ॥११॥

"સોપારી ખાઈને તીણી થયેલી ચાંચોવાળા હે ચકોરો, કંઠ ઊંચા કરીને ચંદ્રિકારૂપી બધું પાણી પી જાઓ, જેથી મૃગલાંછન ચંદ્ર તેજ વગરનો થઈ જાય અને વિરહવેદનાથી પીડાતા જનોના પ્રાણ બચે." (બાલરામાયણ, ૫-૭૩) ૧૧

આ શ્લોકમાં कृत्स्नमुन्नाम्य અને चञ्चच्चञ्चवः વગેરેમાં બબ્બે વર્ણો વ્યવધાન વગર ફરી આવ્યા છે.

જેમાં અનેક વર્ણો વ્યવધાન વગર ફરી આવ્યા હોય એવું ઉદાહરણ—

सरलतरलतालासिका ॥१२॥

આમાં ર, લ, ત વ્યવધાન વગર બે વાર આવ્યા છે. આ જ ઉન્મેષમાં બીજા ઉદાહરણ તરીકે આવેલો શ્લોક જુઓ (પૃ. ૧૦૩).

કારિકામાં 'अपि' શબ્દ છે તેનો અર્થ એવો છે કે કોઈ વાર વ્યવધાન સાથે પણ વર્ણો ફરી આવે તોયે આ પ્રકારની વક્રતા થઈ શકે.

બે વર્ણોની વ્યવધાન સાથે આવૃત્તિ થતી હોય એવું ઉદાહરણ-

स्वस्थाः सन्तु वसन्त ते रतिपतेरग्रेसरा वासराः ॥१३॥

"હે વસંત, કામદેવની આગળ આગળ ચાલનાર તારા દિવસોનું ભલું થાઓ." ૧૩

આમાં सन्तु वसन्त અને अग्रेसरा वासराःમાં सन्तु અને सन्त વચ્ચે 'વ' આવે છે અને सरा અને सरा વચ્ચે 'વા' આવે છે.

અનેક વર્ણોની વ્યવધાન સાથે આવૃત્તિ થઈ હોય એવું ઉદાહરણ—

चकितचातकमेचकिताविंयति वर्षात्यये ॥१४॥

વર્ષાઋતુ પૂરી થતાં ચકિત ચાતકોથી વ્યાપ્ત આકાશમાં." ૧૪

'ચકિત' વર્ણગુચ્છ બે વાર આવે છે પણ તેમની વચ્ચે ચાતક્રમે એ વર્ણોનું વ્યવધાન છે.

કારિકામાં सा स्वराणामसारूप्यात् (સ્વરોના ભેદને લીધે) શબ્દો આવે છે એનો અર્થ એ છે કે આવૃત્ત થતા વર્ણોમાં અકારાદિ સ્વરો તેના તે ન હોય, જુદા હોય તો તેથી કોઈ નવું જ સૌંદર્ય પ્રગટે છે જેમ કે—

राजीवजीवितेश्वरे ॥१२॥

"કમલના જીવનાધાર સૂર્યનો (ઉદય થતાં)" ૧૫

એમાં जीव અને जीवि સ્વરભેદે આવૃત્ત થયા છે.

બીજું ઉદાહરણ—

धूसरसरिति ॥१६॥

"ધૂસર નદીમાં" ૧૬

એમાં सर सरिની સ્વરભેદે આવૃત્તિ થઈ છે.

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"स्वस्थाः सन्तु वसन्त" ॥१७॥

એમાં सन्तु અને सन्तની સ્વરભેદે આવૃત્તિ થઈ છે.

ચોથું ઉદાહરણ—

तालताली ॥१८॥

આ બંને પ્રકારની વર્ણવિન્યાસવક્રતાવાળી વાક્યરચના યમકનો આભાસ ઉત્પન્ન કરતી હોઈ તે મોતીના હારમાં ગૂંથેલા રત્નજડિત પદક જેવી સુંદર લાગે છે અને તેથી સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. તેથી જ પહેલા ઉન્મેષની પાંત્રીસમી કારિકામાં કહ્યું હતું કે—

"જેમાં કવિઓ એક અલંકારથી સંતોષ ન માનતાં હારમાં મણિબંધની પેઠે એક અલંકારમાં બીજો અલંકાર ઉમેરે છે." ૧૯

૪

અત્યંત આગ્રહપૂર્વક રચેલી ન હોવી જોઈએ,
તેમ કઠોર વર્ણોથી ભૂષિત પણ ન હોવી જોઈએ,
પહેલાં જેની આવૃત્તિ થઈ ગઈ હોય તે વર્ણોનો ત્યાગ
કરી નવા વર્ણોની આવૃત્તિથી શોભતી કરવી જોઈએ.

અત્યંત આગ્રહપૂર્વક રચેલી ન હોવી જોઈએ. એમાં 'આગ્રહ'નો અર્થ 'વ્યસનિતા' કરવાનો છે. એટલે કે વર્ણોની ફરી ફરીને આવૃત્તિ એનું વ્યસન લાગ્યું હોય એમ પ્રયત્નપૂર્વક ન રચવી જોઈએ. પ્રયત્ન વગર રચાયેલી હોવી જોઈએ. વ્યસન વળગ્યું હોય એમ પ્રયત્નપૂર્વક રચવા જતાં પ્રસ્તુત ઔચિત્યને હાનિ પહોંચતાં શબ્દ અને અર્થનું પરસ્પરસ્પર્ધી સાહિત્ય સચવાતું નથી. જેમ કે—

भण तरुणि વગેરે. ૨૦

આ ઉદાહરણ પહેલા ઉન્મેષમાં ૯મું છે. (પૃ. ૧૦). એનો અર્થ અને એની ચર્ચા ત્યાં જોઈ લેવી.

'તેમ કઠોર વર્ણોથી ભૂષિત પણ ન હોવી જોઈએ જેમ કે—

शीर्णघ्राणांघ्रि વગેરે. ૨૧

સૂર્યશતકનો આ છઠ્ઠો શ્લોક કાવ્યપ્રકાશમાં સાતમા ઉલ્લાસમાં ૩૦૧મા ઉદાહરણ તરીકે ઉતારેલો છે.

शीर्णघ्राणांघ्रिपाणीन् व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्त घोषान्
दीर्घाघ्रातानघोघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घाः सिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥

"અનેક પાપોને કારણે નાક, પગ અને હાથ ગળી જવાથી ઘાવાળાં બાકીનાં અંગોથી ઘર્ઘર અસ્પષ્ટ અવાજે બોલનારા કોઢિયાઓને, જેના અંતરમાં બેવડી ઘનીભૂત થયેલી દયાથી પાપનું અચૂક નિવારણ કરવાનો જેનો સ્વભાવ થઈ ગયો છે એવો જે સૂર્ય એકલો નીરોગી બનાવી દઈ તેનાં ગળી ગયેલાં અંગોને ફરી નવાં

બનાવી દે છે, તેનાં સિદ્ધો અને દેવો વડે પૂજાતાં કિરણો સત્વર તમારાં પાપોનો નાશ કરો."

આ શ્લોકમાં બધે જ કઠોર વર્ણોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી એ વર્ણવિન્યાસવક્રતાનું સુંદર ઉદાહરણ નથી.

તો પછી વર્ણવિન્યાસવક્રતા કેવી રચવી? તો કે 'પહેલાં જેની આવૃત્તિ થઈ ગઈ હોય તે વર્ણોનો ત્યાગ કરી નવા વર્ણોની આવૃત્તિથી શોભતી.' આમાં બે વસ્તુ છે. (૧) જે વર્ણોની આવૃત્તિ વારે વારે થઈ ગઈ હોય તેનો ત્યાગ કરવો, અને (૨) નવા વર્ણોની આવૃત્તિ કરવી. આ બંને વાનાંથી શોભતી હોય એવી વર્ણવિન્યાસવક્રતા રચવી, જેમ કે—

एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते-
र्मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥

"આ સામેનો કિનારો જુઓ, અહીં પહેલાં કિરાત વેશધારી શિવના માથા ઉપર અર્જુને પોતાના ધનુષનો જોરથી પ્રહાર કર્યો હતો. એવી હિમાલય પર્વત ઉપર સુભદ્રાપતિ અર્જુનની અદ્ભુત કથા સાંભળીને જેણે ધીરે ધીરે પોતાની ભુજાઓને (લડવા માટે) તૈયાર કરી." ૨૨

આ શ્લોક 'અભિનવભારતી'ના ૧૬મા અધ્યાયમાં, 'સરસ્વતીકંઠાભરણ'માં અને હેમચન્દ્રના 'કાવ્યાનુશાસન'માં ઉતારેલો છે. એમાં પહેલાં 'પ'ની, પછી 'ક' 'ડ' અને 'ત'ની અને તે પછી 'દ્ર'ની 'મ'ની અને 'ન્દ'ની અને 'ણ્ડ'ની આવૃત્તિ યોજી છે. આમ એમાં ઉપર કહેલાં બંને વાનાં સચવાયાં છે.

બીજું ઉદાહરણ—

हंसानां निनदेषु વગેરે. ૨૩

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૭૩મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૫૮) ત્યાં જોવો.

ત્રીજું ઉદાહરણ—

एतन्मन्दविपक्व વગેરે ૨૪

આ શ્લોક પણ પહેલા ઉન્મેષમાં ૧૦૭મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૮૮)

ચોથું ઉદાહરણ—

णमह दसाणणसरवसकरतुलिअवलन्तसेलभअविहलं
वेवं तथोरथणहरहरकअकठिग्गहं गोरिं ॥२५॥
नमत दशाननसरभसकरतुलितवलच्छैलभयविह्वलम् ।
वेपमानस्थूलस्तन भरहटकृतकठिग्रहां गौरीम् ॥छाया॥

"રાવણે જોરથી હાથ પર ઉઠાવી લેવાને કારણે હાલતા કૈલાસ પર્વત ઉપર ભયથી બેબાકળી બની ગયેલી અને ઊછળતાં ભારે સ્તનો સાથે શિવને ગળે વળગી પડેલી ગૌરીને નમસ્કાર હો." ૨૫

એમાં પણ પૂર્વાર્ધમાં અને ઉત્તરાર્ધમાં જુદા જુદા વર્ણોની આવૃત્તિ છે.

આમ વર્ણવિન્યાસવક્રતાની સમજૂતી આપી તેનો ઉપસંહાર કરે છે—

૫

વર્ણના સૌંદર્ય અનુસાર (માધુર્યાદિ) ગુણો અને (સુકુમારાદિ) માર્ગનું અનુસરણ કરનારી આ (વર્ણ-વિન્યાસ) વક્રતાને પ્રાચીન ઉદ્‌ભટાદિ આચાર્યોએ (ઉપનાગરિકા વગેરે) વૃત્તિના વૈચિત્ર્ય કહેતાં સૌંદર્યથી યુક્ત કહી છે.

વર્ણનું સૌદર્ય એટલે તેના માધુર્ય વગેરે ગુણો; (કેટલાક વર્ણો કાનને મધુર લાગે એવા હોય છે તો કેટલાક કઠોર હોય છે.) એ ગુણને ધ્યાનમાં રાખીને જે વસ્તુનું વર્ણન કરવાનું હોય તેને અનુરૂપ વર્ણોની યોજના કરવી જોઈએ. એમ કરવાથી માધુર્ય વગેરે

ગુણો તેમ જ સુકુમાર વગેરે માર્ગોનું પણ અનુસરણ થશે. અહીં ગુણોનો ઉલ્લેખ પહેલો કર્યો છે અને માર્ગોનો પછી કર્યો છે, તેનું કારણ એ છે કે ગુણોનો સંબંધ રસ સાથે વધુ અંતરતમ હોય છે અને ગુણો મારફતે જ માર્ગોનું અનુસરણ થઈ શકે છે.

આનો અર્થ એ કે જોકે આ વર્ણવિન્યાસવક્રતા વ્યંજનોના સૌંદર્ય અનુસાર જ યોજાય છે, તેમ છતાં એની યોજના અમુક ચોક્કસ ગુણવિશિષ્ટ માર્ગને અનુસરીને વર્ણ્ય વસ્તુના સ્વરૂપમાં પ્રવેશી શકાય એ રીતે કરવી. કારણ, એ વર્ણવિન્યાસવક્રતાના અનેક પ્રકારો એ માર્ગોમાંથી ફૂટતા – ફલિત થતા હોય છે. (ઉદ્‌ભટાદિ) પ્રાચીન આચાર્યોએ એને જ, સ્વતંત્ર રીતે, વૃત્તિવૈચિત્ર્યયુક્ત કહી છે (એટલે કે એ જ વૃત્તિ છે એમ કહ્યું છે). ઉપનાગરિકા વગેરે વૃત્તિઓની વિવિધતા તેમ જ સંખ્યા બધી જ આ વર્ણ-વિન્યાસવક્રતામાં સમાઈ જાય છે, એવું પૂર્વસૂરિઓએ કહ્યું છે.

આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ વર્ણવિન્યાસવક્રતાએ બધા ગુણોના સમન્વય દ્વારા સુકુમાર વગેરે માર્ગોનું અનુસરણ કરવાનું રહે છે. આથી એ પરતંત્ર હોય અને એના અસંખ્ય પ્રકારો હોય એ બંને અનિવાર્ય છે. તેથી એ સ્વતંત્ર છે અને એના અમુક જ પ્રકાર છે એમ કહેવું તર્કસંગત નથી.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે પહેલાં (આ ઉન્મેષની પહેલી કારિકામાં) "એક, બે કે વધારે૦" એમ કહીને તમે જ એના મર્યાદિત અમુક (ત્રણ) જ પ્રકાર ગણાવ્યા છે અને એ સ્વતંત્ર છે, એમ પણ કહ્યું છે, છતાં હવે આમ કેમ કહો છો ? તો કહેવાનું કે એ કંઈ દોષ નથી. કેમ કે લક્ષણકારો કોઈ આખા પદાર્થના ભાગરૂપ પદાર્થ બીજાને સમજાવવા માટે તેને પહેલાં આખાથી અલગ પાડી તે સ્વતંત્ર હોય એમ તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. અને પછી તેને આખાના એક ભાગરૂપે સમજાવે છે. એટલે આ વાતનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

આ જે વર્ણવિન્યાસવક્રતા નામે શબ્દાલંકાર છે, એનું કોઈ નિયત સ્થાન નથી, એટલે એ આખા વાક્યનો વિષય હોય એ રીતે એનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમ છતાં, જો એનું સ્થાન નિયત કરી નવા પ્રકારે એની યોજના કરવામાં આવે તો તે કોઈ જુદું જ સૌંદર્ય ધારણ કરે છે. (અનુપ્રાસનો આવો નિયત સ્થાનવાળો પ્રકાર તે યમક) એનું સ્વરૂપ હવે કહે છે—

૬, ૭

સમાન વર્ણના, જુદા અર્થવાળા, પ્રસાદયુક્ત, શ્રુતિમધુર અને ઔચિત્યમય શબ્દોથી સધાતો આદિ વગેરે નિયત સ્થાને શોભતો આ વર્ણવિન્યાસ-વક્રતાનો યમક નામે જુદો પ્રકાર જોવામાં આવે છે, તેનું કોઈ જુદું સૌંદર્ય ન હોઈ તેનું વધુ વિવેચન કરતા નથી.

એક, બે કે વધુ સમાન વર્ણો વચમાં અંતર રાખીને કે અંતર રાખ્યા વગર યોજાય તેનું નામ યમક. યમકમાં સમાન વર્ણના બે સમુદાયોની યોજના થાય છે, તેમ છતાં તે બંનેનો અર્થ જુદો જુદો થતો હોય છે.

આથી જ વિશ્વનાથે યમકની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यंजनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥

એટલે કે સ્વરવ્યંજનના સમુદાયની તે જ ક્રમમાં આવૃત્તિ તે યમક. એ વર્ણસમુદાયનો જો અર્થ થતો હોય તો બંને સ્થળે જુદો થવો જોઈએ. અર્થ ન થતો હોય તો તો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી.

બીજું શું હોવું જોઈએ ? તો કે એ વર્ણસમુદાય પ્રસાદ-ગુણયુક્ત એટલે કે મહેનત વગર તરત અર્થ સમજાય એવો હોવો જોઈએ. અને શ્રુતિમધુર એટલે કાનને ગમે એવો, કઠોર વર્ણો વગરનો હોવો જોઈએ. વળી, એ ઔચિત્યમય એટલે કે વસ્તુના સ્વભાવને અર્થાત્ કાવ્યવિષયને બિલકુલ અનુરૂપ હોવો જોઈએ.

એટલે કે જ્યાં યમકની રચના પ્રયત્નપૂર્વક વ્યસન વળગ્યાની પેઠે કરી હોય ત્યાં પણ ઔચિત્ય તો સચવાવું જ જોઈએ. એ યમક ચરણમાં આદિ, મધ્ય કે અંત્ય એવા કોઈ નિયત સ્થાને યોજાયો હોય ત્યારે શોભે છે. વર્ણવિન્યાસવક્રતાનો આ પ્રકાર ઉપર કહેલાં લક્ષણોથી યુક્ત હોવા છતાં અહીં એનો વિસ્તાર કરવામાં આવતો નથી, કારણ, એમાં સ્થાન નિયત હોય છે તે સિવાય બીજું કોઈ સૌંદર્ય સંભવતું નથી. અર્થાત્ એમાં વર્ણવિન્યાસના વૈચિત્ર્ય સિવાય બીજું કોઈ પણ જીવાતુભૂત તત્ત્વ જોવા મળતું નથી. એટલે એને હમણાં કહેલી વર્ણવિન્યાસવક્રતા અથવા યમકાલંકારનો જ એક ભેદ માનવો ઉચિત છે. એનાં ઉદાહરણ 'શિશુપાલવધ'ના ચોથા સર્ગમાં ઘણાં છે, પણ તેમાં પ્રસાદગુણયુક્ત તો થોડાં જ છે. 'રઘુવંશ'માં પણ વસંતવર્ણન(સર્ગ ૯)માં એનાં ઉદાહરણો મળે એમ છે.

આ રીતે, પદના ઘટક વર્ણોની વક્રતાનું નિરૂપણ કર્યા પછી વર્ણસમુદાયરૂપ પદની વક્રતાનું નિરૂપણ કરવાનું આવે છે. એમાં પદપૂર્વાર્ધની વક્રતાના કેટલા પ્રકારો સંભવે છે તેનાથી શરૂઆત કરે છે—

૮, ૯

જ્યારે લોકોત્તર તિરસ્કાર કે લોકોત્તર પ્રશંસાનું કથન કરવાના ઇરાદાથી વાચ્યાર્થની પ્રતીતિ રૂઢિથી અસંભવિત કોઈ ધર્મના ગર્ભિત અધ્યારોપ સાથે અથવા કોઈ વિદ્યમાન ધર્મના અતિશયના ગર્ભિત અધ્યારોપ સાથે કરાવવામાં આવે ત્યારે રૂઢિવૈચિત્ર્ય-વક્રતા નામનો પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો પ્રકાર થાય.

[૧] "જ્યારે રૂઢિથી અસંભવિત કોઈ ધર્મના ગર્ભિત અધ્યારોપની પ્રતીતિ કરાવવામાં આવે." શબ્દનો અમુક ચોક્કસ અર્થનો બોધ કરાવવાનો જે ધર્મ તે રૂઢિ કહેવાય છે. (અર્થાત્ આ શબ્દનો આ અર્થ એમ જે નક્કી થયું હોય છે તે રૂઢિ કહેવાય છે.) રૂઢિ

શબ્દ रूह् = ચડવું ધાતુ ઉપરથી આવેલો છે. એમાં શબ્દ કોઈ એક જ વિશેષ અર્થનો બોધ કરાવે છે. એ રૂઢિના બે પ્રકાર છે: (૧) ચોક્કસ સામાન્ય અર્થનો બોધ કરાવનાર, અને (૨) કોઈ ચોક્કસ વિશેષ અર્થનો બોધ કરાવનાર. તેથી રૂઢિ શબ્દથી અહીં રૂઢિપ્રધાન શબ્દ એમ સમજવાનું છે. કારણ, ધર્મ અને ધર્મીનો ઉપચારથી અભેદ માનવામાં આવે છે. શબ્દનો રૂઢિથી અર્થ કરતાં જે ધર્મનો અર્થ નીકળવો અસંભવિત હોય એવા કોઈ ધર્મનો અધ્યારોપ જેમાં ગર્ભિત એટલે કે અભિપ્રેત હોય તે રૂઢિવૈચિત્ર્ય-વક્રતાનો એક પ્રકાર થયો.

બીજો પ્રકાર એવો છે જેમાં કોઈ વિદ્યમાન ધર્મના અતિશય-નો અધ્યારોપ ગર્ભિત હોય.

આવો અધ્યારોપ શા માટે કરવામાં આવે છે? તો કે લોકોત્તર તિરસ્કાર કે લોકોત્તર પ્રશંસા કરવા માટે, એટલે કે વર્ણ્ય વિષયનો અત્યંત તિરસ્કાર કરવા માટે અથવા તેને ખૂબ ઉતારી પાડવા માટે અથવા તેની પ્રશંસાપાત્ર જે મોટાઈ હોય તેને ખૂબ વધારીને કહેવા માટે આમ કરવામાં આવે છે. અહીં જે વર્ણ્ય વિષય છે તે રૂઢિ શબ્દથી દર્શાવવામાં આવ્યો હોય છે. એ રૂઢિ શબ્દનો જે વાચ્યાર્થ તે અહીં વર્ણ્ય વિષય હોય છે અને તેની નિંદા કે સ્તુતિ અભિપ્રેત હોય છે. આને રૂઢિવૈચિત્ર્યવક્રતા કહે છે. કારણ, એમાં આ યુક્તિને લીધે એટલે કે અસંભવિત ધર્મના ગર્ભિત અધ્યારોપને લીધે અથવા વિદ્યમાન ધર્મના અતિ-શયના ગર્ભિત અધ્યારોપને લીધે રૂઢિ શબ્દમાં વક્રતા કહેતાં સૌંદર્ય આવે છે.

અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અનુમાનની પેઠે સામાન્ય-માત્રનો બોધ કરાવનાર શબ્દો નિયત વિશેષનો બોધ સ્વાભાવિક રીતે જ સહેજ પણ કરાવી શકતા નથી, તેમ છતાં, આ યુક્તિને લીધે તેઓ કવિને વિવક્ષિત નિયત વિશેષનો બોધ કરાવી શકે છે અને તેથી કોઈ અલૌકિક ચમત્કારી બની જાય છે.

આ ભાગ બરાબર સમજવા માટે થોડા વિશેષ વિવેચનની જરૂર છે. યોગદર્શનમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એ ત્રણ જ પ્રમાણો માનેલાં છે. વ્યાસભાષ્યમાં પ્રત્યક્ષને વિશેષાવધારણાપ્રધાન અને અનુમાનને સામાન્યાવધારણાપ્રધાન કહેલું છે. દરેક પદાર્થના બે અંશ અથવા રૂપ હોય છે: સામાન્ય અને વિશેષ. જેમ કે આ પુસ્તક છે, એનું પુસ્તકત્વ એ સામાન્ય રૂપ છે. દુનિયામાં બીજાં હજારો પુસ્તકો છે તેવું એ પણ એક પુસ્તક છે, એ એનું સામાન્ય રૂપ થયું. પણ એ ઉપરાંત એનું વ્યક્તિગત વિશેષ રૂપ પણ છે. એ આટલા ઇંચ લાંબું, આટલા ઇંચ પહોળું, આટલું જાડું વગેરે છે, એ એનું વિશેષ રૂપ છે. આપણે જ્યારે એને પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ ત્યારે એના આ વિશેષ રૂપનો જ પ્રધાનપણે બોધ થાય છે. અને આપણે જ્યારે અનુમાનથી કે કોઈના કહેવાથી શબ્દપ્રમાણ દ્વારા એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે એના પુસ્તકરૂપી સામાન્ય રૂપનો જ આપણને બોધ થાય છે. આથી યોગદર્શનમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षम् અને અનુમાન વગેરેને सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम् । કહ્યું છે. એને આધારે અહીં ગ્રંથકારે અનુમાનને સામાન્યમાત્રનો બોધ કરાવનાર કહ્યું છે. અનુમાન સામાન્યમાત્રનો બોધ કરાવનાર હોઈ સામાન્ય અગ્નિનો બોધ કરાવી શકે છે, વિશેષ અગ્નિનો બોધ કરાવી શકતું નથી. તેથી, જેમ સામાન્યમાત્રનો બોધ કરાવનાર અનુમાન વિશેષનો બોધ કરાવી શકતું નથી તેમ સામાન્યમાત્રનો બોધ કરાવનાર શબ્દો પણ અભિધાશક્તિ દ્વારા વિશેષનો બોધ કરાવી શકતા નથી. એ માટે વ્યંજના વગેરેનો આશ્રય લેવો પડે છે.

જેમ કે—

> "ગુણો સહૃદયો વડે સ્વીકારાય છે ત્યારે જ ખરેખર ગુણ બને છે, જ્યારે રવિકિરણો અનુગ્રહ કરે છે ત્યારે જ કમળ કમળ બને છે." ૨૯

અહીં 'કમળ કમળ બને છે' એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી. એટલે એનો મુખ્યાર્થ બાધિત થાય છે અને પછી લક્ષણાથી 'વ્યંગ્યગુણવિશિષ્ટ કમળ' એવો અર્થ થાય છે અને તેનું પ્રયોજન લક્ષ્મી કહેતાં શોભા, સૌરભ અને પૂર્ણ વિકાસ વગેરે સેંકડો ગુણોનું સૂચન કરવાનું છે. આમ, ધ્વનિવાદીઓને મતે, એ અર્થાન્તરસંક્રમિતવાચ્ય ધ્વનિનું ઉદાહરણ થાય.

કુંતકને મતે અહીં સામાન્ય અર્થવાચક 'કમળ' શબ્દ કવિની યુક્તિને લીધે 'કવિને અભિપ્રેત એવા ગુણોવાળું કમળ' એવો અર્થ વ્યક્ત કરે છે, એટલે રૂઢિવૈચિત્ર્યવક્રતાનું ઉદાહરણ છે.

આઠમી કારિકામાં 'प्रतीयते' એ ક્રિયાપદવૈચિત્ર્યનો અભિપ્રાય એ છે કે આવા દાખલાઓમાં શબ્દનો વાચકત્વરૂપ અભિધાવ્યાપાર નથી હોતો, પણ બીજા અર્થનો બોધ કરાવનાર વ્યંજનાવ્યાપાર હોય છે. આ વાત તર્કસંગત હોવા છતાં અમે અહીં એનો વિસ્તાર કરતા નથી. કારણ, ધ્વનિકાર આનંદવર્ધનાચાર્યે આવા દાખલામાં વ્યંગ્યવ્યંજક ભાવનું સારી રીતે સમર્થન કરેલું છે એટલે પુનરુક્તિ કરવાનો અર્થ નથી.

આ રૂઢિવૈચિત્ર્યવક્રતા બે પ્રકારની સંભવે છે: (૧) જેમાં રૂઢિ શબ્દથી નિર્દેશાતું પાત્ર પોતે જ પોતાને વિશે ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષનો આરોપ કરી બોલતું કવિએ ચીતર્યું હોય, અથવા (૨) જેમાં વક્તા કોઈ બીજો હોય.

જેમ કે—

"સ્નિગ્ધ અને શ્યામલ મેઘોની કાન્તિથી આકાશ લીંપાઈ ગયું છે, ઉત્સાહભરી બગલીઓ ચક્કર લગાવતી ઊડી રહી છે, પવનમાં શીકર ભળેલી છે, મેઘના મિત્ર મયૂરો આનંદકેકા કરી રહ્યા છે; ભલે આમ થતું. હું તો અત્યંત કઠોર હૃદયનો રામ છું, બધું સહી લઉં છું. પણ સીતાનું શું થશે? 'અરેરે! દેવી, ધીરજ ધર.'" (મહાનાટક, ૫–૭, ધ્વન્યાલોક, ૨–૧; કાવ્યપ્રકાશ, ઉદા. ૧૧૨.) ૨૭

આ શ્લોકમાં, 'રામ' શબ્દથી, 'હું અત્યંત કઠોર હૃદયનો છું', 'બધું સહું છું' એ શબ્દો મારફતે પણ જેનો બોધ કરાવી શકાતો નથી એવી કોઈ અકલ્પ્ય અને અસાધારણ ક્રૂરતા એ નામને લીધે સૂચવાય છે, જેને લીધે આવા વિવિધ ઉદ્દીપન વિભાવોને સહન કરવાનું સામર્થ્ય અને જનકસુતાના દુઃસહ

વિરહની વેદનાથી દુઃખમય સમયે પણ લગારે લજવાયા વગર પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાની વિચક્ષણતા એ બતાવી શકે છે. 'વૈદેહી' એ પદથી વર્ષાકાળના (મેઘ, બલાકા, મયૂર વગેરે) સુંદર પદાર્થોને જોઈને સ્વસ્થ રહેવાની તેની અશક્તિસૂચક તેના સ્વાભાવિક સૌકુમાર્યસુલભ કોઈ અલૌકિક કાતરત્વ સૂચિત થાય છે. અને એ (એટલે કે સીતાના સ્વાભાવિક સૌકુમાર્યસુલભ કાતરત્વ) જ પહેલાં કહેલા(જનકસુતા રૂપ સામાન્ય અર્થ)થી ભિન્ન (સૌકુમાર્યના અતિશયરૂપ) વિશેષતાનું કથન કરનાર તુ (પણ) પદનું જીવિત છે.

આ દૃષ્ટાંતમાં શબ્દના વાચ્યાર્થમાંથી જેનો બોધ ન થઈ શકે એવા ધર્મનું આરોપણ ગર્ભિત છે. એ પહેલો પ્રકાર થયો.

જેમાં કોઈ વિદ્યમાન ધર્મના અતિશયનો વાચ્યમાં ગર્ભિત આરોપ કરવામાં આવ્યો હોય એવું ઉદાહરણ—

"પછી પૃથ્વીના ઇન્દ્ર દિલીપના પુત્ર રઘુએ નિર્ભયતાપૂર્વક હસીને ઇન્દ્રને કહ્યું, જો આ જ તારો નિશ્ચય હોય તો હથિયાર ઉઠાવ; રઘુને જીત્યા વગર તને સફળતા નહિ મળે." (રઘુવંશ, ૩–૫૧) ૨૮

આ શ્લોકમાં 'રઘુ' શબ્દથી જેનો પ્રભાવ સર્વત્ર અપ્રતિહત છે એવા ઇન્દ્રના પણ આવા (અશ્વહરણરૂપ) નિશ્ચયને નિષ્ફળ બનાવવાના સામર્થ્યને કારણે પોતાના કોઈ અપૂર્વ પૌરુષાતિશયનું સૂચન થાય છે.

જ્યાં વક્તા બીજો હોય એવું ઉદાહરણ—

"એની આજ્ઞા ઇન્દ્ર પણ માથે ચડાવે છે, શાસ્ત્રો તો એની નવી આંખ છે, ભૂતપતિ પિનાકપાણિનો એ ભક્ત છે, દિવ્ય નગરી લંકા એની રાજધાની છે, ખુદ બ્રહ્માના વંશમાં એ જન્મેલો છે. એ જો 'રાવણ' ન હોય તો એના જેવો બીજો વર મળે એમ નથી. પણ બધામાં બધા ગુણ ક્યાંથી હોય?" (બાલરામાયણ, ૧–૩૬) ૨૯

આ શ્લોકમાં 'રાવણ' શબ્દ એને વર તરીકે નાલાયક ઠેરવે એવા રાવણની જગપ્રસિદ્ધ દુષ્ટતા સિવાયના કોઈ દોષનું સૂચન કરે છે, જેને લીધે ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ, વિદ્વત્તા, સદાચાર, પ્રભાવ, સંભોગસુખની સમૃદ્ધિ વગેરે વરમાં હોવા જોઈતા બધા ગુણોનો છેદ ઊડી જાય છે.

આ જ પ્રકારમાં એટલે કે જેમાં વક્તા કોઈ બીજો હોય એ પ્રકારમાં કોઈ વિદ્યમાન ગુણના અતિશયનો ગર્ભિત અધ્યારોપ હોય એવું ઉદાહરણ—

> "આ રામ પોતાના પરાક્રમને લીધે ત્રણે લોકમાં ભારે પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે." વગેરે. ૩૦

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૪૩મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૪૧), એટલે ત્યાં જોઈ લેવો.

એમાં 'રામ' શબ્દથી ત્રિભુવનમાં અજોડ અને રાવણનો અનુચર પણ વિસ્મય પામે એવું અદ્ભુત શૌર્ય સૂચિત થાય છે.

આ રૂઢિવૈચિત્ર્યક્તાના, પ્રતીયમાન ધર્મો અનેક હોવાને કારણે, અનેક પ્રકારો સંભવે છે. તે જાતે જ સમજી લેવા. જેમ કે—

> "ગુરુદક્ષિણા માટે માગવા આવેલ કોઈ વેદનો પારંગત રઘુ પાસેથી ઇચ્છા પૂરી ન થતાં કોઈ બીજા દાતા પાસે ગયો એવો આજ સુધી ન આવેલો અપવાદ મારે માથે ન આવો." (રઘુવંશ, ૫-૨૪) ૩૧

આ શ્લોકમાં 'રઘુ' શબ્દથી ત્રણે લોકમાં અજોડ એવા ઔદાર્યનો અતિરેક વ્યંજિત થાય છે. આ રૂઢિવૈચિત્ર્યવક્રતામાં ખૂબી એ છે કે શબ્દ સામાન્યમાત્રનો બોધ કરાવવાનું છોડીને કવિને વિવક્ષિત વિશેષ અર્થનો બોધ કરાવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને એ રીતે અતિશય સૌંદર્ય પ્રગટ કરે છે.

સંજ્ઞા એટલે કે વિશેષ નામરૂપ શબ્દો તો અમુક ચોક્કસ વ્યક્તિનો જ બોધ કરાવે છે, એટલે તેમાં કાંઈ સામાન્ય વિશેષ

ભાવ સંભવતો નથી – એમ ન કહેવું જોઈએ. કારણ, સંજ્ઞાવાચક શબ્દો પણ તેમના વાચ્યાર્થની હજારો અવસ્થાઓનો સાધારણ-ભાવે બોધ કરાવે છે, તેમ છતાં, તેઓ સ્વરશ્રુતિન્યાયે અથવા લગ્નાંશુકન્યાયે કવિને અભિપ્રેત ચોક્કસ દશા વિશેષનો પણ બોધ કરાવી શકે છે.

અહીં કહેવાનો અર્થ એ છે કે વિશેષ નામો અમુક ચોક્કસ વ્યક્તિનો બોધ કરાવે છે એ વાત સાચી, પણ એ ચોક્કસ વ્યક્તિના જીવનમાં અનેક મનઃસ્થિતિઓ, અનેક પરિસ્થિતિઓ, અનેક ગુણધર્મો વગેરે પ્રગટ થયાં હોય છે, તે બધાંને પણ એ વિશેષ નામ સામાન્યપણે લાગુ પડે જ છે, એટલે કવિને ઇષ્ટ કોઈ એક વિશેષ મનઃસ્થિતિ કે પરિસ્થિતિ કે ધર્મનો પણ તે બોધ જરૂર કરાવી શકે. જેમ કે 'રામ' એ વિશેષ નામ તો રામના જન્મથી માંડીને અવસાન સુધીનું સમગ્ર જીવન જેનામાં મૂર્ત થયું છે તે વ્યક્તિનો બોધ કરાવે છે, એટલે એના આખા જીવનમાંથી કવિને તે પ્રસંગે એના જીવનની જે પરિસ્થિતિ અથવા મનોદશા કે એના શૌર્ય, પરાક્રમ, સહનશીલતા વગેરે જે કોઈ ગુણધર્મનો બોધ કરાવવો ઇષ્ટ હોય તે પણ એ કરાવી શકે. જેમ સંગીતમાં સાત સ્વરો છે. પણ તેમાંના પ્રત્યેકની અનંત છાયા શ્રુતિ પ્રમાણે સંભવે છે અને ગાયક એમાંથી ગમે તેનો જરૂર પડ્યે ઉપયોગ કરી શકે છે, તેવું આ છે. અહીં બીજું દષ્ટાંત લગ્નાંશુકનું આપેલું છે. પણ તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

જેમ પુસ્તક શબ્દના સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે અંશો અથવા રૂપો છે, તેવા જ રામના પણ સંભવે. રામ શબ્દ આખા જીવનવ્યાપી વ્યક્તિત્વને લાગુ પડે તેમ એ સમગ્ર જીવનના કોઈ એક અંશવિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વને પણ લાગુ પડી શકે, એટલું જ અહીં કહેવાનું છે.

[૨] આમ 'રૂઢિવક્રતા'નું વિવેચન કર્યા પછી ક્રમમાં આવતી 'પર્યાયવક્રતા'નું વિવેચન કરે છે—

૧૦, ૧૧, ૧૨

જે વાચ્યની નિકટતમ હોય, તેના અતિશયને પોષક હોય, જે પોતે અથવા પોતાના વિશેષણ મારફતે બીજી રમ્યછાયાના સ્પર્શને લીધે તેને અલંકૃત

કરી શકે એમ હોય, જે પોતાના સૌંદર્યના ઉત્કર્ષને લીધે મનોહર હોય, જે અકલ્પ્ય અર્થનું સૂચન કરનાર હોય, જે અલંકારની શોભા વધારનાર હોય તેવા પર્યાયના ઉપયોગથી પરમોત્કૃષ્ટ પર્યાયવક્રતા સધાય છે.

ઉપર કહેલાં વિશેષણવાળો હોય તે જ કાવ્યમાં પર્યાય ગણાય. તેને લીધે જે વૈચિત્ર્ય કહેતાં શોભા વિશેષ પ્રગટે તે પરમોત્કૃષ્ટ કોઈ અપૂર્વ પર્યાયવક્રતા કહેવાય છે. પર્યાયપ્રધાન શબ્દ પર્યાય કહેવાય છે. એની પર્યાયપ્રધાનતા એમાં રહેલી છે કે કોઈ વાર તે વિવક્ષિત વસ્તુનો વાચક બને છે, પણ કોઈ વાર બીજો જ શબ્દ વાચક બને છે. આ રીતે જોતાં પર્યાયના ઘણા પ્રકારો બતાવેલા છે.

એ પ્રકારો કેટલા છે તે હવે કહે છે. (૧) વાચ્યની નિકટતમ હોય એટલે કે બીજા પર્યાય શબ્દો હોવા છતાં નિકટતમ હોવાને કારણે વિવક્ષિત વસ્તુને એ જે રીતે વ્યક્ત કરી શકતો હોય તે રીતે બીજો કોઈ ન કરી શકતો હોય. જેમ કે—

> ''હું તારા ઉપર ખોટો આરોપ મૂકવા માગતો નથી. તપસ્વીઓનાં બાણનો શો આદર? મારી પાસે ગુફામાં બીજાં બાણો છે, જે વજ્રપાણિ ઇન્દ્રના પણ પરાક્રમધનનો ભંડાર છે.'' (કિરાતાર્જુનીય, ૧૩–૫૮) ૩૨

અહીં ઇન્દ્રના વાચક હજારો પર્યાય શબ્દો મોજૂદ હોવા છતાં 'વજ્રપાણિ' (वज्रिणः) શબ્દ વાપર્યો છે તે પર્યાયવક્રતાને પોષે છે. કારણ, વજ્ર સતત પાસે હોવા છતાં સુરપતિ ઇન્દ્રનું પરાક્રમધન ગણાય એવાં બાણોની લોકોત્તરતા એથી વ્યંજિત થાય છે. 'તપસ્વી' શબ્દ પણ અત્યંત રમણીય છે. કારણ, સુભટો કહેતાં વીર યોદ્ધાઓનાં બાણનો આદર કહેતાં બહુમાન તો કદાચ યોગ્ય ગણાય, પણ તપસ્વીઓના મામૂલી બાણોનો શો આદર!

બીજું ઉદાહરણ—

> 'અલ્યા કોણ છે?' 'હમણાં તું મને ઓળખશે.'
> 'કામદેવ.'

'સદ્‌ભાગ્યે તમે મને સંભારો છો.'
'કેમ આવ્યો?'
'તમને ઉન્મત્ત બનાવવા.'
'કેવી રીતે?'
'બળજબરીએ.'
'તારું બળ શું છે?'
'આ જો.'

'જોઉં છું' એમ કહીને જેમણે પ્રિયાના ગળે હાથ ભરાવેલા કામદેવને આગ ઝરતા પોતાના ત્રીજા નેત્રથી ભસ્મ કરી નાખ્યો તે ત્રિશૂળધારી શિવને નમસ્કાર હો." ૩૩

અહીં શિવવાચક હજારો પર્યાય મોજૂદ હોવા છતાં 'શૂલિનઃ'-નો જે પ્રયોગ કર્યો છે તેનો અભિપ્રાય એ છે કે એ ભગવાન શિવને નમસ્કાર સિવાય બીજું શું થાય? કે જેમણે અભિમાનમાં આવીને વિનયવિવેક છોડી દેનાર કામદેવ ઉપર કોપાયમાન થયેલા હોવા છતાં અને ત્રિશૂલ સતત પાસે હોવા છતાં તેના તરફ જોવા સિવાય ક્રોધને ઉચિત કોઈ આયુધ ન વાપર્યું. કેવળ દૃષ્ટિપાત કરવા માત્રથી જ ક્રોધનું કાર્ય પૂરું કર્યું એથી ભગવાન શિવનો પ્રભાવાતિશય પરિપુષ્ટ થયો છે. માટે તેમને 'નમસ્કાર હો' એ વચન તર્કસંગત લાગે છે.

(૨) વાચ્યના અતિશયને પોષક હોય એવો પર્યાય વાપરવો એ પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો એક બીજો પ્રકાર છે. કારણ, પદાર્થ સ્વાભાવિક રીતે જ સુંદર હોય તોયે એ પર્યાયને કારણે તેના સૌંદર્યમાં ખૂબ વધારો થાય છે અને તેથી તે સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. જેમ કે—

"રઘુવંશના રાજાઓના સંબંધી, કામવ્યાપારના દીક્ષાગુરુ, ગૌરાંગીઓના વદનના ઉપમાન તરીકે પ્રસિદ્ધ, તારા વધૂઓના વલ્લભ, ચંડીપતિ શિવના ચૂડામણિ અને

દક્ષિણની તરુણીના તરતના ઘસેલા દાંતના જેવી દ્યુતિવાળા આ ચંદ્રને જો'' (બાલરામાયણ, ૧૦-૪૧) ૩૪

ચંદ્ર સ્વભાવથી જ સૌંદર્યસંપન્ન છે, તેમ છતાં આ શ્લોકમાં તેને માટે વપરાયેલા પર્યાયો અથવા વિશેષણપદો એવાં છે જે સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર કોઈ અપૂર્વ અતિશય ઉત્પન્ન કરી પદપૂર્વાર્ધવક્રતાને પોષે છે. અહીં પ્રસંગ એવો છે કે રામ રાવણને મારીને પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને સીતા સાથે અયોધ્યા પાછા ફરતા હોય છે ત્યારે તેની સાથેની વિશ્રંભકથા દરમ્યાન કહે છે કે 'હે સુંદરી, આ ચંદ્રને જો.' રમણીયતાને કારણે મનોહર હે સીતા, સકળ લોકોના લોચનના ઉત્સવરૂપ ચંદ્રનો વિચાર કર. કારણ, તારા જેવાં રમણીય માણસો જ ચંદ્ર જેવા રમણીય પદાર્થનો વિચાર કરે એ યોગ્ય છે. 'રઘુવંશના રાજાઓનો સંબંધી' એમ કહીને એવું સૂચવવા માગે છે કે એ કંઈ અજાણ્યો નથી, એ તો અમારો રઘુવંશીઓનો સગો છે. એટલે એના તરફ નજર કરી એનું સંમાન કર. આથી પ્રકારાન્તરે રામનો ચંદ્ર વિશેનો આદર જ સૂચિત થાય છે. બાકીનાં બીજાં વિશેષણો પણ ચંદ્રના અલૌકિક ગૌરવમાં વધારો કરવા માટે જ આવ્યાં છે એમ જાહેર કરે છે. તેથી પ્રત્યેક વિશેષણ જુદી જુદી રીતે ચંદ્રના ઉત્કર્ષને જ પ્રગટ કરતું હોઈ અનેક પર્યાયો હોવા છતાં એમાં પુનરુક્તિ નથી. ત્રીજા ચરણમાં વિશેષણવક્રતા છે, પર્યાયવક્રતા નથી.

(૩) વાચ્યને અલંકૃત કરી શકે એવો પર્યાય વાપરવો એ પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો એક બીજો પ્રકાર છે. કેવી રીતે? તો કે બીજી રમ્યછાયાના સ્પર્શને લીધે. વળી કેવી રીતે? તો કે પોતે અથવા પોતાના વિશેષણ મારફતે. જેમાં પર્યાય પોતે વાચ્યાર્થને અલંકૃત કરતો હોય એવું ઉદાહરણ—

"આ જડ જગતમાં મારી વાત (સાંભળવાને) પાત્ર મોટા કાન અને મોટા હાથ(સૂંઢ) વાળો કોણ હશે? એમ વિચારી આવેલા ભ્રમરને જેણે તરત જ ઝટકી નાખ્યો

(મારી નાખ્યો) તેને 'માતંગ' ન કહીએ તો શું કહીએ ?"
(સુભાષિતાવલી, ૬૨૮) ૩૫

આ એક અન્યોક્તિ છે. હાથીના કાન મોટા હોય છે અને તેનો 'કર' એટલે કે તેની સૂંઢ પણ મોટી હોય છે. એટલે તે મારી વાત સાંભળશે અને તેનો ઉપાય પણ કરશે, એવી આશાએ કોઈ ભ્રમર તેની પાસે ગયો, પણ તેણે તો તરત જ મોટા કાન ફફડાવી તેને ઝટકી નાખ્યો, એવો આ શ્લોકનો વાચ્યાર્થ છે. પણ એમાંથી બીજો અર્થ એવો સમજાય છે કે કોઈ વિપત્તિમાં આવી પડેલો માણસ કોઈ સાધનસંપન્ન માણસ પાસે એવી આશાએ જાય છે કે આ મારી વાત સાંભળશે અને ઉપાય પણ કરશે. પણ પેલા માણસે તો એને તરત જ તગેડી મૂક્યો. આવો માણસ ચંડાળ ઘાતકી જ કહેવાય. આ શ્લોકમાં બે શબ્દો શ્લેષયુક્ત છે તેથી આ અર્થ વધારે આકર્ષક બન્યો છે. એક તો कर. એના બે અર્થ થાય. હાથીની બાબતમાં સૂંઢ અને માણસની બાબતમાં 'હાથ'. એ જ રીતે 'मातङ्ग' એટલે હાથીના સંબંધમાં 'હાથી' અને માણસના સંબંધમાં 'ચંડાળ'.

આ શ્લોકમાં 'मातङ्ग' શબ્દ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં માત્ર હાથીનો અર્થ વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ શ્લેષથી ચંડાળરૂપી અપ્રસ્તુત અર્થનો બોધ કરાવી, રૂપકાલંકારની છાયાના સ્પર્શથી, 'गौर्वाहीक' (વાહીક બળદ છે)ની પેઠે સાદૃશ્યમૂલક લક્ષણા સંભવી શકે છે, એટલે પ્રસ્તુત અર્થ હાથી ઉપર 'ચંડાલત્વ'નો આરોપ કરાવી પર્યાયવક્રતાને પોષે છે. કારણ કે આવા દાખલાઓમાં પ્રસ્તુતના અપ્રસ્તુત સાથેના સંબંધનું નિરૂપણ કોઈ વાર રૂપકાલંકાર દ્વારા તો કોઈ વાર ઉપમા દ્વારા થતું હોય છે. જેમ કે—

'આ તે જ છે' (એટલે કે આ હાથી ચંડાળ જ છે) એ રૂપક અલંકાર થયો અને 'આ તેના જેવો છે' (એટલે કે આ હાથી ચંડાળ જેવો છે) એ ઉપમા અલંકાર થયો. અને એ જ (ધ્વનિવાદીઓને મતે) શબ્દશક્તિમૂલ સંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય પદધ્વનિનો દાખલો છે.

આવાં અનેક શ્લિષ્ટ પદો વપરાયાં હોવાને લીધે (શબ્દ-શક્તિમૂલ સંલક્ષ્યક્રમવ્યંગ્ય) વાક્યધ્વનિનું ઉદાહરણ—

"कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकाल ।" ॥३६॥

આના બે અર્થ થાય છે; એક ગ્રીષ્મઋતુને લગતો અને બીજો શિવને લગતો.

ગ્રીષ્મઋતુને લગતો અર્થ—

"જેમાં ફૂલો ખીલે છે તે વસંત ઋતુના બે માસ ચૈત્ર અને વૈશાખનો ઉપસંહાર કરી, હવેલીઓને શ્વેત બનાવી દેતા ખીલેલી જૂઈના હાસ્યવાળો ગ્રીષ્મ નામનો લાંબા દિવસોવાળો સમય ઉદય પામ્યો." ૩૬

શિવને લગતો અર્થ—

"વસંત ઋતુ જેવા શોભીતા સત્ અને ત્રેતા યુગનો અંત આણી, ખીલેલી જૂઈના જેવા શુભ અટ્ટહાસ્યવાળા, ગ્રીષ્મ જેવા મનાતા શિવ પ્રગટ થયા." ૩૬

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

"वृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः ।" ३७॥

"આ મહાપ્રલય થઈ ગયા પછી પૃથ્વીને ધારણ કરવા માટે હવે તમે જ શેષ છો." ૩૭

ઉપલા ઉદાહરણની પેઠે આ ઉદાહરણ પણ 'હર્ષચરિત'માંથી લેવામાં આવેલું છે. પ્રસંગ એવો છે કે હર્ષવર્ધનના પિતા પ્રભાકરવર્ધનનું મૃત્યુ થયું છે, અને મોટા ભાઈ રાજ્યવર્ધનનું ખૂન થયું છે, એવા સમયે હર્ષવર્ધનનો સેનાપતિ સિંહનાદ હર્ષવર્ધનને આ શબ્દો કહે છે. એટલે પ્રકરણને લીધે એવો અર્થ સમજાય છે કે તમારા પિતા અને મોટાભાઈના મૃત્યુરૂપ મહાપ્રલય પછી પૃથ્વી કહેતાં રાજ્યની ધુરા ધારણ કરવા તમે જ હવે શેષ એટલે કે બાકી રહ્યા છો. પણ એમાં વપરાયેલા 'મહાપ્રલય' અને 'શેષ' એ બે શ્લેષયુક્ત શબ્દોને લીધે એમાંથી બીજો અર્થ એવો

સમજાય છે કે મહાપ્રલય પછી પૃથ્વીને ધારણ કરનાર શેષ એટલે કે શેષ-નાગ તમે જ છો. આ બંને ઉદાહરણો 'ધ્વન્યાલોક'માં પણ આવે છે.

આ ઉદાહરણોમાં 'યુગ' વગેરે શબ્દો પ્રસ્તુત અર્થનો બોધ કરાવવા માટે જ વપરાયા હોવા છતાં અપ્રસ્તુત અર્થનો બોધ પણ કરાવી શકે છે, તેથી કોઈ અપૂર્વ કાવ્યસૌંદર્ય પ્રગટ કરે છે અને પ્રતીયમાન અલંકાર એટલે કે અલંકારધ્વનિ એવા નામને પાત્ર બને છે.

કારણ, આનંદવર્ધનને મતે એ અલંકારધ્વનિનું ઉદાહરણ છે.

વિશેષણ શ્લેષયુક્ત હોવાથી જ્યાં બીજી રમ્ય છાયાનો સ્પર્શ લાગ્યો હોય એવું ઉદાહરણ—

> "અત્યંત સ્નિગ્ધ, મુગ્ધ અને ધવલ નેત્રોવાળા, વિદગ્ધ અને હાવભાવયુક્ત જેને જોઈને બધી સ્ત્રીઓ એમ સમજે છે કે શિવે જે મદનને ભસ્મ કરી નાખ્યો હતો તે (અમે જોઈએ છીએ તે મદન નહિ હોય પણ જેને મદનફળ એટલે મીંઢળ લાગે છે તે મદન) કાષ્ઠ જ હોવો જોઈએ." ૩૮

આ શ્લોકમાં 'કાષ્ઠ' એ વિશેષણ અહીં જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે(નાયક)ના કરતાં કામદેવ નીરસ કહેતાં સૌંદર્યહીન છે એવું પ્રતિપાદિત કરી, બીજી રમ્ય છાયાનો સ્પર્શ કરનાર શ્લેષની છાયાને કારણે સુંદર રચનાનો બોધ કરાવે છે. અહીં એ મદન નામના વૃક્ષરૂપ અપ્રસ્તુત વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવી રૂપકાલંકારની છાયાના સંસ્પર્શને લીધે કોઈ અપૂર્વ પર્યાયવક્રતા પ્રગટ કરે છે.

(૪) 'પોતાના સૌંદર્યના ઉત્કર્ષને લીધે મનોહર' હોય એવો પર્યાય વાપરવો એ પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો એક બીજો પ્રકાર છે.

અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જોકે જે વસ્તુનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તે બીજી વસ્તુના વ્યંજક તરીકે આવી હોય છે, તેમ છતાં તેનું પોતાનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય જ એટલું બધું હોય

છે કે તે સહૃદયોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. જેમ કે—

(આ શ્લોકનો અર્થ કંઈક અસ્પષ્ટ છે. ભાવાર્થ એવો છે કે—)

"સમુદ્રના નૃત્યકુશળ તરંગો ઉપર પડતાં વિષમકાંડ એટલે પંચબાણ કહેતાં કામદેવના સગા(ચંદ્ર)નાં કિરણોથી ઊઠી પડેલા મને કામપીડિતા પ્રિયતમાનો વિરહ આમ ઉત્કંઠિત કરે છે." ૩૯

આ શ્લોકમાં કવિએ ચંદ્રને માટે 'विषमकाण्डकुटुम्ब' એવો પર્યાય વાપર્યો છે. કારણ, આ શ્લોક બોલનાર વિરહવ્યથાથી પીડાતો અને માટે જ ચંદ્રનો દ્વેષ કરનાર કોઈ નાયક છે. એ પર્યાય જાણીતો ન હોવા છતાં સુંદર સંદર્ભમાં વપરાયો હોવાને લીધે જાણે અત્યંત જાણીતો હોય એવો લાગે છે. અને એની કલ્પના અપૂર્વ હોવાથી સહૃદયોને ચમત્કારક થઈ પડે છે. વળી, એ પોતાના સૌંદર્યના ઉત્કર્ષને લીધે મનોહર અને અપૂર્વ કલ્પના-રૂપ હોઈ, કવિઓ બીજા પર્યાયો છોડી દઈને એનો જ ઉપયોગ કરે છે. જેમ કે કાળા વાંકડિયા વાળવાળી એમ કહેવાને બદલે કવિ "યમુનાના કલ્લોલ જેવા વાળવાળી" એમ કહે છે. અથવા "ગૌરાંગીના વદનના ઉપમાન તરીકે જાણીતો" એમાં સ્ત્રીવાચક હજારો પર્યાયો મોજૂદ હોવા છતાં અગ્રામ્યતાને લીધે અત્યંત રમણીય એવો 'गौरांगी' શબ્દ વાપર્યો છે.

(૫) 'અકલ્પ્ય અર્થનું સૂચન કરનાર' પર્યાયનો ઉપયોગ કરવો એ પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો બીજો એક પ્રકાર છે. જે વસ્તુનું વર્ણન કરવામાં આવતું હોય તેમાં કોઈ કલ્પી ન શકાય એવો ગુણ રહેલો છે એવો બોધ કરાવવાના ઇરાદાથી જે પર્યાય વપરાયો હોય તે પણ પર્યાયવક્રતાનો જ દાખલો ગણાય છે. જેમ કે—

"હે રાજન, હવે વ્યર્થ પરિશ્રમ ન કરશો. કારણ, મારા ઉપર છોડશો તોયે તમારું એ બાણ નકામું જશે.

> પવનનો વેગ વૃક્ષને ઉખેડી નાખવાને સમર્થ હોય તોયે તે પર્વતને કશું કરી ન શકે." (રઘુવંશ, ૨–૩૪) ૪૦

આ શ્લોકમાં રાજા માટે 'મહીપાલ' શબ્દ વાપર્યો છે, તે એવું સૂચવે છે કે તે આખી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે; અને છતાં જેનું તેણે પ્રાણને ભોગે પણ રક્ષણ કરવાનું છે એવી ગુરુની ગાયરૂપ એક જીવનું પણ રક્ષણ કરી શકે એમ નથી, એવો સ્વપ્ને પણ અકલ્પ્ય અર્થ સૂચિત કરવા માટે કવિએ એ સંબોધત વાપર્યું છે.

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

> "જો જીવદયાને કારણે તું આ કરતો હોય તો તારા મૃત્યુથી માત્ર આ એક ગાય બચવા પામશે. પણ જો તું જીવતો રહેશે તો હે પ્રજાનાથ, તું સર્વદા તારી આખી પ્રજાને પિતાની જેમ આફતોમાંથી બચાવી શકીશ." (રઘુવંશ, ૨–૪૮) ૪૧

અહીં અર્થ એવો છે કે જો તું જીવદયાને કારણે પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરતો હોય તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ, તારા મરવાથી આ એક ગાય જ બચવા પામશે; આ ત્રણે વસ્તુ આદરપાત્ર નથી, અર્થાત્ ઉચિત નથી.

અહીં જે ત્રણ વસ્તુ કહી તે આ છે: (૧) પોતાની આખી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાના કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરવી, (૨) એક ગાયના રક્ષણને મહત્ત્વ આપવું, અને (૩) એ માટે પોતાના મોંઘામૂલા પ્રાણ જતા કરવા.

પણ જો તું જીવતો રહેશે તો હે પ્રજાનાથ, તું સદા આખી પૃથ્વી ઉપર વસતી બધી પ્રજાનુ આફતોથી પિતાની પેઠે રક્ષણ કરી શકીશ, એમ કહ્યું છે એથી (રાજાના નિર્ણય પ્રત્યે) અત્યંત અનાદર પ્રગટ થાય છે. વાક્યનો આ અર્થ તદ્દન સ્પષ્ટ હોવા છતાં અહીં એક બીજું તાત્પર્ય પ્રતીત થાય છે. કારણ કે જે કોઈ પ્રજાનાથની પદવી ધરાવતો હોય તે સદા બધી પ્રજાનું રક્ષણ ન કરે

એ અકલ્પ્ય વસ્તુ છે. (જો દિલીપ પોતાના નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તે તો) તે એવો ઠરે એ વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખીને કવિએ આ (પ્રજાનાથ સંબોધન અથવા આ આખું વાક્ય) ઉચ્ચાર્યું છે. એનો વ્યંગ્યાર્થ એ છે કે તારી નજર આગળ એક સામાન્ય પ્રાણી સિંહ તારા ગુરુની હોમધેનુને ખાઈ જાય છે, તેના પ્રાણની રક્ષા કરવાની તારી ફરજની ઉપેક્ષા કરી તું જીવતો રહે તો એ ન્યાયે તો તું તારી પ્રજાનું કદાપિ લેશ પણ રક્ષણ કરશે એવી સંભાવના રહેતી નથી, એ પ્રમાણસિદ્ધ વાત છે. કહ્યું છે કે—

"પ્રમાણોની સાથે આવતા પ્રવાહને કોણ રોકી શકે?"

૪૨

એટલે કે પ્રમાણોમાંથી જે નિર્ણય ફલિત થતો હોય તેને કોણ નિવારી શકે? રાજા એક સાધારણ સિંહથી પોતાના ગુરુની હોમધેનુનું રક્ષણ નથી કરી શકતો તે પોતાની બધી પ્રજાનું રક્ષણ નહિ જ કરી શકે, એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે.

અહીં એટલે કે પર્યાયવક્રતામાં વાચ્યાર્થ અને પ્રતીયમાન અર્થની પરસ્પર પ્રતિયોગિતા ઉદાહરણ અને પ્રત્યુદાહરણની રીતે સમજી લેવી.

એનો અર્થ એ છે કે પર્યાયવક્રતામાં અમુક પર્યાયને કારણે કાવ્યમાં સૌંદર્ય આવતું હોય છે અને તેનું કારણ એ હોય છે કે એ પર્યાયને લીધે એક નવો જ વ્યંગ્યાર્થ સ્ફુરતો હોય છે. એમ સાચેસાચ બને છે કે કેમ એની ખાતરી કરવા એ વાક્યમાં જે પર્યાય વપરાયો હોય તેને હઠાવી દઈ બીજો પર્યાય મૂકી જોવો. જો એમ કરવાથી તે સ્થાને ઇષ્ટ વ્યંગ્યાર્થ ન સ્ફુરતો હોય અને પરિણામે કાવ્યનું સૌંદર્ય હરાઈ જતું હોય તો માનવું કે અહીં વાપરેલો પર્યાય ખરેખર પર્યાયવક્રતા ધરાવે છે. એથી ઊલટું બને એટલે કે તે પર્યાયને બદલે બીજો વાપરવાથી કશો ફેર ન પડે તો માનવું કે એ પર્યાયવક્રતાનો દાખલો નથી.

(૬) અલંકારની શોભા વધારનાર હોય તેવા પર્યાયનો ઉપયોગ કરવો એ પદપૂર્વાર્ધવક્રતાનો એક બીજો પ્રકાર છે. અહીં

મૂળમાં 'अलंकारोपसंस्कार' શબ્દ વાપરેલો છે. એ સમાસનો બે રીતે વિગ્રહ થઈ શકે. તૃતીયા સમાસ તરીકે અને ષષ્ઠીસમાસ તરીકે. આમ એના બે અર્થ થાય. તૃતીયા પ્રમાણે વિગ્રહ કરતાં અલંકાર વડે એટલે કે રૂપક વગેરે અલંકાર વડે જે બીજા પ્રકારની શોભા ઉત્પન્ન થાય છે તેને કારણે મનોહર અર્થાત્ હૃદયને આનંદ આપનાર, જેની રચના છે એવો. ષષ્ઠી પ્રમાણે વિગ્રહ કરી એ તો અલંકારનો એટલે કે ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે અલંકારનો જે ઉપસંસ્કાર એટલે તેમાં ઉમેરેલી જે બીજી શોભા તે વાળો.

તૃતીયાસમાસ અનુસારનું ઉદાહરણ—

"જે લીલા સમયે તાડનો પંખો બને છે, જે કેલિ સમયે (તેલ, વાટ, વગેરે) ઉપાધિ વગરનો દીપ બને છે, ક્રોધની રમત વખતે જે હથિયાર બને છે, હોઠ ઉપર દાંતથી થયેલા ઘા માટે મલમ બને છે, જે શણગાર વખતે દર્પણ બને છે, થાકીને સૂતી વખતે દેવીના ગાલનું ઉશીકું બને છે, તે શિવની જટામાંના કંદલી પુષ્પ સમો ચંદ્ર તમારી વિપત્તિઓને દૂર કરો." ૪૩

આ શ્લોકમાં તાડના પંખા વગેરેની સાથે કાર્ય વગેરેની સમાનતાને કારણે અભેદોપચારથી રૂપકાલંકારની યોજના બધા જ પર્યાયોની શોભા વધારનાર તરીકે કરવામાં આવી છે.

ષષ્ઠીસમાસ અનુસારનું ઉદાહરણ—

"હે દેવી, જો, ચંદ્રની શોભાનો તિરસ્કાર કરનાર તારા વદન કમળથી પરાજિત થયેલાં કમળો એકાએક ઝાંખાં પડી જાય છે." (રત્નાવલી, ૧–૨૫) ૪૪

આ શ્લોકમાં સાંજને વખતે સ્વાભાવિક રીતે જ કમળો ઝાંખાં પડી જાય છે. એ ઘટનાને પ્રિયતમાની ખુશામત કરતા ચતુર નાયકે એવી રીતે ઘટાવી કે નાયિકાના મુખ સાથેની સરખામણીમાં સુંદરતાની બાબતમાં કમળો હારી જવાથી ઝાંખાં પડી ગયાં છે; આમ, વ્યંગ્ય ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર સર્જાય છે. અને એ તર્કસંગત

પણ છે. કારણ, બધાં જ કમળોની શોભા ચંદ્ર શોભાથી તિરસ્કૃત થાય છે. પણ ચંદ્રની શોભાનો પણ તિરસ્કાર કરનાર તારા વદન કમળ-થી એ કમળો યોગ્ય રીતે જ પરાજિત થઈ ઝાંખાં પડી જાય છે. આમ, વ્યંગ્ય ઉત્પ્રેક્ષારૂપ અલંકારની શોભાનો અતિશય પ્રગટ થાય છે.

આમ, પર્યાયવક્રતાનું નિરૂપણ કર્યા પછી ક્રમાનુસાર ઉપચાર-વક્રતાનું નિરૂપણ કરે છે—

૧૩, ૧૪

જેમાં પ્રસ્તુત પદાર્થથી ઘણા દૂરના પદાર્થની સહેજ પણ સમાનતાને કોઈ ધર્મના અતિશયના પ્રતિપાદન માટે ઉપચાર કે ગૌણીવૃત્તિથી વર્ણવવામાં આવે, અને જેને લીધે રૂપકાદિ અલંકાર સરસતાને પામે તે, તેમાં ઉપચાર પ્રધાન હોવાને કારણે, ઉપ-ચારવક્રતા કહેવાય છે.

ઉપચારવક્રતા એ વક્રતાનો એક પ્રકાર છે. એમાં ઉપચાર પ્રધાન હોય છે. એનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે? તો કે એમાં વર્ણ્ય પદાર્થમાં કોઈ કહેવા ધારેલા સામાન્ય ધર્મનું આરોપણ કરવામાં આવે છે. એમાં પ્રસ્તુત વર્ણ્ય પદાર્થ અને અપ્રસ્તુત પદાર્થ વચ્ચે ઘણું અંતર હોય છે.

અહીં કોઈ એવો વાંધો લે કે વર્ણ્ય વસ્તુ તો અમૂર્ત હોય છે એટલે તેના દેશગત અંતર સંભવતું નથી. કાલગત અંતર પણ ન જ હોય, કારણ, તે ક્રિયાશ્રિત હોય છે. જોકે વર્ણ્ય વસ્તુ ક્રિયાસ્વરૂપ અને કારકસ્વરૂપ બંને પ્રકારનું હોઈ શકે છે, તેમ છતાં તેમાં દેશગત કે કાલગત વ્યવધાન હોઈ શકતું નથી, કારણ કે અનુમાનની પેઠે શબ્દ મારફતે પદાર્થના સામાન્ય સ્વરૂપનો જ બોધ થઈ શકે છે, વિશેષનો નહિ. તો પછી પદાર્થો વચ્ચે અંતર હોય છે એમ જે કહ્યું છે તેનું સમર્થન શી રીતે થઈ શકે?

અહીં જે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે તેનું સ્વરૂપ આવું છે: કવિ જેનું વર્ણન કરે છે તે પદાર્થો તો કાલ્પનિક હોઈ અમૂર્ત હોય છે. અને તેથી તેમની વચ્ચે દેશગત અંતર ન સંભવે, વળી કાલગત અંતર પણ ન સંભવે, કારણ, તે ક્રિયાશ્રિત હોય છે. અને કવિએ વર્ણવેલા કાલ્પનિક પદાર્થો ક્રિયાનો આશ્રય બની શકે કારણ તે અમૂર્ત હોય છે.

અહીં સામો પક્ષ કદાચ એમ કહે કે કવિના વર્ણવેલા પદાર્થો ક્રિયાસ્વરૂપ અને કારણ કહેતાં કર્તાસ્વરૂપ પણ હોઈ શકે છે. તો એનો જવાબ એ છે કે આપણને શબ્દ મારફતે પદાર્થોનો જે બોધ થાય છે તે અનુમાનથી થતા બોધની પેઠે સામાન્ય સ્વરૂપનો હોય છે, વિશેષ સ્વરૂપનો હોતો નથી. એટલે તેમાં દેશકાલભેદે આવતી વિશેષતાનો સમાવેશ હોતો નથી. એટલે કવિએ કલ્પેલા અને કેવળ શબ્દમાં રજૂ કરેલા પદાર્થો અમૂર્ત અને ક્રિયાના આશ્રય થવાને અપાત્ર હોઈ તેમની વચ્ચે દેશગત કે કાલગત અંતર સંભવતું નથી. તો પછી કારિકામાં પદાર્થો વચ્ચે અંતર હોય છે એમ જે કહ્યું છે તેનું સમર્થન શી રીતે થઈ શકે?

એના જવાબમાં સિદ્ધાંતી કહે છે કે તમારી વાત સાચી છે. પણ અહીં જે 'दूरान्तर' શબ્દ વાપર્યો છે તે પ્રધાનપણે દેશકાલગત અંતર કે વ્યવધાનનો વાચક હોવા છતાં અહીં ઉપચારથી સ્વભાવના અંતરના અર્થમાં વપરાયો છે. અને પદાર્થોના આ સ્વભાવનું અંતર વિરુદ્ધ ધર્મના અધ્યાસરૂપ હોય છે, એટલે કે તેમાં વિરુદ્ધ ધર્મનો આરોપ કરવામાં આવ્યો હોય છે. એટલે કે એ અંતર અમૂર્તત્વ અને મૂર્તત્વ, દ્રવત્વ અને ઘનત્વ, અચેતનત્વ અને ચેતનત્વ વચ્ચેના અંતર એટલે વિરોધ રૂપ હોય છે.

બીજી રીતે કહીએ તો, જ્યારે અચેતન પદાર્થમાં ચેતનનો, અમૂર્તમાં મૂર્તતાનો, ઘન પદાર્થમાં પ્રવાહિતાનો આરોપ કરવામાં આવે ત્યારે આ પ્રકારની ઉપચારવક્રતા ગણાય.

એ સમાનતા કેવી હોય છે? તો કે નામમાત્રની જરા જેટલી. એ સમાનતા શા માટે વર્ણવવામાં આવે છે? તો કે કોઈ અપૂર્વ અતિશયયુક્ત સ્વભાવનું કથન કરવા માટે. જેમ કે—

"સ્નિગ્ધ અને શ્યામલ મેઘોની કાન્તિથી આકાશ લીંપાઈ ગયું છે." ૪૫

અહીં આકાશ સ્નિગ્ધ અને શ્યામલ કાંતિથી લીંપાઈ ગયું છે એમ કહ્યું છે એ કેવળ આલંકારિક પ્રયોગ છે. એનો હેતુ કાન્તિની ગાઢતાનો અતિરેક વ્યક્ત કરવાનો છે. લીંપવાની ક્રિયા જેમાં લીંપવાની શક્તિ હોય એવા નીલ વગેરે રંગદ્રવ્ય વડે જેને લેપી શકાય એવા વસ્ત્ર જેવા કોઈ પદાર્થ ઉપર જ થઈ શકે. અહીં લીંપાયેલું આકાશ અને એને લીંપનાર કાન્તિ બંને અમૂર્ત છે. પણ આકાશ રંગાઈ ગયું છે એટલી જરા જેટલી સમાનતાને આધારે, શ્યામલતાનો અતિશય વ્યક્ત કરવા માટે, ઉપચારથી, આકાશ સ્નિગ્ધ શ્યામલ કાન્તિથી લીંપાઈ ગયું એમ કહ્યું છે. 'સ્નિગ્ધ' શબ્દ પણ ઉપચારવક્રતા ધરાવે છે. જેમ કોઈ મૂર્ત વસ્તુ જોઈ સ્પર્શી શકાશ એવા સ્નેહન ગુણના સંબંધમાં આવતાં સ્નિગ્ધ (ચીકણી) કહેવાય છે, તેમ કાન્તિ અમૂર્ત હોવા છતાં ઉપચારથી તેને સ્નિગ્ધ કહી છે.

બીજું ઉદાહરણ—

"જેમાં સોય ભોંકી શકાય એવા ગાઢ અંધકારથી કશું દેખી ન શકાય એવા રાજમાર્ગે થઈને સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રિયતમને ઘેર જતી હોય ત્યારે કસોટી ઉપરની સોનાની રેખા જેવી સ્નિગ્ધ વીજળીના ઝબકારથી તેમને માર્ગ બતાવજે; વરસીને ને ગર્જના કરીને બહુ અવાજ ન કરતો, નહિ તો તેઓ ગભરાઈ જશે." (મેઘદૂત, ૩૭) ૪૬

અહીં અંધકાર અમૂર્ત હોવા છતાં તેની અતિશયતા અને ગાઢતાને લીધે ઉપચારથી તેને સોય ભોંકી શકાય એવો કહ્યો છે, જે કોઈ મૂર્ત પદાર્થ વિશે જ યોગ્ય ગણાય.

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"મદમાતાં વાદળોવાળું આકાશ, વર્ષાની ધારાઓથી ડોલતાં અર્જુનનાં વન, અને નિરહંકાર ચંદ્રવાળી રાત્રિ

પણ ચિત્ત હરી લે છે.” (ગૌડવહો, શ્લો. ૪૦૫; ધ્વન્યાલોક, ૨–૧) ૪૭

અહીં મદમાતા હોવાપણું અને નિરહંકારત્વ એ ચેતનના સામાન્ય ધર્મો અહીં ઉપચારથી વાદળોમાં અને ચંદ્રમાં આરોપિત થયા છે.

આ ઉપચારવક્રતા સત્કવિઓનાં કાવ્યોમાં હજારો પ્રકારે સંભવે છે એટલે સહૃદયોએ જાતે સમજી લેવી. (કારિકામાં ઘણા દૂરના પદાર્થની' એમ કહ્યું છે) તેથી થોડું અંતર હોય તો આવા ઉપચારમાં વક્રતા છે એમ નથી કહેવાતું. જેમ કે 'गौर्वाहिक' 'વાહીક બળદ છે.'

એનો અર્થ એ છે કે જ્યાં જ્યાં ગુણસાદશ્યથી ઉપચાર એટલે કે ગૌણી લક્ષણા હોય ત્યાં ત્યાં ઉપચારવક્રતા હોય એમ ન કહી શકાય. એમાં ચમત્કાર હોય તો જ ઉપચારવક્રતા કહેવાય. જેમ જ્યાં જ્યાં વ્યંગ્યાર્થ હોય ત્યાં ત્યાં ધ્વનિકાવ્ય એમ ન કહેવાય, જ્યાં વ્યંગ્યાર્થ ચારુત્વયુક્ત ચમત્કારવાળો હોય ત્યાં જ ધ્વનિ કહેવાય તેમ.

આ એક ઉપચારવક્રતાનું બીજું સ્વરૂપ છે 'જેને લીધે રૂપક વગેરે અલંકારો સરસતાને પામે છે.'

રૂપક વગેરે બધા જ અલંકારોની શોભાના મૂળમાં આ ઉપચારવક્રતા રહેલી હોય છે. અને એને લીધે એ અલંકારોની શોભા સરસતાને પામે છે એટલે કે આસ્વાદ્ય ચમત્કારક બને છે. આ કારિકામાં यन्मूला અને सरसोल्लेखा એ બે પદો સમાનાધિકરણમાં આવેલાં છે. સામાન્ય રીતે એવાં પદો વચ્ચે વિશેષણ વિશેષ્યભાવ હોય છે, પણ અહીં એ બે વચ્ચે કારણકાર્ય ભાવ છે. એટલે કે ઉપચારવક્રતા મૂળમાં હોવાને લીધે રૂપકાદિ અલંકારો સરસતાને પામે છે, અર્થાત્ આસ્વાદ્ય બને છે. એ બધા અલંકારોનું એ જ જીવાતુભૂત તત્ત્વ છે. જેમ કે—

अतिगुरवो राजमाषा न भक्ष्याः ।

“બહુભારે એવા અડદ ન ખાવા.” ૪૮

આ વાક્યમાં अतिगुरवो અને राजभाषा એ બે પદો સમાનાધિકરણમાં આવેલાં છે. પણ એમનો સંબંધ માત્ર વિશેષ્ય-વિશેષણનો નથી પણ કારણકાર્યનો છે. અડદ ન ખાવા કારણ, એ પચવામાં બહુ ભારે છે, એવો એનો અર્થ છે.

અહીં કોઈ કદાચ એવો પ્રશ્ન પૂછે કે આ પહેલાં જે ઉપચારવક્રતાનો પ્રકાર કહ્યો તેમાં અને આમાં શો ફેર ? તો એનો જવાબ એ કે એ પહેલાં કહેલા પ્રકારમાં સ્વભાવભેદને કારણે સામાન્ય જરા જેટલી સમાનતાને આધારે અતિશયનું પ્રતિપાદન કરવા માટે તે ધર્મ માત્રનો અધ્યારોપ કરવામાં આવ્યો હોય છે. જ્યારે આ પ્રકારમાં બે પદાર્થો વચ્ચે અંતર થોડું હોઈ સાદૃશ્યને કારણે બંને ઘણા નજીક હોય છે અને તેથી તેને ઉચિત ઉપચારથી તે (પદાર્થના ધર્મનો નહિ પણ તે) પદાર્થનો જ અધ્યારોય કરવામાં આવે છે. જેમ કે—

> "કાલ કહેતાં યમરાજના કાનના કમળ (આભૂષણરૂપ). અથવા સેનારૂપી વનના ઝેરી પલ્લવરૂપ, અથવા ગાંભીર્યરૂપી પાતાળના નાગરાજ(રૂપ) તલવારો હોય પછી તમારી આગળ વિષ્ણુ(રાક્ષસ)નાચે શા ભાર ?" ૪૯

આ શ્લોકમાં યમરાજના કર્ણોત્પલ વગેરેના સાદૃશ્યને લીધે અભેદોપચારથી (તલવારોમાં) તે પદાર્થનો અધ્યારોપ કરવામાં આવ્યો છે.

ટૂંકમાં કહેવું હોય તો, પહેલા પ્રકારની ઉપચારવક્રતામાં ધર્મનો અધ્યારોપ હોય છે, જ્યારે બીજા પ્રકારમાં ધર્મીનો, તે પદાર્થનો અધ્યારોપ હોય છે. પહેલા પ્રકારમાં અંતર ઘણું હોય છે અને સામ્ય નામનું હોય છે, જ્યારે બીજા પ્રકારમાં અંતર ઓછું અને સામ્ય ઘણું હોય છે.

ચૌદમી કારિકામાં 'રૂપકાદિ અલંકારો' કહ્યા છે તેમાં આદિ પદથી અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકારના અન્યોક્તિ નામના ભેદમાં ઉપચારવક્રતા જ તેના જીવિતરૂપ હોય છે.

વળી, કવિઓ ઘણી વાર કોઈ બીજા જ પદાર્થને પ્રધાનપણે

વ્યંગ્યરૂપે મનમાં રાખીને તેના જેવા લક્ષણની સમાનતાને આધારે કોઈ બીજા જ પદાર્થનું વર્ણન કરતા જોવામાં આવે છે. જેમ કે—

> "હે હરણ, એક તારામાં જ ત્રણે લોકને આશ્ચર્ય-ચકિત કરનાર અપૂર્વ મહિમા જોવા મળે છે; આકાશમાં ચંદ્રની મૂર્તિ એ તારા વિહારની વનભૂમિ છે, અને અમૃત ઝરતાં તેનાં કિરણો એ તારો ચારો છે." ૫૦

(આ શ્લોકમાં દેખીતી રીતે તો ચંદ્રમાંના હરણનું વર્ણન છે, પણ એ દ્વારા લોકોત્તર મહિમાવાળી કોઈ બીજી વ્યક્તિનું વર્ણન કરવાનો કવિનો અભિપ્રાય છે. એ રીતે આ અન્યોક્તિ છે.) એમાં પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત બંનેમાં રહેલા લોકોત્તરત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મને આધારે પ્રધાનપણે પ્રતીયમાતરૂપ વિવક્ષિત વસ્તુમાં અભેદોપચારથી તે (હરિણત્વ)નો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. આમ, એ બે (રૂપક અને અપ્રસ્તુતપ્રશંસા) અલંકારોમાં ઉપચાર-વક્રતા જ જીવિતરૂપ છે, તેમ છતાં, રૂપક વાચ્ય હોય છે અને અપ્રસ્તુતપ્રશંસા વ્યંગ્ય હોય છે, એટલો એ બે વચ્ચે ભેદ છે. આ વાત એ બંનેનાં સ્વલક્ષણની વ્યાખ્યા વખતે સ્પષ્ટ થશે.

[૩] આ પ્રમાણે ઉપચારવક્રતાનું વિવેચન પૂરું કર્યા પછી ક્રમ પ્રમાણે વિશેષણવક્રતાનું વિવેચન કરે છે—

૧૫

જેમાં વિશેષણની ખૂબીને કારણે ક્રિયા કે કારકનું સૌંદર્ય ખીલી ઊઠતું હોય તે વિશેષણવક્રતા કહેવાય,

જેમાં સૌંદર્ય ખીલી ઊઠતું હોય તે વિશેષણવક્રતા કહેવાય. શાનું ? તો કે ક્રિયારૂપ વસ્તુનું અને નામરૂપ વસ્તુનું. શાને લીધે ? તો કે વિશેષણની ખૂબીને લીધે. ક્રિયા અને નામ એ બંનેના ભેદક લક્ષણરૂપ જે વિશેષણ તેની ખૂબી કે અતિશયને લીધે. એ અતિશય

કયો ? તો કે એ અતિશય બે પ્રકારનો હોય છે : (૧) પદાર્થના સ્વાભાવિક સૌંદર્યને ખીલવનાર અને (૨) અલંકારની શોભાને પોષનાર.

જેમાં સ્વાભાવિક સૌંદર્ય ખીલ્યું હોય એવું ઉદાહરણ—

"રાત્રિ પૂરી થતાં, નવા નખક્ષતોમાં પસીનો ભળતાં બળતરાને લીધે અધીં મીંચાઈ જતી, પ્રિયતમે જોરથી પકડીને ખેંચવાથી ખૂલી ગયેલી સુંદર અલકલટથી અધીં ઢંકાઈ ગયેલી, સુરતના આનંદથી અવશ થઈ વિવિધ આસનોમાં મસળાવાથી આળસ અને લજ્જાભરી તથા મદ્યપાનને લીધે થોડી સફેદ અને થોડી લાલ એવી યુવતીની આંખો જય પામે છે." ૫૧

આ શ્લોકમાં યોજેલાં વિવિધ વિશેષણોની ખૂબીને લીધે યુવતીની આંખનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય અદ્ભુત ખીલી ઊઠે છે.

બીજું ઉદાહરણ—

"બે હાથ વચ્ચે ગાલ રાખ્યા છે, ગાલ પરની પત્ર લેખા ઊભરાતાં આંસુથી ચેરાઈ ગઈ છે, ચિત્તવૃત્તિ કાનમાં કેન્દ્રિત થઈ છે, — આમ એ તન્વી અહીં ગીતધ્વનિ સાંભળી રહી છે." ૫૨

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"સ્વચ્છ અને શીતલ ચંદ્રિકાથી વ્યાપ્ત, લાંબા સમયથી નિઃશબ્દ હોવાને કારણે મનોહર દિશાઓ કોઈના હૃદયમાં શાંતિના તો કોઈના હૃદયમાં કામના ઉદયનું કારણ બની." ૫૩

ક્રિયાવિશેષણવક્રતાનું ઉદાહરણ—

"હાથીઓનો રાજા, આંખો મીંચીને, વનવાસના સ્વેચ્છાવિહારરૂપ મહોત્સવોને સંભારવા લાગ્યો." ૫૪

આ બધાં ઉદાહરણોમાં વિશેષણો (નામ અથવા ક્રિયાના) સ્વાભાવિક સૌંદર્યને ખીલવે છે.

વિશેષણ અલંકારની શોભામાં વધારો કરતું હોય એવું ઉદાહરણ—

"ચંદ્રની શોભાનો તિરસ્કાર કરનાર—" ૫૫

આ શ્લોક આ જ ઉન્મેષમાં ૪૪મા ઉદાહરણ તરીકે આવ્યો છે. (પૃ. ૧૩૨), ત્યાં જોવો. એમાં અહીં ઉતારેલા વિશેષણથી પ્રતીયમાન ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારની શોભા પરિપોષ પામે છે.

આ વિશેષણવક્રતા જ પ્રસ્તુત ઔચિત્ય અનુસાર બધાં ઉત્તમ કાવ્યોના જીવિતરૂપે જોવા મળે છે. કારણ કે એને લીધે જ રસ પરમ પરિપોષ પામે છે. જેમ કે—

"બે હાથ વચ્ચે—" ૫૬

આ શ્લોક આ જ ઉન્મેષમાં ૫૨મા ઉદાહરણ તરીકે આવ્યો છે (પૃ. ૧૩૯), ત્યાં જોવો.

"જેની પોતાની ખૂબીથી રસ, વસ્તુ તેમ જ ક્રિયાનો સ્વભાવ અને અલંકાર લોકોત્તર સૌંદર્યને પામે તેવું જ વિશેષણ પ્રયોજવું." ૫૭

આ અંતરશ્લોક છે.

આમ, વિશેષણવક્રતાનો વિચાર કર્યા પછી ક્રમાનુસાર સંવૃતિવક્રતાનો વિચાર કરે છે—

૧૬

જેમાં કથનનું વૈચિત્ર્ય સાધવા માટે કોઈ સર્વનામ વગેરેથી વર્ણ્ય વસ્તુને ઢાંકી દેવામાં આવે તેને સંવૃતિવક્રતા કહેવાય.

સંવૃતિવક્રતા એટલે સંવૃતિથી સધાતી વક્રતા, અથવા સંવૃતિપ્રધાન વક્રતા, એમ બે રીતે સમાસનો વિગ્રહ થઈ શકે. એમાં વર્ણ્ય વસ્તુને ઢાંકી દેવામાં આવે છે. એમાં હેતુ કથનનું વૈચિત્ર્ય કહેતાં સૌંદર્ય સાધવાનો હોય છે. એને લીધે વર્ણ્ય વસ્તુ અપૂર્વ સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરે છે. એમાં સાધન સર્વનામ વગેરે હોય છે. વગેરેમાં આ હેતુ સાધી શકે એવા કોઈ અપૂર્વ શબ્દોનો સમાવેશ થાય છે.

આ સંવૃતિવક્રતાના અનેક પ્રકારો સંભવે છે.

(૧) જેમાં કોઈ અત્યંત સુંદર વસ્તુનું વર્ણન થઈ શકે એમ તો હોય, પણ તેમ કરવાથી તે રખેને મર્યાદિત થઈ જાય એટલા માટે, સામાન્યવાચક સર્વનામથી તેને ઢાંકી દઈ, તેના કાર્યનું કથન કરનાર અને તેના અતિશયનું સૂચન કરનાર બીજા વાકય વડે તેની પ્રતીતિ કરાવવામાં આવતી હોય (તે સંવૃતિવક્રતાનો પહેલો પ્રકાર ગણાય). જેમ કે—

> "પોતાના પિતા લગ્ન કરવાને ઇચ્છે છે એ જોઈને તે નાની ઉંમરના જુવાને (ભીષ્મે) કરવા જેવું કર્યું, જેથી કામદેવ પુષ્પચાપની અણી ઉપર ગાલ મૂકીને કંઈક વિચારમાં પડી ગયો." ૫૮

અહીં, સદાચારપ્રવણ હોઈને, ગુરુજન પ્રત્યેની આંતરિક ભક્તિને કારણે, લોકોત્તર ઉદારતાનો ગુણ ધરાવનાર અને વિવિધ વિષયોના ઉપભોગ પ્રત્યે વિરક્ત મનવાળા શાન્તનુપુત્ર ભીષ્મે, માની ન શકાય એવું હોવા છતાં, પોતાની ઇન્દ્રિયો સંયમમાં રાખી, એમ કહી શકાત, તેમ છતાં, કવિએ સામાન્યવાચક સર્વનામથી એને ઢાંકી દઈ બીજા કાર્યનું વર્ણન કરનાર બીજા વાકયથી એની પ્રતીતિ કરાવી છે, તેથી એમાં કોઈ અપૂર્વ ચમત્કારકારિતા પ્રગટ થઈ છે.

(૨) સંવૃતિવક્રતાનો એક બીજો પ્રકાર એવો છે, જેમાં પોતાના સ્વાભાવિક સૌંદર્યની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી કોઈ વસ્તુની વિશેષતા શબ્દોથી વર્ણવી શકાય એવી નથી એમ જણાવવા, તેને સર્વનામથી ઢાંકી દઈ, તેના કાર્યનું વર્ણન કરનાર અને તેની વિશેષતાને વ્યક્ત કરનાર બીજા વાકય વડે તેને પ્રગટ કરવામાં આવે છે. જેમ કે—

> "પછી મધુરિપુ કૃષ્ણ દ્વારકા ચાલ્યા જતાં, તેમણે ઝંપાપાત કરવાને લીધે નમી ગયેલી યમુનાને કાંઠે ઊગેલી વેતસલતાને પકડીને ઉત્કંઠિત રાધાએ ઊભરાતાં આંસુથી રૂંધાયેલા અને ગળગળા કંઠે તારસ્વરે તે ગીત ગાયું, જે

સાંભળીને પાણીમાં રહેતાં જળચર પ્રાણીઓ પણ વ્યાકુળ બનીને રોવા લાગ્યાં.'' ૫૯

આ શ્લોકમાં (તે ગીતમાંના તે) સર્વનામથી ઢંકાઈ ગયેલું (રાધાના કરુણરસાત્મક ગીતના ઉત્કર્ષરૂપ) વસ્તુને (જેને સાંભળીને પાણીમાં રહેતાં જળચર પ્રાણીઓ પણ વ્યાકુળ બનીને રોવા લાગ્યાં —એ) તેના કાર્યનું કથન કરનાર બીજા વાક્ય વડે પ્રગટ કર્યું છે, તેથી એ સહૃદયોને આનંદ આપે એવું બન્યું છે.

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

''હે કૃષ્ણ, રૂંધાયેલા અને ગદ્ગદિત કંઠે વિશાખા એવું તો રડી કે લોકોને થયું કે સો જન્મે પણ કોઈએ કોઈના પ્રેમમાં ન પડવું.'' ૬૦

આમાં પૂર્વાર્ધમાં ઢાંકેલું રુદનરૂપ વસ્તુ તેના અતિશયનું કથન કરનાર બીજા વાક્યથી કહીને સહૃદયોને આનંદ આપે તેવું બનાવી દીધું છે.

(૩) સંવૃતિવક્રતાનો ત્રીજો એક પ્રકાર એવો છે, જેમાં અતિશય સુકુમાર વસ્તુ તેના કાર્યના અતિશયનું કથન કર્યા વગર જ ફક્ત ઢંકાવાને લીધે જ રમણીય બની જઈ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. જેમ કે—

''દર્પણમાં સંભોગનાં ચિહ્નો જોતી પાર્વતીએ પોતાની પાછળ બેઠેલા પ્રિયતમને (દર્પણમાં) પોતાના પ્રતિબિંબ પાસે જોઈને લજ્જાથી શું શું ન કર્યું ?'' (કુમારસંભવ, ૮–૧૧) ૬૧

અહીં પાર્વતીની ક્રિયાઓને 'શું શું' એ સર્વનામથી ઢાંકી દીધી છે એટલા માત્રથી તે રમણીયતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ગઈ છે.

(૪) સંવૃતિવક્રતાનો ચોથો પ્રકાર એવો છે, જેમાં કોઈ વસ્તુ જાત અનુભવે જ સમજાય એવી છે, વાણીથી કહી શકાય એવી નથી, એવું જણાવવા તેને ઢાંકવામાં આવે છે. જેમ કે—

''તે વર્ણો આજે પણ મારા હૃદયમાં કંઈક ધ્વનિત કરી રહ્યા છે.'' ૬૨

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ઉદાહરણ ૫૧ તરીકે આવી ગયો છે. (પૃ. ૪૫), ત્યાં જોવો.

એની સમજૂતી પહેલાં અપાઈ ગઈ છે.

(૫) સંવૃતિ વક્રતાનો પાંચમો પ્રકાર એવો છે, જેમાં પારકાની અનુભવસંવેદ્ય વસ્તુ વક્તા વર્ણવી શકે એમ નથી, એવું પ્રતિપાદન કરવા માટે તેને ઢાંકવામાં આવે છે. જેમ કે—

"કામદેવ તેથી કંઈક વિચારમાં પડી ગયો." ૬૩

આ જ ઉન્મેષમાં ૫૮મા ઉદાહરણ તરીકે આ શ્લોક આવી ગયો છે (પૃ. ૧૪૧).

અહીં વ્યંગ્યાર્થ એવો છે કે જેના પ્રતાપનો મહિમા ત્રણે લોકમાં ફેલાયેલો છે તે કામદેવ પોતાની શક્તિ નિષ્ફળ જતાં વિષાદને લીધે પોતે જ અનુભવી શકે એવા કોઈક વિચારમાં પડી ગયો.

(૬) સંવૃતિવક્રતાનો છઠ્ઠો પ્રકાર એવો છે, જેમાં કોઈ વસ્તુ સ્વભાવથી જ અથવા કવિવિવક્ષાથી કોઈ દોષયુક્ત હોઈ મહાપાતકની પેઠે કહેવા જેવું નથી એવું સૂચવવા માટે તેને ઢાંકવામાં આવે છે. જેમ કે—

"જો અમારા સેનાપતિએ પોતાના તીક્ષ્ણ બાણથી એને તરત જ મારી ન નાખ્યો હોત તો એ દુર્દાન્ત પ્રાણીએ તારા જે હાલ કર્યા હોત તે કહેવા મુશ્કેલ છે; તારા એવા હાલ ન થાઓ." (કિરાતાર્જુનીય, ૧૩–૪૯) ૬૪

બીજું ઉદાહરણ—

"ઓ સખી, આ બટુના હોઠ ફફડે છે, એ ફરી કંઈક કહેવા ઇચ્છતો હોય એમ લાગે છે, એને રોક. (કારણ) જે મોટાની નિંદા કરે છે તે જ માત્ર પાપમાં નથી પડતો, જે તેનું સાંભળે છે તે પણ પાપમાં પડે છે." (કુમારસંભવ, ૫–૮૩) ૬૫

આ બે ઉદાહરણોમાંના પહેલામાં અર્જુનને મારી નાખવાની વાત અને બીજામાં શિવની નિંદાની વાત કહેવા જેવી નથી તેથી તેને ઢાંકી દઈને રમણીયતા સાધી છે.

આ બંને ઉદાહરણમાંની બંને વસ્તુ સ્વભાવથી જ દોષયુક્ત છે.

જેમાં કવિવિવક્ષાને લીધે દોષ આવ્યો હોય એવી વસ્તુને ઢાંકી દેવાનું ઉદાહરણ—

"તે મિથ્યાવ્રત લેનાર આ કંઈક કરવા તૈયાર થયો છે." ૬૬

આ ઉદાહરણ પહેલા ઉન્મેષમાં ઉદાહરણ ૫૦ (પૃ. ૪૪-૪૫), અને ૬૯ તરીકે આવી ગયું છે? ચોથા ઉન્મેષમાં ૧૦મા ઉદાહરણ તરીકે એ શ્લોક આખો ઉતારેલો છે.

એની સમજૂતી પહેલાં (પહેલા ઉન્મેષમાં ૫૦મા ઉદાહરણ વખતે પૃ. ૪૫) આપી ગયા છીએ.

આમ, સંવૃતિવક્રતા(ના છ પ્રકાર)નો વિચાર કર્યા પછી પ્રત્યયવક્રતાનો એક પ્રકાર પદની વચમાં આવતો હોઈ અહીં જ તેનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે, તેથી તેનો વિચાર કરીએ છીએ—

૧૭

પોતાની ખૂબીથી વર્ણ્ય વસ્તુના ઔચિત્યની શોભામાં વધારો કરી પદની વચમાં આવેલો પ્રત્યય કોઈ જુદા જ પ્રકારની વક્રતા કહેતાં ચારુતા પ્રગટ કરે છે.

પદની વચમાં આવેલો કૃત્ વગેરે પ્રત્યય કોઈ ઓર કહેતાં અપૂર્વ વક્રતા પ્રગટ કરે છે, એટલે ચારુતાને ઉદ્દીપિત કરે છે. શું કરીને? તો કે પ્રસ્તુત એટલે કે વર્ણ્ય વસ્તુના ઔચિત્યની શોભામાં વધારો કરીને. શાનાથી? તો કે પોતાની ખૂબીથી. જેમ કે—

"ઉત્સાહભરી બગલીઓ ચક્કર લગાવતી ઊડી રહી છે." ૬૭

આ શ્લોક આખો બીજા ઉન્મેષમાં ૨૭મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૧૯).

બીજું ઉદાહરણ—

"આંખોમાં સ્નેહભર્યા કટાક્ષો શરૂ થયા છે." ૬૮

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૧૨૧મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૬૯).

આ દાખલાઓમાં (वेल्लत्, स्निह्यत्) વર્તમાન કૃદંતનો शतृ પ્રત્યય કોઈ ભૂતકાળની અને ભવિષ્યની શોભા વગરની, વર્તમાન કાળની સ્વભાવથી જ સુંદર એવી પ્રસ્તુત વસ્તુના ઔચિત્યની શોભાને પ્રગટ કરી સહૃદયોનાં હૃદયોને આનંદ આપે એવી વક્રતા ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે આ પ્રત્યયવક્રતાના જ બીજા ભેદનું વિવેચન કરે છે—

૧૮

આગમ વગેરેના સ્વભાવથી સુંદર (પ્રત્યયવક્રતાનો) બીજો પ્રકાર, રચનાની શોભાને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ અપૂર્વ શબ્દવક્રતાને પુષ્ટ કરે છે.

પ્રત્યયવક્રતાનો બીજો પ્રકાર કોઈ અપૂર્વ શબ્દવક્રતા ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રકાર કેવો છે? તો કે આગમ વગેરેના સ્વભાવને લીધે સુંદર. આગમ એટલે मुम् વગેરે. એ આગમવગેરેનો જે પોતાનો સ્વભાવ તેને લીધે સુંદર. એ કેવી શબ્દવક્રતાને ઉત્પન્ન કરે છે? તો કે સંનિવેશ કહેતાં રચનાનીશોભાને ઉત્પન્ન કરનારી, એવો અહીં અર્થ છે.

'આગમ એટલે આવી પડેલું કે ઉમેરો. 'मुम्' એટલે મકાર, એટલે કે અનુસ્વાર. સંસ્કૃતના કેટલાક સમાસોમાં આગળના ઘટક પછી અનુસ્વાર ઉમેરાય છે, તો કેટલાંક દ્વિરુક્ત રૂપોમાં પણ પ્રત્યય તરીકે અનુસ્વાર હોય છે. તેવાં પદોની વર્ણરચનામાં રમણીયતા પ્રતીત થાય છે.

જેમ કે—

"હું જાણું છું કે તારી સખી (મારી પત્ની) મારા ઉપર અત્યંત સ્નેહ રાખે છે એટલે આ પહેલા વિરહથી તેની આવી દશા થઈ હશે એમ કલ્પું છું. હું મને સૌભાગ્યશાળી માનું છું (सुभगंमन्यभाव) તેથી આમ બોલું છું એવું નથી. થોડી જ વારમાં, મેં તને જે કહ્યું તે તું પ્રત્યક્ષ જોવા પામીશ." (મેઘદૂત, ૯૦) ૬૯

બીજું ઉદાહરણ—

"(તેના શરીરનો) દાહ ચાંગળામાં પાણી લે તો સૂકવી નાખે એવો છે (प्रसृतिंपच)." ૭૦

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૪૮મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૪૩).

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"કેળના પાંદડાના પડિયા કરી, નાળિયેરનું પાણી પી પીને (पायं पायं)." ૭૧

આ શ્લોક આ જ ઉન્મેષમાં ૧૦મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૦૮).

આ ત્રણ દાખલાઓમાં सुभगंमन्यभाव, प्रसृतिंपच અને पायं पायं વગેરે શબ્દોમાં મુમાદિના સ્વભાવથી સુંદર પ્રત્યયો રચનાની શોભા ઉત્પન્ન કરનાર શબ્દવક્રતાને પોષે છે.

આમ, પ્રસંગોપાત્ત પદની વચમાં આવતા પ્રત્યયની વક્રતાનો વિચાર કરી એના પછી આવતી વૃત્તિવક્રતાનો વિચાર કરે છે—

૧૯

જેમાં અવ્યયીભાવ વગેરે (સમાસ, તદ્ધિત, કૃત વગેરે) વૃત્તિઓનું સૌંદર્ય પ્રગટ થતું હોય તેને વૃત્તિ-વૈચિત્ર્યવક્રતા જાણવી.

અહીં કહેવાનો અર્થ એ છે કે ઉચિત આધાર પર રચાયેલી આ (સમાસ, તદ્ધિત, કૃત્, વગેરે વૃત્તિઓ)નું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય અભિવ્યક્ત થતું હોય તેને વૃત્તિવૈચિત્ર્યવક્રતા કહે છે.

'વૃત્તિ' એટલે મૂળ શબ્દ ઉપરથી બીજા શબ્દ સાધવાની રીત.

જેમ કે—

> "વસંત ઋતુમાં (अधिमधु) લતાઓનો તાજો રસ બહાર નીકળવાનો કોઈ માર્ગ ન મળતાં, અંદર ને અંદર ભેગો થઈને ઘૂમરાયા કરે છે, અને ઊભરાઈને બહાર આવેલી મનોહર સુવાસને લીધે સુંદર શોભાને ધારણ કરે છે." ૭૨

આ શ્લોકમાં (अधिमधु) શબ્દમાંનો વિભક્તિના અર્થને આધારે બનાવેલો અવ્યયીભાવ સમાસ (વસંતરૂપ) સમયનો વાચક હોવા છતાં (मधौ इति अधिमधु એ રીતે) વિષય સપ્તમીનો બોધ કરાવી नवरस શબ્દની શ્લેષછાયાથી વ્યાપ્ત વૈચિત્ર્ય કહેતાં સૌંદર્ય પ્રગટ કરે છે. (એનો અર્થ એ છે કે એ સમાસ વસંત ઋતુનો બોધ કરાવવા ઉપરાંત સાતમી વિભક્તિનો અર્થ પણ વ્યક્ત કરે છે અને नवरस શબ્દમાં શ્લેષની છાયા ઉમેરે છે. એને લીધે વસંત ઋતુ ચિત્તમાં પ્રેમના વિચારો જગાડે છે એવો અર્થ વ્યંજિત થાય છે.) અવ્યયીભાવ સમાસ વગર પણ (मधौ એવું સાતમી વિભક્તિનું રૂપ વાપરીને) એ અર્થ તો વ્યક્ત કરી શકાત, પણ તેમાં આવું તદ્વિદાહ્‌લાદકારિત્વ ન આવત. એ ઉપરાંત, ઉદ્વૃત્ત, પરિમલ, સ્પન્દ, સુભગ વગેરે શબ્દોની ઉપચારવક્રતા પણ અહીં સ્ફુરતી લાગે છે.

બીજું ઉદાહરણ—

> "સ્વર્ગથી માંડીને પાતાળ સુધી નવા જ પ્રકાશની

શોભા ફેલાવનાર તમારાં પરાક્રમોએ શાને સફેદ નથી બનાવી દીધું? તેમણે તો તમારા દુશ્મનોની સ્ત્રીઓના તેમના પતિઓએ રચેલા નખક્ષતો રૂપી અલંકારોને પણ સફેદ બનાવી દીધા છે.” (સુભાષિતાવલી, શ્લો. ૨૯૫૪) ૭૩

આ શ્લોકમાં પાંડુત્વ, પાંડુતા, પાંડુભાવ વગેરે શબ્દો કરતાં પાંડિમા શબ્દ વાપરવાને લીધે કોઈ અપૂર્વ વૃત્તિવૈચિત્ર્યવક્રતા પ્રગટી છે.

ત્રીજું ઉદાહરણ—

“સુગંધી દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ લગાવીને સ્નાન કરવાને લીધે જેમનામાંથી લાવણ્યરૂપી અમૃત ઝરી રહ્યું છે એવી સિંહલની સ્ત્રીઓના મુખની કાન્તિનું પાન કરવાને લીધે ચંદ્રમા કાન્તિ ફેલાવે છે. એથી જ તે ઇન્દ્ર સુધ્ધાં ત્રણે લોક પર વિજય મેળવનાર કામદેવની પાનગોષ્ઠીના મહોત્સવ પ્રસંગે એકછત્ર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે.” ૭૪

આ શ્લોકમાં ‘એકાતપત્રની પેઠે આચરે છે તે एकातपत्रायते’ એ રીતે એકાતપત્ર નામને ધાતુ બનાવીને બનાવેલા एकातपत्रायते શબ્દમાંનો નામધાતુનો પ્રયોગ અને બીજા સમાસના પ્રયોગોને લીધે અપૂર્વ વક્રતા કહેતાં સૌંદર્ય પ્રગટ થાય છે.

આમ, વૃત્તિવૈચિત્ર્યવક્રતાનું નિરૂપણ કર્યા પછી પદપૂર્વાર્ધમાં સંભવતી હવે પછી આવતી ભાવવક્રતાનું નિરૂપણ કરે છે—

૨૦

જેમાં ભાવ કહેતાં ક્રિયા (જે સદા સાધ્ય રૂપ હોય છે તે)ની સાધ્યતાનો તિરસ્કાર કરીને તેને સિદ્ધરૂપે વર્ણવી હોય તે ભાવવૈચિત્ર્યવક્રતા કહેવાય છે.

અહીં વર્ણવ્યું છે તેવા સ્વરૂપની હોય તે ભાવવૈચિત્ર્યવક્રતા કહેવાય. ભાવ એટલે ધાતુનો ક્રિયાવ્યાપાર. તેનું વૈચિત્ર્ય એટલે

બીજી કોઈ પણ રીતે જેનું વર્ણન ન થઈ શકે એવી રમણીયતા. તેને લીધે પ્રાપ્ત થતી વક્રતા કહેતાં શોભા તે ભાવવૈચિત્ર્યવક્રતા. એ વક્રતા કેવી? તો કે જેમાં ભાવ કહેતાં ક્રિયા સિદ્ધરૂપે એટલે કે બની ચૂકી હોય એ રૂપે વર્ણવવામાં આવી હોય. શું કરીને? તો કે સાધ્યતાનો પણ અનાદર કરીને એટલે કે ક્રિયા હમેશાં નિષ્પાદ્યમાન એટલે કે ચાલુ થતી અવસ્થામાં જ હોય છે એ ખૂબ જાણીતી વાત છે. તેનો પણ અનાદર કરીને. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્રિયા હજી સિદ્ધ થઈ નથી, થવાની છે એવું કહેવાથી પ્રસ્તુત અર્થ દુર્બળ રહેતો હોય ત્યારે તે ક્રિયા સિદ્ધ થઈ છે, પૂરી થઈ ચૂકી છે એમ કહેવાથી પ્રસ્તુત અર્થનો પૂરતો પરિપોષ થાય છે. જેમ કે—

> "નિઃશ્વાસના આયાસથી અધરની કાન્તિ મલિન થઈ ગઈ છે, કેળ જેવી એ બાહુલતા એવી પાતળી થઈ ગઈ છે કે બાજુબંધ કેયૂર બની ગયા છે, કપોલની કાન્તિ ફિક્કી પડી ગઈ છે અને અત્યંત આંસુ વહેવાને લીધે આંખના ખૂણા એવા તો લાલ થઈ ગયા છે કે જેથી કામદેવનો પ્રતાપ ખૂબ વધી ગયો છે." ૭૫

અહીં ક્રિયાઓને સિદ્ધ થઈ હોય એ રીતે વર્ણવી છે તે ખૂબ જ ચમત્કારક લાગે છે.

આમ, ભાવવક્રતાનું નિરૂપણ કરી પ્રાતિપદિક એટલે નામની અંદર રહેલી લિંગવક્રતાનું નિરૂપણ કરે છે—

૨૧

જેમાં ભિન્ન લિંગવાળા શબ્દો સમાનાધિકરણથી
વપરાવાને લીધે કોઈ અપૂર્વ શોભા ઉત્પન્ન થાય છે,
તે લિંગવૈચિત્ર્યવક્રતા કહેવાય છે.

એમાં સ્ત્રી વગેરે લિંગોનો વિશિષ્ટ રીતે ઉપયોગ કરવાથી વક્રતા કહેતાં શોભા ઉત્પન્ન થાય છે. કારિકામાં 'ઉત્પન્ન થાય છે,' એ ક્રિયાપદ અધ્યાહાર છે એમ ગણવું જોઈએ, કારણ, બીજું

કોઈ ક્રિયાપદ છે નહિ. એ વક્રતા કેવી છે? તો કે જેમાં જુદાં જુદાં લિંગવાળા શબ્દો સમાનાધિકરણથી એટલે કે એક જ વિભક્તિમાં હોય એ રીતે એક જ વસ્તુને લાગુ પડતા હોય ત્યારે કોઈ અપૂર્વ શોભા પ્રગટ થાય છે. જેમ કે—

"જેના ઉપર પણછ ચડાવવાની ક્રિયાએ જ અનેકોનાં વીરવ્રત છોડાવી દીધાં છે, તે શિવધનુષ ઉપર મારે આ બે ભુજાઓ વડે બાણ ચડાવવાનું છે, એથી મને પેલું અયોનિજ સ્ત્રીરત્ન પ્રાપ્ત થનાર છે, તેથી મારી આ વીસે આંખો ગેલમાં આવીને ખીલેલાં કમળનું વન બની ગઈ છે." (બાલરામાયણ, ૧-૩૦) ૭૬

આ શ્લોકમાં दृशां विंशतिः (વીસ આંખો) અને फुल्लपङ्कजवनम् (ખીલેલાં કમળનું વન) એ બે ભિન્ન લિંગવાળા શબ્દો એક જ વિભક્તિમાં એક જ વસ્તુ માટે વાપર્યા છે તેથી અહીં લિંગવૈચિત્ર્યવક્રતા પ્રગટી છે.

બીજું ઉદાહરણ—

"દક્ષિણાનિલે કલ્પલતાને હલાવીને તેના નવા પલ્લવોના નાના પંખાથી તેના વક્ષસ્થલ ઉપર બધાં અંગોને સુગંધિત કરતો અંગરાગ ભભરાવ્યો." (બાલરામાયણ, ૭-૬૬) ૭૭

આ શ્લોકમાં सर्वास्पदम् અને सौरभम् એ બે શબ્દો નપુંસકલિંગના અને अङ्गरागः શબ્દ પુંલ્લિંગનો છે, છતાં એ ત્રણે સમાનાધિકરણમાં એક જ વસ્તુ માટે વપરાયા છે, તેથી અહીં લિંગવૈચિત્ર્યવક્રતા પ્રગટી છે.

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"ઋતુઓએ મહામહેનતે તૈયાર કરેલી માળા તેના (વિષ્ણુના) ખભે પહેરાવતી વખતે, જેમાંથી મકરંદબિંદુ ટપકતાં હતાં એવાં લક્ષ્મીનાં કરકમળ સુંદર કર્ણપૂર બની ગયાં." ૭૮

આ શ્લોકમાં करारविन्दं અને कर्णपूरः એ બે ભિન્ન લિંગના શબ્દો એક વિભક્તિમાં વપરાયા છે તેથી અહીં લિંગવૈચિત્ર્યવક્રતા પ્રગટી છે.

લિંગવૈચિત્ર્યવક્રતાનો એક બીજો પ્રકાર છે—

૨૨

સ્ત્રીલિંગી નામ જ સુંદર છે, એટલા માટે જેમાં બીજાં લિંગ વાપરી શકાય એમ હોવા છતાં શોભા ઉત્પન્ન કરવા માટે સ્ત્રીલિંગનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય છે.

લિંગવૈચિત્ર્યવક્રતાનો બીજો પ્રકાર એવો છે જેમાં અનેક લિંગમાં વાપરી શકાય એવો શબ્દ પણ સ્ત્રીલિંગમાં વાપર્યો હોય છે. એની પાછળ હેતુ સૌંદર્ય સિદ્ધ કરવાનો હોય છે. શા માટે? તો કે સ્ત્રીલિંગી નામ જ મનોહર હોય છે, કારણ, રસાદિની સાથે તેનો સંબંધ જોડવાનું સુગમ હોઈ કોઈ નવું જ સૌંદર્ય પ્રગટે છે. ઉદાહરણ—

"ગ્રીષ્મ ઋતુની ગરમીથી તપી ગયેલી, પીળી પડી ગયેલી, અને (ગુફા રૂપી) મોંમાંથી નીકળતી ગરમ હવાને લીધે હાલતાં લતાઓનાં પાંદડાંવાળી આ તટી અત્યંત તપી રહી છે, એટલે લાગે છે કે, થોડી જ વારમાં ચંદ્રમાની (શીતળતાની) કીર્તિને ટપી જનાર અને આખા ભુવનને વ્યાપી વળનાર કોઈ મેઘ આવી રહ્યો છે." ૭૯

આ શ્લોકમાં તટ શબ્દ ત્રણે લિંગમાં વાપરી શકાય એવો હોવા છતાં સૌંદર્યને કારણે સ્ત્રીલિંગમાં જ વાપર્યો છે. એને લીધે (તટીરૂપ) નાયિકા પ્રત્યેના (મેઘરૂપી) નાયકના કોઈ વ્યવહારનો સંબંધ જોડવો સુગમ થયો છે અને તેથી એમાં નવું જ સૌંદર્ય ઉમેરાતાં એમાં વક્રતા પ્રગટી છે.

આ લિંગવૈચિત્ર્યવક્રતાનો જ એક ત્રીજો પ્રકાર બતાવે છે—

૨૩

જ્યાં બીજું લિંગ યોજી શકાય એમ હોય ત્યાં પણ સૌંદર્ય સાધવા માટે વાચ્યના ઔચિત્ય અનુસાર કોઈ ચોક્કસ લિંગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તે આ વક્રતાનો બીજો એક પ્રકાર ગણાય.

આવાં લક્ષણવાળી બીજા એક પ્રકારની લિંગવક્રતા હોય છે. એમાં કોઈ ચોક્કસ લિંગનો એટલે કે ત્રણમાંથી કોઈ એક જ લિંગનો કવિની વિવક્ષા પ્રમાણે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કેવી રીતે? તો કે બીજા લિંગનો પ્રયોગ થઈ શકતો હોય તોયે. શા માટે? તો કે વિચ્છિત્તિ કહેતાં શોભા, સૌંદર્ય સિદ્ધ કરવા માટે. શા કારણથી? તો કે વાચ્યના એટલે કે વર્ણ્ય વસ્તુના ઔચિત્યની દૃષ્ટિએ યોગ્ય હોય છે માટે. મતલબ કે પદાર્થના ઔચિત્યને અનુસરીને. જેમ કે—

> "હે ભીરુ, તને રાક્ષસ (રાવણ) જે માર્ગે થઈને લઈ જતો હતો તે માર્ગ, બોલવાને અશક્ત એવી આ લતાઓએ (રાવણ જે દિશામાં ગયો હતો તે દિશામાં) વળેલાં પાંદડાં-વાળી પોતાની ડાળીઓ વડે મને કૃપા કરીને બતાવ્યો હતો." (રઘુવંશ, ૧૩–૨૪) ૮૦

અહીં સંદર્ભ એવો છે કે સીતાની સાથે રામ પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને જતા હોય છે ત્યારે તેઓ પોતે જ પોતાનું વિરહદુઃખ કહી સંભળાવે છે કે "રાવણ તને એવી ઉતાવળમાં ઘાંઘો થઈને જે માર્ગે થઈને લઈ ગયો તે માર્ગે તેનાં અંગો સાથે અથડાવાથી લતાઓની સ્થિતિ આવી થઈ ગઈ. લતાઓની એ ઉન્મુખ સ્થિતિ તને જે માર્ગે લઈ જવામાં આવી હતી તેનું અનુમાન કરવામાં કારણ બની." આ વાત રામે ખૂબ સુંદર રીતે કહી છે કે 'હે ભીરુ અર્થાત્ કોમળ સ્વભાવને કારણે ગભરુ ચિત્તવાળી, એવાં ક્રૂર કર્મનો કરનાર રાવણ તને જે માર્ગે થઈ લઈ ગયો તે મને આ સામે પ્રત્યક્ષ દેખાતી લતાઓએ બતાવ્યો હતો.' તેઓ પોતે અચેતન હોઈ, ખરું જોતાં, માર્ગ બતાવવાનું સંભવિત નહોતું, એટલે કવિને અહીં પ્રતીયમાન ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર અભિપ્રેત છે. જેમ કે, "તારા ભીરુત્વનો, રાવણની ક્રૂરતાનો અને તારું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની મારી વ્યગ્રતાનો વિચાર કરી સ્ત્રીસ્વભાવને લીધે કોમળ હૃદયની હોઈ, પોતાની જાતિની તારા

પ્રત્યે પક્ષપાતને કારણે એ લતાઓએ કૃપા કરીને માર્ગ બતાવ્યો. શાના વડે? તો કે વળેલાં પાંદડાંવાળી શાખાઓ વડે. કારણ, વાગિન્દ્રિય ન હોવાથી તેઓ બોલી શકે એમ નહોતી. જે કોઈ બોલ્યા વગર માર્ગ બતાવે છે તે સૌ તે દિશામાં હાથ ઊંચા કરી આંગળીઓ વડે જ બતાવે એ સમજી શકાય એવું છે.

રઘુવંશમાં બીજો પણ એક શ્લોક આવે છે—

> "મૃગલીઓએ પણ, મને તારા માર્ગની ચોક્કસ ખબર નહોતી એટલે દર્ભાંકુરો ખાવાનું છોડીને, આંખની પાંપણો ઊંચી કરી દક્ષિણ દિશા તરફ નજર માંડી મને તેની જાણ કરી." (રઘુવંશ, ૧૩-૨૫) ૮૧

લતાઓએ તને જે માર્ગે લઈ જવામાં આવી હતી તે મને બતાવ્યો હતો. પણ હું તે સમજી શક્યો નહોતો. એટલે તેમના કરતાં વધુ બુદ્ધિશાળી મૃગલીઓએ મને તે બતાવ્યો. એ મૃગલીઓએ તે ક્રૂર દુઃખદાયક દૃશ્ય જોઈને એક જ દિશામાં નજર માંડી હતી. તેઓ પાંપણ ઊંચી કરીને દક્ષિણ દિશા તરફ નજર માંડીને ઇશારાથી એમ જણાવતી હતી કે તને આકાશમાર્ગે દક્ષિણ દિશામાં લઈ જવામાં આવી છે.

આ બંને શ્લોકમાં વૃક્ષ અને મૃગ વગેરે માટે પુંલ્લિંગ કે નપુંસકલિંગ નામો મળી શકે એમ હોવા છતાં કવિએ વર્ણ્ય વસ્તુના ઔચિત્યને અનુસરીને સ્ત્રીલિંગનાં નામો જ વાપર્યાં છે. કારણ, એ જ ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે એવાં છે. આથી એમાં કોઈ અપૂર્વ વક્રતા પ્રગટ થઈ છે.

આ રીતે વિભક્તિ-પ્રત્યયોવાળા શબ્દોમાં સંભવતા નામરૂપ પદપૂર્વાર્ધની વક્રતાનો યથાસંભવ વિચાર કરી, હવે વિભક્તિના અને ક્રિયાપદને લાગતા પ્રત્યયોવાળા શબ્દોના ધાતુરૂપ પદપૂર્વાર્ધની વક્રતાનો વિચાર કરે છે. એની વક્રતા ક્રિયાવૈચિત્ર્યને કારણે જ હોય છે. તેથી ક્રિયાવૈચિત્ર્યના જ કેવા અને કેટલા પ્રકાર સંભવે છે તે, તેના સ્વરૂપનિરૂપણ માટે, કહે છે—

૨૪, ૨૫

(૧) કર્તાની અત્યંત અંતરંગતા, (૨) બીજા કર્તાથી વિચિત્રતા, (૩) પોતાના વિશેષણની વિચિત્રતા, (૪) ઉપચારની મનોહરતા અને (૫) કર્મ વગેરેની સંવૃતિ — પ્રસ્તુત ઔચિત્યથી શોભતાં આ પાંચ વાનાં પાંચ પ્રકારનાં ક્રિયાવૈચિત્ર્ય ગણાય છે.

ક્રિયાવૈચિત્ર્ય વક્રતા એટલે ધાતુના વૈચિત્ર્યની વક્રતા. એના પાંચ પ્રકાર છે. એમનું વર્ણન હવે પછી કરવામાં આવશે. એ બધા જ પ્રસ્તુત એટલે કે વર્ણ્ય વસ્તુના ઔચિત્યને કારણે રમણીય હોય છે.

(૧) એમાં જે પહેલો પ્રકાર છે તેનું નામ 'કર્તાની અત્યંત અંતરંગતા' એવું છે. એનો અર્થ એ છે કે કર્તા સ્વતંત્ર હોઈ પોતે એટલું સામર્થ્ય ધરાવે છે કે ક્રિયા સંપાદન કરી શકે. જેમ કે—

> "ભગવાન શેષનાગનું માથું જ એના ચૂડામણિ ઉપરનો આખી પૃથ્વીનો ભારે મોટો બોજો ખભા ઊંચા રાખીને ઉપાડી શકે. એ જો લહેરમાં આવીને સહેજ પણ નમી જાય તો આ ચૌદે લોક ભારે મોટા કંપની સાથે આકાશમાં આમતેમ ગબડવા માંડે." ૮૨

અહીં 'उद्धुरता' એટલે કે (આખી પૃથ્વીને) ધારણ કરવાની ક્રિયા, કર્તાના એટલે કે શેષનાગના મસ્તકના પ્રસ્તુત ઔચિત્યના મહિમાને લીધે એટલી અંતરંગતાને પામે છે કે બીજી કોઈ પણ ક્રિયા પામી ન શકે. અને તેથી અહીં ક્રિયાવૈચિત્ર્યવક્રતા પ્રગટ થાય છે.

બીજું ઉદાહરણ—

> "'મને એ સારી લાગે છે?' એમ પાર્વતીએ પૂછતાં પિનાકપાણિ શિવે આપેલો પરિચુંબન રૂપ ઉત્તર તમારું રક્ષણ કરો." ૮૩

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૮૧મા ઉદાહરણ તરીકે થોડા પાઠાંતર સાથે આવી ગયો છે (પૃ. ૭૦).

અહીં શિવ ચુંબન સિવાય બીજી કોઈ પણ ક્રિયા મારફતે પાર્વતીના લોકોત્તર સૌંદર્યનું કથન કરી ન શકત. એટલે આ શ્લોકમાં ક્રિયાવૈચિત્ર્યમૂલક વક્રતા કહેતાં શોભા આવી છે.

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"રુદ્રનું પાર્વતી વડે ચુંબન કરાયેલું ત્રીજું નેત્ર જય પામે છે." ૮૪

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૫૮મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૪૭).

ચોથું ઉદાહરણ—

"ઢીલા ધનુષવાળો કામદેવ જય પામે છે." ૮૫

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૬૧મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૪૯).

આ બંને ઉદાહરણોના વૈચિત્ર્ય કહેતાં સૌંદર્યની સમજૂતી પહેલાં આપી છે.

(૨) ક્રિયાવૈચિત્ર્યવક્રતાનો બીજો પ્રકાર એવો છે, જેમાં બીજા કર્તાથી વિચિત્રતા સધાતી હોય છે. પ્રસ્તુત હોવાને કારણે અને એક જ જાતિનો હોવાને કારણે એ કર્તામાં વૈચિત્ર્ય આવે છે. એ ક્રિયાને જ બીજા કર્તા કરતાં કોઈ જુદા જ પ્રકારે સિદ્ધ કરે છે, એ જ એનું વૈચિત્ર્ય અથવા સૌંદર્ય છે. જેમ કે—

"શક્તિ કદી કોઈ એક જ જગ્યાએ કેન્દ્રિત થયેલી હોતી નથી. બધા જ પદાર્થો સ્વભાવથી જ ઓછીવત્તી શક્તિ ધરાવતા હોય છે. વડવાગ્નિ જે સાગરને પીવા યુગોથી મથી રહ્યો છે તેને અગસ્ત્ય એક ઘૂંટડામાં પી ગયા." ૮૬

અહીં એક ઘૂંટડામાં સમુદ્રને પી જવો એ નિરંતર પ્રયત્ન અને અભ્યાસને લીધે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા વડાવાગ્નિ કરતાં પણ

કોઈ અપૂર્વ ક્રિયાવૈચિત્ર્ય ધારણ કરી કોઈ અપૂર્વ વક્રતા કહેતાં શોભા પ્રગટ કરે છે.

વડવાગ્નિ યુગો થયાં સમુદ્રને પીવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે આમ એને પીવાની ક્રિયાનો લાંબા સમયનો અભ્યાસ પણ છે અને એનામાં એને વળગી રહેવાની ખંત પણ છે, એટલે એ ક્રિયામાં એ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો છે, તેમ છતાં એ સમુદ્રને પી શક્યો નથી, અને અગસ્ત્ય એ સમુદ્રને એક ઘૂંટડામાં પી ગયા, એમાં અગસ્ત્યની પીવાની ક્રિયા પેલા વડવાગ્નિની પીવાની ક્રિયા કરતાં કોઈ જુદા જ પ્રકારની લાગે છે. આમ, વડવાગ્નિરૂપ બીજા કર્તા કરતાં અગસ્ત્યરૂપ કર્તાની વિશેષતા પ્રગટ થાય છે અને તે વિશેષતા એની ક્રિયાની વિશેષતાથી સિદ્ધ થાય છે. આમ, આ ક્રિયાવૈચિત્ર્યવક્રતાના બીજા પ્રકારનું ઉદાહરણ બને છે.

બીજું ઉદાહરણ—

શરણાગતોનાં દુઃખોને કાપનાર નખો." ૮૭

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૫૯મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૪૮).

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"શંભુનાં શરોનો અગ્નિ તમારાં પાપોને બાળી મૂકો." ૮૮

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૬૦મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૪૮).

આ બંનેની વક્રતાની સમજૂતી પહેલાં આપી છે.

(૩) ક્રિયાવૈચિત્ર્યવક્રતાનો ત્રીજો પ્રકાર એવો છે, જેમાં ક્રિયાના પોતાના વિશેષણની ચારુતા હોય છે. ક્રિયા જ પ્રધાનપણે પ્રસ્તુત હોઈ તેનું વિશેષણ જો ચારુતાયુક્ત હોય તો એથી વૈચિત્ર્ય કહેતાં સૌંદર્ય સધાય છે. જેમ કે—

"ચંદ્રોદય થતાં જ સ્ત્રીઓએ સુંદર કાન્તિવાળી દૂતીઓ સાથે વાત કરવામાં આંખ અને મન રોકાયેલાં હોવાથી

ઊલટસૂલટ વેશભૂષા કરી સખીઓને હસાવી.'' (કાવ્યમીમાંસા પૃ. ૬૯-૭૦) ૮૯

આ શ્લોકમાં વેશભૂષા કરવી એ ક્રિયાને લગાડેલા विपरीतभूषाविन्यासहासितसखीजनम् (ઊલટસૂલટ વેશભૂષા કરી સખીઓને હસાવી એ રીતે) એવા વિશેષણને લીધે કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્ય પ્રગટ થાય છે. કારણ કે અહીં મુખ્ય વર્ણ્ય વિષય એ સ્ત્રીઓનો પોતાના પ્રેમી તરફનો અનુરાગ છે. અને આ રીતે આદર કહેતાં ઉત્સાહપૂર્વક આભૂષણ ધારણ કરવાની ક્રિયા એ અનુરાગની વ્યંજક છે અને તેને સારી રીતે ઉત્તેજે છે.

બીજું ઉદાહરણ—

''ચકિત હરિણીના જેવા આકર્ષક નેત્રત્રિભાગથી મારા તરફ જે કટાક્ષ ફેંક્યો.'' ૯૦

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૪૦મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૪૪).

એની ચારુતા પહેલાં સમજાવી છે. આ ક્રિયાવિશેષણ ક્રિયાનું અને કારક એટલે કર્તાનું બંનેનું સૌંદર્ય વધારે છે. કારણ, વિચિત્ર ક્રિયા કરવી એ કારકનું વૈચિત્ર્ય છે.

(૪) ક્રિયાવૈચિત્ર્યવક્રતાનો ચોથો પ્રકાર એવો છે, જેમાં ઉપચારની મનોહરતા હોય છે. ઉપચાર એટલે સાદૃશ્ય વગેરે સંબંધને આધારે બીજા ધર્મનો અધ્યારોપ કરવો. એવા અધ્યારોપથી ચારુતા આવે છે. જેમ કે—

''અંગો ઊછળતા નિર્મળ લાવણ્યના સાગરમાં તરતાં લાગે છે, સ્તન અને નિતંબ વિકાસની પ્રૌઢતાને ખોલે છે, અને આંખોની લીલા સ્પષ્ટપણે સરળતાને સ્થાનભ્રષ્ટ કરે છે. અહો, આ મૃગનયનીનો તારુણ્ય સાથે ગાઢ પરિચય થઈ ગયો છે.'' (સદુક્તિકર્ણામૃત, ૨-૧૧) ૯૧

આ શ્લોકમાં તરુણીનાં અંગોને 'ઊછળતા નિર્મળ સૌંદર્યના

સાગરમાં તરતાં' કહ્યાં છે અને તે જાણે તરતાં તરતાં સામે પાર જવા મથે છે એવી કલ્પના છે. આ ચેતન પદાર્થમાં જ સંભવે એવા સાદૃશ્યને આધારે ઉપચારથી તરુણીનાં અંગો તરે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. અને ઉત્પ્રેક્ષામાં મોટે ભાગે ઉપચાર જ તેના જીવિતરૂપ હોય છે, એ વાત ઉત્પ્રેક્ષાના નિરૂપણ વખતે કહેવામાં આવશે.

'સ્તન અને નિતંબ વિકાસની પ્રૌઢતાને ખોલે છે' એમ કહ્યું છે એમાં સ્તન અને નિતંબને સચેતન પદાર્થ તરીકે પોતાના વિસ્તારના પ્રૌઢત્વને ખોલતાં માન્યાં છે. કોઈ સચેતન માણસ જેમ પોતાની કોઈ સાચવવા જેવી વસ્તુને સીલ મારીને અમુક સમય સુધી રાખી મૂકે છે અને યોગ્ય સમયે પોતે જ સીલ તોડીને ઉઘાડે છે, તે રીતે, એ કાર્યના સામ્યને કારણે, સ્તનનિતંબમાં ખોલવાની ક્રિયાનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે બાલ્યાવસ્થામાં જે શક્તિરૂપે અવ્યક્ત દશામાં રહેલું હતું તે (એટલે કે સ્તનનિતંબનું પ્રૌઢત્વ એટલે કે વિસ્તાર) તારુણ્ય બેસતાં જ પ્રગટ થવાની તક પામે છે.

'આંખોની લીલા સ્પષ્ટપણે સરળતાને સ્થાનભ્રષ્ટ કરે છે' અર્થાત્ બાલ્યાવસ્થામાં આંખોમાં જે સરલતા રહેતી તેને પ્રગટ રીતે હઠાવી દઈને આંખના હાવભાવ નવયૌવનને અનુરૂપ કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્ય ધારણ કરે છે. જેમ કોઈ સચેતન માણસ કોઈ બાબતમાં કોઈ સુપ્રચલિત વ્યવહારને હઠાવી દઈને પોતાને મનગમતો કોઈ બીજો વ્યવહાર તેની જગ્યાએ પ્રસ્થાપિત કરે છે, એ ક્રિયાની સમાનતાને આધારે સુંદરીઓની આંખોની લીલામાંથી સરળતાને હઠાવી દેવાનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે, આ ઉપચારને લીધે, આ શ્લોકમાંની ત્રણે ક્રિયાઓ કોઈ અપૂર્વ વક્રતા કહેતાં સૌંદર્યને પામે છે. આ વાક્યમાં વક્રતાના બીજા પ્રકારો પણ પ્રત્યેક પદમાં સંભવે છે, તેનો વિચાર બીજે પ્રસંગે કરીશું.

(૫) ક્રિયાવૈચિત્ર્યવક્રતાનો એક પાંચમો પ્રકાર એવો છે, જેમાં કર્મ વગેરેનું સંવરણ કરવામાં આવે છે. એટલે કે પ્રસ્તુત ઔચિત્ય અનુસાર અતિશયની પ્રતીતિ કરાવવા માટે કર્મ વગેરેનું છુપાવીને કથન કરવામાં આવે છે. એનાથી ક્રિયાના વૈચિત્ર્યમાં વધારો થાય છે એટલે એને ક્રિયાવૈચિત્ર્યનો એક પ્રકાર ગણવામાં આવે છે.

"વિશાળ લોચનવાળી રમણીના મનમાં જ્યારે પ્રેમની માદકતા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સર્વવ્યાપી સૌંદર્યલક્ષ્મી તેની આંખોને કોઈ અપૂર્વ માધુર્ય અર્પે છે, તેના કાનમાં કંઈ અપૂર્વ વસ્તુ કહે છે, અને તેના ચિત્તમાં કંઈક અપૂર્વ એવું ચીતરી દે છે." ૯૨

આ શ્લોકમાં તે રમણીના જ અનુભવનો વિષય હોઈ વર્ણન ન કરી શકાય એવી કોઈ અનિર્વચનીય સૌંદર્યયુક્ત વસ્તુનું પ્રત્યેક પદથી પ્રતિપાદન કરતી (અર્પે છે, કહે છે, ચીતરે છે) ક્રિયાઓ પોતામાં કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપરાંત, અહીં ઉપચારવક્રતા પણ છે. કારણ, અર્પણ કરવું, કહેવું, ચીતરવું એ બધા ચેતનના ધર્મો છે અને તેનું અહીં ઉપચારથી આરોપણ થયું છે.

બીજું ઉદાહરણ—

" 'હે પ્રિય, તમારા નૃત્યની ગતિ જરા ધીમી કરી ક્ષણ ભર ઊભા રહો એટલે હું તમારા માથાનું આભૂષણ (ચંદ્રકળા) ઢીલું થઈ ગયું છે તેને બરાબર સ્થિર કરી આપું' એમ પ્રેમથી મધુરતાપૂર્વક કહીને પાર્વતીએ માથા પરનો ચંદ્ર બાંધી આપતાં આનંદમાં આવી ગયેલા શિવનો કોઈ અપૂર્વ ગર્વ જય પામે છે." ૯૩

આ શ્લોકમાં 'કોઈ અપૂર્વ' (कोऽपि) એ સર્વનામથી માત્ર શિવના જ અનુભવનો વિષય હોઈ વર્ણવી ન શકાય એવો વિશિષ્ટ

શિવનો ગર્વ છે એમ કહ્યું છે, એમાં કર્તાનું સંવરણ થયું છે. 'જય પામે છે' એટલે કે સર્વોત્કૃષ્ટ છે એવો અર્થ થતો હોઈ એમાં ક્રિયાવૈચિત્ર્ય પણ છે.

"આ રીતે, પદપૂર્વાર્ધવક્રતાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. અહીં માત્ર એનું દિગ્દર્શન જ કર્યું છે. બાકીનું (ઉત્તમ કવિઓનાં) કાવ્યમાં જાતે જોઈ લેવું." ૯૪

આ સંગ્રહશ્લોક છે.

આ રીતે, વિભક્તિના પ્રત્યયોવાળાં અને ક્રિયાપદના પ્રત્યયોવાળાં બંને પ્રકારનાં પદોના પૂર્વાર્ધરૂપ નામની અને ધાતુની વક્રતાનો યથાયોગ્ય વિચાર પૂરો કરી, હવે તેમના જ પ્રત્યયરૂપ પાછલા ભાગની વક્રતાનો વિચાર કરવામાં આવે છે. એમાં ક્રિયાવૈચિત્ર્યવક્રતા પછી આવતા ક્રમપ્રાપ્ત કાલની વક્રતાનો વિચાર કરીએ છીએ, કારણ, કાલ જ ક્રિયાનો પરિચ્છેદક એટલે કે વિશેષતા આપનાર છે.

૨૬

જેમાં કાળ ઔચિત્યની અંતરંગતાને લીધે રમણીયતા ધારણ કરતો હોય તે કાલવૈચિત્ર્યવક્રતા કહેવાય.

હવે જે વક્રતાનું નિરૂપણ શરૂ કર્યું છે તે કાલવૈચિત્ર્યવક્રતા કહેવાય છે. કાલ એટલે વ્યાકરણમાં લટ્ વગેરે પ્રત્યયથી વ્યક્ત કરાતો વર્તમાન વગેરે નામે જાણીતો કાળ. એને લીધે જ પદાર્થો ઉદય પામે છે અને તિરોધાન પામે છે. એ કાળનું વૈચિત્ર્ય એટલે વિશિષ્ટ રીતે કરેલો પ્રયોગ અને એથી ઉત્પન્ન થતી શોભા તે કાલવૈચિત્ર્યવક્રતા. એમાં કાળ રમણીયતાને પામે છે. શાથી? તો કે ઔચિત્યની અંતરંગતાને લીધે. કાવ્યનો જે પ્રસ્તુત વર્ણ્ય વિષય હોય તેના ઔચિત્યની અંતરંગતા એટલે કે તેના અતિશયના ઉત્પાદક હોવું તે. અર્થાત્ એમાં કાળ વર્ણ્ય વિષયના

ઔચિત્યને ઉઠાવ આપે છે અને તેથી કાવ્યમાં અપૂર્વ સૌંદર્ય પ્રગટે છે. જેમ કે—

> "થોડી જ વારમાં વરસાદનું પાણી ભરાઈ જવાને લીધે રસ્તાઓ ખાડાટેકરા પરખાય નહિ એવા અને ખૂબ જ ધીમે ચાલવું પડે એવા થઈ જવાથી મનોરથોને પણ દુર્લંઘ્ય બની જશે." (ગાથાસપ્તશતી, ૬૭૫) ૯૫

આ શ્લોક ધ્વન્યાલોકમાં ૩-૧૬ નીચે ઉદાહરણ તરીકે આવે છે.

પ્રિયતમાના વિરહની વેદનાથી પીડાતા કોઈ માણસની આ ઉક્તિ છે. ભાવિ વર્ષાકાળની તેના બધા અનુષંગો સાથે તે કલ્પના કરે છે, અને ઉદ્દીપન વિભાવના સામર્થ્યયુક્ત વર્ષાકાળનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય પોતે સહન નહિ કરી શકે, તેથી ભયવ્યાકુળ બની આ પ્રમાણે કહે છે કે 'થોડી જ વારમાં રસ્તાઓ મનોરથો માટે પણ દુર્લંઘ્ય બની જશે'—એમાં ભવિષ્ય કાળનો પ્રત્યય 'શ' કોઈ અપૂર્વ પ્રત્યયવક્રતા પ્રગટ કરે છે.

બીજું ઉદાહરણ—

> "(વસંતના પ્રારંભમાં જ) પ્રકૃતિના આ પદાર્થો નવસૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરી લાગણીશીલ માણસોને કોઈ અપૂર્વ સંદેશ પહોંચાડી રહ્યા છે અને પોતે સૌંદર્યાતિશયની કોઈ અનિર્વચનીય દશાએ પહોંચવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે, ત્યાં તો કામદેવની કોઈ વ્યાકુળ કરનારી પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ ગઈ છે; તો જ્યારે વસંતનો વૈભવ પૂરો ખીલ્યો હશે ત્યારે એ શું કરશે એનો વિચાર કરતાં અમે કંપીએ છીએ." ૯૬

આ શ્લોકમાં व्यवस्यन्ति (તૈયારી કરી રહ્યા છે), 'जृम्भते (શરૂ થઈ ગઈ છે), कर्ता (કરશે), कम्पामहे(કંપીએ છીએ)માંનો પ્રત્યેક પ્રત્યય એક નિયત કાળનો બોધ કરાવી પદના પાછલા ભાગની (પ્રત્યયની) કોઈ અપૂર્વ વક્રતા પ્રગટ કરે છે. જેમ કે—

૧૧

વસંતઋતુ હજી હમણાં જ શરૂ થઈ છે અને તેને લીધે પદાર્થોના સ્વાભાવિક સૌંદર્યમાં વધારો થતાં તેઓ ઉદ્દીપન વિભાવનું કામ કરી રહ્યા છે, ત્યાં જ, વસંતની નામમાત્રની સહાય મળતાં અતુલ શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને મદને રસિક હૃદયોને દુઃખ દેવાનું શરૂ કરી દીધું છે; તેથી એ રીતે જોતાં તો, વસંતનો વૈભવ જ્યારે પુરબહારમાં ખીલ્યો હશે ત્યારે માનિનીઓના માનભંગને કારણે અભિમાનથી પોતાની સ્વાભાવિક સૌંદર્યસંપત્તિ પોષાતાં અને વિજય મેળવવાનો અવસર મળી જતાં, તે શું નહિ કરે એમ વિચારી, કામદેવના બાણોના પ્રહારથી ભયભીત થઈને અમે કંપીએ છીએ એટલે કે ચકિત થઈ જઈએ છીએ — એમ કોઈ પ્રિયાવિરહથી પીડાતો રસિક પુરુષ કહે છે.

આ રીતે કાળવક્રતાનું નિરૂપણ પૂરું કરી ક્રમ પ્રમાણે આવતી કારકવક્રતાનું નિરૂપણ કરે છે—

૨૭, ૨૮

જેમાં ભંગીભણિતિની કોઈ અપૂર્વ રમ્યતાનો પરિપોષ કરવા માટે, કારકોને ઊલટસૂલટ કરી ગૌણ કારકમાં મુખ્યત્વનો અધ્યારોપ અને મુખ્ય કારકમાં ગૌણત્વનો અધ્યારોપ કરી, ગૌણ કારકને પ્રધાનરૂપે યોજવામાં આવે તે કારકવક્રતા કહેવાય.

કારકવક્રતામાં કારકોને ઊલટસૂલટ કરી નાખવામાં આવે છે, એટલે કે સાધનોને ઉલટાવી નાખવામાં આવે છે. એટલે કે ગૌણને મુખ્ય અને મુખ્યને ગૌણ બનાવી દેવામાં આવે છે. કેવી રીતે? તો કે મુખ્યની અપેક્ષાએ સાધન વગેરે જે કારક ગૌણ હોય તેને મુખ્ય તરીકે પ્રયોજવામાં આવે છે. કઈ યુક્તિથી? તો કે તેમાં મુખ્યત્વનો અધ્યારોપ કરીને. તો પછી મુખ્યની શી વ્યવસ્થા? તો કે મુખ્યને ગૌણ તરીકે પ્રયોજવું. શા માટે? તો કે ભંગીભણિતિની કોઈ અપૂર્વ રમ્યતાનો પરિપોષ કરવા માટે.

આમ, અચેતન પદાર્થમાં પણ ચેતન પદાર્થમાં સંભવતા સ્વાતંત્ર્યનો અથવા સાધન વગેરે અમુખ્ય કારકોમાં કર્તૃત્વનો અધ્યારોપ કરવાથી જેમાં કારકોની ઊલટસૂલટ ચમત્કારક લાગતી હોય, તે કારકવૈચિત્ર્યવક્રતા કહેવાય. જેમ કે—

> "ઇક્ષ્વાકુવંશીઓને કદી દીનતા ધારણ કરવામાં રાચતી માગણવૃત્તિ શીખવવામાં આવી નથી. રઘુકુલમાં કોણે કદી સેવાભાવસૂચક હાથ જોડ્યા છે? એ બધું મેં કર્યું તેમ છતાં સાગરે રસ્તો ન ખોલ્યો એટલે હવે બીજું શું થાય? મારો હાથ એકાએક ધનુષ ચડાવવા ધસી જાય છે." (મહાનાટક, ૪-૭૮; સરસ્વતી કંઠાભરણ, પૃ. ૬૨) ૯૭

આ શ્લોકમાં 'હું હાથમાં ધનુષ લેવાને ઇચ્છું છું' એમ કહેવાને બદલે કરણ એટલે કે સાધન એવા 'હાથ'માં કર્તૃત્વનો અધ્યારોપ કર્યો છે તે કોઈ અપૂર્વ કારકવક્રતા સિદ્ધ કરે છે.

બીજું ઉદાહરણ—

> "આંસુનો પ્રવાહ." ૯૮

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૬૫મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૫૧).

ત્રીજું ઉદાહરણ—

> "એકબીજાને ટોણો મારતા મારા દસ ડાબા હાથોએ એકી વખતે ધનુષ પકડી લીધું છે, એથી તેઓ પ્રસન્ન છે. હવે મારી સેવા કરવાને ઉત્સુક એવા મારા દસ જમણા હાથોમાં પણછ ચડાવવા માટે 'હું પહેલો, હું પહેલો' એવી હરીફાઈ આકાશમાં ચાલી રહી છે." (બાલરામાયણ, ૧-૫૦). ૯૯

આમાં પણ આગલા ઉદાહરણની પેઠે અચેતન પદાર્થમાં કર્તૃત્વનો આરોપ કરવાને લીધે કારકવક્રતા આવી છે.

ચોથું ઉદાહરણ—

"ત્રિપુરવિજયી ભગવાન." ૧૦૦

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૬૬મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૫૧).

એમાં આગલાં ઉદાહરણોની પેઠે તલવારમાં કર્તૃત્વનો અધ્યારોપ કરેલો છે.

આમ, કારકવક્રતાનું નિરૂપણ કરી, ક્રમ પ્રમાણે સંખ્યાવક્રતાનું નિરૂપણ કરે છે. કારણ, સંખ્યા કારકનું નિયમન કરનાર હોય છે. અર્થાત્ સંસ્કૃતમાં એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યય જુદા જુદા હોય છે.

૨૯

જેમાં કવિઓ કાવ્યમાં વૈચિત્ર્ય લાવવાની ઇચ્છાને વશ થઈને સંખ્યા(વચન)માં ઊલટપાલટ કરી નાખે છે તેને સંખ્યાવક્રતા કહે છે.

કવિઓ જ્યારે કાવ્યનું સૌંદર્ય પ્રગટ કરવાની ઇચ્છાને વશ થઈને સંખ્યા કહેતાં વચનમાં ફેરફાર કરે છે, એટલે કે એક ને બદલે બીજું વચન વાપરે છે, ત્યારે તે સંખ્યાવક્રતા કહેવાય છે. એનો અર્થ એ છે, કે જ્યાં એકવચન કે દ્વિવચન વાપરવાનું હોય ત્યાં વૈચિત્ર્યને ખાતર બીજું જ વચન વાપરવામાં આવે અથવા બે ભિન્ન વચનનાં નામો જ્યાં સમાન અધિકરણથી યોજાય ત્યાં વચન-વક્રતા કહેવાય. જેમ કે—

"કપોલ ઉપર ચીતરેલી પત્રાવલિ હથેલીના દબાણથી ભૂંસાઈ ગઈ છે, આ અમૃત જેવો મીઠો અધરરસ નિઃશ્વાસ પી ગયા છે, આંસુ વારે વારે કંઠે વળગીને સ્તનોને કંપાવે છે, ઓ નિર્દયહૃદયની, તને ક્રોધ વહાલો લાગ્યો, અમે નહિ." (અમરુશતક, ૮૫, ધ્વન્યાલોક, ૨-૧૬) ૧૦૧

અહીં 'હું નહિ' न त्वहं એમ કહેવાને બદલે 'અમે નહિ'

न तु वयम् એવું બહુવચનનું રૂપ અંતરંગતાનો અભાવ અને તાટસ્થ્ય સૂચવવા માટે વાપર્યું છે.

બીજું ઉદાહરણ—

"હે મધુકર, અમે તો તત્ત્વાન્વેષણમાં જ મરી ગયા, ખરો કૃતાર્થ તો તું છે." (અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, ૧-૨૪) ૧૦૨

અહીં પણ આગલા ઉદાહરણની પેઠે તાટસ્થ્ય જ સૂચિત થાય છે.

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"આંખો ખીલેલાં કમળોનાં વન, અને બે હાથ સરોજોના ભંડાર છે." ૧૦૩

આ વાક્ય પહેલા ઉન્મેષમાં ૬૪મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયું છે (પૃ. ૫૦).

અહીં દ્વિવચનવાળા શબ્દો (नयने અને पाणौ) બહુવચનના શબ્દો (काननानि અને सरोजाकराः) સાથે સમાન અધિકરણમાં વપરાયા હોઈ એ વચનની ફેરબદલી સહૃદયોના હૃદયને હરી લે છે.

ચોથું ઉદાહરણ—

"શાસ્ત્રો તો એની નવી આંખ છે." ૧૦૪

આ શ્લોક આખો આ ઉન્મેષમાં ૨૯મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૨૦).

અહીં પણ આગલા ઉદાહરણની પેઠે એકવચનના અને બહુવચનના શબ્દોને સમાન અધિકરણમાં યોજવાથી વૈચિત્ર્ય સધાયું છે.

આમ, સંખ્યાવક્રતાનું નિરૂપણ કર્યા પછી, સંખ્યા સાથે પુરુષનો સંબંધ હોવાથી, ક્રમ પ્રમાણે પુરુષવક્રતાનું નિરૂપણ કરે છે.

૩૦

જેમાં કાવ્યના સૌંદર્ય માટે આત્મભાવ (પહેલો પુરુષ અને બીજો પુરુષ) અને પરભાવ (ત્રીજો પુરુષ) ઊલટસૂલટ યોજવામાં આવે તે પુરુષવક્રતા જાણવી.

એનો અર્થ એ છે કે જેમાં પહેલો કે બીજો પુરુષ વાપરવાને બદલે સૌંદર્ય સાધવા માટે કોઈ વાર ત્રીજો પુરુષ વપરાય છે. એ જ રીતે, નામ અને સર્વનામ એક જ કામ કરતાં હોઈ, પહેલા-બીજા પુરુષને બદલે ત્રીજા પુરુષનું નામ વાપરવામાં આવે તોયે તે પુરુષવક્રતામાં જ ગણાય છે. જેમ કે—

> "કૌશાંબીને આપણા દુષ્ટ દુશ્મનોએ અપમાનિત કરીને કબજે કરી છે અને આપના પતિ રાજનીતિથી વિરુદ્ધ વર્તનાર અને પ્રમાદી છે, એ હું જાણું છું. સ્ત્રીઓનાં હૃદય સદા પ્રિયજનના વિરહથી દુઃખી થતાં હોય છે, એટલે મારું મન કશું કહેવાને ઉત્સાહ ધરાવતું નથી. હવે પછી શું કરવું એ દેવી પોતે જાણે." (તાપસવત્સરાજ, ૧-૬૭) ૧૦૫

આ શ્લોકમાં 'તમે જાણો' એવો બીજા પુરુષનો પ્રયોગ કરવાને બદલે કવિએ 'દેવી પોતે જાણે' એવો માત્ર નામનો (ત્રીજા પુરુષનો) જ પ્રયોગ કર્યો છે, એથી વક્તા પોતે એ કામને અશક્ય માને છે અને તેથી ઉદાસીન છે એવું સમજાય છે. રાણી પોતે મુખત્યાર હોઈ સ્વતંત્રપણે હિતાહિતનો વિચાર કરી પોતે જ શું કરવું તેનો નિર્ણય કરી શકે છે, એવો અર્થ સમજાય છે, તે આ વાક્યને સૌંદર્ય અર્પે છે. કારણ, એ જ આ વાક્યનું જીવિત હોય એમ લાગે છે.

આ રીતે, પુરુષવક્રતાનું નિરૂપણ કર્યા પછી, આત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદ પુરુષને આશ્રયે રહેલા હોઈ, તેમની વક્રતાનો વિચાર કરવાનો આ ઉચિત અવસર છે, એટલે તેનો વિચાર કરે છે. ધાતુ-ઓના લક્ષણ અનુસાર એટલે કે એ આત્મનેપદ છે, પરસ્મૈપદ છે કે ઉભયપદ છે તેના નિયમ અનુસાર, અમુક જ પદમાં ધાતુ વપરાય એને પ્રાચીન આચાર્યો 'ઉપગ્રહ' કહે છે, એ જાણીતી વાત છે, તેથી હવેની કારિકામાં એ જ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે—

૩૧

જેમાં કાવ્યની શોભા માટે બંને પદોમાંથી ઔચિત્યને કારણે કોઈ એક જ પદનો ઉપયોગ થાય છે તેને ઉપગ્રહવક્રતા કહે છે.

અર્થાત્, કાવ્યની શોભા માટે જ્યારે આત્મનેપદ અને પરસ્મૈ-પદ એ બંનેમાંથી વર્ણ્ય વસ્તુના ઔચિત્ય અનુસાર કોઈ એક જ એટલે કે આત્મનેપદ કે પરસ્મૈપદ જ યોજવામાં આવે ત્યારે ઉપગ્રહવક્રતા કહેવાય.

જેમ કે—

> "બીજા મૃગો ઉપર બાણ છોડવા માટે તેણે કાન સુધી પહોંચેલી દૃઢ મૂઠી, ભયથી અત્યંત ચંચળ બની ગયેલી તેમની દૃષ્ટિ જોઈને પ્રૌઢ પ્રિયતમાનાં નયનોની લીલાનું સ્મરણ થતાં ઢીલી પડી ગઈ." (રઘુવંશ, ૯–૫૮) ૧૦૬

આ દાખલામાં પ્રિયતમાનાં નેત્રોની લીલાનું સ્મરણ થતાં તેનું ચિત્ત તેમાં પરવશ થઈ જાય છે અને તેનો શારીર પ્રયત્ન પાછો પડતાં આપોઆપ જ મૂઠી છૂટી જાય છે. આ અર્થ કર્મને જ કર્તા બનાવતા આત્મનેપદ પ્રયોગને લીધે સમજાય છે અને તેથી વાકચમાં કોઈ અપૂર્વ ચમત્કારક સૌંદર્ય આવે છે.

આમ, ઉપગ્રહવક્રતાનું નિરૂપણ કર્યા પછી એ પછી આવતી પ્રત્યયાન્તરવક્રતાનું નિરૂપણ કરે છે—

૩૨

જેમાં સામાન્ય પ્રત્યય ઉપરાંત આવતો બીજો પ્રત્યય કાવ્યની કોઈ અપૂર્વ શોભામાં વધારો કરે તે બીજા પ્રકારની પ્રત્યયવક્રતા છે.

સામાન્ય રીતે લાગતા પ્રત્યય ઉપરાંતનો 'તર' 'તમ' જેવો પ્રત્યય જ્યારે કાવ્યની શોભામાં વધારો કરે ત્યારે તે બીજા પ્રકારની પ્રત્યયવક્રતા કહેવાય.

જેમ કે—

"જે વસ્તુની અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ અને સુંદર તત્ત્વને વાણી વડે બહાર કાઢે છે અને જે વાણીમાત્રથી આ મનોહર જગતનું બહાર નિર્માણ કરે છે, એ બંને કવિવરોને હું વંદન કરું છું. પણ જે એ બંનેના શ્રમને સમજે છે અને તેમના બોજાને હળવો કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે તેને એ બંને કરતાં પણ વધુ વંદન કરું છું." ૧૦૭

અહીં वन्देतराम् એ પ્રયોગમાં કવિના ચિત્તમાં કોઈ અપૂર્વ પ્રત્યયવક્રતા ઝબકી ઊઠતી લાગે છે. અને તેથી જ પહેલાંના બે કરતાં વિશેષતા સૂચવવા માટે पुनः (પણ) શબ્દનો કવિએ ઉપયોગ કર્યો છે.

આવી રીતે, નામ અને આખ્યાત એટલે કે ક્રિયાપદમાંના પ્રત્યેકના પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એવા અવયવો જુદા પાડી તેમની સંભવિત વક્રતાઓનું નિરૂપણ કરી, હવે ઉપસર્ગ અને નિપાત એ બંને અવ્યુત્પન્ન એટલે કે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય જેવા અવયવો વગરના હોઈ, એમનામાં વિભાગ સંભવતા ન હોઈ, અવયવરહિત અવિભક્ત ઉપસર્ગો અને નિપાતોની વક્રતાનું સામગ્રિક રીતે નિરૂપણ કરે છે—

૩૩

જેમાં વાક્યના એકમાત્ર જીવિતરૂપે રસાદિની વ્યંજના ઉપસર્ગો અને નિપાતો દ્વારા થતી હોય તે બીજા પ્રકારની પદવક્રતા છે.

એનો અર્થ એ છે કે જેમાં ઉપસર્ગો અને નિપાતો વાક્યના એકમાત્ર જીવિતરૂપે શૃંગારાદિ રસોને વ્યંજિત કરતા હોય તે પદ-વક્રતાનો પહેલાં કહેલા પ્રકારો કરતાં જુદો જ એક પ્રકાર છે. જેમ કે—

"પણ સીતાનું શું થશે? અરેરે, દેવી, ધીરજ ધર." ૧૦૮

આ આખો શ્લોક આ ઉન્મેષમાં ૨૭મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૧૯).

એ શ્લોકમાં, વર્ષાકાળમાં ઉગ્રરૂપે પ્રગટેલા ઉદ્દીપન વિભાવોની સંપત્તિથી રામ ગભરાઈ જાય છે, સીતાનું જરૂર મૃત્યુ થવાનું એમ તેમને લાગે છે, અને તેને બચાવવાનો ઉત્સાહ જાગતાં તેનામાં જ એકાગ્ર થઈ જવાથી સીતાની મૂર્તિ તેમના ચિત્તમાં જાણે પ્રત્યક્ષ ખડી થાય છે અને તેથી બંને વચ્ચેનું અંતર પણ ભુલાઈ જાય છે. આમાં પ્રગટ થતા પરાકોટિએ પહોંચેલા વિપ્રલંભ શૃંગારની પ્રતીતિ કાવ્યના એકમાત્ર જીવિતરૂપે થાય છે તેનું કારણ એકસાથે યોજાયેલા અનેક નિપાતો છે, અને એને લીધે કોઈ અપૂર્વ વાક્યવક્રતા પ્રગટ થાય છે. તુ (પણ) શબ્દની વક્રતાની સમજૂતી પહેલાં (આ જ ઉન્મેષના ૨૭મા ઉદાહરણ વખતે, પૃ. ૧૧૯) આપી ચૂક્યા છીએ.

બીજું ઉદાહરણ—

"તે પ્રિયાનો આ વિયોગ એકદમ આવી પડ્યો છે. મારે માટે એ સહેવો અત્યંત મુશ્કેલ છે. નવાં વાદળો પણ ચડી આવ્યાં છે એટલે તડકાને અભાવે દિવસો પણ રમણીય બની જશે." (વિક્રમોર્વશીય, ૪-૩) ૧૦૯

આ શ્લોક ધ્વન્યાલોકમાં પણ નિપાતોની વ્યંજકતાના ઉદાહરણ તરીકે ઉતારેલો છે. ૩-૧૬.

અહીં બે તત્ત્વો છે, જેમની દુઃસહ દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ સમાન છે: પ્રિયાવિરહ અને વર્ષાકાળ. એ બંને એકી સાથે આવી પડ્યાં છે એવું च શબ્દના બે વાર થયેલા પ્રયોગથી સમજાય છે. વિરહાગ્નિને બહેકાવતા દક્ષિણાનિલના જેવું કામ એ પ્રયોગ કરે છે અને તેથી કોઈ અપૂર્વ વાક્યવક્રતા પ્રગટે છે. ઉપરાંત સુ અને દુઃ એ બે શબ્દો પણ પ્રિયાવિરહ દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી એવું સૂચવે છે.

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"આંગળીથી નીચલો હોઠ ઢાંકચો હોય એવું, મનાઈના શબ્દોથી બેબાકળું અને તેથી સુંદર લાગતું, વારેવારે ખભા તરફ વળતું એવું સુંદર પાંપણોવાળાં નેત્રવાળા સુંદરીનું મુખ ગમેતેમ કરીને મેં ઊંચું તો કર્યું પણ ચુંબાયું નહિ." (અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, ૩-૨૭) ૧૧૦

આ શ્લોકમાં, પ્રથમ મિલન વખતે જાગેલા અભિલાષથી વિવશ થયેલા પોતાના અનુભવની સ્મૃતિથી તે વખતનું નાયિકાના મુખચંદ્રનું સૌંદર્ય જેના ચિત્તમાં છપાઈ ગયું છે એવા નાયક(દુષ્યન્ત)-ના, પહેલી વાર ચુંબન કરવામાં ચૂકી જવાથી જાગેલ પશ્ચાત્તાપના આવેશને વ્યંજિત કરતો તુ શબ્દ કોઈ અપૂર્વ વાકચવક્રતાને ઉત્તેજિત કરે છે.

આ સિવાયની પ્રત્યયવક્રતા આવી પ્રત્યયાંતર વક્રતામાં સમાઈ જતી હોવાથી તેનો જુદો નિર્દેશ કર્યો નથી, એટલે વાચકોએ પોતે જ સમજી લેવી જેમ કે—

"એ(મેઘધનુષ)ને લીધે તારું શ્યામ શરીર મોર-પીંછથી શોભતા ગોપવેશધારી વિષ્ણુના જેવી અત્યંત શોભા ધારણ કરશે." (મેઘદૂત, ૧૫) ૧૧૧

આમાં, 'अतितराम्' નો પ્રયોગ ખૂબ જ ચમત્કારક છે. એવી રીતે બીજી પ્રત્યયવક્રતાઓ પણ મળતાં આવતાં લક્ષણવાળી વક્રતાને આધારે જાતે સમજી લેવી.

આમ, આ અનેક પ્રકારની શોભા (નામ, ક્રિયાપદ, ઉપસર્ગ અને નિપાત એવા) ચાર પ્રકારનાં પદોમાં રહેલી હોઈ વાકચના એક ભાગમાં જીવિતરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ છતાં આખા વાકચની શોભાનું કારણ બને છે.

વક્રતાના અનેક પ્રકારોમાંનો કોઈ એક પણ કવિકર્મ કહેતાં કાવ્યની તદ્વિદાહ્લાદકારિતાનું કારણ બને છે. ૧૧૨

આ અંતરશ્લોક છે.

જો આવી રીતે વક્રતાના એક પ્રકારનો પણ આવો મહિમા હોય તો અનેક પ્રકારો સામટા ભેગા થાય તો શું કરે તે કહે છે—

૩૪

કોઈ વાર એકબીજાની શોભા વધારતા વક્રતાના અનેક પ્રકારો ભેગા થઈને કાવ્યની શોભાને અનેકવિધ સૌંદર્યથી મનોહર બનાવી દે છે.

કોઈ વાર એક પદમાં કે વાકયમાં અનેક વક્રતા-પ્રકારો કવિપ્રતિભાને પ્રતાપે પ્રગટે છે, અર્થાત્ એકઠા થાય છે. શા માટે ? તો કે પરસ્પરની શોભા વધારવા માટે. અને તેઓ આ શોભાને જ ચિત્રના સૌંદર્યની પેઠે અનેક પ્રકારની કાન્તિથી રમણીય વક્રતાને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ કે—

"અંગો તરતાં લાગે છે." ૧૧૩

આ શ્લોક આ જ ઉન્મેષમાં ઉદાહરણ ૯૧ તરીકે આવી ગયો છે ત્યાં જોવો (પૃ. ૧૫૭).

આ શ્લોકમાંનાં ત્રણ ક્રિયાપદોમાંના દરેકમાં ત્રણ પ્રકારનું વૈચિત્ર્ય પ્રગટ થાય છે : ક્રિયાવૈચિત્ર્ય, કારકવૈચિત્ર્ય અને કાલવૈચિત્ર્ય. **प्रथिम** (વિસ્તાર), **स्तनजघन** (સ્તન અને નિતંબ) અને **तरुणिमा** (તારુણ્ય) એ ત્રણેમાં વૃત્તિવૈચિત્ર્ય છે **लावण्य**, **जलधि**, **प्रागल्भ्य**, **सरलता** અને **परिचय** એ શબ્દોમાં ઉપચારવક્રતા છે. આમ, એ બધા વક્રતાના અનેક પ્રકારો એક પદમાં કે વાકયમાં ભેગા થઈને કાવ્યની શોભાને ચિત્રના અનેકવિધ સૌંદર્યથી મનોહર બનાવી વાકયની વક્રતાને સહૃદયહૃદયાહ્લાદકારી બનાવે છે.

આ પ્રમાણે નામ, ક્રિયાપદ, ઉપસર્ગ અને નિપાત રૂપ ચાર પ્રકારનાં પદોની સંભવે એટલા (૧૭) પ્રકારની વક્રતાનું નિરૂપણ કર્યા પછી હવે આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરી બીજા પ્રકરણની અવતારણા કરે છે—

૩૫

વાણી રૂપી વેલીના પદરૂપી પલ્લવોમાં વસતી રસસંપત્તિને અનુરૂપ અને વક્રતાથી જળહળની કોઈ અપૂર્વ ઉજ્જવળ શોભા પ્રકાશી રહી છે, તેને જોઈને વિદગ્ધ ભ્રમરો વાક્યરૂપી ફૂલોમાંનું અત્યંત સુગંધ-યુક્ત મનોહર મધુ નવી ઉત્કંઠાથી અધીરા થઈને પાન કરો.

વાણી એ જ એક વેલી છે. તેમાંથી કોઈ અલૌકિક વિચ્છિત્તિ કહેતાં શોભા પ્રગટે છે. કેવી રીતે? તો કે પદો એટલે કે નામ, ક્રિયાપદ વગેરે પદો જ એનાં પાંદડાં છે, તેને આશ્રયે રહીને. એ વિચ્છિત્તિ કેવી છે? તો કે રસસંપત્તિને અનુરૂપ. વળી કેવી? તો કે વક્રતાથી ઝળહળતી. વળી કેવી? તો કે ઉજ્જવળ એટલે કે સૌંદર્યાતિશયને લીધે રમણીય. એ વિચ્છિત્તિને એ પ્રકારની જોઈને વિદગ્ધ કહેતાં ચતુર પુરુષરૂપી ભ્રમરો એનું મધુ પીઓ એટલે કે એના મકરંદનો આસ્વાદ લો. એ મધુ કેવું છે? તો કે વાક્યરૂપી પુષ્પમાં રહેલું છે. વળી કેવું? તો કે અત્યંત સુગંધ-યુક્ત. જેની સુગંધ ખૂબ ફેલાયલી છે એવું અને તેને લીધે મનોહર. કેવી રીતે આસ્વાદ લો? તો કે નવી ઉત્કંઠાથી અધીરા થઈને. ભ્રમરોમાં વેલીઓને પહેલાં ફૂટેલાં પાન જોઈને વિશ્વાસ જાગે છે અને તેઓ પછીથી ખીલનારાં કોમળ કુસુમોના મધુનું પાન કરવાનો મહોત્સવ માણે છે. તેવી જ રીતે, સહૃદયો પદમાં રહેલી કોઈ અપૂર્વ વક્રતાવિચ્છિત્તિ જોઈને નવી ઉત્કંઠાથી અધીરા મનના થઈને વાક્યમાં રહેલી કોઈ અપૂર્વ વક્રતારૂપી જીવિતસર્વસ્વના વિચાર કરે છે, એવો અર્થ છે. અહીં જે રસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેના બે અર્થ છે. પુષ્પપક્ષે ઋતુમાં પેદા થતો રસ અને કાવ્ય-પક્ષે શૃંગારાદિ રસ. વક્રતાનો એક અર્થ બાલચંદ્રના જેવા સુંદર વેલીના વળાંકો અને કાવ્યપક્ષે ઉક્તિવૈચિત્ર્ય. વિચ્છિત્તિનો અર્થ વેલીપક્ષે પાંદડાં સારી રીતે અલગ અલગ વહેંચાયેલાં હોવાં અને

કાવ્યપક્ષે કવિકૌશલની કમનીયતા. ઉજ્જ્વળતાનો વેલીપક્ષે અર્થ પત્રછાયાવાળા હોવું અને કાવ્યપક્ષે સન્નિવેશસૌંદર્યની અધિકતા. આમોદનો અર્થ વેલીપક્ષે પુષ્પની સુગંધ અને વાક્યપક્ષે તદ્વિદોને આનંદ આપવાની શક્તિ. મધુ એટલે ફૂલપક્ષે મધ-મકરંદ અને વાક્યપક્ષે કાવ્યને આવશ્યક બધી સામગ્રીનો સમુદાય.

શ્રી રાજાનક કુંતક વિરચિત વક્રોક્તિજીવિત કાવ્યાલંકારમાં બીજો ઉન્મેષ પૂરો થયો.

ઉન્મેષ ત્રીજો

એ રીતે, આગલા (બીજા) ઉન્મેષમાં વાકયના અવયવોરૂપ પદોની શકય વક્રતાનો વિચાર કરતાં વાચક એટલે કે શબ્દની વક્રતાની શોભાના પ્રકારોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું. હવે વાકયની વક્રતાની શોભાની ચર્ચા કરવા માટે વાચ્ય એટલે કે વર્ણનીય તરીકે પ્રકરણમાં જે વસ્તુ મુખ્ય હોય તેની વક્રતાનું સ્વરૂપ નિરૂપે છે, કારણ, પદાર્થનું જ્ઞાન થયા પછી જ વાકયાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે બીજા ઉન્મેષમાં વાચક શબ્દોની વક્રતાની વાત કરી. હવે આ ત્રીજા ઉન્મેષમાં, વાચ્યની અર્થાત્ અર્થની વક્રતાની વાત કરી, વાકયની વક્રતાની વાત કરવામાં આવશે.

૧

વસ્તુનું ઉત્કર્ષશાલી સ્વભાવથી સુંદર રૂપે કેવળ વક્રશબ્દો દ્વારા વર્ણન તે વસ્તુની અથવા અર્થની વક્રતા કહેવાય.

વસ્તુનું એટલે કે જેનું વર્ણન કરવા ધાર્યું હોય તે પદાર્થનું, આવું એટલે કે કારિકામાં કહ્યા મુજબનું, વર્ણન તે તેની એટલે કે વર્ણ્ય વસ્તુની વક્રતા એટલે કે વક્રત્વની શોભા કહેવાય. એ વર્ણન કેવી રીતનું ? તો કે એના ઉત્કૃષ્ટ સ્વાભાવિક ધર્મથી યુક્ત હોય એ રૂપે, એ વર્ણન કરેલું હોવું જોઈએ. કેવી રીતે ? તો કે કેવળ વક્ર શબ્દો દ્વારા. વક્ર એટલે નાનાવિધ વક્રતાવિશિષ્ટ. શબ્દ એટલે વિવક્ષિત અર્થને વ્યક્ત કરી શકે એવો કોઈ એક જ શબ્દ. કેવળ એવા શબ્દ દ્વારા જ એ વર્ણન કરેલું હોવું જોઈએ. ‘વિવક્ષિત અર્થને વ્યક્ત કરી શકે’ એમ કહ્યું છે, તેઓ અર્થ એ

છે કે એ શબ્દ વાચ્ય-વાચક સંબંધથી એ અર્થનો બોધ કરાવે એમ નહિ, પણ વ્યંજનાથી પણ બોધ કરાવી શકે. એટલે એનો સાર એ થયો કે વસ્તુના સ્વભાવના સૌંદર્યનું વર્ણન કરવાના આવા પ્રસંગે ઉપમાદિ વાચ્યાલંકારોનો ઝાઝો ઉપયોગ કરવો ઉચિત નથી, કારણ, એથી વસ્તુના સ્વાભાવિક સૌંદર્યના અતિશયને હાનિ પહોચે છે.

અહીં કોઈ એવો વાંધો ઉઠાવે કે તમે સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર જે સ્વભાવવર્ણનને વાચ્યવક્રતા અથવા વસ્તુ-વક્રતા કહો છો, તેને જ પૂર્વાચાર્યોએ સ્વભાવોક્તિ નામે અલંકાર કહેલો છે. તો તમે એનો દોષ કાઢવાનો અનુચિત પ્રયાસ શા માટે કરો છો? કારણ, તેમને મતે વસ્તુનો જે સામાન્ય ધર્મ છે તે જ માત્ર અલંકાર્ય છે, અને એના અતિશયયુક્ત સ્વભાવ-સૌંદર્યનું જે પરિપોષણ કરવામાં આવે છે તે અલંકારરૂપે પ્રતીત થાય છે. એટલે સ્વભાવોક્તિને અલંકાર માનવો એ જ તર્કસંગત છે. આમ જેઓ માને છે તેમનું ખંડન હવે કરવામાં આવે છે.

આ તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ, કાવ્યરચના એ કંઈ ના છૂટકે ગમે તેમ પતાવવાની વસ્તુ નથી. કારણ, કાવ્યનું લક્ષણ જ એ છે કે તે તદ્વિદાહ્લાદકારી હોય.

આનો અર્થ એ છે કે વસ્તુના ગમે તેવા સામાન્ય અચમત્કારક ધર્મનું વર્ણન કરવું એ કાવ્યનું કામ જ નથી. કાવ્યે તો તદ્વિદાહ્લાદકારી ધર્મનું વર્ણન કરવાનું છે. જ્યારે તમે તો કહો છો કે કાવ્યનો વર્ણ્ય વિષય વસ્તુનો સામાન્ય ધર્મ છે. એમ જો હોય તો કાવ્ય તદ્વિદાહ્લાદ-કારી બની જ ન શકે એ તમારા પક્ષનો પહેલો દોષ છે.

એ ઉપરાંત, અનુત્કૃષ્ટ ધર્મયુક્ત વર્ણ્ય પદાર્થને અલંકૃત કરશો તો તે અયોગ્ય ભીંત ઉપર ચીતરેલા ચિત્રની પેઠે શોભા-જનક નહિ થાય. તેથી અત્યંત રમણીય સ્વાભાવિક ધર્મયુક્ત વસ્તુ જ વર્ણન માટે પસંદ કરવું જોઈએ, અને તેને યથાયોગ્ય ઔચિત્ય-પૂર્વક રૂપકાદિ અલંકારથી શોભાવવું જોઈએ. પણ વધારામાં એટલું

કહેવું જોઈએ કે કવિ જ્યારે વસ્તુનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય જ પ્રધાનપણે વર્ણવવા માગતો હોય ત્યારે રૂપકાદિ અલંકારો ઝાઝા ઉપકારક નથી થતા, કારણ, ઝાઝા અલંકારને લીધે વસ્તુનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય અથવા રસાદિનું પરિપોષણ ઢંકાઈ જવાનો ભય રહે છે. આ બાબતમાં અલંકાર્ય વસ્તુ, બધી રીતે, કોઈ વિલાસવતી સ્ત્રીના જેવું છે. તે હમેશાં અલંકાર્ય હોવા છતાં સ્નાન સમયે, વિરહવ્રત પાળતી હોય ત્યારે કે સુરતાવસાન સમયે વધુ પડતા અલંકારો સહન કરી શકતી નથી. કારણ, સ્વાભાવિક સૌંદર્ય જ રસિક હૃદયોને આનંદ આપે છે. જેમ કે—

> "(પાર્વતીને શણગારવા આવેલી) સ્ત્રીઓ તેને સામે બેસાડીને, પ્રસાધનસામગ્રી પાસે જ હોવા છતાં, તેના સ્વાભાવિક સૌંદર્યથી દૃષ્ટિ આકર્ષાતાં ક્ષણભર તો 'આને શણગારવાની શી જરૂર?' એમ વિચારી બેસી રહી." (કુમારસંભવ, ૬-૧૩) ૧

અહીં (પાર્વતીના) એવા સ્વાભાવિક સૌંદર્યથી મનોહર શોભાના અતિશયનું પ્રતિપાદન કરવાનો કવિનો અભિપ્રાય છે. અને એને અલંકારો પહેરાવવાથી કદાચ એનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય ઢંકાઈ જશે એવી શંકાની સંભાવના કરી છે. કારણ, જે વસ્તુના સ્વાભાવિક સૌંદર્યાતિશયનું પ્રધાનપણે વર્ણન કરવું હોય તેના સ્વભાવના એ સહજ સૌંદર્યને ઢાંકી દેનારા અને બીજા ધર્મોની પ્રતીતિની અપેક્ષા રાખનારા અલંકારોની રચના ઉપકારક થતી નથી.

આ ઉપરાંત, રસપરિપોષણને લીધે સુકુમાર એવી પ્રતીતિને વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવના ઔચિત્ય સિવાય બીજી કોઈ રીતે ઉપસ્થાપિત કરવા જતાં, તે પ્રસ્તુત વસ્તુ કે રસની શોભાને બાધક થઈ પડે છે. તેથી જ નવયૌવનમાં પ્રવેશ કરતી તરુણી વગેરે પદાર્થો, તેમ જ સુંદર વસંત વગેરે ઋતુઓના પ્રારંભ પરિપોષ અને સમાપ્તિ વગેરે એવાં સુકુમાર છે કે એનું પ્રતિપાદન

કરનાર વાકયની વક્રતા ઉપરાંતના બીજા અલંકારોથી કવિઓ વડે એ ઝાઝાં શણગારાતાં જોવામાં આવતાં નથી. જેમ કે—

"તારુણ્યમાં પ્રવેશ કરતી મૃગનયનીનું શું રમ્ય નથી હોતું? તેનું સ્મિત સહેજ મુગ્ધ હોય છે, તેની દૃષ્ટિનો વૈભવ તરલ અને મધુર હોય છે, તેની વાણીનો પ્રવાહ અભિનવ વિલાસની ઉક્તિઓથી સ-રસ બનેલો હોય છે, તેની ગતિ નવી ખીલેલી લીલારૂપી કળીના પરિમલથી ભરી ભરી હોય છે." (ધ્વન્યાલોક, ૪–૨) ૨

એવું જ બીજું ઉદાહરણ—

"(વયઃસંધિમાં આવેલી) કન્યાઓ કામવ્યવહારમાં કેળવાયેલી હોતી નથી, માધુર્યના સ્પર્શથી તેમનું મન પ્રફુલ્લ હોય છે, સામાના મનમાં જાગેલા ભ્રમની ગંધ પામી જઈને તેના હૃદયને ભેદી નાખે એ રીતે આંખો મીંચે છે, મનની અનુરાગની ઇચ્છાને પૂરી કરતી નથી, શ્રમ વગર જ અળસાય છે, અને વૃત્તાંત જાણ્યા વગર જ કામને વશ થાય છે." ૩

ત્રીજું ઉદાહરણ—

"છાતી ઉપર બંને બગલો સુધી૦" ૪

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ઉદાહરણ ૧૨૧ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૯૬).

ચોથું ઉદાહરણ—

"ફૂલો હજી લતાઓની ગર્ભગ્રંથિઓમાં જ છે, પલ્લવો હજી અંકુરની અંદર છે, કોયલના કંઠમાં ચંચળ સ્વરની હજી ઇચ્છા માત્ર જાગી છે, પરંતુ બેત્રણ દિવસમાં જ લાંબા સમયથી છોડી દીધેલું કામદેવનું ધનુષ્ય જો અભ્યાસવશ થયું તો ત્રણે લોકને જીતી લેશે." (વિદ્ધશાલભંજિકા,

૧-૧૩; કવીન્દ્રવચના. ૬૮; સદુક્તિકર્ણામૃત ૨, ૭૫૧) ૫

પાંચમું દૃષ્ટાંત—

"જેને ખાવાથી કૂજતા૦" ૬

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૭૩મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૫૮).

છઠ્ઠું ઉદાહરણ—

"વસંત માસ યુવતીઓને નિશાન બનાવનાર, અણીવાળાં, નવપલ્લવોનાં પીંછાવાળા, આંબાની નવી મંજરીનાં કામદેવનાં બાણ તૈયાર કરે છે, પણ હજી આપતો નથી." (ધ્વન્યાલોક, ૨-૨૪) ૭

આવા દાખલાઓમા વર્ણ્ય વસ્તુના સ્વાભાવિક સૌંદર્યનું પ્રધાનપણે વર્ણન કરતા હોય ત્યારે કવિઓ તે ઢંકાઈ જવાના ભયે ઝાઝા અલંકારો યોજતા નથી. અને જો કદાચ યોજે છે તો તે સ્વાભાવિક સૌંદર્યને સારી પેઠે ખીલવવા માટે, નહિ કે અલંકારવૈચિત્ર્ય સાધવા માટે. જેમ કે—

"નવયૌવનાઓનું કયું અંગ સુંદર નથી બની ગયું! આંખોનું કાજળ ધોવાઈ ગયું છે, ગાલોની કાન્તિ સ્ફટિક જેવી સ્વચ્છ થઈ ગઈ છે, હોઠ કૃત્રિમ રંગ વગરના થઈ ગયા છે, અંગો હાથીના બચ્ચાના દાંત જેવાં સફેદ થઈ ગયાં છે." ૮

આ શ્લોકમાં 'હાથીના બચ્ચાના દાંત જેવાં સફેદ' એ ઉપમાથી સ્વાભાવિક સૌંદર્ય જ ખીલી ઊઠે છે.

બીજું ઉદાહરણ—

"તરુણ હાથણીની કોમળ દંતકળીની સ્પર્ધા કરતી." ૯

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૭૩મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૫૮).

અને આ જ વાત તર્કસંગત લાગે છે. કારણ, વર્ણવવાની પ્રસ્તુત વસ્તુના ઔચિત્યને કારણે મહાકવિઓ કોઈ વાર કેવળ

સ્વાભાવિક સૌંદર્યને જ પ્રધાનપણે પ્રગટ કરવા ઇચ્છતા હોય છે, તો કોઈ વાર વિવિધ રચનાવૈચિત્ર્યયુક્ત સૌંદર્યને પ્રગટ કરવા ઇચ્છતા હોય છે. એમાંથી પહેલા પ્રસંગે રૂપકાદિ અલંકારોનું એટલું મહત્ત્વ હોતું નથી. પણ બીજા પ્રસંગે તે જ મુખ્ય રૂપે પ્રતીત થાય છે. તેથી, એ રીતે જોતાં, સ્વાભાવિક સૌંદર્યરૂપ પદાર્થના ઉત્કૃષ્ટ સ્વભાવને અલંકાર્ય માનવો એ જ તર્કસંગત છે. એને અલંકાર માની જ ન શકાય. કોઈ અતિશય વગરના ધર્મવાળી વસ્તુને શણગારો તોયે પિશાચને શણગારવાની જેમ તે તદ્વિદાહ્લાદકારી ન હોવાને કારણે અનુપાદેય જ રહેશે. એટલે વધુ લંબાણ કરવાનો અર્થ નથી.

પણ પ્રસ્તુત ઔચિત્યને કારણે અતિશયયુક્તરૂપે પ્રધાનપણે વર્ણવાતો વસ્તુનો સ્વભાવ, પોતાના મહિમાને કારણે બીજા અલંકારોને સહન કરતો નથી અને પોતે જ અત્યંત શોભાશાલી હોઈ અલંકાર્ય હોય છે, તેમ છતાં એને અલંકાર કહેવો એમ કહેતા હો તો એ તો અમારો જ પક્ષ થયો. (અર્થાત્ સ્વભાવ તો અલંકાર્ય જ છે, છતાં તેને લીધે કાવ્યમાં શોભા આવે છે માટે ઉપચારથી તેને અલંકાર કહેતા હો તો એ અમને માન્ય છે.) અમારો હેતુ સ્વભાવવર્ણનમાં સ્વભાવવર્ણન ઉપરાંતના કોઈ અલંકારનો અસ્વીકાર કરવાનો જ હોઈ અહીં અમે વાંધો લેતા નથી.

વર્ણ્યમાન વસ્તુની આ જ વક્રતા છે કે બીજી પણ કોઈ છે? એના જવાબમાં કહે છે—

૨

કવિના સહજ અને આહાર્ય કૌશલથી શોભતી,
નવી જ કલ્પનાને કારણે લોકપ્રસિદ્ધ પદાર્થોને ટપી
જનારી સૃષ્ટિ તે બીજા પ્રકારની વસ્તુવક્રતા.

વર્ણ્યમાન પદાર્થની નિર્મિતિ કહેતાં સૃષ્ટિ તે બીજા પ્રકારની વસ્તુવક્રતા છે. એ સૃષ્ટિ કેવી છે? તો કે સહજ અને આહાર્ય

કૌશલથી શોભતી. સહજ એટલે સ્વાભાવિક અને આહાર્ય એટલે શિક્ષણ, અભ્યાસ વગેરેથી મેળવેલું, અર્થાત્ કવિની સ્વભાવગત કવિત્વશક્તિ અને અભ્યાસ વગેરેથી મેળવેલી વ્યુત્પત્તિને કારણે પ્રૌઢ બનેલું એવું કૌશલ. તેના વડે શોભતી. વળી કેવી? તો કે નવી નવી કલ્પનાને કારણે લોકપ્રસિદ્ધ પદાર્થોને ટપી જનારા પદાર્થને વિષય કરતી. એવી જે વક્રતા તેણે કરેલી જે સૃષ્ટિ તે બીજા પ્રકારની વસ્તુવક્રતા. આ બધાનું તાત્પર્ય એ કે કવિઓ વર્ણવવાના પદાર્થો નહિ હોય ત્યાંથી નવા ઉત્પન્ન નથી કરતા. તેઓ તો કેવળ સત્તામાત્રથી પ્રતીત થતા પદાર્થોને એવી કોઈ વિશેષતા અર્પે છે જેને લીધે તે સહૃદયાહ્લાદકારી રમણીયતાને પામે છે. આટલો જ કહ્યું છે કે—

"જે વસ્તુની અંદર રહેલું." ૧૦

આ શ્લોક બીજા ઉન્મેષમાં ૧૦૭મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૬૮).

આ રીતે, સત્તામાત્રથી પ્રતીત થતા પદાર્થોમાં કોઈ અલૌકિક શોભાતિશય ઉત્પન્ન કરે એવા સૌંદર્યનું કથન કરવામાં આવે છે, જેથી તે પદાર્થોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આચ્છાદિત થઈ જાય છે, અને અપૂર્વ સૌંદર્યથી મન હરી લેનાર અને પોતાના જ તેજે ઝળહળતા રૂપે તે જ સમયે પ્રતીત થનાર વર્ણનીય પદાર્થના સ્વભાવનું સૌંદર્ય પ્રગટ થાય છે. એટલે કવિને વિધાતા કહે છે. કહ્યું છે કે—

"અપાર કાવ્યસંસારમાં કવિ એક જ પ્રજાપતિ છે. તેને જેમ રુચે છે તેમ આ વિશ્વ પલટાય છે." (અગ્નિપુરાણ, અધ્યાય ૩૩૮; ધ્વન્યાલોક, ૩-૪૨) ૧૧

આમ, વર્ણનીય વસ્તુની વક્રતા બે પ્રકારની હોય છે: (૧) સહજ (એટલે કે પ્રતિભા અથવા શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી) અને (૨) આહાર્યા (એટલે કે શિક્ષણ, અભ્યાસ વગેરેથી પ્રાપ્ત કરેલી વ્યુત્પત્તિથી ઉત્પન્ન થતી). એમાંથી જે આહાર્ય વક્રતા છે, તે

જોકે પ્રસ્તુત વર્ણ્ય વિષયને શોભાવતી હોય છે, તેમ છતાં અલંકાર સિવાય બીજું કશું નથી હોતી. તેથી તેના અનેક ભેદોપભેદો જોવામાં આવે છે. જેમ કે—

"આ(ઉર્વશી)ને રચવામાં શું કાન્તિ દેનાર ચંદ્ર, અથવા કેવળ શૃંગારરસમય મદન, અથવા પુષ્પાકર વસંત પોતે બ્રહ્મા થયો હતો? કારણ, વેદાભ્યાસથી જડ થઈ ગયેલા અને વિષયો વિશે કૌતૂહલ વગરના ઘરડા મુનિ તો આવા સુંદર રૂપની રચના કરવાને કેવી રીતે સમર્થ થાય?" (વિક્રમોર્વશીય, ૧-૮) ૧૨

આ શ્લોકમાં કાન્તાના કાન્તિમત્ત્વ, અસીમ વિલાસસંપત્તિની પાત્રતા, સરસતા, લોકોત્તર સૌંદર્ય અને સુકુમારતાનું પ્રતિપાદન કરવા માટે, તે તે સ્વભાવના પ્રાધાન્યને લીધે ઉચિત સંભાવનાનું અનુમાન કરીને (એટલે કે જે ગુણ જેનામાં પ્રધાન હોય તે તેનો નિર્માતા હોઈ શકે એવી સંભાવનાનું અનુમાન કરીને) ત્રણ જુદા જુદા નિર્માતાઓની એ સૃષ્ટિ હશે એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. (જેમ કે એ ચંદ્રની રચના હોવાથી એનામાં કાન્તિમત્ત્વ, કામદેવની રચના હોવાથી અસીમ વિલાસસંપત્તિ તથા સરસતા અને પુષ્પાકર વસંતની રચના હોવાથી અસામાન્ય સૌષ્ઠવ અને સુકુમારતા હોય એ સંભવિત છે, એટલે એ ત્રણની એના બ્રહ્મારૂપે ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે). અને એ ત્રણેનાં વિશેષણો સાથે 'સ્વયમ્'નો યોજેલો સંબંધ એ જ વાતને ખૂબ સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કરે છે. જેમ કે, જે (ચંદ્ર) પોતે જ મનોહર કાન્તિવાળો હોય તે પોતાના સૌજન્યને કારણે અરોચકી એટલે કે જેને અસુંદર વસ્તુ ગમે જ નહિ એવો હોઈ તેનામાં કાન્તિમાન વસ્તુ નિર્માણ કરવાની નિપુણતા હોય એ ઉચિત છે. એ જ રીતે, જે (મદન) પોતે જ કેવળ શૃંગારરસરૂપ હોય તે પોતાની રસિકતાને લીધે જ સ-રસ વસ્તુ નિર્માણ કરવાની કુશળતા ધરાવતો હોય એ ઉચિત છે, તે જ રીતે, જે (વસંત) પોતે જ પુષ્પાકર હોય તે પોતાના આભિજાત્યને કારણે એવી સુકુમાર વસ્તુનું જ સર્જન

કરે એ ઉચિત છે. એટલા માટે જ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં વાપરેલાં વિશેષણો દ્વારા વ્યતિરેકથી એમ બતાવેલું છે કે કાન્તિમત્ત્વ વગેરે ગુણો બીજી કોઈ રીતે સંભવતા જ નથી. કારણ, બ્રહ્મા તો વેદાભ્યાસને લીધે જડ થઈ ગયેલા હોવાથી કાન્તિમય વસ્તુની રચના કરવામાં અનભિજ્ઞ હોય, વિષયો પ્રત્યે કૌતૂહલ ન હોવાને કારણે સ-રસ પદાર્થોની રચના કરવામાં વિમુખ હોય, અને વૃદ્ધ હોવાને કારણે સુકુમાર અને સરસ પદાર્થોની રચનામાં તેને રસ ન હોય.

આમ, કવિએ પોતાના વર્ણ્ય વિષયને કોઈ અલૌકિક અને અપૂર્વ વિશેષતા અર્પવા ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર યોજ્યો છે; અને એ વિશેષતા પોતે જ પોતાના સ્વાભાવિક સૌંદર્યના મહત્ત્વથી તથા એ ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારની સહાયથી અર્થ એટલે કે વર્ણનીય વિષય નાયિકાનો મહિમા કરવા માટે સંદેહાલંકારનો સાથ સ્વીકારે છે અને તેનાથી પુષ્ટ થાય છે. આમ, અહીં કવિએ પદાર્થમાં એટલે કે વર્ણ્ય વિષય નાયિકાના સૌંદર્યરૂપી પદાર્થમાં, એ અલૌકિક નિર્માતાની રચના છે એવી વિશેષતા ઉત્પન્ન કરી છે, જેથી એ જાણે પહેલી જ વાર નિર્માયું હોય — અપૂર્વ હોય એવું લાગે છે.

વળી, જ્યાં કવિ કાવ્યમાં પહેલી વાર તે વખતે જ વર્ણવાતી કલ્પિત વસ્તુનું વર્ણન કરતો હોય છે ત્યાં પણ, વસ્તુ તો સ્વસત્તાથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હોઈ નવી નથી હોતી, પણ વસ્તુઓ વચ્ચેના સંબંધની જ નવી રીતે કલ્પના કરવામાં આવી હોય છે, અને તેને લીધે કાવ્યમાં નવીન સૌંદર્ય આવે છે. જેમ કે—

"અરે ભાઈ, તું કોણ છે?
હું સ્વર્ગનો માળી છું.
અહીં શાથી?
ફૂલ લેવા આવ્યો છું.

તમને જો બહુ નવાઈ લાગતી હોય તો સાંભળો.
યુદ્ધમાં કોઈ અજ્ઞાત નામવાળા રાજા ઉપર માળાઓ વર્ષાવતી

સ્વર્ગની અપ્સરાઓએ નંદનવનને ફૂલ વગરનું બનાવી દીધું છે એટલે મારે અહીં આવવું પડ્યું." ૧૩

આવા દાખલાઓમાં વર્ણનીય વસ્તુનો વિશિષ્ટ અતિશય સિદ્ધ કરવા માટે અલંકારયોજના કરવી પડે છે. જેમ કે આ ઉદાહરણમાં અલંકારની કલ્પના વગર કોઈ રીતે વાક્યાર્થની સંગતિ સધાતી નથી. કારણ, આવા કલ્પિત વિષયમાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી વસ્તુની ઉપપત્તિ સ્થાપી શકાતી નથી, એટલે (સ્વર્ગનો માળી અહીં ફૂલ ખરીદવા આવે એવા વર્ણનીય વિષયરૂપ) સ્વાભાવિક વસ્તુ અહીં ધર્મીરૂપે સ્થાપી શકાતું નથી. એટલે વિદગ્ધ કવિની પ્રતિભાએ યોજેલા અલંકારનો વિષય બનવાને કારણે જ એ સહૃદયાહ્લાદકારી બને છે. અહીં યોજાયેલા અલંકારની સમજૂતી આ પ્રમાણે છે: ઘનઘોર યુદ્ધમાં વીરને શોભે એવા પરાક્રમની પ્રશંસા સાંભળી એ અજ્ઞાત નામનો રાજા પતિ તરીકે મળવાથી ઉલ્લાસમાં આવેલી સ્વર્ગની અપ્સરાઓએ મંદાર વગેરે પુષ્પોની હજારો માળા તેને પહેરાવવા માટે ફૂલો ચૂંટી લીધાં હોવાથી નંદનવન ફૂલ વગરનું થઈ ગયું એવી ઉત્પ્રેક્ષા અહીં કરવામાં આવી છે. કવિઓ ઉત્પ્રેક્ષાના વિષયભૂત વસ્તુને 'આ તેના જેવું છે' અને 'આ તે જ છે' એમ બે રીતે નિરૂપે છે, એ વાત એ અલંકારોની વ્યાખ્યાને પ્રસંગે ચર્ચવામાં આવશે. આમ, આ શ્લોકમાંની ઉત્પ્રેક્ષા, અપ્રસ્તુતપ્રશંસાની યોજનાને લીધે, વર્ણ્યમાન રાજાના પ્રતાપના અતિશયનો પરિપોષ કરી, પોતે અત્યંત સુંદર રૂપે પ્રગટ થઈ સહૃદયોનાં હૃદયોને આકર્ષે છે.

આ શ્લોકમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસાથી પરિપુષ્ટ થયેલી ઉત્પ્રેક્ષા છે એમ કુંતક કહે છે. જ્યારે બીજા કેટલાક અહીં અતિશયોક્તિ અલંકાર છે એમ માને છે. તેનો જવાબ આપતાં હવે કુંતક કહે છે કે—

ઉત્પ્રેક્ષામાં અતિશય હોય છે એ તો એની વ્યાખ્યામાં જ ભામહે કહી દીધેલું છે:

"ઉત્પ્રેક્ષામાં અતિશય હોય છે." (ભામહ, ૨-૯૧) ૧૪
વળી અતિશયોક્તિ વિશે ભામહે જ કહેલું છે કે—
"એના વિના અલંકાર કેવો ?" (ભામહ, ૨-૮૫) ૧૫

આમ, અતિશયોક્તિ બધા અલંકારોને અનુગ્રાહક એટલે કે ઉપકારક થઈ પડે છે. તેથી કોઈ એમ કહે કે અહીં મુખ્ય અલંકાર અતિશયોક્તિ છે તો તેથી કંઈ ફેર પડતો નથી.

કવિપ્રતિભાએ ઉત્પ્રેક્ષેલા અત્યંત અસંભવિત પદાર્થોનું વર્ણન પણ આ દૃષ્ટિએ જ સંગત લાગે છે, સ્વતંત્ર રીતે નહિ. અથવા "હેતુપૂર્વક કરેલું અલૌકિક વસ્તુનું વર્ણન તે અતિશયોક્તિ" એવું ભામહનું લક્ષણ સ્વીકારીએ તો આ શ્લોકમાં પણ અતિશયોક્તિ જ છે એમ માનવું પડે. તેમ છતાં અહીં પ્રસ્તુત રાજાનો અતિશય સાધવા ઉપરાંત બીજી કશી વિશેષતા એથી સધાતી નથી.

પહેલાં (બીજા ઉન્મેષમાં) શબ્દની અને અહીં (ત્રીજા ઉન્મેષમાં) અર્થની વક્રતાની સમજૂતી આપ્યા પછી હવે (શબ્દ અને અર્થ મળીને બનતા) વાકયની વક્રતાનું નિરૂપણ કરવાનો આરંભ કરે છે—

૩, ૪

(સુકુમાર, વિચિત્ર વગેરે) માર્ગમાં યોજાયેલા વક્ર શબ્દ, અર્થ, ગુણ અને અલંકારની સૌંદર્યસંપત્તિથી જુદી જ અને એ રીતે કહેવું એ જ જેનો પ્રાણ છે, એવી વાકયની વક્રતા જુદી જ હોય છે, સુંદર ફલક ઉપર દોરેલા ચિત્રના રંગોના સૌંદર્યથી જુદા જ, ચિત્રકારના મન હરી લેનારા અનિર્વચનીય કૌશલના જેવું કાવ્યકર્તાનું અનિર્વચનીય કૌશલ તે જ વાકયવક્રતા.

વાકયની વક્રતા એ જુદી જ વસ્તુ છે. અહીં વાકય એટલે પરસ્પર અન્વિત પદસમુદાય. એની વક્રતા શબ્દ વગેરેની વક્રતાથી જુદી જ છે. કારિકામાં બીજું કોઈ ક્રિયાપદ છે નહિ એટલે 'છે' ક્રિયાપદ અધ્યાહાર છે એમ સમજી અર્થ કરવો. સુકુમાર વગેરે

માર્ગમાં યોજાયેલા વક્ર કહેતાં પ્રસિદ્ધ વ્યવહારથી જુદી રીતે વપરાયેલા શબ્દો, અર્થો, ગુણો અને અલંકારોની જે શોભા તેના કરતાં જુદી જ આ વાક્યની વક્રતા હોય છે. કોઈ અનિર્વચનીય રીતે અપૂર્વ રીતે કહેવું એ જ એનું જીવિત સર્વસ્વ હોય છે.

એ વક્રતા કાવ્યકર્તાના કોઈક અલૌકિક કૌશલ કહેતાં નૈપુણ્ય રૂપ હોય છે. કવિનું અપૂર્વ કૌશલ તે જ વાક્યવક્રતા. ચિત્રની ઉપમાથી આ વાત સમજાવતાં કહે છે કે જેમ ચિત્રનાં ઉપકરણોના સૌંદર્ય કરતાં ચિત્રકારનું કૌશલ જુદું જ હોય છે તેમ. ફલક, આલેખ્ય અને વર્ણની છાયા વગેરેની જે મનોહર શોભા તેના કરતાં એ જુદું જ તત્ત્વ છે. અહીં ફલક એટલે ચિત્રની આધારભૂમિ, જેના ઉપર ચિત્ર ચીતર્યું હોય તે, આલેખ્ય એટલે ચિત્રસૂત્રના નિયમાનુસાર દોરેલી રેખાઓથી થતી આકૃતિ. અને વર્ણ એટલે રંજક દ્રવ્યો. છાયા એટલે કાન્તિ.

અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ ચિત્રનાં ફલક, આલેખ, વર્ણ વગેરે સર્વ ઉપકરણોથી અલગ અને ચિત્રમાં રજૂ કરેલા પ્રકૃત પદાર્થોના જીવનરૂપ ચિત્રકારનું કૌશલ અલગ રૂપે પ્રધાનપણે પ્રતીત થાય છે, તેમ માર્ગ, શબ્દ, અર્થ, ગુણ અને અલંકાર વગેરે બધા પદાર્થોથી જુદું, કાવ્યમાં વર્ણવેલા પ્રકૃત પદાર્થોના જીવનરૂપ, સહૃદયસંવેદ્ય કવિકૌશલરૂપ વક્રત્વ વાક્યમાં પ્રતીત થાય છે.

તેથી જ પદાર્થોના સ્વાભાવિક સૌંદર્યના વર્ણનમાં કે શૃંગાર વગેરે રસોના વર્ણનમાં અને નાના પ્રકારના અલંકારોની યોજનામાં શોભા ઉત્પન્ન કરવામાં આ વાક્યવક્રતાનો પરાકોટિનો પરિપોષ સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. પદ અને વાક્યના એક ભાગમાં રહેલો જે કોઈ વક્રતા-પ્રકાર હોય છે તે પણ કવિકૌશલને કારણે જ હોય છે. કારણ, યુગોજૂના પદાર્થોના સ્વભાવ અને અલંકારના પ્રકારો તેના તે રહેવા છતાં તેનાં નવાં નવાં ચમત્કારક રૂપાંતરો જોવા મળે છે તે પણ આ કવિકૌશલને જ કારણે મળે છે. માટે કહ્યું છે કે—

"સૃષ્ટિના આરંભથી ઉત્તમ કવિઓ રોજ રોજ એનો સાર ગ્રહણ કરતા રહે છે તેમ છતાં હજી પણ અકબંધ રહેલું વાણીનું સૌંદર્ય જય પામે છે." ૧૬

આ શ્લોકનો અર્થ એવો છે કે સૃષ્ટિ શરૂ થઈ ત્યારથી મોટા કવિઓ પોતપોતાની વ્યક્તિગત પ્રતિભા પ્રમાણે રોજ રોજ જેનું સારસર્વસ્વ લઈને વાપરતા હોય છે, તેમ છતાં અનંત નવી નવી કલ્પનાઓના સ્ફુરણને કારણે જે એવો ને એવો અકબંધ રહે છે તે વાણીના સૌંદર્યનો ભંડાર જય પામે છે, એટલે કે સર્વોત્કૃષ્ટ ઠરે છે. આ રીતે આ શ્લોકનો અર્થ જોકે સુસંગત થાય છે, તેમ છતાં એમાં કોઈ અલૌકિક કવિકૌશલ વિલસતું જોવા મળે છે. કારણ, કવિ પોતાના અભિમાનના ધ્વનિ સાથે એવું કહે છે કે— સૃષ્ટિની શરૂઆતથી ઉત્તમ કવિઓ રોજ રોજ એનો સાર લેતા આવ્યા છે, છતાં આજે પણ એ અકબંધ જેવો જ છે. એનો અર્થ એ કે તત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોવાને કારણે કોઈ કવિ એ વાણીના ભંડારમાંથી કશું જ લઈ શક્યો નથી. હવે મારી પ્રતિભાએ જ, એના તત્ત્વાર્થનું જ્ઞાન હોઈ, પહેલવહેલો એ ભંડાર ખોલ્યો છે, અને મારી લોકોત્તર કાવ્યરચનાના સાફલ્યને લીધે વાણીનું સૌંદર્ય જય પામે છે, એવો સંબંધ છે.

જોકે રસ, પદાર્થોના સ્વભાવ અને અલંકાર એ ત્રણેનું જીવિત કવિકૌશલ જ છે, તેમ છતાં અલંકાર સાથે એને વિશેષ સંબંધ છે. કારણ, એના વગર, જે વર્ણ્ય વસ્તુનો અલંકાર થવાને લાયક હોય છે, પણ જે કેવળ વ્યાખ્યાબદ્ધ સ્વરૂપે જ ખરેખર વપરાયો હોય છે, તે અલંકારમાં કોઈ તદ્વિદાહ્લાદકારી તત્ત્વ ન હોવાથી, તેમાં કોઈ સૌંદર્ય પ્રતીત થતું નથી અને પ્રવાહપતિત બીજા પુષ્કળ સામાન્ય પદાર્થોના જેવો જ તે પણ લાગે છે. જેમ કે—

"દુર્વાના જેવી શ્યામ (વર્ણની) સુંદરી, પ્રિયંગુ (શ્યામા) લતા જેવી લાગે છે." ૧૭

આમાં કેવળ સાદૃશ્યને આધારે ઉપમા યોજી છે. પણ કશું કવિ-કૌશલ નથી એટલે એ સહૃદયોને આનંદ આપી શકે એમ નથી.

પણ એ જ ઉપમા નવી કલ્પનાપૂર્વક વપરાય તો તે મનોહર બની જાય છે અને લોકોત્તર વિન્યાસવિચ્છિત્તિને લીધે અતિશય સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરી કોઈ અપૂર્વ તદ્વિદાહ્લાદકારિત્વને પ્રગટ કરે છે. જેમ કે—

"આને રચવામાં." ૧૮

આ શ્લોક આ જ ઉન્મેષમાં ૧૨મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૮૧).

બીજું ઉદાહરણ—

"શું તારુણ્યતરુ તણી." ૧૯

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૯૨મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૭૯).

આમ, આ અલંકારવક્રતા સ્વતંત્રરૂપે પણ સંભવતી હોવા છતાં કવિકૌશલ-આધારિત વાક્યવક્રતામાં એનો સમાવેશ કરવો એ જ તર્કસંગત લાગે છે. માટે જ પહેલાં કહ્યું છે કે—

"વાક્યની વક્રતા (પદની વક્રતા કરતાં) જુદી છે. તેના હજારો ભેદો છે. એમાં (ઉપમા વગેરે) આખો અલંકાર વર્ગ સમાઈ જાય છે." ૨૦

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૨૦મી કારિકા તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૫૪).

સ્વભાવવક્રતાનું ઉદાહરણ—

"હે ભાઈ, ગોપવધૂઓના વિલાસના સખા, રાધાની એકાન્તક્રીડાના સાક્ષી એવા યમુનાના તીર પરના લતા-મંડપો કુશળ તો છે ને? હવે તો મદનશય્યા રચવા માટે કોમળ કૂંપળો તોડવાની જરૂર ન રહેતાં મને લાગે છે કે તેમની લીલી ઝલક ઝાંખી પડી ગઈ હશે અને તેઓ જરઠ થઈ ગયા હશે." ૨૧

આ શ્લોકમાં જોકે વસ્તુમાં સંભવે એવો અને સહૃદયો અનુભવી શકે એવો સ્વભાવ જ માત્ર વર્ણવેલો છે અને તે પણ બહુ ઉચ્ચકોટિનો નથી, તેમ છતાં એમાં વિરલ વિદગ્ધોનાં હૃદયો જ અનુભવી શકે એવું, પદાર્થમાં લીન રહેલું, નવીન કલ્પનાને લીધે મનોહર, સૂક્ષ્મ અને સુભગ કોઈ એવું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે, જેને લીધે વાક્યવક્રતારૂપી કવિકૌશલને કોઈ અપૂર્વ પરમ સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ, કવિકૌશલ સિવાય એમાં બીજો કોઈ ચમત્કાર જોવા મળતો નથી.

કવિકૌશલનિરૂપિત રસનું ઉદાહરણ—

> "એ સાહસી ક્ષત્રિયાના બચ્ચાને લોકો જેવો વર્ણવે છે તેવો જ તે સાચે જ હશે, વાત ખોટી નહિ હોય, પરંતુ લાંબા સમયથી દેવોની સેના સાથેનાં યુદ્ધોને વીસરી ગયેલા મારા બાહુઓ છાંટાભાર સમય માટે શૌર્યની ગરમીથી ઊપડેલી ચળ શમાવવા અધીરા થયા છે." ૨૨

આ શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ પહેલા ઉન્મેષમાં ૪૭મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૪૩).

અહીં ઉત્સાહ નામે સ્થાયી ભાવ છે. એનો આલંબન વિભાવ રામ છે. તેના સૌન્દર્યાતિશય એટલે કે પરાક્રમાતિશયની પ્રશંસામાં જે કંઈ કહેવાયું છે તે બધું રાવણ સાચું માને છે. છતાં તે વિજય મેળવવાની ઇચ્છા સેવે છે. એની વિદગ્ધ કથનશૈલીના વૈચિત્ર્યથી એ ઉત્સાહ નામક સ્થાયી ભાવ અત્યંત પરિપોષ પામીને રસ રૂપે આસ્વાદાય છે તેથી અહીં વાક્યવક્રતારૂપ કોઈ અપૂર્વ કવિકૌશલ સૂચિત થાય છે. આ પહેલાંના પ્રકરણમાં આવી ગયેલાં બીજાં ઉદાહરણમાંના દરેકમાં, એ જ રીતે કહેવું એ જેનું જીવિત છે એવી વાક્યવક્રતા સહૃદયોએ જાતે જ સમજી લેવી.

"આ (કવિકૌશલ) પોતાના સ્વાભાવિક મહત્ત્વયુક્ત અને ઔચિત્ય ગુણ ધરાવતા વક્રતાના બધા પ્રકારોને પણ ઉત્તેજિત કરવાને સમર્થ છે. ૨૩

સૃષ્ટિના પ્રારંભથી જ અસ્તિત્વ ધરાવતા રસ, વસ્તુસ્વભાવ અને અલંકાર આ કવિકૌશલ દ્વારા તદ્વિદાહ્લાદકારી નવીનતાને પામે છે.” ૨૪

આ બે અંતરશ્લોક છે.

આમ, કાવ્યને ઉપયોગી શબ્દ, અર્થ અને અભિધા (કથન-શૈલી) એ ત્રણેનાં સ્વરૂપ સમજાવ્યા પછી હવે વર્ણ્ય વસ્તુનું વર્ગીકરણ કરે છે—

૫

કાવ્યમાં વર્ણવેલા અપરિમ્લાન સ્વભાવ અને ઔચિત્યને કારણે સુંદર પદાર્થોનાં બે સ્વરૂપ છે. (૧) ચેતન અને (૨) જડ.

કાવ્યનો વિષય બનતા પદાર્થોનાં સ્વરૂપ કહેતાં સ્વભાવનું અહીં વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. એ પદાર્થોના બે પ્રકાર છે એવું વિદ્વાનોનું કહેવું છે: (૧) ચેતન અને (૨) જડ. ચેતન એટલે જેમનામાં જ્ઞાન હોય એવા અર્થાત્ પ્રાણીઓ અને જડ એટલે તે સિવાયના ચેતનશૂન્ય પદાર્થો. ધર્મીઓના આ બે પ્રકારને કારણે જ ધર્મના પણ બે પ્રકાર પડે છે. એ પદાર્થના સ્વરૂપને અપરિમ્લાન સ્વભાવ અને ઔચિત્યને લીધે સુંદર કલ્પેલું છે. અપરિમ્લાન એટલે નવા પરિપોષથી સુંદર એવો જે સ્વભાવ એટલે કે વસ્તુનો ધર્મ, તેનું ઔચિત્ય એટલે તે પ્રસંગે ઉપયોગી દોષ-રહિત સ્વરૂપ, તેને કારણે સુંદર એટલે કે તદ્વિદોને આનંદ આપનાર.

આ જ બે ભેદોનો અલગ અલગ વિચાર કરે છે—

૬

એમાંથી પહેલા પ્રકારના દેવતા વગેરે અને સિંહ વગેરે એવા મુખ્ય અને ગૌણ એવા બે પ્રકાર પાડવામાં આવે છે.

પહેલાં ચેતન અને જડ એવા જે બે પ્રકાર પાડ્યા તેમાંના પહેલા એટલે કે ચેતન પદાર્થોને લગતા પ્રકારના બે ભેદ પાડવામાં આવે છે, કારણ, ત્રીજો ભેદ છે જ નહિ. એ બે ભેદો એટલે દેવતા વગેરેનો મુખ્યચેતન વર્ગ અને સિંહ વગેરેનો ગૌણ-ચેતન વર્ગ. દેવતા વગેરેમાં દેવ, દૈત્ય, સિદ્ધ, વિદ્યાધર, ગંધર્વ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે અને તે મુખ્યચેતન કહેવાય છે. જ્યારે સિંહ વગેરેમાં સિંહ વગેરે બધાં પશુઓ અને પ્રાણીઓનો સમાવેશ થાય છે અને તે ગૌણચૈતન કહેવાય છે. એનું કારણ એ છે કે મુખ્યચેતનમાં બુદ્ધિ વગેરેનું જેટલું પ્રાધાન્ય હોય છે તેટલું ગૌણચેતનમાં હોતું નથી.

આમ, એક તો દેવતા વગેરે મુખ્યચેતનોનું એક સ્વરૂપ કવિતાવર્ણનનો વિષય બને છે અને બીજું પશુ પ્રાણી પક્ષી સાપ વગેરે અમુખ્ય અથવા ગૌણચેતનોનું સ્વરૂપ કવિતાવર્ણનનો વિષય બને છે. એ જ વાતને વિશેષ ફોડ પાડીને સમજાવે છે—

૭

મુખ્યચેતન પદાર્થોનું વર્ણન અક્લિષ્ટ રતિ વગેરેના પરિપોષથી સુંદર બને છે અને બીજા એટલે કે ગૌણચેતન પદાર્થોનું વર્ણન તેમની જાતિને સ્વાભાવિક એવી ક્રિયાના ઉલ્લેખથી ઉજ્જવલ બને છે.

મુખ્ય એટલે દેવ, દાનવ વગેરે જે ચેતન પદાર્થો છે તેઓ આવી રીતે સત્કવિઓના વર્ણનનો વિષય બને છે. કેવી રીતે? તો કે અક્લિષ્ટ રત્યાદિના પરિપોષથી સુંદર બને એ રીતે. અહીં અક્લિષ્ટ એટલે કે ક્લેશ વગર, ખેંચતાણ વગર સરલ રીતે સમજાય અને તાજગીને કારણે સુંદર લાગે એવા રતિ વગેરે સ્થાયી ભાવનો પરિપોષ એટલે કે શૃંગાર વગેરે રસત્વની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ રસરૂપે આસ્વાદ યોગ્ય બનવું તે — કારણ, 'સ્થાયી જ રસત્વને પામે છે' એમ કહેલું છે. એને લીધે મનોહર લાગે એ રીતે એ મુખ્યચેતન પદાર્થોનું વર્ણન સત્કવિઓ કરે છે. એનાં ઉદાહરણ

'વિક્રમોર્વશીય'ના ચોથા અંકમાં ઉન્મત્ત પુરૂરવાનાં પ્રલાપવચનો છે. જેમ કે—

"કદાચ તે રોષે ભરાઈને પોતાની દૈવી શક્તિથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ હશે, પણ તે લાંબો સમય કોપ કરતી નથી; કદાચ તે સ્વર્ગમાં ઊડી ગઈ હશે, પણ મારા પ્રત્યે તેને ખૂબ પ્રેમ છે; મારી સામેથી તેનું અપહરણ કરવાની તો દાનવોની પણ તાકાત નથી; છતાં તે મારી નજર આગળથી બિલકુલ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે એ કેવું કમનસીબ!" ('વિક્રમોર્વશીય', ૪–૨) ૨૫

અહીં રાજા પુરૂરવા પોતાની પ્રિયા ઉર્વશીના વિરહની વેદનાના આવેશમાં તેના ન દેખાવાનું કારણ સમજી શકતો નથી. એટલે પહેલાં તે ઉર્વશીની સ્વાભાવિક સુકુમારતાને અનુરૂપ એક સંભવિત કારણની કલ્પના કરે છે, પણ તરત જ તે તર્કસંગત ન લાગતાં તેને છોડી દઈ તેના અદૃશ્ય થવાનું બીજું કારણ કલ્પે છે અને તેનાથી પણ તેના ન દેખાવાનો બરાબર ખુલાસો ન થતાં તે નિશ્ચિત નિરાશામાં ડૂબી જઈ મૂઢ થઈ જાય છે. આમ, અહીં વિપ્રલંભ શૃંગાર રસ પરિપોષની પરાકોટિએ પહોંચે છે. એ જ રસને આગળ બીજા શ્લોકથી ઉદ્દીપિત કર્યો છે. જેમ કે—

"જો એ મૃગનયની મેઘવૃષ્ટિથી ભીની થયેલી રેતી-વાળી વનભૂમિને પગથી અડી હોત તો તેના ભારે નિતંબને લીધે તેના પગલામાં પાછલો એડીનો ભાગ ઊંડો અને આગલો ભાગ અળતાવાળો દેખાત." (વિક્રમોર્વશીય, ૪–૬) ૨૬

આ શ્લોકમાં જો તે કદાચ પૃથ્વીને અડી હોય એવી આશંકાથી તે પાછી મળવાનો સંભવ પેદા થાય છે. પણ જો આવી હોત તો પાણીથી પોચી થયેલી રેતીવાળી વનભૂમિ ઉપર તેના નિતંબ ભારે હોવાને કારણે પાછલા ભાગમાં ઊંડાં અને આગલા ભાગમાં અળતાવાળાં તેનાં પગલાંની હાર દેખાત. પણ એ તો દેખાતી

નથી એટલે એની નિરાશા ઘેરી બને છે અને તે એ પછીનાં વિલાપવાક્યોનું કારણ બને છે.

કરુણ રસનાં ઉદાહરણ તાપસવત્સરાજના બીજા અંકમાં વત્સરાજના વિલાપમાં જોવા મળે છે. જેમ કે—

> "ધારાગૃહને જોઈને દીનવદને લીલાગૃહમાં આંટો મારીને લાંબો નિસાસો નાખી, કેસરની લતાઓની વીથિઓમાં નજર નાખતો, ઓ બેટા, તું મારી પાસે શા માટે આવે છે, અને ખુશામત કરે છે? તારી ક્રૂર મા તો મારી પેઠે તને પણ છોડીને દૂર દૂરને દેશ ચાલી ગઈ છે." (તાપસવત્સરાજ, ૨-૭૧) ૨૭

અહીં કવિએ રસપરિપોષના કારણરૂપ વિભાવાદિ સામગ્રી સારી રીતે રજૂ કરી છે. જેમ કે આ શ્લોકની અવતરણિકા તરીકે આવેલું વિદૂષક વાક્ય આ પ્રમાણે છે—

> "આ પણ એક દુઃખદ અકસ્માત છે કે દેવીએ પુત્રની જેમ પાળેલો મૃગ આપની પાછળ આવી રહ્યો છે." ૨૮

એને લીધે હરણનું બચ્ચું, ધારાગૃહ વગેરે કરુણ રસના ઉદ્દીપન વિભાવનું કામ સારી રીતે બજાવે છે. તેથી જ રુમણ્વાનના 'આ તો જખમ ઉપર મીઠું ભભરાવવા જેવું થાય છે,' એ વાક્ય પછી તરત જ આ નીચેનું વાક્ય મૂકવામાં આવ્યું છે—

> "હે દેવી, તારા કાને પહેરેલા પદ્મરાગમણિને દાડમનું બીજ માની વારે વારે તેને ચાંચ વડે ખેંચનાર અને પગ વડે તારા આ ગાલ પર પ્રહાર કરનાર તારો નર્મસાથી પોપટ દુઃખી થઈને વારે વારે રડે છે, છતાં તું કેમ નિશ્ચિતપણે તેને જવાબ આપતી નથી?" (તાપસવત્સરાજ, ૨-૭૧) ૨૯

અહીં પોપટની આવી ધૃષ્ટતા એ અત્યંત વહાલો હતો એમ

બતાવવા માટે નિરૂપેલી છે. ગાલને લગાડેલું 'આ' એવું વિશેષણ એણે પોતે અનુભવેલી ગાલની સુકુમારતાના ઉત્કર્ષનું દ્યોતક છે. આ રીતે જ ઉદ્દીપન વિભાવના નિરૂપણ દ્વારા જ કરુણ રસને રમણીયતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડી શકાય છે.

વિપ્રલંભ શૃંગાર અને કરુણ એ બે રસો સુકુમાર છે એટલે એ બેનાં ઉદાહરણ અહીં આપ્યાં છે. બીજા રસોનાં ઉદાહરણ જાતે સમજી લેવાં.

એ રીતે, ગૌણચેતન સિંહ વગેરેનો જે બીજો પ્રકાર છે, તે આ રીતે કવિઓના વર્ણનનો વિષય બને છે. કેવી રીતે? તો કે તેમની જાતિને સ્વભાવગત એવી ક્રિયાના ઉલ્લેખથી શોભે એ રીતે. એટલે કે તે તે જાતિની જે સ્વભાવ અનુસાર ચેષ્ટા હોય તેનું વાસ્તવિક રૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવે, તે ઉજ્જવળ કહેતાં તદ્વિદો-ને આનંદ આપનાર બને છે. જેમ કે—

> "કોઈ વાર એ (સિંહ) પારિયાત્ર પર્વતની ગુફારૂપી ઘરમાં આંખ મીંચીને, આગલા બે પગ એકબીજા ઉપર રાખી તેના ઉપર દાઢની કળીથી શોભતી દાઢી રાખી સૂતો." ૩૦

અહીં પર્વતની ગુફામાં ઊંઘતા સિંહના પોતાની જાતિને અનુરૂપ આસનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

બીજું ઉદાહરણ—

"ગ્રીવાભંગે રૂપાળે વળી વળી દગ પૂંઠે ધપંતા રથે દૈ,
પેઠેલો પૂર્વકાયે શરપતનભયે પૂંઠ ભાગેથી ઝાઝો,
દુર્વા ચાવેલ અર્ધા શ્રમવિવૃત મુખેથી સર્યા વેરી માર્ગે,
જો, જો, લાંબી ફલંગે નભ મહીં ઘણું તો દોડતો અલ્પ ભોમે."
(અભિજ્ઞાનશાકુંતલ, ૧–૭) ૩૧

(અનુ. શ્રી ઉમાશંકર જોશી)

આ જ વાત બીજી રીતે સમજાવે છે—

૮

ગૌણચેતન અને મોટા ભાગના જડ પદાર્થોનું પણ રસના ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવે ત્યારે તે સુંદર લાગે છે.

અમુખ્ય એટલે ગૌણચેતન પ્રાણીઓનું વર્ણન પ્રસ્તુત વિષયના અંગ તરીકે કરવું જોઈએ, જેથી તેઓ રસનું ઉદ્દીપન કરવાને સમર્થ થાય; રસો એટલે શૃંગાર વગેરે રસો ઉદ્દીપન એટલે પરિપોષ. એ રીતે કરેલું વર્ણન સુંદર એટલે કે સહૃદયોને આનંદ આપે એવું લાગે છે. જેમ કે—

> "આંબાની મંજરી ખાવાથી મીઠા થયેલા કંઠે નર કોકિલે જે મધુર ટહુકો કર્યો તે માનિનીઓના માનનો ભંગ કરનાર કામદેવનું વચન બની ગયો." (કુમારસંભવ, ૨-૩૨) ૩૨

મોટા ભાગના જડ પદાર્થોનું વર્ણન રસના ઉદ્દીપન વિભાવ તરીકે જ કરવામાં આવે તો તે સુંદર લાગે છે. અહીં જડ એટલે પાણી, ઝાડ, વસંત ઋતુ વગેરે સમજવાં. જેમ કે—

> "આ મારા મનને દુર્લભ વસ્તુ માગતું રોકવું મુશ્કેલ છે. એક તો કામદેવ એને વીંધી રહ્યો છે, તેમાં વળી પાકીને પીળાં પડી ગયેલાં પાંદડાં મલય પવનથી ખરી જતાં બગીચાના આંબાઓને નવા અંકુર ફૂટવા માંડશે પછી તો પૂછવું જ શું ?" (વિક્રમોર્વશીય, ૨-૬) ૩૩

બીજું ઉદાહરણ—

> "કુરબકનાં વૃક્ષોને અંકુર ફૂટવાની તૈયારી છે, સેવાળથી છવાયેલા કિનારાવાળાં તળાવો શોભી રહ્યાં છે, નદીઓ ફીણના લિસોટાથી સીમંતિની (સેંથીવાળી સુંદરી) જેવી લાગે છે; એવે સમયે, હે કૃશાંગી, લાંબી ફેલાયેલી લતાઓથી છવાયેલાં વન પણ કંદર્પ રૂપી ધનુર્ધારીની ક્રીડાભૂમિ બની જાય છે." ૩૪

આવી રીતે પદાર્થોના સ્વાભાવિક સૌંદર્યના વર્ણનની વાત કરી હવે તેનો ઉપસંહાર કરે છે—

૯

વર્ણનીય વસ્તુના આ રમણીયતાપૂર્ણ શરીરને જ, ઉપાદેય હોવાને કારણે, કવિઓએ વર્ણનનો વિષય માનવો જોઈએ.

કવિએ વર્ણ્ય વિષયનું એવું સ્વરૂપ જ વર્ણવવું જોઈએ, જે રમણીયતાથી ઊભરાતું હોય, જેમાં કોઈ ક્ષતિ ન હોય, અને જે સહૃદયોને આકર્ષે એવું હોય. (એના ઉપર જ કવિઓએ પોતાની શક્તિ અજમાવવી જોઈએ.) પોતાના સૌંદર્યથી શોભતા એવા પદાર્થોને જ બીજા અલંકારો વધારાની શોભારૂપ થઈ પડે છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે પદાર્થોનો પોતાનો સુંદર સ્વભાવ એ જ એની સાચી અથવા મુખ્ય શોભા છે, પણ એના વર્ણનમાં યોજેલા બીજા અલંકારો તો મૂળ શોભામાં ઉમેરો કરનારા જ છે.

આ જ બાબતનો બીજી રીતે વિચાર કરે છે—

૧૦

ધર્માદિના ઉપાય હોવાને કારણે વ્યવહારયોગ્ય બીજું એક સ્વરૂપ પણ વર્ણનનો વિષય બને છે.

ચેતન અને અચેતન પદાર્થોનું બીજું એક રૂપ વર્ણનનો વિષય બને છે. એ રૂપ કેવું છે? તો કે વ્યવહારયોગ્ય એટલે કે લોકવ્યવહારને યોગ્ય. શાથી? તો કે ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોની સિદ્ધિનાં સાધન બનવાની એની યોગ્યતાને કારણે-કહેવાનો અર્થ એ છે કે કાવ્યમાં વર્ણવવાને યોગ્ય સ્વરૂપવાળા જે મુખ્યચેતન એટલે કે દેવદાનવમાનવ વગેરે રૂપ બધા પદાર્થો છે તે ચાર પુરુષાર્થના સંપાદનમાં સાધનરૂપ બનતા હોય એ રીતે પ્રધાનપણે વર્ણવાવા જોઈએ. એ જ રીતે, જે ગૌણચેતન રૂપ સિંહ વગેરે પદાર્થો છે, તે પણ ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ વગેરેના ઉપાય બનતા

હોય એ રીતે પ્રધાનપણે વર્ણવાવા જોઈએ; જેમ કે, શૂદ્રક વગેરે રાજાઓનાં અને શુકનાસ વગેરે મંત્રીઓનાં ચરિત્રો ચતુર્વર્ગના અનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ આપનાર બને એ રીતે જ વર્ણવવામાં આવે છે. ગૌણચેતન પદાર્થો જેવા કે હાથી, હરણ વગેરેનાં વર્ણનો, યુદ્ધ અને મૃગયા વગેરેનાં અંગરૂપે થતી તેમની ક્રિયાઓને લીધે સુંદર સ્વરૂપે જ કાવ્યોમાં જોવા મળે છે. તેથી જ, એવા સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ જ પ્રધાનપણે થતો હોવાને કારણે કાવ્ય, કાવ્યનાં ઉપકરણ અને કવિની સરખામણી ચિત્ર, ચિત્રનાં ઉપકરણ અને ચિત્રકાર સાથે પહેલાં કરવામાં આવી હતી. આ રીતે, પોતાના સ્વભાવના પ્રાધાન્યથી અને રસના પ્રાધાન્યથી એમ બે રીતે, વર્ણનનો વિષય બનતા વસ્તુનું સ્વાભાવિક સૌંદર્યથી રસમય સ્વરૂપ એવું જે શરીર તે અલંકાર્ય જ ગણાય.

એટલે કે પદાર્થનાં સ્વભાવપ્રધાન અને રસપ્રધાન એમ બે સ્વરૂપો કાવ્યમાં વર્ણનનો વિષય બને છે. અને એ બંને અલંકાર્ય જ ગણાય. અલંકાર ન ગણાય.

એમાં પદાર્થનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ કેમ અલંકાર ન ગણાય એનું પ્રતિપાદન પહેલાં (કારિકા ૯માં) કરી ચૂક્યા છીએ. હવે મુખ્યચેતન પદાર્થોના કાર્યમાં રહેલો રસ પણ અલંકાર્ય જ ગણાય, અલંકાર ન ગણાય, એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. ભામહ વગેરે પૂર્વાચાર્યોએ એને અલંકાર ગણ્યો છે, તેનું હવે ખંડન કરવામાં આવે છે—

૧૧

રસવત્ અલંકાર નથી, કારણ, એમાં વસ્તુના પોતાના સ્વરૂપથી અલગ બીજા કશાની પ્રતીતિ થતી નથી તેમ શબ્દાર્થની સંગતિ પણ સચવાતી નથી.

રસવત્ અલંકાર નથી. પહેલાંના આચાર્યોએ જેને રસવત્ અલંકાર કહ્યો છે તે ખરું જોતાં અલંકાર જ નથી. શાથી? તો

કે એમાં વર્ણ્યમાન વિષયનું જે પોતાનું સ્વરૂપ એટલે કે વ્યાપાર તેનાથી વધારાનું બીજું કશું પ્રતીત થતું નથી (જેને અલંકાર્ય કહી શકાય); અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સત્કવિઓનાં બધાં જ અલંકૃત વાક્યોમાં આ અલંકાર્ય અને આ અલંકાર એમ બે જુદી જુદી વસ્તુ અલગ રીતે બધા ભાવકોના મનમાં પ્રતીત થાય છે. પણ રસવત્ અલંકારવાળા વાક્યમાં ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક જોવા છતાં આ બે અલગ વસ્તુઓનો ભેદ સમજી શકાતો નથી.

જેમ કે, (તમે જેને રસવત્ અલંકાર કહો છો તેમાં) શૃંગારાદિ રસ જ જો પ્રધાનપણે વર્ણ્ય વિષય એટલે કે અલંકાર્ય હોય તો એના સિવાય બીજો કોઈ અલંકાર હોવો જોઈએ. અને જો તમે એમ કહો કે એ રસ પોતે જ તદ્વિદાહ્‌લાદકારી હોઈ એને જ અલંકાર કહીએ છીએ, તોયે તેના સિવાય બીજું કંઈક અલંકાર્ય વસ્તુ તમારે બતાવવું જોઈએ, જેને એ અલંકૃત કરતો હોય. પરંતુ ભામહ વગેરે પ્રાચીન આલંકારિકોએ જેને રસવત્ અલંકાર કહ્યો છે તેનાં ઉદાહરણોમાં આવું કોઈ તત્ત્વ લેશ પણ જોવામાં આવતું નથી, જેને અલંકાર્ય કહી શકાય. જેમ કે—

"જેમાં શંગારાદિ રસ સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યો હોય તે રસવત્."
(ભામહ, ૩–૬) ૩૫

(૧) એવી રસવત્‌ની વ્યાખ્યા છે. એમાં સ્પષ્ટને બદલે સ્પૃષ્ટ એવું પાઠાન્તર પણ મળે છે. એટલે જેમાં શૃંગાર વગેરે રસો સ્પષ્ટ હોય અથવા જેમાં એમનો સ્પર્શ હોય એવો અર્થ કરીએ તો તેમાં કાવ્ય સિવાય સમાસના અર્થ રૂપ બીજો કોઈ પદાર્થ પ્રતીત થતો નથી.

(૨) અને જો એમ કહો કે એ રસવત્ અલંકાર એ જ કાવ્ય છે, તોપણ એથી મુશ્કેલી ટળતી નથી. કારણ, એક વાર એમ સ્વીકાર્યું કે કાવ્યના ઘટક શબ્દ અને અર્થ છે અને તેમના જુદા જુદા અલંકારો છે, પછી હવે એમ કહો કે કાવ્ય એ જ

અલંકાર છે, તો એમાં ઉપક્રમ અને ઉપસંહારના વિરોધ રૂપ દોષ આવે છે.

(૩) અથવા જો 'જેના વડે શૃંગારાદિ સ્પષ્ટરૂપે દર્શાવાયા છે તે' એ રીતે સમાસ છોડો તોપણ એ 'તે' કોણ છે તે જણાવવું જ પડશે. જો એમ કહો કે કથનનું વૈચિત્ર્ય એ જ એ 'તે' છે, તો એનું પણ સારી રીતે સમર્થન થઈ શકે એમ નથી. કારણ, કથન કરતાં તેની શોભા વધારનાર વૈચિત્ર્ય જુદું જ હોવું જોઈએ. કથન જ (પોતાની શોભા વધારનાર અલંકાર) ન હોઈ શકે.

(૪) સ્પષ્ટ રૂપે દર્શાવેલા રસોના પ્રતિપાદનનું વૈચિત્ર્ય—એવો એ સમાસનો અર્થ છે એમ કહો તો તેથી મુશ્કેલી ટળતી નથી. કારણ, શૃંગારાદિ સ્પષ્ટરૂપે દેખાય એનો અર્થ એ રસની એના સ્વરૂપે નિષ્પત્તિ થાય એમ જ સમજાય છે.

(૫) રસવત્ એટલે રસવાળા કાવ્યનો અલંકાર તે રસવત્-અલંકાર એવો અર્થ કરો તો કાવ્ય રસવાળું હોય પછી તેને આ અલંકાર લાગે છે, માટે એ રસવત્ અલંકાર એટલે કે રસવત્નો અલંકાર કહેવાય છે, એમ કહેવાથી એનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય એવો કોઈ અર્થ નીકળતો નથી. અથવા એ અલંકારને લીધે જ કાવ્ય રસવાળું બને છે એમ કહો તો પછી એ અલંકાર રસવત્નો અલંકાર રહેતો નથી, એ પોતે જ રસવાન બની જાય છે. અને એને લીધે કાવ્ય રસવાન બને છે, એમ કહેવું પડે.

(૬) અથવા, "આનો પુત્ર 'અગ્નિષ્ટોમયાજી' થશે" — એમ બોલાય છે, તેમ અહીં પણ જે કાવ્ય જે અલંકારને લીધે રસવાળું થવાનું છે તે અલંકાર, કાવ્ય પાછળથી રસવાળું થવાનું છે માટે રસવાળા કાવ્યનો એટલે રસવત્ અલંકાર કહેવાય છે, એમ કહો તો તે પણ ટકી શકે એમ નથી. કારણ, 'અગ્નિષ્ટોમયાજી' શબ્દનો મૂળ અર્થ ભૂતકાળમાં જેણે અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કર્યો હોય તેવો માણસ એવો થાય છે, તેમ છતાં જે માણસ ભવિષ્યમાં અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ કરનાર છે તેને માટે પણ વાપરી શકાય છે. પણ આ દાખલામાં

તેમ થઈ શકે એમ નથી. કારણ, રસવાળા કાવ્યનો અલંકાર તે રસવત્ અલંકાર એવું એનું સ્વરૂપલક્ષણ છે, એટલે કાવ્ય રસવાળું હોય તો જ એ રસવત્ અલંકાર કહેવાય. આમ, એના સ્વરૂપનો આધાર કાવ્ય રસવાળું હોય એના ઉપર છે, અને કાવ્યના રસવાળા થવાનો આધાર એ અલંકાર ઉપર છે. એ અલંકાર લાગે તો જ કાવ્ય રસવાળું થાય. આમ, એમાં ઇતરેતરાશ્રયનો દોષ આવે છે, એનું નિવારણ કોણ કરી શકે?

(૭) અથવા જેમાં રસ છે તે રસવત્ (કાવ્ય), અને તેની સાથે જોડાયેલો જે અલંકાર તે રસવત્ અલંકાર, એમ કહો તો-પણ એમાંથી કાવ્ય અને અલંકાર એ બે સિવાય કોઈ ત્રીજા તત્ત્વનું દર્શન થતું નથી અને એ બંને પક્ષોનું ખંડન કરી ચૂકયા છીએ (કે રસવાન અલંકાર હોય તો બીજું કશુંક અલંકાર્ય હોવું જોઈએ અને જો અલંકાર્ય હોય તો અલગ અલંકાર હોવો જોઈએ.) અને એનાં ઉદાહરણો પણ લક્ષણ કહેતાં વ્યાખ્યા જેવાં જ નકામાં હોવાથી એની જુદી ચર્ચા કરતા નથી. જેમ કે—

> "મરી ગઈ છે એમ માની જેને ફરી મળવા માટે મેં મરણનું સ્મરણ કર્યું હતું, તે જ આવંતી મને આ જન્મમાં જ શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ?" (દંડીનો કાવ્યાદર્શ, ૨-૨૮૦) ૩૬

(દંડીએ આ શ્લોકને રસવત્ અલંકારનું ઉદાહરણ માન્યું છે. પણ) એમાં કાવ્યના વર્ણ્યવિષયના શરીરરૂપ રતિપરિપોષની ચિત્તવૃત્તિ સિવાય બીજું કશું અલગ વસ્તુ પ્રતીત થતું નથી. એટલે એને અલંકાર્ય જ ગણીએ એ તર્કસંગત છે.

(૮) અને ઉદ્ભટે—

"સ્વશબ્દ, સ્થાયી ભાવ, સંચારી ભાવ, વિભાવ તથા અભિનય એટલે કે અનુભાવમાં રહેતા રસને સ્પષ્ટરૂપે દર્શાવે તે રસવદ-લંકા(ર)" ૩૭

એમ કહીને પોતે પહેલાં કહેલી વ્યાખ્યાને જ વધુ સ્પષ્ટ કરી છે. એ સંબંધે કહેવાનું કે રસ સ્વશબ્દવાચ્ય છે એવું અમે પહેલાં કદી સાંભળ્યું નથી. એટલે આ રસના સર્વજ્ઞો અને તેના પરમાર્થને જાણનાર એ વિદ્વાનોને પૂછવું જોઈએ કે આ સ્વ-શબ્દનિષ્ઠતા કોની છે, રસોની કે રસવત્(અલંકાર)ની? જો રસની કહેતા હો તો 'જેનો આસ્વાદ લેવાય તે રસ'—એવી રસની વ્યાખ્યા છે, એટલે રસો સ્વશબ્દનિષ્ઠ છે એમ કહો તો એનો અર્થ એ થયો કે શૃંગાર વગેરે રસો શૃંગાર વગેરે શબ્દોમાં જ રહેલા છે, અને જે કોઈને એ શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે તેને તેનો આસ્વાદ પણ આવે છે. મતલબ કે શૃંગાર વગેરે રસોનો સ્વશબ્દથી કરાતો ઉલ્લેખ સાંભળીને તેના આસ્વાદનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. એ ન્યાયે તો 'ઘેવર' વગેરે પદાર્થોનું નામ લેવા માત્રથી તેના આસ્વાદનો આનંદ મળી રહે છે. અને એટલે એ ઉદારચરિત મહા-પુરુષોએ કોઈ પણ સુખના ઉપભોગનું સુખ મેળવવાની ઇચ્છા સેવનાર સૌ માટે નામમાત્ર લેવાથી ત્રૈલોક્યના રાજ્યની પ્રાપ્તિ સુધીનાં બધાં સુખો વગર મહેનતે પ્રાપ્ત કરી આપ્યાં છે, માટે નમસ્કાર હો એ મહાત્માઓને!

વળી, રસવત્ (અલંકાર) રસાદિ શબ્દોમાં રહેલો છે એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. કારણ, જો રસ પોતે જ એ શબ્દોમાં રહેતો નથી તો રસની સાથે સંકળાયેલા એ અલંકારની તો વાત જ શી? રસને અલંકાર કહી શકાય એ વાતનું તો પહેલાં જ ખંડન કરી ચૂકયા છીએ. એ વ્યાખ્યાના બાકી રહેલા ભાગ સ્થાયી–સંચારી વગેરેની ટીકા તો અમે પહેલાં કરી ગયા છીએ એટલે ફરી એની ચર્ચા કરતા નથી.

(૯) અને દંડીએ—

"રસના સંશ્રય (સંબંધ)ને લીધે એ રસવત્ અલંકાર કહેવાય છે." ૩૮

એવી જે વ્યાખ્યા કરી છે તે પણ તર્કની દૃષ્ટિએ ટકી શકે એવી નથી. કેમ કે રસ જેનો સંશ્રય છે તે રસસંશ્રય કહેવાય. તેને લીધે આ રસવત્ અલંકાર બને છે. તેમ છતાં એ તો બતાવવાનું જ રહે છે કે જેનો સંશ્રય રસ છે તે પદાર્થ રસ સિવાય બીજો કયો છે? જો એમ કહો કે એ પદાર્થ કાવ્ય પોતે જ છે, તો એનું ખંડન અમે પહેલાં કરી ચૂકયા છીએ. (કે કાવ્ય પોતે અલંકાર ન હોઈ શકે. અલંકાર તો કાવ્યના એક ઘટક શબ્દ કે અર્થનો ધર્મ છે.) વળી, કાવ્ય પોતે જ પોતાને શણગારે એટલે કે કાવ્ય પોતે જ અલંકાર્ય પણ રહે અને અલંકાર પણ બને એ શકય નથી.

(૧૦) અથવા રસસંશ્રયને છઠ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ ગણી રસનો સંશ્રય તે રસસંશ્રય એમ વિગ્રહ કરીએ, અથવા રસ જેનો આશ્રય લે છે તે રસસંશ્રય એમ વિગ્રહ કરીએ, તોયે રસનો સંશ્રય શું છે, અથવા રસ શાનો આશ્રય લે છે, તે તો કહેવું જ પડશે. (અને એ કાવ્ય છે એમ કહો તો એનું ખંડન થઈ જ ગયું છે.) અને એ વ્યાખ્યાનું ઉદાહરણ પણ વ્યાખ્યાના જેવું જ હોઈ અમે તેની જુદી ચર્ચા કરતા નથી.

(૧૧) અહીં रससंश्रयात्‌ને બદલે

रसपेशलम् । ૩૮

એવો પાઠ લઈએ તોયે એમાં કશો ફેર પડતો નથી.

(૧૨) અથવા એમ કહો કે અલંકાર્ય આખરે તો પ્રતિપાદક વાકયમાંથી પ્રતીત થતા પદાર્થો રૂપ હોય છે. તેમાં રસનો અનુ-પ્રવેશ થતાં તે પદાર્થોનું પોતાનું સ્વરૂપ ઓગળી જઈને તે અલંકાર શી રીતે બની શકે એ પણ ચિંત્ય છે, એટલે કે સ્વીકાર્ય બને એવું નથી. એટલું જ નહિ, ધારો કે અલંકાર્ય રસના અનુપ્રવેશથી અલંકાર બની જાય છે એમ માની લઈએ તોયે પ્રધાન અને ગૌણનો એમાં વિપર્યાસ થાય છે (એટલે કે અલંકાર્ય જે પ્રધાન છે તે અલંકાર એટલે ગૌણ બની જાય છે), એટલે એ વાત સ્વીકારી શકાય એમ નથી.

હવે કારિકામાંનો 'શબ્દાર્થોની સંગતિ પણ સચવાતી નથી' એ ભાગ સમજાવે છે. શબ્દ અને અર્થનો એટલે કે વાચક અને વાચ્યનો સમન્વય કહેતાં સંગતિ સધાતી નથી એટલે પણ રસવત્ અલંકાર એ શબ્દનું સમર્થન થઈ શકે એમ નથી. રસવદલંકાર એ શબ્દમાં પહેલાં જેમાં રસ છે તે રસવત્ એમ રસને વત્ પ્રત્યય લગાડચા પછી તેનો જે અલંકાર તે રસવદલંકાર એમ ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કરવામાં આવે છે. અથવા રસવાન અલંકાર તે રસવદલંકાર એવો વિશેષણ (કર્મધારય) સમાસ કરવામાં આવે છે. એમાંથી જો પહેલો પક્ષ એટલે કે એ ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ છે એમ સ્વીકારીએ તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે રસ સિવાય બીજો કયો પદાર્થ અહીં હોય છે, જેનો એ અલંકાર થઈ શકે? એ પદાર્થ તે કાવ્ય પોતે જ છે એમ જો કહો તો એ અલંકાર્ય કાવ્યમાં એનાથી જુદો એવો બીજો કયો પદાર્થ છે, જેને રસવદલંકાર નામ આપી શકાય? એવો કોઈ વિશેષ અલગ પદાર્થ જોવા મળતો નથી, જેને રસવદલંકાર નામ આપી શકાય. (અર્થાત્ આ રીતે વિચારીએ તો અલંકાર્ય અને અલંકાર એવા બે અલગ પદાર્થો મળતા નથી) એટલે ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ માનવાથી રસવદલંકાર શબ્દ તથા તેના અર્થ વચ્ચે કોઈ સંગતિ સધાતી નથી.

અથવા જો એમ કહો કે ષષ્ઠીતત્પુરુષ અને કર્મધારય બંને સમાસમાં બીજાં ઉદાહરણ મારફતે શબ્દાર્થની સંગતિ સાધી શકાય એમ છે, જેમ કે—

> "આ લતા જાણે મારી પ્રિયા ઉર્વશી છે. એનાં પલ્લવ મેઘના જળથી ભીનાં થયેલાં છે, કેમ જાણે એનો અધર આંસુથી ધોવાઈ ગયો ન હોય, ઋતુ વીતી જવાને કારણે એને ફૂલ આવવાં બંધ થઈ ગયાં છે, કેમ જાણે એણે આભૂષણોનો ત્યાગ ન કર્યો હોય, એના ઉપર ભ્રમરો ગુંજારવ કરતા નથી, કેમ જાણે એ ચિંતાને કારણે મૂંગી ન થઈ

ગઈ હોય. મને એમ લાગે છે કે પગે પડેલા મારો તિરસ્કાર કરવાથી એ ક્રોધી સ્વભાવની અત્યારે પસ્તાઈ રહી છે.'' (વિક્રમોર્વશીય, ૪-૩૮) ૪૦

અથવા—

''ખરેખર, મારા અનેક અપરાધોને સંભારીને મારી અસહિષ્ણુ પ્રિયા જ આ નદીના રૂપમાં પલટાઈ ગઈ છે. તરંગો એના ભ્રૂભંગ છે, ક્ષુબ્ધ પંખીઓની હાર એનો કંદોરો છે, ક્રોધથી ખસી ગયેલા વસ્ત્રની જેમ એ ફીણને ફંગોળે છે, અને વારંવાર ઠોકર ખાતી એ વાંકેચૂકે રસ્તે જઈ રહી છે.'' (વિક્રમોર્વશીય, ૪-૨૮) ૪૧

આ બંને દૃષ્ટાંતોમાં રસ અને અલંકાર બંને સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. તેથી એ બેને અલગ અલગ જોવામાં અહીં કોઈ મુશ્કેલી નથી. એટલે ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસની રીતે જે રસવાળું છે તેનો અલંકાર એ રીતે રસવદલંકાર સમજીએ તો રસવત્ નામ અને તેના અર્થ વચ્ચે અસંગતિ રહેતી નથી.

કારણ, અહીં લતા, નદી વગેરે રસવત્ પદાર્થો છે અને રૂપક એ તેના અલંકાર છે. આમ, અલંકાર્ય અને અલંકાર બંને અલગ અલગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

અલંકાર એ રસપરિપોષનું કારણ હોઈ તે રસને કારણે અલંકારને રસવત્ કહી શકાય. એ રીતે રસવાન અલંકાર એવો કર્મધારય સમાસ પણ લઈએ તોયે તેમાં કશી અસંગતિ આવતી નથી.

કારણ, અહીં નાયિકામાં લતા કે નદીના આરોપરૂપ અલંકાર છે અને તે રસપરિપોષક છે એટલે તે રસને કારણે એ અલંકારને રસવત્ અલંકાર કહેવામાં કશી જ અસંગતિ નથી.

આ રીતે, આ બંને ઉદાહરણોમાં લતા અને નદી ઉદ્દીપન વિભાવ છે, અને નાયક પોતાની પ્રિયતમાના વિચારથી પ્રભાવિત અંતઃકરણવાળો હોઈ તન્મય (એટલે કે ઉર્વશીમય) છે એટલે

બધા જ નિશ્ચેતન પદાર્થોને જોઈને તેમાં પ્રિયતમાના સામ્યનો અધ્યારોપ અથવા તેના ધર્મનો અધ્યારોપ કરે છે, જે ઉપમા કે રૂપક અલંકાર યોજ્યા વગર બીજી કોઈ રીતે થઈ શકે એમ નથી, કારણ, એ અલંકારોની વ્યાખ્યા જ એવી છે.

અહીં કહેવાનો અર્થ એ છે કે અહીં નદી અને લતા એ પદાર્થો અલંકાર્ય છે, અને ઉપમા અને રૂપક એ અલંકાર છે. હવે નદી અને લતા એ પદાર્થોનો શૃંગાર રસ સાથે સંબંધ જોડાવાથી એ પદાર્થો રસવત્ છે. અને આ અલંકારો એના અલંકાર છે એટલે એમને રસવત્ અલંકાર માનવામાં દોષ નથી.

આના જવાબમાં હવે સિદ્ધાંતી કહે છે કે—

તમારી વાત સાચી છે. પણ રસવાન એવો જે અલંકાર તે રસવદલંકાર એમ કર્મધારય સમાસ માનીએ તો અલંકાર શબ્દનો પ્રયોગ છોડી દઈ માત્ર રસવાન શબ્દનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. (રસવાન અલંકાર એમ કહેવામાં રસ ગૌણ બની જાય છે અને અલંકાર પ્રધાન બની જાય છે એ ઉચિત નથી. એટલે આ કાવ્યમાં રસવાન અલંકાર છે એમ કહેવાને બદલે આ કાવ્ય રસવાન છે એમ જ કહેવું જોઈએ.) અલંકાર રસવાન છે એવી પ્રતીતિ જો સ્વીકારીએ તો તે તર્કસંગત નથી (કારણ, એમાં અલંકારને અને રસને એકરૂપ માની લેવા પડે છે), અને રૂપકાદિ અલંકારોને પછી સ્થાન જ રહેતું નથી.

જે રસવાન છે તેનો અલંકાર, એમ ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ માનીએ તોયે સ્પષ્ટ સમન્વય સધાતો નથી. કારણ, જે કોઈ કાવ્ય છે તે રસવાન તો છે જ. એ રસવત્ત્વનો અતિશય સાધવા માટે તદ્વિદાહ્લાદકારી કાવ્યની રચના કરવામાં આવે છે અને તેને અલંકાર ચડાવવામાં આવે છે. આમ, રસવત્ કાવ્યનો અલંકાર તે રસવદલંકાર એમ જો સમજીએ તો રૂપકાદિ બધા જ અલંકારો પણ રસવત્ અલંકાર ગણાય. કારણ, તે અલંકારો પણ રસવત્ કાવ્યમાં જ યોજાયેલા હોય છે. અને દરેક અલંકાર રસના અતિ-

શયમાં વધારો કરતો હોઈ તે પણ રસવાન ગણાય. આમ, વિશેષણ (કર્મધારય) સમાસ લઈએ તોયે પરિણામ તો આ જ આવે છે.

અને આમ માની લઈએ (એટલે કે રસવદલંકાર છે એમ માની લઈએ) તોયે એથી તે તે અલંકારની જાણીતી વ્યાખ્યામાં કશો નવો ઉમેરો થતો નથી. કારણ, દરેક અલંકારની પોતાની ચોક્કસ વ્યાખ્યા હોય છે અને કાવ્યના વસ્તુના સૌંદર્યમાં વધારો કરવાનો સામાન્ય ગુણ પણ તે ધરાવતો હોય છે. આ બે તત્ત્વો ભેગાં મળીને અલંકારને અલંકાર બનાવે છે. જો આમાંથી માત્ર સામાન્ય ગુણ ઉપર જ ભાર મૂકવામાં આવે તો પ્રત્યેક અલંકારની વિશેષ વ્યાખ્યાનું કશું મૂલ્ય જ ન રહે. તેથી એવા દાખલાઓને રસવત્ અલંકાર ન ગણી શકાય. કારણ, તજ્જ્ઞોએ એ વાત સ્વીકારી નથી. બલ્કે તેમણે બીજા અલંકારોને પ્રધાન ગણાવેલા છે.

અથવા, ચેતન પદાર્થના વર્ણનમાં રસવદલંકાર અને અચેતન પદાર્થોના વર્ણનમાં ઉપમા વગેરે બીજા અલંકારો, એવો કેટલાક વિષય-વિભાગ કરે છે, તે પણ વિદ્વાનોના હૃદયને આકર્ષતું નથી, એટલે કે તર્કસંગત નથી. કારણ, અચેતન પદાર્થોમાં પણ રસનું ઉદ્દીપન કરવાનું સામર્થ્ય જેમાં હોય એવી સુંદરતા અને સરસતાનો ઉલ્લેખ સારા કવિઓ કરતા હોય છે, એટલે ઉપમા વગેરે બીજા અલંકારો માટે બહુ ઓછો વિષય રહેશે અથવા રહેશે જ નહિ. (અને અચેતન પદાર્થોમાં રસ સંભવે જ નહિ એમ માનીએ તો) શૃંગારાદિ રસના પ્રવાહથી મનોહર સારા કવિઓની અચેતન પદાર્થોના વર્ણન કરતી ઘણી કૃતિઓને નીરસ જાહેર કરવી પડશે, એવું પૂર્વસૂરિઓએ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

આ ઉલ્લેખ આનંદવર્ધનાચાર્યના ધ્વન્યાલોકનો છે. તેમાં બીજા ઉદ્યોતની પાંચમી કારિકા ઉપરની વૃત્તિમાં આ ચર્ચા આવે છે. જુઓ 'આનંદવર્ધનનો ધ્વનિવિચાર' પૃ. ૭૪-૭૬)

અથવા એક બીજા જ પ્રકારના વૈચિત્ર્ય કહેતાં સૌંદર્યને

રસવદલંકાર માનવામાં આવે, જેમ એ પૂર્વાચાર્ય આનંદવર્ધને કહ્યું છે કે—

"જો કોઈ કાવ્યમાં પ્રધાન વાકયાર્થ બીજો હોય અને રસાદિ તેનાં અંગરૂપે આવેલાં હોય તો તે કાવ્યમાં રસાદિ અલંકાર ગણાય એવો મારો મત છે." (ધ્વન્યાલોક, ૨–૫) ૪૨

એટલે કે જે કાવ્યમાં બીજો વાકયાર્થ પ્રધાનપણે અલંકાર્ય-રૂપે આવેલો હોય તેમાં તેના અંગ તરીકે યોજાતો શૃંગારાદિ રસ અલંકાર ગણાય, કારણ, એવા દાખલાઓમાં જે ગૌણ હોય છે તે પ્રધાનને ભાવાભિવ્યક્તિ દ્વારા વિભૂષિત કરતો હોય છે, એટલે અલંકારનો નિર્ણય કરવો સહેલો પડે છે. જેમ કે—

> "તરતના જ અપરાધી કામી જેવો શંભુનાં બાણોનો અગ્નિ તમારાં પાપોને બાળી મૂકો, જે અગ્નિને ત્રિપુરની કમલ જેવી આંખોવાળી યુવતીઓ તરફથી હાથે વળગવા જતાં ઝટકી નાખવામાં આવે છે, વસ્ત્રના છેડાને પકડવા જતાં જોરથી હડસેલી કાઢવામાં આવે છે, ચરણે પડ્યો હોય છે છતાં ગભરાટ કે ક્રોધને કારણે ધ્યાનમાં લેવાતો નથી અને આલિંગન દેવા જતાં આંસુભરી આંખે જેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે." (ધ્વન્યાલોક ૨–૫) ૪૩

આનંદવર્ધનને મતે આ શ્લોકમાં શિવના પ્રભાવનો અતિશય એ જ પ્રધાન વાકયાર્થ છે અને શ્લેષસહિતનો ઈર્ષ્યાવિપ્રલંભ અને કરુણ તેના અંગરૂપે આવેલા છે, એટલે એ રસવદલંકારનું ઉદાહરણ છે. આ બે વિરોધી રસો શિવ પ્રત્યેની રતિના અંગરૂપે આવેલા હોઈ તેમનો ભેગો સમાવેશ દોષરૂપ નથી. કુંતકનો મત જુદો છે.

અહીં શિવનાં બાણોના અગ્નિથી બળતી અસુરસ્ત્રીઓની, 'આંસુભરી કમળ જેવી આંખો' વગેરે શબ્દોથી સમજાતી વિહ્વળ-તાનો કરુણરસ, ત્રિપુરારિ શિવના પ્રભાવના વર્ણનનું અંગ છે. (આનંદવર્ધન સૂચવે છે તેમ) ઈર્ષ્યાવિપ્રલંભ અહીં અંગ નથી, કારણ, તેનો તો અહીં અનુભવ જ થતો નથી. એટલે કહેવાનો

અર્થ એ છે કે કવિપ્રતિભાથી પોષાઈને પ્રકર્ષ પામતા કરુણરસથી ઉદ્દીપિત થઈ સુંદર બનેલો શિવના પ્રભાવનો અતિશય સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે.

કામી તથા શરાગ્નિનું તેજ બંને સરખાં શબ્દવાચ્ય છે એટલા માત્રથી, જેમનામાં વિરુદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે એવા એ બે વિરુદ્ધ ધર્મી પદાર્થોની એકતા કોઈ પણ રીતે સ્થાપી નહિ શકાય. કારણ, પરમેશ્વર પ્રયત્ન કરે તોયે એ સ્વભાવ બદલી શકાય એમ નથી. અને એ બંને અર્થો (શ્લેષને લીધે) શબ્દવાચ્ય હોવા છતાં તેટલા માત્રથી તદ્વિદોને તે(વિરુદ્ધ ધર્મના અધ્યાસની અથવા વિરુદ્ધ ધર્મી પદાર્થોના ઐક્ય)ની અનુભૂતિ થતી નથી. એમ જો હોત તો તો 'ગોળની ગાંગડી' વગેરે શબ્દ ઉચ્ચારાતાં તેના સ્વાદનો અને પ્રીતિ વિષાદ વગેરેનો અનુભવ થાત. એ (વિરોધી રસોના ઐકચની) પ્રતીતિ થાય છે એમ માનીએ તોયે બે વિરોધી રસોના સમાવેશનો દોષ અનિવાર્ય બની જાય છે. બે રસોના સમાવેશનો દોષ પણ અહીં ગુણપ્રધાન ભાવનો પ્ર (અહીં પાઠ ખંડિત છે. શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિએ કરેલી પૂર્તિ જોતાં અહીં અર્થ એવો લાગે છે કે અહીં બે રસોના સમાવેશનો દોષ છે. તેનો પરિહાર એ બેમાંથી એક પ્રધાન છે અને બીજો ગૌણ છે, એમ કહેવાથી પણ થઈ શકે એમ નથી. શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિએ પણ અર્થ એ જ કરેલો છે.)

અને જો શિવનો પ્રભાવ જ પ્રધાન છે અને આ બે રસો તેનાં અંગ છે, એટલે એ રસવદલંકાર થઈ શકે, એમ જો કહેતા હો તો તે પણ બરાબર નથી. કારણ, કરુણ એક જ વાસ્તવિક રીતે જોતાં પ્રધાન છે. બીજાનો કહેતાં શૃંગારનો તો કોઈ પાયો જ નથી, એટલે અસ્તિત્વ ધરાવતી અને ન ધરાવતી બે વસ્તુઓની પેઠે એ બેના સામ્યની વાત જ ન થઈ શકે. એટલે આ અનુચિત વિષયનું પિષ્ટપેષણ કરવાનો કોઈ અર્થ નથી.

કદાચ આ ઉદાહરણથી એ ગ્રંથકારને પોતાને જ સંતોષ નહિ થયો હોય અને તેથી પોતે બાંધેલા લક્ષણ સાથે સંગતિ બતાવવા તેમણે રસવદલંકારનું બીજું ઉદાહરણ આપી તે સમજાવ્યું છે. જેમ કે—

> "'હસે છે શાનો? હવે હું તને મારાથી દૂર જવા દેવાની નથી. ઘણે દિવસે તારું દર્શન થયું છે. ઓ નિષ્કરુણ, તને આ પ્રવાસનો શોખ ક્યાંથી લાગ્યો? કોણે તને મારાથી અળગો કર્યો?' તારા દુશ્મનની સ્ત્રીઓ સ્વપ્નમાં પતિને કંઠે વળગી પડીને આ પ્રમાણે ઠપકો આપે છે, પણ પછી જાગી જતાં જુએ છે કે પોતાના બાહુપાશ તો ખાલી છે, એટલે હૈયાફાટ રુદન કરે છે." (ધ્વન્યાલોક, ૨-૫) ૪૪

આનંદવર્ધનને મતે આ શ્લોકમાં રાજાની પ્રશસ્તિ જ પ્રધાન છે અને કરુણ તેનું અંગ છે એટલે આ શુદ્ધ રસવદલંકારનું ઉદાહરણ છે.

અહીં 'આપે જેમના પતિઓને મારી નાખ્યા છે એવી આપના દુશ્મનોની સ્ત્રીઓ શોકને લીધે લાચાર બનીને કરુણરસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી આવું દુઃખ અનુભવે છે' એ તાત્પર્ય હોઈ, એ જ પ્રધાનપણે વાક્યાર્થ છે; અને એના ભાગ રૂપે કરુણનું નિરૂપણ થયું છે એટલે કરુણ જ પ્રધાન છે. પ્રવાસ વિપ્રલંભ શૃંગાર અહીં પ્રધાન નથી. પરસ્પર અન્વિત શબ્દોના સમૂહરૂપ વાક્ય દ્વારા ગૌણરૂપે પ્રતીત થતો હોઈ એ (કરુણ રસ) અલંકાર કહેવાય છે. અને એ નિર્વિષય ન હોવાથી (એટલે કે એના વિભાવ મોજૂદ હોવાથી) રસના આલંબન વિભાવાદિરૂપ પોતાની કારણ સામગ્રીનો અભાવ ન હોવાથી એના સ્વરૂપની (એટલે કે વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારીના સંયોગથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે એ રસના સ્વરૂપની વ્યાખ્યાની) ઉપપત્તિ સધાતી નથી, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી. બે વિરોધી રસોના સમાવેશનો દોષ પણ ટકી શકે એમ જ નથી. કારણ, બંને રસો વાસ્તવ રૂપે વિદ્યમાન હોવાથી તેમના અનુભવની પ્રતીતિ થતી હોઈને એ બે વચ્ચે આત્મવિરોધ

નથી કારણ કે એ બે વચ્ચે પ્રાધાન્ય વિશે સ્પર્ધા નથી તેથી એ બંને વિરોધી રસોની પ્રતીતિ પણ તદ્વિદોને આહ્લાદ આપનારી થઈ પડે છે. કેમ કે અહીં કેવળ કરુણ (કે વિપ્રલંભ) રસ જ છે એવો નિર્ણય કરવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી. અને પ્રવાસ-વિપ્રલંભના કારણરૂપ આલંબન વિભાવાદિ સામગ્રી સ્વપ્ન વખતે શબ્દમાં મુકાયેલી છે, અને સ્વપ્ન ઊડી જતાં જ મૂળનો કરુણ રસ પાછો હાજર થઈ જાય છે, એમ માનીએ તો બંને રસોની પ્રતીતિ તર્કસંગત છે એમ કહેવાય. હવે અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે એ પ્રવાસ-વિપ્રલંભ શરૂઆતમાં ઉત્પન્ન થાય જ શી રીતે, એ તો કહો. તો કહેવાનું કે આ વાંધો બરાબર નથી. કારણ, અહીં જેની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે તે મહાપુરુષના પ્રતાપની વાતોથી ચકિત થઈ ગયેલા તેના દુશ્મનો અને તેમની સ્ત્રીઓ ફાવે તેમ નાસભાગ કરે અને જુદાં પડી જાય, એ તર્કની દૃષ્ટિથી અસંગત નથી.

અહીં સુધી કુંતકે આનંદવર્ધનાચાર્યનો પક્ષ માંડયો છે. આનંદ-વર્ધનનો પક્ષ એવો છે કે એ શ્લોકમાં રાજાની સ્તુતિ પ્રધાન છે અને શત્રુની સ્ત્રીઓનો કરુણ અને વિપ્રલંભ એ બંને તેને ઉપકારક હોઈ ગૌણ છે, એટલે અહીં અલંકાર ગણાય. કુંતકને આ માન્ય નથી. એ એમ માને છે કે અહીં એક કરુણ રસ જ છે. અને હવે એ મતનું પ્રતિપાદન કરે છે.

અહીં કરુણ રસ જ છે એવું નિશ્ચિતપણે માની લઈએ એટલે એના પરિપોષની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચવાથી એકાગ્રતાને લીધે જડ બની ગયેલા ચિત્તવાળી શત્રુની સ્ત્રીઓ, પોતે જેનાથી ટેવાયેલી છે તે વાસનાઓમાં જ ડૂબેલી રહે છે, અને લાંબા સમય પછી સ્વપ્નમાં પ્રિયજનનો સમાગમ પ્રાપ્ત થતાં, પોતે પહેલાં અનુભવેલા વ્યવહાર પ્રમાણે પતિ સાથે વાર્તાલાપ શરૂ કરે છે અને એકાએક

જાગી જાય છે. જાગી જતાં જ આગળપાછળની વાતનો ખ્યાલ આવતાં, સ્વપ્નમાં જોયેલી વાતના પ્રસ્તુત વસ્તુ સાથેના વિસંવાદથી તેમનું હૃદય ચિરાઈ જાય છે, અને તેઓ આ પ્રમાણે રડે છે – એવું વર્ણન કરુણ રસનો જ પરિપોષ કરે છે અને (સ્વપ્ન, વિબોધ વગેરે રતિના) વ્યભિચારી ભાવો ઔચિત્યપૂર્વક એમાં પ્રવેશ પામતાં સૌંદર્ય ધારણ કરે છે. પછી અહીં પ્રવાસ-વિપ્રલંભના અલગ અસ્તિત્વની વાતમાં રસનો લેશ પણ ક્યાંથી હોય?

અથવા કોઈ એમ કહે કે અહીં રાજાની સ્તુતિ જ પ્રધાન છે, અને કરુણ તેનું અંગ છે, એટલે અલંકાર છે, તો તે પણ બરાબર નથી. કારણ, આ બંને ઉદાહરણોમાં પ્રધાન વાક્યાર્થ કરુણ રસ જ જુદે જુદે રૂપે પ્રતીત થાય એ રીતે નિરૂપાયો છે. પર્યાયોક્ત અને અન્યાપદેશમાં થાય છે તેમ વ્યંજનાથી સમજાતા અર્થો વાચ્યથી જુદા નથી હોતા (એટલે કે શબ્દમાં મૂકી શકાય એવા હોય છે), પણ કરુણ તો રસ હોઈ એ તો વ્યંગ્ય જ છે. અને એ જો હોય તો વાચ્ય ન જ હોય. વળી, એ ગુણીભૂતવ્યંગ્યનો વિષય પણ નથી, કારણ, અહીં વ્યંગ્યાર્થ પ્રધાનપણે કરુણરસ રૂપે જ પ્રતીત થાય છે. ઉપરાંત, (કરુણ અને વિપ્રલંભ) બંનેને વ્યંગ્ય ગણી શકાય એમ નથી, કારણ, તો તો બંનેને જ પ્રધાન ગણવા પડે, અને એ બે વચ્ચે અંગાંગિભાવ ઘટાવી ન શકાય. (રસવદલંકારના પક્ષના ઉપર ચર્ચેલા) વિકલ્પો અમે યથાસંભવ કલ્પીને (તેનું ખંડન કર્યું છે.) પર્યાયોક્ત અને અન્યાપદેશનો દાખલો અહીં લાગુ પડે એમ નથી એટલે હવે ચર્ચા અહીં જ પૂરી કરીએ છીએ.

ઉપરાંત, આનંદવર્ધને પોતાની કારિકામાં તો એમ કહ્યું છે કે 'એવા કાવ્યમાં રસાદિ અલંકાર હોય છે.' એનો અર્થ એ થયો કે રસ પોતે જ અલંકાર હોય છે, નહિ કે રસવત્. એટલે રસને જે મતુપ્ પ્રત્યય (વત્) લગાડ્યો છે તેનો કશો અર્થ નથી. આમ, શબ્દ અને અર્થની સંગતિના અભાવે અનવસ્થા જ પેદા થાય છે.

આમ રસવત્ અલંકાર એ વર્ણ્ય વિષયનો જ ભાગ હોઈ અમે એનું ખંડન કર્યું છે અને હવે એને મળતા જ પ્રેયસ્ અલંકારનું ખંડન કરીએ છીએ.

૧૨

પ્રેયસ્ પણ અલંકાર નથી. કારણ, એ રીતે તો એના વિરોધી અપ્રેયસ્‌ને પણ અલંકાર ગણવો પડે. પ્રશંસાની સાથે જ્યાં ઉપમા વગેરે બીજા અલંકાર પણ વપરાયા હોય ત્યાં એ અલંકારોનો સંકર કે સંસૃષ્ટિ માનવાનો પ્રસંગ આવે. અને બીજા અલં-કારોની પેઠે, પ્રશંસા ન હોય એવે સ્થળે પણ એ જોવામાં આવતો હોવો જોઈએ.

(આ કારિકા હસ્તપ્રતમાં મળતી નથી. વૃત્તિને આધારે પુનર્ઘટિત કરેલી છે.)

પૂર્વાચાર્યોએ જે(પ્રેયસ્)ને અલંકાર કહ્યો છે તે અલંકાર સંભવતો નથી. કારણ, કેટલાકોએ 'પ્રિયતરનું કથન તે પ્રેયસ્' એવી એની વ્યાખ્યા કરેલી છે, અને કેટલાકોએ એના ઉદાહરણને જ વ્યાખ્યા માની લઈ માત્ર ઉદાહરણ જ આપેલું છે. જેમ કે —

> "પોતાને ઘરે આવેલા કૃષ્ણને વિદુરે જે કહ્યું તે પ્રેયસ્ અલંકારનું ઉદાહરણ છે: તમારા આગમનથી મને જે આનંદ થયો છે તે જતે કાળે તમે ફરી આવશો ત્યારે થશે." ૪૫

પૂર્વાચાર્યોને આ ઉદાહરણ માન્ય છે. કારણ તેમણે કહ્યું છે કે —

"હે ગોવિંદ, તમારા ઘરે આવવાથી મને આજે જે આનંદ થયો છે." ૪૬

આ ચર્ચા ખમી શકે એમ નથી કેમ કે 'જતે કાળે....' એમ કહીને જે કહ્યું છે તે જ વર્ણ્ય વિષય તરીકે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, તેને અલંકાર કહીએ એટલે પછી અલંકાર્ય તરીકે કશું બાકી રહેતું નથી. એક જ વસ્તુ અલંકાર્ય પણ હોય અને અલંકાર

પણ હોય એમ કહેવું તર્કસંગત નથી. એક જ ક્રિયાની બાબતમાં એકી વખતે એક જ વસ્તુ કર્મ પણ હોય અને કરણ પણ હોય એમ કહેવું તર્કસંગત નથી. જેમાં એક જ વસ્તુ કર્મ પણ હોય અને કરણ પણ હોય એવાં વાક્યો મળી આવે છે. જેમ કે —

> "તું તને તારા વડે જાણે છે, તું તારા વડે તને સર્જે છે, તારા પોતાના જ કાર્યથી તું તારામાં લય પામે છે." ૪૭

એમ જો કોઈ કહે તો તે પણ અસંગત જેવું જ છે. કારણ, અહીં વાસ્તવમાં અભેદ હોવા છતાં કાલ્પનિક ઉપચારથી વિભાગ પાડીને વ્યવહાર કર્યો છે. ઉપરાંત, પરમેશ્વર વિશ્વમય હોવાથી અને વિશ્વ પરમેશ્વરમય હોવાથી સાચેસાચ એ બે વચ્ચે અભેદ હોવા છતાં ઈશ્વરનું માહાત્મ્ય પ્રતિપાદન કરવા માટે પ્રત્યેક વસ્તુનો સ્વભાવ જુદો હોવાને લીધે વૈવિધ્યસભર જગતપ્રપંચની રચનામાં, બધા પ્રમાતાઓ વડે અનુભવાતા ભેદની પ્રતીતિનું કોઈ પણ રીતે અતિક્રમણ થતું નથી (એટલે કે ભેદનો અનુભવ થાય જ છે). તેથી એ દાખલામાં તો ઈશ્વર જ એક એવો છે જે કોઈનો પ્રાપ્ય હોઈ જાણવું વગેરે ક્રિયાનું કર્મ પણ બની શકે છે અને કશાકનો સાધક હોઈ કરણ પણ બની શકે છે, અને છતાં એમાં કશું અસંગત નથી. પણ આ પ્રેયસના ઉદાહરણમાં તો બે વસ્તુ અલગ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં બે અલગ વસ્તુઓ હાથ આવતી નથી, તેથી "પોતાના સ્વરૂપ સિવાય બીજા કશાની પ્રતીતિ થતી ન હોવાથી" વગેરે જે દોષ અમે રસવદલંકારની બાબતમાં બતાવ્યો છે, તે અહીં પણ લાગુ પડે છે. અને જો બે વસ્તુ અલગ ન પાડી શકાતી હોય તો એકની એક વસ્તુ અલંકાર્ય અને અલંકાર પણ બને એવી સ્થિતિ પેદા થાય, અને રસવત્‌ની પેઠે પ્રેયસ્‌માં પણ બે વિરોધી ક્રિયાનો દોષ આવે અને માટે જ અમે પહેલાં (૧-૧૩) કહી ગયા છીએ કે "કોઈ કદી પોતાના ખભા ઉપર ચડી શકતો

નથી.” તે જ વાત અહીં પણ લાગુ પડે છે.

હવે, “એના વિરોધી અપ્રેયસ્‌ને પણ અલંકાર ગણવો પડે” — એમ કહીને બીજો દોષ બતાવે છે. એનો અર્થ એ છે કે જો આપણે પ્રેયસ્‌ને અલંકાર ગણીએ તો તો એ રીતે વિચારતાં પ્રેયસ્‌થી વિરુદ્ધ એવા અપ્રેયસ્‌ને પણ, સુંદર હોવાને કારણે, અલંકાર માનવો પડે. ‘તો તેમાં પણ વાંધો શો?’ એવું કોઈ કહે તો કહેવાનું કે એ બરાબર નથી. કારણ, પ્રાચીન આલંકારિકોએ જ એનો સ્વીકાર કર્યો નથી. એ ઉપરાંત, લોકવ્યવહારમાં અલંકાર્ય અને અલંકાર શબ્દો જે રીતે વપરાય છે તેમાં રહેલો એ બે વચ્ચેના તફાવતનો સામાન્ય સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં રાખીને પૂર્વાચાર્યોએ કાવ્યમાં એ શબ્દોનો વ્યવહાર કરેલો છે. લોકવ્યવહારમાં તો ત્રણે લોકમાંના અનંત પદાર્થો, જેવા કે સિદ્ધો, વિદ્યાધરો વગેરે, બધા જ અલંકાર્ય ગણાય છે, અને કટક-કેયૂર વગેરે અલંકારો તો અમુક થોડા જ છે. તે જ પ્રમાણે, કાવ્યમાં પણ વર્ણ્ય વિષયરૂપ શરીરો અનંત છે, અને તે જ અલંકાર્ય છે, અને ઉપમા વગેરે અલંકારો તો અમુક થોડા જ છે. પ્રેયસ્ વગેરે વર્ણ્ય વિષયોને પણ જો અલંકાર ગણવામાં આવે તો વર્ણ્યમાન વિષયથી જુદા એવા અલંકારો પણ અનંત થઈ જાય. અને અલંકારો જો અનંત થઈ જાય તો તેમની કલ્પના કરવી અને તેમને નામ આપવાં એ પણ અશક્ય બની જાય. એટલે લોકવ્યવહારમાં અલંકાર્ય અને અલંકારનો જે અર્થ છે તેનાથી લગારે વધુ કે ઓછો નહિ એવા અર્થમાં જ કાવ્યમાં એ શબ્દનો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

અહીં જ બીજો વાંધો રજૂ કરતાં કહે છે કે “પ્રશંસાની સાથે જ્યાં ઉપમા વગેરે બીજા અલંકાર વપરાયા હોય ત્યાં બે અલંકારોનો સંકર અથવા સંસૃષ્ટિ માનવી પડે.” પહેલું તો એ કે પ્રશંસાવચનો અલંકાર્ય હોવા છતાં જો તેમને અલંકાર માનવામાં આવે, અને કાવ્યમાં રૂપકાદિ બીજા અલંકાર પણ વપરાયા હોય તો ત્યાં પ્રેયસ્‌ના સંસર્ગને કારણે બે અલંકારોની સંસૃષ્ટિ અથવા

સંકર નામના અલંકાર માનવા પડે. પ્રશંસાયુક્ત વાક્યોવાળાં પ્રેયસ્ અલંકારનાં ઉદાહરણોને આલંકારિકોએ સંસૃષ્ટિ કે સંકરનાં ઉદાહરણ આ પહેલાં કદી કહ્યાં નથી. કારણ, એવી પ્રતીતિ જ થતી નથી. જેમ કે —

> "ચન્દ્રમાંનું કલંક, સ્મરવિજયી શંકરનો કંઠ, મુરારિ કૃષ્ણ, દિગ્ગજોનાં મદરૂપી મેશવાળાં ગંડસ્થળો તો હજી પણ કાળાં ને કાળાં જ રહ્યાં છે, તો પછી હે પૃથ્વીના તિલકરૂપ રાજા, તારા યશે ધોળું શું કર્યું, એ કહેશે?" ૪૮

આ શ્લોકમાં રાજાની પ્રશંસા એ અલંકાર્ય છે અને વ્યાજસ્તુતિ એ અલંકાર છે. અહીં બે અલંકારોની પ્રતીતિ થતી નથી એટલે અહીં સંકર કે સંસૃષ્ટિ છે એમ ન કહી શકાય. વળી, પ્રેયસ્ અને વ્યાજસ્તુતિ ઉપરાંત કોઈ ત્રીજી વસ્તુની પ્રતીતિ પણ અહીં થતી નથી, જેને અલંકાર્ય કહી શકાય.

આ જ વાંધો બીજી રીતે દર્શાવતાં કહે છે કે "બીજા અલંકારોની પેઠે, પ્રશંસા ન હોય એવે સ્થળે પણ એ જોવામાં આવતો હોવો જોઈએ." એટલે કે આપણે પ્રેયસ્‌ને અલંકાર માનીએ તો જ્યાં પ્રશંસા ન હોય એવે સ્થળે પણ, ઉપમાદિ બીજા અલંકારોની પેઠે એનો એટલે કે પ્રેયસ્‌નો ઉપયોગ થયેલો મળવો જોઈએ, પણ તે મળતો નથી. તેથી રસવત્‌ની પેઠે પ્રેયસ્ પણ તર્કસંગત રીતે અલંકાર ગણાવાને લાયક નથી. એ બંનેની સ્થિતિ સરખી જ છે.

આમ, પ્રેયસ્‌નો અલંકાર તરીકે અસ્વીકાર કર્યા પછી, વર્ણ્ય વસ્તુરૂપ હોવાથી, તેના જેવા બીજા અલંકારોનો પણ અસ્વીકાર કરે છે —

૧૩

એ જ રીતે, ઊર્જસ્વી અને ઉદાત્ત એ બે પણ અલંકાર નથી. તે જ રીતે, સમાહિતના બે પ્રકારો પણ અલંકાર નથી.

ઊર્જસ્વી અને ઉદાત્ત નામના બે અલંકારોનો આલંકારિકોએ એ જ ક્રમમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે, પણ એ અલંકારો નથી. શાથી? તો કે રસવત્‌નું ખંડન કરતાં આ પહેલાં જે દલીલ કરી છે તે એ બેને પણ લાગુ પડે છે. એટલે રસવત્‌ની પેઠે એ બે પણ અલંકાર નથી.

જોકે પ્રાચીન આલંકારિકોએ એમની વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણો આપીને એમને અલંકાર કહ્યા છે, પણ તે તર્કસંગત નથી, એટલે સ્વીકારી શકાય એમ નથી. જેમ કે કેટલાક આલંકારિકોએ આમાંના પહેલા એટલે કે ઊર્જસ્વીની વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપેલાં છે —

"કામ, ક્રોધ વગેરે કારણોને લીધે અનૌચિત્યથી પ્રવૃત્ત થયેલા ભાવો અને રસોનું નિરૂપણ ઊર્જસ્વી કહેવાય."

> "તેનો કામ એટલો તો વધી ગયો કે તેણે સજ્જનનો માર્ગ છોડી દઈ બળાત્કારે પાર્વતીનો સમાગમ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો." (ઉદ્‌ભટ, ૪–૫, ૬) ૪૯, ૫૦

કેટલાક આલંકારિકોએ ઉદાહરણને જ વ્યાખ્યા માની લઈને તે જ ઉતાર્યું છે. જેમ કે —

> "ઊર્જસ્વી, જેમ કે સર્પાસ્ત્ર પાછું આવતાં તેને ફરી અર્જુન ઉપર છોડવાની વિનંતી કરતાં કર્ણે, તેને બાજુએ રાખી, કહ્યું કે હે શલ્ય, કર્ણ કદી બે વાર બાણ ચડાવે છે?" (ભામહ, ૩–૭) ૫૧

> અથવા —

> "હું તને મારીશ એવી મનમાં બીક રાખીશ નહિ. મારી તલવાર ભાગતાને મારવા કદી રાજી નથી હોતી." (દંડી, ૨–૨૯૩) ૫૨

આમાંની પહેલી વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણની બાબતમાં, પહેલું તો એ વિચારવાનું કે જેનાથી પ્રવૃત્ત થયેલા રસાદિનું નિરૂપણ

અલંકાર બની જાય છે, તે અનૌચિત્ય કયું છે? કારણ, અનૌચિત્ય એ ઔચિત્યનું વિરોધી છે, એટલે એનાથી પ્રતીત થતા રસભાવાદિના પરિપોષને જ હાનિ પહોંચે છે એટલું જ નહિ પણ તેના સૌંદર્યનો જ નાશ થાય છે. માટે જ કહ્યું છે કે—

"અનૌચિત્ય સિવાય રસભંગનું બીજું કોઈ કારણ નથી." (ધ્વન્યા., ૩–૧૪) ૫૩

કદાચ કોઈ એમ કહે કે અહીં જે અનૌચિત્ય કહ્યું છે તે સાચું અનૌચિત્ય નથી, પણ અહીં જે વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવો ઔચિત્યપૂર્વક યોજાયા છે, તેનાથી બીજે તો નિરવદ્ય રસની પ્રતીતિ થાય છે અને તેથી ત્યાં અનૌચિત્ય નથી હોતું, પણ અહીં આ શ્લોકમાં વિશિષ્ટ સંદર્ભને કારણે અનૌચિત્ય અનુભવાય છે, અને તેથી જ "કામક્રોધાદિને કારણે" એમ કહીને અનૌચિત્યને વાજબી ઠરાવવામાં આવ્યું છે. પણ આ દલીલ બરાબર નથી. કારણ, ઔચિત્યપૂર્વક પરિપોષ પામેલા રસના નિરૂપણમાં કામાદિ કારણોને લીધે કંઈક અનૌચિત્યપૂર્વક રસનું કે ભાવનું નિરૂપણ, સામાન્ય માણસોની બાબતમાં કરી શકાય, પણ આ શ્લોકમાં છે તેમ શિવ જેવા સર્વસંપૂર્ણ પાત્રની બાબતમાં તો એવું ચાલે જ નહિ. ઔચિત્યપૂર્વક નિરૂપાયેલો રસ તો ઉચિત વિભાવાદિને કારણે અને કવિકૌશલથી પ્રાપ્ત થયેલા સૌંદર્યને લીધે સ્વાભાવિક રમણીયતા ધરાવતો હોવાને કારણે, ચન્દ્રની કૌમુદી જેમ ચન્દ્રકાન્તમણિને પિગળાવે છે, તેમ પોતાના પરમ સૌંદર્યથી સહૃદયના હૃદયને આશ્ચર્યથી ભરી દે છે. એ રસ કામાદિ ક્ષુદ્ર કારણોને લીધે ઝાંખો પડી અલંકાર રૂપે શી રીતે ભાસે? અને તેથી જ ઉત્તમ કવિઓ એવે પ્રસંગે પણ, બીજા પ્રસંગોની પેઠે રસનો સંચાર કરે છે. એ રીત જ પ્રશસ્ય છે. જેમ કે—

"પાર્વતીને તરત મળવાની ઉત્સુકતાવાળા પશુપતિ શિવે
પણ કેટલાક દિવસ ભારે કષ્ટથી વિતાવ્યા. પ્રેમના એ ભાવો

વિભુ એવા શિવને પણ પીડતા હોય તો (બીજા) કોને ન પીડે?" (કુમારસંભવ, ૪-૯૫) ૫૪

આ ચર્ચા તો અમે પ્રસંગોપાત્ત કરી.

ભરતમુનિના રસસિદ્ધાંતના જ્ઞાતા અને આ વિષયના પારંગત એવા એ વિદ્વાન(ઉદ્ભટ)ને અમારે એ પૂછવું છે કે અહીં વર્ણવાયેલા ભગવાન શિવ રસાભાસનો વિષય છે કે નથી? ઔચિત્ય-અનૌચિત્યની ચર્ચાનો શો અર્થ છે? તમે આ પ્રશ્નનો જે જવાબ આપો તે દલીલ ખાતર સ્વીકારી લેવાને અમે તૈયાર છીએ. તેમ છતાં, તમે કહો તેવો શિવની ભાવરૂપ કે ભાવાભાસરૂપ ચિત્તવૃત્તિનો વિશેષ જ પ્રધાનપણે વર્ણવાતો હોઈ, તે અલંકાર્ય જ રહે છે (અલંકાર બની જતો નથી).

"હે શલ્ય, કર્ણ કદી બે વાર બાણ ચડાવે છે?" એ દાખલામાં મુખ્ય વાકયાર્થ લોકોત્તર પુરુષાર્થની બડાશ મારનાર વીરપુરુષની સહજ ઉત્સાહથી સીંચાયેલી ચિત્તવૃત્તિ સિવાય બીજો કશો નથી. બીજી વાર બાણ ચડાવવાનો વિચાર સુધ્ધાં પોતાના વીર સ્વભાવનું અપમાન છે એમ માનનાર કર્ણે 'કર્ણ કદી બીજી વાર બાણ ચડાવે છે?' એવો પ્રશ્ન પૂછીને એની સંભાવના જ રહેવા દીધી નથી. કર્ણે પોતાને માટે વાપરેલું 'કર્ણ' એવું અભિધાન પુરુષવક્રતાને કારણે તેના પૌરુષને પોષે છે. 'શલ્ય' એવું સંબોધન પણ અહીં રૂઢિવૈચિત્ર્ય દર્શાવે છે. 'પાર્થ' શબ્દ પણ અહીં સાભિપ્રાય છે. અહીં જો બીજો કોઈ પણ માણસ હોત તો તેનો સામનો બીજા કોઈ પણ જાતના અસ્ત્રથી થઈ શકત અને તે તેનો નાશ કરત એવો સંભવ માની શકાત. આ બધું આપણે સંદર્ભ ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ. 'પાછું આવતાં' એ હેતુ દર્શાવે છે — અર્જુનને મારવા. એ બાણ મહામહેનતે પોતાની મેળે પાછું આવ્યું છતાં સ્વાભિમાની કર્ણે તેને પાછું કાઢ્યું. એમ સ્વાભિમાનનો ઉત્કર્ષ પ્રકરણથી સમજાય છે. આ ઉદાહરણ એ જ ઊર્જિત

ચિત્તવૃત્તિ. આમ અહીં પ્રધાન ચેતન પદાર્થનાં લક્ષણવાળી અતિશયયુક્ત વિશેષ ચિત્તવૃત્તિ એ વસ્તુસ્વભાવ જ છે, અને એનું જ અહીં મુખ્યભાવે વર્ણન કરેલું છે, એટલે એ અલંકાર્ય છે, અલંકાર નથી.

પહેલાં કહ્યું છે તેમ—

"વસ્તુનું ઉત્કર્ષશાળી સ્વભાવથી સુંદર રૂપે કેવળ વક્ર શબ્દો દ્વારા વર્ણન તે વસ્તુની અથવા અર્થની વક્રતા કહેવાય." (૩-૧)

તેથી રસ, ભાવ અને તેના આભાસો એ આવી ચિત્તવૃત્તિ જ હોઈ, એ બધીનો ઇચ્છીએ તો અલંકાર્યમાં જ સમાવેશ કરી શકીએ, અને તેમને અલંકાર ગણવા એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. આમ, રસવત્ વગેરેની બાબતમાં જે વાંધા રજૂ કર્યા હતા તે બધા જ અહીં ઊર્જસ્વીને પણ લાગુ પડે છે. એ જ રીતે "હું તને મારીશ એવી મનમાં બીક રાખીશ નહિ" – એ ઉદાહરણને પણ આ જ વાત લાગુ પડે છે અને તેથી તેની સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

એ જ રીતે, ઉદાત્તના બંને પ્રકારો પણ અલંકાર્ય જ હોઈ તેમને અલંકાર માનવા યોગ્ય નથી. તેમાં પહેલાની તો વ્યાખ્યાનો જ અર્થ કરવો મુશ્કેલ છે. એ વ્યાખ્યા એવી છે કે—

"ઋદ્ધિ કહેતાં સમૃદ્ધિવાળી વસ્તુ તે ઉદાત્ત." (ઉદ્ભટ, ૪-૮) ૫૫ ક

એનો અર્થ કરીએ તો એમ થાય કે વસ્તુ એ ઉદાત્ત અલંકાર છે. કેવી વસ્તુ એમ પૂછતાં જો એ વસ્તુને સમૃદ્ધિશાળી એવું વિશેષણ લગાડવામાં આવે તો અર્થ એવો થાય કે સમૃદ્ધિશાળી વસ્તુ, જે પોતે વર્ણનનો વિષય છે, તે જ અલંકાર છે. આમ, એક જ વસ્તુમાં બે વિરોધી ક્રિયારૂપ દોષ અનિવાર્ય બની જાય છે. વળી વર્ણ્ય વસ્તુ સિવાયની બીજી કોઈ વસ્તુની પ્રતીતિ ન થતી હોઈ ઊર્જસ્વીની પેઠે ઉદાત્ત પણ, તર્કસંગત રીતે, અલંકાર ઠરી ન શકે.

અથવા અહીં એ વ્યાખ્યાનો એવો અર્થ કરવામાં આવે કે સમૃદ્ધિવાળી વસ્તુ જેમાં કે જેની હોય તે ઉદાત્ત અલંકાર, તોયે તે બીજા શબ્દોથી વ્યક્ત થતી અને સમાસના અર્થમાંથી ફલિત થતી વસ્તુ બતાવવી તો પડે જ. કાવ્ય જ એ વસ્તુ છે એમ કહો તો તેનો કંઈ અર્થ નથી. કારણ, અલંકાર કાવ્યનો હોય છે એ જાણીતી વાત છે, કાવ્ય પોતે જ અલંકાર હોતું નથી.

અથવા સમૃદ્ધિવાળી વસ્તુ જેમાં કે જેની હોય તે (ઉદાત્ત) અલંકાર એ રીતે સમાસ છોડીએ તોયે વર્ણ્ય વસ્તુ કરતાં જુદી, અલંકાર જેવી કોઈ વસ્તુ હાથ ન આવતી હોઈ, શબ્દ અને અર્થની અસંગતિરૂપ દોષ પણ આવે છે.

ઉપરાંત, ઉદાત્તને જો અલંકાર માનીએ અને જો તેમાં બીજો અલંકાર પણ વપરાયો હોય તો એવે સ્થાને સંસૃષ્ટિ કે સંકર માનવાનો વારો આવશે, પણ કોઈએ ઉદાત્તને એ નામ આપ્યું નથી. વળી, રૂપકાદિ અલંકારો જેમ ગમે તે પ્રસંગે વાપરી શકાય છે તેમ ઉદાત્ત અલંકાર પણ, જ્યાં સમૃદ્ધિશાળી વસ્તુનું વર્ણન ન હોય એવા પ્રસંગે પણ, વપરાતો જોવામાં આવવો જોઈએ, પણ તેવું તો જોવામાં આવતું નથી. એટલે ઉદાત્તના આ પહેલા પ્રકારને અલંકાર ગણવો એ કોઈ પણ રીતે તર્કસંગત નથી.

એ જ રીતે, ઉદાત્તના બીજા પ્રકારને પણ અલંકાર્ય ગણવો એ જ તર્કસંગત છે, નહિ કે અલંકાર ગણવો. એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—

"....જ્યાં મહાપુરુષનું ચરિત્ર મુખ્ય ઘટનારૂપે નહિ પણ ગૌણરૂપે આવ્યું હોય (ત્યાં ઉદાત્ત અલંકાર માનવો)." (ઉદ્ભટ, ૪-૮) ૫૫ ખગઘ.

અહીં વાક્યાર્થતત્ત્વને જાણનારા એ વિદ્વાને (ઉદ્ભટે) પોતે જ વિચાર કરવો જોઈએ કે ગૌણરૂપે આવેલા 'મહાપુરુષના ચરિત્ર'ને પ્રસ્તુત વાક્યાર્થ સાથે કંઈ સંબંધ છે કે નહિ? જો હોય તો તે

એમાં લીન થઈ ગયું નથી અને તેનો અલગ નિર્દેશ થયો છે એટલે બીજા શબ્દાર્થોની પેઠે તેને પણ એનો એક અવયવ કહેતાં ભાગ જ કહેવો વાજબી છે, જેમ હાથ વગેરેને શરીરના ભાગ કહીએ છીએ. જો સંબંધ નથી એમ કહો તો એને વાક્યાર્થ સાથે સંબંધ નથી એટલે બીજા વાક્યમાંના શબ્દાર્થની પેઠે એનું અસ્તિત્વ જ સંભવતું નથી, પછી એ અલંકાર હોવાની તો વાત જ શી?

કદાચ અહીં કોઈ એમ કહે કે એવાં વાક્યોમાં આવેલા રૂપકાદિ અલંકારનો પણ મુખ્ય વાક્યાર્થ સાથે સંબંધ હોય છે, તો એ સંબંધને કારણે તે પણ અલંકાર મટી જાય છે, એમ કહેવું જોઈએ. એનો જવાબ એ છે કે વાત સાચી છે, પણ એ સંબંધ બે પ્રકારનો હોય છે. કોઈ વાર બીજા દોષોની પેઠે તે પ્રસ્તુત તાત્પર્યાર્થના અંગરૂપે હોય છે, તો કોઈ વાર તે બીજા અલંકારોની પેઠે મુખ્યાર્થની શોભામાં માત્ર વધારો કરનારરૂપે હોય છે. સંબંધ જો પ્રસ્તુત તાત્પર્યાર્થના અંગરૂપે હોય તો એને લગતી દલીલ આ પહેલાં આવી જ ગઈ છે. જો શોભામાં વધારો કરનારરૂપે સંબંધ હોય તો મહાપુરુષોના ચરિત્રની બાબતમાં જે વાંધાઓ બતાવ્યા તે બધા જ અહીં પણ લાગુ પડ્યા વગર ન રહે. જેમ કે ઉદાત્તથી વિરુદ્ધ એવા અનુદાત્તને પણ અલંકાર ગણવો પડે; જો એમાં બીજો અલંકાર વપરાયો હોય તો બે અલંકારની સંસૃષ્ટિ કે સંકર છે એમ માનવું પડે; અને જ્યાં ઉદાત્ત ન હોય એવા સ્થાને પણ બીજા અલંકારોની પેઠે એ વપરાયેલો મળવો જોઈએ.

પૂર્વાચાર્યોએ પરંપરા પ્રત્યેના આદરપૂર્વક સંગત ઉદાહરણો આપીને આ અલંકારનું પ્રતિષ્ઠાપન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ છતાં, એ પણ વર્ણ્ય વસ્તુના ભાગરૂપ જ હોઈ, એ સહૃદયોના ધ્યાનને સહેજ પણ પાત્ર નથી. જેમ કે—

(એ તૂટક શ્લોકનો કશો અર્થ થઈ શકતો નથી.) ૫૬

"તારી ચિરસ્થાયી ચંદ્રિકા જેવી તેજસ્વી કીર્તિ બધા દુર્ગો ઉપર ફેલાઈ ગઈ છે અને મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર ફરતા હાથીઓને તેણે સફેદ બનાવી દીધા છે." ૫૭

આ દાખલાઓમાં વર્ણવાયેલું, વ્યતિરેકથી પોષાયેલું મહાપુરુષનું ચરિત્ર અલંકારની શોભાને જ હાનિ પહોંચાડે છે એમ નથી, તેના પ્રસ્તુત વાક્યાર્થના તાત્પર્યને પણ હાનિ પહોંચાડે છે. (આ શી રીતે તે સમજાતું નથી. --અનુ૦) એટલે અહીં આ રીતે અર્થ કરવો જોઈએ.

ભૂતકાળના મહાપુરુષોએ પાડેલા ચીલાથી ચાતરીને ચાલવા માટે, અને બીજો કોઈ અસામાન્ય પુરુષ પણ ન કરી શકે એવાં પરાક્રમો કરવા માટે જોઈતું વીરત્વ એ અહીં મુખ્ય વાક્યાર્થ છે. તેથી કવિ કહે છે કે એ પ્રદેશોમાં લોકશ્રુતિમાં વિખ્યાત એવા વીર પુરુષોનાં પરાક્રમોની વાતોનો પાર નથી, તેમ છતાં એ પ્રદેશોમાં પણ તારાં પરાક્રમોની વાત ફેલાવાની ધૃષ્ટતા દાખવે છે.

એ જ રીતે, સમાહિતને પણ અલંકાર નહિ પણ અલંકાર્ય જ ગણવો જોઈએ. માટે જ કહ્યું છે કે "તે જ રીતે સમાહિતના બે પ્રકારો પણ અલંકાર નથી." તે જ રીતે એટલે પહેલાં કહી ગયા તે કારણોસર સમાહિત નામનો અલંકાર પણ અલંકાર નથી. એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—

"રસ, ભાવ, રસાભાસ અને ભાવાભાસની, ક્રમની ખબર ન પડે એવી પ્રશાંતિ જ્યારે બીજા રસના અનુભાવો સિવાય વર્ણવાય ત્યારે સમાહિત અલંકાર કહેવાય." (ઉદ્ભટ, ૪-૭) ૫૮

રસ, ભાવ અને એ બંનેના આભાસની, પ્રશાંતિની દશા અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે. અને પછી આવનાર બીજા રસના તરંગોથી એ મુક્ત છે. એના વ્યંજકોનો વ્યાપાર થંભી ગયો છે, કારણ, રસોદયની પહેલી વ્યંજક પ્રવૃત્તિ વિરમી ગઈ છે અને બીજા રસને લગતી એની વ્યંજક પ્રવૃત્તિ હજી શરૂ થઈ નથી. ક્રમ જાણી ન શકાય એવી

આ પ્રશાંતિની દશા સંધ્યાસમય જેવી છે, જેમાં દિવસનું અજવાળું ખબર ન પડે એ રીતે ધૂંધળું થતું જાય છે. આ સમાહિત નામનો સ્વભાવસુંદર અલંકાર ઉત્તમ કવિઓ પણ ભારે પ્રયત્ને રચી શકે છે, અને કાવ્યરસિકોને એ આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. જેમ કે—

"આંસુથી ખરડાયેલી આંખોની રતાશ ચાલી ગઈ,
ભવાનું ચઢવાનું અને હોઠનું ફફડવાનું બંધ થઈ ગયું,
ગાલ સુધી પહોંચેલો તારો ક્રોધ ગાઢ સંસ્કારને કારણે બીજા
કોઈ ભાવને પેસવા દેતો નથી." ૫૯

આ દલીલ પણ નકામી છે. કારણ, કોઈ રસના અસ્તિત્વ ઉપર જ એના અસ્તિત્વનો આધાર છે. અને રસો તો બધા ચિત્ત-વૃત્તિરૂપ જ હોય છે. એટલે તેમને જો અલંકાર ગણીએ તો તેમની વિરુદ્ધની ચિત્તવૃત્તિઓને પણ અલંકાર ગણવી પડે, અને તે કોઈ રીતે યોગ્ય નથી.

ઉપરાંત, અહીં વર્ણ્ય વિષય પ્રધાન ચેતનરૂપ છે. એનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એ પોતા સિવાય બીજા કશાની વ્યંજનાને સહી ન શકે. આમ, કેવળ સ્વભાવથી જ એ પોતા સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થના સંપર્કને સહી શકતો ન હોઈ, પહેલાં કહેલો દોષ જ અહીં પણ અનિવાર્ય થઈ પડે છે, કે પોતા સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થની પ્રતીતિ ન થતી હોઈ (અહીં કોઈ અલંકાર છે એમ માની ન શકાય.)

જોકે બીજા કેટલાકોએ સમાહિત અલંકારની બીજી રીતે વ્યાખ્યા આપી છે, અને તેમ છતાં તે પણ અલંકાર થઈ શકે એમ નથી. માટે જ કહ્યું છે કે—

"સમાહિત અલંકારના બે પ્રકારો પણ અલંકાર નથી." ૬૦

પહેલાં કહેલા પ્રકારનો સમાહિત અને આ બીજા પ્રકારનો સમાહિત પણ અલંકાર થઈ શકે એમ નથી. એ બીજા પ્રકારની વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે—

"કોઈ શરૂ કરેલા કાર્યનું સાધન દૈવવશાત્ આવી મળે, તેને સમાહિત કહે છે." (કાવ્યાદર્શ ૩-૨૯૮) ૬૧

એનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

"તેનું રૂસણું મુકાવવા માટે હું તેને પગે પડવા જતો હતો ત્યાં દૈવયોગે મને મદદ કરવા મેઘગર્જના થઈ." (કાવ્યાદર્શ, ૩-૨૯૯) ૬૨

આમાં આગલી વસ્તુનું પાછલી વસ્તુથી સમર્થન થાય છે, માટે એને સમાહિત કહે છે, એમ કેટલાક કહે છે, તે તેમ ભલે હોય. કારણ, આવી પરિસ્થિતિને સમાહિત કહેવા સામે કોઈને વાંધો છે જ નહિ. પણ એ બંને વસ્તુઓ રસયુક્ત વૃત્તાંતો છે, અને તેમનામાંથી એક પ્રધાન અને બીજું ગૌણ એવું છે નહિ, એટલે તેમને અલંકાર ગણવા કોઈ રીતે ઉચિત નથી. બંને એકસરખી રીતે વર્ણ્ય વિષય જ છે. અહીં જો એવો અર્થ કરવામાં આવે કે મેઘગર્જના કેમ જાણે નાયકને મદદ કરવા માટે જ થઈ, તો અહીં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર થાય. આથી વધુ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

આ રીતે, અત્યાર સુધીમાં સ્વાભાવિક સૌંદર્યને લીધે મનોહર પદાર્થોના ચેતન અને અચેતન એવા બે પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા. હવે એ જ પદાર્થોને કવિપ્રતિભાને લીધે લોકોત્તર સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થતાં તે નવું જ અપૂર્વ સૌંદર્ય પામે છે, તેની ચર્ચા કરવામાં આવશે. આ રીતે, અલંકારરચનાને લીધે જે સૌંદર્યાતિશય ઉત્પન્ન થાય છે, તેના ઉપરાંત તદ્વિદોને આહ્લાદ આપનાર કોઈ તત્ત્વ અલંકાર્ય વસ્તુમાં હોતું નથી.

"વસ્તુનો જે પ્રસિદ્ધ ધર્મ હોય છે, તે વિચ્છિત્તિ કહેતાં અલંકાર બનતો નથી. તે જ તો શ્રેષ્ઠ કવિઓનો વર્ણના-વિષય હોય છે." ૬૩

"એ જ વસ્તુધર્મ જ્યારે (કવિકૌશલને લીધે) લોકોત્તર સૌંદર્યપૂર્વક વર્ણવાય ત્યારે નવા જેવો લાગે, એ યોગ્ય છે." ૬૪

આ બે અંતરશ્લોકો છે.

આમ, કાવ્યાર્થને નવીનત્વ અર્પનાર અલંકારો છે. હવે તેમની ચર્ચાની જ શરૂઆત કરે છે—

૧૪

અભિવ્યક્તિના બે પ્રકાર છે. તેમાંનો એક અલંકાર્યના અંશરૂપે રહી તેની શોભામાં વધારો કરે છે અને બીજો પોતે ગૌણ રહી તેને (અલંકાર્યને) પ્રધાનપણે વ્યંજિત કરે છે અને અલંકારરૂપે પ્રગટ થાય છે.

એને સમજાવતાં કહે છે કે રસવદલંકાર વગેરે અલંકાર્યના ભાગરૂપે રહીને તેની શોભામાં વધારો કરે છે. પણ બીજા (રૂપકાદિ) અલંકારો પોતે ગૌણરૂપે રહીને તેને પ્રધાનપણે વ્યંજિત કરી પોતે અલંકાર છે એમ પ્રગટ કરે છે. એનાં ઉદાહરણ પાછળથી આપીશું. અત્યારે તો આ જ મુદ્દાની વિગતે ચર્ચા કરીશું.

૧૫

એ રસવત્ નામનો અલંકાર બધા અલંકારોનું જીવિત અને કાવ્યનો એકમાત્ર સાર શી રીતે બને, તેનો હવે વિચાર કરીએ છીએ.

પહેલાં જેની પૂરી ચર્ચા કરી ગયા છીએ તે રસવત્ નામનો અલંકાર, કવિકર્મરૂપ કાવ્યનું એકમાત્ર સારસર્વસ્વ તથા ઉપમાદિ બધા અલંકારોનું જીવિત શી રીતે બને છે, તેની હવે વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણો આપીને ચર્ચા કરીએ છીએ.

એ જ રસવદલંકારની વ્યાખ્યા—

૧૬

જે અલંકાર કાવ્યને રસમય બનાવવાને કારણે અને તદ્વિદોને આહ્લાદ આપવાને કારણે રસના જેવો હોય તે રસવત્ અલંકાર.

અલંકાર રસવત્ હોઈ શકે છે. હવે કહેવામાં આવનાર લક્ષણો ધરાવતો રૂપકાદિ અલંકાર રસવત્ કહેવાય. એ કેવો હોય

છે? તો કે રસ જેવો, અર્થાત્ શૃંગારાદિ રસ જેવો. બ્રાહ્મણની જેમ વર્તતો ક્ષત્રિય પણ બ્રાહ્મણ જેવો—બ્રાહ્મણવત્—કહેવાય છે, તેમ રસના જેવો અલંકાર પણ રસ જેવો — રસવત્ કહેવાય છે. શાથી? તો કે તે કાવ્યને રસમય બનાવે છે માટે. કેવી રીતે? તો કે કાવ્યને સહૃદયોને આનંદ આપે એવું બનાવીને. જેમ રસ કાવ્યને રસમય અને તદ્વિદોને આહ્લાદ આપે એવું બનાવે છે તેમ ઉપમાદિ અલંકારો પણ એ બંને કાર્યો કરતા હોય ત્યારે રસવદલંકાર બને છે. જેમ કે —

> "રાગયુક્ત શશીએ ચંચલતારકિત નિશામુખને એવી રીતે પકડ્યું (ચૂમ્યું) કે રાગને લીધે પહેલેથી જ આખું તિમિરાંશુક ખસી પડ્યું તેની ખબરે ન પડી." (ધ્વન્યાલોક, ૧-૧૪; 'અભિનવનો ધ્વનિવિચાર', પૃ. ૨૬, ૬૫

આ શ્લોકમાં પોતાના અવસરને યોગ્ય સુંદર સ્વરૂપવાળાં ચન્દ્ર અને રાત્રિનું વર્ણન એ પ્રધાન વાક્યાર્થ છે. તેની શોભામાં વધારો કરનાર તરીકે કવિએ (ચન્દ્રમાં) નાયકના વ્યવહારનું આરોપણ કરીને રૂપકાલંકાર યોજ્યો છે. એ અલંકાર પણ શ્લેષની છાયાને લીધે તથા (ચન્દ્રનું પુંલ્લિંગ અને રાત્રિનું સ્ત્રીલિંગ એમ) વિશિષ્ટ લિંગને જોરે વિશેષણવક્રતાવાળો બન્યો છે. આમ, એ અલંકાર કાવ્યની સરસતાને ખીલવીને અને સહૃદયોને આનંદ આપીને પોતે જ રસવદલંકાર બની ગયો છે.

પ્રેમિકા અને પ્રેમીનું નામ લીધા વગર પણ રૂપક તેમનો બોધ શી રીતે કરાવી શકે છે, તે અમે એકદેશવિવર્તિ રૂપકની ચર્ચા વખતે વિગતે બતાવીશું. અહીં પહેલાં કહેલા વાંધા (સંસૃષ્ટિ-સંકર અલંકાર માનવા પડે વગેરે) લાગુ પડી શકે એમ નથી. તેમ 'બીજે પણ જોવામાં આવતો હોવો જોઈએ' એ વાંધો પણ, રૂપકાલંકાર બીજે પણ વપરાયેલો જોવામાં આવતો હોઈ આ ઉદાહરણને

લાગુ પડતો નથી. 'પોતાથી જુદી બીજી કોઈ વસ્તુની પ્રતીતિ ન થતી હોવાથી એક જ વસ્તુને અલંકાર્ય અને અલંકાર બંને માનવાં પડે, અને વર્ણ્ય વસ્તુને જ અલંકાર માનીએ તો વિરુદ્ધ ક્રિયાનો દોષ આવે', એ બધા વાંધાઓનો પણ બીજાં ઉદાહરણોથી પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે—

> "હે મધુકર, તું એની ભયથી કંપતી, ચંચલ અને તીરછી દૃષ્ટિને વારંવાર સ્પર્શે છે, કંઈ ખાનગી વાત કહેતો હોય એમ તેના કાન પાસે જઈને ચક્કર મારતો ગણગણે છે, હાથ હલાવતી એવી તેના રતિસર્વસ્વ અધરનું પાન કરે છે; અમે તો તત્ત્વાન્વેષણ કરવામાં જ મરી ગયા, ખરેખર ધન્ય તો તું જ છે." (શાકુન્તલ, ૧–૨૪) ૬૬

અહીં તાત્પર્યાર્થ એ છે કે ભ્રમરમાં પ્રેમીના વ્યવહારનું આરોપણ કરનાર (રૂપક નામનો) રસવદલંકાર પ્રધાન એવા શૃંગાર રસની શોભા વધારે છે.

અથવા જેમ કે—

> "કપોલ ઉપર ચીતરેલી પત્રાવલિ" ૬૭

આ શ્લોક બીજા ઉદ્યોતમાં ઉદાહરણ ૧૦૧ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૬૪) ત્યાં જોવો.

અને એ જ રીતે આ જ ઉદ્યોતમાં આવેલું ૪૩મું ઉદાહરણ—

> "શંભુનાં બાણોનો અગ્નિ" ૬૮

એ શ્લોકમાં રસવદલંકારનું ખંડન કરવું યોગ્ય નથી (ગ્રંથકાર પોતે કરી ગયા છે) એમ કોઈ કહે તો એ વાત સાચી છે. પણ અમે જે વાંધો લીધો હતો તે વિપ્રલંભ શૃંગારને અંગ ગણવા સામે હતો. બાકીનું તો આ દૃષ્ટાંતો જેવું જ હોઈ રસવદલંકાર માન્યા વગર છૂટકો નથી. (પણ કુંતકે રસવત્નો અર્થ જ બદલી નાખ્યો છે, એ વાત ધ્યાનમાં રહે.)

વળી, (રસવદલંકાર ઉપરાંત) બીજો કોઈ અલંકાર આવ્યો હોય ત્યારે રસવત્‌ને કારણે સંસૃષ્ટિ કે સંકર અલંકાર માનવો પડે એનો પણ વિરોધ ન કરી શકાય. જેમ કે—

"આંગળીઓ વડે કેશસમૂહની જેમ, કિરણો વડે અંધકારને સમેટી લઈ ચન્દ્ર બંધ કમલલોચનવાળા રજનીના મુખને જાણે કે ચુંબન કરે છે." (કુમારસંભવ, ૮–૬૩) ૬૯

આ શ્લોકમાં (ઉત્પ્રેક્ષા નામે) રસવદલંકાર અને રૂપક વગેરે ભેગા આવેલા છે, એમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. એમાં ચન્દ્ર રજનીના મુખને જાણે કે ચુંબન કરે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષારૂપ રસવદલંકાર પ્રધાનપણે નિરૂપાયો છે અને તેના અંગરૂપે ઉપમાદિ આવ્યા છે. કેમ કે ઉપમાદિ વગરના કેવળ રસવદલંકારથી પ્રસ્તુત રસનો પરિપોષ સધાતો નથી.

"પાંડુ પયોધર પર આર્દ્ર એટલે કે ભીના, તરતના જ થયેલા નખક્ષતો જેવા ઇન્દ્રધનુને ધારણ કરનારી અને કલંકવાળા (નાયિકાના ઉપભોગને કારણે કલંકિત) ચન્દ્રને પ્રસન્ન એટલે કે ઉજ્જવળ (અને નાયકપક્ષે આનંદિત) કરનારી શરદ ઋતુએ (નાયિકાએ) રવિ (રૂપ બીજા નાયક)નો તાપ (સંતાપ) વધારી મૂકચો." (ધ્વન્યાલોકલોચન, ૧–૧૩; 'આનંદવર્ધનનો ધ્વનિવિચાર', પૃ. ૨૯) ૭૦

આ શ્લોકમાં, શરદ ઋતુ વખતે પ્રકૃતિના પદાર્થોનો જે સ્વભાવ હોય છે તેને, કવિએ 'इव' (જાણે કે) વગેરે ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દો વાપર્યા વગર જ પ્રતીયમાન ઉત્પ્રેક્ષા નામનો રસવદલંકાર વાપરીને કોઈ અપૂર્વ રમણીયતાએ પહોંચાડચો છે. વળી, કવિએ 'सकलङ्क' જેવા શ્લેષયુક્ત શબ્દો વાપર્યા છે, જે અપરાધી નાયકવિષયક બીજા અર્થની સગવડ કરી આપી સૌંદર્યમાં વધારો કરે છે તથા 'પાંડુ પયોધર પરના તાજા નખક્ષત જેવું ઇન્દ્રધનુ ધારણ કરતી' એમ કહીને શ્લેષ અને ઉપમા યોજ્યાં છે, તે તેમાં ઓર

વધારો કરે છે. આવી રીતે, 'કલંકિત(ચન્દ્ર)ને પ્રસન્ન કરતી શરદે બીજા(નાયક રૂપ સૂર્ય)નો સંતાપ વધારી દીધો' એમ કહીને રૂપકાલંકાર યોજીને વેશ્યાના વ્યવહારનું આરોપણ ખૂબ સુંદર રીતે કર્યું છે. અહીં પણ પ્રતીયમાનોત્પ્રેક્ષારૂપ રસવદલંકાર જ પ્રધાન છે અને ઉપમા વગેરે તેનાં અંગ છે, એમ પહેલાંની પેઠે સંગતિ સધાય છે.

જ્યારે અલંકારો પ્રથમ ઉદયને કારણે સુંદર લાગતા રત્યાદિની પેઠે વર્તતા હોય ત્યારે પણ આ જ સિદ્ધાંત સહૃદયોએ લાગુ પાડવો. જેમ કે —

> "વસંતલક્ષ્મીએ પોતાના મુખ ઉપર ભ્રમર રૂપી અંજનના ચિતરામણથી શોભતું તિલક ધારણ કરીને પ્રભાતના સૂર્યના જેવી કોમળ લાલી વડે આમ્રના પ્રવાલ રૂપી હોઠને શણગાર્યો." (કુમારસંભવ, ૩–૩૦) ૭૧

આ શ્લોકમાં નાયિકાના વ્યવહારના આરોપણરૂપ રૂપક અલંકાર શ્લેષની છાયાની મદદથી શૃંગાર રસની જેમ વર્તે છે, એટલે એ રસવદલંકાર બને છે.

જે પદાર્થો નીરસ જેવા જ હોય છે તે બધાને આ રીતે જ રસમય બનાવી શકાય છે. જેમ કે —

> "પૂરાં ખીલેલાં ન હોવાને કારણે બાલચન્દ્રના જેવાં વાંકાં અત્યંત રાતાં પલાશનાં ફૂલ વસંત સાથે તરતનો જ સમાગમ સાધેલી વનસ્થલીઓના નખક્ષતો જેવાં શોભવાં લાગ્યાં." ૭૨

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૭૫મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૬૬).

બધાં કાવ્યોના રહસ્યરૂપ કાષ્ઠ અને પાષાણ જેવા પદાર્થોને પણ અલંકારોને જોરે નવું ચેતન અર્પનાર, તેમ જ સહૃદયોને ચમત્કારનો અનુભવ કરાવનાર આ તત્ત્વ છે.

"રસવત્ નામનો બધા અલંકારોનો આ અગ્રણી કાવ્યના ઉત્કર્ષનું એકમાત્ર કારણ હોઈ ચૂડામણિ જેવો શોભે છે." ૭૩

"કવિકૌશલનું સર્વસ્વ આજે જ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે; આશા રાખીએ છીએ કે વિદ્વાનોના વિચારનો એ વિષય બનશે." ૭૪

આ બે અંતરશ્લોકો છે.

આ રીતે નીરસ પદાર્થોને રસમય બનાવવા માટે રસવદલંકાર-નું નિરૂપણ કર્યું છે.

હવે કેવળ પોતાના સ્વરૂપથી જ અસ્તિત્વ ધરાવતા પદાર્થોમાં કોઈ અપૂર્વ શોભા ખીલવવા માટે દીપક અલંકારનું નિરૂપણ શરૂ કરે છે. પ્રાચીન આચાર્યોએ જેમને દીપાવવાનાં છે તે પદની અપેક્ષાએ દીપાવનાર પદને આધારે, તે વાક્યના આદિમાં, મધ્યમાં કે અંતમાં આવેલું હોય તે પ્રમાણે એ અલંકારના આદિદીપક, મધ્યદીપક અને અંતદીપક એવા પ્રકાર પાડેલા છે. દીપાવે તે દીપક એવી વ્યુત્પત્તિને આધારે ક્રિયાપદને જ દીપક અલંકાર કહ્યો છે. જેમ કે —

> "મદ ઉત્પન્ન કરે છે પ્રીતિને, તે રૂસણાથી ભંગ પામતા કામને, તે પ્રિયાના સમાગમની ઉત્કંઠાને અને તે અસહ્ય માનસિક દુઃખને." ૭૫
>
> "માળા અને વસ્ત્ર ધારણ કરેલી સ્ત્રીઓને મધુ કહેતાં વસંત શોભાવે છે, અને હારીત, પોપટ વગેરે પંખીઓની વાણી પર્વતોની ઉપત્યકાઓને." ૭૬
>
> "કંસારીવાળાં જંગલોનો, સુકાતા જતા જળવાળી નદીઓનો અને પ્રવાસીઓનાં ચિત્તનો ગ્રીષ્મ અંત લાવવા ઇચ્છે છે." ૭૭

આ ત્રણ શ્લોકો અનુક્રમે આદિ, મધ્ય અને અંત દીપકનાં ઉદા-હરણો છે. એમાં પહેલા શ્લોકમાં પહેલા ચરણમાં जनयति ક્રિયાપદ, બીજામાં

બીજા ચરણમાં अलंकुरुते ક્રિયાપદ અને ત્રીજામાં ચોથા ચરણમાં निनीषति ક્રિયાપદ આવેલું છે.

આ શ્લોકોમાં ક્રિયાપદોમાં જ દીપકત્વ એટલે દીપાવવાની શક્તિ છે, કારણ, (વાક્યમાંના બીજા પદાર્થો) ક્રિયાપદ સાથે જોડાયેલા હોય એ રૂપે જ ક્રિયાપદથી સ્થાપિત થાય છે.

અહીં સુધી દીપક અલંકારની ભામહની વ્યાખ્યા સમજાવી છે. ભામહે વાક્યના આદિ, મધ્ય કે અંતમાં આવેલા ક્રિયાપદને આધારે ત્રણ પ્રકાર પાડ્યા છે અને તે ક્રિયાપદોને જ દીપક માને છે. કારણ, ક્રિયાપદને કારણે જ બીજા શબ્દો તેની સાથે જોડાયેલા હોય એ રીતે પ્રતીત થાય છે. કુંતકને આ વાત માન્ય નથી. એનો મુખ્ય વાંધો માત્ર ક્રિયાપદને જ દીપક ગણવા સામે છે. અને હવે એ ભામહની વ્યાખ્યા સામે વાંધા રજૂ કરે છે.

(૧) આ રીતે જોતાં તો દીપક અલંકાર ન હોય એવાં બધાં વાક્યોને પણ તેમાં એક જ ક્રિયાપદ હોવાને કારણે દીપક અલંકારનાં ઉદાહરણ માનવાં પડશે, અને પછી દીપક અલંકાર એકલો જ રહેશે.

(૨) વળી, એ શોભા વધારે છે એમ કહેવા માટે કોઈ તર્કસંગત દલીલ ન હોવાથી એને અલંકાર ગણવો એ જ ઉચિત નથી.

કહેવાની મતલબ એ છે કે ક્રિયાપદ વાક્યના આદિ, મધ્ય કે અંતમાં આવે એથી શી રીતે શોભામાં વધારો થાય છે તે તર્કસંગત રીતે બતાવ્યું નથી. એટલે બધાં ક્રિયાપદો એકસરખાં જ હોઈ કાં તો બધાંને જ દીપક માનવાં પડશે અથવા આદિ, મધ્ય કે અંતમાં આવેલાં ક્રિયાપદો પણ અલંકાર નથી એમ માનવું પડશે.

(૩) બીજું એ કે, ક્રિયાપદની વાત જવા દઈએ તોયે, એ રીતે જોઈએ તો, કોઈ પણ વાક્યમાંનાં બધાં જ પદો એકબીજા સાથે જોડાયેલાં હોઈ તેઓ બીજાં પદોને પ્રકાશિત કરે એટલે કે દીપાવે એ તેમનો સ્વભાવ જ છે. વાક્યાર્થ પદોના પરસ્પર સંબંધ ઉપર આધારિત હોઈ બધાં જ વાક્યોને દીપક અલંકારનાં ઉદાહરણ ગણવાં પડે એવી સ્થિતિ ફરી ઉપસ્થિત થશે.

(૪) જો એમ કહો કે આદિ, મધ્ય કે અંતમાં આવેલા ક્રિયાપદમાં એ પ્રકારની વિશેષતા આવે છે માટે તેને અલંકાર ગણવો જોઈએ, તો અમે પૂછીએ છીએ કે આદિ, મધ્ય કે અંતમાં આવતાં ક્રિયાપદો અને વાકય વગેરેના સ્વરૂપમાં એવી કઈ વિશેષતા દાખલ થાય છે, જે બીજાં ક્રિયાપદોમાં કે વાકયનાં બીજાં પદોમાં ન હોય? એવું તો કંઈ છે નહિ. એટલે બધાં જ પદોને દીપક અલંકાર કહેવા પડશે.

(૫) ક્રિયાપદના પ્રકારભેદને લીધે તે આદિ, મધ્ય કે અંતમાં આવે છે એમ કહો તો એ સ્થિતિ તો એ જ અર્થના વાચક બીજા વાકય વગેરેની પણ સંભવે છે, અને એ રીતે દીપકના અનંત પ્રકારો થઈ જશે.

(૬) દીપક અલંકારમાં વપરાયેલા ક્રિયાપદમાં ભૂ વગેરે (ધાતુ) જેવી વ્યાકરણગત વિશેષતા ઉપરાંત કોઈ બીજી વિશેષતા હોવી આવશ્યક છે, જેને લીધે એને કાવ્ય કહી શકાય.

(૭) અથવા દીપક અલંકારની એવી વ્યાખ્યા કરીએ કે જ્યારે સમાન વિભક્તિનાં અનેક નામો એક જ ક્રિયાપદ સાથે જોડાયેલાં હોય ત્યારે એવા ક્રિયાપદને દીપક અલંકાર કહેવો, તોયે કાવ્યશોભા ઉત્પન્ન કરનાર કારણ તો જણાવવું રહ્યું. ખરું જોતાં બીજા વિદ્વાનોએ કહેલું જ છે કે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત વચ્ચેનું પ્રતીયમાન સામ્ય એ જ એ કારણ છે, બીજું કશું નહિ. જેમ કે —

"જેમાં પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત વસ્તુઓ આદિ, મધ્ય કે અંતમાં હોઈને ઉપમાનું સૂચન કરતી હોય તે દીપક અલંકાર કહેવાય." (ઉદ્ભટ, ૧-૧૪) ૭૮

અને એનું ઉદાહરણ બીજા એક ગ્રંથમાં આપેલું છે કે —

> "દિગ્ગજોના મદથી હરાઈ ગયેલા હૃદયવાળા હાથીઓ વનમાં, અને કવિઓ વક્રોક્તિથી વિષમ મહાકવિઓના માર્ગમાં મુશ્કેલીથી ફરે છે." ૭૯

આ ગાથામાં પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત વસ્તુઓનું પ્રતીયમાન સામ્ય ખીલી ઊઠ્યું છે તે સહૃદયોને આનંદ આપનાર કાવ્યસૌંદર્ય જ દીપક અલંકારનું સારસર્વસ્વ છે. એમાં ક્રિયાપદ તો બીજા કોઈ પણ વાકયમાંના અથવા આ જ વાકયમાંના બીજા કોઈ પણ શબ્દ જેવું જ છે.

અહીં વાકયાર્થ એ છે કે —

દિગ્ગજોના મદની સુગંધથી ચલિત થયેલાં મનવાળા હાથીઓ જેમ જંગલમાં મહામુશ્કેલીએ ફરે છે, તેમ વક્રોક્તિથી શોભતા મહાકવિઓના માર્ગે કવિઓ પણ મહામુશ્કેલીએ ચાલે છે, એવો અહીં च ('અને') શબ્દનો અર્થ છે. એ કવિઓ સ્વાભિમાની હોઈને પૂર્વના મહાકવિઓ કરતાં કાંઈક વિશેષ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા સેવતા મહામહેનતે કાવ્યરચના કરે છે, એવો અહીં અભિપ્રાય છે.

તેથી (પ્રતીયમાન) સામ્ય એ જ આ (દીપક) અલંકારનું સારતત્ત્વ છે. એ પ્રતીયમાન હોય છે માટે જ એ ઉપમાથી જુદો મનોહર અલંકાર બને છે. અને જ્યાં ત્રિવિધ (વસ્તુ, અલંકાર અને રસરૂપ) વ્યંગ્યાર્થમાંના કોઈ પણ એક રૂપે પ્રતીયમાન સામ્ય પ્રગટ થતું હોય ત્યાં આ જ ન્યાય લાગુ પાડવો. પ્રતીયમાન અર્થ સિવાયનું બીજું બધું તો સમાચારરૂપ જ છે. જેમ કે —

> "સૂર્ય આથમ્યો, ચન્દ્ર પ્રકાશે છે, પંખીઓ માળામાં પાછાં વળે છે." (ભામહ, ૨-૮૭) ૮૦

હવે દીપક અલંકારને બીજું જ રૂપ આપવાને અને તેમાં કોઈ અપૂર્વ કાવ્યશોભા સાધવાને બીજી રીતે વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રારંભ કરે છે.

૧૭

પ્રસ્તુત અપ્રસ્તુત વસ્તુઓના ઔચિત્યપૂર્ણ, અમ્લાન, સહૃદયોને આનંદ આપનાર, શબ્દોથી ન કહેવાયેલા એટલે કે પ્રતીયમાન ધર્મને દીપાવે (પ્રકાશિત કરે) તેવું વસ્તુ તે દીપક.

કોઈ પણ સિદ્ધ વસ્તુ દીપક બની શકે છે. એમ જો હોય તો તો ગમે તે બધી જ વસ્તુ દીપક ગણાઈ જાય, માટે કહે છે કે 'પ્રકાશિત કરે (દીપાવે) તેવી'. એટલે કે વર્ણ્ય વસ્તુના ધર્મ-વિશેષને જે પ્રકાશિત કરે, દીપાવે તે અલંકાર બને. એ ધર્મ કેવો ? તો કે અશક્ત એટલે કે અપ્રગટ, શબ્દ દ્વારા ન કહેવાયેલો. માટે જ તેને પ્રગટ કરવો રહે છે. વળી કેવો ? તો કે ઔચિત્ય-પૂર્ણ, એટલે કે સુંદર. વળી કેવો ? તો કે અમ્લાન એટલે કે તરત જ મનને આકર્ષે એવો. અને એવો હોય એટલે સહૃદયોને આનંદ આપનાર થઈ જ પડે.

એના જ પ્રકારો બતાવે છે —

૧૮

દીપકના બે પ્રકારો જોવામાં આવે છે: (૧) કાં તો એ એકલો (કેવળ) હોય છે, અથવા (૨) હારમાં ગોઠવાયેલો હોય છે, એટલે કે એક જ વસ્તુ અનેક વસ્તુઓને દીપાવતી હોય છે અથવા ઘણી વસ્તુઓ બીજી ઘણી વસ્તુઓને દીપાવતી હોય છે."

અહીં દીપકના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે, કારણ, બે પ્રકાર જોવામાં આવે છે. કેવા ? તો કે (૧) એકલો એટલે કે સહાય વગરનો, અને (૨) હારમાં ગોઠવાયેલો એટલે કે પોતાના જેવા બીજા દીપકોની હારમાં ગોઠવાયેલો. એ કેવી રીતે કામ કરે છે ? તો કે (૧) એક વસ્તુ ઘણી વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે, દીપાવે ત્યારે તે કેવળ દીપક કહેવાય. જેમ કે—

> "આ સંસારને અસાર, ત્રિભુવનને રત્ન લૂંટાઈ ગયું હોય એવું, જીવલોકને જોવા જેવી વસ્તુ વગરનો (નિરાલોક), બાંધવોને મરણશરણ, કંદર્પને દર્પ વગરનો, લોકોની આંખની રચનાને નિષ્ફળ અને જગતને જીર્ણ અરણ્ય બનાવી દેવા તું કેમ તૈયાર થયો છે ?" ૮૧

આ શ્લોક ૧લા ઉન્મેષમાં ૨૧મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૬).

અહીં 'કરવાને તૈયાર થયો છે' એ પદ સંસાર વગેરેના અસાર વગેરે અનેક ધર્મોને પ્રકાશિત કરે છે એટલે એ કેવળ દીપકનું ઉદાહરણ બન્યો છે.

(૨) હારમાં ગોઠવાયેલો દીપક એ બીજો પ્રકાર છે. એમાં ઘણી વસ્તુઓ ઘણી વર્ણનીય વસ્તુઓની દીપક બનતી હોય છે. જેમ કે —

> "શ્રેષ્ઠ કવિ શબ્દોના, અનુભવી જડિયો રત્નો અને મોતીના અને વૃદ્ધ માળી પુષ્પોના સ્થાનાસ્થાનને (એટલે કે કયું કયાં વાપરવું અને કયાં ન વાપરવું તે) જાણે છે." ૮૨

અહીં કોઈ એમ કહે કે પ્રાચીન આચાર્યોએ દીપકનું આ જ ઉદાહરણ આપેલું છે, અને તમે એનું ખંડન કરેલું છે, છતાં હવે તમે તમારી વ્યાખ્યાના ઉદાહરણ તરીકે એને જ ટાંકો છો, તો એમાં એવું વધારાનું શું આવ્યું, જેને આધારે તમે સિદ્ધાંત-સિદ્ધ વ્યાખ્યાનો અસ્વીકાર કરો છો? આ સંબંધમાં કહેવાનું કે તમારી વાત સાચી છે. પણ પૂર્વાચાર્યોએ તો વાકયના (આદિ, મધ્ય કે અંત) કોઈ એક ભાગમાં આવેલું ક્રિયાપદ પોતાના સંબંધ-માં આવેલાં અનેક નામોને પ્રકાશિત કરતું હોય એવા એક જ પ્રકારના દીપકનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, જ્યારે અમે તો એ અનેક નામો જ વર્ણનીય વસ્તુઓની કોઈ વિશેષતાને પ્રકાશિત કરતાં હોઈ એ બધાં જ દીપકો છે, એવું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ.

'સ્થાનાસ્થાનને જાણે છે,' એનો અભિપ્રાય એવો છે કે વર્ણ્ય વિષયની શોભામાં વધારો કરે એવી કોઈ અનેરી વિશેષતા એ જાણે છે. એટલે શું? તો કે શ્રેષ્ઠ કવિ શબ્દની યોજનાની વિદગ્ધ-તાને લીધે કોઈ વિશેષ સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, અનુભવી જડિયો મોતી અને રત્નોની ગોઠવણીમાં અને વૃદ્ધ માળી પુષ્પોની ગૂંથણીમાં કોઈ વિશેષ સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

જોકે શ્રેષ્ઠ વગેરે શબ્દોથી બીજાં નામો સાથે પ્રતીયમાન સામ્ય (અમુક અંશે) સૂચિત થાય છે, તેમ છતાં દીપક તો તાત્પર્યમાંથી જ પ્રધાનપણે સધાય છે. અને વાક્યાર્થમાંથી અહીં સામ્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થતું નથી. જેમ કે —

"ચન્દ્રનાં કિરણોથી રાત્રિનું, કમળોથી નલિનીનું, પુષ્પગુચ્છોથી લતાનું, હંસોથી શરદની શોભાનું, અને સજ્જનોથી કાવ્યનું ગૌરવ વધે છે." (ધ્વન્યાલોક, ૨-૨૭) ૮૩

આ શ્લોકમાં ચંદ્રનાં કિરણો વગેરે બધી જ વસ્તુઓથી વર્ણવેલી તે તે વસ્તુઓના સૌંદર્યમાં વધારો થાય છે એટલે એ બધી જ કર્તા સ્થાને રહેલી વસ્તુઓ દીપકો છે. બાકીનું પહેલાની પેઠે સમજી લેવું.

૧૯

(દીપકના) બીજા પ્રકારના ત્રણ પેટા પ્રકારો છે: (૧) જેમાં ઘણી વસ્તુઓ બીજી ઘણી વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે; (૨) જેમાં એક પદાર્થ બીજાને અને તે વળી ત્રીજાને પ્રકાશિત કરે એવો ક્રમ ચાલે; (૩) જેમાં પ્રકાશિત થયેલા પદાર્થો બીજાને પ્રકાશિત કરે.

હારમાં ગોઠવાયેલા દીપકના બીજા પ્રકારના અવસ્થાભેદને કારણે ત્રણ પેટા પ્રકાર હોય છે. તેમાંના પહેલા પેટા પ્રકારનું વર્ણન તો 'જેમાં ઘણા પદાર્થો બીજા ઘણા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે' એમ કહીને ઉપર કર્યું છે.

બીજા પેટા પ્રકારનું વર્ણન, તે પછી 'જેમાં એક પદાર્થ બીજાને અને તે વળી ત્રીજાને પ્રકાશિત કરે એવો ક્રમ ચાલે' એમ કહીને કરેલું છે. અહીં 'પ્રકાશિત કરવું'નો અર્થ (તે પદાર્થમાં) સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરવું એવો જ છે. એક પદાર્થ પ્રકાશિત કરે છે અને બીજો પ્રકાશિત થાય છે, આમ ક્રમ ચાલ્યા કરે છે. બીજો ત્રીજાને પ્રકાશિત કરે છે.

બીજા પેટા પ્રકારનું ઉદાહરણ —

"પૃથ્વીમંડળનું ભૂષણ રાજાઓ છે, તેઓનું ભૂષણ લક્ષ્મી છે. લક્ષ્મીનું ભૂષણ સ્થિરતા છે; તેનું ભૂષણ પ્રગલ્ભતા છે, તેનું ભૂષણ રાજનીતિ છે અને તેનું ભૂષણ શૌર્ય છે. જેની પાસે એવી રાજનીતિ હોય છે તેની શક્તિનું માપ ત્રણે લોક પણ કાઢી શકે?" ૮૪

આ શ્લોકમાં કવિએ પાછલું પદ આગલા પદને પ્રકાશિત કરે એવા દીપકો હારમાં ગૂંથેલા છે.

અથવા —

"પવિત્ર વિદ્યા વપુને શોભાવે છે, તેનું ભૂષણ ઉપશમ છે, ઉપશમનું ભૂષણ પરાક્રમ છે અને તે સફળ રાજનીતિથી શોભે છે." (કિરાતાર્જુનીય, ૨–૩૨) ૮૫

અથવા —

"તેમનાં વપુને સૌંદર્યે શોભાવ્યાં હતાં, અને તેને નવયૌવને, તેને કામદેવની શ્રીએ અને તેને દયિતાના સંગમથી શોભતા મદે." (શિશુપાલવધ, ૧૦–૩૩) ૮૬

ત્રીજા પેટા પ્રકારની વ્યાખ્યા આ જ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં 'દીપક'ને બદલે 'દીપિત' એવું પાઠાંતર કરી લેવાથી પ્રાપ્ત થશે અને એનો અર્થ એવો થશે કે જે બીજા વડે દીપિત – પ્રકાશિત થયું છે એટલે કે સૌંદર્યવાન બન્યું છે, તે બીજા કશાને પ્રકાશિત કરે ત્યારે ત્રીજો પેટા પ્રકાર થાય. જેમ કે —

"મદ પ્રીતિને ઉત્પન્ન કરે છે, તે રૂસણાથી લંગ પામતા કામને." વગેરે. ૮૭

આ શ્લોક આ જ ઉન્મેષમાં ૭૫મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૨૨૯).

અહીં જો કોઈ એમ કહે કે પૂર્વાચાર્યોએ પહેલાં આ જ ઉદાહરણ આપ્યું હતું અને તેનું તમે પહેલાં ખંડન કર્યું હતું,

પણ હવે તમને એ સ્વીકાર્ય હોય એમ લાગે છે, તો એનો ખુલાસો તમારે કરવો જોઈએ; તો અમે કહીશું કે વાત સાચી છે. અમારો ખુલાસો એ છે કે પૂર્વાચાર્યોના કહેવાનું તાત્પર્ય એ હતું કે એકલું ક્રિયાપદ જ દીપક હોઈ શકે, જ્યારે અમારું કહેવું એવું છે કે ઘણાં કર્તાપદો પણ દીપક હોઈ શકે છે.

આ શ્લોકમાં પ્રીતિ વગેરે પહેલાં હતાં જ નહિ અને મદ વગેરેને લીધે પહેલી જ વાર ઉત્પન્ન થયાં એવું નથી. કારણ, મદ વગેરે પ્રીતિ વગેરેનાં નિયત કારણ નથી. અહીં કવિનો અભિપ્રાય એટલો જ સમજવો જોઈએ કે પ્રીતિ વગેરે પોતે જ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય છતાં મદાદિ તેમાં કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. યૌવનના સંબંધમાં जनयति (ઉત્પન્ન કરે છે) એ ક્રિયાપદનો અર્થ એવો કરવો જોઈએ કે યૌવન એ સ્ત્રીઓના અસાધારણ સૌંદર્યમાં વધારો કરે છે. અથવા આપણે અહીં ज्वलयति (પ્રદીપ્ત કરે છે) એવો પાઠ લેવો. હવે આ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—

૨૦

બીજા પદાર્થો સાથે યથાયોગ્ય રીતે જોડાતા ક્રિયાપદવાળું, તદ્વિદોના હૃદય સાથે સંવાદ સાધનારું અને વર્ણ્ય વિષયની શોભામાં વધારો કરનારું વસ્તુ તે દીપક.

આમ દીપકનું નિરૂપણ કર્યા પછી સામ્યપ્રધાન રૂપકની ચર્ચા કરે છે.

૨૧, ૨૨

જે વસ્તુ પોતાનું સ્વરૂપ (બીજાને) અર્પી દઈને સામ્ય વ્યક્ત કરી વર્ણ્ય વસ્તુની શોભાનું કારણ બને તે ઉપચારૈકસર્વસ્વ રૂપક અલંકાર કહેવાય. એના બે પ્રકાર છે: (૧) સમસ્તવસ્તુવિષય અને (૨) એકદેશવિવર્તિ.

એને સમજાવતાં કહે છે કે વસ્તુ રૂપક કહેવાય. કેવું વસ્તુ? તો કે જે અર્પી દેતું હોય. શું? તો કે પોતાનું રૂપ, એટલે કે વાચ્યનું વાચકાત્મક રૂપ. અહીં અલંકારની વાત છે એટલે સ્વનો સંબંધ અલંકાર સાથે છે. એનો અર્થ એ થયો કે અલંકારરૂપી ઉપમાન વસ્તુ, અલંકાર્ય ઉપમેયને પોતાનું સ્વરૂપ કહેતાં વાચક શબ્દ અર્પે છે, એટલે કે ઉપમેય ઉપર ઉપમાનનો અધ્યારોપ કરવામાં આવે છે. કેવી રીતે? તો કે સામ્ય સૂચવીને. ઉપરાંત, વર્ણ્ય વિષયની શોભાનું કારણ બનીને. અહીં કારણ શબ્દ જનક કે જ્ઞાપકના અર્થમાં નહિ પણ નિમિત્તના અર્થમાં સમજવાનો છે. કેમ કે પહેલાં કહેલા લક્ષણવાળા સામ્યને લીધે જ વર્ણ્ય વસ્તુ સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. એ સામ્ય કેવું છે? તો કે, ઉપચારૈકસર્વસ્વ. ઉપચાર એટલે ઉપમેય ઉપર ઉપમાનનો આરોપ. એ જ જેનું એકમાત્ર જીવિત છે એવું. કારણ, એને લીધે જ રૂપક રૂપક કહેવાય છે. આ રૂપક અલંકારનો પ્રાણ ઉપચારવક્રતા છે. એ વાત પહેલાં (૨-૧૪) કહેવામાં આવી છે. "જેને (ઉપચારવક્રતાને) લીધે રૂપક વગેરે અલંકારો રસમય બને છે." અને પૂર્વાચાર્યોએ એનું સમર્થન કરેલું છે.

'મુખ ચંદ્ર છે' એ રૂપક અલંકારનો દાખલો છે. અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન પૂછે કે એ બે વિશેષણ વિશેષ્યરૂપ ભિન્ન પદાર્થો સમાનાધિકરણમાં શી રીતે વાપરી શકાય? તો એનો ખુલાસો એ છે કે ચંદ્ર શબ્દ પહેલાં તો સીધી રીતે ચંદ્રમાનો બોધ કરાવે છે, પણ પછી વસ્તુ અને ગુણના નિકટના સંબંધને લીધે અતિશયકાન્તિમત્ત્વ વગેરે ગુણોનો પણ ગુણવૃત્તિથી બોધ કરાવે છે. અને ત્યાર પછી તેને મળતા મુખના ગુણનો પણ બોધ કરાવી મુખનું વિશેષણ બને છે અને સહૃદયોના ચિત્તને ચમત્કારનો અનુભવ કરાવે છે.

ઉપમેય શબ્દ ઉપમાન શબ્દને પણ મર્યાદિત કરે છે, કારણ, એ બેનું પૂરેપૂરું એકત્વ ન્યાયસંગત રીતે સાધી શકાતું નથી. તેથી જ

જ એટલે કે વિશેષણ અને વિશેષ્યના આ સ્વભાવને લીધે જ, વદનચંદ્ર એવા સમાસનું સમર્થન થઈ શકે છે, અને તેથી જ સહૃદયોના હૃદયસંવાદને જોરે 'મુખ ચંદ્ર છે' વગેરે જ માત્ર નહિ પણ 'શું તારુણ્યતરુ તણી –' વગેરે પણ રૂપક છે.

આમ, રૂપકના સામાન્ય લક્ષણનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી તેના પ્રકારોની ચર્ચા કરી તેની જ વધુ સમજૂતી આપતાં કહે છે— "સમસ્તવસ્તુવિષય". અર્થાત્ રૂપકનો પહેલો પ્રકાર તે સમસ્તવસ્તુ-વિષય, એટલે કે આખા વસ્તુને વિષય કરતું. અહીં અર્થ એવો છે કે પ્રધાનપણે વાચ્યરૂપે વાક્યમાં કહેવાયેલી બધી જ અલંકાર્ય વસ્તુઓને પોતાનું સૌંદર્ય અર્પી રૂપકે આવરી લેવી જોઈએ. વિશેષણોનો આધાર હમેશાં વિશેષ્યો ઉપર હોય છે, એટલે તેમનું અલંકાર્ય તરીકે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોતું નથી અને તેથી આ પ્રકારના રૂપકમાં તેમને સ્થાન હોતું નથી. જેમ કે—

> "વિદ્યુર્વલયરૂપી કક્ષ્યા (હાથીને બાંધવાની સાંકળ) અને બકપંક્તિરૂપી માળા ધારણ કરનાર મેઘોનો ગંભીર ધ્વનિ મારી એ પ્રિયાને દુઃખ આપી રહ્યો છે." (ભામહ, ૨–૨૪) ૮૮

આ શ્લોકમાં વિદ્યુદ્વલ્લીને કક્ષ્યાનું અને બકપંક્તિને માળાનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે, પણ વાદળોને હાથીનું રૂપ આપવામાં આવ્યું નથી, એટલે આ એકદેશવિવર્તિ રૂપક અલંકાર છે, એમ માનવું અત્યંત તર્કસંગત છે. કારણ, અલંકારનું કામ અલંકાર્યને શણગારવા સિવાય બીજું કશું નથી. અમે એને જે પ્રકારનો રૂપક અલંકાર કહ્યો છે, તે ઉપરાંત બીજું કશું એમાં મળતું હોત તો આપણે એને રૂપકના બીજા પ્રકાર(સમસ્તવસ્તુવિષય)નું ઉદાહરણ ગણી શકત, પણ એ વાત જવા દો. બલ્કે, કક્ષ્યા વગેરેનું વિદ્યુદ્વલય વગેરેમાં આરોપણ કર્યું છે, પણ મુખ્ય વર્ણ્ય વિષય જે મેઘ તેમાં હાથીનું આરોપણ કર્યું નથી, એટલે એ દોષ અનિવાર્ય બની જાય છે, તેથી અમે જુદી જ રીતે એનું સમાધાન કરીએ છીએ.

અહીં, ખરું જોતાં, સમસ્તવસ્તુવિષય રૂપકનું દૃષ્ટાંત આપવું જોઈતું હતું તેને બદલે એકદેશવિવર્તિનું કેમ આપ્યું છે, તે સમજાતું નથી. પ્રતમાં પાનાં ઉલટસૂલટ થઈ ગયાં હોય કે કંઈ બીજી ગરબડ હોય એવું લાગે છે.

વળી ભામહે આ દૃષ્ટાંતને એકદેશવિવર્તિનું જ ગણ્યું છે છતાં આ એકદેશવિવર્તિ છે એવું નવેસર પુરવાર કરવાની જહેમત શા માટે ઉઠાવી એ પણ સમજાતું નથી. ઉપરાંત પોતે જુદી રીતે એનું સમાધાન કરે છે એમ કહે છે. તે જુદી રીત પણ સ્પષ્ટ થતી નથી.

અહીં 'જેમકે—'થી માંડીને 'જુદી જ રીતે એનું સમાધાન કરીએ છીએ' સુધીનો ભાગ રદ કરીએ તો આ મુશ્કેલી ટળે અને ચર્ચા બરાબર ચાલતી લાગે.

રૂપકાલંકારનું સારતત્ત્વ એ છે કે પ્રસિદ્ધ સૌંદર્યાતિશય ધરાવતા પદાર્થના સૌંદર્યને લીધે વર્ણ્ય વસ્તુના સાદૃશ્યવાળું પોતાનું સ્વરૂપ અર્પણ કરવાની (ઉપમાનમાં) અને તેનું ગ્રહણ કરવાની (ઉપમેયમાં) શક્તિ શંકાથી પર હોવી જોઈએ. એ શક્તિને લીધે જ 'મુખ ચંદ્ર છે' એ વાકયમાં મુખને જ ચંદ્ર બનાવી દેવામાં આવે છે, એટલે કે મુખ ઉપર ચંદ્રનું આરોપણ થતાં તે ચંદ્રરૂપ બની જાય છે. આમ, આ અલંકાર પદપૂર્વાર્ધવક્રતામાં પડે છે અને એને શબ્દના અર્થ સાથે જ સંબંધ છે, એટલે એ, પહેલાં (૨-૧૨) કરેલી પર્યાયવક્રતામાં અંતર્ભાવ પામે, એટલે અહીં વાકયવક્રતાની ચર્ચા પ્રસંગે એને કદી સ્થાન ન જ મળે — એ સ્થિતિ ટાળવા માટે ગ્રંથકાર કહે છે કે રૂપકના બે પ્રકાર છે: (૧) સમસ્તવસ્તુવિષય અને (૨) એકદેશવિવર્તિ. એમાંથી પહેલામાં વાકયમાંના બધા જ શબ્દાર્થોમાંનો પ્રત્યેક અલંકાર્ય બને છે; અને જયારે એ રીતે પ્રત્યેક પદાર્થ અલંકાર્ય બની ગયો હોય ત્યારે આખું વાકય પણ એક રીતે અલંકાર્ય બની ગયું હોય છે. અને તેનું રૂપાન્તર થઈ ગયું હોય છે. જેમ કે—

"મૃદુતનુલતાના વસંતરૂપ, સુંદર મુખચંદ્રના શુક્લ

પક્ષરૂપ, મન્મથમાતંગના મદરૂપ યૌવનનો આરંભ જય પામે છે.” ૮૯

અહીં જ બીજા પ્રકારનો પણ વિચાર કરે છે — “અને એકદેશવિવર્તિ”. અર્થાત્ રૂપકનો બીજો પ્રકાર તે એકદેશવિવર્તિ. પૂર્વાચાર્યોએ એની સમજૂતી આ પ્રમાણે આપી છે — જે કોઈ એક ભાગને લાગુ ન પડતું હોય અથવા માત્ર અમુક એક ભાગને જ લાગુ પડતું હોય તે એકદેશવિવર્તિ કહેવાય. આ બંને અર્થમાંથી એક જ વસ્તુ ફલિત થાય છે કે જે વાકયના અમુક જ સ્થાનમાં પોતાના રૂપના અર્પણરૂપ રૂપણ કરતું હોય, અને તે પણ કોઈક જ વાર, તે એકદેશવિવર્તિ રૂપક કહેવાય. જેમ કે—

“હિમાચલસુતા કહેતાં પાર્વતીરૂપ લતાએ જેને ગાઢ આલિંગન કર્યું છે એવા શરીરવાળા અને સંસારરૂપી મરુભૂમિના માર્ગના એકમાત્ર કલ્પવૃક્ષ એવા આપને નમસ્કાર હો.” ૯૦

આને એકદેશવિવર્તિ શા માટે કહ્યું છે, તે સમજાતું નથી.

જેમાં વાકયના એક ભાગમાં જ વિવર્ત કહેતાં ફેરફાર કે રૂપાંતર થાય છે તે એકદેશવિવર્તિ રૂપક અલંકારમાં વિશેષણોને જોરે પદાર્થોની શોભા પરાકોટિએ પહોંચે છે. જેમ કે—

“રાગયુક્ત શશીએ ચંચલતારકિત નિશામુખને એ રીતે પકડયું (ચુંબન કર્યું) કે રાગને લીધે પહેલેથી જ આખું તિમિરાંશુક ખરી પડયું તેની ખબરે ન પડી.”

આ શ્લોકમાં ‘તિમિરાંશુક’ એ એકદેશવિવર્તિ રૂપક છે. બાકીનું ચંદ્રને પ્રેમીનું અને રાત્રિને પ્રેમિકાનું આપવા ધારેલું રૂપક, શ્લેષયુક્ત વિશેષણો અને વિશિષ્ટ લિંગના જ જોરે વ્યંજનાથી વ્યક્ત થયું છે. એને જો શબ્દમાં મૂકયું હોત તો નકામી પુનરુક્તિ થાત અને ગ્રામ્યતાનો દોષ આવત. તેથી

૨૩

વિદ્વાનો અલંકારના આત્માને ત્રણ પ્રકારનો માને છે: (૧) વાચ્ય, (૨) શબ્દશક્તિથી સમજાતો એટલે કે સૂચિત અને (૩) પ્રતીયમાન.

એમાંથી વાચ્યનો દાખલો આ પહેલાં સમસ્તવસ્તુવિષય રૂપકનો આપ્યો જ છે. બીજા પ્રકારનું ઉદાહરણ એકદેશવિવર્તિ રૂપકનું "રાગયુક્ત શશીએ" વગેરે છે, અને પ્રતીયમાનનું ઉદાહરણ—

> "હે ચંચળ અને દીર્ઘ નેત્રોવાળી, લાવણ્ય અને કાન્તિથી દિશાઓને ભરી દેનાર તારું મુખ, અત્યારે મંદ મંદ સ્મિત કરી રહ્યું છે, છતાં સાગરમાં લગારે ક્ષોભ પેદા થતો નથી એટલે હું માનું છું કે એ કેવળ જળ(ડ)નો રાશિ છે." (ધ્વન્યાલોક, ૨–૨૭) ૯૧

આ શ્લોકમાં તારું મુખ ચંદ્ર છે એવું પ્રતીયમાન રૂપક કવિએ યોજ્યું છે. રૂપકના આ બે પ્રકારો — એકદેશવિવર્તિ અને અનેકદેશવિવર્તિ — દીપકના જેવું જ દીપકત્વ કહેતાં બીજા પદાર્થને દીપાવવાની શક્તિ ધરાવે છે માટે એમનું નિરૂપણ દીપક પછી તરત કર્યું છે. હવે એની નવી શોભા બતાવવા માટે એને બીજી રીતે વર્ણવે છે—

૨૪

કવિઓ પ્રતિભાને જોરે બીજા અલંકારની યોજના કરી તેની સહાયથી રૂપકને રમણીયતાની કોઈ અપૂર્વ કોટિએ પહોંચાડે છે.

એને સમજાવતાં કહે છે કે એ જ રૂપક અલંકારને કવિઓ કોઈ અલૌકિક વક્રતા કહેતાં સૌંદર્યની પરાકોટિએ પહોંચેલી રમણીયતાએ પહોંચાડે છે. એટલે તે જ પરમ તત્ત્વ હોય એમ લાગે છે. એ રૂપક અલંકાર કેવો? તો કે બીજા અલંકારના ઉલ્લેખની સહાયવાળો, એટલે કે સસંદેહ, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે બીજા અલંકારના

ઉલ્લેખની જેને સહાય મળી છે એવો. અહીં સહાય એટલે કાવ્ય-શોભા ઉત્પન્ન કરવામાં સહકાર. શાનાથી પહોંચાડે છે? તો કે પ્રતિભાને જોરે. કવિઓ એવા અલૌકિક વિષયમાં એનો એટલે કે રૂપક અલંકારનો ઉપયોગ કરે છે, જેમાં, એવી પ્રથા ન હોવાને કારણે, જાણે એ સિદ્ધ વસ્તુ હોય એમ વ્યવહાર કરવો એ સાહસ જેવું લાગે. પરંતુ બીજા અલંકારની રૂપકના સહાયક તરીકે યોજના કરવાથી સહૃદયોના હૃદયસંવાદને કારણે સુંદર એવી પરમ રમણીયતા તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે—

> "જાણે ગગનરૂપી સર્પે ઉતારી નાખેલી કાંચળી જેવું, જાણે આકાશરૂપી વિટની લીલાલલાટિકા જેવું...." (હર્ષ-ચરિત પૃ. ૧૯) ૯૨

અહીં 'કવિપ્રતિભાના જોરે' એમ કહેવાનો અભિપ્રાય એ છે કે લોકોત્તર સૌંદર્યાતિશયવાળા વર્ણનીય વસ્તુનું બીજી રીતે વર્ણન કરવું જ અશકય હોય છે. આમ, અહીં રૂપક અલંકારની રેખા સ્પષ્ટ દેખાતી હોવા છતાં આપણે બેધડક એને શુદ્ધ રૂપકનું ઉદાહરણ કહી શકતા નથી, કારણ, એવી પ્રથા નથી. પણ અમને આ વર્ણનીય વસ્તુમાં રૂપક અલંકારની રેખા સ્પષ્ટ દેખાય જ છે એટલે અમે અહીં ઉત્પ્રેક્ષા નામના બીજા અલંકારની સહાય છે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અથવા જેમ કે—

> "શું તારુણ્યતરુતણી." ૯૩

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૯૨મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૭૯).

અહીં પણ એ જ ન્યાય લાગુ પડે છે, ફેર એટલો કે અહીં બીજો અલંકાર સસંદેહ છે. કવિને એમ લાગે છે કે પોતે જેનું વર્ણન કરી રહ્યો છે તે નાયિકાનું સૌંદર્ય એટલું તો અસાધારણ અને સર્વોત્કૃષ્ટ છે કે બીજી કોઈ રીતે તેનું પૂરું વર્ણન કરી જ ન શકાય. અહીં મુખચંદ્ર જેવું ચવાઈ ગયેલું રૂપક તો ચાલે જ

નહિ. એટલે કવિએ અહીં સસંદેહ અલંકાર વાપર્યો છે. તેનો વ્યંગ્યાર્થ એ છે કે મારું મન એ સુંદરીને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયું છે અને તેને એવો સંદેહ જાગે છે કે 'આ વસ્તુ ખરેખર શું હશે?' અમારું આ અર્થઘટન તદ્વિદો પણ પોતાના અનુભવથી પ્રમાણશે એવી આશા છે.

કેટલાક રૂપકરૂપક નામે એક નવો પ્રકાર ગણાવે છે અને તેનું ઉદાહરણ નીચેનું આપે છે—

"ભ્રૂલતા નર્તકી." ૯૪

પણ એ સ્વીકારી ન શકાય. કારણ, એની કોઈ વિશેષતા નથી. અને માત્ર નવું ઉદાહરણ આપવાથી નવો અલંકાર થઈ ગયો એમ માનવું યોગ્ય નથી. એ રીતે તો રૂપકની વ્યાખ્યાઓ અનંત બની જશે અને એમ કરવાથી રૂપકના બીજા અનેક પ્રકારો સંભવશે અને પરિણામે અનવસ્થા પેદા થશે.

આમ રૂપકનો વિચાર કર્યા પછી તેના જેવા સામ્યઆધારિત અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકારનું નિરૂપણ કરે છે—

૨૫, ૨૬

જ્યારે અપ્રસ્તુત એવો કોઈ પદાર્થ કે વાક્યાર્થ સામ્યને કે બીજા કોઈ સંબંધને લીધે પ્રસ્તુતની શોભાનું કારણ બની મુખ્ય વર્ણ્ય વિષય બની જાય ત્યારે તેને અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર કહે છે.

વિદ્વાનો એને અપ્રસ્તુતપ્રશંસા નામે અલંકાર કહે છે. કોને? તો કે જેમાં અપ્રસ્તુત એટલે કે અવિવક્ષિત પદાર્થને પણ વર્ણનનો વિષય બનાવવામાં આવે છે. શી રીતે? તો કે પ્રસ્તુત કહેતાં વિવક્ષિત અર્થની શોભામાં વધારો કરીને.

પ્રસ્તુત પદાર્થ બે પ્રકારનો હોય છે: (૧) વાક્યમાંના શબ્દમાત્રથી સિદ્ધ થતો, અને (૨) આખા વાક્યમાં વ્યાપેલો અને પોતાના વિવિધ પ્રકારના સ્વાભાવિક સૌંદર્યથી યુક્ત હોઈ પ્રધાનરૂપે રહેલો. એ બંને પ્રકારના પ્રસ્તુત અર્થને પ્રતીયમાન રૂપે

મનમાં રાખીને તેની શોભામાં વધારો કરવા માટે બીજા અપ્રસ્તુત પદાર્થને આ અલંકારમાં કવિઓ મુખ્ય વર્ણ્ય વિષય બનાવી દે છે.

કેવી રીતે? તો કે સામ્યને આધારે. અહીં સામ્ય એટલે ઉપર કહેલું રૂપકાલંકારને ઉપકારક એવું સામ્ય. તેને આધારે. અથવા કાર્યકારણભાવાદિ બીજા કોઈ સંબંધને આધારે. "વાક્યાર્થને" એટલે કે પરસ્પર અન્વિત શબ્દસમુદાયરૂપ વાક્યના અર્થરૂપ અસત્ય એટલે કે કલ્પિત અર્થને સામ્ય કે બીજા કોઈ સંબંધને આધારે પ્રસ્તુતની શોભા વધારવા માટે મુખ્ય વર્ણ્ય વિષય બનાવવામાં આવે ત્યાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસા નામે અલંકાર કહેવાય.

સામ્યને આધારે વાક્યમાંના અપ્રસ્તુત પદાર્થની પ્રશંસાનું ઉદાહરણ—

> "આ કઈ જુદા જ પ્રકારની લાવણ્યની સરિતા છે, જેમાં ચંદ્રની સાથે કમળો તરે છે, હાથીનાં કુંભસ્થળો ઊપસી આવે છે, અને જેમાં જુદી જ જાતનાં કેળનાં થડ અને મૃણાલના દંડ નજરે પડે છે!" (ધ્વન્યાલોક ૩–૩૪) ૯૫

આ શ્લોકમાં સામ્યને આધારે વાક્યમાંનાં પદોમાંની અપ્રસ્તુતપ્રશંસા દ્વારા કવિને વિવક્ષિત મુખ્ય પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવવામાં આવી છે.

સામ્યને આધારે આખા વાક્યમાં રહેલી અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનું ઉદાહરણ—

> "એને પોતાને જ છાયા મળતી નથી, પછી બીજાને તો એ છાયા આપે જ ક્યાંથી? ગ્રીષ્મના તાપરૂપી આપત્તિમાં એની નીચેની ભૂમિ ઉપર શીતળ વાયુનો સ્પર્શ પણ ક્યાંથી મળે? એને સો વર્ષ વીત્યા પછી ફળ આવશે એવી જે વાત છે તે માત્ર વાત જ છે; એ તાડની ઊંચાઈથી આપણે

મૂર્ખાઓ કેટલા લાંબા સમય સુધી છેતરાતા રહ્યા?"
(સુભાષિતાવલી, ૮૨૧) ૯૬

બીજા સંબંધને આધારે વાક્યમાંના અપ્રસ્તુત પદાર્થની પ્રશંસાનું ઉદાહરણ—

"સીતાની હાજરીમાં ચંદ્ર ઉપર જાણે મેશ ચોપડાઈ ગઈ છે, મૃગલીઓની દૃષ્ટિ જાણે જડ થઈ ગઈ છે, વિદ્રુમલતાની લાલી જાણે ઝાંખી થઈ ગઈ છે, સોનાની કાન્તિ જાણે કાળી પડી ગઈ છે, કોયલના કંઠ જાણે કર્કશ થઈ ગયા છે, અને મોરનાં પીછાં પણ જાણે વિરૂપ લાગે છે."
(રાજશેખરનું બાલરામાયણ, ૧-૪૨) ૯૭

આ શ્લોકમાં ચંદ્ર વગેરે ઝાંખા પડી જવાનું કારણ સીતાના અત્યંત સુંદર અને મનોહર મુખ વગેરે અવયવોનો સમૂહ છે. અને તે, પ્રસ્તુત વસ્તુના અંગભૂત બીજા (ઉત્પ્રેક્ષા) અલંકારની યોજનાની મદદથી પ્રસ્તુતની પ્રશંસામાં ભળી તેના ઉત્કર્ષની પ્રતીતિ કરાવે છે.

એ જ રીતે બીજા સંબંધને આધારે આખા વાક્યવ્યાપી અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનું ઉદાહરણ—

"કામદેવ બાણુને અડે છે, ધનુષ ઉપર નજર નાખે છે, પ્રિયતમાના સ્મિતભર્યા મુખ તરફ નિહાળે છે, વસંતને કંઈક કહે છે, અને હું પૃથ્વી ઉપર વિજય મેળવવા નીકળ્યો છું એમ માની ખુશ થતો થતો નાયિકાનાં અંગોને સ્પર્શે છે." ૯૮

આ શ્લોકમાં બીજી કોઈ રીતે વર્ણવી ન શકાય એવો તરુણીના તારુણ્યનો ઉદય પ્રસ્તુત વર્ણ્ય વિષય છે. પણ તેને બદલે તેના નિમિત્તરૂપ કામદેવની ચેષ્ટાઓનું વર્ણન કરીને કાર્યકારણ સંબંધને આધારે તેની વ્યંજનાથી પ્રતીતિ કરાવી છે.

અસત્યભૂત વાક્યાર્થના તાત્પર્યરૂપે જ્યાં પ્રસ્તુતની પ્રશંસા ધ્વનિત થતી હોય એવું ઉદાહરણ—

"એવું કશું નથી જે અવિરત પ્રવાસી કાળપથિકની નિયતિરૂપ પત્નીએ પોતાના પતિના પાથેય તરીકે ન બંધાવ્યું હોય." ૯૯

આ શ્લોકમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસાના ત્રણે આધારો — સામ્ય, કાર્યકારણસંબંધ અને સામાન્યવિશેષ સંબંધ — ઘટાવી શકાય એમ છે. પ્રસંગ પ્રહસ્તના વધના સમાચાર આપવાનો છે. જો અભિધાથી સીધેસીધું કહે તો તે અનુચિત લાગે માટે માત્ર અલંકાર મારફતે જ કામ પતાવ્યું છે.

આમ, કવિઓ આ અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનો બહોળો ઉપયોગ કરતા જોવામાં આવે છે. તેથી સહૃદયોએ જાતે જ એ સમજી લેવું.

પ્રશંસા શબ્દ અહીં વિપરીત લક્ષણાથી ઊલટા જ એટલે કે નિંદાના અર્થમાં વપરાય છે, અથવા ફક્ત વર્ણન એવા અર્થમાં વપરાય છે.

આમ, અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનો વિચાર કર્યા પછી, જે વિવક્ષિત અર્થના પ્રતિપાદન માટે બીજા પ્રકારના કથનરૂપ હોઈ લગભગ અપ્રસ્તુતપ્રશંસા જેવી શોભાવાળો અલંકાર છે તેની ચર્ચા કરે છે—

૨૭

બીજા વાક્યથી કહી શકાય એવું વસ્તુ, સૌંદર્ય સાધવા માટે, તેનાથી જુદા જ વાક્ય વડે કહેવામાં આવે ત્યારે પર્યાયોક્ત અલંકાર કહેવાય.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે 'તો પછી પર્યાયવક્રતા કરતાં એમાં વિશેષ શું છે?' તો જવાબ એ કે પર્યાયવક્રતામાં વાચ્ય-વિષય કેવળ પદાર્થ (શબ્દાર્થ) જ હોય છે, જ્યારે પર્યાયોક્તમાં વાક્યાર્થ પણ અંગરૂપે વિષય બને છે. એટલે પર્યાયોક્તનો અલગ

નિર્દેશ કર્યો છે. ઉદાહરણ જેમ કે—

"(વિષ્ણુએ) ચક્રના પ્રહારરૂપી અમોઘ આદેશ દ્વારા, રાહુની પત્નીઓના સુરતોત્સવને આલિંગનના ઉદ્દામ વિલાસ વગરનો અને જેમાં ચુંબન માત્ર જ અવશેષ રહ્યું છે એવો બનાવી દીધો." (ધ્વન્યાલોક, ૨–૧૯) ૧૦૦

એ જ રીતે—

૨૮

જ્યારે પ્રસ્તુત વસ્તુની શોભા વધારવા માટે વાકયરૂપે નિંદા હોય અને વ્યંગ્યરૂપે સ્તુતિ હોય ત્યારે વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર કહેવાય.

જેમ કે—

"હે રાજન, શેષનાગ આજે પણ પોતાની હજારો ફણા વડે પૃથ્વીનો ભાર ઉપાડવાને મથી રહ્યો છે, અને ભગવાન વિષ્ણુ પોતે વિશ્વને કાયમ રાખવા માટે ઉજાગરા વેઠે છે; તમે જે કંઈ કર્યું છે તેમાં અસાધારણ કે અભિમાન લેવા જેવું કશું નથી; હજી સુધી એ બે જણને એક ક્ષણનો પણ આરામ મળ્યો નથી એ તે કેવું કહેવાય!" ૧૦૧

અથવા જેમ કે—

"ચંદ્રમાંનું કલંક...." ૧૦૨

આ શ્લોક આ જ ઉન્મેષમાં ૪૮મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૨૧૪).

જ્યાં આથી ઊલટું હોય એટલે કે વાચ્ય સ્તુતિ હોય અને વ્યંગ્ય નિંદા હોય ત્યાં પણ આ જ એટલે કે વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર જ ગણાવો. જેમ કે—

"હે વારાંનિધિ...." ૧૦૩

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૯૦મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૭૮).

અથવા જેમ કે—

"બીજા વૃક્ષનું નામ પણ–" ૧૦૪

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૯૧મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૭૮).

અથવા જેમ કે—

"હે મરુકૂપ, દિવસ પૂરો થયો છે, અમે થાકી ગયા છીએ. તારો ઉપકાર એવો મોટો છે કે શરમના માર્યા અમે કહી શકતા નથી. મુસાફરોના પુણ્યથી તારું પાણી કદી ખૂટો નહિ, અને તારા કાંઠે ઊગેલું શમીનું વૃક્ષ છાંયો આપતું રહો." (જલ્લણની સૂક્તિમુક્તાવલી, પૃ. ૧૧૯) ૧૦૫

આ શ્લોકમાં સ્તુતિ શબ્દ પહેલાંનાં ઉદાહરણની પેઠે વિપરીત લક્ષણાથી નિંદાના અર્થમાં પણ લઈ શકાય.

આમ, વ્યાજસ્તુતિ સમજાવીને, આરંભ અને ઉપસંહાર એકસરખા હોવાને કારણે ઉપમા જેવો જ હોવાથી ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારની વાત કરે છે.

૨૯

સંભાવનાને આધારે કરેલા અનુમાનથી, સાદૃશ્યથી અથવા એ બંનેથી, વર્ણ્ય વસ્તુની અસાધારણ શ્રેષ્ઠતાનું પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી,

૩૦

વાચ્યવાચકની શક્તિથી જેનો અર્થ આક્ષિપ્ત થયો છે એવા, 'ઉપમેય ઉપમાન જેવું છે' અથવા 'ઉપમેય ઉપમાન જ છે' એવું પ્રતિપાદન કરનાર ઇવાદિ શબ્દો વડે, વાચક વગર જ એટલે કે વ્યંજનાથી

૩૧

સારી રીતે વર્ણવવા ધારેલા વાકયાર્થ સાથે તેનાથી જુદો જ અર્થ જોડવો તેને કાવ્યતત્ત્વજ્ઞો ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર કહે છે.

એને સમજાવતાં કહે છે કે સારી રીતે વર્ણવવા ધારેલા વાકયાર્થ સાથે તેનાથી જુદો જ અર્થ જોડવો તે ઉત્પ્રેક્ષા. વર્ણ્ય વસ્તુ અનેક શબ્દોના બનેલા વાકયના અર્થરૂપ હોય છે. તેની સાથે તેનાથી જુદો જ અર્થ એટલે કે બીજા જ વાકયના તાત્પર્યરૂપ અર્થ જોડવો તે ઉત્પ્રેક્ષા. જેમાં ઉત્પ્રેક્ષા એટલે કે કલ્પના કરવામાં આવી હોય તે ઉત્પ્રેક્ષા એવી એની વ્યુત્પત્તિ આપી શકાય. કયા સાધનથી ? તો કે સંભાવનાને આધારે કરેલા અનુમાનથી. એટલે કે સંભાવ્ય અર્થના અનુમાનથી. એનો અર્થ એ કે વર્ણ્ય વસ્તુને તેના જેવાં જ કાર્ય કરતી બીજી વસ્તુમાં પલટી નાખવી, અર્થાત્ ઉપમેયને ઉપમાનનું રૂપ આપી દેવું.

આ ઉત્પ્રેક્ષા બીજી રીતે પણ સંભવે છે. કઈ રીતે ? તો કે સાદૃશ્યથી. સામ્યને આધારે પણ વિવક્ષિત વાકયાર્થ સાથે તેનાથી જુદા જ વાકયાર્થને જોડવો તે પણ ઉત્પ્રેક્ષા કહેવાય.

સાદૃશ્ય બે પ્રકારનું સંભવે છે: (૧) વાસ્તવિક અને (૨) કાલ્પનિક. એમાંથી વાસ્તવિક સાદૃશ્ય એ ઉપમાદિનો વિષય છે અને કાલ્પનિક સાદૃશ્ય ઉત્પ્રેક્ષાનો વિષય છે, કારણ, એનાથી વિશેષ સૌંદર્ય સધાય છે.

બે વસ્તુના અસ્તિત્વ વગર સાદૃશ્ય સંભવતું નથી, તેમ જ પ્રસ્તુત વસ્તુથી જુદી બીજી કોઈ પ્રસ્તુત વસ્તુ (કાવ્યરચના પ્રસંગે) સંભવતી નથી. સાદૃશ્યને જો ધર્મ માનીએ તો ધર્મ તો પરાશ્રિત હોય છે. એટલે કેવળ (એટલે કે નિરાધાર) ધર્મની કલ્પના તર્કસંગત નથી. તેથી તેના આશ્રય તરીકે બીજી કોઈ વસ્તુની કલ્પના કરવી પડે. તે કઈ હોઈ શકે એનો કોઈ નિયમ નથી. એટલે ગમે તે એક કલ્પી લઈએ તો પછી એનો અંત જ ન આવે અને અનવસ્થા

પેદા થાય. અને એ ગુણ સાથે સંગતિ ન સધાય તો એની પ્રતીતિ જ થઈ ન શકે. એટલે સહૃદયોએ પોતાના અનુભવને આધારે સ્વીકારવું જ રહ્યું કે અહીં અંતે સાદૃશ્યના આધારભૂત કોઈ કાલ્પનિક ધર્મીની કલ્પના કરવી જ પડે. એટલે એવા કલ્પિત ધર્મીના સાદૃશ્યથી એમ અહીં કહેવું છે.

આ બે ઉપરાંત, ખોટું હોવા છતાં પરંપરાને અનુસરીને અમે જણાવ્યું છે કે ત્રીજી રીતે પણ ઉત્પ્રેક્ષા સધાય છે, અને તે "અથવા બંનેથી" એમ કહીને નિર્દેશી છે. બંને એટલે સંભાવના આધારિત અનુમાન અને સાદૃશ્ય. એ બંને કારણો ભેગાં થવાને કારણે પણ પ્રસ્તુત અર્થની સાથે તેનાથી જુદા જ અર્થને જોડવામાં આવે ત્યારે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર ગણાય. આ ત્રણે પ્રકારે ઉત્પ્રેક્ષાની યોજના કયા અભિપ્રાયથી કરવામાં આવે છે? તો કે વર્ણ્ય વિષયની અસાધારણ શ્રેષ્ઠતાનું પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી. અર્થાત્ કવિ પોતાના વર્ણ્ય વિષયને અસાધારણતાની પરાકોટિએ પહોંચાડવા ઇચ્છતો હોય છે તેથી. એ કેવી રીતે કરે છે? તો કે 'આ (ઉપમેય) તેના (ઉપમાનના) જેવું છે' અથવા 'આ (ઉપમેય) તે (ઉપમાન) જ છે' એ બે રીતે. તેના જેવું એટલે અપ્રસ્તુતના જેવું. વર્ણ્ય વસ્તુની અસાધારણતાનું પ્રતિપાદન કરવા માટે અપ્રસ્તુત સાથેના સાદૃશ્યની યોજના કરવામાં આવે છે. અને 'આ તે જ છે' એટલે પ્રસ્તુત વસ્તુ અપ્રસ્તુત વસ્તુ જ છે — એમ, અપ્રસ્તુતનો પ્રસ્તુત ઉપર અધ્યારોપ વર્ણ્ય વિષયની અસાધારણતાની પરાકોટિની પ્રતીતિ કરાવવા માટે કરવામાં આવે છે. આ ઉત્પ્રેક્ષા શાના વડે દર્શાવવામાં આવે છે? તો કે ઇવાદિ વડે. એટલે કે इव (मन्ये, शंके, ध्रुवम्, प्रायो, नूनम्) વગેરે ઉત્પ્રેક્ષાદ્યોતક શબ્દો યોગ્ય રીતે યોજીને. હવે બીજી રીત બતાવે છે. "વાચ્યવાચકના સામર્થ્યથી જેમનો અર્થ આક્ષિપ્ત થતો હોય એવા ઇવાદિથી" અર્થાત્ ઇવાદિ શબ્દો વાપરીને અથવા તેમને વ્યંગ્ય રાખીને.

સંભાવનામૂલક અનુમાનથી થતી ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ—

"માથા પરના પુષ્પહારથી લોભાઈ કાન પાસે આવીને ભ્રમરોએ ગુંજારવ કર્યો તે જાણે રાજાઓને મોહ પમાડવાનો મંત્ર કામદેવે તેને શીખવ્યો." ૧૦૬

કાલ્પનિક સાદૃશ્યવાળી ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ—

"જાણે ત્ર્યંબક શિવનું રોજ રોજ ઢગલો થતું રહેલું અટ્ટહાસ્ય." (મેઘદૂત–૫૮) ૧૦૭

અથવા—

"જાણે ગગનરૂપી સાપે ઉતારી નાખેલી કાંચળી જેવી." (હર્ષચરિત, પૃ. ૧૯) ૧૦૮

આ વાક્ય ઉદાહરણ ૯૨મા તરીકે આ જ ઉન્મેષમાં આવી ગયું છે (પૃ. ૨૪૩).

વાસ્તવિક સાદૃશ્યવાળી ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ—

પ્રાકૃત ગાથાનો પાઠ ભ્રષ્ટ હોવાથી ડૉ. ભાયાણીએ કલ્પેલી ખંડિત છાયા ઉપરથી એ ગાથાનો અર્થ કંઈક આવો લાગે છે :

તે બાલા કિસલય જેવા કાન સુધી પહોંચતાં, સુંદર પાંપણોવાળાં અને ચંચળ કીકીઓવાળાં પોતાનાં નયનોને કારણે સુંદર અંબુજલીલા પ્રગટ કરી રહી છે. ૧૦૯

બંનેને આધારે થયેલી ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ—

તેણે દૂરથી પોતાના શત્રુના લોહીથી ખરડાયલા ખડ્ગ જેવી તીક્ષ્ણ અને રાતી આંખો મધુરિપુ કૃષ્ણ ઉપર માંડી. ૧૧૦

[લોકમાં તીક્ષ્ણ બાણ વગેરે પદાર્થો અંગ ચીરી નાખી લોહીથી ખરડાયેલા જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી તેના સાદૃશ્યને લીધે નયનયુગલની તીક્ષ્ણતા અને લીલાને કારણે પ્રસ્તુત વસ્તુનો ધર્મ અપ્રસ્તુત વસ્તુના ધર્મ તરીકે સંભવી શકે એવું અનુમાન કરેલું છે એટલે અહીં સાદૃશ્ય અને અનુમાન બંનેને અધારે થયેલી ઉત્પ્રેક્ષા છે. (કલ્પલતાવિવેક, પૃ. ૨૫૨)]

અથવા જેમ કે—

"તેના ક્ષણના વિરહથી પણ રમણીઓના હૃદયમાંથી એવા સુરભિત નિસાસા નીકળે છે કે જાણે તેમના હૃદયમાંથી કુસુમબાણ ખેંચી લીધા પછી બાકી રહેલા તેના મકરંદનાં બિંદુ ન હોય!" (ગઉડવહો, ૭૪૮) ૧૧૧

વાસ્તવિક સાદૃશ્યવાળી ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ—

"ખીલેલાં સુંદર ફૂલોના ગુચ્છાને લીધે લચી પડેલી મનોહર આમ્રલતાને મૃગનયનીએ હલાવી તે જાણે વિરહિણીઓને મૃદુતાથી મર્દન કરનાર કામદેવ પોતાના પુષ્પચાપને હલાવી ધમકી આપતો હોય એવું લાગે છે." ૧૧૨

અહીં કવિએ વર્ણ્ય વિષયથી જુદી બીજી કોઈ વસ્તુનું કથન કર્યું છે એટલે અહીં અપહ્નુતિ અલંકાર છે એવી ભ્રાંતિમાં ન પડવું. કારણ, અપહ્નુતિના પ્રગટ થવાના મૂળમાં ઉત્પ્રેક્ષા રહેલી છે, અને નહિ કે ઉત્પ્રેક્ષાના મૂળમાં અપહ્નુતિ, એ વાત થોડી જ વારમાં (અપહ્નુતિની ચર્ચા વખતે) સ્પષ્ટ થશે.

इव વગેરે વાચક શબ્દો વિના 'આ તેના જેવું છે' એવું પ્રતિપાદન કરતી ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ—

"ચંદન વૃક્ષને વળગેલા સર્પોના નિઃશ્વાસના વાયુથી મૂર્ચ્છિત થયેલો મલય પવન વસંત ઋતુમાં પ્રવાસીઓને મૂર્ચ્છા પમાડે છે." (ધ્વન્યાલોક, ૨-૨૭) ૧૧૩

અથવા જેમ કે—

"હે દેવી, જો, ચંદ્રની શોભાનો તિરસ્કાર કરનાર તારા વદનકમળથી પરાજિત થયેલાં કમળો એકાએક ઝાંખાં પડી જાય છે." (રત્નાવલી, ૧-૨૫) ૧૧૪

આ શ્લોક બીજા ઉન્મેષમાં ૪૪મા દૃષ્ટાંત તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૩૨).

અથવા જેમ કે—

"હે ભીરુ, તને રાક્ષસ(રાવણ) જે માર્ગે થઈને લઈ જતો હતો તે માર્ગ, બોલવાને અશક્ત એવી આ લતાઓએ (રાવણ જે દિશામાં ગયો હતો તે દિશામાં) વળેલાં પાંદડાં-વાળી પોતાની ડાળીઓ વડે મને કૃપા કરીને બતાવ્યો હતો."
(રઘુવંશ, ૧૩-૨૪) ૧૧૫

આ શ્લોક બીજા ઉન્મેષમાં ૮૦મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૫૨).

'આ તે જ છે' એવું વાચક વિના સૂચિત થતું હોય તેવી ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ—

"બ્રહ્માએ પોતે જે કમળ ઉપર બેઠા હતા તેની પાંદડીઓ એકે એકે ઊંચી કરી ઓરડી બનાવી દીધી;"
(બાલરામાયણ, ૭-૬૬) ૧૧૬

આ શ્લોક પૂરેપૂરો પહેલા ઉન્મેષમાં ઉદાહરણ ૧૦૨ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૮૫).

હવે આ ઉત્પ્રેક્ષાનો જ બીજો એક પ્રકાર બતાવે છે—

૩૨

નિષ્ક્રિય વસ્તુમાં પણ તેના સ્વભાવને અનુરૂપ એવી ક્રિયાનું કર્તૃત્વ, જોનારને એમ લાગે છે માટે, આરોપવામાં આવે ત્યારે ઉત્પ્રેક્ષાનો એક બીજો પ્રકાર થાય.

ઉત્પ્રેક્ષાનો આવો પણ એક પ્રકાર જોવામાં આવે છે, જેમાં ક્રિયાનું કર્તૃત્વ આરોપવામાં આવે છે. શામાં? તો કે કોઈ વસ્તુમાં, જે નિષ્ક્રિય હોય છતાં. કર્તૃત્વ કેવું? તો કે વસ્તુના સ્વભાવને અનુરૂપ. શાથી આરોપવામાં આવે છે? તો કે જોનારને એમ લાગે માટે. "વર્ણ્ય વસ્તુના અતિશયનું પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છાથી 'આ તેના જેવું છે' અથવા 'આ તે જ છે' એમ કહેતા વાચક વગર જ" એ વાક્યખંડ અહીં પણ સમજી લેવો.

ઉદાહરણ—

"અંધકાર જાણે અંગોને લીંપે છે, આકાશ જાણે કાજળ વરસાવે છે." (મૃચ્છકટિક, ૧-૩૪) ૧૧૭

અથવા જેમ કે—

"અંગો ઊછળતા સ્વચ્છ લાવણ્યના સાગરમાં તરતાં લાગે છે...." ૧૧૮

આ શ્લોક બીજા ઉન્મેષમાં ૯૧મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૫૭).

અથવા જેમ કે—

"ચંદ્રિકા આકાશમાં જાણે કે સરે છે, કુમુદોમાં જાણે કે વૃદ્ધિ પામે છે, સ્રીઓના પાકટ બરુના થડ જેવા પાંડુ ગાલોમાં જાણે પ્રતિબિંબિત થાય છે, પાણીમાં જાણે વિકસે છે, સુધાધવલ ભવનોમાં જાણે હસે છે અને પવનમાં ફડફડતી ધજાના પટમાં જાણે ફરફરે છે." ૧૧૯

ઉત્પ્રેક્ષાના ઇવાદિ વાચકોની યાદી દંડીએ આપેલી છે એટલે અહીં ફરી આપતા નથી. એ ઉત્પ્રેક્ષા, વર્ણનીય વસ્તુના સ્વભાવને અનુરૂપ હોવાથી સુંદર લાગતી કોઈ અપૂર્વ વિશેષતાને પ્રગટ કરે છે. કવિપ્રતિભાના સારના જ બીજા પર્યાય જેવા અન્ય કેટલાક અલંકારો છે, તેમના પણ સારરૂપ આ ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર અને તે બધાના મૂળમાં રહી નવા નવા અલંકારોની કલ્પનાનું કારણ બને છે, અને અલંકારોની વિવિધ સૌંદર્યછટાનો આધાર એ જ છે.

બીજા અલંકારોની સૌંદર્યસંપત્તિ હરી લઈને ઉત્પ્રેક્ષા બધાના જીવિત તરીકે પ્રકાશે છે. ૧૨૦

આ અંતરશ્લોક છે.

આ રીતે ઉત્પ્રેક્ષાને સમજાવીને એની સાથે સૌંદર્યાતિશયનું સાદૃશ્ય હોવાથી ક્રમપ્રાપ્ત અતિશયોક્તિ અલંકાર રજૂ કરે છે—

૩૩

જેમાં સહૃદયોને આનંદ આપે એવા વર્ણનીય પદાર્થના ધર્મોના કોઈ અતિશયનું સૌંદર્યપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તે બધા અલંકારોના જીવિતરૂપ અતિશયોક્તિ અલંકાર કહેવાય.

આને સમજાવતાં કહે છે કે તે અતિશયોક્તિ કહેવાય. કઈ? તો કે જેમાં પ્રસિદ્ધ લોકવ્યવહારને ટપી જાય એવી કોઈ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી વિશેષતાનું સૌંદર્યપૂર્વક એટલે કે વૈદગ્ધ્યભંગિથી વર્ણન કરવામાં આવે તે. શાનું? તો કે વર્ણનીય પદાર્થના ધર્મોનું અર્થાત્ તેના સ્વભાવ સાથે સંબંધ ધરાવતી વિશેષતાઓનું. એ વિશેષતા કેવી? તો કે કાવ્યવિદોને આનંદ આપે એવી. કારણ, સહૃદયોને આનંદ આપે એવી પદાર્થની સુંદરતા એ જ કાવ્યનું પ્રયોજન છે. અને તેથી એ અતિશયને પોષનાર અતિશયોક્તિ અલંકારને આલંકારિકો ખૂબ આદરથી જુએ છે.

૩૪

રસો, પદાર્થો અને અલંકારો જ્યારે અતિશયોક્તિ દ્વારા તેમની શોભામાં વધારો કરવામાં આવે છે ત્યારે સૌંદર્યની પરાકોટિને પામે છે.

વક્રતા એ જ કાવ્યનું અલૌકિક રહસ્ય છે. અને જ્યારે રસ, સ્વભાવ અને અલંકારની બાબતમાં અતિશયોક્તિનો સાથ મળે છે ત્યારે તે વક્રતા પૂરેપૂરી ખીલી ઊઠે છે. જેમ કે—

> "ચંદ્રકાન્ત મણિના ભવનમાં પોતાના સાથી રાજહંસથી છૂટી પડેલી સારસી અવાજ ઉપરથી તેને પારખવાની અણી પર હતી ત્યાં જ્યોત્સ્નાને લીધે ફરી જાગેલા સંશયથી તે વક્રદૂતીની (?) જેમ વિલાપ કરે છે." ૧૨૧

અથવા જેમ કે—

> "પોતાના પુષ્પની કાન્તિ જેવી ચાંદનીથી ઢંકાઈ ગયેલાં

સપ્તપર્ણનાં વૃક્ષો ભ્રમરોના ગુંજારવને લીધે અનુમાનથી જાણી શકાય છે.” (ભામહ, કાવ્યાલંકાર, ૨–૮૨) ૧૨૨

અહીં વસ્તુના સ્વાભાવિક સૌંદર્યનો જ પરિપોષ કરવામાં આવ્યો છે.

અથવા જેમ કે—

“જેનો પ્રતાપરૂપી સૂર્ય પ્રકાશતો હોય છે ત્યારે બીજા તેજસ્વી પદાર્થોની વાત તો જવા દો પણ મેરુ અને ચંદ્રનું મહત્ત્વ પણ ટકી શકતું નથી. ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમોથી શોભતા રાજવંશમાં જન્મેલા આ રાજવી પાસે ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ ઝાંખા પડી જાય છે.” ૧૨૩

અથવા જેમ કે—

“ઝાકળના શીતળ જળથી નાહેલી અને તરતના ઊગેલા સૂર્યના સ્પર્શથી નિર્મળ બનેલી તથા સૂર્યના તડકાની લાલી લગાવેલી વનસ્થલીનાં અંગોએ કોઈ અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી.” ૧૨૪

આમાં પહેલા (૧૨૩) શ્લોકમાં રૂપકાલંકારની શોભા પરાકોટિએ પહોંચી છે. પહેલામાં અને બીજા(૧૨૪)માં રસવદલંકારનો પણ પરિપોષ સધાયો છે. વનસ્થલીમાં ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરી સ્વચ્છ થવું, નવા ઊગેલા સૂરજના તડકારૂપી વસ્ત્રથી નિર્મળ દેખાવું વગેરે સ્ત્રીઓના વ્યવહારના આરોપણથી આ વર્ણનમાં અપૂર્વ સૌંદર્ય આવ્યું છે.

વળી જેમ કે—

“ઊગતા ચંદ્રનાં કિરણો તારાં કર્ણપૂર રચવામાં કામ આવશે. કુમળા જવના પીલા જેવાં એ કિરણો તારા નખની અણીથી કાપી શકાશે.” (કુમારસંભવ, ૮–૬૩) ૧૨૫

આ શ્લોકમાં રસના સૌંદર્યની વિશેષતા પ્રગટ થઈ છે. જેમ કે નવા ઊગેલા ચંદ્રનાં કિરણોના સુકુમાર સૌંદર્યની કોઈ

અપૂર્વ વિશેષતા અહીં પ્રગટ થાય છે, જેને લીધે કપોલ, કાન અને અલકના સંસ્પર્શને કારણે વખાણવા લાયક કર્ણપૂર બનવાની શોભાને તે પાત્ર ઠરે છે, એમ પાર્વતીપતિ શંકર પ્રિયાને કહેતાં, તેના વદનચંદ્રને તથા તે જ વખતે ઊગતા ચંદ્રને જોઈને તેમના હૃદયમાં રસ ઊભરાય છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે.

આ રીતે પ્રધાનભૂત અલંકાર્ય વસ્તુના અંગરૂપે રહેલા અલંકારો કોઈ વાર વિશિષ્ટ રીતે યોજાવાને કારણે ઘણા મહત્ત્વના બની જાય છે અને ગૌણ હોવા છતાં જાણે મુખ્ય બની જતા હોય એવું લાગે છે અને વિશિષ્ટ યોજનાને લીધે તેમને પ્રધાન ગણવામાં આવે છે.

હવે સામ્યમૂલક અલંકારવર્ગના રચનાસૌંદર્યનો વિચાર કરે છે—

૩૫

વિવક્ષિત પદાર્થના સ્વભાવનું સૌંદર્ય સાધવા માટે, એ સૌંદર્ય જેમાં ઉત્કૃષ્ટરૂપે રહેલું હોય એવા કોઈ બીજા પદાર્થ સાથે તેનું સામ્ય નિરૂપવું તે ઉપમા અલંકાર કહેવાય.

૩૬

ઉપમા જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત થાય છે: (૧) સાધારણ ધર્મના ઉલ્લેખથી, (૨) આખા વાક્યમાં તેને ગર્ભિત રાખીને, અને (૩) ઇવાદિ શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને. પણ ઉપમાની ખરી શોભા ક્રિયાપદ દ્વારા સધાય છે.

આને સમજાવતાં કહે છે કે જેમાં વસ્તુનું એટલે કે વર્ણ્ય વસ્તુનું કોઈ અપ્રસ્તુત એવી બીજી વસ્તુ સાથે સામ્ય બતાવ્યું હોય તે ઉપમા અલંકાર કહેવાય. અપ્રસ્તુત વસ્તુ સાથે સામ્ય શા માટે દર્શાવે છે? તો કે વિવક્ષિત વસ્તુનો સ્વભાવ કહેતાં કોઈ વિશેષ ધર્મ, તેનું સૌંદર્ય સિદ્ધ કરવા. બીજા કેવા પદાર્થ સાથે?

તો કે જેમાં એ સૌંદર્ય ઉત્કૃષ્ટ રૂપે રહેલું હોય એવા.

અહીં તાત્પર્ય એ છે કે વર્ણનીય પદાર્થના વિવક્ષિત ધર્મનું સૌંદર્ય સાધવા માટે અપ્રસ્તુત પદાર્થરૂપ ધર્મી સાથે સામ્ય એમ કહ્યું છે, તે તર્કસંગત છે. કારણ, કેવળ ધર્મનું સામ્ય સંભવતું નથી. એટલે ધર્મ સાથે સામ્ય એમ કહ્યું નથી. આમ, ધર્મ દ્વારા ધર્મીઓનું એટલે કે ઉપમાન અને ઉપમેયનું ભેગું સામ્ય ફલિત થાય છે. આવી ઉપમાનું પ્રતિપાદન કોણ કરે છે? તો કે ક્રિયા-પદ. ક્રિયાપદ એટલે ધાતુનો અર્થ. અહીં ક્રિયાપદ શબ્દથી મુખ્યા-મુખ્ય ક્રિયાવાચક સામાન્ય અર્થ જ સમજવાનો છે, કેવળ ક્રિયાપદ જ નહિ. કારણ, જ્યાં ક્રિયા અમુખ્ય ભાવે રહેલી હોય ત્યાં પણ તે ઉપમાની વાચક હોય જ છે. જેમ કે 'પાચક.' એ શબ્દમાં પાકશક્તિનું પ્રાધાન્ય હોઈને એમાં પ્રકૃતિ કહેતાં ધાતુનો અર્થ ગર્ભિત રહેલો જ છે. 'જે પકાવે તે પાચક'. એ જ રીતે पचति ('પકાવે છે') એ શબ્દમાં ક્રિયાનું જ પ્રાધાન્ય છે તેમ છતાં ક્રિયા કરનારનો અર્થ પણ એમાં ગર્ભિત રહેલો છે. આમ, મુખ્ય અને અમુખ્ય એ બંને પ્રકારનાં ક્રિયાપદો ઉપમાનું કથન કરે છે. કેવી રીતે? તો કે વિચ્છિત્તિ કહેતાં વૈદગ્ધ્યભંગિથી. વિચ્છિત્તિ વગરના કથનમાં તદ્વિદોને આનંદ આપવાની શક્તિ હોતી નથી, એવો અહીં અર્થ છે. કેવળ ક્રિયાપદ જ ઉપમાનું કથન કરે છે એમ નથી, ઇવાદિ વગેરે ઉપમાવાચક શબ્દો, બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસો તેમ જ वत् વગેરે પ્રત્યયો પણ એનું સૌંદર્યપૂર્વક કથન કરે છે.

શું હોય તો? તો કે સાધારણ એટલે કે ઉપમાન અને ઉપમેય બંનેમાં રહેલો હોય એવો ધર્મ, તેનું કથન કરેલું હોય તો. સમાન ધર્મને આધારે બે ક્રિયાઓનો સંબંધ જોડ્યો હોય છે એટલે બંને કર્તાઓ અથવા નામો પણ સમાન છે એમ માનવામાં આવે છે. ક્યાં? તો કે વાક્યાર્થમાં. પરસ્પર અન્વય-સંબંધથી જોડાયેલો પદસમૂહ તે વાક્ય. એનો અર્થ અથવા વસ્તુ તે અહીં વર્ણનનો વિષય હોય છે. તેમાં. કેવી રીતે? તો કે તેની સાથે સંબંધ હોવાથી.

તે એટલે પદાર્થ, એ પદાર્થોનો સમન્વય એટલે કે પરસ્પર સંબંધ થવાથી.

વાક્યમાં અનેક પદાર્થો હોય છે. તેમની વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધને લીધે કોઈક એક જ શબ્દથી ઉપમા કે ઉત્પ્રેક્ષા સધાય છે.

જો એ બંને અલંકારોમાં વસ્તુસામ્ય સમાનપણે રહેલું હોય તો પછી એમની વચ્ચે એટલે કે ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા વચ્ચે ભેદ શો? એમ કોઈ પૂછે તો તેનો ખુલાસો એ કે—

૩૭

ઉત્પ્રેક્ષામાં વસ્તુસામ્ય હોય છે છતાં તેનું તાત્પર્ય જુદું જ હોય છે.

ઉત્પ્રેક્ષામાં સામ્યસંબંધ હોય છે ખરો, તેમ છતાં તાત્પર્ય એટલે કે પદાર્થથી જુદા જ વાક્યાર્થના જીવિતભૂત બીજી જ વસ્તુ એનો વિષય હોય છે, જેનો અનુભવ તદ્વિદોનું અંતઃકરણ કરી શકે છે. એના દાખલા પહેલાં આપી ગયા છીએ. ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા એ બંને શબ્દો કેવળ કરણનો કે કર્મનો અર્થ વ્યક્ત ન કરતા હોઈ, એ બંનેનો સંબંધ સામ્ય સાથે જોડી શકાય છે. તેથી ઉપમાનો અર્થ ઉપમિતિ એટલે સરખા હોવાનો ભાવ એટલો જ થાય છે. એટલે ઉપમાની વ્યાખ્યાનો અર્થ એટલો જ થાય કે જેમાં પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત વચ્ચે સામ્ય હોય તે ઉપમા. એ બંનેનું નિર્ણાયક રીતે વર્ણન કરે છે.

અમુખ્ય ક્રિયાપદથી સધાતી પદાર્થોપમાનું ઉદાહરણ—

"હે કમલનયને, પૂર્ણચંદ્રને મળતું આવતું તારું મુખ કામદેવની ત્રણે લોકને જીતવાની ઇચ્છાને પોષે છે."

૧૨૬

આમાં संवादि (મળતું આવતું) એ શબ્દમાં અમુખ્ય ક્રિયાપદ છે અને તેને આધારે ઉપમા સધાઈ છે.

એવી જ વાક્યોપમાનું ઉદાહરણ—

"ભ્રમરો અશોકપુષ્પના ગુચ્છોનો રસ ચૂસી રહ્યા હતા અને તેની ડાળે નવાં પાંદડાં હાલતાં હતાં તે, ગાઢ ચુંબન અટકાવવા હાથ હલાવતી વધૂઓની નકલ જેવું લાગતું હતું." (કિરાતાર્જુનીય, ૮-૬) ૧૨૭

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૧૧૯મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૯૫).

આ શ્લોકમાં विडम्बयन्ती શબ્દ અમુખ્ય ક્રિયાપદ છે.

મુખ્ય ક્રિયાપદથી સધાતી પદાર્થોપમાનું ઉદાહરણ—

"પછી અરુણના આગમનને લીધે જેનું બિંબ ઝાંખું પડી ગયું છે એવો ચંદ્ર સંભોગથી થાકી ગયેલી સ્ત્રીના ગાલ જેવો ફીકો થઈ ગયો." ૧૨૮

આ શ્લોક પહેલા ઉન્મેષમાં ૧૯મા ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ. ૧૫).

આ શ્લોકમાં દધ્રે મુખ્ય ક્રિયાપદથી ઉપમા સધાઈ છે.

એવી જ વાક્યોપમાનું ઉદાહરણ—

"તેનું મુખ કેતકીના પાંદડા જેવું સફેદ થઈ ગયું હતું, શરીર કૃશ થઈ ગયું હતું, તેણે થોડાં જ આભૂષણો પહેર્યાં હતાં, એટલે તે પૂરી થવા આવેલી, થોડા તારા અને ફિક્કા ચંદ્રવાળી રાત્રિના જેવી લાગતી હતી." (રઘુવંશ, ૩-૨) ૧૨૯

व्यडम्बयत् એ મુખ્ય ક્રિયાપદને લીધે અહીં ઉપમા સધાઈ છે.

ઇવાદિ વાચકોથી સધાતી પદાર્થોપમાનું ઉદાહરણ—

"પ્રિયાના પુલકિત કપોલ ઉપર ચુંબન કરતાં જ એ સ્પર્શના ઉલ્લાસથી તેની આંખ મીંચાઈ ગઈ — ચંદ્રના સ્પર્શથી કમલ બિડાઈ જાય તેમ." ૧૩૦

આમાં इव શબ્દ વપરાયો છે.

એવી જ વાક્યોપમાનું ઉદાહરણ—

"અંગે લાલ ચંદનનો લેપ કરેલા અને ખભે લાંબા હારવાળા આ પાંડયના રાજા છે. એ તરતના ઊગેલા સૂર્યનાં કિરણોથી લાલ શિખરો અને ઝરણાંવાળા પર્વતરાજ જેવા દેખાય છે." (રઘુવંશ, ૬–૬૦) ૧૩૧

આ બંને શ્લોકોમાં ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે સામ્ય છે, અને એ સામ્યના સંબંધથી બંને પરસ્પર બંધાયેલા છે, તેમ છતાં ફેર પણ છે. પહેલા શ્લોકમાં સામ્યનો સંબંધ સમજાયા પછી વાક્યાર્થ સમજાય છે, પણ બીજા શ્લોકમાં વાક્યાર્થ સમજાયા પછી સામ્યનો સંબંધ સમજાય છે. પહેલા શ્લોકમાં સામ્યનું સૂચન કરનાર કોઈ સમાસ વગેરેનો કે કોઈ પ્રત્યય વગેરેનો ઉપયોગ થયેલો નથી અને એ इव શબ્દ દ્વારા કહેવાયેલું છે. એટલે, અને પદાર્થનો બોધ થયા પછી ઉપમાન–ઉપમેયનું સામ્ય પ્રગટ થાય છે એટલે એને પદાર્થોપમા નામ આપ્યું છે. વળી અહીં શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાંથી પૂરો વાક્યાર્થ સમજાતો નથી કારણ, ત્યાં સુધીમાં કવિને વિવક્ષિત (ઉપમા) અલંકારનો અર્થ તો સમજાયા વગરનો જ રહે છે. આ બાબતમાં પહેલાં (૧–૬) કહેલું છે તે લાગુ પડે છે કે સાલંકાર હોય તે જ કાવ્ય કહેવાય. પણ બીજા શ્લોકમાં પરસ્પર અન્વિત શબ્દોના બનેલા વાક્યાર્થનું ગ્રહણ પહેલું થાય છે અને તે પછી ઉપમાન અને ઉપમેયના સામ્યનો બોધ થાય છે એટલે એને વાક્યોપમા કહી છે તે યોગ્ય જ છે. ક્રિયાપદો મારફતે સાધ્ય કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે તે દૃષ્ટાંતો સાથે કહી ચૂક્યા છીએ એટલે નકામો વિસ્તાર કરતા નથી.

૩૬મી કારિકામાં 'ઇવાદિ'માં આદિ પદ છે તેનો અર્થ એવો છે કે इव સિવાયના यथा વગેરે બીજા શબ્દોથી ઉપમાની પ્રતીતિ કરાવી શકાય છે, એ પહેલાં કહ્યું જ છે.

જ્યારે સમાસ વપરાયો હોય ત્યારે એ પ્રકારની ઉપમા થાય

છે : (૧) શબ્દથી ન કહેલી એટલે કે ગર્ભિત અને (૨) શબ્દથી કહેલી.

સમાસમાં ગર્ભિત ઉપમાનું ઉદાહરણ—

"પૂર્ણેન્દુના જેવી કાન્તિવાળા મુખવાળી, અને નીલોત્પલના જેવી આંખોવાળી." ૧૩૨

સમાસમાં શબ્દથી કહેલી ઉપમાનું ઉદાહરણ—

"તે જતી હતી ત્યારે તેની ડોક વારે વારે વાંકી વળતી હતી, કમળના જેવું તેનું મોં ચારે કોર ફરતું હતું, તેની લાંબી પાંપણોવાળી આંખના કટાક્ષને અમૃત અને વિષ ચોપડેલું હતું, જે કટાક્ષ મારા હૃદયમાં જાણે દઢ રીતે રોપાઈ ગયો." (માલતીમાધવ, ૧–૨૯) ૧૩૩

પ્રત્યયથી સધાતી ઉપમાનું ઉદાહરણ—

"મજીઠથી રંગેલા રેશમી દોરા જેવાં કિરણોને એકઠાં કરી લઈને ગ્રહોમાં મુખ્ય એવો સૂર્ય સ્વૈર ગતિએ આખરે અસ્તાચળે પહોંચે છે. વંટોળે ચકરાવે ચડાવેલી કમળોની રજ તેના છત્ર જેવી લાગે છે. ક્ષણ વારમાં તેનું તેજ ક્ષીણ થવા માંડે છે અને ભગવાન સૂર્યનારાયણ સાગરમાં ડૂબી જાય છે." (બાલરામાયણ, ૩–૧૦) ૧૩૪

આ શ્લોકમાં छत्रायमाणः રૂપમાંનો પ્રત્યય ઉપમાનો સૂચક બને છે.

અથવા જેમ કે—

"કાલનેમિનાં વચનો સાંભળતાં જ તે અસુરોના રાજાનો કુંજરના જેવો ક્રોધ, ભલભલાની હિંમતના અભિમાનને ધૂળ ચાટતાં કરી નાખતો રણનાદ સાથે ભભૂકી ઊઠયો." ૧૩૫

આ શ્લોકમાં कुञ्जरवत्‌માંનો वत् પ્રત્યય ઉપમા સૂચવે છે.

જેમ કે—

"એ પ્રમાણેનાં (તેનાં) આ (વચન) સાંભળીને તે તપસ્વીકન્યા સામે તેણે ઉત્સુકતાથી ઊંચે મુખે જોયું

અને અતિમુક્તાના પીંખાયેલા પુષ્પ જેવું તેનું હૃદય મૂર્છા પામ્યું" (?). ૧૩૬

ઉદાહરણનો પાઠ ભ્રષ્ટ હોવાથી અર્થ અસ્પષ્ટ રહે છે. અટકળે ઉપરનો અર્થ કર્યો છે. આ શ્લોકમાં ઉપમાવાચક પ્રત્યય कारां છે.

અથવા જેમ કે—

"રામે મુગ્ધભાવે વૃષભધ્વજ શિવનું જર્જર થઈ ગયેલું ધનુષ કમળનો તંતુ તોડે તેમ તોડી નાખ્યું. એથી ત્રણે લોકમાં જેની કીર્તિ ફેલાઈ હતી એવા રાક્ષસરાજ રાવણની ઓછી વિડંબના ન થઈ." (બાલરામાયણ, ૩–૮૦) ૧૩૭

આ શ્લોકમાં मृणालभञ्जम् ('કમળનો તંતુ તોડે તેમ') એ ઉપમાસૂચક પ્રયોગ છે.

પ્રતીયમાન ઉપમાના ઉદાહરણમાં રસની પરાકોટિ સાથેના સંબંધ સહિત ઉપમાન અને ઉપમેયનું, નહિ વધારે નહિ ઓછું એવું સામ્ય, બંનેને લાગુ પડે એવા શબ્દાર્થની શક્તિથી આક્ષિપ્ત થતું, ક્રિયાપદ વગેરે વાચક પદોથી નિરૂપાયું હોય ત્યાં પણ ઉપમાની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ કે—

"રાજાને પુત્રો હતા છતાં તેની આંખો આ બાળકને જોઈને જ ઠરતી હતી. વસંત ઋતુમાં ફૂલોનો કંઈ પાર નથી હોતો છતાં ભ્રમરો આંબા ઉપર જ વિશેષ રૂપે ટોળે વળે છે." (કુમારસંભવ, ૧–૨૭) ૧૩૮

આ શ્લોકમાં વસંતની પુષ્પસમૃદ્ધિ અપાર હોવા છતાં તેને આંબા ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હોય છે એ વાત, શ્લોકમાં વર્ણવેલી બીજી વાત સાથે સંપૂર્ણ સામ્ય ધરાવે છે, એટલે એને પ્રતીયમાન ઉપમાનું સૂચક ગણીએ એ ન્યાયસંગત છે. અસંખ્ય પુષ્પોની સમૃદ્ધિ રાજાની અનેક સંતતિ સાથે સામ્ય દર્શાવે છે. આમ અહીં ઉપમાનાં લક્ષણો અવિકલ જોવા મળે છે. આ ઉપમાને અર્થાંતરન્યાસ માનવાની ભૂલ ન કરવી, કારણ, કોઈ આખા વાક્યનું તાત્પર્ય બીજા આખા વાક્યના તાત્પર્ય સાથે સામ્ય ધરાવતું હોય તો જ

અર્થાંતરન્યાસ થાય છે.

આ રીતે વિચારતાં, સમાન વસ્તુઓને પાસે પાસે મૂકવાથી થતી પ્રતિવસ્તૂપમા પણ જુદો અલંકાર ગણાવાને પાત્ર નથી, કારણ, તેની અને ઉપરના ઉદાહરણની સ્થિતિ સરખી જ છે. એની વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણ પૂર્વાચાર્યોએ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે. વ્યાખ્યા: સમાન વસ્તુ પાસે મૂકવાથી પ્રતિવસ્તૂપમા થાય છે. ઉદાહરણ—

> "સજ્જનોની સાથે વહેંચીને સંપત્તિનો ઉપભોગ કરનાર ગુણીજનો કેટલા? માર્ગ ઉપરનાં વૃક્ષોમાં પાકાં ફળથી લચી પડેલાં કેટલાં?" (ભામહ, ૨-૩૬) ૧૩૯

આ શ્લોકમાં સમાન સૌંદર્યવાળા (સજ્જનોની સાથે વહેંચીને સંપત્તિનો ઉપભોગ કરનાર ગુણીજનો અને સ્વાદિષ્ઠ પાકાં ફળોથી લચી પડેલાં વૃક્ષો) બંનેની કવિને વિવક્ષિત વિરલતા ઉપરાંત બીજું કશું મનોહર તત્ત્વ વધારાનું પ્રાપ્ત થતું નથી.

આમ એટલું સાબિત થાય છે કે પ્રતિવસ્તૂપમાનો સમાવેશ પ્રતીયમાનોપમામાં થઈ જાય છે, એટલે હવે ઉપમેયોપમા પણ કેવી રીતે ઉપમામાં જ સમાઈ જાય છે એ જોઈશું.

૩૮

ઉપમાન અને ઉપમેયનું પરસ્પર સાદૃશ્ય જેમાં હોય છે તે ઉપમેયોપમાનો પણ ઉપમામાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. કારણ એમાં પણ ઉપમા તો હાજર જ હોય છે, અને તેની કોઈ જુદી વ્યાખ્યા આપી શકાય એમ નથી.

બીજા આલંકારિકોએ જેને ઉપમેયોપમા કહી છે તે, ખરું જોતાં, ઉપમાથી ભિન્ન નથી. શાથી? તો કે એમાં ઉપમા હાજર હોવાથી. કયા કારણથી? તો કે ઉપમાથી એનું લક્ષણ જુદું પડતું નથી. કોઈ વસ્તુના સ્વરૂપની અસાધારણતાનું વર્ણન તે લક્ષણ. તે અહીં જુદું સિદ્ધ થતું નથી. એ નામનો વિગ્રહ જો આપણે એવો કરીએ કે જેમાં ઉપમાન ઉપમેય બનતું હોય તે ઉપમેયોપમા,

તો એક જ વસ્તુ ઉપમેય અને ઉપમાન બંને બની જાય. એટલે કે એકની એક વસ્તુને ઉપમાન પણ ગણવામાં આવે અને ઉપમેય પણ ગણવામાં આવે.

> "શોકમાં ડૂબેલા માણસને પડી રહેવું અથવા ઊંઘવું એ પણ લોભાવનારું થઈ પડે છે; પ્રેમીઓને એ આશ્વાસન-રૂપ થઈ પડે છે." ૧૪૦

આવા દાખલામાં તુલ્યયોગિતા અલંકાર માનવો કે કેમ એનો હવે વિચાર કરે છે—

૩૯, ૪૦

તુલ્યયોગિતા એ જુદો અલંકાર નથી. એમાં બે કે વધુ સમાન પદાર્થો ભેગા કરવામાં આવે છે, અને તેમાંનો દરેક મુખ્ય વર્ણ્ય વિષય હોવાનો દાવો કરે છે, કારણ, કોઈનું પ્રાધાન્ય સ્પષ્ટપણે કહેલું હોતું નથી. મુખ્ય વર્ણ્ય વિષય તો એક જ હોવો જોઈએ પણ જ્યારે એકથી વધુ પદાર્થો મુખ્ય હોવાનો દાવો કરે ત્યારે કોઈ શી રીતે નક્કી કરે કે કઈ વસ્તુ અલંકાર્ય છે અને કઈ વસ્તુ અલંકાર છે?

આને સમજાવતાં કહે છે કે જેને તુલ્યયોગિતા કહે છે તે અલંકાર નથી. કારણ, એમાં બે કે વધુ સમાન પદાર્થોને વર્ણ્ય વિષય બનાવવામાં આવે છે. મુખ્ય વર્ણ્ય વિષય કયો છે એ જો નક્કી ન થઈ શકતું હોય તો પછી કોણ કોને શણગારે છે એ શી રીતે નક્કી થઈ શકે? દરેક પ્રધાન છે એમ કહીએ તો કોણ પ્રધાન છે એ નક્કી ન થઈ શકતું હોવાથી કોઈ કોઈનો અલંકાર બની શકતો નથી. જો એમ કહો કે એમાંનો કોઈ પણ એક બાકી-નાનો અલંકાર બને છે, તો તે પણ તર્કસંગત નથી. શાથી? તો કે એમ કરવાથી કોઈનું સર્વોપરિ પ્રાધાન્ય રહેતું નથી. કેમ કે જો કોઈ વસ્તુ અલંકાર હોય તો તે બીજાનું અંગ હોવી જોઈએ, અને તો તેનું પ્રાધાન્ય રહેતું નથી. પ્રધાન વસ્તુ જે રૂપે પ્રાધાન્ય ભોગવતી

હોય તે જ રૂપે બીજાનું અંગ બની ન શકે. કારણ, રૂપાંતર પામ્યા વગર એકની એક વસ્તુ બે પરસ્પરવિરોધી વસ્તુ બની ન શકે. એ તર્કસંગત નથી.

કદાચ કોઈ એમ કહે કે રાજાના અનુચરમાં કોઈક વાર મુખ્ય અને ગૌણ ભાવ એકી સાથે સંભવી શકે. રાજાના અનુચરમાં બે રૂપો સંભવી શકે. જેમ કે, (૧) રાજાની અપેક્ષાએ તે નોકર છે અને (૨) પોતાના હાથ નીચેના માણસોની અપેક્ષાએ તે સ્વામી છે. જો રાજાના અનુચરમાં આવાં બે પરસ્પરવિરોધી રૂપો એકી સાથે સંભવી શકતાં હોય તો અહીં પણ બે પરસ્પરવિરોધી રૂપો હોય એમ માનવામાં બાધ નથી અને એટલે તુલ્યયોગિતા અલંકાર માનવામાં દોષ નથી. ગ્રંથકાર કહે છે કે આ બાબતમાં અમારું કહેવું એમ છે કે તમારી વાત સાચી છે, પણ અમે એમ માનીએ છીએ કે તુલ્યયોગિતા અલંકાર છે એની ના ન પાડી શકાય, પણ પછી એ તુલ્યયોગિતા ન રહે. કારણ એ છે કે—

૪૧

આ અલંકારમાં બધા જ પદાર્થો વર્ણ્ય છે એમ માનીએ અથવા સમાન છે એમ માનીએ તો સામ્યનું મહત્ત્વ વધી જાય અને એ બે વસ્તુને કારણે જ આપણે એમ માનવું પડે કે આ ચોખ્ખી ઉપમા સિવાય બીજું કશું નથી.

કાં તો એમ માનવું જોઈએ કે બધા જ પદાર્થો વર્ણ્ય વિષય છે, અથવા તેઓ બધા પરસ્પર સમાન છે, સામ્ય ધરાવે છે; એ સિવાય ત્રીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. વર્ણ્ય વિષય તરીકે વિવક્ષિત ન હોવા છતાં કેટલાક પદાર્થોનું વર્ણન સામ્યને કારણે વર્ણ્ય વિષય તરીકે કરવામાં આવે તો સામ્યનું મહત્ત્વ વર્ણ્ય વિષય કરતાં વધી જાય. તો શું થાય? તો કે એ સ્પષ્ટ ઉપમા બની જાય. કેમ કે ભિન્ન પદાર્થો વચ્ચે સામ્યનો સંબંધ હોય ત્યાં ઉપમા ગણાય, એ વાત અહીં લાગુ પડે છે. એટલે એ ઉપમા

સિવાય બીજો કોઈ અલંકાર હોઈ જ ન શકે.

(આવા આલંકારને આપણે કદાચ સમુચ્ચિતોપમાની સમાન કક્ષાના ગણી શકીએ.) સમુચ્ચિત ઉપમા, વર્ણન કરવા માટે ભેગા મૂકેલા પદાર્થો સાથે સંકળાયેલી હોઈ એને સમુચ્ચિત ઉપમા કહે છે. સમુચ્ચિતોપમામાં ઉપમા શબ્દનો અર્થ ફક્ત સમુચ્ચિત ઉપમાન એટલો જ થશે, સમુચ્ચિત સામ્ય નહિ. (એટલે કે અહીં સમુચ્ચય ઉપમાનોનો છે, ઉપમાનો નહિ.)

ઉપમાન પણ જો પ્રસ્તુત વસ્તુ તરીકે વર્ણવાયું હોય તો સામ્યના અતિશયને લીધે અલંકારરૂપ થઈ પડે છે. જેમ કે—

પ્રાકૃત ગાથામાંથી दररइमत्त (ईषत् रतिमत्त 'સહેજ કામથી મત્ત',) पुणोपुणो देइ दिट्ठि पसण्णो विलासिणिजणो (पुनः पुनः ददाति दृष्टिं प्रसन्नः विलासिनीजनः 'પ્રસન્ન થયેલી વિલાસિની સ્ત્રીઓ ફરી ફરી નજર કરે છે') અને दुस्सहे दप्पणे व दिणअरे (दुःसहे दर्पणे इव दिनकरे 'દુઃસહ દર્પણ જેવા સૂર્ય તરફ') એટલા શબ્દો કલ્પનાથી બેસાડી શકાય છે. ૧૪૧

એના ઉપરની કલ્પલતાની ટીકા આ પ્રમાણે છે: અહીં દષ્ટિપાતના વિષય તરીકે જેમ સૂર્ય પ્રસ્તુત છે તેમ દર્પણ પણ પ્રસ્તુત છે. તેથી સામ્યના અતિશયને લીધે એને ઉપમા અલંકાર તરીકે ગણાવ્યો છે.

એ જ રીતે અહીં પણ ઉપમાન જ મુખ્ય વર્ણ્ય વિષય છે, તેમ છતાં સામ્યના અતિશયને લીધે એ ઉપમા ગણાવાને પાત્ર છે, એવો અર્થ છે. જેમ કે—

> "સાકેત કહેતાં અયોધ્યાના નિવાસીઓને, ગુરુદક્ષિણાથી વધુની સ્પૃહા ન રાખનાર યાચક અને યાચકની ઇચ્છા કરતાં વધુ આપનાર રાજા બંને અભિનંદનનાં પાત્ર બની ગયા." (રઘુવંશ, ૫-૩૧) ૧૪૨

એ જ રીતે, ઉપમાનને જેમ વધુ સુંદર ધર્મોવાળું કલ્પવામાં આવે તેમ વિવક્ષિત ઉપમેયના સૌંદર્યમાં વધારો થાય. જેમ કે—

"આકાશમાં જો આકાશગંગાના બે જુદા જુદા પ્રવાહો વહેતા હોય તો તેની ઉપમા, જેના ઉપર મોતીની માળા ઝૂલે છે એવી એની તમાલ જેવી નીલ છાતીને આપી શકાય." (શિશુપાલવધ, ૩-૮) ૧૪૩

આ શ્લોક તુલ્યયોગિતા અને કલ્પિતોપમા બંનેનું ઉદાહરણ છે.

આ જ વાત અનન્યને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં વર્ણ્ય વસ્તુનું સૌંદર્ય એટલું બધું હોય છે કે કોઈ કાલ્પનિક ઉપમાન પણ કામ નહિ આવે એવું લાગતાં કવિ તેને તેની પોતાની સાથે જ સરખાવીને ઉપમા રચે છે. જેમ કે—

"તેના મુખને જોયા પછી ચંદ્ર વગેરે પદાર્થો ક્ષુદ્ર લાગે છે અને રસની બાબતમાં(?) તેના મુખ સાથે કમળને સરખાવતાં મારું મન એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે સૌંદર્યની પરમાવાધરૂપ તેનું મુખ પોતાની જ કાન્તિથી પોતાનું ઉપમાન બનવાનો પ્રયાસ કરે છે." ૧૪૪

આમ, અભિવ્યક્તિના નાનાવિધ પ્રકારો તો અનંત છે, પણ એ બધાની વ્યાખ્યાઓ અનંત નથી (મતલબ કે એક વ્યાખ્યામાં અનેક અલંકારોનો સમાવેશ કરી શકાય છે).

"પ્રતિભાને લીધે અભિવ્યક્તિના પ્રકારો તો અનંત સંભવે છે અને કાન્તાની લીલાના વૈચિત્ર્યની પેઠે તેની સ્પષ્ટ ગણતરી થઈ શકતી નથી." ૧૪૫

આ અંતરશ્લોક છે.

તુલ્યયોગિતાનો પણ આ ઉપમામાં જ સમાવેશ થઈ જતો હોઈ એને જુદો અલંકાર ગણવો ન જોઈએ. પ્રાચીનોએ એની વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે:

"ગુણસામ્ય દર્શાવવા માટે હલકી વસ્તુને પણ વિશિષ્ટ વસ્તુની સાથે સમાન કાળ અને ક્રિયા વડે વર્ણવવામાં આવે ત્યારે તુલ્ય-યોગિતા અલંકાર થાય." (ભામહ, ૩-૨૭) ૧૪૬

પ્રાચીનોએ આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપેલી છે. એનો હેતુ સામ્યનો અતિશય સૂચવવાનો છે. જેમ કે—

> "શેષનાગ, હિમાલય અને તું — એટલા જ મહાન, ગુરુ અને સ્થિર છો, કેમ કે તમે જ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વગર ચાલતી પૃથ્વીને ધારણ કરો છો." (ભામહ, ૩-૨૮; ધ્વન્યાલોક, ૪-૪) ૧૪૭

હવે ગ્રંથકાર એ બતાવે છે કે તુલ્યયોગિતાની આ વ્યાખ્યાનો સમાવેશ ઉપમામાં થઈ જાય છે. જેનું સૌંદર્ય જાણીતું નથી એવી વસ્તુનું, જેનું સૌંદર્ય જાણીતું છે એવી વસ્તુ સાથે સાધર્મ્ય જોડવું તે ઉપમા. આ તુલ્યયોગિતામાં બે વસ્તુનું સામ્ય સૂચવવા માટે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત વસ્તુઓને એક જ સમયે સરખી ક્રિયા કરતી વર્ણવવામાં આવે છે. એનું પણ પૃથક્કરણ કરીએ તો પ્રસ્તુત-અપ્રસ્તુલ વચ્ચેના સામ્ય સિવાય બીજું કશું પ્રાપ્ત થતું નથી. ઉદાહરણમાંથી પણ એ જ અર્થ નીકળે છે. કારણ, વર્ણ્ય વિષયમાં શ્લેષાદિથી સામ્ય ઉપરાંત વધારાનું કશું જોવામાં આવતું નથી. પ્રાચીનોએ જે એવો ખુલાસો કર્યો છે કે આ ઉદાહરણમાં પ્રસ્તુત-અપ્રસ્તુત બંનેને સરખી રીતે લાગુ પડે એવા શ્લિષ્ટ ક્રિયાપદના સૌંદર્યનો અનુભવ થતો હોઈ એ તુલ્યયોગિતા સિવાય બીજું કશું નથી, એ પણ તર્કસંગત નથી. જેમ કે—

> "જેમણે એને જોઈ અને જેમણે ન જોઈ તે બંને સરખા જ લૂંટાયા છે. જોનારાનું હૃદય હરાઈ ગયું અને ન જોનારાનું દૃષ્ટિફળ હરાઈ ગયું." ૧૪૮

હેમચંદ્રે આ શ્લોક વિશે લખ્યું છે કે એમાં પ્રિયતમા પ્રસ્તુત છે અને તેને જોનાર અને ન જોનાર બંને અપ્રસ્તુત છે. એ બંનેનો સમાન ધર્મ લૂંટાવાનો છે. એટલે તુલ્યયોગિતાને જુદો અલંકાર ન ગણવો જોઈએ.

આ પણ કાવ્યજ્ઞોને અલંકારનો કક્કો પણ ન જાણનારનો લવારો જ લાગશે. કારણ, વૈદગ્ધ્યભંગિથી નાયિકાના લાવણ્યની વિશેષતાને વર્ણવવા જતાં કવિના મનમાં અપ્રસ્તુતપ્રશંસા સ્ફુરે છે.

જોકે તુલ્યયોગિતાનો દાખલો બીજા ઉદાહરણથી આપી શકાય. જેમ કે—

> "કાવ્યચર્ચા, પ્રિયજન સાથે વાર્તાલાપ તથા એકાંતવાસ, મુક્તકંઠે ગાયેલું મધુર ગીત, અને આદરપાત્ર મિત્ર આગળ અંતરની વેદના ઠાલવવી" (એ કદાચ આશ્વાસનરૂપ નીવડે). ૧૪૯

આમાં અનેક વસ્તુઓ સરખા મહત્ત્વપૂર્વક વર્ણવાયેલી છે એટલે એને તુલ્યયોગિતા કહી શકાય, પણ એ બધી વસ્તુઓ વચ્ચેનું સામ્ય જ વધુ મહત્ત્વનું હોઈ એને ઉપમાનું જ ઉદાહરણ ગણવું જોઈએ, એમ કલ્પલતાવિવેક કહે છે.

અનન્વયનો પણ ઉપમામાં જ સમાવેશ કરવો જોઈએ. પ્રાચીનોએ એની વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે—

"'એના જેવું બીજું કશું નથી' એવું બતાવવા એની એ વસ્તુને ઉપમાનરૂપે અને ઉપમેયરૂપે વર્ણવવામાં આવે ત્યારે અનન્વય અલંકાર થાય." (ભામહ, ૩-૪૫) ૧૫૦

> "તાંબૂલની લાલીના વલયવાળું, દંતપ્રભાથી ચમકતું અને નીલકમલ જેવી આંખોવાળું તારું મુખ તારા મુખ જેવું જ છે." (ભામહ, ૩-૪૬) ૧૫૧

આ વ્યાખ્યા અને એમાંથી ફલિત થતું અભિવ્યક્તિનું સૌંદર્ય બંને આ અલંકારોનો સમાવેશ ઉપમામાં થવો જોઈએ એવું જ સાબિત કરે છે. કારણ, એમાં ઉપમાન અને ઉપમેયનો ભાવ સ્પષ્ટ રહેલો છે. ઉપમાની વ્યાખ્યા અનન્વયને લાગુ પડે એમ નથી, કારણ કે એમાં બીજા કોઈ ઉપમાનનો ઉલ્લેખ જ નથી, એ દલીલ પણ ટકી શકે એમ નથી. કારણ, તમારી અનન્વયની વ્યાખ્યામાં એકની એક વસ્તુને વિશે ઉપમાન અને ઉપમેયનો કલ્પિત સંબંધ રહેલો જ છે. અમારે તો એ સંબંધ હોય એટલું પૂરતું છે, પછી એ કલ્પિત હોય કે અકલ્પિત હોય. એટલે જ કહે છે કે—

૪૨

વિદ્વાનો કલ્પિતોપમા અને અનન્વયને સરખા ગણે છે.

કલ્પિતોપમા એટલે એવી ઉપમા જે કવિએ બિલકુલ કલ્પી કાઢેલી હોય. વિદ્વાનો એમ માને છે કે અનન્વય બરાબર કલ્પિતોપમા જેવો છે, એમાં લગારે ઓછુંવત્તું નથી. કલ્પિતોપમામાં વર્ણ્ય વસ્તુ પોતાના કોઈ અત્યંત સુંદર ધર્મની બાબતમાં પોતાની સાથે જ સામ્ય સંબંધથી જોડાય છે. કવિઓ પોતાના વર્ણ્ય વિષયને અતિશય સૌંદર્ય અર્પવા માટે કાલ્પનિક ઉપમાનો શોધી કાઢવામાં રાચતા હોય છે — પછી એ ઉપમાન ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય કે ન ધરાવતાં હોય. કારણ, તેમને એમ લાગે છે કે જગતના કોઈ પણ પદાર્થો એવું સૌંદર્ય અર્પી શકે એમ નથી.

અસ્તિત્વ ન ધરાવતા અને કવિએ કલ્પેલા એ બે વિશેષણો પણ ઉપમાન ઉપમેય વચ્ચેના પરસ્પર સામ્ય સંબંધ ઉપર જ ભાર મૂકે છે. અને કાવ્યસૌંદર્યના કારણ તરીકે એ સામ્ય સિવાય બીજું કશું કલ્પી શકાતું નથી. અહીં આપણે ઉપમેયોપમાની પ્રાચીનોએ આપેલી વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણ જોઈએ.

"(જેમાં વારાફરતી ઉપમાન ઉપમેય અને ઉપમેય ઉપમાન બનતું હોય) તે ઉપમેયોપમા કહેવાય. જેમ કે— ૧૫૨

> "સુગંધવાળું, આનંદ આપનારું, મદિરાના મદને લીધે રતાશ પડતું, કમળના જેવું તારું મોં છે અને તારા મોં જેવું કમળ છે." (ભામહ, ૩–૩૭–૩૮) ૧૫૩

આ વ્યાખ્યા એવી છે કે એને કારણે ઉપમા અલંકારથી જુદો અલંકાર બનતો નથી. કારણ, પહેલાં કહેલી રીતે એનું નિરાકરણ થઈ શકે છે. એમાં ઉપમાન અને ઉપમેય વારાફરતી એકબીજાનું સ્થાન લે છે એટલું જ. પરિણામે ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચે કાં તો ભેદનો કે કાં તો અભેદનો સંબંધ તર્કસંગત રીતે

જોઈ શકાય છે. વળી, ત્રીજા કોઈ ઉપમાનનો નિષેધ કરવાનો અહીં ઇરાદો છે એ હકીકત એને સ્વતંત્ર અલંકાર ગણવા માટે પૂરતી નથી. કેમ કે 'મુખ ચંદ્ર છે' વગેરે રૂપકવાક્યોમાં બીજા કોઈ ઉપમાનની ગંધ સુધ્ધાં હોતી નથી. અહીં માત્ર પ્રતિભામાંથી પ્રગટેલી, વૈદગ્ધ્યથી યોજાયેલી, અત્યંત સુંદર અભિવ્યક્તિની શોભા જ છે, એ કંઈ જુદો અલંકાર નથી. કારણ, એક જ અલંકારનાં જુદાં જુદાં ઉદાહરણોમાં પણ આવું વૈવિધ્ય જોવા મળે જ છે. જેમ કે—

"મંદ મંદ હાલતી કીકીવાળી તારી આંખ અને હાલતા ભ્રમરવાળું કમળ એ બંને મધુર રીતે એકી સાથે ઊઘડતાં હોઈને એકબીજાને મળતાં આવે છે." (રઘુવંશ, ૫-૬૮)૧૫૪

અથવા જેમ કે—

"સાકેત કહેતાં અયોધ્યાના નિવાસીઓને ગુરુદક્ષિણાથી વધુની સ્પૃહા ન રાખનાર યાચક અને યાચકની ઇચ્છા કરતાં વધુ આપનાર રાજા બંને અભિનંદનના પાત્ર બની ગયા." (રઘુવંશ, ૫-૩૧) ૧૫૫

આ શ્લોક આ જ ઉન્મેષમાં ઉદાહરણ ૧૪૨ તરીકે આવી ગયો છે (પૃ ૨૬૮).

આ બંને ઉદાહરણોમાં વર્ણવેલી બંને વસ્તુઓ પ્રસ્તુત હોઈ તેમની વચ્ચે સામ્ય છે, પણ અહીં અલંકાર છે એમ ન કહેવાય.

અથવા જેમ કે—

"એ માણસે રમતવાતમાં શિવનું ધનુષ ભાંગી નાખ્યું છે, જ્યારે આણે પણ રમતવાતમાં શિવને પ્રસન્ન કર્યા છે; જો એ બે વચ્ચે મિત્રતા થાય તો એમાં એ બંનેનું તથા તારું પણ ભલું છે." ૧૫૬

પહેલાં કહેલી વાત જ અહીં પણ લાગુ પડે છે. જોકે

ઉપમા અલંકારની વ્યાખ્યા કરતી વખતે ઉપમાન અને ઉપમેય વસ્તુ વચ્ચેના સામ્યની જ વાત કરી હતી તેમ છતાં ત્યાં ઉપમાન હમેશાં અપ્રસ્તુત હોઈને યોગ્ય રીતે જ ઉપમેયનું અંગ એટલે કે તેની શોભા વધારનારું હોય છે, પણ આ દાખલાઓમાં તો પ્રસ્તુતની જ વાત હોઈ તે બધા પ્રધાન છે. એ કેવી રીતે તેનો વિચાર પહેલાં થઈ જ ગયો છે.

એ જ ન્યાયે પરિવૃત્તિ પણ જુદો અલંકાર નથી, એવું હવે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે. પ્રાચીનોએ એની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપેલી છે—

"અર્થોનો જે વિનિમય તે પરિવૃત્તિ અલંકાર કહેવાય."

પરિવર્તન અર્થાત્ વિનિમય એટલે પોતાને સ્થાને બીજી વસ્તુને સ્થાન આપવું તે. એમ જ્યાં થતું હોય તે પરિવૃત્તિ અલંકાર કહેવાય. એના અનેક પ્રકારો છે: (૧) એક જ વસ્તુની જગ્યા બીજી વસ્તુ સંપૂર્ણપણે લઈ લે, એ એક પ્રકાર. જેમ કે—

"હે દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિ, જરા ઓછું બોલો. આ ઇન્દ્રની સભા નથી." ૧૫૮

(૨) કોઈ વાર અનેક ધર્મોવાળી કોઈ વસ્તુનો એક ધર્મ ક્રમે ક્રમે બીજા ધર્મમાં પલટાતો જાય છે. જેમ કે—

"તેના હાથ પહેલાં લાલી વગરના હોઠ ઉપર ફરતા હતા અને સ્તન ઉપરના કંકુથી લાલ થયેલા દડાથી રમતા હતા, તે હવે દર્ભના અંકુર ચૂંટે છે તેથી તેની આંગળી ઘવાય છે, અને માળા ફેરવે છે." ૧૫૯

આ શ્લોકમાં ગૌરીનો કરકમળનો ધર્મ પરિવર્તન પામ્યો છે. (એટલે કે જે હાથ પહેલાં કોમળ હતો તે હવે કઠોર બન્યો છે.)

(૩) કોઈ વાર એક જ ધર્મીના (કોઈ વિશેષ સમયને) ઉચિત અને પોતાના સ્વભાવ સાથે સંવાદી ધર્મને સ્થાને બીજો ધર્મ આવી જાય છે. જેમ કે—

"તેં જુવાનીમાં જ શણગારો ઉતારી નાખીને ઘડપણ-માં શોભે એવું વલ્કલ કેમ ધારણ કર્યું છે?" (કુમારસંભવ, ૫-૪૪) ૧૬૦

(૪) કોઈ વાર પરસ્પર સ્પર્ધા કરનાર અનેક ધર્મીઓના પહેલાં કહેલા (વિષય, ધર્મ વગેરે) બધા જ બદલાઈ જાય છે. જેમ કે લક્ષણકારે પોતે જ એનું ઉદાહરણ આપ્યું છે—

"તારા બાહુએ તારા દુશ્મન રાજાઓને શસ્ત્રના પ્રહાર આપીને તેમની લાંબે કાળે મેળવેલી કુમુદ જેવી શુભ્ર કીર્તિ લઈ લીધી." (દંડી, કાવ્યાદર્શ, ૨-૩૫૬) ૧૬૧

આમ, પરિવૃત્તિને સ્વતંત્ર અલંકાર ગણવો યોગ્ય નથી, એટલે કહે છે—

૪૩

એક પદાર્થને હઠાવી દઈ તેને સ્થાને બીજાને લાવવો એ કંઈ અલંકાર ન કહેવાય, કારણ, પહેલાંની પેઠે બંને પ્રધાન બને છે.

એક પદાર્થને હઠાવીને તેના સિવાયના બીજાને તેને સ્થાને ગોઠવવામાં આવે એથી કાંઈ નવો અલંકાર ન બને. શાથી? તો કે બંનેનો વિનિમય થાય છે એટલે કે બંને મુખ્યભાવે વર્ણવાય છે માટે. કેવી રીતે? તો કે 'પહેલાંની પેઠે,' એટલે કે આ પહેલાંના અલંકાર(ઉપમેયોપમા)માં જોઈ ગયા તે રીતે. જો બંનેને સરખા મુખ્ય ગણવામાં આવે તો, અથવા કયો પ્રધાન છે અને કયો નથી એ નક્કી કરવા માટે કોઈ નિયમ ન હોય તો, એ બેમાં અલંકાર્ય કોણ અને અલંકાર કોણ એનો નિર્ણય નહિ થઈ શકે. એ જ વાત અહીં પણ લાગુ પડે છે. એ બે પદાર્થો ભેગા આવ્યા છે એટલા માત્રથી એમની વચ્ચે અલંકાર્ય-અલંકાર સંબંધ માની ન લેવાય. એમ જો કરીએ તો પ્રાધાન્યનો ખ્યાલ જ છોડી દેવો પડે.

એનું સ્વરૂપ ગમે તે હોય તોયે એમાં સામ્ય હોવાને કારણે,

પહેલાં જોયેલા સમુચ્ચિતોપમા અલંકારની પેઠે અહીં પણ ઉપમા અલંકાર જ માનવો પડશે. જેમ કે—

> "ઉતાવળ કરવાથી રખેને તે ઉદ્વેગ પામે એમ વિચારી તે મહાબાહુ રાજાએ નવી જ હાથમાં આવેલી પૃથ્વીનો નવપરિણીતા વધૂની જેમ મૃદુતાથી ઉપભોગ કર્યો." (રઘુવંશ, ૮-૭) ૧૬૨

અહીં પૃથ્વી રૂપી વધૂને મૃદુતા અને પ્રેમથી ભોગવવાનો રાજાનો પ્રયત્ન પ્રતીત થાય છે, કારણ, (પૃથ્વી અને વધૂ) બંને અહીં વર્ણ્ય વિષય છે, અને બંને અહીં સ્થાન વિનિમય કરે છે, તેમ છતાં સામ્યની પ્રતીતિ થતી હોઈ અહીં ઉપમા અલંકાર જ છે. જેમ કે—

> "આ રણ ચારણોનો જીવ લેનાર છે, ભલે એમાં અર્જુનના સૈનિકો આનંદ લેતા. આ વ્રતમાં તો માથાંનાં બલિદાન અપાય છે. તલવારની ધાર એ કંઈ નીલોત્પલની માળા નથી." ૧૬૩

કલ્પલતાવિવેક આ શ્લોક વિશે કહે છે કે મોટી તલવારની ધાર અને ઉત્પલની માળામાંથી એક હાજર છે અને બીજી હઠી ગઈ છે. એ બંને વચ્ચે નીલત્વ અને દીર્ઘત્વ વગેરેને કારણે સામ્ય પ્રતીત થાય જ છે. તે જ રીતે, મંગલ વાદ્યોવાળો ઉત્સવ હઠી જાય છે અને રણસંગ્રામ હાજર થાય છે. એટલે માથાં હઠી જાય છે અને તલવારની ધાર પ્રવર્તી રહે છે; આમ, એમાં પરિવૃત્તિ કહેતાં વિનિમય છે જ. તેમ છતાં તેમની વચ્ચે, ઉપર કહ્યું તેવું, સામ્ય પ્રતીત થતું નથી, એવું પછી પણ સમજી લેવું.

સામ્યપ્રતીતિને લીધે જ અહીં ચારુતાનો અનુભવ થાય છે, અને માટે જ એને અલંકાર ગણીએ છીએ. આવે પ્રસંગે કવિઓ સૌંદર્ય સાધવા માટે કેવળ વાચ્ય સામ્યનો જ નહિ પણ પ્રતીયમાન સામ્યનો પણ ઉપયોગ કરે જ છે.

પરિવૃત્તિ અલંકાર પણ પ્રતીયમાન જોવામાં આવે છે. જેમ કે—

"કુલપતિએ બતાવેલી કુટીરમાં માત્ર પોતાની પત્ની સાથે કુશના બિછાના ઉપર સંયમપૂર્વક રાત ગાળી — તેના શિષ્યોના અધ્યયનના અવાજથી જ ખબર પડી કે રાત પૂરી થઈ છે." (રઘુવંશ, ૧-૯૫) ૧૬૪

આ શ્લોકમાં બધાં જ પદો બીજાં પરિવર્તનીય પદોનું (જેમ કે કુટીર એ રાજમહેલનું, પત્ની એ પરિજનોનું, કુશનું બિછાનું એ આરામદાયક છત્રપલંગનું, સંયમ એ વિલાસનું) સૂચન કરે છે, તેથી એ પ્રતીયમાનતાને લીધે તદ્વિદોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. અહીં કોઈ કદાચ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે અહીં પરિવૃત્તિ સૌંદર્યનું કારણ નથી? કેમ કે એના વગર આખો અર્થ જ માર્યો જાય છે. એનો જવાબ એ છે કે વાત સાચી છે. અહીં પરિવૃત્તિ છે જ નહિ એવું અમે કહેવા નથી માગતા, પણ તે વર્ણ્ય વિષય હોઈ અલંકાર ન બની શકે એટલો જ અમારો અભિપ્રાય છે. વળી, કેવળ પ્રતીયમાન હોવાને કારણે જ કોઈ અલંકાર બનતો નથી. કારણ, અલંકાર્ય વસ્તુમાત્ર પણ પ્રતીયમાન હોઈ શકે છે. આ શ્લોક જ એનું ઉદાહરણ છે. વળી, જે કંઈ પ્રતીયમાન હોય તે તદ્વિદોને આનંદ આપનાર હોઈ અલંકાર ગણાય, એમ પણ ન કહી શકાય. કારણ, અલંકાર્યમાં પણ તદ્વિદોને આનંદ આપવાનો ગુણ જોવામાં આવે છે. અમે કાવ્યનાં વસ્તુમાત્ર, અલંકાર અને રસાદિ એવાં જે જુદાં જુદાં ત્રણ તત્ત્વો ગણાવેલાં છે તે વ્યવસ્થા પણ તૂટી પડે.

ઉપરાંત, પરિવૃત્તિને જો અલંકાર માનીએ તો એને શણગારવા માટે બીજા કોઈ અલંકારની જરૂર જ ન હોવી જોઈએ. પણ અત્યાર પહેલાં ટાંકેલા ઉદાહરણ (૧૬૦; પૃ. ૨૭૫)માં તો બીજા અલંકારો જોવા મળે છે. એનો પૂર્વાર્ધ એવો છે કે—

"તેં જુવાનીમાં જ શણગારો ઉતારી નાખીને ઘડપણમાં શોભે એવું વલ્કલ કેમ ધારણ કર્યું છે?"

પણ ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે છે—

"જરા કહે તો ખરી કે સંધ્યાકાળે ચંદ્ર ને તારા પ્રગટ્યા હોય એવી રાત્રિ મળસકું થઈ જઈ શકે ?" (કુમાર-સંભવ, ૫-૪૪)

જો તમે એમ કહો કે કવિને એક અલંકારથી સંતોષ ન થયો એટલે તેણે બીજો અલંકાર યોજ્યો, તો એ પણ તર્કસંગત નથી. કારણ, જ્યાં બીજું કોઈ અલંકાર્ય વસ્તુ હોય ત્યાં અલંકાર યોજી શકાય અને ત્યાં સંતોષ ન થતાં બીજો અલંકાર પણ યોજવો ઉચિત ગણાય. પણ જ્યાં સ્વતંત્ર અલંકાર્ય વસ્તુ જ નથી ત્યાં એ શી રીતે ઉચિત ગણાય ? વળી, અમે પહેલાં બતાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે એ પ્રત્યેક (વર્ણ્ય વિષય હોઈ) એકબીજાનો અલં-કાર બની શકે એમ નથી, એટલે પરિવૃત્તિ અલંકાર બની શકે જ નહિ. એને જો અલંકાર માનીએ તો એ માત્ર અલંકાર જ બની જશે અને અલંકાર્ય, નહિ થઈ શકે. એટલે અહીં કવિએ પરિવૃત્તિને શોભાવવા ઉપમા અલંકાર વાપર્યો છે, એમ જ માનવું રહ્યું.

એટલે અહીં કહેવાની મતલબ એ છે કે પાર્વતીએ ખીલતી જુવાનીમાં શોભે એવાં આભૂષણો ઉતારી નાખી ઘડપણમાં શોભે એવું વલ્કલ ધારણ કર્યું એ, સંધ્યા સમયે ચંદ્ર ને તારા પ્રગટ્યા હોય ત્યાં જ રાત્રિ મળસકામાં પલટાઈ જાય તેના જેવું છે. આ સામ્ય જ અપૂર્વ કાવ્યસૌંદર્ય દ્વારા તદ્વિદોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. એટલે અહીં મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે વ્યાખ્યામાં જે મર્યાદા બાંધી હોય તેને અનુસરીને અલંકારનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. બેશક, એમાં પ્રતિભાથી સ્ફુરેલા વૈદગ્ધ્યભંગિભણિતિના વિવિધ પ્રકારો પણ ભળી શકે છે. જેમ કે—

सिविणविञ्खेण...૧૬૫

કલ્પલતાવિવેક કહે છે કે આ ગાથા નિદર્શનાના એક પ્રકારનું ઉદાહરણ ગણાય છે, પણ એ ઉપમા જ છે એવું ગ્રંથકાર આગળ જતાં પ્રતિપાદન કરશે.

"यथा, इव, वत् વગેરે શબ્દો વગર જ માત્ર ક્રિયા દ્વારા જ તેના વિશિષ્ટ અર્થને પ્રગટ કરવો તે નિદર્શના." (ભામહ, ૩-૩૩) ૧૬૬

એનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપેલું છે—

> "ચડવું તે પડવા માટે જ છે, એવો શ્રીમંતોને ઉપદેશ આપતો આ ઝાંખો પડી ગયેલો સૂર્ય અસ્ત પામે છે." (ભામહ, ૩-૩૪) ૧૬૭

આ શ્લોકમાં સામ્યની પ્રતીતિ 'આ તેના જેવું છે' કે 'આ તે જ છે' વગેરે વાચક શબ્દો વાપર્યા વગર જ કવિપ્રતિભાને બળે કરાવવા ધારી છે અને તે સામર્થ્યયુક્ત વાક્યના જોરે થાય છે, એટલે આને પ્રતીયમાન ઉત્પ્રેક્ષાનું ઉદાહરણ ગણવું જોઈએ. જેમ કે—

> "ચંચળ વીજળીરૂપી મશાલ લઈને રાત્રિઓમાં મેઘો જોઈ રહ્યા છે (ચોકી કરી રહ્યા છે) તેમની ગંભીર ગર્જના સાંભળીને કઈ વિરહી સ્ત્રી જીવતી રહી શકે?" ૧૬૮

મેઘગર્જના સાંભળીને કેટલીક સ્ત્રીઓ....વીજળીના ઝબકારાવાળી કાળરાત્રિએ મેઘો ભણી જોઈ રહી છે, એવું વર્ણન છે.... પણ એ મહિલાઓનો અભિપ્રાય શો છે તે નક્કી ન થઈ શકવાથી અને વાક્યનો અર્થ બીજી રીતે ઘટાવી શકાતો નથી એટલે પહેલાં કહ્યું છે તે જ અહીં પણ લાગુ પાડવું.

એનો અર્થ કલ્પલતાવિવેક એવો કરે છે કે ઉત્પ્રેક્ષાને પ્રતીયમાન ગણી હતી તેમ અહીં પણ ગણવું.

> "ચંદ્રે પોતાના અર્ધા ઊગેલા બિંબના સૌંદર્યથી બલરામના મંદપ્રભાવાળા સૌંદર્યને ઝૂંટવી લીધું." ૧૬૯

અહીં પણ અર્ધા ઊગેલા ચંદ્રના બિંબની શોભાની સાથે બલરામના લલાટની સુંદરતાનું સામ્ય 'મંદપ્રભા' એ વિશેષણને બળે સૂચવાય છે.... એના સિવાય અહીં કાવ્યચમત્કારનું બીજું

કોઈ કારણ નથી. એકથી વધુ અર્થનો બોધ કરાવનારું (आचक्षे) ક્રિયાપદ જ અહીં ગર્ભિત ઉપમાનું સૂચક બની રહે છે. કવિએ એ રીતે ચવાઈ ગયેલા શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું રાખ્યું છે. જે ક્રિયાપદ ખરેખર વપરાયું છે તે અને 'नीलोत्पल' શબ્દ (જે ખંડિત પાઠમાં મળતો નથી તે) સીધી રીતે આંખનો બોધ કરાવતો નથી. ઉપચારપરંપરાથી એ તેનો ધર્મરૂપે બોધ કરાવે છે. આમ, ધર્મ-ધર્મીનો સંબંધ સ્થપાતાં લક્ષણા વ્યાપારમાં આવે છે. પહેલાં તો આ લક્ષણા પદાર્થનો નહિ પણ તેના ધર્મનો જ બોધ કરાવે છે. પદાર્થનો બોધ કરાવવો એ અભિધાનું કામ છે. એ પછી તે (ઉપ-મેય અને ઉપમાનના) ધર્મોના સાદૃશ્યના સંબંધમાં આવે છે, અને તે પછી ધર્મોના સાદૃશ્યને લીધે એ કેવળ 'દૃષ્ટિ'નો જ બોધ નથી કરાવતી પણ તેના સૌંદર્યની છાયાને પણ વ્યક્ત કરે છે.

'नीलोत्पल' જેવા સામાસિક શબ્દમાં વિશેષણવાચક પદ પહેલું આવે છે, કેમ કે એ માત્ર વિશેષણ જ હોય છે. અથવા બહુવ્રીહિ સમાસમાં એ વિશેષણ સાતમી વિભક્તિમાં રહેલા ધારક સાથે જોડાય છે. (જેમ કે पद्मपाणि = पद्मं पाणौ यस्य सः) બાકીનું પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે સમજી લેવું.

'ઇન્દુમુખી' સમાસનો અર્થ ઇન્દુ જેવું મુખ જેનું છે તે, એવો થાય છે. અહીં પણ પહેલાં કહ્યું તે પ્રમાણે, ઇન્દુ શબ્દ પોતે જ વિશેષણ બની જાય છે. કારણ, મુખ અને સકલ લોક જેને જોઈ રહે છે એવા પૂર્ણ ચંદ્રના બિંબ વચ્ચેના સાદૃશ્યનું એ નિમિત્ત બને છે. અને એ રીતે એ સમાસની ઉત્પત્તિ પણ સધાય છે. અથવા એ સમાસને આપણે જરા જુદી રીતે પણ સમજાવી શકીએ. ઇન્દુમુખ જેવું મુખ જેનું છે તે. અહીં ઇન્દુ શબ્દ પોતાના જ (એટલે કે 'ઇન્દુમુખ' એ આખા શબ્દના) એક ભાગ(મુખ)-નું વિશેષણ બની જાય છે, જેમ 'ગામ બળી ગયું' એ વાક્યમાં ગામનો અર્થ ગામમાંના લોકો અને વસ્તુઓ એવો થાય છે તેમ. બાકીનું પહેલાંની પેઠે સમજી લેવું

'પુરુષવ્યાઘ્ર' સમાસમાં સાધારણ ધર્મનો પણ બોધ થાય છે. કારણ, ઉપમાન-ઉપમેય વચ્ચે સંબંધ સ્થપાયા વગર ઉપમાન-ઉપમેય ભાવ જ સ્થપાતો નથી. પણ એ સંબંધ તો બે પદાર્થો પાસે પાસે મૂકવા માત્રથી જ સમજાઈ જતો હોઈ સાધારણ ધર્મનું કથન શબ્દો દ્વારા કરવામાં આવતું નથી. એટલે પાણિનિના વ્યાકરણમાં કહ્યું છે કે "જ્યારે વ્યાઘ્ર વગેરે શબ્દો ઉત્તરપદ હોય ત્યારે સમાસ ઉપમિત હોય છે, અને સાધારણ ધર્મ શબ્દથી કહેલો હોતો નથી." 'ઇન્દુકાન્તમુખી' જેવા સમાસમાં (ઇન્દુ જેવું સુંદર મુખ છે જેનું તે) સાધારણ ધર્મ કહેલો પણ હોય છે. એમાં, ઉપમાનો સમાન ધર્મવાળા શબ્દો સાથે સમાસ પામે છે એ નિયમને આધારે, પહેલાં, આગલાં બે પદોનો સમાસ થાય છે, ઇન્દુકાન્ત (ઇન્દુના જેવું સુંદર). એ પછી જેનું મુખ ઇન્દુ જેવું સુંદર છે તે ઇન્દુકાન્તમુખી એવો સમાસ થાય છે. સામાન્ય ધર્મવાચક શબ્દ સમાસમાં કે વાક્યમાં બંનેમાં યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થતો હોવાથી સામાન્ય ધર્મ શબ્દથી કહેવા ન કહેવા વિશે કોઈ નિર્ણાયક નિયમ નથી. જ્યારે એવા શબ્દની સાથે બીજા શબ્દનો સમાસ રચ્યો હોય, જેમાં સાધારણ ધર્મ સ્પષ્ટપણે કહેલો હોય ત્યારે ત્યાં આક્ષેપ કે વ્યંજના છે એવું શી રીતે કહી શકાય?

આમ, આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે વિવક્ષાને આધારે કોઈ વાર સાધારણ ધર્મ સૂચિત હોય છે તો કોઈ વાર કહેલો હોય છે. જ્યારે સાદૃશ્ય ધરાવતા બે પદાર્થો વચ્ચેનો સામાન્ય ધર્મ સૂચિત હોય છે ત્યારે તે શબ્દથી કહેવાયો નથી હોતો. શબ્દનો ઉપયોગ અર્થનો બોધ કરાવવા માટે જ થાય છે. તે જો કવિકૌશલને લીધે બીજી રીતે થઈ જતો હોય તો પછી શબ્દ વાપરવાથી શું? એટલે જો કોઈ વાક્યમાં ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચેનું સામ્ય, નહિ વધુ નહિ ઓછું એ રીતે, શબ્દથી કે સૂચનથી નિરૂપાયું હોય તો ત્યાં વાક્ય સાંભળતાંની સાથે જ, ક્રમવાર વર્ણો સંભળાય તે સાથે જ અલંકારની પણ પ્રતીતિ થતી હોય છે, અને

ત્યાં इव વગેરે ઉપમાવાચક શબ્દોથી તેનું કથન કરવાની જરૂર નથી, કારણ, તેમનો અર્થ સમજાઈ ગયો હોય છે. જેમ કે—

"રાજાને પુત્રો હતા તેમ છતાં" ૧૭૦

જુઓ આ ઉન્મેષનું ઉદાહરણ ૧૩૮ (પૃ. ૨૬૪).

વળી, જ્યાં બીજો કોઈ અલંકાર વાપર્યા વગર જ, કવિ પદાર્થપરિવૃત્તિનું નિરૂપણ કરે છે ત્યાં પણ બંને વચ્ચેના અત્યંત સામ્યને પ્રગટ કરવા કવિએ યોજેલા કૌશલને જોરે બે વચ્ચેનો ઉપમાનોપમેય ભાવ એકદમ સમજાઈ જતો હોય છે. એવે સ્થાને પણ અભિવ્યક્તિના વૈચિત્ર્યને કારણે અલંકારનું સૌંદર્ય જ તેને સમજનાર તદ્વિદોને ચમત્કારનું કારણ થઈ પડે છે, અને ત્યાં (ઉપમા) અલંકાર પ્રતીયમાન જ હોય છે.

ઉપમાવાચક ઇવાદિ ન વપરાયા હોય એવું ઉદાહરણ—

"તલવારની ધાર એ કંઈ નીલોત્પલની માળા નથી." ૧૭૧

જુઓ આ ઉન્મેષનું ઉદાહરણ ૧૬૩ (પૃ. ૨૭૬).

પણ જ્યાં ઉપમા અલંકાર વાચ્ય હોય છે ત્યાં ઇવાદિ વાચકો અનેક રીતે વૈચિત્ર્યપૂર્વક વાપરી શકાય છે. આમ, પદાર્થ (શબ્દાર્થ) વિષયક ઉપમામાં વાકયના એક ભાગમાં રહેલા ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચેનો સામ્યસંબંધ દર્શાવવા ઇવાદિવાચક વપરાયા હોય ત્યાં તે જ વાકયના બીજા ભાગમાં બીજા ઉપમાન-ઉપમેય વચ્ચેનો સાદૃશ્યસંબંધ દર્શાવવા ફરી વાર ઇવાદિ વપરાય છે. જોકે ઉપમાન અને ઉપમેયનું પ્રત્યેક જોડકું સંપૂર્ણ હોય છે, તેમ છતાં આખા વાકયના અર્થમાંથી ઉપમાન-ઉપમેય ભાવ પ્રતીત થાય એ માટે ઉપરની રીત જ કામમાં લેવી જોઈએ. જેમ કે—

"પછી સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોથી રસોને ખેંચી લે છે તેમ પોતાનાં બાણોથી ઉત્તરના રાજાઓનો નાશ કરવા રઘુ ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યો." (રઘુવંશ, ૪–૬૬) ૧૭૨

કોઈ વાર પદાર્થોપમામાં જ વાકયના એક ભાગમાંના ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચેનો સાદૃશ્યસંબંધ વાચ્ય હોય છે. પણ ઇવાદિ વાચકવાળા તે જ વાકયમાં રહેલા ઉપમાન-ઉપમેયમાંથી કોઈ એકના અન્ય પદાર્થ સાથેના ધર્મસામ્યને કારણે તેમની વચ્ચે ઉપમાનોપમેય ભાવ સંભવે છે. તેવે સ્થાને, પહેલાં કહેલી રીતે, ફરી ઇવાદિ વપરાય છે. જેમ કે—

> "પ્રભાતના રમણીય સૂર્યબિંબ જેવા મહર્ષિના મુખમાંથી નીકળીને અગ્નિના કણના જેવી ચમકતી દીપ્તિ સમી વિદ્યા ખીલેલા કમળ જેવા અર્જુનના મુખમાં દાખલ થઈ." (કિરાતાર્જુનીય, ૩-૨૫) ૧૭૩

કોઈ વાર પદાર્થોપમામાં ઉપમાનો અને ઉપમેયોના સરખી સંખ્યાના બે સમૂહો હોય છે, ત્યારે દરેક સમૂહને સામૂહિક રીતે એક ગણી લઈને તેમની વચ્ચેના સામ્યસંબંધને કારણે ઉપમાન-ઉપમેય ભાવ દર્શાવવા માટે એક જ ઇવાદિ વાચક વાપરવામાં આવે છે. પાછળથી તે દરેક સમૂહમાંનો પ્રત્યેક પદાર્થ પોતાના સહસંબંધી બીજા સમૂહમાંના સહસંબંધક સાથે ઉપમાનોપમેય ભાવે જોડાઈ શકે છે, કેમ કે આખા સમૂહના ધર્મના જ્ઞાનને લીધે તેના એકમોના ધર્મનો પણ પરિચય થઈ જ ગયો હોય છે જેમ કે—

> "પ્રિયાના પુલકિત કપોલ ઉપર" ૧૭૪

જુઓ આ ઉન્મેષનું ઉદાહરણ ૧૩૦ (પૃ. ૨૬૧).

આ શ્લોકમાં વિશેષણો અને ક્રિયાવિશેષણો ઉપમાન અને ઉપમેય બંનેને ઉચિત રીતે વિશેષિત કરે છે અને તેથી તેમની વચ્ચેના (સાધારણ ધર્મના સંબંધને લીધે ઉપમાન-ઉપમેય ભાવ પ્રતીત થાય છે.)

કોઈ વાર પદાર્થોપમામાં એક વસ્તુને અનેક વિશેષણો લગાડી મુખ્ય વર્ણ્ય વિષય તરીકે ઉપમેય રૂપે વાપરી હોય અને બરાબર તેટલાં જ વિશેષણોવાળો બીજો પદાર્થ ઉપમાન તરીકે યોજ્યો

હોય ત્યારે તે બંનેને સરખાં વિશેષણો લાગ્યાં હોવાને લીધે જ તેમનો ઉપમાનોપમેય ભાવ સમજાઈ જાય છે. એ ઉપમાનોપમેય ભાવનું કથન કરવા માટે ઇવાદિ વાચકોનો ઉપયોગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. એ વિશેષણોના પરસ્પર સામ્યના કથન માટે પહેલાં કહેલી યુક્તિ જ વાપરવી. જેમ કે—

"અંગે લાલ ચંદનનો લેપ કરેલા." (૧૭૫)

જુઓ આ ઉન્મેષનું ઉદાહરણ ૧૩૧ (પૃ. ૨૬૨).

ઉપમાના આવા બધા જ દાખલાઓમાં સામ્યનો બોધ અભિવ્યક્તિના વૈચિત્ર્યથી તેમ જ ઇવાદિ ઉપમાવાચક શબ્દોના વૈચિત્ર્યથી થતો હોય છે.

ઉપમાદોષોનું તો ઉપમાની વ્યાખ્યા સારી રીતે કરી હોવાથી જ નિવારણ થઈ જાય છે, એટલે નેયાર્થ વગેરેની પેઠે ગણાવતા નથી.

("જ્યારે વિવક્ષિત વિષયનો ધર્મ મનોહર રીતે કહેવામાં આવ્યો હોય છે ત્યારે દોષો આપોઆપ જ દૂર હડસેલાઈ જાય છે.") ૧૭૬

આ અંતરશ્લોક છે.

આમ, પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત વચ્ચેનું વાચ્યસાદૃશ્ય જેનું જીવિત છે એવા ઉપમા નામના અલંકારને સમજાવ્યા પછી લગભગ એના જેવી જ શોભા ધરાવતા વાચકસાદૃશ્યમૂલક શ્લેષનું નિરૂપણ કરે છે—

૪૪

જ્યારે બે અર્થો એક જ શબ્દ મારફતે વ્યક્ત થાય ત્યારે વાચકની કહેતાં શબ્દની એ બે અર્થોનો બોધ કરાવનારી શક્તિને શ્લેષ નામનો અલંકાર કહે છે.

આને સમજાવતાં કહે છે કે કારિકામાં જે तत् શબ્દ છે તે શ્લેષનું કારણ બનનાર દ્વિઅર્થી શબ્દને માટે વપરાયો છે. એ શબ્દમાં બે અર્થ વ્યક્ત કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. એનાથી બેવડો અર્થ

વ્યક્ત થવો જોઈએ. અહીં શબ્દની સમાનતા એટલે શબ્દના સંભળાતા વર્ણોની સમાનતા. એક જ વર્ણ ઉદાત્તાદિ સ્વરભેદે ઉચ્ચારાય તો તે જુદો લાગે છે અને જુદો ગણાય પણ ખરો. એટલે અહીં જે સામ્ય ઉદ્દિષ્ટ છે તે બે શબ્દો વચ્ચેનું પરસ્પર સાદૃશ્ય છે. વાક્યના એક ભાગમાં આપણને એમ લાગે કે આ શબ્દ આ અર્થનો વાચક છે, અને પછી એમ લાગે કે એ જ શબ્દ બીજા અર્થનો પણ વાચક છે. આમ જ્યારે બને ત્યારે પદાશ્રિત શ્લેષ અલંકાર થાય. આમ દ્વિઅર્થી એક જ શબ્દ દ્વારા બે અર્થોનો બોધ કરાવી શકાય છે. બંને અર્થો એક જ શબ્દ દ્વારા સમજાય છે તેથી ત્યાં શ્લેષ જ છે એમ શી રીતે કહી શકાય ? માટે કહે છે કે શ્લેષનો અનુભવ ત્રણ પ્રકારના પદાર્થોથી ત્રણ રીતે થાય છે (એટલે કે શ્લેષના ત્રણ પ્રકાર છે): (૧) અર્થશ્લેષ, (૨) શબ્દશ્લેષ અને (૩) ઉભયશ્લેષ.

એવા આ ત્રિવિધ શ્લેષનું પ્રતિપાદક શું છે ? એમ કોઈ પૂછે તો કહે છે—

૪૫

કવિઓ એટલે કે વિદ્વાનો કહે છે કે શ્લેષનું પ્રતિપાદક (૧) શ્લિષ્ટ શબ્દ સિવાયનું હોય છે, તેમ જ (૨) આખા વાક્યની વ્યંજના તથા (૩) કોઈ વાર ઇવાદિ વાચક શબ્દો પણ હોય છે.

વિદ્વાનો એમ માને છે કે શ્લેષાલંકારનું પ્રતિપાદક (૧) શ્લિષ્ટ શબ્દ સિવાયનું કંઈ બીજું જ હોય છે. (૨) કેટલીક વાર ઇવાદિ વાચકો પણ એનું પ્રતિપાદન કરે છે વળી (૩) કોઈ વાર વાક્યાર્થની વ્યંજના પણ એની પ્રતિપાદક બને છે. કહેવાની મતલબ એ કે વિવક્ષિત ગર્ભિતાર્થ પ્રગટ કરવાની શક્તિ આ ત્રણમાંના કોઈ એકમાં હોય છે.

આ ત્રણે પ્રકારોમાં બે અર્થો પ્રધાનપણે વર્ણ્ય વિષય હોય છે. અને જ્યારે શબ્દોના દ્વિઅર્થીપણાને લીધે પ્રાપ્ત થતું સામ્ય

આખા વાક્યની શક્તિથી પ્રતીત થતું હોય છે ત્યારે શ્લેષાલંકાર પ્રતીયમાન હોય છે. પણ જ્યારે ઇવાદિ વાચકો વપરાયા હોય છે ત્યારે તે વાચ્ય હોય છે. પ્રસ્તુત અને અસ્તુત વસ્તુઓમાં એક પ્રધાન અને બીજી ગૌણ હોય ત્યારે પણ બંનેનો બોધ એક શ્લિષ્ટ શબ્દથી થતો હોઈ બંને વચ્ચેનું સામ્ય તો એવું જ રહે છે. બેમાંથી જે એકનું પ્રધાનપણે વર્ણન કર્યું હોય તે ઉપમાન હોય તોયે સમુચ્ચિતોપમાને અંગે જે કહ્યું હતું તે જ લાગુ પાડવું (અને બીજાને ઉપમેય ગણવું).

૪૬

આ અલંકારમાં એક જ શબ્દ બે અર્થોનો બોધ કરાવતો હોય છે. એ શબ્દ અને તેના એક જ લાગતા બે અર્થો વચ્ચે સામ્ય કવિકૌશલનું મુખ્ય તત્ત્વ છે.

૪૭

સમાન અવાજ(શબ્દ)વાળા શબ્દોની સ્મૃતિથી પહેલાં એક અને પછી બીજો અર્થ સમજાય છે. શબ્દ તો ઉચ્ચારાતાંવેંત નાશ પામે છે એટલે જ સ્મૃતિ એ જ અર્થનો બોધ કરાવનાર હોય છે.

પહેલા પ્રકારનું એટલે કે અર્થશ્લેષનું ઉદાહરણ--

"પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કરવામાં કુશળ, માધુર્યની મુદ્રાથી અંકિત, સૌંદર્યને લીધે અભિમતોના હૃદયમાં અપૂર્વ ભાવો જગાડનાર અને રસભાવની પરાકોટિએ પહોંચેલી કવિઓની વૈદગ્ધ્યવક્ર વાણી અને કાન્તાના કટાક્ષ વિજય પામે છે." ૧૭૭

બીજા પ્રકારનું એટલે કે શબ્દશ્લેષનું ઉદાહરણ—

આ શ્લોકમાં વપરાયેલાં શ્લિષ્ટ વિશેષણોને કારણે શબ્દશક્તિથી બે અર્થો થાય છે. (૧) વિષ્ણુને લગતો અને (૨) મહાદેવને લગતો.

વિષ્ણુને લગતો અર્થ—

"અજન્મા એવા જે વિષ્ણુએ બાળપણમાં શકટનો અથવા શકટાસુરનો નાશ કર્યો હતો, પુરાણકાળમાં અમૃત-હરણ સમયે બળવાન રાક્ષસોને અથવા બલિરાજાને જીતનાર શરીરને સ્ત્રીના રૂપમાં પલટી નાખ્યું હતું, ઉદ્ધત કાલિય નાગનો અથવા અઘાસુરનો વધ કર્યો હતો, શબ્દબ્રહ્મરૂપ હોઈ જેનું શબ્દમાં તાદાત્મ્ય થઈ જાય છે, જેમણે ગોવર્ધન પર્વતનું અને વરાહાવતારમાં પૃથ્વીનું ધારણ કર્યું હતું, શશિને મથનાર રાહુનો શિરચ્છેદ કરવાને લીધે દેવો જેમની 'શશિમચ્છિરો હર' કહીને પ્રશંસા કરે છે, જેમણે દ્વારકામાં અંધકો અર્થાત્ યાદવો માટે નિવાસસ્થાન બનાવ્યું હતું અથવા મૌસલપર્વમાં યાદવોનો નાશ કરાવ્યો હતો અને જેઓ બધી કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે તે માધવ તમારું રક્ષણ કરો." ૧૭૮

મહાદેવને લગતો અર્થ—

"કામદેવનો નાશ કરનાર, પુરાણકાળમાં ત્રિપુરદહન સમયે બલિને જીતનાર વિષ્ણુના શરીરને અસ્ત્રમાં પલટી નાખ-નાર, મહાભયાનક ભુજંગોને હાર અને કંકણરૂપે અને જટામાં ગંગાને ધારણ કરનાર, જેની દેવો 'ચંદ્રમૌલિ હર' કહીને સ્તુતિ કરે છે એવા અંધકાસુરનો વિનાશ કરનાર ઉમાપતિ શંકર તમારું રક્ષણ કરો." ૧૭૮

ત્રીજા પ્રકારનું એટલે કે ઉભયશ્લેષનું ઉદાહરણ—

શ્લેષને કારણે એ શ્લોકના પણ બે અર્થ થાય છે: (૧) મહાદેવને લગતો અને (૨) પાર્વતીને લગતો.

મહાદેવને લગતો અર્થ—

"પોતે બનાવેલી કમળકાકડી જેવી વાળ વગરની ખોપ-રીઓની માળા ધારણ કરનારી, ત્રીજા નેત્રના અગ્નિથી કામદેવને ભસ્મ કરનારી, સાપને કંદોરાની પેઠે બાંધનારી, વસ્ત્ર વગરની, શિવની દિગંબર મૂર્તિ જગતનું આપત્તિથી રક્ષણ કરો." ૧૭૯

પાર્વતીને લગતો અર્થ—

"પોતે રચેલી ખીલેલાં કમળોની માળા ધારણ કરનારી, વાંકા દષ્ટિપાતથી શોભતી આંખો વડે કામને પ્રજ્જ્વલિત કરનારી, ઢીલાં વસ્ત્રો ઉપર કંદોરો ધારણ કરનારી, શ્વેત વસ્ત્રવાળી શિવના અર્ધાંગ પાર્વતીની મૂર્તિ જગતનું આપત્તિથી રક્ષણ કરો." ૧૭૯

વાસ્તવિક નહિ એવા અર્થશ્લેષનું ઉદાહરણ—

આ શ્લોકના પણ શ્લેષને કારણે બે અર્થ થાય છે.

પહેલો અર્થ—

"'હે કેશવ, ગાયોએ ઉડાડેલી ધૂળથી દૃષ્ટિ હરાઈ ગઈ હોવાથી હું કશું જોઈ ન શકી તેથી હું પડી ગઈ છું; હે નાથ, પડેલી એવી મને કેમ પકડતા નથી ? ખાડાખૈયાવાળા રસ્તા પર જેઓ હિંમત હારી બેઠી છે એવી બધી અબળાઓની તમે જ એકમાત્ર ગતિ છો'–ગોશાળામાં ગોપી વડે આ રીતે સૂચક શબ્દોથી સંબોધાયેલા કૃષ્ણ તમારું સદા રક્ષણ કરો." ૧૮૦

બીજો અર્થ—

"'હે કેશવ, હે સ્વામી (ગોપ), તમારા પ્રત્યેના રાગ કહેતાં પ્રેમમાં આંધળી થઈને મેં કશું જોયું – કર્યું નહિ. તેથી જ મારું સ્ખલન થયું છે (હું ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ થઈ છું.) હે નાથ, મારા પ્રત્યે પતિભાવ કેમ ધારણ કરતા નથી ? (મારી સાથે પતિ જેવો વ્યવહાર કેમ રાખતા નથી ?) કામબાણથી વીંધાયેલી બધી અબલાઓની એકમાત્ર ગતિ (ઈર્ષ્યારહિત તૃપ્તિ સાધન) તમે જ છો'–આ રીતે ગોશાળામાં ગોપી વડે સૂચક શબ્દોથી સંબોધાયેલા કૃષ્ણ સદા તમારું રક્ષણ કરો." ૧૮૦

આ રીતે, વાકયબંધનું વૈચિત્ર્ય સાધવાની શક્તિ અને બુદ્ધિથી રચાતો માણવા લાયક શ્લેષાલંકાર પતાવી, સામ્યમૂલક હોઈ ઉપમા, રૂપક અને શ્લેષમાંથી પ્રગટતા વ્યતિરેક અલંકારનું નિરૂપણ કરે છે.

૪૮

શ્લિષ્ટ શબ્દથી સમજાતા બે અર્થો વચ્ચે સામ્ય હોવું જોઈએ. છતાં પ્રસ્તુતનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે, જો એક અર્થનો ધર્મ બીજા કરતાં ચડિયાતો છે એવું બતાવવામાં આવે તો વ્યતિરેક અલંકાર કહેવાય. એના બે પ્રકાર છે: (૧) શાબ્દ અને (૨) પ્રતીયમાન.

આને સમજાવતાં કહે છે કે 'तच्छब्दः' એટલે શ્લિષ્ટ શબ્દ. એ બે અર્થનો બોધ કરાવતો હોવો જોઈએ. તે ઉપરાંત, એ પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતને લગતા અર્થો વચ્ચે પરસ્પર સામ્ય હોવું જોઈએ. આ બંને શરતો બંનેને લાગુ પડે છે, એટલે બંને પદાર્થો જ વર્ણ્ય વિષય હોય એમ લાગે. એ બે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતમાંથી કવિ યથારુચિ કોઈ એકમાં કોઈ વિશેષ ધર્મનું આરોપણ કરી તેને કારણે તેને બીજાથી જુદો જ બતાવે છે, એટલે કે ઉપમાનથી ઉપમેય જુદું છે એમ બતાવે છે, ત્યારે વ્યતિરેક અલંકાર થાય છે. કવિ આમ શા માટે કરે છે? તો કે પ્રસ્તુતનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે, તેના સૌંદર્યમાં વધારો કરવા માટે. એ વ્યતિરેક અલંકાર બે પ્રકારનો હોય છે: (૧) શાબ્દ એટલે કે કવિઓમાં જાણીતો અને તેનો બોધ કરાવવાને સમર્થ એવા શબ્દોથી કહેવાયેલો. (૨) પ્રતીયમાન એટલે આખા વાકયના અર્થને જોરે સમજાતો.

પહેલા પ્રકારના તારતમ્યને વ્યક્ત કરતું ઉપમાવ્યતિરેકનું ઉદાહરણ—

> "લોકો એમ જ તેના કપોલને ચંદ્રની ઉપમા આપે
> છે, પણ ખરું જોતાં, ચંદ્ર તો બચારા ચંદ્ર જેવો છે." ૧૮૧

અથવા જેમ કે—

"તારી હજારો આંખોની પાંપણની મનોહર લીલા જોવાની ઇચ્છાવાળા ભ્રમરો તળાવમાંનાં સુંદર ખીલેલાં નીલોત્પલોથી રીઝતા નથી." ૧૮૨

અથવા જેમ કે—

" 'એને લક્ષ્મી તો મળી ગઈ છે, પછી એ શા માટે મને ફરી વલોવવાનું કષ્ટ ઉઠાવે? એના મનમાં આળસ તો છે નહિ એટલે એ પાછો પહેલાંની માફક નિદ્રામાં પડે એવો પણ મને સંભવ લાગતો નથી; બધા દ્વીપોના સ્વામી એની પાછળ પાછળ આવે છે, એટલે એ ફરીથી સેતુ શા માટે બાંધે?' આપને નજીક આવેલા જોઈને સમુદ્ર કંપી ઊઠયો છે અને ઉપર પ્રમાણે તર્કવિતર્ક કરે છે." ૧૮૩

આ શ્લોકમાં વર્ણ્ય વ્યક્તિમાં નારાયણનો આરોપ કર્યા વગર તેની પ્રવૃત્તિ જ સંભવતી નથી. આથી જ પૂર્વાચાર્યોએ (આનંદવર્ધન વગેરેએ) એમ કહ્યું છે કે રાજામાં કરેલું નારાયણનું આરોપણ એ પ્રતીયમાન રૂપકનો દાખલો છે. તો પછી એને વાચ્ય વ્યતિરેકનો દાખલો શી રીતે ગણી શકાય? એમ કોઈ કહે તો કહેવાનું કે તમારી વાત સાચી છે. પણ એનો ખુલાસો એ છે કે પ્રતીયમાન વસ્તુ બે પ્રકારનું હોય છે: (૧) પોતાનો અર્થ વ્યક્ત કરનાર શબ્દની વાચક શક્તિથી સમજાતું અને તેથી ગૌણ એવું, (૨) અર્થની વ્યંજનાશક્તિથી સમજાતું. પ્રાચીન આચાર્યો એમ માનતા કે વાચક શક્તિથી સમજાતો અર્થ ઉપમાન છે અને વિવક્ષિત અર્થનો બોધ કરાવનાર તો અર્થની વ્યંજનાશક્તિ છે. પણ અમારે મતે, વાચક શબ્દનો વ્યાપાર જુદો જ છે. અહીં પ્રાપ્તશ્રી વગેરે પદો વ્યંગ્યાર્થના સહસંબંધક તરીકે વપરાયેલાં છે. એ પદો પ્રસ્તુત પદાર્થ, વિશિષ્ટ શક્તિ ધરાવનાર દેવતા છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અહીં રૂપકવ્યતિરેક છે. કહ્યું છે કે—

"જેમાં અર્થ પોતાને અથવા શબ્દ પોતાના અર્થને ગૌણ બનાવી દઈ પ્રતીયમાન અર્થને વ્યક્ત કરે છે, તે કાવ્યવિશેષને વિદ્વાનો ધ્વનિ કહે છે." (ધ્વન્યાલોક, ૧-૧૩) ૧૮૪

શ્લેષવ્યતિરેકનું ઉદાહરણ—

"હાથમાં સુદર્શન ધારણ કરતા (અથવા, સુંદર દેખાતા હાથવાળા), લલિત ચરણારવિંદ દ્વારા ત્રણે લોકને વ્યાપી લેનાર, પોતાના ચક્ષુરૂપે ચંદ્રને ધારણ કરનાર હરિ, આખો દેહ જેનો સુંદર છે, જેણે પોતાનાં સર્વ અંગોની શોભાથી ત્રણે લોકને જીતી લીધા છે, જેનું આખું મુખ ચંદ્ર જેવું છે એવી રુક્મિણીને પોતાના શરીર કરતાં ચડિયાતી માને એ યોગ્ય જ છે. એ રુક્મિણી તમારું રક્ષણ કરો." (ધ્વન્યાલોક, ૨-૨૧) ૧૮૫

હવે વ્યતિરેકનો બીજો પ્રકાર બતાવે છે.

૪૯

કોઈ વર્ણ્ય વસ્તુના લોકપ્રસિદ્ધ સામાન્ય વ્યાપાર કરતાં ચડિયાતા વ્યાપારનું કથન કરવાની ઇચ્છાથી ઉપમાદિ બીજા અલંકારોની વિવક્ષા વગર જ, તેની વિશેષતા વર્ણવવામાં આવે ત્યારે વ્યતિરેકનો બીજો પ્રકાર થાય.

વ્યતિરેકનો બીજો પ્રકાર એવો છે, જેમાં કોઈ એક વસ્તુનું જુદાપણું પ્રગટ કરવામાં આવે છે. શાનાથી જુદાપણું? તો કે લોકપ્રસિદ્ધ સામાન્ય વ્યાપારથી. શા માટે? તો કે એની કોઈ વિશેષતાને કારણે. કેવી રીતે? તો કે ઉપમા વગેરે બીજા અલંકારોની વિવક્ષા વગર. એટલે એનો અર્થ એ થયો કે એમાં વ્યતિરેક જ પ્રધાનપણે વિવક્ષિત હોય અને ઉપમાદિ બીજા અલંકારો એને ઉપકારક થઈને જ આવતા હોય.

આ બીજા પ્રકારના વ્યતિરેકનું ઉદાહરણ—

"પુષ્પિત પૃથ્વી તેનું ધનુષ છે, ભ્રમરોની હાર તેની પણછ છે, પૂર્ણચંદ્રોદય એ વિજયનો સમય છે, કમળ અને કેતકી જેવાં પુષ્પો તેનાં બાણ છે અને છતાં એ કામદેવરૂપી યોદ્ધો ત્રણે લોકમાં વિજય મેળવવાનો ભારે સુંદર આગ્રહ સેવે છે." ૧૮૯

આ શ્લોકમાં સકળ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવાં શસ્ત્રાદિ ઉપકરણોથી વિજય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા વ્યવહાર કરતાં કામદેવનો સુકુમાર ઉપકરણોથી વિજય મેળવવાની ઇચ્છાવાળો વ્યવહાર ચડી જાય છે.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે કે પૃથ્વી વગેરેને ધનુષ વગેરેનું રૂપ આપ્યું છે તેથી આ રૂપકવ્યતિરેક જ છે, (એને વ્યતિરેકનો નવો પ્રકાર ન કહેવાય), તો એનો જવાબ એ છે કે એ સાચું નથી. રૂપકવ્યતિરેકમાં પહેલાં રૂપણ એટલે કે વસ્તુ ઉપર બીજી વસ્તુનો અધ્યારોપ કરવામાં આવે છે, અને પછી તેમાંથી જુદાપણું બતાવવામાં આવે છે જ્યારે અહીં તો સકળ લોકપ્રસિદ્ધ સામાન્ય વ્યવહારથી જુદાપણું બતાવવામાં આવે છે. (એટલે કે સામાન્ય રીતે જગતમાં જે સાધનોથી વિજય મેળવવામાં આવે છે તેના કરતાં જુદાં જ સાધનો વડે કામદેવ વિજય મેળવે છે એ તેની વિશેષતા પ્રગટ કરવામાં આવી છે.) પૃથ્વી વગેરે પર ધનુષ વગેરેનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે તેને માત્ર વિશેષતા બતાવવાનું નિમિત્ત જ ગણવાનું છે. (એ કવિનું મુખ્ય વક્તવ્ય નથી.)

આમ વ્યતિરેકનો વિચાર કર્યા પછી શ્લેષની નિકટ હોવાને કારણે ક્રમપ્રાપ્ત હોઈ વિરોધાલંકારની ચર્ચા હાથ ધરે છે.

૫૦

વિરુદ્ધ અર્થના વાચકોની સંગતિ સાધીને તેની પ્રતીતિને તર્કસંગત કરવામાં આવે ત્યારે વિરોધાલંકાર થાય.

જે અલંકાર પરસ્પરવિરુદ્ધ અર્થોની પ્રતીતિ કરાવનાર વિધાનો વચ્ચે જ તે જ અર્થના બીજા શબ્દ દ્વારા અથવા અર્થમાં રહેલા

ગર્ભિત અર્થને જોરે સંગતિ સાધી તેને તર્કસંગત બતાવે તે વિરોધાલંકાર કહેવાય છે, કારણ કે ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચેના વિરોધનું એ નિરસન કરે છે. જેમ કે—

> "કુપતિ હોવા છતાં તે પત્નીને વહાલો હતો, મહાદોષવાળો હોવા છતાં બધી કલાના અધિષ્ઠાન રૂપ હતો."
> ૧૮૭

આમાં વિરોધ લાગે છે, પણ જો 'કુપતિ'નો અર્થ ખરાબ પતિને બદલે પૃથ્વીપતિ એટલે કે રાજા એવો કરીએ અને 'મહાદોષ'નો અર્થ મહાબાહુ કરીએ તો પછી વિરોધ રહેતો નથી. આમ અહીં શ્લેષને કારણે વિરોધનું નિરસન થાય છે.

આ શ્લોકમાં अपि (છતાં) શબ્દથી વિરોધ પ્રગટ થાય છે. કોઈ વાર શબ્દના અર્થમાં રહેલા ગર્ભિત અર્થને લીધે વિરોધ પ્રગટ થાય છે. જેમ કે—

> "गौर्यादि भवता"। ૧૮૮

આખો શ્લોક મળતો નથી.

કોઈ વાર શ્લેષ વગેરે સાથે મિશ્રિત થઈને વિરોધ પ્રગટ થાય છે. જેમ કે —

> "मउलायतन्तिमते..." ૧૮૯

આ પ્રાકૃત ગાથાનો પાઠ ભ્રષ્ટ હોઈ અર્થ થઈ શકતો નથી.

રૂપકાદિમાં પણ વિરોધ સંભવે છે. તે જાતે જ ઉદાહરણોથી સમજી લેવો.

આમ વિરોધનું નિરૂપણ કર્યા પછી સમાસોક્તિ વગેરેમાં વિરોધની છાયાનો અનુપ્રવેશ હોવાથી તેમનો વિચાર કરે છે.

૫૧

સમાસોક્તિમાં અને સહોક્તિમાં બીજા અલંકારનાં લક્ષણ હોવાથી અને કોઈ સૌંદર્ય ન હોવાથી તેમને અલંકાર તરીકે સ્વીકાર્યાં નથી.

જે સમાસોક્તિ અલંકાર કહેવાય છે તે અમારે મતે અલંકાર જ નથી, કેમ કે તેમાં જુદો અલંકાર થવાની લાયકાત નથી. શાથી? તો કે એમાં બીજા અલંકારનાં લક્ષણ છે માટે. વળી એમાં સૌંદર્ય નથી માટે પણ. આનો અર્થ એ થયો કે જો એમાં રમણીયતા હોય તો એ કોઈ બીજા અલંકારમાં સમાઈ જાય છે અને જો રમણીયતા જ ન હોય તો પછી એ અલંકાર જ રહેતો નથી.

એનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ પ્રાચીનોએ આ પ્રમાણે આપેલાં છે —

જ્યાં કોઈ એક કથનમાંથી તેમાંના સમાન વિશેષણને જોરે બીજો અર્થ પ્રતીત થતો હોય ત્યાં સંક્ષિપ્તતાને કારણે એને સમાસોક્તિ અલંકાર કહે છે. જેમ કે —

> "મોટાં થડવાળું, સીધું, સાપ વગરનું, દઢ અને અનેક મોટાં ફળ આપનારું એ વૃક્ષ ઊંચું થયું ત્યાં જ પવને તેને પાડી નાખ્યું." (ભામહ, ૨–૭૯, ૮૦) ૧૯૦, ૧૯૧

આ શ્લોકમાં વૃક્ષ અને મહાપુરુષ બંને પ્રધાન છે એમ માનીએ તો મહાપુરુષની બાબતમાં જેમ વિશેષણો કહેલાં છે તેમ વિશેષ્ય મહાપુરુષનો પણ બીજા શબ્દથી ઉલ્લેખ કરવો જોઈતો હતો. અથવા વિશેષ્યનો બોધ વ્યંજનાથી થાય છે એમ માની લેવું જોઈએ, કારણ એ વગર વિશેષણોની સંગતિ સધાતી નથી. જો આપણે વ્યંજનાથી આમ કલ્પી લઈએ તો એમાં કશો ચમત્કાર રહેતો નથી. એટલે સૌંદર્યનો પૂરો અભાવ સ્પષ્ટ થાય છે. આમ, એ બંનેના સ્વભાવ જુદા છે એટલે એ બંનેને પ્રધાન વિષય તરીકે એક વાક્યમાં મૂકવા માટે કોઈ સંગત કારણ આપવું જ જોઈએ. કેમ કે બે પ્રધાન વર્ણ્ય વિષયો વચ્ચે પરસ્પર કોઈ સંબંધ જ ન હોય તો એ બંનેને ભેગા કરવા એ તર્કસંગત નથી. ઉપર ૧૭૯મા ઉદાહરણમાં (પૃ. ૨૮૮) 'કામરિપુની મૂર્તિ અથવા ઉમા જગતનું રક્ષણ

કરો'માં બે પ્રધાન વિશેષ્યોનો ઉલ્લેખ છે અને તેમાં કશી અસંગતિ નથી પણ એ ન્યાય અહીં લાગુ પડી શકે એમ નથી. કારણ, એ બંને સર્વશક્તિમાન હોઈ જગતનું રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે એ સમજાય એમ છે, એટલે એ બંને જગતનું રક્ષણ કરો એમ કહેવામાં કશું અસંગત નથી, અને એ બંનેનો નામ દઈને સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે. જ્યારે આ શ્લોકમાં તો પરસ્પર કશા સંબંધ વગર જ બે પદાર્થોને એકી વખતે એક વાક્યમાં ભેગા મૂકયા છે એનું કોઈ વાજબી કારણ નથી અને એટલે એનું કશું મૂલ્ય નથી.

હવે અહીં કોઈ એવી દલીલ કરે કે 'જેમ કોઈ વૃક્ષને પવને તોડી પાડયું હોય તેમ આ મહાપુરુષને વિધિએ પાડી નાખ્યો છે' એવો અર્થ અહીં લેવાનો છે, તો કહેવાનું કે એમ કરવાથી ઉપમાન અને ઉપમેયનો સંબંધ તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, અને તો પછી એનો સમાવેશ બીજા (ઉપમા) અલંકારમાં કરતાં કોણ રોકી શકે એમ છે? અથવા જો એમ કહો કે અહીં વૃક્ષનો જ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોઈ મહાપુરુષનો અર્થ તો વ્યંજનાથી સમજાય છે, તો એ તો ચોખ્ખો અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનો જ દાખલો થયો. આમ બીજો અલંકાર ગણવાની જ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિશેષણો બંનેને લાગુ પડે એવા બે અર્થો દર્શાવતાં હોઈ અહીં શ્લેષ છે એનો ઇન્કાર થઈ શકે એમ નથી. આમ પાછા ઠેરના ઠેર આવી પહોંચીએ છીએ.

આ કહેવાતી સમાસોક્તિનો બીજો એક દાખલો લઈએ, જેમાં એનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય એમ છે—

"અનુરાગવતી સંધ્યા, સામેથી દિન આવતો,
અહો દૈવગતિ કેવી! તથાપિ ન સમાગમ."

(ધ્વન્યાલોક, ૧-૧૩) ૧૯૨

આ શ્લોકમાં સંધ્યા અને દિવસ બંને પ્રધાનપણે પ્રસ્તુત હોઈ, સમાન વિશેષણોને કારણે થતી કાન્ત-કાન્તા-વ્યવહારની પ્રતીતિ

બંને પ્રસ્તુત પદાર્થો વચ્ચે સાદૃશ્યનો સંબંધ પ્રગટ કરે છે એટલે એ પ્રતીયમાન ઉપમા સિવાય બીજું કશું નથી. જો એમ માનીએ કે કાન્ત-કાન્તા-વ્યવહાર વ્યંજનાથી પ્રધાનપણે સમજાય છે, કારણ, અપ્રસ્તુત સંધ્યા અને દિવસનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે, તો એ તો અપ્રસ્તુતપ્રશંસાનો દાખલો થયો.

ઉપરનાં જ બે કારણોને લીધે સહોક્તિને પણ અમે જુદો અલંકાર માન્યો નથી. એનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ પ્રાચીનોએ આ પ્રમાણે આપેલાં છે—

"જ્યારે બે ક્રિયાઓ બે કર્તાઓ દ્વારા એકી વખતે થતી એક જ શબ્દથી વર્ણવાય ત્યારે સહોક્તિ અલંકાર થાય, જેમ કે—

"બરફ પડવાને લીધે ઝાંખી થયેલી દિશાઓવાળી, ગાઢ આલિંગનનું કારણ બનતી રાત્રિઓ કામીઓની પ્રીતિની સાથેસાથ વૃદ્ધિ પામે છે." (ભામહ, ૩–૩૯, ૪૦) ૧૯૩, ૧૯૪

અહીં પરસ્પર સામ્યસંબંધની ચારુતાને કારણે ઉપમા અલંકાર જ છે. એવી ચારુતા આવશ્યક ન માનીએ તો 'શિષ્યની સાથે અધ્યાપક વાંચે છે', 'પુત્રની સાથે પિતા ઊભો છે' એવાં ચારુતાશૂન્ય વાક્યોને પણ સહોક્તિનાં ઉદાહરણ ગણવાં પડશે.

એટલે સમાસોક્તિ અને સહોક્તિ એ બે અલંકારોને અલં-કાર ગણવા એ તર્કસંગત નથી એમ બતાવીને હવે ગ્રંથકાર સહો-ક્તિની તર્કસંગત વ્યાખ્યા આપે છે —

૫૨

જ્યાં એક જ વાક્યમાં વર્ણનીય પદાર્થની શોભા માટે, બે પદાર્થોનું એકી સાથે વર્ણન કરવામાં આવે તેને વિદ્વાનો સહોક્તિ અલંકાર કહે છે.

આનો સાર એ છે કે જ્યારે કોઈ બીજા વાક્ય વડે કહેવા જેવી વસ્તુ, પ્રસ્તુત વસ્તુની ચારુતા વધારવા માટે, એક જ વાક્ય વડે કહેવામાં આવે ત્યારે સહોક્તિ અલંકાર થાય. જેમ કે—

"હે હસ્ત દક્ષિણ, શિશુ દ્વિજનો મરેલો
જિવાડવા કર તું ઘા મુનિ શૂદ્ર માથે.
જે પૂર્ણ ગર્ભિણી સખી ત્યજવે પ્રવીણ
તે રામનો તું કર, ક્યાંથી તને દયા તો ?"

(ઉત્તરરામચરિત, ૨-૧૦; અનુ. ઉમાશંકર જોશી) ૧૯૫

આ શ્લોકમાં મુખ્ય અર્થની શોભા વધારવા માટે બીજા વાકયથી કહેવા જેવી વસ્તુ એકના એક વાકયમાં ગૂંથી લેવામાં આવી છે. આ વધનું કૃત્ય ન્યાયની રીતે જોતાં કરવું જ પડે એમ છે, છતાં એમાં રહેલી કરુણતાને કારણે ન કરવા જેવું લાગે છે, તેમ છતાં એની ઉપેક્ષા પણ થઈ શકે એમ નથી. 'કઠોરગર્ભા પોતાની રાણીને સુધ્ધાં દેશવટો દેવામાં કુશળ એવા રામનો તું હાથ છે, એટલે તારામાં દયા ન હોય એ જ ઉચિત છે. તેથી બ્રાહ્મણના બાળકને બચાવવા માટે આ શૂદ્રમુનિ અવધ્ય હોવા છતાં તેની ગરદન પર તારી તલવાર પડવા દે.' આ એક વિચાર થયો એની સાથોસાથ જ વ્યક્ત થયેલો બીજો વિચાર એ છે કે 'ન્યાયની રીતે જોતાં અવશ્ય કરવા જેવું હોવા છતાં, એમાં રહેલી કરુણતાને કારણે તને ન કરવા જેવું લાગતું હોય તોયે કઠોરગર્ભા પોતાની રાણીને દેશવટો દેવામાં કુશળ એવા ક્રૂરશિરોમણિ રામનો તું હાથ છે, એટલે મુનિને મારવો એની તારે મન શી વિસાત ?' આ બંને અર્થોથી વિપ્રલંભશૃંગારનો પરિપોષ થતો હોઈ 'રામ' શબ્દની કોઈ અપૂર્વ રૂઢિવૈચિત્ર્યવક્રતા પ્રગટ થાય છે.

બીજું ઉદાહરણ—

" 'તારે જે કહેવું હોય તે બધું કહી દે,' 'હે સખિ, પતિ પ્રત્યે કઠોરતા સારી નહિ.' 'તેને સમજાવીને લઈ આવ,' 'જે અપરાધો કરતો હોય તેને સમજાવવો શી રીતે ?' 'જવાનો શો અર્થ ? જવું યોગ્ય નથી.' 'ઓ માનિનિ, પ્રિય સાથે રૂસણું શું ?' સ્ત્રીઓની આવી વાતચીત સાંભળીને પુરુષોને

અનેક રીતે રસ પડ્યો.'' (કિરાતાર્જુનીય, ૯-૩૯, ૪૦) ૧૯૬, ૧૯૭

અહીં વિચ્છિત્તિ કહેતાં શોભાને કારણે તાત્પર્યાર્થ જાણે વાચક બની ગયો છે. જેમ કે — નાયિકા અને સખી બંને ગાઢ મિત્રો હોવા છતાં દરેક જણ પોતાના પ્રેમી સાથે સમાધાન કરવાની પેરવી કરે છે, એટલે આખું વાક્ય જ વાચક હોય એમ લાગે છે.

અથવા—

આ શ્લોકના બે અર્થ થાય છે. પહેલો અર્થ—

''હે પર્વતરાજ, તે સર્વાંગસુંદરીને, આ વનપ્રદેશમાં મેં છોડી દીધેલી તે રમણીય રામાને તેં જોઈ છે?''

આ જ શ્લોકને પર્વતે રાજાને આપેલા ઉત્તર તરીકે પણ લઈ શકાય અને તો એનો આવો અર્થ થાય—

''હે પૃથ્વીપતિ, તેં આ વનપ્રદેશમાં છોડી દીધેલી તે રમણીય રામાને, તે સર્વાંગસુંદરીને મેં જોઈ છે.'' (વિક્રમોર્વશીય, ૪-૫૧) ૧૯૮

આ શ્લોકમાં પ્રધાન એવા વિપ્રલંભશૃંગારના પરિપોષ માટે બે વાક્યાર્થો ગૂંથવામાં આવ્યા છે.

અહીં એવો પ્રશ્ન કોઈ પૂછી શકે કે એકથી વધુ અર્થો થતા હોઈ અહીં શ્લેષ છે એમ કેમ ન કહેવાય? એનો ખુલાસો એ છે કે જો એ બંને અથવા એમાંનો એક પ્રધાન હોય તો શ્લેષ છે એમ કહેવાય, પણ અહીં એવું નથી. અહીં અનેક અથવા બંને અર્થો બધા જ ગૌણ છે અને તેમનું પર્યવસાન બીજા જ એક પ્રધાન અર્થમાં થાય છે. બીજું એ કે શ્લેષમાં એક જ શબ્દ દીવાના તેજની પેઠે એકી સાથે બે અર્થોને પ્રકાશિત કરે છે, અથવા બે શબ્દો અને અર્થોનો બોધ કરાવે છે, અને એમાં શબ્દની બે અર્થોનો બોધ કરાવવાની શક્તિ જ પ્રધાન છે. પણ સહોક્તિમાં

એ બે અર્થોનો બોધ કરાવનારી શક્તિ ગૌણ હોય છે. એનું એ વાકય જ બીજા સ્વરે ઉચ્ચારાય છે અને તે બીજા અર્થનો બોધ કરાવે છે, અને એમાં શબ્દની આવૃત્તિ પ્રધાનતા પામે છે. જો 'सर्वक्षितिभृतां नाथ' એમાં વાકયના એક ભાગમાં શ્લેષ છે એમ કહેવામાં આવે તોપણ એમાં કશો દોષ નથી. કારણ, કોઈ વાર એક અલંકાર બીજા અલંકારને અંગ બનાવતો હોય છે. અહીં વાકયના એક ભાગમાં શ્લેષ છે તે ગૌણ છે, પણ પ્રધાન તો સહોક્તિ જ છે.

અહીં કોઈ એવો વાંધો ઉઠાવે કે જો શબ્દોની આવૃત્તિથી બીજા અર્થનો બોધ સહોક્તિમાં થતો હોય તો એમાં એક સમયે ઉચ્ચારાવાનો ભાવ ન હોવાથી સહોક્તિ નામનો અર્થ સચવાતો નથી. પણ એ વાંધો વાજબી નથી. કારણ, સહોક્તિનો અર્થ 'એકી વખતે થતી આવૃત્તિ' એવો છે, 'એકી સાથે થતો અર્થબોધ' એવો નથી. એટલે એમાં બે અર્થોનું અત્યંત ગાઢ ભાવે એકી સાથે કથન પ્રતીત થતું હોવાથી સૌંદર્ય અનુભવાય છે, એટલે અહીં કશી અસંગતિ નથી.

"કેટલાક એને સમાસોક્તિ કહે છે અને બીજા કેટલાક એને સહોક્તિ કહે છે. પણ બીજા કેટલાક આચાર્યો એમના નામની અન્વર્થતા પ્રમાણે એ બંનેને જુદા અલંકાર માને છે." ૧૯૯

આ અંતરશ્લોક છે.

અત્યાર સુધી જે અલંકારોનું નિરૂપણ કર્યું તે બધાનું સામાન્ય લક્ષણ એ છે કે પોતે ગૌણ હોવા છતાં તેઓ ચારુત્વનો ઉત્કર્ષ સાધે છે. હવે એવા અલંકારોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, જેઓ અલંકાર હોવાને કારણે જ ગૌણ હોય છે.

૫૩

બે વસ્તુના સામ્યને આધારે, ઇવાદિ શબ્દો વાપર્યા વગર, વર્ણ્ય વસ્તુ સિવાયના બીજાનો ઉલ્લેખ કરવો તે દૃષ્ટાંત અલંકાર કહેવાય.

અહીં બે પદાર્થો એટલે કે દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાન્તિક એટલે કે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત વચ્ચે વસ્તુસામ્ય કહેવાનો અર્થ એ છે કે એ બે વચ્ચે લિંગ, વચન કે વિભક્તિનું સામ્ય આવશ્યક નથી. બીજી શરત એ કે એ સંદર્ભમાં ઇવાદિ સામ્યવાચકો ન વપરાવા જોઈએ. એ જ એનો ઉપમાથી ભેદ છે.

જેમ કે—

“કમલ રુચિર લાગે વીંટ્યું શેવાળથીય
મલિન તદપિ ચંદ્રે દેતું શોભા કલંક;
અધિક મન ગમે આ વલ્કલેયે કૃશાંગી
શું નહિ મધુરમૂર્તિને અલંકારરૂપ ?”

(અભિજ્ઞાન શાકુંતલ, ૧-૨૦, અનુ. ઉમાશંકર જોશી) ૨૦૦

આ શ્લોકમાં પહેલાં ત્રણ ચરણો જ દૃષ્ટાંતનાં ઉદાહરણ છે, કારણ ચોથા ચરણમાં બીજો (અર્થાંતરન્યાસ) અલંકાર છે.

દૃષ્ટાંતનું નિરૂપણ કર્યા પછી એને ખૂબ મળતો આવતો અર્થાંતરન્યાસ નિરૂપે છે—

૫૪

મુખ્ય તાત્પર્ય સાથેના સામ્યને લીધે બીજો વાક્યાર્થ સમર્પકરૂપે યોજવામાં આવ્યો હોય ત્યાં અર્થાંતરન્યાસ જાણવો.

બીજો વાક્યાર્થ એટલે પ્રસ્તુતથી જુદો વાક્યાર્થ. તેની તદ્વિદોને આહ્લાદ આપે એવી યોજના તે વિન્યાસ. એ તદ્વિદોને અહ્લાદ આપનાર થઈ પડે છે એનું કારણ મુખ્ય તાત્પર્ય સાથેનું એનું સામ્ય હોય છે. સમર્પક રૂપે એટલે સમર્થન થાય એ રીતે.

આ અલંકારમાં જ્યારે સામાન્ય સમર્થનીય હોય છે ત્યારે વિશેષ સમર્થક હોય છે અને વિશેષ સમર્થનીય હોય છે ત્યારે સામાન્ય સમર્થક હોય છે. કારણ, તે બંને પરસ્પર અવિનાભાવે સંકળાયેલા હોય છે. જેમ કે—

"નિઃશંક આ ક્ષત્રિય-લગ્ન-યોગ્ય છે,
જે આર્ય મારું અભિલાષી છે મન;
પ્રમાણ શંકાસ્પદ વસ્તુઓ મહીં
સંતોની અંતઃકરણપ્રવૃત્તિઓ."

(અભિજ્ઞાન શાકુંતલ, ૧–૨૧, અનુ. ઉમાશંકર જોશી) ૨૦૧

અથવા—

"શું નહિ મધુરમૂર્તિને અલંકારરૂપ?" ૨૦૨

આ શ્લોક ઉપર (ઉદાહરણ ૨૦૦) આવી ગયો છે (પૃ. ૩૦૦).

આમ અર્થાંતરન્યાસની ચર્ચા કર્યા પછી તેને મળતા આવતા, વિશેષ વાકયનું સૌંદર્ય વધારતા આક્ષેપ અલંકારનું નિરૂપણ કરે છે—

૫૫

પ્રસ્તુત વસ્તુની શોભામાં અત્યંત વધારો કરવા માટે નિષેધની છાયાથી આક્ષેપ એટલે કે ઇન્કાર કરવો તેને આક્ષેપ અલંકાર જાણવો.

આક્ષેપ અલંકારમાં શું હોય છે? તો કે પ્રસ્તુત વસ્તુનો આક્ષેપ હોય છે, જે વસ્તુ કહેવાની હોય તેનો જ આક્ષેપ કહેતાં અસ્વીકાર કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત વસ્તુનો જ અસ્વીકાર તે આક્ષેપ અલંકાર. શાનાથી? તો કે નિષેધની છાયાથી. નકારવાના સૌંદર્યથી. શા માટે? તો કે પરમ સૌંદર્ય પ્રગટ કરવા માટે.

જેમ કે—

"હે સુભગ, થોડી વાર રોકા, જેથી આ વિરહકાતર હૃદયને સ્થિર કરીને હું કહી શકું. અથવા તો ચાલવા માંડ, શું કહેવાનાં હતાં અમે?" ૨૦૩

આ શ્લોકનો વાકયાર્થ એવો છે કે સુભગ એ નાયકને અનેક પ્રિયતમાઓ હોવાનું સૂચન કરનારું સંબોધન છે. નાયિકાનો જવાબ

અહીં આપેલો નથી. તે જો વાચ્યમાં મૂક્યો હોત તો એટલો ચમત્કારક ન થાત, જેટલો આ રીતે આક્ષેપ કહેતાં નિષેધરૂપી વચનવૈચિત્ર્યથી પ્રતીયમાન થતો હોવાને લીધે સહૃદયોને આહ્લાદકારક બન્યો છે.

આ રીતે આક્ષેપનું સ્વરૂપ સમજાવ્યા પછી આ અલંકારો વિશે જે સાધારણ વાતો કહેવાની છે તે કહે છે—

૫૬

જેની વાત કરી રહ્યા છીએ તે દૃષ્ટાંત વગેરે ત્રણે અલંકારોના કવિની વિવક્ષા પ્રમાણે બે પ્રકાર સંભવે છે : (૧) જે વસ્તુ હજી કહેવાની છે તેને લગતો, અને (૨) જે વસ્તુ કહેવાઈ ચૂકી છે તેને લગતો. અને વચલામાં એટલે કે અર્થાંતરન્યાસમાં કોઈ વાર 'हि' શબ્દ હોય છે અને કોઈ વાર નથી પણ હોતો.

આને સમજાવતાં કહે છે કે હમણાં દૃષ્ટાંત વગેરે (એટલે કે દૃષ્ટાંત, અર્થાંતરન્યાસ અને આક્ષેપ) જે ત્રણ અલંકારોની વાત કરી તે ત્રણેના બે પ્રકાર સંભવે છે. કયા હેતુથી ? તો કે કવિની વિવક્ષાને કારણે. એનો અર્થ એ થયો કે આ પ્રકારો માત્ર સંનિવેશ કહેતાં ગોઠવણીનું વૈચિત્ર્ય જ દર્શાવે છે. એમની જુદી વ્યાખ્યા કરવાની જરૂર નથી. વચલા કહેતાં અર્થાંતરન્યાસની ખાસ વિશેષતા એ છે કે એમાં હેતુવાચક 'हि' શબ્દ હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય. અર્થાત્ કોઈ વાર વપરાયો હોય અને કોઈ વાર ન પણ વપરાયો હોય. આમ અર્થાંતરન્યાસના બે પ્રકાર થાય છે. આ બે પેટા પ્રકારો અર્થાંતરન્યાસના જ પડે છે. અર્થાત્ દૃષ્ટાંત અને આક્ષેપના આવા પેટા પ્રકારો પડતા નથી. આ પેટા પ્રકારોનાં ઉદાહરણો અહીં આપ્યાં નથી. એટલે વાચકોએ આ પ્રકારો જાતે જ સમજી લેવા.

આમ સ્વરૂપવિશેષના પ્રતિષેધ કહેતાં ઇન્કાર પર જેના

સૌંદર્યનો આધાર છે એવા આક્ષેપ અલંકારની સમજૂતી આપ્યા પછી જેની શોભાનો આધાર કારણના ઇન્કાર ઉપર છે એવા (વિભાવના) અલંકારનું નિરૂપણ કરે છે—

૫૭

સૌંદર્ય સિદ્ધ કરવા માટે, વર્ણનીય વિષયની કોઈ વિશેષતા કહેતાં અલૌકિકતાને કારણે, તેના પોતાના કારણનો પરિત્યાગ કરીને જયારે તેનું વર્ણન કરવામાં આવે ત્યારે વિભાવના અલંકાર થાય.

એમાં પ્રસ્તુત કાર્યની કોઈ વિશેષ (वि) એટલે કે અલૌકિક સિદ્ધિ (भावना) થાય છે એવું કલ્પવામાં આવે છે, માટે એને વિભાવના અલંકાર કહે છે. અર્થ એ છે કે એ કાર્ય કશાક વગરનું (वि) હોવું જોઈએ. શાના વગરનું ? તો કે એને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ એવા કોઈ કારણના વ્યાપાર એટલે કે ક્રિયા (भावना) વગરનું. કેવી રીતે ? તો કે પોતાના કારણનો પરિત્યાગ કરીને. જે કારણની ક્રિયાને લીધે એ કાર્ય સંભવતું હોય તેનો ત્યાગ કરીને. શા માટે ? તો કે સૌંદર્યમાં વધારો કરવા માટે અર્થાત્ વર્ણનીય વિષયની કોઈ લોકોત્તર વિશિષ્ટતા દર્શાવવા માટે.

ટૂંકમાં કહીએ તો કારણરૂપ ક્રિયા વગર કોઈ કાર્ય થતું કલ્પવામાં આવે તેને વિભાવના અલંકાર કહે છે.

જેમ કે—

> "શરીરના અકૃત્રિમ અલંકારરૂપ, મદના આસવ સિવાયના કારણરૂપ, અને કામદેવના પુષ્પ સિવાયના બાણરૂપ બાલ્ય પછીની યૌવનવસ્થામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો." (કુમાર-સંભવ, ૧-૩૬) ૨૦૪

અહીં સામાન્ય પ્રસાધન વગેરે કૃત્રિમ કારણોનો પરિહાર કરીને વર્ણ્ય વિષય પાર્વતીના લોકોત્તર સ્વાભાવિક સૌંદર્યની વિશિષ્ટતા દર્શાવવાનો કવિનો અભિપ્રાય છે.

આમ, અસંભાવ્ય કારણથી અસંભાવ્ય કાર્ય થતું વર્ણવતી વિભાવનાનો વિચાર કર્યા પછી વિચારવા જેવું સ્વરૂપ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપ વિશે સંદેહને કારણે સૌંદર્ય ધારણ કરનાર સસંદેહ અલંકારનું નિરૂપણ કરે છે—

૫૮

જેમાં સૌંદર્ય સિદ્ધ કરવા માટે વર્ણ્ય વિષયના એક કલ્પેલા સ્વરૂપ વિશે બીજું રૂપ પણ કલ્પી શકાતું હોઈ સંદેહ જાગતો બતાવ્યો હોય તેને સસંદેહ અલંકાર કહે છે.

જે અલંકારમાં સંભાવનાને આધારે ને સામ્યને આધારે વર્ણ્ય વસ્તુ પર બીજા જ રૂપનો અધ્યારોપ કરી જે રૂપની ઉત્પ્રેક્ષા કરી હોય, એટલે કે પ્રતિભાથી કલ્પના કરી હોય, તેને વિશે સંદેહ જાગે તેને સસંદેહ અલંકાર કહે છે. સંદેહ શા કારણથી જાગે ? તો કે એવા જ સુંદર બીજા પદાર્થની ઉત્પ્રેક્ષા થઈ શકતી હોવાને કારણે. શા માટે ? તો કે સૌંદર્ય સિદ્ધ કરવા માટે. આવું જે અભિવ્યક્તિનું વૈચિત્ર્ય તે સસંદેહ કહેવાય.

જેમ કે—

> “બધાં વૃક્ષો અને પર્વતોને કાળાં રંગી નાખ્યાં છે, કે પૃથ્વી પરના બધા ખાડા પૂરી દીધા છે, કે પછી બધી દિશાઓને અંધકારે સમેટી લીધી છે?” (કિરાતાર્જુનીય, ૯–૧૫) ૨૦૫

અથવા—

> “(નદીમાં) પ્રિયતમની સાથે સ્નાન કરતી, મીંચાતી અને ચંચળ આંખોવાળી, શરીરે રોમાંચ અનુભવતી, શ્વાસને લીધે ઊછળતાં સ્તનોવાળી સ્ત્રીઓમાં કાં તો શ્રમ કે કાં તો કામ વ્યાપ્યો હતો.” (કિરાતાર્જુનીય, ૮–૫૩) ૨૦૬

અથવા જેમ કે—

ભ્રષ્ટ પ્રાકૃતગાથા. ૨૦૭

અથવા જેમ કે—

"જેમાં વિધિનાં સર્જેલાં સૌંદર્યરૂપી મહામૂલાં રત્નો સંઘર્યાં છે એવા જગતરૂપી ભંડારનું આ એકમાત્ર રત્ન છે, કે શૃંગારસરોવરનું સૌંદર્યની પરાકાષ્ઠારૂપ કમળ છે, કે લાવણ્યના સાગરમાંથી પ્રગટતું અવનવું ચંદ્રબિંબ છે; હે પ્રિયે, તારું સુંદર મુખ શાને મળતું આવે છે એ હું નક્કી નથી કરી શકતો." ૨૦૮

સસંદેહ ઉત્પ્રેક્ષામૂલક અલંકાર છે એટલે એનો એક જ પ્રકાર છે (અનેક પ્રકારો નથી).

આ રીતે, સ્વરૂપને વિશે સંદેહને લીધે સુંદર લાગતા સસંદેહ અલંકારનું નિરૂપણ કર્યા પછી, સ્વરૂપના અપહ્નવરૂપ કહેતાં છુપાવવારૂપ હોઈ સુંદર લાગતા અપહ્નુતિ અલંકારનું નિરૂપણ કરે છે.

૫૯

જેમાં વર્ણનીય વસ્તુને બીજું રૂપ આપવા માટે તેના પોતાના રૂપને છુપાવવામાં આવે તેને અપહ્નુતિ અલંકાર કહે છે.

આ પહેલાંના સસંદેહ અલંકારની પેઠે આ અલંકાર પણ ઉત્પ્રેક્ષામૂલક છે. સંભાવના આધારિત અનુમાનને આધારે અને એ સાદૃશ્યોનો સંબંધ જોડીને વર્ણનીય વસ્તુને એટલે કે પ્રસ્તુત અર્થને બીજું એટલે કે કોઈ અપૂર્વ રૂપ આપવા માટે તેના પોતાના સ્વરૂપને ઢાંકી દેવામાં આવે એવી ભણિતિભંગિને અપહ્નુતિ અલંકાર કહે છે. જેમ કે —

"આખા જગતના નેત્રરૂપ અને તેજસ્વી પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ એવો આ સૂર્ય છે, પણ પ્રિયાના મુખના જેવા સૌંદર્યને

લીધે નયનને ઉત્સવ જેવો લાગતો આ ચંદ્ર નથી. વિરહી-ઓનાં મન નિર્દયપણે વીંધીને તેમને જીતી લેવાના હેતુથી પુષ્પબાણોને તીણી ધાર કાઢવા માટે કામદેવે એને પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમીને મારી પાસે મોકલ્યો છે." ૨૦૯

જેમાં ધર્મી તેવો ને તેવો રહે છતાં કેવળ ધર્મને ઢાંકી દેવામાં આવતો હોય એવી અપહ્નુતિનું ઉદાહરણ—

"કુસુમશર કહ્યો તું, ને શશી શીતરશ્મિ;
ઉભય દીસતું જૂઠું હું-સમાણા વિશે તો.
કિરણ હિમભર્યાંથી ચંદ્ર અગ્નિ ઝરે છે,
તું પણ કુસુમબાણો વજ્ર જેવાં કરે છે."
(અભિજ્ઞાનશાકુંતલ ૩–૩. અનુ. ઉમાશંકર જોશી) ૨૧૦

આ શ્લોકમાં અભિવ્યક્તિનું વૈચિત્ર્ય સાધવા માટે ઢાંકી દેવાનું કાર્ય સ્પષ્ટ શબ્દોથી નથી કર્યું (વ્યંજિત રાખ્યું છે). કુસુમશરત્વ વગેરે ધર્મોને ઉચિત સુકુમાર કાર્ય કરવાની શક્તિને બદલે તેથી વિરુદ્ધ એવી કરાલ કાર્ય કરવાની શક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

કોઈ વાર બે સાદૃશ્યોનો સંબંધ જોડીને પણ અપહ્નુતિ સાધવામાં આવે છે.

જેમ કે—

"આકાશમાં અત્યંત તેજથી પ્રકાશતું, પૂરી કળાએ ખીલ્યું હોઈ સુંદર લાગતું આ કંઈ પૂર્ણચંદ્રનું બિંબ નથી; પણ માનથી ફુલાઈ ગયેલા માણસોના અભિમાનના ચૂરેચૂરા કરવાનો જેનો એકમાત્ર સ્વભાવ છે એવા કામદેવને માથે ધરેલું શ્વેત છત્ર છે." (અલંકારસર્વસ્વ, દ્વિવેદી, પૃ. ૧૬૮) ૨૧૧

આ રીતે પ્રત્યેક અલંકાર અલંકાર્યને કઈ રીતે શોભાવે છે તે જણાવ્યા પછી હવે એ અલંકારો ભેગા થઈને એ કામ શી રીતે કરે છે તે કહે છે—

૬૦

શબ્દાર્થો જેમ વાક્યાર્થમાં એકબીજા સાથે અન્વય.પામે છે તેમ જ્યારે અલંકારો એકબીજા સાથે જોડાઈને શોભે છે, ત્યારે સંસૃષ્ટિ અલંકાર કહેવાય છે.

જ્યારે અલંકારો પ્રસ્તુત વસ્તુના સૌંદર્યમાં વધારો કરી શોભતા હોય છે ત્યારે તે સંસૃષ્ટિ નામે અલંકાર કહેવાય છે. કેવી રીતે શોભે છે? તો કે જેવી રીતે પદાર્થો વાક્યનું અંગ બની પોતે ગૌણ રહી પરસ્પર સાથે અન્વયરૂપી સંબંધ પામીને મુખ્ય વાક્યાર્થને પરતંત્ર રહી, બધા શબ્દો મળી થતા વાક્યના તાત્પર્યને વ્યક્ત કરે છે તેવી રીતે આ અલંકારો પણ સંવાદપૂર્વક ભેગા થઈને વાક્યના જુદા જુદા ભાગમાં રહેલા હોવા છતાં પરસ્પર અન્વય પામી આખા વાક્યાર્થની જ શોભામાં વધારો કરી સહૃદયોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે, અને આખા વાક્યના સૌંદર્યમાં પોતે ગૌણ થઈને રહે છે. જેમ કે—

> સંધ્યાનો પ્રારંભ રાણીએ દોહદ અર્પેલા કુરવક જેવો અત્યારે શોભે છે. ધ્યાનની વચમાં આકાશના છેડા સુધી વિસ્તરેલી (જેના વસ્ત્રના છેડા લટકે છે એવી) સંધ્યાએ ભુવનમાં આવીને એને આલિંગન આપ્યું છે અને તાજા કેસરના જેવા લાલ સૂર્યકિરણોરૂપી દૃષ્ટિપાતથી એને ખીલવ્યો છે. અને એની ચંદ્રનાં કિરણોરૂપી કળીઓ ઉપર અંધકારરૂપી ભ્રમરો ઊતરી પડ્યા છે. ૨૧૨

આ શ્લોકમાં રૂપક વગેરે અલંકારોમાંનો પ્રત્યેક સુંદર હોવા છતાં તે બધા પરસ્પર એવી સુંદર રીતે ભેગા થાય છે કે આખા વાક્યને અપૂર્વ શોભા પ્રાપ્ત થાય છે.

અથવા જેમ કે—

> "હે ભુજંગરાજ, તારી દૃષ્ટિમાંથી નીકળતા વિષની જ્વાળાથી તેં આ કોમળ પલ્લવોવાળી કેળને એવી તો

સૂકવી નાખી છે કે શિવના શેખરમાં વિરાજતા ચંદ્રનાં કિરણોથી શોભતી ક્યારીવાળા કૈલાસના ઉપવનમાં આવેલી હોવા છતાં એ ફરી કદી અંકુરિત નહિ થાય.” ૨૧૩

ઉપરના ઉદાહરણની પેઠે આમાં પણ રૂપક વગેરે અલંકારો પરસ્પર ભેગા થવાથી પ્રાપ્ત થતી સૌંદર્યશોભા અનુભવાય છે.

આમ, સંસૃષ્ટિનું નિરૂપણ કર્યા પછી એવી જ શોભા ઉત્પન્ન કરનાર સંકર અલંકારનું નિરૂપણ કરે છે—

૬૧

જ્યારે આ બધા અલંકારો એકબીજા સાથે સેળભેળ થઈને વાક્યમાં અનેક રીતે સ્ફુરાયમાણ થતા હોય ત્યારે સંકર નામે અલંકાર કહેવાય છે.

આને સમજાવતાં કહે છે કે રસવદલંકારથી માંડીને અત્યાર સુધી જે બધા અલંકારોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી તે બધા એક-બીજામાં એવા તો ભેળસેળ થઈ જાય કે જુદા પાડી જ ન શકાય ત્યારે સંકર અલંકાર કહેવાય. એ બધા સેળભેળ થયેલા હોવા છતાં અપૂર્વ શોભા ધારણ કરે છે. એ અલંકારોની પ્રત્યેકની અલગ શોભાને અવકાશ ન હોવા છતાં એ બધાના સંમિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતી અલંકારશોભાને સંકર નામ આપવું ઘટે છે. આમ આ સંકર નામ એવું છે જેમાં બધા જ અલંકારોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમ કે—

“હે રાજન, તારી કીર્તિલતાનાં અત્યંત સફેદ મૂળ શેષનાગની ફણાઓરૂપે ઠેઠ પાતાળ સુધી પહોંચેલાં છે, એના નવા ફૂટતા અંકુરો દિગ્ગજોના દંતૂશળરૂપે ચારે દિશામાં જોવામાં આવે છે, એનાં પુષ્પો આકાશમાં તારામંડળરૂપે ખીલી રહ્યાં છે, અને એનું ફળ સુધા ઝરતા ચંદ્રબિંબરૂપે ફળી રહ્યું છે.” ૨૧૪

આ શ્લોકમાં કીર્તિલતાનું રૂપક, સિદ્ધોએ તેના સામ્યને આધારે આશંકા કહેતાં કલ્પના કરી એમ માન્યા વગર ટકી શકે

એમ નથી. એટલે કવિને અહીં પ્રધાનપણે પ્રતીયમાન ઉત્પ્રેક્ષા અભિપ્રેત છે. રાજાની કીર્તિ એવી અદ્ભુત છે કે તે સર્વત્ર વ્યાપી ગઈ છે અને અનેક સંભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી સિદ્ધોના મનમાં આશંકા જાગે છે. એ બે (રૂપક અને ઉત્પ્રેક્ષા) અલંકારો એવા તો સેળભેળ થયેલા છે કે એ બેને છૂટા પાડી શકાય નહિ અને એક વગર બીજો અસ્તિત્વમાં આવી શકે નહિ. એ બે સંવાદિતાપૂર્વક એકબીજામાં ભળી જાય તો જ અસરકારક બની શકે. એટલે એને સંકરાલંકાર કહે છે.

વાક્યના એક ભાગમાં સંકર હોય એવું ઉદાહરણ—

"ગગનરૂપી સાપે ઉતારી નાખેલી કાંચળી જેવું." (આ ઉન્મેષમાં ૯૨મું ઉદાહરણ, પૃ. ૨૪૩)

આ દાખલામાં ગગનને સર્પનું રૂપક બેધડક આપી શકાય એમ નથી, તેથી એણે ઉતારી નાખેલી કાંચળી જેવું એવી ઉત્પ્રેક્ષા વડે રૂપક અલંકાર માટે અવકાશ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. એ જ રીતે રૂપકને કારણે ઉત્પ્રેક્ષા અસ્તિત્વમાં આવી શકી છે. એટલે આ પણ સંકર અલંકારનો જ દાખલો છે.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે એ રીતે જોતાં તો 'આને રચવામાં.' (આ ઉન્મેષમાં ૧૨મું ઉદાહરણ, પૃ. ૧૮૧ તથા 'શું તારુણ્યતરુ તણી.' (પહેલા ઉન્મેષમાં ૬૨મું ઉદાહરણ, પૃ. ૭૯) વગેરેને પણ સંકરાલંકારનાં જ ઉદાહરણ ગણવાં જોઈએ. પણ એમ ગણી ન શકાય. કારણ, પહેલામાં સસંદેહની સહાય વગર પ્રતીયમાનોત્પ્રેક્ષા સંભવતી નથી અને બીજામાં રૂપકનું પણ એવું જ છે, એટલે એ બંનેનો પ્રકાર સરખો જ છે. એ બંનેમાં સસંદેહનું સૌંદર્ય મોતીના હારમાં ગાંઠેલાં રત્નોના ચંદ્રક જેવું છે. સંસૃષ્ટિનું સૌંદર્ય વિવિધ રત્નોના હારના સૌંદર્ય જેવું છે, જ્યારે સંકરનું સૌંદર્ય વિવિધ રત્નોના હારમાંનાં બધાં રત્નોના મિશ્રણથી પ્રગટતી ઝલક જેવું છે. આમ એ બે વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ છે.

આમ, તર્કસંગત રીતે અલંકારોની સમજૂતી આપ્યા પછી ગ્રંથકાર કહે છે કે કેટલાક અલંકારોની વ્યાખ્યા કરી નથી તેમ છતાં એમાં અવ્યાપ્તિદોષ નથી. કેમ કે—

૬૨

જે કેટલાક અલંકારો બીજા અલંકારમાં સમાઈ જાય છે તેમ જ જેમાં સૌંદર્ય નથી તેમને અલંકાર ગણવા જ યોગ્ય નથી.

જે એટલે કે પહેલાં ન કહેલા એવા કેટલાક અલંકારો અલંકાર ગણાવાને સહેજ પણ પાત્ર નથી. શાથી? તો કે એ અલંકારો બીજા અલંકાર જેવા જ છે, તેનાથી જુદા નથી માટે. અને તેમનામાં સૌંદર્ય કહેતાં શોભા નથી માટે. ઉપરાંત, કેટલાક અલંકારો પોતે જ અલંકાર્ય છે, એટલે તેમને અલંકાર ગણી શકાય જ નહિ. આમ—

૬૩

પ્રાચીનોએ સ્વીકારેલા યથાસંખ્ય અલંકારને ઉપરનાં બે કારણોસર અમે અલંકાર તરીકે સ્વીકાર્યો નથી.

પ્રાચીનોએ એનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે—

"તેં તારાં મુખ, કાન્તિ, દૃષ્ટિ, ગતિ, વાણી અને વાળથી કમળ, ચંદ્ર, ભ્રમર, હાથી, કોકિલ અને મોરને હરાવ્યા છે." (ભામહ, ૨-૯૦) ૨૧૫

આ ઉદાહરણ એની વ્યાખ્યા કરનારે જ રચેલું છે, તેમ છતાં એમાં અભિવ્યક્તિનું કોઈ સૌંદર્ય નથી તેમ ચમક પણ નથી. જેઓ એમાં ચારુતા છે એમ કહે છે, તેઓ પણ એ ચારુતાનું કારણ સામ્ય કે વ્યતિરેક નહિ પણ સરખી સંખ્યાને ગણાવે છે. જો સરખી સંખ્યાને ચારુતા ગણવામાં આવે તો તો પાણિનિના

"જ્યારે સરખી સંખ્યાની વસ્તુઓનો નિર્દેશ કરવો હોય ત્યારે તેમની ગણના ક્રમસર કરવી." એ સૂત્રનાં બધાં જ ઉદાહરણો અલંકારમાં ગણાઈ જશે, જે બેહૂદું છે.

(ભામહ) વગેરે કેટલાક આચાર્યોએ આશીઃ વગેરેને અલંકાર માન્યા છે, પણ તેમને અલંકાર ગણી શકાય એમ નથી. એટલે અમે આશીઃની વ્યાખ્યા અને ઉદાહરણ અહીં આપતા નથી. કારણ, એમાં ઇચ્છેલી વસ્તુ જ મુખ્ય વર્ણ્ય વિષય હોય છે એટલે તે જ અલંકાર્ય હોય છે, જેથી પ્રેયોલંકારમાં જે દોષો બતાવ્યા છે તે બધા જ અહીં પણ લાગુ પડે છે.

"જો આશીઃને જુદો અલંકાર ગણવામાં આવે તો એની દશા પ્રેયસ્ કરતાં જુદી નહિ થાય. એની પણ બીજા અલંકારો સાથે સંસૃષ્ટિ કે સંકર થઈ શકવાં જોઈએ અને બીજા દાખલાઓમાં પણ એ હોવો જોઈએ." ૨૧૬

(આ અંતરશ્લોક છે.)

વિશેષોક્તિ પણ સ્વતંત્ર અલંકાર નથી કેમ કે બીજા અલંકારમાં એનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને એ પણ અલંકાર્ય છે, અલંકાર નથી. એનું ઉદાહરણ—

> "કામદેવ એકલો ત્રણ લોકને જીતે છે. શંભુએ એનું શરીર હરી લીધું પણ એનું બળ ન હર્યું." (ભામહ, ૩–૨૪) ૨૧૭.

આ શ્લોકમાં સકળ લોકમાં પ્રસિદ્ધ વિજેતાપણા કરતાં જુદું જ કામદેવનું વિજેતાપણું એ જ મુખ્ય વાક્યાર્થ એટલે કે વર્ણ્ય વિષય છે. (એ કંઈ અલંકાર નથી, બલકે અલંકાર્ય છે.)

એ જ રીતે સૂક્ષ્મ, લેશ, હેતુ પણ અલંકારો નથી. ભામહે કહ્યું છે કે—

"હેતુ, સૂક્ષ્મ અને લેશ અલંકારો નથી. કેમ કે આખા કથનમાં વક્રોક્તિનો અભાવ હોય છે." (ભામહ, ૨–૮૬) ૨૧૮

સૂક્ષ્મનું ઉદાહરણ—

"વિટ સંકેતકાલ જાણવા આવ્યો છે એમ જાણી ચતુર સ્ત્રીએ હસતાં હસતાં સૂચનપૂર્વક લીલાકમળ બીડી દીધું." ૨૧૯

અહીં સૂક્ષ્મ (એટલે કે ચતુરાઈ) ખરું જોતાં, વર્ણ્ય વિષય છે એ અલંકાર ન હોઈ શકે. શાથી? તો કે જે વસ્તુ સાક્ષાત્ અભિધાથી કહેવાની હતી તે અમુક યુક્તિપૂર્વક કહી દીધી છે.

લેશનું ઉદાહરણ—

"રાજકન્યામાં હું અનુરક્ત છું એ વાત, મને થયેલો રોમાંચ રક્ષકોને જણાવી દેશે. તો હું એમ કહું કે અરે, આ વનમાં પવન કેવો ઠંડો છે!" (કાવ્યાદર્શ, ૨-૨૬૬) ૨૨૦

અહીં પણ એ જ લાગુ પડે છે કે જે વસ્તુ કહેવાની છે તે જ અલંકાર શી રીતે બની શકે? મીમાંસાનો નિયમ છે કે "શબ્દ જે પરક (કહેવા ઇચ્છતો) હોય તે તેનો અર્થ કહેવાય."

હેતુનું ઉદાહરણ—

"ચંદનનાં મોટાં વૃક્ષોને હલાવતો પવન સૌને આનંદ આપે છે." (કાવ્યાદર્શ, ૨-૨૩૬) ૨૨૧

એ જ રીતે ઉપમારૂપક પણ અલંકાર નથી.

"સમગ્ર આકાશના માનદંડ અને સિદ્ધાંગનાઓના મુખચંદ્રોના નવા દર્પણરૂપ વિષ્ણુનો પગ જય પામે છે." (ભામહ, ૩-૩૬) ૨૨૨

અહીં રસવદલંકારની પેઠે અલંકારના નામ અને તેના અર્થ વચ્ચે સંગતિ જ નથી. અહીં આપણે ઉપમા અને રૂપક એવો વિગ્રહ કરી દ્વન્દ્વ સમાસ લઈએ અથવા વિશેષણ સમાસ લઈએ. પહેલો વિકલ્પ સ્વીકારીએ તો વાકયના એક ભાગમાં ઉપમા અને બીજા ભાગમાં રૂપક છે એવો અર્થ થાય અને તો એ બંને એક છે એમ ન કહી શકાય. એ બે અલંકારો ભેગા હોવા છતાં જો

પ્રત્યેક અલંકાર પોતાને રૂપે પોતાને સ્થાને સરખો જ શોભતો હોય તો તેમની વચ્ચે પરસ્પરાવલંબનના અભાવે તે બંને ભેગા મળીને એક વિશેષ્ય બની ન શકે. એટલે અહીં દ્વન્દ્વ સમાસ માની શકાય એમ નથી. વિશેષણ સમાસ માનીએ તોયે આખા વાકયમાં કે વાકયના એક ભાગમાં એ બંને (વિશેષણ અને વિશેષ્ય) ભેગાં રહેલાં હોવાં જોઈએ. પ્રકાશ અને છાયા જેવા પરસ્પરવિરોધી બે પદાર્થો એક જ જગ્યાએ હોય એ તર્કસંગત નથી. આમાંના કોઈ એક વિકલ્પની હિમાયત કરીએ તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવાયેલી તે બંનેની સ્પષ્ટ ભિન્નતા માનવાનો વારો આવશે, અને પછી બીજાના અસ્તિત્વનો ઇન્કાર કરવાનો પણ અવકાશ રહેશે નહિ. આમ એ બંને પરસ્પરાવલંબી ન હોઈ એને આપણે સમુદાયરૂપ વિશેષણ સમાસ પણ ગણી શકીએ એમ નથી, કારણ કે તેમાં તો બે મળીને એક સમગ્ર વસ્તુ થવી જોઈએ. એટલે આપણે એને બે અલંકારોના સંકરનો દાખલો માનવો રહ્યો, જેમાંના કોઈ એકને નિર્ણાયક ન ગણી શકાય, કેમ કે બીજા અલંકારનો પણ તર્કદોષ વહોર્યા વગર સ્વીકાર થઈ શકે એમ છે.

જોકે આ દાખલામાં તો આપણે એને સંશય પડતાં સંકર અલંકાર તરીકે ઘટાવી શકીએ, જેમાં બે અલંકારો ભેગા થયા છે, પણ જો આપણે ચુસ્ત રીતે તર્કને વળગી રહીએ તો બે અલંકારો વચ્ચે આપણે સંશયની જે દોલાયમાન સ્થિતિ અનુભવીએ છીએ એટલે કે કયો મુખ્ય એનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકતા નથી, એ હકીકત, બંનેનો સ્વીકાર કરવા છતાં, આપણને મૂંઝવણમાં મૂકયા વગર નહિ રહે. અને જે કંઈ વ્યંજનાથી સમજીશું તે પણ અનિશ્ચિત જ હશે. એટલે આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવવું રહ્યું કે કાવ્યમાં કોઈ વાકયની ચારુતાનો આધાર કોઈ ત્રીજા જ પ્રકારના અલંકાર ઉપર રહેલો છે, જે સ્પષ્ટ પ્રતીયમાન અને સસંશય પ્રતીયમાન સંકર કરતાં તદ્દન જુદો જ હોય.

હવે ગ્રંથકાર સમગ્ર વાકયવક્રતાનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે—

૬૪

લાવણ્યાદિ ગુણોથી ઉજ્જવળ, પ્રત્યેક પદના ન્યાસને લીધે આકર્ષક, સુંદર પણ અલ્પ અલંકારોને લીધે મનોહર લાગતી, અત્યંત રસમય હોવાને કારણે આર્દ્રહાર્દવાળી, સુંદર અભિવ્યક્તિપૂર્ણ સુકવિની વક્રતાભરી વાણી નાયિકાની પેઠે હૃદય જીતી લીધા વગર રહેતી નથી.

અનેકવિધ રીતે શોભાયમાન વાકયની વક્રતાને સમજાવવા માટે ગ્રંથકાર એક ઉદાહરણ આપે છે. આવું બધી રીતે ચારુતા-યુક્ત વાકય નાયિકાની પેઠે રસમય હોવાને કારણે મન હરી લઈ શકે છે. એ વાણી કેવી? તો કે લાવણ્ય વગેરે ગુણોથી ઉજ્જવળ કહેતાં પ્રકાશતી. પ્રત્યેક પદના વિન્યાસથી એટલે કે પ્રત્યેક નામ, ક્રિયાપદ વગેરેની ગોઠવણીથી શોભતી, વૈદગ્ધ્યભંગિપૂર્વક રચાયેલા અલ્પ અલંકારોથી સૌંદર્યનો ભંડાર બની જતી. વળી કેવી? તો કે ઉદાર કહેતાં સુંદર અભિવ્યક્તિવાળી, એ જ રીતે અત્યંત રસમય કહેતાં અનુરાગમય હોવાને કારણે આર્દ્ર હૃદયની કાન્તા પણ વિવિધ વિલાસોને લીધે આકર્ષક થઈ પડે છે. નાયિકા પક્ષે લાવણ્ય વગેરે સૌંદર્યવાચક ગુણો છે, પદન્યાસ એ પગલાં મૂકવાની રીત છે, વિલાસ એ વિશેષ ચેષ્ટાઓ છે અને વાકય પક્ષે વિચ્છિત્તિ એ વિદગ્ધતા છે, વાણી એ વાકય છે, ભૂષણો એ અલંકારો છે, અને કવિની અભિધા એ વાણી અને પ્રબંધ રચનાનું સામર્થ્ય છે.

શ્રીરાજાનક કુન્તક વિરચિત વક્રોક્તિજીવિત કાવ્યાલંકારમાં ત્રીજો ઉન્મેષ પૂરો થયો.

ઉન્મેષ ચોથો

સકળ સાહિત્યના સર્વસ્વરૂપે વાક્યવક્રતાની રજૂઆત કર્યા પછી હવે ક્રમપ્રાપ્ત પ્રકરણવક્રતાનું અવતારણ કરે છે.

૧

જ્યારે પાત્રો અનિયંત્રિત ઉત્સાહથી શોભતી અને પોતાના આશયને વ્યક્ત કરે એવી વાણી ઉચ્ચારતાં હોય,

૨

જ્યારે કૃતિનો કલ્પેલો અંત શરૂઆતથી (અંત સુધી) અકલ્પ્ય રહે ત્યારે જે અસીમ કૌશલ પ્રગટ થાય છે તે પ્રબંધના અંશ કહેતાં પ્રકરણની વક્રતા કહેવાય.

પ્રબંધના અંશની કહેતાં પ્રકરણની એટલે કે કોઈ એક પ્રસંગ કે ઘટનાની વક્રતા અર્થાત્ ચારુતા અસીમ હોય છે, તેને કોઈ મર્યાદા હોતી નથી. જ્યારે તે તે કાર્ય કરનારાં પાત્રોની પ્રવૃત્તિ સારી રીતે વર્ણવાઈ હોય છે ત્યારે એ ખીલી ઊઠે છે. એ પાત્રોની પ્રવૃત્તિઓ અનિયંત્રિત ઉત્સાહથી થતી વર્ણવાયેલી હોય ત્યારે સુંદર લાગે છે. આમ થાય ત્યારે તેમની પ્રવૃત્તિ તેમના સ્વભાવને અને તેમના આશયને પ્રગટ કરતી હોય છે. શું હોય તો? તો કે કથાના પ્રારંભથી તે ઠેઠ અંત સુધી કુતૂહલ કાયમ રહેતું હોય તો, અંત શો આવશે એનો કોઈને પહેલેથી ખ્યાલ ન આવતો હોય તો.

એનો અર્થ એ છે કે જ્યારે ઉદાત્ત નાયકો કાર્ય કરતા જોવામાં આવે ત્યારે તેમના અંતરનો આશય શો છે એ વિશેનું કુતૂહલ કથાના મધ્ય ભાગમાં વણસંતોષાયેલું જ રહેવું જોઈએ.

તેમની સતત ચાલુ રહેતી આવી પ્રવૃત્તિઓથી એ પ્રકરણની તેમ જ એકંદરે આખા પ્રબંધની ચમત્કારકતામાં અને તેની ચારુતામાં વધારો થાય છે. જેમ કે 'અભિજ્ઞાનજાનકી' નામના નાટકમાં ત્રીજા અંકમાં વાનરવીરો સમુદ્રને જોતાં જ, પોતાની આવડત અને બળને પિછાન્યા વગર જ અને સીતાપતિ રામનાં દિવ્યાસ્ત્રોના પ્રભાવને જાણ્યા વગર જ, સેતુ બાંધવા મંડી પડે છે, તે વખતે સેનાપતિ નીલ કહે છે—

> "ચારે કોર હજારો પર્વતો પડ્યા છે, જે તમારે મન તો કીડીના રાફડા જેવા છે, તમારી પ્રચંડ ભુજાઓ ભારે પરાક્રમ કરવાને સળવળી રહી છે, તમે સાગરને એક ચાંગળામાં પી જનાર અગસ્ત્ય મુનિની વાત તો સાંભળી છે. તો પછી ગાયની ખરી જેટલા ખાબડા જેવા આ સાગરને પૂરી દેવો એની શી વિસાત? ઓ વાનરો, તમને ઉત્સાહ નથી ચડતો?" ૧

નેપથ્યમાં કોલાહલ પછી વાનરોનો ઉત્તર સંભળાય છે—

> "વાનરોમાંના કેટલાક તો આનંદ અને ઉત્સાહપૂર્વક પર્વતોને દડાની જેમ ઉછાળી રહ્યા છે, લોપામુદ્રાના પતિ અગસ્ત્યની વાત પણ અમે જાણીએ છીએ પણ પવનસુત હનુમાનના ઉચ્છિષ્ટને અડતાં અમને શરમ આવે છે." ૨

આ શ્લોકમાં 'હનુમાનનું ઉચ્છિષ્ટ' એ પ્રયોગમાં પર્યાયવક્રતા જોવા મળે છે. રામે જ્યારે એમ કહ્યું કે 'હે આર્ય, આ વાનરો માટે સાગરને બાંધવો એ મુશ્કેલ કામ છે' ત્યારે જાંબવાને આપેલો ઉત્તર પણ એટલો જ સુંદર છે—

> "નિઃસીમ મનોરથ પણ જેને આંબી ન શકે એવાં કાર્યો મહાપુરુષો આરંભે છે અને તેમાં વિજય પણ પામે છે." ૩

આવાં અભિનવ આસ્વાદને લીધે સુંદર બીજાં સુભાષિતો પણ

ત્યાં જ એટલે કે તે નાટકમાં જ જોઈ લેવાં.

અથવા તો જેમ કે 'રઘુવંશ'ના પાંચમા સર્ગમાં રઘુની વાત આવે છે. તે ચારે સાગરો જેને મેખલાની જેમ વીંટી વળેલા છે એવી પૃથ્વીનો ધણી છે. તેણે વિશ્વજિત યજ્ઞ કરીને હમણાં જ પોતાની સર્વ સંપત્તિ દાનમાં આપી દીધી છે. સ્વભાવગત ઉદારતાના નમૂનારૂપ એ રાજા પાસે એ વખતે વરતંતુનો શિષ્ય ઇચ્છિત દાન મેળવવાની આશાએ આવે છે અને તેને માટીના પાત્રમાં અર્ઘ્ય અપાતાં તેની બધી આશાઓ ધૂળમાં મળે છે અને તે નિરાશ થઈને પાછો વળવા તૈયાર થાય છે, ત્યાં રઘુ તેને રોકીને પૂછે છે—

"હે વિદ્વાન, તમારે તમારા ગુરુને શું આપવાનું છે? અથવા કેટલું ધન આપવાનું છે?" (રઘુવંશ, ૫–૧૮) ૪

ત્યારે જવાબમાં શિષ્ય કૌત્સ કહે છે કે મારે ગુરુને ચૌદ કરોડ સુવર્ણમુદ્રા આપવાની છે. એ સાંભળીને રાજા કહે છે —

"હે માન્યવર, બેત્રણ દિવસ રોકાઈ જાઓ. ત્યાં સુધીમાં હું તમારી ઇચ્છા પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું." (રઘુવંશ, ૫–૨૫) ૫

આમ, પોતાના મનની મૂંઝવણ છુપાવીને અપાર ગાંભીર્ય અને ઉદારતા બતાવતો તે અગ્નિપૂજાના મંદિરમાં ઊભો હતો ત્યાં તેને વિચાર સૂઝ્યો કે કુબેર મારો સામંત છે, અને તેના ઉપર ચડાઈ કરવાનો તે વિચાર કરે છે. કુબેર ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર જ સહૃદયોના હૃદયને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. એ પછી ઉપરાઉપરી આવતાં મોતી જેવાં અમૃતમીઠાં વચનો મૂળ ગ્રંથમાંથી જ માણવા જેવાં છે. એ પ્રકરણના પ્રાણ જેવી સુંદરતાનો પરિચય કરાવવા અહીં થોડું ઉતારીએ છીએ. જેમ કે —

"ચડાઈથી ડરી ગયેલા કુબેર પાસેથી મળેલા સોનૈયાનો ઇન્દ્રના વજ્રથી તૂટેલા મેરુના શિખર જેવો ઝગારા મારતો

રાશિ આખો ને આખો રાજાએ કૌત્સને આપી દીધો.''
(રઘુવંશ, ૫-૩૦) ૬

અહીં સુવર્ણના રાશિને ઇન્દ્રના વજ્રથી તૂટેલા મેરુની ઉપમા આપી છે તે એ રાશિ કેવો મોટો હશે તેનું સૂચન કરે છે. અને એ આખો રાશિ રઘુ કૌત્સને આપી દે છે અને તે પણ પોતે આવી નિષ્કિંચન અવસ્થામાં આવી પડયો હતો ત્યારે. એને લીધે એની ઉદારતા કલ્પતરુને પણ ટપી જાય છે, કારણ તે તો માત્ર ઇચ્છયું હોય તેટલું જ આપે છે. આ ખરું જોતાં ઉદારતાની પરિસીમા છે. એને લીધે રઘુના સ્વભાવ વિશે પહેલાં જે કહ્યું હતું કે તેણે પોતાનું ગૌરવ હણાતાં અનુભવેલી મૂંઝવણ છુપાવી હતી અને તે અદ્વિતીય યશની આકાંક્ષા સેવતો હતો અને પોતા કરતાં બીજા દાતાને સહન કરી શકતો નહોતો, તેને ભારે સમર્થન મળે છે.

વળી—

''સાકેત કહેતાં અયોધ્યાના નિવાસીઓને ગુરુદક્ષિણાથી વધુની સ્પૃહા ન રાખનાર યાચક અને યાચકની ઇચ્છા કરતાં વધુ આપનાર રાજા બંને અભિનંદનના પાત્ર બની ગયા.''
(રઘુવંશ, ૫-૩૧) ૭

આ શ્લોક ત્રીજા ઉન્મેષમાં ૧૪૨ (પૃ. ૨૬૮) અને ૧૫૫મા (પૃ. ૨૭૩) ઉદાહરણ તરીકે આવી ગયો છે.

અહીં પણ ગુરુને આપવાની દક્ષિણા કરતાં લેશ પણ વધુ ન લેનાર કૌત્સ અને માગ્યા કરતાં સેંકડોગણું બલકે હજારોગણું વધુ આપનાર રઘુને પરસ્પર ઝઘડતા જોઈને નિરવધિ નિઃસ્પૃહતા અને ઉદારતા જોઈને સાકેતવાસીઓએ અશ્રુતપૂર્વ મહોત્સવ માણ્યો હતો એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આવી રીતે મહાકવિઓની કૃતિઓમાંથી સહૃદય વાચકે પોતે જ આવી રસ નિષ્પન્ન કરનારી પ્રકરણવક્રતા શોધીને માણવી જોઈએ.

(૨) આ જ પ્રકરણવક્રતાનો બીજો પ્રકાર દર્શાવે છે—

૩

ઐતિહાસિક વસ્તુ લીધું હોય ત્યારે પણ, સૌંદર્ય સાધવા માટે, કવિ જો સહેજ પણ ચારુત્વયુક્ત કલ્પિત વસ્તુ યોજી શકે તો તેથી પ્રકરણવક્રતા એવી તો ઓર ખીલી ઊઠે છે

૪

કે જેથી તે પ્રકરણ રસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી આખા પ્રબંધના પણ જીવિતરૂપ બની જાય છે.

સહેજ પણ ચારુત્વયુક્ત કલ્પિત વસ્તુ યોજવાથી વક્રતા એવી તો ઓર ખીલી ઊઠે છે— એટલે કે કૃત્રિમ કહેતાં ઉપજાવી કાઢેલા વસ્તુની યોજનાના ચારુત્વને લીધે અલૌકિક વક્રતા ખીલી ઊઠે છે, અર્થાત્ સહૃદયોના હૃદયને આકર્ષક થઈ પડે છે. શામાં ? તો કે કથાનું વૈચિત્ર્ય સાધવામાં. કેવી કથા ? તો કે ઐતિહાસિક એટલે કે પ્રસિદ્ધ વસ્તુવાળી હોય તોપણ. 'એવી તો' કહ્યું છે એટલે જેવીની અપેક્ષા રહે છે, માટે કહે છે કે 'જેથી પ્રકરણ આખા પ્રબંધના જીવિતરૂપ થઈ પડે એવી'. અહીં પ્રબંધ એટલે સર્ગબંધ મહાકાવ્ય વગેરે સાહિત્યપ્રકાર સમજવો. એ કેવો ? તો કે રસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો અર્થાત્ શૃંગારાદિ રસથી ભરપૂર.

આ બધાનો સાર એ કે વિખ્યાત અને વૈવિધ્યસભર રુચિર કથાઓના ભંડાર સમા અને રસોના સાગર સમા મહાભારત વગેરેમાંથી કથાવસ્તુ લીધું હોય તોપણ તેમાંની કથાઓની ઉચ્ચાવચતા નક્કી કરવાનું કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી કવિએ માત્ર એવું જ કથાવસ્તુ પસંદ કરવું જે રસભાવની નિષ્પત્તિ કરવાને અને ભાવકમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ હોય અને જેમાં પોતાની અત્યંત બંધુર કહેતાં રમણીય પ્રતિભાને ખીલવાનો પૂરો અવકાશ હોય. કવિ જ્યારે પ્રકરણની વક્રતામાં આવા પ્રકારનું સૌંદર્ય લાવી શકે ત્યારે બધા કવિઓ અને રસિકોની પરિષદને પરમ સંતોષ આપી શકે છે.

આખા પ્રબંધમાં પણ કવિપ્રતિભાએ કરેલા આવા નવા સુધારાને લીધે તેના સૌંદર્યની કાન્તિમાં એવો વધારો થાય છે કે જાણે કોઈ ચિત્રકારે જૂના તૂટી ગયેલા ચિત્રને નવી રેખાથી મઠારી ન કાઢ્યું હોય.

'અભિજ્ઞાનશાકુંતલ' નાટકમાં (પાંચમા અંકમાં) શકુંતલાને જોતાં જ તેના અપ્રતિમ લાવણ્યની સ્મૃતિ નાયકમાં એવી રીતે જાગે છે કે તેનો પરદારા તરીકે તિરસ્કાર કરવાની સંભાવના પણ કાયમ રહે. શકુંતલા દુષ્યંતની સ્મૃતિને તાજી કરવા પ્રથમ મિલન વખતના વિશ્રંભાલાપના પ્રસંગો કહે છે, જેમાં બંનેનો પરસ્પર પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે અને જે એટલા તો નાજુક અને અંગત છે કે વિશ્વાસ પેદા કર્યા વગર રહે જ નહિ. એ બધું સાંભળ્યા પછી પણ દુષ્યંત શકુંતલાને કેમ ઓળખી શકતો નથી એનું કારણ મહાભારતમાં જણાવેલું નથી. એનો તર્કસંગત ખુલાસો આપવા માટે કવિએ દુર્વાસાના શાપનો પ્રસંગ ઉપજાવી કાઢ્યો છે. દુર્વાસા ક્રૂર સ્વભાવના, ભારે ક્રોધી અને દયામાયા વગરના ઋષિ છે, અને તે થોડા અપરાધથી પણ એકદમ ગુસ્સે થઈ જાય છે. દુર્વાસાના એ પ્રસંગમાં શકુંતલા પોતાના પ્રિયતમના પ્રથમ વિરહના દુઃખથી અસ્વસ્થચિત્ત થઈને પોતાની કુટીમાં સૂતી હોય છે ત્યાં તેને આંગણે આવેલા આ મહર્ષિ પોતા તરફ ધ્યાન ન આપ્યું માટે ક્રોધમાં આવી શાપ ઉચ્ચારે છે—

"જેને રહી ઝંખી અનન્યચિત્ત થૈ
આવેલ જાણે ન તપસ્વીને મને,
સંભારી આપ્યે સ્મરશે ન તોય તે,
પ્રમત્ત પૂર્વે કરી વાતને યથા."

(અ. શા. ૪-૧, અનુ. ઉમાશંકર જોશી) ૮

અને ચાલવા માંડે છે, ત્યાં શકુંતલાની બે સખીઓ ગભરાઈને મુનિને કાલાવાલા કરતાં 'પ્રિયતમાને આપેલ વીંટી જોતાં શાપ પૂરો થશે' એવી શાપની મર્યાદા બાંધી આપે છે. અને કણ્વની દીકરી

શકુંતલા જ્યારે પતિને મળવા જતી હોય છે ત્યારે તેની કિસલય-કોમળ અંગુલિને શોભાવતી એ વીંટી, વાંકીચૂકી વહેતી નદીના પાણીમાં તે નાવા પડી હતી ત્યારે તેની જાણ બહાર સરી પડે છે. તેમાં જડેલા નંગને રસાદાર માંસનો ટુકડો સમજી એક માછલી વીંટી ગળી જાય છે. થોડા દિવસ પછી એક માછી એ માછલીને પકડે છે અને તેને ચીરતાં મળેલી વીંટી પાછી રાજાને સોંપે છે. કથાગૂંથણીનું આવું કૌશલ રસોના ભંડારના કળશરૂપ બની રહે છે. અને એને લીધે આખા નાટકને કોઈ અપૂર્વ શોભા પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, યોગ્ય સમયે ભ્રમરને ઉપાલંભ આપતું ગીત રાજા સાંભળે છે અને મુનિના શાપથી તેની સ્મૃતિ લોપ પામેલી હોવા છતાં તેનો ગર્ભિતાર્થ પામી જાય છે. તેના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે પહેલાંના પ્રેમની વાસના સ્ફુર્યા કરે છે અને તેથી તે ખૂબ જ અસ્વસ્થ રહે છે. જેમ કે—

"રમ્યો નિહાળી, મધુરા સુણતાં જ શબ્દ,
બેચેન થાય બહુ જે સુખિયોય જીવ,
તે તો સ્મરે મન વડે, વિણ પૂર્વભાન,
સંસ્કારથી સ્થિર ભવોભવ કેરી પ્રીતિ."
(અ. શા. ૫-૨, અનુ. ઉમાશંકર જોશી) ૯

અહીં શકુંતલાનું આ મુગ્ધ અને સુભગ સ્મરણ સહૃદયોના હૃદયને ચમત્કારનું કારણ થઈ પડે છે. એટલું જ નહિ, તેને પાછી કાઢવામાં આવે છે, એંધાણીની વીંટીની વાત ખોટી માનવામાં આવે છે, કણ્વના શિષ્યે કહેલી તેની સાથેના લગ્નની અને શકુંતલા ગર્ભવતી થયાની વાતથી પણ રાજા ભારે રોષે ભરાય છે. ત્યારે સ્વાભાવિક લજ્જાનું ઉલ્લંઘન કરીને તાપસ તેના મોં ઉપરનું અવગુંઠન એકદમ હઠાવી દે છે છતાં રાજા તો એવા ભ્રમમાં જ રહે છે કે આ પરસ્ત્રી છે. જોકે તેણે જોયેલી બધી સ્ત્રીઓના સૌંદર્યને ટપી

જાય એવું એનું ઊભરાતું સૌંદર્ય જોઈને અને તેની સ્મૃતિ તાજી કરવા માટે વનવિહાર વગેરે અંગત પ્રસંગોનું વર્ણન કરતી વીણાના ઝંકાર જેવી તેની મધુર વાણી સાંભળીને પ્રભાવિત થયો હોવા છતાં દુષ્યંત ભરતમાતા શકુંતલાને પાછી કાઢવાની કઠોરતા આચરે છે. એ કઠોરતા પણ શાપની અવધિ પૂરી થયા પછીના તેના પશ્ચાત્તાપને લીધે સહ્ય બને છે, કેમ કે એમાં પરસ્પરનો અનર્ગલ પ્રેમ પ્રગટ થાય છે, અને તે સહૃદયોને આહ્લાદ આપનાર થઈ પડે છે. શાપના અંતનું વર્ણન કરવા પહેલાં કવિએ જૂની વાતોનું સ્મરણ તાજું થવાને લીધે અસહ્ય વિરહવેદના અનુભવતા રાજાની મનોદશાનું વર્ણન કર્યું છે, અને તેની સાથોસાથ જ વીંટી પાછી મળી આવે છે, એ સહૃદયોને અત્યંત આનંદ આપે છે. રાજાનો કંચુકી કહે છે—

"ત્યાગ્યાં મંડન ખાસ સૌ, કનકનું ડાબે પ્રકોષ્ઠે કડું
ધાર્યું એક જ, ને થયો અધર છે ફીકો નિસાસા થકી,
ચિંતા જાગરણે સુરક્ત નયનો,–લાગે સ્વતેજોગુણે
ના તે ક્ષીણ પરંતુ કો મણિ મહા જાણે સરાણે ઘસ્યો."
(અ. શા. ૬–૬, અનુ. ઉમાશંકર જોશી) ૧૦

"સાંખે રમ્ય નહીં, ન નિત્ય સચિવે સેવાય પૂર્વે યથા,
ગાળે રાત્રિ ઉજાગરે જ પડખાં શય્યાતટે ફેરવી,
દાક્ષિણ્યે કરી યોગ્ય ઉત્તર કદી દે દેવીઓને નહીં
નામોમાં કરી ભૂલ, વિહ્વળ રહે કૈં કાળ લજ્જા થકી."
(અ. શા. ૬–૫, અનુ. ઉમાશંકર જોશી) ૧૧

આમાં રાજાનાં વિશેષણોની વક્રતા, અને गोत्रेषु (નામોમાં)-માંની વચનવક્રતા અપૂર્વ ચમત્કારકારી લાગે છે. રાજા પોતે દોરેલા પ્રિયાના ચિત્રને જોઈને પ્રિયાની મુદ્રાથી અંકિત સ્મરણાત્મક વચનો બોલે છે તે પણ એના હૃદયમાંથી આવતાં હોય છે—

"છોડે નવી કૂંપળ શો લલચાવનારો
પીધેલ મેં સદય જે સુરતોત્સવોમાં
બિંબાધર, ભ્રમર સ્પર્શીશ જો પ્રિયાનો
તો હું પુરાવી કમલે તુજને દઈશ."
(અ. શા. ૬–૨૦, અનુ. ઉમાશંકર જોશી) ૧૨

પણ આ રમણીય ઉત્પાદ્ય પ્રસંગ જો ન હોત તો દુષ્યંત શકુંતલાને વગર કારણે ભૂલી જાય છે એને લીધે ઉત્પન્ન થતી વિરસતા મહાભારતની પેઠે આ નાટકને પણ વિરૂપ બનાવવાનું કારણ બનત.

કારિકામાં 'उत्पाद्यलवलावण्य' (સહેજ પણ ચારુત્વયુક્ત કલ્પિત વસ્તુ) એવો શબ્દપ્રયોગ છે તેનો બે રીતે અર્થ કરવાનો છે. (૧) કોઈ વાર મૂળમાં ન હોય એવું વસ્તુ કલ્પી કાઢવું અને (૨) કોઈ વાર મૂળમાં હોય એવું ઔચિત્યરહિત વસ્તુ બીજી રીતે રજૂ કરવું. આ બંનેનો હેતુ સહૃદયોને આનંદ આપવાનો જ હોવો જોઈએ.

જેમ કે 'ઉદાત્તરાઘવ'માં મારીચવધનો પ્રસંગ. એની સમજૂતી આ પહેલાં જ (૧–૨૧) આપી ચૂકયા છીએ. આ પ્રમાણે પ્રકરણ-વક્રતાના સૌંદર્યનાં બીજાં દૃષ્ટાંતો મહાકવિઓની કૃતિમાંથી પોતે જ શોધી લેવાં.

"કેવળ કથામાત્રને જોરે નહિ પણ સતત રસથી ઊભરાતા પ્રસંગોનું નિરૂપણ કરતી હોય તો જ કવિની વાણી જીવતી રહે છે." ૧૩

આ અંતરશ્લોક છે.

(૩) પ્રકરણવક્રતાનો એક બીજો પ્રકાર પણ બતાવે છે—

૫

પ્રબંધના જુદા જુદા ભાગમાં રહેલાં પ્રકરણો જ્યારે કાવ્યના પ્રધાન કાર્ય સાથે અનુસંધાન ધરાવતાં હોય અને પરસ્પર અંગાંગિભાવે રહેલાં હોય

૬

ત્યારે તે કોઈ અસામાન્ય નિરૂપણશક્તિ ધરાવતી પ્રતિભાવાળા કવિની કૃતિમાં નવા જ પ્રકારની વક્રતાનું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે.

નવી જ વક્રતાનું રહસ્ય પ્રગટ કરે છે. શામાં ? તો કે બધા નહિ પણ પ્રસ્તુત વર્ણ્ય વસ્તુના ઔચિત્યને લીધે સુંદર એવી રચના કરવામાં વિચક્ષણ કવિની કૃતિમાં. કોણ પ્રગટ કરે છે ? તો કે અનુગ્રાહ્ય અનુગ્રાહક એટલે કે અંગાંગિભાવની વિશેષતા. કેવી રીતે ? તો કે સ્ફુરિત થઈને, પ્રગટ થઈને. એ અંગાંગિભાવ કેવો ? તો કે પ્રધાન કાર્ય સાથે અનુસંધાન જાળવવામાં નિપુણ. કોની કૃતિમાં ? તો કે અસામાન્ય નિરૂપણ કરનારી પ્રતિભા ધરાવતા કવિની કૃતિમાં. એ નવી વક્રતા કોની ? તો કે પ્રબંધનાં પ્રકરણોની.

એનો અર્થ એ કે પ્રત્યેક પ્રકરણ પોતે જ્યાં ગોઠવાયું હોય છે ત્યાં શોભતું હોય છે, તેમ છતાં એ પ્રકરણોનો પ્રધાન કાર્ય સાથેના અનુસંધાનને કારણે સધાતો અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહકભાવ સ્વભાવથી જ સુંદર એવી પ્રતિભાથી પ્રકાશતા કોઈ વિચક્ષણ અને વક્રતાનો ચમત્કાર પેદા કરનાર કવિની કૃતિમાં અલૌકિક વક્રતાનું લાવણ્ય પ્રગટ કરે છે. જેમ કે 'પુષ્પદૂષિત'ના બીજા અંકમાં—

પ્રવાસમાંથી પાછો ફરેલો સમુદ્રદત્ત પોતાની પત્ની પ્રત્યેના ગાઢ અનુરાગને લીધે તે જ દિવસે અંધારી રાતે પ્રબળ કામાવેગથી પોતાની પત્ની નંદયંતીનો સમાગમ સાધવા ચોરની જેમ ઘરમાં પ્રવેશવા જોસભેર ધસી જતો હતો. એવામાં તેનું ઉત્તેજનાથી ધ્રૂજતું શરીર બારણા આગળ સૂતેલા દ્વારપાળ કુવલય ઉપર પડતાં તેની ઊંઘમાં ભંગ પડે છે અને તે ગ્રઘરો કરે છે, એટલે પોતાના હાથ ઉપરથી કાઢીને વીંટી તેને લાંચમાં આપે છે. ચોથા અંકમાં મથુરાથી પાછો ફરેલો તે દ્વારપાળ નંદયંતીના સસરા

સાગરદત્તને સમુદ્રદત્તની વાત જણાવે છે. એટલે કુલકલંકના ભયથી દુઃખી થતો તે સાર્થવાહ વહુને પોતાના પુત્રથી જ ગર્ભ રહ્યો છે એમ જાણી તેના શુદ્ધ ચારિત્ર્ય વિશે નિઃશંક બને છે, એમાં પેલી વીંટી ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે. સાગરદત્ત કહે છે—

> "મારા પુત્રના નામવાળી એ વીંટી વહુની ચારિત્ર્ય-શુદ્ધિને સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરે છે. પણ મારા પાપની શુદ્ધિ તો પશ્ચાત્તાપ જ કરશે." ૧૪

દ્વારપાળને જ્યારે એમ પૂછવામાં આવે છે કે તેં અમને પહેલાં કેમ ન કહ્યું, ત્યારે તે કહે છે—

(પ્રાકૃત ભ્રષ્ટ હોઈ અનુવાદ થઈ શકે એમ નથી) ૧૫
વાચકોએ તે મૂળમાં જ જોઈ લેવું.

વળી જેમ કે 'ઉત્તરરામચરિત'માં—

કઠોરગર્ભા સીતાના વિનોદ માટે રામ પહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓનાં ચિત્રો બતાવતાં અમોઘ જૃંભકાસ્ત્રોને વિશે કહે છે—

> "આ તારા સંતાનને પૂરેપૂરાં પ્રાપ્ત થશે."

આ ઉક્તિ પાંચમા અંકમાં સીતાપુત્ર લવને ઓળખવામાં ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે. ત્યાં લવ યુદ્ધકળામાં નિપુણ ચંદ્રકેતુ સાથે ક્ષણિક યુદ્ધક્રીડાનો પ્રસ્તાવ કરે છે એ વખતે કોલાહલ મચાવતા વિશાળ સૈન્યને મારી હઠાવવાની ઉત્કંઠાથી ઝળહળતા લવે જૃંભકાસ્ત્ર વાપરવાનો વિચાર કરી કહ્યું—

> "ભલે, તો સમય ન બગડે તે માટે જૃંભકાસ્ત્ર વડે સૈન્યોને જરી નિશ્ચેતન કરી દઉં."

સુમંત્ર (ગભરાટથી) : વત્સ, મને લાગે છે કે આ કુમારે જૃંભકાસ્ત્ર આમંત્ર્યું છે.

ચંદ્રકેતુ : એમાં શો સંદેહ—

તિમિર-વીજળી કેરો યોગ આ શો પ્રચંડ
દુખતી દગ, થતી એ જોઈ ઉઘાડમીંચ

વળી લિખિત શું ચિત્રે સૈન્ય નિષ્પંદ ઊભું
અચીત અમિત શક્તિ પ્રસ્ફુર્યું જૃંભકાસ્ત્ર. ૧૬

આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !—

ગાળ્યા પિત્તળની સ્ફુરંત કપિલ જ્યોતિ સમાં દીપતાં,
પાતાલોદરકુંજપુંજિત તમો-શાં શ્યામ તે જૃંભકે
છાયું વ્યોમ, યથા મહા પ્રલયના વાયુથી પ્રેરાયલાં
ભેટયે વાદળ, વિદ્યુને ખીણભર્યાં વિંધ્યારિશૃંગો વડે. ૧૭
(ઉત્તરરામચરિત, ૫, અનુ. ઉમાશંકર જોશી)

આ એક પ્રકરણની વાત થઈ. કારિકામાં 'एकदेशानाम्' (પ્રકરણો) એમ બહુવચન વાપર્યું છે, તેમાં એનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. અનેક પ્રકરણો એકબીજાને ઉપકારક થતાં હોય એવા દાખલા પોતે જ શોધી લેવા.

"એક પ્રકરણથી બીજું પ્રકરણ શોભતું હોય એવો પ્રબંધ નવા જ પ્રકારનો હોય એવો લાગે છે." ૧૮

આ અંતરશ્લોક છે.

(૪) આ જ પ્રકરણવક્રતાનો બીજો એક પ્રકાર બતાવે છે—

૭

જ્યારે એકની એક વસ્તુ જુદાં જુદાં પ્રકરણોમાં પ્રૌઢ પ્રતિભાપૂર્વક વર્ણવાઈ હોય

૮

અને તેમાં નવા જ રસ અને અલંકારના સૌંદર્યથી આશ્ચર્યજનક વક્રતા પ્રગટ થતી હોય તે (પ્રકરણ-વક્રતાનો) ચોથો પ્રકાર ગણાય છે.

આ રીતે પણ વક્રતા પ્રગટ થાય છે. કેવી ? તો કે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય એવી, કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરે એવી. શું ? તો કે એકની એક વસ્તુ. ક્યારે ? તો કે પ્રસ્તુત ઔચિત્યપૂર્વક રચના કરવામાં આવી હોય ત્યારે. કેવી રીતે ? તો કે વારે વારે. શામાં ? તો કે

પ્રત્યેક પ્રકરણમાં, જુદી જુદી જગ્યાએ. એથી પુનરુક્તિનો દોષ ન આવે? એને ટાળવા માટે ગ્રંથકાર કહે છે કે એ વર્ણન તદ્દન નવા લાગે એવા શૃંગારાદિ રસો અને રૂપકાદિ અલંકારોથી પ્રકાશતું હોવું જોઈએ. કેવા? તો કે પ્રૌઢ પ્રતિભાના પ્રભાવથી રચાયેલા.

કહેવાનો અર્થ એ કે પૂર્ણ ચંદ્રોદય વગેરે જેવાં પ્રકરણોમાં કથાની રચના અનુસાર એની એ વસ્તુ વારંવાર વર્ણવવામાં આવે પણ દરેક વખતે પહેલાં કરતાં જુદા જ રસ અને અલંકારોથી એ વર્ણન શોભતું હોય તો તે કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્યવાળી વક્રતાને પ્રગટ કરે છે.

જેમ કે 'હર્ષચરિત'માં — પર્વતોનાં અને રાત્રિના વિરામ વગેરેનાં વર્ણનો એકથી વધુ સ્થાને એવી અભિનવ ભંગિથી સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યાં છે કે તે ચમત્કારક થઈ પડે છે. વાચકોએ એ મૂળ ગ્રંથમાંથી જ માણવાં જોઈએ. એવાં વર્ણનો એટલાં બધાં છે કે અહીં વર્ણવી શકાય એમ નથી.

અથવા જેમ કે 'તાપસવત્સરાજ'માં એકનો એક કરુણરસ જુદી જુદી રીતે વ્યક્ત કરાયેલો જોવા મળે છે. એ નાટક તો રસોના વિલાસના નિવાસ જેવું જ છે. દાખલા તરીકે બીજા અંકમાં

> "રાજા (કરુણ રીતે સામે જોઈને): હા દેવી, તું વૃક્ષોથી પણ દૂર ચાલી ગઈ છે.
>
> "કુરબક વૃક્ષ ગાઢ આલિંગનની, બકુલ તારા મોંમાંના આસવની, અને રક્તાશોક તારા પાદપ્રહારની કૃપાના ઉત્સવની આશા રાખતા એ બધા તારા અનુગતો ઝૂરે છે, એમાં કોઈ અમારા જેવો ભારે શઠ નથી." ૧૯

જેમ કે બીજે એક સ્થાને રાણીને વહાલાં બધાં વૃક્ષોને અગ્નિનો કોળિયો થઈ ગયેલાં જોઈને રાજા શોકમાં ડૂબી જાય છે. તેને એમ થાય છે કે "એ બધાં તો તેની પાછળ ગયાં." એને

એમ પણ લાગે છે કે પોતે રાણી પ્રત્યેની વફાદારીમાં એ વૃક્ષો કરતાં ઘણો ઊણો ઊતર્યો છે. તેમણે દરેકે તો તેના એક એક અંગનો જ પ્રસાદ માણ્યો હતો અને એ બધાં તો અચેતન હતાં અને તેમ છતાં તેમણે મૃત્યુ વહોરી લઈને તેના પ્રત્યે ભારે વફાદારી બતાવી છે. જ્યારે મને તો તેની પૂરેપૂરી પ્રીતિ મળી હતી, મેં તો તેના આખા દેહનો ઉપભોગ કર્યો હતો તેમ છતાં તેનું મૃત્યુ થતાં જ હું મરી ન ગયો. આથી અત્યંત લજ્જા પામીને વત્સરાજ પોતાનો તિરસ્કાર કરે છે —

"ધારાગૃહને જોઈને" વગેરે (૩–૨૭; પૃ. ૧૯૨), અને

"હે દેવી," વગેરે (૩–૨૯; પૃ. ૧૯૨) એ બે પહેલાં ઉતારેલા શ્લોકો અહીં જોવા.

ત્રીજા અંકમાં—

"રાજા (અશ્રુ સાથે નિઃશ્વાસ નાખીને):

"બધે મહેલો બળી રહ્યા હતા, દાસીઓ ભયથી ભાગાભાગ કરતી હતી, ત્યારે ભયથી કંપતા હાથવાળી, પગલે પગલે પડી જતી અને વારે વારે 'હા નાથ' એવો પ્રલાપ કરતી દેવી એવી તો દાઝી ગઈ કે તે અગ્નિ શમી ગયો હોવા છતાં મને હજી દઝાડયા કરે છે." ૨૦

આ શ્લોકમાં, માલતીની કળી જેવા કોમળ દેહને બાળી મૂકયો એ ઉપરથી જ જેની ક્રૂરતાનું અનુમાન થઈ શકે છે એવો અગ્નિ શમી ગયો હોવા છતાં, અમારી ઇન્દ્રિયો એક ઝાટકે જડ થઈ ગઈ નહોતી એટલે હજીયે અમને બાળ્યા કરે છે—એ ઉક્તિમાંના નવા જ વિરોધાલંકારને લીધે પહેલાં નિરૂપાયેલો હોવા છતાં કરુણરસ નવું જ સૌંદર્ય પ્રાપ્ત કરે છે. વળી, દેવી કોમળ હોવાથી તત્ક્ષણ બળી ગઈ પણ અમે તો વજ્ર જેવા કઠોર હોઈને હજી પણ બળ્યા કરીએ છીએ, ખાખ થઈ જતા નથી, એ વિશેષતા પ્રસ્તુત રસને ઓર બહલાવે છે.

ચોથા અંકમાં—

"રાજા (સ્વગત વિલાપ કરતો): હા દેવી,

"જેની આંખોને તારા મુખ સિવાય બીજે ક્યાંય પણ સુખ નહોતું લાગતું, જેની છાતી એ જ સતત તારું એકમાત્ર શયન હતું, જે એમ કહેતો હતો કે 'હે પ્રિયે, તારા વગર ક્ષણમાં મારે માટે જગત સૂનું થઈ જાય છે,' તે જ આ જૂઠાં વ્રત લેનારો અત્યારે કંઈક કરવા તૈયાર થયો છે." ૨૧

"એમ બોલીને રાજા ખેદપૂર્વક બેસી જાય છે."

આ શ્લોકમાં 'क्वचित्' (ક્યાંય પણ) કહ્યું છે તેનો વ્યંગ્યાર્થ એ છે કે સુરતશ્રમ ઉતારવા માટે મહેલની અગાસીમાં લહેરથી ફરતાં હતાં ત્યારે અનાયાસ નજરે પડતો ચંદ્ર પણ ભાગ્યે જ તારા મુખની બરોબરી કરી શકતો, બહુ બહુ તો, ચંદ્રની શોભા તારા મુખની શોભાના એકાદ અંશની બરોબરી કરી શકતી,—આ વિચાર રાજાના કરુણરસને જ પ્રગટ કરે છે. વળી, 'જેની છાતી તારું શયન હતું' એ વચન પણ તેમનો પ્રેમ એવો ગાઢ હતો કે અધીં પથારીમાં સૂવા જેટલો પણ વિયોગ સહી ન શકે એમ સૂચવી કરુણરસને જ વ્યક્ત કરે છે. 'ક્ષણમાં' એમ કહ્યું છે તે એ બતાવે છે કે તારા વિયોગ પછી હું આટલો કાળ જીવતો રહ્યો એ મારી કઠોરતા કેવી ભારે હશે. આથી બધો પ્રેમ ખોટો હતો એમ તારે માનવું એવું એ કહે છે. છેલ્લું ચરણ 'તે જ આ' વગેરેની સમજૂતી પહેલાં (૧–૫૦; પૃ. ૪૪) અપાઈ ચૂકી છે.

આમ, વાક્યની અવનવી ભંગિથી વ્યક્ત થતો હોઈ કરુણરસ પહેલાં કરતાં જુદો જ આસ્વાદ દર વખતે કરાવે છે.

પાંચમા અંકમાં—

"રાજા (અત્યંત ઉત્કંઠાપૂર્વક નિસાસો નાખીને):

"શું તે સુંદર લલાટ ઉપર ભવાં ચઢાવશે? શું તે આંસુની ધારાથી ગાલ પરની પીળી પત્રલતા ધોઈ નાખશે?

અથવા મારાં ચાટુ વચનોથી રીઝીને લજ્જાથી નીચું માથું કરીને ઊભી રહેશે ? અથવા આ બધા જૂઠા ઉપચારથી શું ? ગમે તેમ કરીને એ પ્રિયાને શાંત કર." ૨૨

વાસવદત્તાના અવસાનના સમાચાર મળતાં તેની સાથે પુનર્મિલન થવાનું બિલકુલ અશક્ય છે એમ માની વત્સરાજ પદ્માવતીને પરણી ચૂક્યો છે, વાસવદત્તા ફરી મળવાની લેશ પણ આશા રહી નથી, તેમ છતાં ક્ષણિક જાગેલા ઔત્સુક્યને કારણે તે ઉન્માદમાં હોય તેમ માની લે છે કે પ્રદ્યોતરાજની પુત્રી (વાસવદત્તા) પોતાને પાછી મળી છે અને તેને રીઝવવાના જુદા જુદા ઉપાયોનો વિચાર કરે છે. આ બધું કરુણરસને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડે છે.

એ જ અંકમાં—

"હે પ્રિયે, તારી પાછળ મરવાને હું તૈયાર નહોતો થયો ? જટા ધારણ કરીને રડતો રડતો હું નિર્જન વનમાં નહોતો ભટક્યો ? તને ફરી પ્રાપ્ત કરવાને લોભે જ હું (જીવવાનું) આ થોડું પાપ કરું છું એથી શું ? મેં એવું શું કર્યું છે કે તું ક્રોધે ભરાઈને મને જવાબ પણ આપતી નથી ?" ૨૩

આમ કહીને રડે છે.'' આમ પૂરા થતા પ્રસંગથી સહેજ ઉન્માદાવસ્થા પ્રગટ થાય છે અને તે કરુણરસને જ ઉદ્દીપિત કરે છે.

છઠ્ઠા અંકમાં—

"રાજા : હા દેવી,

તને ફરી પ્રાપ્ત કરવાના પ્રલોભનથી મંત્રીઓએ મને જીવતો રહેવાની ફરજ પાડી. તેમની વાત માનીને મેં આ પાપી દેહનો ત્યાગ ન કર્યો તેથી કંઈ તારા પ્રત્યે મને સ્નેહ નથી એમ માની ન લેવું. તારી પાછળ આવવાનો તે જ અવસર હતો, પણ મેં ધીરજ રાખી અને હવે આ

ખેદ અનુભવું છું. મારું હૃદય તે દારુણ ક્ષણે જ કેમ ચૂરેચૂરા ન થઈ ગયું ?" ૨૪

અહીં રાજા પ્રિયાની વિરહવેદનાના શોકથી બળતો જોવામાં આવે છે. નિરાશાને લીધે લાંબા સમયથી ભેગો થયેલો એનો શોક કાલિંદી(યમુના)ને જોઈને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે, કારણ, એમાં ડૂબીને એ પોતાના પ્રાણ છોડી શકે એમ છે. પોતાની પ્રિયાની પાછળ જવાની વાત વારે વારે ઉચ્ચારાવાથી આ પ્રકરણના આભૂષણરૂપ થઈ પડે છે.

અહીં બે લીટી આવે છે તેનો સંબંધ સમજાતો નથી. શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિ માને છે કે એ કોઈ કારિકા કે અંતરશ્લોકની સમજૂતી છે. અને એનું પુનર્ગઠન આ રીતે કરે છે:

कथोपकारकं वस्तु सविशेषरसास्पदम् ।
प्रोच्यते कियदुद्भिन्नप्रकरणाभरणोपमम् ॥

અર્થાત્ કથાને ઉપકારક અને સવિશેષ રસયુક્ત વસ્તુ સહેજ વિકસાવ્યું હોય તો પ્રકરણના આભૂષણરૂપ થઈ પડે છે."

શું કહેવાનું છે ? તો કે નાની ઘટના પણ વિશેષરૂપે વિસ્તારથી વર્ણવી હોય તો તે રસનાં દ્વાર ખોલી નાખ્યાં હોય એવી રસમય ઉક્તિને લીધે પ્રકરણની શોભાને અપૂર્વ વક્રતા અર્પે છે. જેમ કે રઘુવંશમાં મૃગયાને પ્રસંગે—

એમાં નદીકાંઠે મૃગયા માટે નીકળેલા રાજા દશરથ ભૂલથી વૃદ્ધ અંધ તપસ્વીના પુત્રને મારી નાખે છે એવો એક વાક્યમાં કહેવાય એવો અર્થ સરસ વાણીના સારસર્વસ્વરૂપ પ્રતિભાકુશળ કવિએ એવી પ્રકરણશોભાથી વિસ્તારીને વર્ણવ્યો છે કે તે ચિત્તમાં ચમત્કારનું કારણ થઈ પડે છે.

જેમ કે, અહીં એમ કહી શકાય એમ નથી કે રાજા અનેક રાતદિવસ થયાં મૃગયાની વિવિધ પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ થઈ ગયેલો હતો એટલે બીજી બધી બાબતો વિશે તે બિલકુલ બેધ્યાન હતો, માત્ર ટેવને લીધે મૃગયાની જ કેટલીક મધુર સ્મૃતિ એના મનમાં

જાગતી હતી, એટલે પોતાનું કૌશલ બતાવવા માટે એ ગમે તે પ્રાણીને મારી નાખી શકે. કારણ એણે મારી નાખેલું પ્રાણી જ્યારે માનવ હોય ત્યારે આ દલીલ ચાલી ન શકે. અને તેમાંયે મારનાર જ્યારે દશરથ જેવી વ્યક્તિ હોય જે સૂર્યવંશનો મુગટમણિ હોય, સર્વવિદ્યાનો ભંડાર હોય, કીર્તિને જ ધન માનતો હોય, આવું ધન્ય નામ ધરાવતો હોય, દેવોના રાજા ઇન્દ્રના અર્ધા ઇન્દ્રાસનનો અધિકારી હોય, તે આવું ન કરવા જેવું કામ કરે એ પહેલી નજરે તો મહર્ષિએ કહ્યું છે તેમ બચાવ ન થઈ શકે એવું જ લાગે. આ બધું એ ગ્રંથમાં ખૂબ સુંદર રીતે પ્રગટ કરેલું છે. અહીં માત્ર થોડા જ શ્લોકો ઉતાર્યા છે—

"પવનથી તૂટી પડેલી રાળના ખીલેલા વૃક્ષની ડાંખળીઓ જેવા (પીળા) વાઘો ગુફામાંથી છલંગ મારીને સામે આવતાં જ એ નિર્ભીક બાણાવલી વિશેષ અભ્યાસથી ઝડપી બનેલા હાથે ક્ષણમાં તેમનાં મોંને બાણોથી ભરી દઈ ભાથાં બનાવી દેતો." ૨૫

"ઘોડાની પાસેથી ઊડી જતા સુંદર પીછાંવાળા મોરને પણ, પ્રિયાના રતિકેલિ દરમ્યાન છૂટી ગયેલા રંગબેરંગી ફૂલોની વેણીવાળા અંબોડાનું એકાએક સ્મરણ થતાં, તે બાણનું નિશાન ન બનાવતો." ૨૬

"ઇન્દ્રના જેવો પ્રભાવી એ રાજા, કોઈ હરણ સામે બાણ તાકે અને જો હરિણી દેહ આડો ધરીને ઊભી રહે તો કામી હોવાને કારણે દયાથી કોમળ મનવાળો એ બાણાવલી કાન સુધી ખેંચેલું બાણ પાછું વાળી લેતો."

(રઘુવંશ, ૯-૬૩, ૬૭, ૫૭) ૨૭

આ બધાં નાનાવિધ વાચ્યવાચકના ઔચિત્યને લીધે સુંદર લાગતાં વાક્યોને લીધે રાજા મૃગયાના વિવિધ વ્યાપારોમાં રમમાણ હતો એની બરાબર પ્રતીતિ થાય છે. જેમ કે—

"કોઈ વાર વનનો શોખીન એ રાજા, પરિજનો અને સામાન વગર જ, એકલો, અંધારામાં ચમકતી વનસ્પતિની દીવી કરી સુંદર ફૂલો અને કોમળ પત્રોની પથારીમાં જ રાત વિતાવતો." (રઘુ. ૯-૭૦) ૨૮

આ શ્લોકમાં રાજાને માટે વાપરેલા 'वनरति' (વનનો શોખીન) વિશેષણમાં વિશેષણવક્રતા જોવા મળે છે. તે વનમાં રહેતો એમ કહેવાથી એવું સૂચવાય છે કે વિલાસભવનમાં, આરામદાયક પલંગમાં, પ્રિયતમા સાથે પાનગોષ્ઠી વગેરે ઉપભોગો કરતાં પણ તેણે વનમાં રહેવાનું વધુ પસંદ કર્યું એને લીધે એના પ્રસ્તુત શિકારના શોખ ઉપર જ ભાર મુકાય છે. 'त्रियामा' (રાત્રિ) શબ્દમાંની વચનવક્રતાને કારણે લાંબા સમય સુધી અંધકાર રહ્યો હતો એ વાત પ્રગટ થાય છે. અને રૂઢિવક્રતાને લીધે એવો વ્યંગ્યાર્થ સમજાય છે કે ગાઢ અંધકારને લીધે બીજી મનગમતી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે એમ જ નહોતું, અને તેથી તેની પ્રતિકૂળતા પ્રતિપાદિત થાય છે. આથી જ 'अतिवाहयांबभूव' (વિતાવી) એ રૂપની ક્રિયાવક્રતાના સૌંદર્યથી એમ સૂચવાય છે કે તેણે પથારીમાં સૂઈને શરીરની દારુણ વેદનાથી મુક્તિ મેળવી, અને ભારે પરિશ્રમ પછી ઊંઘ સારી આવે છે એ જોઈને તે આનંદ પામ્યો. વળી જેમ કે—

"આમ સચિવોને માથે બધો ભાર નાખીને પોતાનાં બીજાં કર્તવ્યો ભૂલી ગયેલા રાજાને સતત સેવનને લીધે જેના પ્રત્યેનો રાગ ખૂબ વધી ગયો છે એવી મૃગયા, ચતુર કામિનીની પેઠે હરી ગઈ." (રઘુ૦ ૯-૬૯) ૨૯

આ શ્લોકમાં 'जहार' (હરી ગઈ)ની ક્રિયાવક્રતાના સૌંદર્યથી એવું સૂચવાય છે કે મૃગયાનું આકર્ષણ એટલું બધું હતું કે બીજી પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે તેને અણગમો થઈ ગયો હતો. એ પછી

"પછી સેવકોની જાણ બહાર તે રાજા મૃગનો પીછો કરતો કરતો થાકથી જેને મુખે ફીણ વળ્યાં છે એવા ઘોડા

સાથે તપસ્વીઓથી ભરેલા તમસાતીરે પહોંચી ગયો.”
(રઘુ. ૯-૭૨) ૩૦

આ શ્લોકમાં ‘तपस्वीगाढाम्’ (તપસ્વીઓથી ભરેલા) એ વિશેષણની વક્રતાને લીધે એવું સૂચવાય છે કે અનેક ધર્માચરણપરાયણ તપસ્વીઓવાળી તમસાને જોઈને પણ કેવળ શબ્દ સાંભળીને તેણે વગર વિચારે કેવી રીતે બાણ છોડ્યું એ સમજી શકાય એમ નથી.

“વિદ્વાનો પણ રાગથી આંધળા થઈ ગયા હોય છે ત્યારે ખોટે માર્ગે પગ મૂકે છે” (રઘુ. ૯-૭૪) એ ન્યાયે આવા મોટા માણસો પણ જ્યારે અદમ્ય રાગના પ્રબળ અંધકારથી વિવેકદૃષ્ટિ આંધળી થઈ ગઈ હોય છે ત્યારે ખોટે માર્ગે ચડી જાય છે, એવું પણ એમાંથી ફલિત થાય છે. વળી એનાથી કથાના આગળના વિકાસને પણ મદદ મળે છે. જેમ કે પાછળથી તાપસ રાજાને શાપ આપે છે—

“ત્યારે વૃદ્ધ પિતા કહે છે કે ઘડપણમાં તું પણ
મારી પેઠે પુત્રશોકથી મરીશ.” (રઘુ. ૯-૭૯) ૩૧

ઘરડા તાપસે આવો શાપ આપતાં કૌસલ્યાપતિ દશરથ જવાબ આપે છે—

“આ શાપ પણ તમે આપેલું સાચે જ વરદાન છે.
કારણ, મેં હજી પુત્રના મુખકમળની શોભા જોઈ નથી.
અગ્નિ ખેતરની ધરતીને બાળી નાખતો છતો તેને વધારે
ફળદ્રુપ બનાવે છે.” (રઘુ ૯-૮૦) ૩૨

અહીં ‘शाप’ શબ્દનું સૂચન એ છે કે રાજા એને પોતાના ભારે અપરાધની સજા તરીકે સ્વીકારી લે છે. પણ ‘सानुग्रह’ (વરદાન) શબ્દ એવું સૂચવે છે કે આ ‘અનુગ્રહ’ આ પરિસ્થિતિમાં અત્યંત અતર્કસંગત કે અનપેક્ષિત છે. ‘भगवता’ (આપે) શબ્દ એમ સૂચવે છે કે ગમે તેવો અનર્થ જોવા છતાં તેઓ સ્વભાવથી જ દયાળુ છે. આને બીજી રીતે પણ ઘટાવી શકાય. ‘शाप’ અને ‘भगवान्’ એ

બે શબ્દો પાસે પાસે મૂકયા છે એનું સૂચન એ છે કે જોકે શાપ દેવો અને વરદાન આપવું એ બે ક્રિયાઓ જળ અને અગ્નિની પેઠે પરસ્પરવિરોધી છે, તેમ છતાં આ માણસ અત્યંત ભલો હોઈ એનામાં એ બંને એકી સાથે સંભવે છે. અત્યાર સુધી મેં પુત્રનું મુખકમળ નિહાળવાનું સુખ અનુભવ્યું નથી તે આ શાપને પરિણામે હવે હું જરૂર લાંબા સમયથી જેની આકાંક્ષા સેવતો હતો તે જીવનના આધારરૂપ પુત્રના જન્મથી એ સુખ પામીશ. પણ હવે વધુ લંબાણ નહિ કરીએ.

(૫) આ જ પ્રકરણવક્રતાનો બીજો એક પ્રકાર બતાવે છે–

૯

સર્ગબંધ મહાકાવ્યો વગેરેમાં સૌંદર્ય સાધવા માટે મુખ્ય વસ્તુના અંગરૂપે વૈચિત્ર્ય લાવનાર જે વસ્તુઓ વર્ણવવામાં આવે તે પણ વક્રતા જ ગણાય છે.

એને સમજાવતાં કહે છે કે વક્રતા જ ગણાય છે. કેવી? તો કે કથામાં વૈચિત્ર્ય લાવનાર એટલે કે પ્રસ્તુત કથાની સુંદર શૈલીને યોગ્ય. શું વર્ણવાય છે? તો કે જે જે અંગો મહાકાવ્ય વગેરેના સૌંદર્ય માટે વર્ણવાય છે તે, અર્થાત્ જલક્રીડા વગેરે જે પ્રકરણો મહાકાવ્ય વગેરેની શોભાને માટે વર્ણવાય છે તે.

એનો અર્થ એ છે કે મહાકાવ્ય વગેરે સર્ગબંધ રચનાઓમાં જલક્રીડા, પુષ્પ ચૂંટવાં વગેરે બાબતો પ્રસ્તુત કથારચનાને અનુરૂપ થાય એ રીતે વર્ણવાય તો તે સૌંદર્યસંપત્તિના ભંડારરૂપ થઈ પડે છે.

જેમ કે રઘુવંશમાં—

"એ પછી તેને જેમાં મદીલા રાજહંસો તરંગોમાં તરતા હોય અને તટ પરની લતાઓનાં પુષ્પો વહેતાં હોય એવાં સરયૂનાં ગ્રીષ્મમાં સુખ આપનાર પાણીમાં, નારીઓ સાથે વિહાર કરવાની ઇચ્છા થઈ." (રઘુ. ૧૬–૫૪) ૩૩

વગેરે. રાજા જલક્રીડાના આનંદમાં અને આસવ પીધેલી સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસમાં એવો મગ્ન છે કે એનું ઘરેણું ખોવાઈ ગયું તેની ખબર એને જલક્રીડાને અંતે જ પડી. એ ઘટના પછીના નાગરાજની બહેન કુમુદ્વતીના કંદુકક્રીડાના પ્રસંગ સાથે અનુસંધાન સાધવામાં ઉપકારક થઈ પડે છે. (કારણ, પાણીમાં પડતા એ ગોળ આભૂષણને રમતમાં ઉછાળેલો દડો માનીને તેણે પકડી લીધું હતું.) એથી એ સહૃદયોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે.

જરા વિગતે જોઈએ તો, રાજા પાસે ઊભેલી સ્ત્રીઓ ઉપર હાથ વડે પાણીની છાલક મારવી વગેરે જલક્રીડામાં મશગૂલ હતો. એવામાં, તેને ખબર ન પડે એ રીતે, તેનું કડું હાથ પરથી સરી પડ્યું, અને નાગરાજની કન્યા કુમુદ્વતીએ પાણીમાં પડતું એ કડું કુતૂહલથી પકડી લીધું. રાજાને મન એ ઘણું મૂલ્યવાન હતું એટલે તેણે એની પૂરી તપાસ કરાવી પણ કંઈ વળ્યું નહિ. એની શોધ કરતા માછીઓ ખબર લાવ્યા કે પાણીમાં રહેતા પાતાળના રાજા કુમુદે એ લીધું હોવું જોઈએ. એટલે રાવણનો વધ કરનારના પુત્ર કુશે કુમુદને મારવા માટે ધનુષ ઉપર ગરુડાસ્ત્ર ચડાવ્યું. કુમુદે ગભરાઈને પોતાને બચાવવા માટે કુશ પાસે આવીને પેલા કડા સાથે પોતાની બહેન કુમુદ્વતી પણ સીતાપુત્ર કુશને સોંપી દીધી.

આ પ્રસંગને લગતા કેટલાક સુંદર શ્લોકો અહીં ઉતારીએ છીએ—

> "હું જાણું છું કે આપ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે મનુષ્યરૂપે અવતરેલા વિષ્ણુના તેમના જેવા જ પુત્ર છો. તો પછી એવો હું આપ આરાધનીયની પ્રીતિ ઘટે એવું આચરણ કેવી રીતે કરી શકું ?" ૩૪
>
> આ બાળાએ હાથ વડે દડો ઉછાળ્યો હતો ત્યાં એણે આકાશમાંથી પડતા તારા જેવા આપના કડાને ઉપરથી પડતું જોઈ કુતૂહલથી પકડી લીધું હતું." ૩૫

"તે આ કડું પૃથ્વીની રક્ષા કરતી ભોગળ સમા, આપના ઘૂંટણ સુધી પહોંચતા, માંસલ અને પણછના આંટણવાળા બાહુએ ફરી પહેરી લો." ૩૬

"ને આ મારી જુવાન બહેન કુમુદ્વતીને સ્વીકારવાની ના ન પાડશો. પોતે કરેલા અપરાધને એ લાંબા સમય સુધી આપના ચરણની સેવા કરીને ધોવા ઇચ્છે છે." (રઘુ૦ ૧૬-૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫) ૩૭

ભુજંગરાજનાં આ વચનોમાંના પહેલા શ્લોકમાં 'વિષ્ણુ' શબ્દમાં રૂઢિવક્રતા છે. વક્રતાની વિશેષતાને કારણે એનો વ્યંગ્યાર્થ એ છે કે આખી પૃથ્વીનો ભાર ઉપાડનાર અને પલંગ બનીને વિષ્ણુને ધારણ કરનાર તથા તેમની આજ્ઞા ઉઠાવવાને સજ્જ રહેનાર અનંત નામના નાગ જેવો હું પણ બીજો નાગ જ છું. 'એવો હું' એમાં સંવૃતિવક્રતા છે. એનો વ્યંગ્યાર્થ એ છે કે આપના રાજ્યમાં સતત રહેતો આવ્યો છું તે જ હું છું. कथम् (કેવી રીતે)માં પદવક્રતા છે. એની વ્યંજના એ છે કે મારી આપના પ્રત્યે ભક્તિ છે. એટલે આપના પ્રત્યેની તાબેદારીથી નિયંત્રિત હોઈ હું કશું દુરાચરણ કરું એવી આશંકાને સ્થાન જ નથી.

બીજા શ્લોકમાં 'આકાશમાંથી પડતા ઉત્પાત મચાવનાર તારા જેવું' એ ઉપમાથી એવું સૂચવાય છે કે એ કડાની આસપાસનું બધી દિશાઓને ઉજાળતું ઉજ્જ્વળ તેજોવલય એવું તો અદ્ભુત હતું કે મારા જેવા પ્રૌઢના મનમાં પણ શંકા અને ભય જાગ્યાં હતાં.

ત્રીજા શ્લોકમાં દર્શક સર્વનામ 'તે આ'ની વ્યંજના એ છે કે આપના પિતાની છાતી પરના કૌસ્તુભમણિની પેઠે આ દિવ્ય કંકણ પણ આપનું અવિચ્છેદ્ય અંગ છે. 'પૃથ્વીની રક્ષા કરતી ભોગળ' એ રૂપકની વ્યંજના એ છે કે રાજાએ સમગ્ર પૃથ્વીનાં દુઃખનું નિવારણ કર્યું છે એટલે એના બાહુ આ આભૂષણને યોગ્ય છે.

'ચરણની સેવા'ની વ્યંજના એ છે કે આપના ચરણની સેવા કરીને પવિત્ર થયેલા હાથથી આપની સાથે હાથેવાળો મેળવવાની એની અભિલાષા છે. 'જુવાન'ની વ્યંજના એ છે કે યૌવનમાં આવતાં તરત જ એ આપના પ્રેમમાં પડી હતી. આ બધાને કારણે આપ સ્વીકાર કરવાની ના ન પાડશો. અર્થાત્ આપે સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ, બીજો ઉપાય નથી, એવો અર્થ છે.

"કાકુત્સ્થથી કુમુદ્વતીને અતિથિ નામે પુત્ર થયો."
(રઘુ૦ ૧૭-૧) ૩૮

એ જ રીતે એ જ ૧૬મા સર્ગમાં પહેલાં આવતું ગ્રીષ્મનું નીચેનું વર્ણન પણ યોગ્ય રીતે ગૂંથાયું છે, કેમ કે એને લીધે જલક્રીડાની ભૂમિકા તૈયાર થાય છે—

"ત્યાં તો કુશની પ્રિયાને મણિ-ગૂંથી ઓઢણી, શ્વેત સ્તને પહોંચતો મોતીનો હાર અને નિઃશ્વાસથી ઊડે એવું મલીર પહેરવાનું સૂચવતો હોય એમ ગ્રીષ્મ કાળ આવી પહોંચ્યો." (રઘુ૦ ૧૬-૪૩) ૩૯

વગેરે વર્ણનો કથામાં વૈચિત્ર્ય કહેતાં સૌંદર્ય લાવ્યા સિવાય બીજું કશું કરતાં નથી. આખા પ્રબંધમાં આ પ્રકરણ તો પ્રસંગોપાત્ત ઘટના છે. તેમ છતાં કથાના જુદા જુદા છૂટા રહેલા તંતુઓને ભેગા કરવાનું કામ એ કરે છે. એ વક્રતાના નમૂના પણ પોતે શોધીને સમજી લેવા.

"જલક્રીડા વગેરેનાં વર્ણન પણ માત્ર સંદર્ભને લીધે જ સુંદર લાગતાં હોવા ઉપરાંત પ્રબંધની કથાના પ્રાણરૂપ હોય ત્યારે ભાવકોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે." ૪૦

આ અંતરશ્લોક છે.

(૬) વળી, આ જ પ્રકરણવક્રતાનો બીજો એક પ્રકાર બતાવે છે—

૧૦

જ્યારે અંગ વગેરેની કોઈ અલૌકિક વક્રતા એવી હોય કે જે તેની પહેલાંના કે પછીના કોઈ અંગથી સધાતી ન હોય, ત્યારે તે પ્રધાન રસની કસોટીરૂપ બની જાય છે, અને તે પ્રકરણવક્રતાનો જ એક પ્રકાર ગણાય છે.

અંગ વગેરેની એટલે કે નાટકના અંકની અને મહાકાવ્યના સર્ગની કોઈ અલૌકિક વક્રતા હોય છે. જેમાં અંગીરસના એટલે કે પ્રધાન રસના નિષ્યંદ કહેતાં પ્રવાહની, સોનાની કસોટી જેવી, પરીક્ષા કરવાની કોઈ અજોડ કસોટી જોવામાં આવે છે. એની વિશેષતા શી હોય છે? તો કે એની પહેલાંના કે પછીના કોઈ અંક કે સર્ગ દ્વારા એ સાધી શકાતી નથી હોતી.

એનો સાર એ કે નાટકના બધા અંકો અથવા મહાકાવ્યના બધા સર્ગો સરખા સુંદર નથી હોતા. કોઈ એકાદ જ એવો હોય છે, જે પ્રધાન રસના સારસર્વસ્વની ક્રીડાભૂમિરૂપ બની રહે. અને તેની વક્રતાની શોભા જ સહૃદયને પ્રભાવિત કરે છે. એના સૌંદર્યનું, એની પહેલાંનાં કે પછીનાં બીજાં પ્રકરણો લેશ પણ અનુકરણ કરી શકતાં નથી હોતાં.

જેમ કે 'વિક્રમોર્વશીય'માંનો ઉન્મત્તાંક નામે જાણીતો ચોથો અંક—

ત્યાં પ્રસ્તુત રસના અસાધારણ વિભાવાનુભાવ વગેરેના માધુર્યને લીધે પ્રધાન એવા વિપ્રલંભ શૃંગારની સહૃદયોને રસ-તરબોળ કરી દે એવી અસર જોવા પામીએ છીએ, જેની શોભાની એક કણીનું પણ અનુકરણ તેની પહેલાંના કે પછીના કોઈ પ્રકરણથી થઈ શકે એમ નથી જેમ કે એની શરૂઆત જ આ રીતે થાય છે—

> "રાજા (ગભરાટમાં) — અરે દુષ્ટ, ઊભો રહે, ઊભો રહે. મારી પ્રિયતમાને લઈને તું ક્યાં ચાલ્યો જાય છે? (જોઈને) શું પર્વતશિખર ઉપરથી આકાશમાં કૂદીને

મારા પર બાણ વરસાવે છે? (ધારીને જોઈને) અરે, હું કેવો છેતરાયો!—

"આ તો નવાં ચડી આવેલાં વાદળ છે, અભિમાની શસ્ત્રસજ્જ રાક્ષસ નથી. આ તો લાંબે સુધી ખેંચાયેલું મેઘધનુષ છે, (રાક્ષસનું) ધનુષ નથી. આ પણ ધોધમાર વરસાદની ધારા છે, બાણોની વર્ષા નથી. સોનાની રેખા જેવી તેજસ્વી આ તો વીજળી છે, મારી પ્રિયા ઉર્વશી નથી." (વિક્રમોર્વશી૦ ૪-૧) ૪૧

આમાં પ્રેમમાં પડેલા રાજાની ઉન્માદાવસ્થા પ્રગટ થાય છે. તેને એમ થાય છે કે ધનુષટંકાર કરતા અભિમાની રાક્ષસનો સામનો તો થઈ શકે, પણ આ નવા ચડી આવેલા મેઘનો ન થઈ શકે. બાણોની વર્ષા કરતાં પણ આ મેઘની વર્ષા હૃદયને વધુ વીંધે છે. આકાશમાં પ્રગટીને જોતાંવેંત અલોપ થઈ જતી વીજળીનું પણ એક ક્ષણભર દર્શન થઈ શકે છે, પણ મારી પ્રિયાની તો એટલીયે સ્થિરતા સંભવતી નથી. તો હવે શું કરવું? એવો અર્થ આ વાક્યાર્થમાંથી સમજાય છે. આ પહેલાં અમે (૩-૨૫; પૃ. ૧૯૧) (૩-૨૬; પૃ. ૧૯૧) અને (૩-૪૧; પૃ. ૨૦૩) જે ત્રણ શ્લોકો ટાંકી ગયા છીએ તે અહીં જોવા.

અથવા જેમ કે 'કિરાતાર્જુનીય'માં બાહુયુદ્ધ પ્રકરણ—

ત્યાં પણ અર્જુન પાસે કવચ વગેરે શરીરની રક્ષા કરવાનાં કોઈ સાધન નથી, છતાં પોતાના સહજ બાહુબળનો ગર્વ બતાવવાની જે તક મળી છે તેથી ખુશ થઈને તે પોતાથી ચડિયાતા યોદ્ધા સામે યુદ્ધે ચડે છે, એમાં કેવળ સાહસ જ જેની સહાયમાં છે એવા પાંડુપુત્ર અર્જુનના અમર્યાદ વીરરસનો જ પ્રકર્ષ પ્રગટ થાય છે. (બીજું બધું જવા દઈએ, પણ સહૃદયોની સમજ એવી છે કે) પરમેશ્વર મહાદેવને પણ કેવળ એક માણસ પોતાના માત્ર બાહુબળથી જ ઉછાળીને આકાશમાં અધ્ધર લટકતા રાખે એવો

કવિએ કલ્પી કાઢેલો પ્રસંગ ચમત્કારનું બીજું કારણ છે, એ સ્પષ્ટ છે. એ રીતે બીજાં પણ ઉદાહરણો શોધી લેવાં.

(૭) વળી એ પ્રકરણવક્રતાનો જ બીજો એક પ્રકાર બતાવે છે—

૧૧

જેમાં પ્રધાન વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે બીજી વસ્તુની વિચિત્રતા કહેતાં ચમત્કારક વિશેષતા ઉલ્લેખ-પૂર્વક પ્રગટ થતી હોય તે પણ આ પ્રકરણવક્રતાનો જ બીજો પ્રકાર ગણાય.

પ્રકરણવક્રતાનો બીજો પણ એક પ્રકાર હોય છે, જેમાં બીજી વસ્તુની વિચિત્રતા એટલે કે નવો જ ચમત્કાર પ્રગટ થાય છે. કેવી રીતે? તો કે ઉલ્લેખપૂર્વક, એટલે કે અભિવ્યક્તિની અવનવી ભંગિથી. શા માટે? તો કે પ્રધાન વસ્તુની સિદ્ધિ માટે. એટલે કે એનાથી પ્રધાન પ્રકરણને કોઈ અપૂર્વ વક્રતા પ્રાપ્ત થાય છે માટે.

જેમ કે— 'મુદ્રારાક્ષસ'ના છઠ્ઠા અંકમાં.

"પછી હાથમાં દોરડાવાળો પુરુષ પ્રવેશ કરે છે"-થી શરૂ થતું પ્રકરણ, ત્યાં એ પુરુષ રાજરમતનું અજોડ કૌશલ ધરાવતા કૌટિલ્યનો મોકલેલો છે અને પોતે પણ ભારે ચતુર છે. મુદ્રાભંગને લીધે સ્વામીની ખફગી ઊતરતાં હારી ગયેલો રાક્ષસ જીર્ણ ઉદ્યાનમાં હાથમાં તલવાર લઈને આવી પહોંચે છે. તેને જોવા છતાં ન જોયો હોય એમ પેલો પુરુષ પોતાને ગળે ફાંસો નાખી આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ જોઈને કુતૂહલ અને દયા ઊપજતાં રાક્ષસ તેને પૂછે છે કે "ભલા માણસ, આ બધું શું છે?" ત્યારે તે જવાબ આપે છે, "આહ, મારા મહાદુ:ખનો એક જ ઉપાય આત્મહત્યા કરવાનો છે, તેમાં અંતરાય શા માટે નાખે છે?" પછી રાક્ષસના આગ્રહથી તે પોતાની વાત કહે છે.

"મારો પ્રિય મિત્ર વિષ્ણુદાસ, પોતાના પ્રિય મિત્ર, વીર પુરુષોના મુકુટમણિ, ઝવેરીઓના શ્રેષ્ઠી ચંદનદાસને અત્યારે વધસ્થાને લઈ જવામાં આવે છે, એટલે મિત્રનું દુઃખ સહન ન થતાં પોતે અગ્નિમાં પડવા તૈયાર થયો છે, એટલે હું પણ તેની પેઠે શોક સહન ન થવાથી તેના પહેલાં જ મરી જવા ઇચ્છું છું."

વધારે ઉતારવાની જરૂર નથી. આ સાંભળીને પોતાને જટિલ અને ગૂંચવણભરી રાજખટપટમાં વિચક્ષણ માનનાર રાક્ષસ પણ એવો તો સંભ્રમમાં પડી સંતાપ અનુભવે છે કે પોતાનો દેહ અર્પીને પણ ચંદનદાસને છોડાવવા તૈયાર થઈ જાય છે.

આ સંદર્ભમાંનો એક શ્લોક ઉતારીએ છીએ—

"છ ગુણ(દોરી)થી મજબૂત તથા ચાર ઉપાયોની ગૂંથણીથી બનેલા પાશરૂપ મુખવાળી અને શત્રુને બાંધવાને સમર્થ એવા દોરડા જેવી આર્ય ચાણક્યની નીતિ વિજય પામે છે." ૪૨

આ શ્લોકમાં વિશેષણવક્રતાને લીધે રૂપક દ્વારા એ પુરુષનો એવો આશય પ્રગટ થાય છે કે—

એના એ ગુણો, એના એ ઉપાયો અને એની એ રાજનીતિ હોવા છતાં જ્યારે કોઈક વિચક્ષણ મુત્સદ્દી ભારે કૌશલપૂર્વક દુશ્મનોને ફસાવવા માટે યોજનારૂપી જાળ ફેલાવે છે ત્યારે તેમને ખબરે નથી પડતી અને તેઓ ગમે તેવા જ્ઞાની હોય તોયે ભ્રમમાં પડે છે. અને તેથી જ કહ્યું છે કે એ નીતિ વિજય પામે છે. વળી—

"રાક્ષસ — ભલા માણસ, તારા મિત્રના અગ્નિપ્રવેશનું કારણ શું છે? તેને દવાથી ન મટે એવા મહાવ્યાધિ લાગુ પડયા છે?

પુરુષ — નહિ, નહિ, આર્ય.

રાક્ષસ — તો શું અગ્નિ અને વિષ જેવા ભયંકર રાજાના ક્રોધનો તે ભોગ થઈ પડયો છે?

પુરુષ — તોબા, તોબા, ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં ક્રૂર વ્યવહાર થાય જ કયાંથી?

રાક્ષસ — તો શું તે કોઈ અપ્રાપ્ય સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડયો છે?

પુરુષ (કાને હાથ દઈ) — તોબા, તોબા, એ એવો અવિનય કરે એવો નથી.

રાક્ષસ — તો પછી તારી પેઠે એને પણ મિત્રનો નાશ એ જ વિષરૂપ થઈ પડયો છે?

પુરુષ — આર્ય, બીજું શું?" (મુદ્રારાક્ષસ, ૪-૧૫) ૪૩

આમાં મહાવ્યાધિ બહુવચનમાં વાપર્યું છે તે વચનવક્રતાનો દાખલો છે. 'અગ્નિ અને વિષ જેવા' એમાં વિશેષણવક્રતા છે. આ બધાને લીધે અહીં જે પ્રધાન વક્તવ્ય છે કે ચંદનદાસે રાજાનું આવું અહિત કર્યું છે અને તેને વધસ્થાને ખડો કરવામાં આવ્યો છે તેમ છતાં તે રાજાના દબાણને અવગણીને રાક્ષસની પત્ની પાછી સોંપવા તૈયાર થતો નથી. અને પરિણામે તેનો વધ થઈ રહ્યો છે, એનું જ સમર્થન થાય છે. 'એને' એવું સર્વનામ વાપર્યું છે એનાથી ચંદનદાસનું સ્વાભાવિક સૌહાર્દ પ્રગટ થાય છે, અને એને નિભાવવા માટે જ એણે મરવું પડે છે. 'તમારી પેઠે' એ પ્રયોગથી એમ સૂચવાય છે કે એ પણ ઝટઝટ બધાં સાધનો ભેગાં કરી આત્મહત્યા કરવા ઇચ્છે છે. આ બધી યુક્તિઓને લીધે અહીં કહેવા ધારેલો અર્થ સારી રીતે પ્રગટ થાય છે અને શોભી ઊઠે છે, તેમ જ નવીનતા ધારણ કરે છે. આ જ રીતે એ નાટકમાંથી બીજાં પણ દૃષ્ટાંતો શોધીને સમજી લેવાં.

પ્રધાન ફલસિદ્ધિ પણ અહીં રાક્ષસની આ ઉક્તિમાં સૂચવવામાં આવી છે કે—

"મારા મિત્રને મરવા દેવો યોગ્ય નથી; એને છોડાવવા માટે બદલામાં હું મારો દેહ અર્પી દઈશ." (મુદ્રા૦ ૬-૨૧ઘ) અને એ

પછીના દૃશ્યમાં તે વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે, જેમાં રાક્ષસ કહે છે: "મૃત્યુનું સૂચન કરતી વધ્યમાળા (એને બદલે) મારા ગળામાં પહેરાવી દો." (મુદ્રા૦ ૭-૪ઘ)

(૮) એ જ પ્રકરણવક્રતાનો બીજો એક પ્રકાર બતાવે છે–

૧૨

સામાજિકોને આનંદ આપવામાં કુશળ એવા નટો પોતે તેમની ભૂમિકા ધારણ કરીને બીજા નટોને ભજવણી કરવા દે છે, ત્યારે કોઈ વાર આ રીતે પ્રકરણની અંદર દાખલ કરેલું બીજું પ્રકરણ આખા પ્રબંધના સારસર્વસ્વરૂપ વક્રતાને પોષે છે.

એક પ્રકરણની અંદર બીજું પ્રકરણ આવે છે ત્યારે તેને લીધે આખા નાટકના સારસર્વસ્વરૂપ ચારુતા પુષ્ટ થાય છે. 'કોઈ વાર' કહ્યું છે તેનો અર્થ એ છે કે કવિકૌશલથી રચાયેલા કોઈ વિરલ નાટકમાં જ, બધાં નાટકમાં નહિ. એક અંકમાં બીજા અંકને ગર્ભિત કરીને રજૂ કરવામાં આવે એને ગર્ભાંક કહે છે. એ કેવો ? તો કે બીજા નટોએ ભજવેલો. કેવા નટોએ ? તો કે સહૃદયોને સંતોષ આપવામાં કુશળ નટોએ. કેવી રીતે ? તો કે તેમની કહેતાં સામાજિકોની ભૂમિકા ધારણ કરીને એટલે કે પ્રેક્ષક બનીને.

એનું તાત્પર્ય એ છે કે – કોઈક જ નાટકમાં અમર્યાદ કૌશલ ધરાવતા નટો પોતપોતાની ભૂમિકાનો વેશ ધારણ કરીને પ્રેક્ષકો બની રંગભૂમિને શોભાવે છે અને એક અંકમાં દાખલ કરેલા બીજા અંકને રંગભૂમિ ઉપરની બીજી રંગભૂમિ ઉપર બીજા નટો વડે ભજવાતું જુએ છે. એ ગર્ભાંકની હિલોળા લેતી વક્રતાને લીધે એમ લાગે છે કે જાણે એ ગર્ભાંકમાં મૂળ નાટકનું જ સારસર્વસ્વ મૂર્ત થઈ રહ્યું છે. અને સામાજિક બનેલા એ નટો નાનાવિધ ભાવભંગિઓ કરી ખરા સામાજિકોને પણ ચિત્તચમત્કારના વૈચિત્ર્યનો અનુભવ કરાવે છે.

જેમ કે 'બાલરામાયણ'ના ચોથા અંકમાં રાવણની ભૂમિકા

ભજવતો નટ પ્રહસ્તની ભૂમિકા ભજવતા નટ સાથે રંગભૂમિ ઉપર આવે છે અને ગર્ભાંકની નાંદી શરૂ થાય છે—

"કર્પૂર શો બળ્યો તોયે
શક્તિમાન જે જને જને,
શૃંગારબીજ એવા એ
નમું કુસુમચાપને."
(બાલ૦ ૩–૨) ૪૪

પછી તે (રાવણ બનેલો નટ), બીજા નટો વડે અત્યંત સુંદર વિવિધ ભાવભંગિઓ દ્વારા ભજવાતો (સીતાસ્વયંવરનો) ગર્ભાંક પ્રેક્ષક બનીને જુએ છે. તેને જોઈને જાગતા વિવિધ ભાવોનો સીતાની સખીઓ ખૂબ સારી રીતે અભિનય કરે છે. અને આ બધાને લીધે સહૃદયોના આનંદમાં અનપેક્ષિત વધારો થાય છે. એ બધાં સુંદર વચનો પોતે જ શોધીને સમજી લેવાં.

નાટકમાં ગૂંથેલા નાટકની વક્રતા વિશે એ નાટકમાં જ કહ્યું છે કે—

"કાનથી પીવા જેવું અને અનેક અપલક આંખોથી જોવા જેવું 'સીતાસ્વયંવર' નામનું આ નાટક આપના આનંદ માટે જ યોજાયું છે." (બાલ૦ ૩–૧૨) ૪૫

અથવા જેમ કે 'ઉત્તરરામચરિત'ના સાતમા અંકમાં રામચંદ્રની ભૂમિકા ભજવનાર અને લક્ષ્મણની ભૂમિકા ભજવનાર નટો રંગભૂમિ ઉપર ભજવાતું બીજું નાટક જુએ છે—

"(નેપથ્યમાં) આર્યપુત્ર, હા કુમાર લક્ષ્મણ! એકલી, નોધારી અને જેની પ્રસવવેદના આવી પહોંચી છે એવી, અરણ્યમાં હતાશ બનેલીને – મને ખાવા હિંસ્ર પશુઓ ટાંપી રહ્યાં છે. હા! તો હવે હું મંદભાગિની મારી જાતને ભાગીરથીમાં ફેંકી દઉં." ૪૬

આ અભિનય બીજા નટો કરે છે.

(૯) આ જ પ્રકરણવક્રતાનો બીજો એક પ્રકાર બતાવે છે—

૧૪

મુખાદિ સંધિઓની વ્યવસ્થાને લીધે આનંદ આપનાર, સંવિધાનને લીધે સુંદર અને આગળનાં અને પાછળનાં અંગો સાથે સુસંગત એવી ગોઠવણી હોય અને

૧૫

અનુચિત હોય તોયે કેવળ નિયમ પાળવા ખાતર અંગોની યોજના કરવાનો દુરાગ્રહ ન રાખ્યો હોય તો એ પ્રકરણ નવું વક્રતાયુક્ત લાવણ્ય પ્રગટ કરે છે.

અંગોની વિશિષ્ટ ગોઠવણી વક્રતાયુક્ત નવા જ લાવણ્યને પ્રગટ કરે છે. શાથી? તો કે આગળના અંગની અને પાછળના અંગની સંગતિને કારણે. એટલે કે તેમની વચ્ચે ઉપજીવ્ય અને ઉપજીવકનો સુંદર સંબંધ જળવાયેલો હોય છે તેથી. એ સંગતિ કેવી? તો કે મુખ પ્રતિમુખ વગેરે સંધિઓને લીધે સુંદર. વળી કેવી? તો કે પ્રસ્તુત પ્રકરણના સંવિધાનની કુશળતાને લીધે આનંદ આપનાર.

એનો અર્થ એ કે પ્રબંધોમાં દરેક આગલું પ્રકરણ દરેક પછીના પ્રકરણ સાથે સરસ સંધિ સંબંધથી સારી રીતે જોડાયેલું હોય તો એવું સંવિધાન સહૃદયોને વક્રતાને કારણે ખૂબ જ આનંદ આપનાર થઈ પડે છે.

જેમ કે 'પુષ્પદૂતિક'માં. એના પહેલા અંકમાં નાયક સમુદ્રદત્તને આપણે પ્રથમ પ્રિયાવિરહને કારણે પીડાતો અને નિરાનંદ જોઈએ છીએ. એ પોતાની પત્ની નંદયંતીની વિધિસર વિદાય લીધા વગર જ સમુદ્રતીરે આવ્યો છે અને હવે તેને મળવાની ઉત્કંઠા પ્રગટ કરે છે. બીજા અંકમાં આપણે તેને પ્રવાસેથી આવીને મધરાતે, કુલવયને પોતાની વીંટી લાંચમાં આપી, તેનું મોઢું બંધ કરી, બગીચામાં પોતાનું મોઢું ઓળખાય નહિ એ રીતે પોતાની પત્ની

સાથે સમાગમ સાધતો જોઈએ છીએ. ત્રીજા અંકમાં આપણે વિજય-દત્તની પુત્રી નંદયંતીના ચારિત્ર્ય ઉપર શંકા આવતાં તેના સસરા (સમુદ્રદત્તના પિતા) સાગરદત્તે તેને કાઢી મૂકેલી દશામાં જોઈએ છીએ. ચોથા અંકમાં મથુરાથી પાછા ફરેલા કુવલયે વીંટી બતાવીને પુત્રવધૂના શુદ્ધ ચારિત્ર્યની ખાતરી આપતાં પોતે કઠોરગર્ભા પુત્ર-વધૂને વિના કારણ કાઢી મૂકી તે માટે પોતાને મહાપાતકી માનતો સાર્થવાહ સાગરદત્ત તીર્થયાત્રાએ જતો જોવા મળે છે. પાંચમા અંકમાં વનમાં કોઈ વનરક્ષકને આશ્રયે રહેલી નંદયંતીને કુવલય સમુદ્રદત્તના કુશળ સમાચાર આપે છે. છઠ્ઠા અંકમાં ચમત્કારક રીતે બધાંનું ફરી મિલન થાય છે. આમ એમાં પ્રસંગોની ગૂંથણી એવી દૃઢ કરવામાં આવી છે કે અંતે જતાં બધા જ પ્રસંગો કથાના રસની નિષ્પત્તિમાં ઉપકારક થઈ પડે છે અને કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્ય-સંપત્તિ પ્રગટ કરે છે.

અથવા જેમ કે 'કુમારસંભવ'માં—

પાર્વતીના પ્રથમ તારુણ્ય કહેતાં નવયૌવનના આગમનનું વર્ણન, તેણે કરેલી શિવની સેવા, તારકાસુરથી પરાભવ પામવાના દુસ્તર સાગરને તરી જવાનો બ્રહ્માએ બતાવેલો ઉપાય, ઇન્દ્રના કહેવાથી વસંતના મિત્ર કામદેવે પાર્વતીના સૌંદર્યના જોરે શિવ ઉપર પ્રહાર કરવો અને શિવના ત્રીજા લોચનમાંથી નીકળેલા અગ્નિએ તેને ભસ્મ કરી નાખવો, તેથી દુઃખી થયેલી સતીનો વિલાપ, માન-ભંગથી ખિન્ન થયેલી પાર્વતીની તપશ્ચર્યા, આદરપાત્ર વૃદ્ધાચાર સાથે કામદહનના સમાચારનું કથન, ચિત્રશિખંડી ઋષિઓએ હિમાલય આગળ માગું મૂકવું, અપાર પ્રેમથી ઊભરાતા હૃદયે શિવે પાર્વતીનું પાણિગ્રહણ કરવું — આમ એક પછી એક આવતાં પ્રકરણો પરસ્પર ગાઢ સંબંધથી સારી રીતે જોડાયેલાં કોઈ અપૂર્વ સૌંદર્ય ધારણ કરે છે. આ રીતે, બીજા મહાકવિઓએ રચેલા પ્રબંધોમાં પણ પ્રકરણવૈચિત્ર્યનો વિચાર કરવો. આ વસ્તુ ઉપર જ ભાર મૂકવા માટે ગ્રંથકાર શું ન કરવું તે પણ કહે છે કે "અનુચિત હોય

તોયે કેવળ નિયમ પાળવા ખાતર અંગોની યોજના કરવાનો દુરાગ્રહ ન રાખવો." એવી રીતે યોજેલાં અંગોમાં વક્રતા પ્રગટ થતી નથી. એક પછી એક આવતાં પરસ્પર સંબંધ ધરાવતાં પ્રકરણોથી પ્રગટ થતો પોતાની રચનાનો મુખ્યાર્થ આ છે એવું વાકયવિચાર એટલે કે વ્યાકરણને આધારે કવિએ નક્કી કરવું જોઈએ. આ અહીં ઉચિત છે એનો નિર્ણય પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોને આધારે ન્યાયશાસ્ત્રને અનુસરીને કરવો જોઈએ. નહિ તો ભરતે ગણાવેલાં લક્ષણો યોજવાના અતિઆગ્રહને કારણે સંધ્યંગોનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કથાને યોગ્ય ન હોય એવાં વર્ણનો પણ દાખલ થઈ જશે.

જેમ કે 'વેણીસંહાર'માં બીજા અંકમાં પ્રતિમુખ સંધિ તરીકે આ પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે: ભાનુમતીના સ્વપ્નની વાત સાંભળીને દુર્યોધનના મનમાં તેના ચારિત્ર્ય વિશે શંકા જાગે છે. એ સમયે પ્રબળ શત્રુઓ સાથે ખૂનખાર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, ભીષ્મ શરશય્યા ઉપર પડેલા છે, દુર્યોધનનો પુત્ર, તેના ભાઈઓ અને સંબંધીઓ તથા મિત્રો હણાઈ રહ્યા છે; એવે વખતે દુર્યોધન જેવો વીર અને સ્વમાની પુરુષ નિર્વિકાર મને પણ રાણીવાસમાં જાય એ જ અનુચિત ગણાય, પછી વિલાસની તો વાત જ શી! તેમાં વળી અહીં તો મહારાજા રાણી સાથે વેશ્યા જેવો વિલાસ કરે છે, વિચાર કર્યા વગર જ તેના ચારિત્ર્ય વિશે શંકા સેવે છે, આ બધું જ અત્યંત અનુચિત છે અને ઉપેક્ષાને પાત્ર છે.

જેમ કે 'શિશુપાલવધ'માં—

કૃષ્ણ ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવા નીકળી ચૂકયા પછી દ્વારકાનું વિગતે વર્ણન આવે છે.

"કવિએ ઔચિત્ય અને ચારુ વચનથી વર્ણવેલા પ્રસંગો-(પ્રકરણો)થી અલંકાર જેમ રત્નોથી શોભે છે તેમ પ્રબંધ શોભે છે." ૪૭

"કથાના વિવિધ રમણીય વળાંકોનું કારણ બનતા પ્રસંગને વિદ્વાનો રસનું રસાયન માને છે." ૪૮

આ બે અંતરશ્લોકો છે.

આ રીતે પ્રકરણવક્રતાના અનેક (નવ) પ્રકારોનું પ્રતિપાદન કર્યા પછી સમગ્ર પ્રબંધની વક્રતાનું નિરૂપણ કરે છે—

૧૬

ઇતિહાસમાં જુદી રીતે દર્શાવેલા રસની ઉપેક્ષા કરીને પ્રારંભથી જ જેનું સૌંદર્ય ખીલેલું છે એવા કથાશરીરનું જેમાં બીજા રમણીય રસથી નિર્વહણ કરવામાં આવ્યું હોય,

૧૭

જેથી વિનેયો (એટલે કે જેમને બોધ આપવાનો છે તેમ)ને આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેને પ્રબંધની વક્રતા ગણવી.

(૧) તે પ્રબંધની એટલે કે નાટક, મહાકાવ્ય વગેરેની વક્રતા ગણાય, જેમાં બીજા રમ્ય રસથી ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો હોય. કેવી રીતે? તો કે ઇતિહાસ કહેતાં મૂળ ગ્રંથમાં બીજી રીતે શૃંગારાદિ રસોથી નિર્વહણ કહેતાં ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો હોય તેની ઉપેક્ષા કરીને, એટલે કે તેને છોડી દઈને. શાનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો હોય? તો કે તેની તે જ કથાનો. કથા કેવી? તો કે શરૂઆતથી જ જેમાં શબ્દાર્થની રચનાની શ્રી પ્રગટ થતી રહી હોય તેવી. આમ શા માટે કરવામાં આવે? તો કે વિનેયો એટલે કે રાજા વગેરે જેમને બોધ આપવાનો છે તેમને આનંદ મળે એટલા માટે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે જેની કથા ઇતિહાસમાંથી લેવામાં આવી હોય તેવી કથાનું મૂળમાં કોઈ એક રસમાં નિર્વહણ થતું હોય એટલે અંત આવતો હોય તેનો પરિત્યાગ કરીને, કવિ અભિજાત વાચકોને આનંદ આપે એવા કોઈ બીજા જ રમણીય રસથી તેનો ઉપસંહાર કરે તો તેથી તે પ્રબંધમાં કોઈ ઓર વક્રતા આવે છે.

જેમ કે 'વેણીસંહાર'માં—

એની કથા મહાભારતમાંથી લેવામાં આવી છે. તેનો પ્રધાન રસ શાંત છે. કારણ, બીજી બધી ભાવનાઓને હઠાવી દઈને સંસારની અનંત વાસનાઓની નિઃસારતાનું જ એમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પણ નાટ્યકારે એને બિલકુલ ભૂંસી નાખીને પોતાના નાટકને અંતે એને બદલે વીર અને અદ્ભુત રસની નિષ્પત્તિ કરી છે. આ તેણે એવી રીતે સાધ્યું છે કે પાંડવોના બધા શત્રુઓ રણભૂમિ ઉપર હણાયેલા પડયા છે, અને રાજધર્મને વરેલા ધર્મ-રાજનો અભ્યુદય થતો અંતે બતાવ્યો છે તેથી એ પ્રબંધને જે વક્રતા પ્રાપ્ત થાય છે તે સહૃદયોને અપાર આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. અને તેમને થાય છે કે અનેક સંકટોનો ભોગ બન્યા છતાં પાંડવો પોતાના પક્ષના સતત વધતા જતા બળને અને પરાક્રમને જોરે દુશ્મનોને હરાવીને રાજવૈભવ ભોગવવા પામ્યા. વિપત્તિમાં પણ હાર્યા વગર ભારે ઉત્સાહથી મચ્યા રહેવું, એવું તેઓ એમાંથી શીખશે.

અહીં 'ઉત્તરરામચરિત'નો પણ દાખલો લઈ શકાય. રામાયણની કથા પણ દારુણ વિરહવેદનાનો ભોગ થઈ પડેલી સીતાના પાતાળપ્રવેશ સાથે પ્રધાન રસ કરુણમાં જ પર્યવસાન પામે છે; રામ પણ પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે નદીમાં પડે છે; પણ નાટકમાં આ બધું બિલકુલ બદલી નાખવામાં આવ્યું છે. અને નાટકનો અંત સીતા અને રામનું મિલન થતાં સંભોગશૃંગારમાં આવે છે અને દિવ્યાસ્ત્રો વાપરવામાં કુશળ એવા લવનું પરાક્રમ જોઈને રામને આનંદ થાય છે તેથી એ વધારે પુષ્ટ થાય છે. આમ એ નાટકને અંતે આવતો સંભોગશૃંગાર સૌંદર્યથી પોષાઈને અભિજાતોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે. આ જ રીતે બીજે પણ જાતે કલ્પી લેવું.

"વિપત્તિઓ પર વિજય મેળવીને નાયકનો અભ્યુદય થતો

બતાવવામાં આવ્યો હોય એવો પ્રબંધ ભાવકોને આનંદ આપનાર થઈ પડે છે.” ૪૯

આ અંતરશ્લોક છે.

રામાયણ અને મહાભારતનો પ્રધાન રસ કરુણ છે એવું (આનંદવર્ધન વગેરે) પૂર્વસૂરિઓએ જ પ્રતિપાદિત કરેલું છે.

(૨) પ્રબંધવક્રતાનો બીજો એક પ્રકાર પણ બતાવે છે—

૧૮

સારો કવિ ત્રણે લોકમાં અનોખા એવા નાયકના ઉત્કર્ષને પોષે એવા ઇતિહાસના એક ભાગથી જ પ્રબંધનું સમાપન કરે,

૧૯

અને તેનો ઉદ્દેશ એ પછી આવતી કથાને લીધે ઉત્પન્ન થતી વિરસતાને ટાળવાનો હોય, ત્યારે એ પણ પ્રબંધની રમણીય ભંગિયુક્ત વક્રતા કહેવાય.

તે પણ પ્રબંધની રમણીય ભંગિયુક્ત વક્રતા કહેવાય, જેમાં ઔચિત્ય સાચવવામાં ચતુર કવિ પ્રબંધનું સથાપન કહેતાં ઉપસંહાર કરે. કેવી રીતે? તો કે ઇતિહાસના એક ભાગથી. ભાગ કેવો? તો કે જગતમાં અસાધારણ નેતા હોય તેના ઉત્કર્ષને પ્રગટ કરનારો. શા માટે? તો કે તેના પછી આવતી કથામાં જે વિરસતા હોય, અનાકર્ષકતા હોય તેને ટાળવા માટે.

એનો અર્થ એ કે કોઈ મહાકવિ ઇતિહાસમાંની કોઈ આવી કથાનો આરંભ કરવા છતાં જગતને આશ્ચર્ય પમાડે એવા નાયકના અનુપમ યશને પ્રગટ કરતા કોઈ એક ભાગથી જ, કથાને આગળ લઈ જવાથી થનાર વિરસતાને ટાળવા, ઉપસંહાર કરી દે તો તે પ્રબંધના સૌંદર્યમાં વધારો કરનાર વક્રતા દાખલ કરે છે.

જેમ કે ‘કિરાતાર્જુનીય’માં કવિનો હેતુ દુર્યોધનના મૃત્યુ અને યુધિષ્ઠિરના અભ્યુદયમાં પરિણમતી મહાભારતની આખી કથા કહેવાનો છે, તે કાવ્યની શરૂઆતમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે—

"દુશ્મનોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર રાજા યુધિષ્ઠિરની ખાનગીમાં અનુમતિ લીધી."

(કિરાત૦ ૧-૩) ૫૦

"શત્રુરૂપી અંધકારને હઠાવી દઈને પ્રાતઃકાળે ઊગતા સૂર્ય જેવા તને ફરીથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાઓ."

(કિરાત૦ ૧-૪૬) ૫૧

"દુર્લભ શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને અર્જુન આ બધાનો નાશ કરશે." (કિરાત૦ ૧-૨૨) ૫૨

દ્યૂતમાં હારી જવાથી બધી વિભૂતિ હરાઈ ગઈ અને દ્રૌપદીના અપમાનથી ગાંડીવધન્વા અર્જુનનો ક્રોધ પ્રજ્વળી ઊઠયો, કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે તેને વિદ્યા આપી, પાશુપત વગેરે દિવ્ય અસ્રો પ્રાપ્ત કરવા માટે તેણે તપ આરંભ્યું, અને અંતે કિરાતવેશધારી શિવ સાથે તેને યુદ્ધ કરતો બતાવી તેના અનુપમ પરાક્રમને પ્રગટ કર્યું, એમાં કવિનો કોઈ અપૂર્વ અભિપ્રાય કહેતાં આશય પ્રગટ થાય છે.

જરા વિગતે જોઈએ તો અર્જુને પાશુપત વગેરે દિવ્યાસ્રો પ્રાપ્ત કર્યાં તે પહેલાં, તે એકલો હતો ત્યારે પણ તે શિવ સાથે યુદ્ધ કરે છે, જેમાં તે શિવને હાથમાં ઉપાડી આકાશમાં અધ્ધર લટકાવે છે, તેથી ત્રિલોચન શિવ સુધ્ધાં પહેલી જ વાર વિસ્મય, આદર અને ભોંઠપ અનુભવે છે. એ પછી તો, શિવ દર્શન દઈ પ્રસન્ન થઈને તેને દિવ્યાસ્રો આપે છે, કોઈ પણ આપત્તિમાંથી ઉગારી શકે એવા ચક્રધારી કૃષ્ણ તેને સારથિ તરીકે મળે છે અને જ્યારે તે પોતે દિવ્ય રથમાં બેઠો હોય છે અને ચારે બાજુએથી ભીમસેન વગેરે વીર સેનાનીઓવાળી મોટી સેનાથી રક્ષાયેલો હોય છે, વૃદ્ધ પિતામહને પણ તેણે શિખંડીને આગળ રાખીને હરાવ્યા હોય છે ત્યારે ભીષ્મને મોઢે "આ બાણો અર્જુનનાં છે, એ શિખંડીનાં બાણો નથી." એમ કહેવડાવીને વ્યાસે સૂચવ્યું છે કે અહીં અર્જુન એક શ્વપચ કરતાં પણ વધુ ક્રૂરતાથી વર્તી

રહ્યો છે. એ જ પ્રમાણે, ભૂરિશ્રવા જ્યારે બીજી રીતે રોકાયેલો હતો ત્યારે અર્જુને તેનો હાથ કાપી નાખ્યો એ કાર્ય પણ વીરને શોભે એવું નથી અને ઔચિત્યપૂર્વક નિષ્પન્ન થતા વીરરસનું નિરૂપણ કરવા માટે લંબાયેલા પ્રબંધને તો શોભા આપે એવું નથી જ નથી. એ જ રીતે, અંગરાજ કર્ણ જ્યારે યુદ્ધભૂમિ ઉપર કાદવમાં ખૂંપી ગયેલા રથને બહાર કાઢતો હતો ત્યારે, એવે વખતે કોઈના ઉપર બાણ છોડવા એ યુદ્ધનીતિ વિરુદ્ધ છે એવું કર્ણે કહ્યા છતાં, અર્જુન તેનું માથું ઉડાવી દે છે, એ વર્ણન પણ એટલું જ નામોશીભર્યું છે. (મૂળમાંના આવા બધા અનૌચિત્યવાળા પ્રસંગોને યોગ્ય રીતે જ ભારવિએ છોડી દીધા છે.) આવા બીજા ફેરફારો પણ જાતે જ સમજી લેવા.

"નાયકનાં રસને અતિશય પોષક એવાં કાર્યો આડે જે કંઈ વિઘ્નો હોય તે બધાં દૂર કરવામાં આવે તો જ નાયકનું પાત્ર ઝળકી ઊઠે છે." ૫૩

આ અંતરશ્લોક છે.

(૩) પ્રબંધવક્રતાનો વળી બીજો એક પ્રકાર દર્શાવે છે—

૨૦

પ્રધાન વસ્તુના સંબંધને ઢાંકી દેનાર કોઈ બીજા કાર્યના અંતરાયથી જ્યારે કથાનો દોર તૂટી તે નીરસ થઈ જવાનો ભય જાગે

૨૧

ત્યારે ત્યાં જ તે મુખ્ય વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ જતી બતાવવાથી પ્રબંધને કોઈ અપૂર્વ સતત રસવાહી ઉજ્જવળ વક્રતા પ્રાપ્ત થાય છે.

કહેવાની મતલબ એ કે મુખ્ય કથા તેના બાધક જેવા લાગતા કોઈ બીજા કાર્યના અંતરાયથી એકાએક તૂટી જાય અને

પૂરી થઈ ગઈ લાગે તોયે વિકાસ પામતી રહે અને એ બાધક લાગતા કાર્યથી જ પ્રસ્તુત મુખ્ય કાર્ય સિદ્ધ થતાં શ્વેત કમળના જેવા ઉજ્જ્વળ રસથી ભરેલી રમણીયતાને લીધે મનોહર એવી પ્રબંધની વક્રતાને ઉત્પન્ન કરે છે.

જેમ કે સર્ગબદ્ધ મહાકાવ્ય 'શિશુપાલવધ'માં ત્રણે લોકના રક્ષણની જવાબદારીમાં જેના બાહુ રોકાયેલા છે એવા વાસુદેવ દેવર્ષિ નારદને મુખે ઇન્દ્રનો સંદેશો સાંભળે છે, જેની શરૂઆત આ પ્રમાણે છે—

"હે વાસુદેવ, હવે હું તમારી આગળ સૌ લોકોના સાંભળતાં ઇન્દ્રનો સંદેશ તેના જ શબ્દમાં કહું છું."

(શિશુપાલવધ, ૧-૪૧ક) ૫૪

'વારુ, તો કહો' એમ કૃષ્ણે કહ્યું એટલે નારદે કહેલો સંદેશો સાંભળતાં જ પોતાના શત્રુ માહિષ્મતીના રાજા શિશુપાલ ઉપર કૃષ્ણ ક્રોધે ભરાય છે અને ક્રોધની બધી જ ભાવભંગિઓપૂર્વક પોતાની પહેલી ફરજ એને હણવાની છે એવો નિશ્ચય કરી કહે છે—

"ભલે તેમ થતું." (શિશુ૦ ૧-૭૫ખ) ૫૫

પણ પહેલી ફરજ તરીકે નક્કી કરેલા આ કાર્યની તે ઉપેક્ષા કરતા લાગે છે અને તરત જ (માહિષ્મતીના રાજા સામે કૂચ લઈ જવાને બદલે ધર્મરાજના રાજસૂય યજ્ઞમાં ભાગ લેવા) ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવા ઊપડે છે. આ ઘટના તે ક્ષણે તો એક વીરના પોતાના શત્રુ સામેના હુમલાની પ્રગતિને બિલકુલ થંભાવી દેતી લાગે છે. પણ ધર્મરાજના એ રાજસૂય યજ્ઞના મંડપમાં જ ભેગા થયેલા રાજાઓમાં ચેદિરાજ શિશુપાલ પણ હાજર હોય છે, અને તે ધર્મરાજે કૃષ્ણને આપેલું અગ્રપૂજાનું સંમાન સહન કરી શકતો નથી અને અત્યંત કઠોર અને અસહ્ય શબ્દોમાં તેમનું અપમાન કરે છે.

આમ જે ઘટના કથાતંતુને ઊલટી દિશામાં લઈ જતી લાગી હતી તેની જ મારફતે મુખ્ય કાર્ય સાધવામાં આવ્યું છે.

(૪) આ પ્રબંધવક્રતાનો જ એક બીજો પ્રકાર બતાવે છે—

૨૨

નાયક કોઈ એક જ ફલની પ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યત થયેલો હોવા છતાં તેના જેવાં જ મહત્ત્વનાં બીજાં અનંત ફલો પ્રાપ્ત કરે,

૨૩

જેથી તે પોતાના પ્રભાવના ચમત્કારથી પ્રાપ્ત થતા ભારે યશનું પાત્ર બને, એ પણ પ્રબંધવક્રતાનો એક પ્રકાર છે.

પ્રબંધવક્રતાના અત્યાર સુધીમાં જે પ્રકારો ગણાવ્યા તે ઉપરાંત બીજો પણ એક પ્રકાર સંભવે છે. એમાં નાયક કોઈ એક જ ફલની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરતો હોય છે, તેમ છતાં તે મુખ્ય ફલના જેવાં જ મહત્ત્વનાં અથવા મુખ્ય ફલને લીધે જ મળતાં અનેક અથવા અનંત ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. એને લીધે તે વિશ્વવ્યાપી કીર્તિને પાત્ર બને છે, અને એ કીર્તિના મૂળમાં તેના પ્રભાવનો ચમત્કાર રહેલો હોય છે. એનો સાર એ કે નાયક જોકે કોઈ એક જ મુખ્ય ફલ મેળવવા એકાગ્રચિત્તે મથતો હોય છે અને તે પ્રાપ્ત પણ કરે છે, છતાં પોતે જેને માટે પ્રયત્ન કર્યો નથી હોતો એવાં બીજાં અનેક ફલો પણ તેના અસીમ પ્રભાવને કારણે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિરૂપણને લીધે પ્રબંધને રમણીયતાના શિરમોર જેવી વક્રતા પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ કે 'નાગાનંદ'માં બધા કરુણાવાળા માણસોના ચૂડામણિ જેવો જીમૂતવાહન પોતાનો દેહ અર્પી દઈને કટ્ટર વેરી ગરુડના પંજામાંથી માત્ર શંખચૂડને જ નહિ પણ આખા નાગકુલને બચાવે છે.

અહીં શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિ નોંધે છે કે કદાચ અહીં પાઠ તૂટક હોય, કારણ, ગ્રંથકાર અહીં નાયકનાં બીજાં પણ યશપ્રદ કાર્યો — જેવાં કે સમયસર મોતમાંથી બચાવી લેવાયેલાં માતા, પિતા અને પત્ની સાથેનું પુનર્મિલન, અને વિદ્યાધરોના રાજ્ય ઉપરનું એનું આધિપત્ય, જે એણે નાટકના પ્રારંભે જ લગભગ દાનમાં આપી દીધું હતું ને પણ ગણાવી શક્યા હોત.

[(૫) પ્રબંધવક્રતાનો એક બીજો પ્રકાર બતાવે છે—]

૨૪

વસ્તુમાં વિદગ્ધતાની વાત જવા દઈએ તોયે પ્રધાન સંવિધાનનું સૂચન કરતા નામથી પણ કવિ કાવ્યમાં વક્રતા સિદ્ધ કરે છે.

કવિઓ પ્રકરણોમાં જે વિદગ્ધતા બતાવે છે, તેની વાત જવા દઈએ, તોયે બીજી પણ એક રીત છે, જેને લીધે કાવ્યમાં એટલે કે નાટક કે મહાકાવ્ય વગેરેમાં કોઈ અપૂર્વ વક્રતા આવે છે. કવિ, પ્રધાન કહેતાં પ્રબંધના પ્રાણરૂપ સંવિધાનના એટલે કે કથાગૂંથણીના સૂચક નામ વડે પણ પોતાની પ્રતિભાનો પરિચય કરાવી શકે છે. 'પણ' શબ્દ વિસ્મય દ્યોતક છે.

કહેવાની મતલબ એ કે વિચારપૂર્વક વિવિધ વસ્તુઓની ચારુતાથી રચાયેલા પ્રબંધમાં વક્રતા પ્રગટ થાય એમાં નવાઈ શી! પણ નવાઈ તો એ વાતમાં રહેલી છે કે તેને એ અત્યંત સૂચક અને સુંદર નામમાં પણ પ્રગટ કરે છે. જેમ કે — 'અભિજ્ઞાન-શાકુંતલ', 'મુદ્રારાક્ષસ', 'પ્રતિમાનિરુદ્ધ', 'માયાપુષ્પક', 'કૃત્યા-રાવણ', 'છલિતરામ', 'પુષ્પદૂષિત' વગેરે. કાવ્યબંધોનાં આવાં નામો પણ નિરુપમ લાગે છે. કારણ, તે કૃતિના અંતર્ગત વિશિષ્ટ સંબંધોને પ્રગટ કરીને તેના સૌંદર્યમાં વધારો કરે છે. પણ 'હયગ્રીવવધ', 'શિશુપાલવધ', 'પાંડવાભ્યુદય', 'રામાનંદ', 'રામચરિત' જેવાં સીધાંસાદાં નામોમાં એવો ચમત્કાર નથી હોતો.

[(૬) પ્રબંધવક્રતાનો બીજો એક પ્રકાર બતાવે છે—]

૨૫

ઉત્તમ કવિઓએ એક જ કથાને આધારે રચેલા પ્રબંધો એકબીજાથી વિલક્ષણતાને લીધે અનંત વક્રતાને પ્રગટ કરે છે.

અનંત કહેતાં અપાર વક્રતાને પ્રગટ કરે છે. શાને લીધે? તો કે એકબીજાથી વિલક્ષણ એટલે કે જુદા હોવાને લીધે. શું? તો કે નાટક વગેરે કાવ્યબંધો. કેવા? તો કે એક જ કથાને આધારે રચેલા. કોણે? તો કે ઉત્તમ કવિઓએ. તેઓ બીજા કાવ્યમાં વિસ્તૃત હોય તેને ટૂંકાવી નાખે છે અને ટૂંકું હોય તેને વિસ્તારે છે, વળી સુંદર શબ્દ, અર્થ અને અલંકારો યોજીને પણ નવીનતા લાવે છે.

તાત્પર્ય એ કે કોઈ એક જ સુંદર કથા ઉપર આધારિત અનેક પ્રબંધો મોટા કવિઓ રચે તોયે તે દરેકમાં સહૃદયોને આનંદ આપે એવું કોઈ આગવું તત્ત્વ હશે અને તે બધા પ્રબંધો એકબીજાને લેશ પણ મળતા આવતા નહિ હોય.

દાખલા તરીકે દશરથપુત્ર રામની કથાને આધારે 'રામાભ્યુદય', 'ઉદાત્તરાઘવ', '(મહા)વીરચરિત', 'બાલરામાયણ', 'કૃત્યારાવણ', 'માયાપુષ્પક' વગેરે અનેક રચનાઓ રચાયેલી છે. એ બધા ઉત્તમ પ્રબંધો એકની એક જ કથાધારાને નિરૂપતા હોવા છતાં તેમાં જુદા જુદા રસનો પ્રવાહ નિરંતર વહેતો જોવા મળે છે, એટલું જ નહિ, પદે પદે, વાક્યે વાક્યે, પ્રકરણે પ્રકરણે અભિનવ ભંગિ પ્રગટ કરીને પ્રકાશે છે, દર વખતે નાયકના નવા નવા અદ્ભુત ગુણોના ઉત્કર્ષથી આકર્ષે છે અને વારે વારે વાંચ્યા છતાં સહૃદયોને અતિશય આનંદ આપતા રહે છે. આ રીતે બીજાં ઉદાહરણ પણ કલ્પી લેવાં.

"કથાભાગ સમાન હોવા છતાં પ્રબંધો સરખાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓની પેઠે પોતપોતાના આગવા ગુણોને લીધે જુદા તરી આવે છે." ૫૬

આ અંતરશ્લોક છે.

(૭) પ્રબંધપ્રક્રતાનો બીજો પણ એક ભેદ બતાવે છે—

૨૬

નવા નવા ઉપાયથી સિદ્ધ થતી રાજનીતિનો ઉપદેશ આપતા મહાકવિના બધા જ સંબંધોમાં વક્રતા હોય જ છે.

એને સમજાવતાં કહે છે કે મહાકવિઓ એટલે કે નવું નવું નિર્માણ કરવામાં કુશળ એવા પ્રકાંડ કવિઓએ રચેલા બધા જ નવા નવા ઉપાય એટલે કે સામ, દંડ, ભેદ વગેરે પ્રયોગો, તેનાથી સિદ્ધ થતી જે રાજનીતિ તેનો ઉપદેશ કરનાર એટલે કે તે શીખવનારા જે પ્રબંધો તે. કહેવાનો સાર એ કે ઉત્તમ કવિઓએ રચેલા બધા જ પ્રબંધોમાં નવી રીતે રજૂ કરેલી રાજનીતિથી ફલ પ્રાપ્ત થતું બતાવીને ઉપદેશ આપ્યો હોય છે તેથી તે કોઈ અલૌકિક ચમત્કારનો અનુભવ કરાવે છે.

જેમ કે 'મુદ્રારાક્ષસ'માં પાત્રો પોતાની પ્રખર પ્રજ્ઞાના પ્રભાવથી વિચિત્ર રાજનીતિની ચાલ યોજીને પોતાની પ્રગલ્ભતા પ્રગટ કરે છે. અથવા તો જેમ કે 'તાપસવત્સરાજ'ની બાબતમાં અમે જે કહ્યું છે તે અહીં પણ લાગુ પડે છે. એ રીતે બીજાં ઉદાહરણ શોધી લેવાં.

"વક્રતાનો અભાવ ખરાબ કાવ્યોમાં જ જોવામાં આવે છે. મહાકવિઓની કીર્તિના આધારરૂપ પ્રબંધોમાં તો એ હોય જ ક્યાંથી?"

આ અંતરશ્લોક છે.

અહીં હસ્તપ્રત અધૂરી રહે છે. છેલ્લું પાનું મળતું નથી. પણ લાગે છે કે વિષયનિરૂપણ લગભગ પૂરું થયેલું છે એટલે આ પછી વધુ કારિકા નહિ હોય.

वक्रोक्तिजीवितम्

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमद्राजानककुन्तकविरचितं

वक्रोक्तिजीवितम्

प्रथमोन्मेषः

जगत्त्रितयवैचित्र्यचित्रकर्मविधायिनम् ।
शिवं शक्तिपरिस्पन्दमात्रोपकरणं नुमः ॥ १ ॥

यथातत्त्वं विवेच्यन्ते भावास्त्रैलोक्यवर्तिनः ।
यदि तन्नाद्भुतं नाम दैवरक्ता हि किंशुकाः ॥ २ ॥

स्वमनीषिकयैवाथ तत्त्वं तेषां यथारुचि ।
स्थाप्यते प्रौढिमात्रं तत्परमार्थो न तादृशः ॥ ३ ॥

इत्यसत्तर्कसन्दर्भे स्वतन्त्रेऽप्यकृतादरः ।
साहित्यार्थसुधासिन्धोः सारमुन्मीलयाम्यहम् ॥ ४ ॥

येन द्वितयमप्येतत्तत्त्वनिर्मितिलक्षणम् ।
तद्विदामद्भुतामोदचमत्कारं विधास्यति ॥ ५ ॥

ग्रन्थारम्भेऽभिमतदेवतानमस्कारकरणं समाचारः, तस्मात्तदेव तावदुपक्रमते—

वन्दे कवीन्द्रवक्त्रेन्दुलास्यमन्दिरनर्तकीम् ।
देवीं सूक्तिपरिस्पन्दसुन्दराभिनयोज्ज्वलाम् ॥ १ ॥

इति ।

देवीं वन्दे देवतां स्तौमि । कामित्याह— कवीन्द्रवक्त्रेन्दु

लास्यमन्दिरनर्तकीम् । कवीन्द्राः कविप्रवरास्तेषां वक्त्रेन्दुर्मुखचन्द्रः स एव लास्यमन्दिरं नाट्यवेश्म तत्र नर्तकीं लासिकाम् । किंविशिष्टाम् — सूक्तिपरिस्पन्दसुन्दराभिनयोज्ज्वलाम् । सूक्तिपरिस्पन्दाः सुभाषितविलसितानि तान्येव सुन्दरा अभिनयाः सुकुमाराः सात्त्विकादयस्तैरुज्ज्वलां भ्राजमानाम् । या किल सत्कविवक्त्रे लास्यसद्मनीव नर्तकी स्वविलासाभिनयविशिष्टा नृत्यन्ती विराजते तां वन्दे नौमीति वाक्यार्थः । तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत्किल प्रस्तुतं वस्तु किमपि काव्यालंकारकरणं तदधिदैवतभूतामेवंविधरामणीयकहृदयहारिणीं वाग्रूपां सरस्वतीं स्तौमीति ।

एवं नमस्कृत्येदानीं वक्तव्यवस्तुविषयभूतान्यभिधानाभिधेयप्रयोजनान्यासूत्रयति ।

> वाचो विषयनैयत्यमुत्पादयितुमुच्यते ।
> आदिवाक्येऽभिधानादि निर्मितेर्मानसूत्रवत् ॥ ६ ॥

इत्यन्तरश्लोकः । (?)

> **लोकोत्तरचमत्कारकारिवैचित्र्यसिद्धये ।**
> **काव्यस्यायमलंकारः कोऽप्यपूर्वो विधीयते ॥ २ ॥**

अलंकारो विधीयते अलंकरणं क्रियते । कस्य — काव्यस्य । कवेः कर्म काव्यं तस्य । ननु च सन्ति चिरन्तनास्तदलंकारास्तत्किमर्थमित्याह — अपूर्वः, तद्व्यतिरिक्तार्थाभिधायी । तदपूर्वत्वं तदुत्कृष्टस्य तन्निकृष्टस्य च द्वयोरपि संभवतीत्याह — कोऽपि, अलौकिकः सातिशयः । सोऽपि किमर्थमित्याह—लोकोत्तरचमत्कारकारिवैचित्र्यसिद्धये असामान्याह्लादविधायिविचित्रभावसम्पत्तये । यद्यपि सन्ति शतशः काव्यालंकारास्तथापि न कुतश्चिदप्येवंविध-

वैचित्र्यसिद्धिः । अलंकार-शब्दः शरीरस्य शोभातिशयकारित्वान्मुख्यतया कटकादिषु वर्तते, तत्कारित्वसामान्यादुपचारादुपमादिषु, तद्वदेव च तत्सदृशेषु गुणेषु, तथैव च तदभिधायिनि ग्रन्थे । शब्दार्थयोरेकयोगक्षेमत्वादैक्येन व्यवहारः, यथा गौरिति शब्दः गौरित्यर्थ इति । तदयमर्थः—ग्रन्थस्यालंकार इत्यभिधानम्, उपमादिप्रमेयजातमभिधेयम्, उक्तरूपवैचित्र्यसिद्धिः प्रयोजनमिति।

एवमलंकारस्यास्य प्रयोजनमस्तीति स्थापितेऽपि तदलंकार्यस्य काव्यस्य प्रयोजनं विना सदपि तदपार्थकमित्याह—

धर्मादिसाधनोपायः सुकुमारक्रमोदितः ।
काव्यबन्धोऽभिजातानां हृदयाह्लादकारकः ।। ३ ।।

हृदयाह्लादकारकश्चित्तानन्दजनकः काव्यबन्धः सर्गबन्धादिर्भवतीति संबन्धः । कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—अभिजातानाम् । अभिजाताः खलु राजपुत्रादयो धर्माद्युपेयार्थिनो विजिगीषवः क्लेशभीरवश्च, सुकुमाराशयत्वात्तेषाम् । तथा सत्यपि तदाह्लादकत्वे काव्यबन्धस्य क्रीडनकादिप्रख्यता प्राप्नोतीत्यभिधत्ते — **धर्मादिसाधनोपायः**। धर्मादेरुपेयस्य चतुर्वर्गस्य साधने संपादने तदुपदेशरूपत्वादुपायस्तत्प्राप्तिनिमित्तम्। तथाविध पुरुषार्थोपदेशपरैरपरैरपि शास्त्रैः किमपराद्धमित्यभिधीयते—सुकुमारक्रमोदितः। सुकुमारः सुन्दरः हृदयहारी क्रमः परिपाटीविन्यासस्तेनोदितः कथितः सन् । अभिजातानामाह्लादकत्वे सति प्रवर्तकत्वात्काव्यबन्धो धर्मादिप्राप्त्युपायतां प्रतिपद्यते । शास्त्रेषु पुनः कठोरक्रमाभिहितत्वाद् धर्माद्युपदेशो दुरवगाहः । तथाविधे विषये विद्यमानोऽप्यकिंचित्कर एव । राजपुत्राः खलु समासादितस्वविभवाः समस्तजगतीव्यवस्थाकारितां प्रतिपद्यमानाः श्लाघ्योपदेशशून्यतया स्वतन्त्राः सन्तः समुचितसकलव्यवहारोच्छेदं प्रवर्तयितुं

प्रभवन्तीत्येतदर्थमेव तद्व्युत्पत्तये व्यतीतसच्चरितराजचरितं तन्निदर्शनाय निबध्नन्ति कवयः । तदेवं शास्त्रातिरिक्तमस्त्येव प्रगुणं प्रयोजनं काव्यबन्धस्य ।

मुख्यं पुरुषार्थसिद्धिलक्षणं प्रयोजनमास्तां तावत् अन्यदपि लोकयात्राप्रवर्तननिमित्तं भृत्यसुहृत्स्वाम्यादिसमावर्जनमनेन विना सम्यङ् न संभवतीत्याह—

व्यवहारपरिस्पन्दसौन्दर्यं व्यवहारिभिः ।
सत्काव्याधिगमादेव नूतनौचित्यमाप्यते ।। ४ ।।

व्यवहारो लोकवृत्तं तस्य परिस्पन्दो व्यापारः क्रियाक्रमलक्षणस्तस्य सौन्दर्यं रामणीयकं तद्व्यवहारिभिर्व्यवहर्तृभिः सत्काव्याधिगमादेव कमनीयकाव्यपरिज्ञानादेव नान्यस्माद् आप्यते लभ्यत इत्यर्थः । कीदृशं तत्सौन्दर्यम्—नूतनौचित्यम् । नूतनमभिनवमलौकिकमौचित्यमुचितभावो यस्य । तदिदमुक्तं भवति—महतां हि राजादीनां व्यवहारे वर्ण्यमाने तदङ्गभूताः सर्वे मुख्यामात्यप्रभृतयः समुचितप्रातिस्विककर्तव्यव्यवहारनिपुणतया निबध्यमानाः सकलव्यवहारिवृत्तोपदेशतामापद्यन्ते । ततः सर्वः क्वचित्कमनीयकाव्ये कृतश्रमः समासादितव्यवहारपरिस्पन्दसौन्दर्यातिशयः श्लाघनीयफलभाग् भवतीति ।

योऽसौ चतुर्वर्गलक्षणः पुरुषार्थस्तदुपार्जनविषयव्युत्पत्तिकारणतया काव्यस्य पारंपर्येण प्रयोजनमित्याम्नातः, सोऽपि समयान्तरभावितया तदुपभोगस्य तत्फलभूताह्लादकारित्वेन तत्कालमेव पर्यवस्यति । ततस्तदतिरिक्तं किमपि सहृदयहृदयसंवादसुभगं तदात्वरमणीयं प्रयोजनान्तरमभिधातुमाह—

चतुर्वर्गफलास्वादमप्यतिक्रम्य तद्विदाम् ।
काव्यामृतरसेनान्तश्चमत्कारो वितन्यते ।। ५ ।।

चमत्कारो वितन्यते चमत्कृतिर्विस्तार्यते, ह्लादः पुनः पुनः क्रियत इत्यर्थः। केन — काव्यामृतरसेन। काव्यमेवामृतं तस्य रसस्तदास्वादस्तदनुभवस्तेन। क्वेत्यभिदधाति — अन्तश्चेतसि। कस्य — तद्विदाम्। तं विदन्ति जानन्तीति तद्विदस्तज्ज्ञास्तेषाम्। कथम् — चतुर्वर्गफलास्वादमप्यतिक्रम्य। चतुर्वर्गस्य धर्मादेः फलं तदुपभोगस्तस्यास्वादस्तदनुभवस्तमपि प्रसिद्धातिशयमतिक्रम्य विजित्य पस्पशप्रायं संपाद्य। तदयमत्राभिप्रायः — योऽसौ चतुर्वर्गफलास्वादः प्रकृष्टपुरुषार्थतया सर्वशास्त्रप्रयोजनत्वेन प्रसिद्धः सोऽप्यस्य काव्यामृतचर्वणचमत्कारकलामात्रस्यापि न कामपि साम्यकलनां कर्तुमर्हतीति। दुःश्रव-दुर्भण-दुरधिगमत्वादिदोषदुष्टत्वादध्ययनावसरे दुःसहदुःखदायी शास्त्रसन्दर्भस्तत्कालकल्पितकमनीयचमत्कृतेः काव्यस्य न कथंचिदपि स्पर्धामधिरोहतीत्येतदप्यर्थतोऽभिहितं भवति।

> कटुकौषधवच्छास्त्रमविद्याव्याधिनाशनम्।
> आह्लाद्यमृतवत्काव्यमविवेकगदापहम्॥ ७॥
> आयत्यां च तदात्वे च रसनिस्यन्दसुन्दरम्।
> येन संपद्यते काव्यं तदिदानीं विचार्यते॥ ८॥

इत्यन्तरश्लोकौ।

> **अलंकृतिरलंकार्यमपोद्धृत्य विवेच्यते।**
> **तदुपायतया तत्त्वं सालंकारस्य काव्यता॥ ६॥**

अलंकृतिरलंकरणम् अलंक्रियते ययेति विगृह्य। सा विवेच्यते विचार्यते। यच्चालंकार्यमलंकरणीयं वाचकरूपं वाच्यरूपं च तदपि विवेच्यते। तयोः सामान्यविशेषलक्षणद्वारेण स्वरूपनिरूपणं क्रियते। कथम् — अपोद्धृत्य। निष्कृष्य पृथक् पृथगवस्थाप्य, यत्र समुदायरूपे तयोरन्तर्भावस्तस्माद्विभज्य। केन हेतुना —

तदुपायतया। तदिति काव्यं परामृश्यते। तस्योपायस्तदुपायस्तस्य भावस्तदुपायता तया हेतुभूतया। यस्मादेवंविधो विवेकः काव्यव्युत्पत्त्युपायतां प्रतिपद्यते। दृश्यते च समुदायान्तःपातिनामसत्यभूतानामपि व्युत्पत्तिनिमित्तमपोद्धृत्य विवेचनम्। यथा — पदान्तर्भूतयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्वाक्यान्तर्भूतानां पदानां चेति। यद्येवमसत्यभूतोऽप्यपोद्धारस्तदुपायतया क्रियते तत् किं पुनः सत्यमित्याह — **तत्त्वं सालंकारस्य काव्यता।** तदयमत्र परमार्थः — सालंकारस्यालंकरणसहितस्य सकलस्य निरस्तावयवस्य सतः समुदायस्य काव्यता कविकर्मत्वम्। तेनालंकृतस्य काव्यत्वमिति स्थितम्, न पुनः काव्यस्यालंकारयोग इति।

सालंकारस्य काव्यतेति संमुग्धतया किंचित् काव्यस्वरूपं सूत्रितम् निपुणं पुनर्न निश्चितम्। किंलक्षणं वस्तु काव्यव्यपदेशभाग् भवतीत्याह—

शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ॥ ७ ॥

शब्दार्थौ काव्यं वाचको वाच्यं चेति द्वौ संमिलितौ काव्यम्। द्वावेकमिति विचित्रैवोक्तिः। तेन यत्केषांचिन्मतं कविकौशलकल्पितकमनीयतातिशयः शब्द एव केवलं काव्यमिति केषांचिद् वाच्यमेव रचनावैचित्र्यचमत्कारकारि काव्यमिति, पक्षद्वयमपि निरस्तं भवति। यस्माद् द्वयोरपि प्रत्येकं प्रतितिलमिव तैलं तद्विदाह्लादकारित्वं वर्तते, न पुनरेकस्मिन्। यथा—

भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि।
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥ ९ ॥
अणणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम्।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ १० ॥

प्रतिभादारिद्र्यदैन्यादतिस्वल्पसुभाषितेन कविना वर्णसावर्ण्यरम्यतामात्रमत्रोदितम्, न पुनर्वाच्यवैचित्र्यकणिका काचिदप्यस्ति । यत्किल नूतनतारुण्यतरङ्गिततलावण्यलटभकान्तेः कान्तायाः कामयमानेन केनचिदेवमुच्यते—यदि तरुणि त्वं रमणमन्दिरं व्रजसि तत्किं त्वदीयं परिसरणं रणरणकमकारणं मम करोतीत्यतिग्राम्येयमुक्तिः । किंच, न अकारणम्, यतस्तस्यास्तदनादरेण गमने तदनुरक्तान्तःकरणस्य विरहविधुरताशङ्काकातरता कारणं रणरणकस्य । यदि वा परिसरणस्य मया किमपराद्धमित्यकारणतासमर्पकम्, एतदप्यतिग्राम्यतरम् । संबोधनानि च बहूनि मुनिप्रणीतस्तोत्रामन्त्रणकल्पानि न कांचिदपि तद्विदाह्लादकारितां पुष्णन्तीति यत्किंचिदेतत् । वस्तुमात्रं च शब्दशोभातिशयशून्यं न काव्यव्यपदेशमर्हति । यथा—

> प्रकाशस्वाभाव्यं विदधति न भावास्तमसि य-
> त्तथा नैते ते स्युर्यदि किल तथा यत्र न कथम् ।
> गुणाध्यासाभ्यासव्यसनदृढदीक्षागुरुगुणो
> रविव्यापारोऽयं किमथ सदृशं तस्य महसः ॥ ११ ॥

अत्र हि शुष्कतर्कवाक्यवासनाधिवासितचेतसा प्रतिभाप्रतिभातमात्रमेव वस्तु व्यसनितया कविना केवलमुपनिबद्धम् । न पुनर्वाचकवक्रताविच्छित्तिलवोऽपि लक्ष्यते । यस्मात्तर्कवाक्यशय्यैव शरीरमस्य श्लोकस्य । तथा च—तमोव्यतिरिक्ताः पदार्था धर्मिणः, प्रकाशस्वभावा न भवन्तीति साध्यम्, तमस्यतथाभूतत्वादिति हेतुः । दृष्टान्तस्तर्हि कथं न दर्शितः, तर्कन्यायस्यैव चेतसि प्रतिभासमानत्वात् । तथोच्यते—

> तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।
> ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥ १२ ॥

इति। विदधतीति विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थे वर्तते। स च करोत्यर्थोऽत्र न सुस्पष्टसमन्वयः, प्रकाशस्वाभाव्यं न कुर्वन्तीति। प्रकाशस्वाभाव्य-शब्दोऽपि चिन्त्य एव। प्रकाशः स्वभावो यस्यासौ प्रकाशस्वभावः, तस्य भाव इति भावप्रत्यये विहिते पूर्वपदस्य वृद्धिः प्राप्नोति। अथ स्वभावस्य भावः स्वाभाव्यमित्यत्रापि भावप्रत्ययान्ताद्भावप्रत्ययो न प्रचुरप्रयोगार्हः। तथा च प्रकाशश्चासौ स्वाभाव्यं चेति विशेषणसमासोऽपि न समीचीनः। तृतीये च पादेऽत्यन्तासमर्पकसमासभूयस्त्ववैशसं न तद्विदाह्लादकारितामावहति। रविव्यापार इति रवि-शब्दस्य प्राधान्येनाभिमतस्य समासे गुणीभावो न विकल्पितः, पाठान्तरस्य 'रवेः' इति संभवात्।

ननु वस्तुमात्रस्याप्यलंकारशून्यतया कथं तद्विदाह्लादकारित्वमिति चेत्तन्न; यस्मादलंकारेणाप्रस्तुतप्रशंसालक्षणेनान्यापदेशतया स्फुरितमेव कविचेतसि प्रथमं च प्रतिभाप्रतिभासमानमघटितपाषाणशकलकल्पमणिप्रख्यमेव वस्तु विदग्धकविविरचितवक्रवाक्योपारूढं शाणोल्लीढमणिमनोहरतया तद्विदाह्लादकारिकाव्यत्वमधिरोहति। तथा चैकस्मिन्नेव वस्तुन्यवहितानवहितकविद्वितयविरचितं वाक्यद्वयमिदं महदन्तरमावेदयति—

मानिनीजनविलोचनपाता-
नुष्णबाष्पकलुषाननुगृह्णन्।
मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं
भीतभीत इव शीतमयूखः॥ १३॥

क्रमादेकद्वित्रिप्रभृतिपरिपाटीः प्रकटयन्
कलाःस्वैरं स्वैरं नवकमलकन्दाङ्कुररुचः।
पुरन्ध्रीणां प्रेयोविरहदहनोद्दीपितदृशां
कटाक्षेभ्यो बिभ्यन्निभृत इव चन्द्रोऽभ्युदयते॥ १४॥

एतयोरन्तरं सहृदयसंवेद्यमिति तैरेव विचारणीयम् । तस्मात् स्थितमेतत्—न शब्दस्यैव रमणीयताविशिष्टस्य केवलस्य काव्यत्वम्, नाप्यर्थस्येति । तदिदमुक्तम्—

रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः ।
न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितामुखम् ॥ १५ ॥

रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे ।
सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् ॥ १६ ॥

तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।
शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥ १७ ॥

तेन शब्दार्थौ द्वौ संमिलितौ काव्यमिति स्थितम् । एवमवस्थापिते द्वयोः काव्यत्वे कदाचिदेकस्य मनाङ्मात्रन्यूनतायां सत्यां काव्यव्यवहारः प्रवर्तेतेत्याह—सहिताविति । सहितौ सहितभावेन साहित्येनावस्थितौ । ननु च वाच्यवाचकसंबन्धस्य विद्यमानत्वादेतयोर्न कथंचिदपि साहित्यविरहः, सत्यमेतत् । किन्तु विशिष्टमेवेह साहित्यमभिप्रेतम् । कीदृशम्?—वक्रताविचित्रगुणालंकारसंपदां परस्परस्पर्धाधिरोहः । तेन

समसर्वगुणौ सन्तौ सुहृदाविव सङ्गतौ ।
परस्परस्य शोभायै शब्दार्थौ भवतो यथा ॥ १८ ॥

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥ १९ ॥

अत्रारुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुषः शशिनः कामपरिक्षामवृत्तेः कामिनीकपोलफलकस्य च पाण्डुत्वसाम्यसमर्थनादर्थालंकारपरिपोषः शोभातिशयमावहति । वक्ष्यमाणवर्णविन्यासवक्रतालक्षणः शब्दालंकारोऽप्यतितरां रमणीयः । वर्णविन्यासविच्छित्तिविहिता लावण्यलक्षणगुणसंपदस्त्येव । यथा च

लीलाए कुवलअं कुवलअं व सीसे समुव्वहंतेण ।
सेसेण सेसपुरिसाणं पुरिसआरो समुव्वसिओ ॥ २० ॥

लीलया कुवलयं कुवलयमिव शीर्षे समुद्वहता ।
शेषेण शेषपुरुषाणां पुरुषकारः समुद्वसितः ॥

अत्राप्यप्रस्तुतप्रशंसोपमालक्षणवाच्यालकारवैचित्र्यविहिता हेलामात्रविरचितयमकानुप्रासहारिणी समर्पकत्वसुभगा कापि काव्यच्छाया सहृदयहृदयमाह्लादयति ।

द्विवचनेनात्र वाच्यवाचकजातिद्वित्वमभिधीयते । व्यक्तिद्वित्वाभिधाने पुनरेकपदव्यवस्थितयोरपि काव्यत्वं स्यादित्याह— बन्धे व्यवस्थितौ । बन्धो वाक्यविन्यासः तत्र व्यवस्थितौ विशेषेण लावण्यादिगुणालंकारशोभिना संनिवेशेन कृतावस्थानौ । सहितावित्यत्रापि यथायुक्ति सजातीयापेक्षया शब्दस्य शब्दान्तरेण वाच्यस्य वाच्यान्तरेण च साहित्यं परस्परस्पर्धित्वलक्षणमेव विवक्षितम् । अन्यथा तद्विदाह्लादकारित्वहानिः प्रसज्येत । यथा

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।
अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ २१ ॥

अत्र किल कुत्रचित्प्रबन्धे कश्चित्कापालिकः कामपि कामिनीं व्यापादयितुमध्यवसितः सन्नेव मभिधीयते—यदपगतसारः ससारः, हृतरत्नसर्वस्वं त्रैलोक्यम्, आलोकनीयकमनीयवस्तुवर्जितो जीवलोकः, सकललोकलोचननिर्माणं निष्फलप्रायम्, त्रिभुवनविजयित्वदर्पविहीनः कन्दर्पः, जगज्जीर्णारण्यकल्पमनया भवतीति किं त्वमेवंविधमकरणीयं कर्तुं व्यवसित इति । एतस्मिन् श्लोके महावाक्यकल्पे वाक्यान्तराण्यवान्तरवाक्यसदृशानि तस्याः सकल-

लोकलोभनीयलावण्यसंपत्प्रतिपादनपराणि परस्परस्पर्धीन्यतिरमणीयान्युपनिबद्धानि कमपि काव्यच्छायातिशयं पुष्णन्ति । मरणशरणं बान्धवजनमिति पुनरेतेषां न कलामात्रमपि स्पर्धितुमर्हतीति न तद्विदाह्लादकारि । बहुषु च रमणीयेष्वेकवाक्योपयोगिषु युगपत् प्रतिभासपदवीमवतरत्सु वाक्यार्थपरिपूरणार्थं तत्प्रतिमं प्राप्तुमपरं प्रयत्नेन प्रतिभा प्रसाद्यते । तथा चास्मिन्नेव प्रस्तुतवस्तुसब्रह्मचारिवस्त्वन्तरमपि सुप्रापमेव—"विधिमपि विपन्नाद्भुतविधिम्" इति । प्रथमप्रतिभातपदार्थप्रतिनिधिपदार्थान्तरासंभवे सुकुमारतरापूर्वसमर्पणेन कामपि काव्यच्छायामुन्मीलयन्ति कवयः । यथा

रुद्राद्रेस्तुलनं स्वकण्ठविपिनच्छेदो हरेर्वासनं
कारावेश्मनि पुष्पकापहरणम् ॥ २२ ॥

इत्युपनिबद्ध्य पूर्वोपनिबद्धपदार्थानुरूपवस्त्वन्तरासंभवादपूर्वमेव "यस्येदृशाः केलयः" इति विन्यस्तम्, येनान्येऽपि कामपि कमनीयतामनीयन्त । यथा च

तद्वक्त्रेन्दुविलोकनेन दिवसो नीतः प्रदोषस्तथा
तद्गोष्ठ्यैव निशापि मन्मथकृतोत्साहैस्तदङ्गार्पणैः ।
तां संप्रत्यपि मार्गदत्तनयनां द्रष्टुं प्रवृत्तस्य मे
बद्धोत्कण्ठमिदं मनः किम् ॥ २३ ॥

इति संप्रत्यपि तामेवंविधां वीक्षितुं प्रवृत्तस्य मम मनः किमिति बद्धोत्कण्ठमिति परिसमाप्तेऽपि तथाविधो वस्तुविन्यासो विहितः —"अथवा प्रेमासमाप्तोत्सवम्" इति, येन पूर्वेषां जीवितमिवार्पितम् ।

यद्यपि द्वयोरप्येतयोस्तत्प्राधान्येनैव वाक्यार्थोपनिबन्धः, तथापि कविप्रतिभाप्रौढिरेव प्राधान्येनावतिष्ठते । शब्दस्यापि शब्दान्तरेण

साहित्यविरहोदाहरणं यथा

चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।
तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसङ्गमभूषः ॥२४॥

दयितसङ्गमस्तामभूषयदिति वक्तव्ये कीदृशो मदः, दयितसङ्गमो भूषा यस्येति दयितसङ्गमशब्दस्य प्राधान्येनाभिमतस्य समासवृत्तावन्तर्भूतत्वाद् गुणीभावो न तद्विदाह्लादकारी । दीपकालंकारस्य च काव्यशोभाकारित्वेनोपनिबद्धस्य निर्वहणावसरे त्रुटितप्रायत्वात् प्रक्रमभङ्गविहितं सरसहृदयवैरस्यमनिवार्यम् । 'दयितसङ्गतिरेनम्' इति पाठान्तरं सुलभमेव ।

द्वयोरप्येतयोरुदाहरणयोः प्राधान्येन प्रत्येकमेकतरस्य साहित्यविरहो व्याख्यातः । परमार्थतः पुनरुभयोरप्येकतरस्य साहित्यविरहोऽन्यतरस्यापि पर्यवस्यति । तथा चार्थः समर्थवाचकासद्भावे स्वात्मना स्फुरन्नपि मृतकल्प एवावतिष्ठते । शब्दोऽपि वाक्योपयोगिवाच्यासंभवे वाच्यान्तरवाचकः सन् वाक्यस्य व्याधिभूतः प्रतिभातीत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतं तु । कीदृशे बन्धे—वक्रकविव्यापारशालिनि । वक्रो योऽसौ शास्त्रादिप्रसिद्धशब्दार्थोपनिबन्धव्यतिरेकी षट्प्रकारवक्रताविशिष्टः कविव्यापारस्तत्क्रियाक्रमस्तेन शालते श्लाघते यस्तस्मिन् । एवमपि कष्टकल्पनोपहतेऽपि प्रसिद्धव्यतिरेकित्वमस्तीत्याह—तद्विदाह्लादकारिणि । तदिति काव्यपरामर्शः तद्विदन्तीति तद्विदस्तज्ज्ञास्तेषामाह्लादमानन्दं करोति यस्तस्मिन् तद्विदाह्लादकारिणि बन्धे व्यवस्थितौ । वक्रता प्रकारांस्तद्विदाह्लादकारित्वं च प्रत्येकं यथावसरमेवोदाहरिष्यति ।

एवं काव्यस्य सामान्यलक्षणे विहिते विशेषलक्षणमुपक्रमते । तत्र शब्दार्थयोस्तावत्स्वरूपं निरूपयति—

वाच्योऽर्थो वाचकः शब्दः प्रसिद्धमिति यद्यपि ।
तथापि काव्यमार्गेऽस्मिन् परमार्थोऽयमेतयोः ॥ ८ ॥

इति एवंविधं वस्तु प्रसिद्धं प्रतीतम्—यो वाचकः प्रत्यायकः स शब्दः, यो वाच्यश्चाभिधेयः सोऽर्थ इति । ननु च द्योतकव्यञ्जकावपि शब्दौ संभवतः, तदसंग्रहान्नाव्याप्तिः, यस्मादर्थप्रतीतिकारित्वसामान्यादुपचारात्तावपि वाचकावेव । एवं द्योत्यव्यङ्ग्ययोरप्यर्थयोः प्रत्येयत्वसामान्यादुपचाराद्वाच्यत्वमेव । तस्माद् वाचकत्वं वाच्यत्वं च शब्दार्थयोर्लोके सुप्रसिद्धं यद्यपि लक्षणम्, तथाप्यस्मिन् अलौकिके काव्यमार्गे कविकर्मवर्त्मनि अयमेतयोर्वक्ष्यमाणः परमार्थः किमप्यपूर्वं तत्त्वमित्यर्थः । कीदृशमित्याह—

शब्दो विवक्षितार्थैकवाचकोऽन्येषु सत्स्वपि ।
अर्थः सहृदयाह्लादकारिस्वस्पन्दसुन्दरः ॥ ९ ॥

स शब्दः काव्ये यस्तत्समुचितसमस्तसामग्रीकः । कीदृक्—विवक्षितार्थैकवाचकः । विवक्षितो योऽसौ वक्तुमिष्टोऽर्थस्तदेकवाचकः तस्यैकः केवल एव वाचकः । कथम्—अन्येषु सत्स्वपि । अपरेषु तद्वाचकेषु बहुष्वपि विद्यमानेषु । तथा च—सामान्यात्मना वक्तुमभिप्रेतो योऽर्थस्तस्य विशेषाभिधायी शब्दः सम्यग् वाचकतां न प्रतिपद्यते । यथा

कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै
रत्नान्यमूनि मकराकर माऽवमंस्थाः ।
किं कौस्तुभेन भवतो विहितो न नाम
याञ्चाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥ २५ ॥

अत्र रत्नसामान्योत्कर्षाभिधानमुपक्रान्तम् । कौस्तुभेनेति रत्नविशेषाभिधायी शब्दस्तद्विशेषोत्कर्षाभिधानमुपसंहरतीति प्रक्रमोपसंहारवैषम्यं न शोभातिशयमावहति । न चैतद्वक्तुं शक्यते—

यः कश्चिद्विशेषे गुणग्रामगरिमा विद्यते स सर्वसामान्येऽपि संभवत्येवेति । यस्मात्

वाजिवारणलोहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ।
नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥ २६ ॥

तस्मादेवंविधे विषये सामान्याभिधाय्येव शब्दः सहृदयहृदयहारितां प्रतिपद्यते । तथा चास्मिन् प्रकृते पाठान्तरं सुलभमेव—"एकेन किं न विहितो भवतः स नाम" इति । यत्र च विशेषात्मना वस्तु प्रतिपादयितुमभिमतं तत्र विशेषाभिधायकमेवाभिधानं निबध्नन्ति कवयः । यथा

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ २७ ॥

अत्र परमेश्वरवाचकशब्दसहस्रसंभवेऽपि कपालिन इति बीभत्सरसालम्बनविभाववाचकः शब्दो जुगुप्सास्पदत्वेन प्रयुज्यमानः कामपि वाचकवक्रतां विदधाति । 'संप्रति' 'द्वयं' चेत्यतीव रमणीयम्—यत् किल पूर्वमेका सैव दुर्व्यसनदूषितत्वेन शोचनीया जाता, संप्रति पुनस्त्वया तस्यास्तथाविधदुरध्यवसायसाहायकमिवारब्धमित्युपहस्यते । 'प्रार्थना'-शब्दोऽप्यतितरां रमणीयः, यस्मात् काकतालीययोगेन तत्समागमः कदाचिन्न वाच्यतावहः । प्रार्थना पुनरत्रात्यन्तं कौलीनकलङ्ककारिणी । 'सा च' 'त्वं च' इति द्वयोरप्यनुभूयमानपरस्परस्पर्धिलावण्यातिशयप्रतिपादनपरत्वेनोपात्तम् । 'कलावतः' 'कान्तिमती' इति च मतुप् प्रत्ययेन द्वयोरपि प्रशंसा प्रतीयत इत्येषां प्रत्येकं कश्चिदप्यर्थः शब्दान्तराभिधेयतां नोत्सहते । कविविवक्षितविशेषाभिधानक्षमत्वमेव

वाचकत्वलक्षणम् । यस्मात्प्रतिभायां तत्कालोल्लिखितेन केनचित्परिस्पन्देन परिस्फुरन्तः पदार्थाः प्रकृतप्रस्तावसमुचितेन केनचिदुत्कर्षेण वा समाच्छादितस्वभावाः सन्तो विवक्षाविधेयत्वेनाभिधेयतापदवीमवतरन्तस्तथाविधविशेषप्रतिपादनसमर्थेनाभिधानेनाभिधीयमानाश्चेतश्चमत्कारि[1]तामापद्यन्ते । यथा

संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रविहितो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदक्षयाम्बुदघटाबन्धेऽप्यसंरब्धवान्
योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥ २८ ॥

अत्र करिणां 'कीट'-व्यपदेशेन तिरस्कारः, तोयदानां च 'शकल'-शब्दाभिधानेनानादरः, 'सर्वस्य' इति यस्य कस्यचित्तुच्छतरप्रायस्येत्यवहेला, जातेश्च 'मात्र'-शब्दविशिष्टत्वेनावलेपः, हेवाकस्य 'लेश'-शब्दाभिधानेनाल्पताप्रतिपत्तिरित्येते विवक्षितार्थैकवाचकत्वं द्योतयन्ति । 'घटाबन्ध'-शब्दश्च प्रस्तुतमहत्त्वप्रतिपादनपरत्वेनोपात्तस्तन्निबन्धनतां प्रतिपद्यते । विशेषाभिधानाकाङ्क्षिणः पुनः पदार्थस्वरूपस्य तत्प्रतिपादनपरविशेषणशून्यतया शोभापरिहाणिरुत्पद्यते । तथा

यत्रानुल्लिखिताख्यमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-
रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्कारकोटिः परा ।
जाताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लङ्घ्य यत्संपद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम् ॥ २९ ॥

अत्र 'आभास'-शब्दः स्वयमेव मात्रादिविशिष्टत्वमभिलषँल्लक्ष्यते । पाठान्तरम्—'छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचिता' इति । एतच्च वाचकवक्रताप्रकारस्वरूपनिरूपणावसरे प्रतिपदं प्रकटीभविष्यतीत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

अर्थश्च वाच्यलक्षणः कीदृशः—काव्ये यः सहृदयाह्लादकारिस्वस्पन्दसुन्दरः। सहृदयाः काव्यार्थविदस्तेषामाह्लादमानन्दं करोति यस्तेन स्वस्पन्देनात्मीयेन स्वभावेन सुन्दरः सुकुमारः। तदेतदुक्तं भवति—यद्यपि पदार्थस्य नानाविधधर्मखचितत्वं संभवति तथापि तथाविधेन धर्मेण संबन्धः समाख्यायते यः सहृदयहृदयाह्लादमाधातुं क्षमते। तस्य च तदाह्लादसामर्थ्यं संभाव्यते येन काचिदेव स्वभावमहत्ता रसपरिपोषाङ्गत्वं वा व्यक्तिमासादयति। यथा

दंष्ट्रापिष्टेषु सद्यः शिखरिषु न कृतः स्कन्धकण्डूविनोदः
सिन्धुष्वङ्गावगाहः खुरकुहरगलत्तुच्छतोयेषु नाप्तः।
लब्धाः पातालपङ्के न लुठनरतयः पोत्रमात्रोपयुक्ते
येनोद्धारे धरित्र्याः स जयति विभुताविघ्नितेच्छो वराहः ॥३०॥

अत्र च तथाविधः पदार्थपरिस्पन्दमहिमा निबद्धो यः स्वभावसंभविनस्तत्परिस्पन्दान्तरस्य संरोधसंपादनेन स्वभावमहत्तां समुल्लासयन् सहृदयहृदयाह्लादकारितामापन्नः। यथा च

तामभ्यगच्छद्रुदितानुसारी
मुनिः कुशेध्माहरणाय यातः।
निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः
श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ३१ ॥

अत्र कोऽसौ मुनिर्वाल्मीकिरिति पर्यायपदमात्रे वक्तव्ये परमकारुणिकस्य निषादनिर्भिन्नशकुनिसदर्शनमात्रसमुत्थितः शोकः श्लोकत्वमभजत यस्येति तस्य तदवस्थजनकराजपुत्रीदशादर्शन[1]विवशवृत्तेरन्तःकरणपरिस्पन्दः करुणरसपरिपोषाङ्गतया सहृदयहृदयाह्लादकारी कवेरभिप्रेतः। यथा च

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
तत्संदेशाद्धृदयनिहितादागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥ ३२ ॥

अत्र प्रथममामन्त्रणपदार्थस्तदाश्वासकारिपरिस्पन्दनिबन्धनः भर्तुर्मित्रं मां विद्धीत्युपादेयतामात्मनः प्रथयति । तच्च न सामान्यम्, प्रियमिति विश्रम्भपात्रताम् । इति तामाश्वास्योन्मुखीकृत्य च तत्संदेशात्त्वत्समीपमागमनमिति प्रकृत प्रस्तौति । हृदयनिहितादिति सुहृत्त्वविहितं सावधानत्वं द्योत्यते । ननु चान्यः कश्चिदेवंविधव्यवहारविदग्धबुद्धिः कथं न नियुक्त इत्याह—ममैवात्र कौशलं किमपि विजृम्भते । अम्बुवाहमित्यात्मनस्तत्कारिताभिधानं द्योतयति । यः प्रोषितानां वृन्दानि त्वरयति, संजातत्वराणि करोति । कीदृशानाम्—श्राम्यतां त्वरायामसमर्थानामपि । वृन्दानीति बाहुल्यात्तत्कारिताभ्यासं कथयति । केन—मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिः, माधुर्यरमणीयैः शब्दैर्विदग्धदूतप्ररोचनावचनप्रायैरित्यर्थः । क्व—पथि मार्गे । यदृच्छया यथाकथंचिदहमेतदाचरामीति किं पुनः प्रयत्नेन सुहृत्प्रेमनिमित्तं संरम्भबुद्धि न करोमीति । कीदृशानि वृन्दानि—अबलावेणिमोक्षोत्सुकानि । अबला-शब्देनात्र तत्प्रेयसीविरहवैधुर्यासहत्वं भण्यते, तद्वेणिमोक्षोत्सुकानीति तेषां तदनुरक्तचित्तवृत्तित्वम् । तदयमत्र वाक्यार्थः—विधिविहितविरहवैधुर्यस्य परस्परानुरक्तचित्तवृत्तेर्यस्य कस्यचित्कामिजनस्य समागमसौख्यसंपादनसौहार्दे सदैव गृहीतव्रतोऽस्मीति । अत्र यः पदार्थपरिस्पन्दः कविनोपनिबद्धः प्रबन्धस्य मेघदूतत्वे परमार्थतः स एव जीवितमिति सुतरां सहृदयाह्लादकारी । न पुनरेवंविधो यथा

सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी
गत्वा जवात्त्रिचतुराणि पदानि सीता ।
गन्तव्यमद्य कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥ ३३॥

अत्रासकृत्प्रतिक्षणं कियदद्य गन्तव्यमित्यभिधानलक्षणः परिस्पन्दो न स्वभावमहत्तामुन्मीलयति, न च रसपरिपोषाङ्गतां प्रतिपद्यते। यस्मात्सीतायाः सहजेन केनाप्यौचित्येन गन्तुमध्यवसितायाः सौकुमार्यादेवंविधं वस्तु हृदये परिस्फुरदपि वचनमारोहतीति सहृदयैः संभावयितुं न पार्यते। न च प्रतिक्षणमभिधीयमानमपि राघवाश्रुप्रथमावतारस्य सम्यक् सङ्गतिं भजते, सकृदाकर्णनादेव तस्योपपत्तेः। एतच्चात्यन्तरमणीयमपि मनाङ्मात्रचलितावधानत्वेन कवेः कदर्थितम्। तस्माद् 'अवशम्' इत्यत्र पाठः कर्तव्यः। तदेवंविधं विशिष्टमेव शब्दार्थयोर्लक्षणमुपादेयम्। तेन नेयार्थापार्थादयो दूरोत्सारितत्वात्पृथङ्न वक्तव्याः।

एवं शब्दार्थयोः प्रसिद्धस्वरूपातिरिक्तमन्यदेव रूपान्तरमभिधाय न तावन्मात्रमेव काव्योपयोगि, किन्तु वैचित्र्यान्तरविशिष्टमित्याह—

उभावेतावलंकार्यौ तयोः पुनरलंकृतिः।
वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभङ्गीभणितिरुच्यते ॥ १० ॥

उभौ द्वावप्येतौ शब्दार्थावलंकार्यावलंकरणीयौ केनापि शोभातिशयकारिणालंकरणेन योजनीयौ। किं तत्तयोरलङ्करणमित्यभिधीयते—तयोः पुनरलंकृतिः। तयोर्द्वित्वसंख्याविशिष्टयोरप्यलंकृतिः पुनरेकैव, यया द्वावप्यलंक्रियेते। कासौ—वक्रोक्तिरेव। वक्रोक्तिः प्रसिद्धाभिधानव्यतिरेकिणी विचित्रैवाभिधा। कीदृशी—वैदग्ध्यभङ्गीभणितिः। वैदग्ध्यं विदग्धभावः कविकर्मकौशलं

तस्य भङ्गी विच्छित्तिः, तया भणितिः विचित्रैवाभिधा वक्रोक्तिरित्युच्यते । तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत् शब्दार्थौ पृथगवस्थितौ न केनापि व्यतिरिक्तेनालंकरणेन योज्येते, किन्तु वक्रतावैचित्र्ययोगितयाभिधानमात्रमेवानयोरलंकारः, तस्यैव शोभातिशयकारित्वात् । एतच्च वक्रताव्याख्यानावसर एवोदाहरिष्यते ।

ननु च किमिदं प्रसिद्धार्थविरुद्धं प्रतिज्ञायते यद्वक्रोक्तिरेवालंकारो नान्यः कश्चिदिति, यतश्चिरन्तनैरपरं स्वभावोक्तिलक्षणमलंकरणमाम्नातं तच्चातीवरमणीयमित्यसहमानस्तदेव निराकर्तुमाह—

अलंकारकृतां येषां स्वभावोक्तिरलंकृतिः ।
अलंकार्यतया तेषां किमन्यदवतिष्ठते ।। ११ ।।

येषामलंकारकृतामलंकारकाराणां स्वभावोक्तिरलंकृतिः, या स्वभावस्य पदार्थधर्मलक्षणस्य परिस्पन्दस्य उक्तिरभिधा सैवालंकृतिरलंकरणमिति प्रतिभाति, ते सुकुमारमानसत्वाद् विवेकक्लेशद्वेषिणः । यस्मात् स्वभावोक्तिरिति कोऽर्थः? स्वभाव एवोच्यमानः स एव यद्यलंकारस्तत्किमन्यत्तद्व्यतिरिक्तं काव्यशरीरकल्पं वस्तु विद्यते यत्तेषामलंकार्यतया विभूष्यत्वेनावतिष्ठते पृथगवस्थितिमासादयति, न किंचिदित्यर्थः ।

ननु च पूर्वमवस्थापितम्—यद्वाक्यस्यैवाविभागस्य सालंकारस्य काव्यत्वमिति (१।६) तत्किमर्थमेतदभिधीयते? सत्यम्, किन्तु तत्रासत्यभूतोऽप्यपोद्धारबुद्धिविहितो विभागः कर्तुं शक्यते वर्णपदन्यायेन वाक्यपदन्यायेन चेत्युक्तमेव । एतदेव प्रकारान्तरेण विकल्पयितुमाह—

स्वभावव्यतिरेकेण वक्तुमेव न युज्यते ।
वस्तु तद्रहितं यस्मान्निरुपाख्यं प्रसज्यते ।। १२ ।।

स्वभावव्यतिरेकेण स्वपरिस्पन्दं विना निःस्वभावं वक्तुमभिधानमेव न युज्यते न शक्यते । वस्तु वाच्यलक्षणम् । कुतः—तद्रहितं तेन स्वभावेन रहितं वर्जितं यस्मान्निरुपाख्यं प्रसज्यते । उपाख्याया निष्क्रान्तं निरुपाख्यम् । उपाख्या शब्दः, तस्यागोचरभूतमभिधानायोग्यमेव संपद्यते । यस्मात् स्वभावशब्दस्येदृशी व्युत्पत्तिः—भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः, स्वस्यात्मनो भावः स्वभावः । तेन स एव यस्य कस्यचित्पदार्थस्य प्रख्योपाख्यावतारनिबन्धनम्, तेन वर्जितमसत्कल्पं वस्तु शशविषाणप्रायं शब्दज्ञानागोचरतां प्रतिपद्यते । स्वभावयुक्तमेव सर्वथाभिधेयपदवीमवतरतीति शाकटिकवाक्यानामपि सालंकारता प्राप्नोति, स्वभावोक्तियुक्तत्वेन । एतदेव युक्त्यन्तरेण विकल्पयति—

शरीरं चेदलंकारः किमलंकुरुतेऽपरम् ।
आत्मैव नात्मनः स्कन्धं क्वचिदप्यधिरोहति ।। १३ ।।

यस्य कस्यचिद्वर्ण्यमानस्य वस्तुनो वर्णनीयत्वेन स्वभाव एव वर्ण्यशरीरम् । स एव चेदलंकारो यदि विभूषणं तत्किमपरं तद्व्यतिरिक्तं विद्यते यदलंकुरुते विभूषयति । स्वात्मानमेवालंकरोतीति चेत्तदयुक्तम् अनुपपत्तेः । यस्मादात्मैव नात्मनः स्कन्धं क्वचिदप्यधिरोहति, शरीरमेव शरीरस्य न कुत्रचिदप्यंसमधिरोहतीत्यर्थः, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । अन्यच्चाभ्युपगम्यापि ब्रूमः—

भूषणत्वे स्वभावस्य विहिते भूषणान्तरे ।
भेदावबोधः प्रकटस्तयोरप्रकटोऽथवा ।। १४ ।।

स्पष्टे सर्वत्र संसृष्टिरस्पष्टे संकरस्ततः ।
अलंकारान्तराणां च विषयो नावशिष्यते ।। १५ ।।

भूषणत्वे स्वभावस्य अलंकारत्वे परिस्पन्दस्य यदा भूष-

णान्तरमलंकारान्तरं विधीयते तदा विहिते कृते, तस्मिन् सति, द्वयी गतिः संभवति। कासौ—तयोः स्वभावोक्त्यलंकारान्तरयोः भेदावबोधो भिन्नत्वप्रतिभासः प्रकटः सुस्पष्टः कदाचिदप्रकटश्चापरिस्फुटो वेति। तदा स्पष्टे प्रकटे तस्मिन् सर्वत्र सर्वस्मिन् कविवाक्ये संसृष्टिरेवैकालंकृतिः प्राप्नोति। अस्पष्टे तस्मिन्नप्रकटे सर्वत्रैवैकः संकरोऽलंकारः प्राप्नोति। ततः को दोषः स्यादित्याह —अलंकारान्तराणां च विषयो नावशिष्यते। अन्येषामलंकाराणामुपमादीनां विषयो गोचरो न कश्चिदप्यवशिष्यते, निर्विषयत्वमेवायातीत्यर्थः। ततस्तेषां लक्षणकरणवैयर्थ्यप्रसङ्गः। यदि च तावेव संसृष्टिसंकरौ तेषां विषयत्वेन कल्प्येते तदपि न किंचित्, तैरेवालंकारकारैस्तस्यार्थस्यानङ्गीकृतत्वात्। इत्यनेनाकाशचर्वणप्रतिमेनालमलीकनिबन्धनेन। प्रकृतमनुसरामः। सर्वथा यस्य कस्यचित् पदार्थजातस्य कविव्यापारविषयत्वेन वर्णनापदवीमवतरतः स्वभाव एव सहृदयाह्लादकारी काव्यशरीरत्वेन वर्णनीयतां प्रतिपद्यते। स एव च यथायोगं शोभातिशयकारिणा येन केनचिदलंकारेण योजयितव्यः। तदिदमुक्तम्—'अर्थः सहृदयाह्लादकारिस्वस्पन्दसुन्दरः' (१।९) इति। 'उभावेतावलंकार्यौ' (१।१०) इति च।

एवं शब्दार्थयोः परमार्थमभिधाय 'शब्दार्थौ' इति (१।७) काव्यलक्षणवाक्ये पदमेकं व्याख्यातम्। इदानीं 'सहितौ' इति (१।७) व्याख्यातुं साहित्यमेतयोः पर्यालोच्यते—

शब्दार्थौ सहितावेव प्रतीतौ स्फुरतः सदा।
सहिताविति तावेव किमपूर्वं विधीयते ॥ १६ ॥

शब्दार्थावभिधानाभिधेयौ सहिताववियुक्तावेव सदा सर्वकालं प्रतीतौ स्फुरतः ज्ञाने प्रतिभासेते। ततस्तावेव सहिताववियुक्ता-

विति पुनः किमपूर्वं विधीयते न किंचिदपूर्वं निष्पाद्यते, सिद्धं साध्यत इत्यर्थः। तदेवं शब्दार्थयोः स्वभावसिद्धं साहित्यं कः सचेताः पुनस्तदभिधानेन निष्प्रयोजनमात्मानमायासयति? सत्यमेतत्, किन्तु न वाच्यवाचकलक्षणशाश्वतसंबन्धनिबन्धनं वस्तुतः साहित्यमित्युच्यते। यस्मादेतस्मिन् साहित्यशब्देनाभिधीयमाने कष्टकल्पनोपरचितानि गाङ्कुटादिवाक्यान्यसंबद्धानि शाकटिकादिवाक्यानि च सर्वाणि साहित्यशब्देनाभिधीयेरन्। तेन पदवाक्यप्रमाणव्यतिरिक्तं किमपि तत्त्वान्तरं साहित्यमिति विभागोऽपि न स्यात्। ननु च पदादिव्यतिरिक्तं यत्किमपि साहित्यं नाम तदपि सुप्रसिद्धमेव, पुनस्तदभिधानेऽपि कथं न पौनरुक्त्यप्रसङ्गः? अतएवैतदुच्यते—यदिदं साहित्यं नाम तदेतावति निःसीमनि समयाध्वनि साहित्यशब्दमात्रेणैव प्रसिद्धम्। न पुनरेतस्य कविकर्मकौशलकाष्ठाधिरूढरमणीयस्याद्यापि कश्चिदपि विपश्चिदयमस्य परमार्थ इति मनाङ्मात्रमपि विचारपदवीमवतीर्णः। तदद्य सरस्वतीहृदयारविन्दमकरन्दबिन्दुसन्दोहसुन्दराणां सत्कविवचसामन्तरामोदमनोहरत्वेन परिस्फुरदेतत् सहृदयषट्चरणगोचरतां नीयते।

साहित्यमनयोः शोभाशालितां प्रति काप्यसौ।
अन्यूनानतिरिक्तत्वमनोहारिण्यवस्थितिः ॥ १७ ॥

सहितयोर्भावः साहित्यम्। अनयोः शब्दार्थयोर्या काप्यलौकिकी चेतनचमत्कारकारितायाः कारणम् अवस्थितिर्विचित्रैव विन्यासभङ्गी। कीदृशी—अन्यूनानतिरिक्तत्वमनोहारिणी, परस्परस्पर्धित्वरमणीया। यस्यां द्वयोरेकतरस्यापि न्यूनत्वं निकर्षो न विद्यते नाप्यतिरिक्तत्वमुत्कर्षो वास्तीत्यर्थः। ननु च तथाविधं साम्यं द्वयोरुपहतयोरपि संभवतीत्याह—शोभाशालितां प्रति।

शोभा सौन्दर्यमुच्यते । तया शालते श्लाघते यः स शोभाशाली, तस्य भावः शोभाशालिता, तां प्रति सौन्दर्यश्लाघितां प्रतीत्यर्थः। सैव च सहृदयाह्लादकारिता । तस्यां स्पर्धित्वेन यासाववस्थितिः परस्परसाम्यसुभगमवस्थानं सा साहित्यमुच्यते । अत्र च वाचकस्य वाचकान्तरेण वाच्यस्य वाच्यान्तरेण साहित्यमभिप्रेतम्, वाक्ये काव्यलक्षणस्य परिसमाप्तत्वादिति प्रतिपादितमेव (१।७) ।

ननु च वाचकस्य वाच्यान्तरेण वाच्यस्य वाचकान्तरेण कथं न साहित्यमिति चेत्तन्न, क्रमव्युत्क्रमे प्रयोजनाभावादसमन्वयाच्च । तस्मादेतयोः शब्दार्थयोर्यथास्वं यस्यां स्वसम्पत्सामग्रीसमुदयः सहृदयाह्लादकारी परस्परस्पर्धया परिस्फुरति, सा काचिदेव वाक्यविन्याससम्पत् साहित्यव्यपदेशभाग् भवति ।

मार्गानुगुण्यसुभगो माधुर्यादिगुणोदयः ।
अलंकरणविन्यासो वक्रतातिशयान्वितः ॥ ३४ ॥

वृत्त्यौचित्यमनोहारि रसानां परिपोषणम् ।
स्पर्धया विद्यते यत्र यथास्वमुभयोरपि ॥ ३५ ॥

सा काव्यवस्थितिस्तद्विदाह्लादैकनिबन्धनम् ।
पदादिवाक्परिस्पन्दसारः साहित्यमुच्यते ॥ ३६ ॥

एतेषां च पदवाक्यप्रमाणसाहित्यानां चतुर्णामपि प्रतिवाक्यमुपयोगः । तथा चैतत्पदमेवंस्वरूपं गकारौकारविसर्जनीयात्मकमेतस्य चार्थस्य प्रातिपदिकार्थपञ्चकलक्षणस्याख्यातपदार्थषट्कलक्षणस्य वा वाचकमिति पदसंस्कारलक्षणस्य व्यापारः । पदानां च परस्परान्वयलक्षणसंबन्धनिबन्धनमेतद्वाक्यार्थतात्पर्यमिति वाक्यविचारलक्षणस्योपयोगः । प्रमाणेन प्रत्यक्षादिनैतदुपपन्नमिति युक्तियुक्तत्वं नाम प्रमाणलक्षणस्य प्रयोजनम् । इदमेव परिस्पन्दमाहात्म्यात्सहृदयहारितां प्रतिपन्नमिति साहित्यस्योपयुज्य-

मानता । एतेषां यद्यपि प्रत्येकं स्वविषये प्राधान्यमन्येषां गुणीभावस्तथापि सकलवाक्य परिस्पन्दजीवितायमानस्यास्य साहित्यलक्षणस्यैव कविव्यापारस्य वस्तुतः सर्वातिशायित्वम् । यस्मादेतदमुख्यतयापि यत्र वाक्यसन्दर्भान्तरे स्वपरिमलमात्रेणैव संस्कारमारभते तस्यैतदधिवासनाशून्यतामात्रेणैव रामणीयकविरहः पर्यवस्यति । तस्मादुपादेयतायाः परिहाणिरुत्पद्यते । तथा च स्वप्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । शास्त्रातिरिक्तप्रयोजनत्वं शास्त्राभिधेयचतुर्वर्गाधिकफलत्वं चास्य पूर्वमेव प्रतिपादितम् (१।३,५) ।

अपर्यालोचितेऽप्यर्थे बन्धसौन्दर्यसम्पदा ।
गीतवद्धृदयाह्लादं तद्विदां विदधाति यत् ॥ ३७॥

वाच्यावबोधनिष्पत्तौ पदवाक्यार्थजीवितम् ।
यत्किमप्यर्पयत्यन्तः पानकास्वादवत्सताम् ॥ ३८॥

शरीरं जीवितेनेव स्फुरितेनेव जीवितम् ।
विना निर्जीवतां येन याति काव्यं विपश्चिताम् ॥ ३९॥

यस्मात्किमपि सौभाग्यं तद्विदामेव गोचरम् ।
सरस्वती समभ्येति तदिदानीं विचार्यते ॥ ४०॥

इत्यन्तरश्लोकाः ।

एवं सहिताविति व्याख्याय कविव्यापारवक्रत्वं व्याचष्टे—

कविव्यापारवक्रत्वप्रकाराः संभवन्ति षट् ।
प्रत्येकं बहवो भेदास्तेषां विच्छित्तिशोभिनः ॥ १८ ॥

कवीनां व्यापारः कविव्यापारः काव्यक्रियालक्षणस्तस्य वक्रत्वं वक्रभावः प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकि वैचित्र्यं तस्य प्रकाराः प्रभेदाः षट् सभवन्ति । मुख्यतया तावन्त एव सन्तीत्यर्थः । तेषां प्रत्येकं प्रकाराः बहवो भेदविशेषाः । कीदृशाः—विच्छित्ति-

शोभिनः वैचित्र्यभङ्गीभ्राजिष्णवः। संभवन्तीति संबन्धः। तदेव दर्शयति—

वर्णविन्यासवक्रत्वं पदपूर्वार्धवक्रता।
वक्रतायाः परोऽप्यस्ति प्रकारः प्रत्ययाश्रयः॥ १९॥

वर्णानां विन्यासो वर्णविन्यासः अक्षराणां विशिष्टन्यसनं तस्य वक्रत्वं वक्रभावः प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणा वैचित्र्येणोपनिबन्धः संनिवेशविशेषविहितस्तद्विदाह्लादकारी शब्दशोभातिशयः। यथा

प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ-
स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः।
प्रसरति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः॥४१॥

अत्र वर्णविन्यासवक्रतामात्रविहितः शब्दशोभातिशयः सुतरां समुन्मीलितः। एतदेव वर्णविन्यासवक्रत्वं चिरन्तनेष्वनुप्रास इति प्रसिद्धम्। अस्य च प्रभेदस्वरूपनिरूपणं स्वलक्षणावसरे करिष्यते (२।१)।

पदपूर्वार्धवक्रता—पदस्य सुबन्तस्य तिङन्तस्य वा यत्पूर्वार्धं प्रातिपदिकलक्षणं धातुलक्षणं वा तस्य वक्रता वक्रभावो विन्यास-वैचित्र्यम्। तत्र च बहवः प्रकाराः संभवन्ति। यत्र रूढिशब्द-स्यैव प्रस्तावसमुचितत्वेन वाच्यप्रसिद्धधर्मान्तराध्यारोपगर्भत्वेन निबन्धः स पदपूर्वार्धवक्रतायाः प्रथमः प्रकारः। यथा

रामोऽस्मि सर्वं सहे॥४२॥

द्वितीयः—यत्र संज्ञाशब्दस्य वाच्यप्रसिद्धस्य धर्मस्य लोकोत्तरा-तिशयाध्यारोपं गर्भीकृत्योपनिबन्धः। यथा

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्।
वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥४३॥

अत्र राम-शब्दो लोकोत्तरशौर्यादिधर्मातिशयाध्यारोपपरत्वेनोपात्तो वक्रतां प्रथयति।

पर्यायवक्रत्वं नाम प्रकारान्तरं पदपूर्वार्धवक्रतायाः—यत्रानेकशब्दाभिधेयत्वे वस्तुनः किमपि पर्यायपदं प्रस्तुतानुगुणत्वेन प्रयुज्यते। तथा—

वामं कज्जलवद्विलोचनमुरो रोहद्विसारिस्तनं
मध्यं क्षाममकाण्ड एव विपुलाभोगा नितम्बस्थली।
सद्यःप्रोद्गतविस्मयैरिति गणैरालोक्यमानं मुहुः
पायाद्वः प्रथमं वपुः स्मररिपोर्मिश्रीभवत्कान्तया ॥४४॥

अत्र 'स्मररिपोः' इति पर्यायः कामपि वक्रतामुन्मीलयति। यस्मात्कामशत्रोः कान्तया सह मिश्रीभावः शरीरस्य न कथंचिदपि संभाव्यत इति गणानां सद्यःप्रोद्गतविस्मयत्वमुपपन्नम्। सोऽपि पुनः पुनः परिशीलनेनाश्चर्यकारीति 'प्रथम'-शब्दस्य जीवितम्। एतच्च पर्यायवक्रत्वं वाच्यासंभविधर्मान्तरगर्भीकारेणापि परिदृश्यते। तथा

अङ्गराज सेनापते राजवल्लभ रक्षैनं
भीमाद्दुःशासनम् इति ॥४५॥

अत्र त्रयाणामपि पर्यायाणामसंभाव्यमानतत्परित्राणपात्रत्वलक्षणमकिंचित्करत्वं गर्भीकृत्योपहस्यते—रक्षैनमिति।

पदपूर्वार्धवक्रताया उपचारवक्रत्वं नाम प्रकारान्तरं विद्यते—यत्रामूर्तस्य वस्तुनो मूर्तद्रव्याभिधायिना शब्देनाभिधानमुपचारात्।

यथा—निष्कारणं निकारकणिकापि मनस्विनां मानसमायासयति । यथा—हस्तावचेयं यशः इति । 'कणिका'-शब्दो मूर्तवस्तुस्तोकार्थाभिधायी स्तोकत्वसामान्योपचारादमूर्तस्यापि निकारस्य स्तोकाभिधानपरत्वेन प्रयुक्तस्तद्विदाह्लादकारित्वाद्वक्रतां पुष्णाति । 'हस्तावचेयम्' इति मूर्तपुष्पादिवस्तुसंभविसंहतत्वसामान्योपचारादमूर्तस्यापि यशसो हस्तावचेयमित्यभिधानं वक्रत्वमावहति । द्रवरूपस्य वस्तुनो वाचकशब्दस्तरङ्गितत्वादिधर्मनिबन्धनः किमपि सादृश्यमात्रमवलम्ब्य संहतस्यापि वाचकत्वेन प्रयुज्यमानः कविप्रवाहे प्रसिद्धः । यथा

श्वासोत्कम्पतरङ्गिणि स्तनतटे इति ॥ ४६ ॥

क्वचिदमूर्तस्यापि द्रवरूपार्थाभिधायी वाचकत्वेन प्रयुज्यते । यथा

एकां कामपि कालविप्रुषममी शौर्योष्मकण्डूव्यय-
व्यग्राः स्युश्चिरविस्मृतामरचमूडिम्बाहवा बाहवः ॥ ४७ ॥

एतयोस्तरंगिणीति विप्रुषमिति च कामपि वक्रतामावहतः ।

विशेषणवक्रत्वं नाम पदपूर्वार्धवक्रतायाः प्रकारो संभवति — यत्र विशेषणमाहात्म्यादेव तद्विदाह्लादकारित्वलक्षणं वक्रत्वमभिव्यज्यते । यथा—

दाहोऽम्भःप्रसृतिपचः प्रचयवान् बाष्पः प्रणालोचितः
श्वासाः प्रेङ्खितदीप्रदीपलतिकाः पाण्डिम्नि मग्नं वपुः ।
किंचान्यत्कथयामि रात्रिमखिलां त्वद्वर्त्म वातायने
हस्तच्छत्रुविरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्तते ॥ ४८ ॥

अत्र दाहो बाष्पः श्वासा वपुरिति न किंचिद्वैचित्र्यमुन्मीलितम् । प्रत्येकं च विशेषणमाहात्म्यात् काचिदेव वक्रताप्रतीतिः । यथा च

व्रीडायोगान्नतवदनया संनिधाने गुरूणां
बद्धोत्कम्पस्तनकलशया मन्युमन्तर्नियम्य ।
तिष्ठेत्युक्तं किमिव न तया यत्समुत्सृज्य बाष्पं
मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभागः ॥ ४९ ॥

अत्र चकितहरिणीहारीति क्रियाविशेषणं नेत्रत्रिभागासङ्गस्य गुरुसंनिधानविहिताप्रगल्भत्वरमणीयस्य कामपि काम नीयतामावहति चकितहरिणीहारिविलोकन साम्येन ।

अयमपरः पदपूर्वार्धवक्रतायाः प्रकारो यदिदं संवृतिवक्रत्वं नाम—यत्र पदार्थस्वरूपं प्रस्तावानुगुण्येन केनापि निकर्षेणोत्कर्षेण वा युक्तं व्यक्ततया साक्षादभिधातुमशक्यं संवृतिसामर्थ्योपयोगिना शब्देनाभिधीयते । यथा

सोऽयं दम्भधृतव्रतः प्रियतमे कर्तुं किमप्युद्यतः ॥ ५० ॥

अत्र वत्सराजे वासवदत्ताविपत्तिविधुरहृदयस्तत्प्राप्तिप्रलोभनवशेन पद्मावतीं परिणेतुमीहमानस्तदेवाकरणीयमित्यवगच्छन् तस्य वस्तुनो महापातकस्येवाकीर्तनीयतां ख्यापयति किमपीत्यनेन संवरणसमर्थेन सर्वनामपदेन । यथा च

निद्रानिमीलितदृशो मदमन्थराया
नाप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।
अद्यापि मे वरतनोर्मधुराणि तस्या-
स्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥ ५१ ॥

अत्र किमपीति तदाकर्णनविहितायाश्चित्तचमत्कृतेरनुभवैकगोचरत्वलक्षणमव्यपदेश्यत्वं प्रतिपाद्यते । तानीति तथाविधानुभवविशिष्टतया स्मर्यमाणानि । नाप्यर्थवन्तीति स्वसंवेद्यत्वेन व्यपदेशाविषयत्वं प्रकाश्यते । तेषां च न च यानि निरर्थकानीत्य-

लौकिकचमत्कारकारित्वादपार्थकत्वं निवार्यते । त्रिष्वप्येतेषु विशेषणवक्रत्वं प्रतीयते ।

इदमपरं पदपूर्वार्धवक्रतायाः प्रकारान्तर संभवति वृत्तिवैचित्र्य-वक्रत्वं नाम—यत्र समासादिवृत्तीनां कासांचिद् विचित्राणामेव कविभिः परिग्रहः क्रियते । यथा

मध्येऽङ्कुरं पल्लवाः ॥ ५२ ॥

यथा च

पाण्डिम्नि मग्नं वपुः ॥ ५३ ॥

यथा वा

सुधाविसरनिष्यन्दसमुल्लासविधायिनि ।
हिमधामनि खण्डेऽपि न जनो नोन्मनायते ॥ ५४ ॥

अपरं लिङ्गवैचित्र्यवक्रत्वं नाम पदपूर्वार्धवक्रतायाः प्रकारान्तरं दृश्यते—यत्र भिन्नलिङ्गानामपि शब्दानां वैचित्र्याय सामानाधि-करण्योपनिबन्धः । यथा

इत्थं जडे जगति को नु बृहत्प्रमाण-
कर्णः करी ननु भवेद् ध्वनितस्य पात्रम् ॥ ५५ ॥

यथा च

मैथिली तस्य दाराः ॥ इति ॥ ५६ ॥

अन्यदपि लिङ्गवैचित्र्यवक्रत्वम्—यत्रानेकलिङ्गसंभवेऽपि सौकु-मार्यात् कविभिः स्त्रीलिङ्गमेव प्रयुज्यते, 'नामैव स्त्रीति पेशलम्' (२।२२) इति कृत्वा । यथा

एतां पश्य पुरस्तटीम् इति ॥ ५७ ॥

पदपूर्वार्धस्य धातोः क्रियावैचित्र्यवक्रत्वं नाम वक्रता प्रकारान्तरं

विद्यते—यत्र क्रियावैचित्र्यप्रतिपादनपरत्वेन वैदग्ध्यभङ्गीभणिति-रमणीयान् प्रयोगान् निबध्नन्ति कवयः। तत्र क्रियावैचित्र्यं बहुविधं विच्छित्तिविततव्यवहारं दृश्यते। यथा

रइकेलिहिअणिअंसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्य।
रुद्दस्स तइअणअणं पव्वइपरिचुम्बिअं जअइ ॥५८॥

रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य।
रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥ इति छाया ॥

अत्र समानेऽपि हि स्थगनप्रयोजने साध्ये सामान्ये च लोचनत्वे, देव्याः परिचुम्बनेन यस्य निरोधः संपाद्यते तद्भगवतस्तृतीय-नयनं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति वाक्यार्थः। अत्र जयतीति क्रियापदस्य किमपि सहृदयहृदयसंवेद्यं वैचित्र्यं परिस्फुरदेव लक्ष्यते। यथा च

स्वेच्छाकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः।
त्रायन्तां वो मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः ॥५९॥

अत्र नखानां सकललोकप्रसिद्धच्छेदनव्यापारव्यतिरेकि किमप्य-पूर्वमेव प्रपन्नार्तिच्छेदनलक्षणं क्रियावैचित्र्यमुपनिबद्धम्। यथा च

स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥६०॥

अत्र च पूर्ववदेव क्रियावैचित्र्यप्रतीतिः। यथा च

कण्णुप्पल-दल-मिलिय-लोयणहिं
हेला-लोलणमाविअ-णयणहिं।
लीलइ लीलावइहि णिरुद्धउ
सिहिलिय-चाउ जअइ मअरुद्धउ ॥६१॥

कर्णोत्पल-दल-मिलित-लोचनाभिः
हेला-लोल-नामित-नयनाभिः।

लीलया लीलावतीभिः निरुद्धः

शिथिलित-चापः जयति मकरध्वजः ।। इति छाया ।

अत्र लोचनैर्लीलया लीलावतीभिर्निरुद्धः स्वव्यापारपराङ्मुखीकृतः सन् शिथिलीकृतचापः कन्दर्पो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति किमुच्यते, यतस्तास्तथाविधविजयावाप्तौ सत्यां जयन्तीति वक्तव्यम् । तदयमत्राभिप्रायः—यदेतल्लो चनविलासानामेवंविधं जैत्रताप्रौढिभावं पर्यालोच्य चेतनत्वेन स स्वचापाधिरोप णायासमुपसंहृतवान् । यतस्तेनैव त्रिभुवनविजयावाप्तिः परिसमाप्यते । ममेति मन्यमानस्य तस्य सहायत्वोत्कर्षातिशयो जयतीति क्रियापदेन कर्तृतायाः कारणत्वेन कवेश्चेतसि परिस्फुरितः । तेन किमपि क्रियावैचित्र्यमत्र तद्विदाह्लादकारि प्रतीयते । यथा च

तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ।। ६२ ।।

अत्र जल्पन्ति वदन्तीत्यादि न प्रयुक्तम्, यस्मात्तानि कयापि विच्छित्त्या किमप्यनाख्येयं समर्पयन्तीति कवेरभिप्रेतम् ।

वक्रतायाः परोऽप्यस्ति प्रकारः प्रत्ययाश्रयः इति । वक्रभावस्यान्योऽपि प्रभेदो विद्यते । कीदृशः—प्रत्ययाश्रयः । प्रत्ययः सुप्तिङ् च यस्याश्रयः स्थानं स तथोक्तः । तस्यापि बहवः प्रकाराः संभवन्ति—संख्यावैचित्र्यविहितः, कारकवैचित्र्यविहितः, पुरुषवैचित्र्यविहितश्च । तत्र संख्यावैचित्र्यविहितः—यस्मिन् वचनवैचित्र्यं काव्यशोभोपनिबन्धनाय निबध्नन्ति । यथा वा

मैथिली तस्य दाराः ।। इति ।। ६३ ।।

यथा वा

फुल्लेन्दीवरकाननानि नयने पाणी सरोजाकराः ।। ६४ ।।

अत्र द्विवचनबहुवचनयोः सामानाधिकरण्यमतीव चमत्कारकारि । कारकवैचित्र्यविहितः—यत्राचेतनस्यापि पदार्थस्य चेतनत्वाध्या-

रोपेण चेतनस्येव क्रियासमावेशलक्षणं रसादिपरिपोषणार्थं कर्तृत्वादिकारकत्वं निबध्यते। यथा

स्तनद्वन्द्वं मन्दं स्नपयति बलाद्बाष्पनिवहो
हठादन्तःकण्ठं लुठति सरसः पञ्चमरवः।
शरज्ज्योत्स्नापाण्डुः पतति च कपोलः करतले
न जानीमस्तस्याःक इव हि विकारव्यतिकरः॥६५॥

अत्र बाष्पनिवहादीनामचेतनानामपि चेतनत्वाध्यारोपेण कविना कर्तृत्वमुपनिबद्धम्—यत्तस्या विवशायाः सत्यास्तेषामेवंविधो व्यवहारः, सा पुनः स्वयं न किंचिदप्याचरितुं समर्थेत्यभिप्रायः। अन्यच्च कपोलादीनां तदवयवानामेतदवस्थत्वं प्रत्यक्षतयास्मदादिगोचरतामापद्यते, तस्याः पुनर्योऽसावन्तर्विकारव्यतिकरस्तं तदनुभवैकविषयत्वाद्वयं न जानीमः। यथा च

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः
बाणव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः।
अस्त्येवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः॥६६॥

अत्र चन्द्रहासो लज्जत इति पूर्ववत् कारकवैचित्र्यप्रतीतिः। पुरुषवैचित्र्यविहितं वक्रत्वं विद्यते—यत्र प्रत्यक्तापरभावविपर्यासं प्रयुञ्जते कवयः, काव्यवैचित्र्यार्थं युष्मद्यस्मदि वा प्रयोक्तव्ये प्रातिपदिकमात्रं निबध्नन्ति। यथा

अस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम्॥६७॥

अत्र त्वं न जानासीति वक्तव्ये वैचित्र्याय देवो न जानातीत्युक्तम्। एवं युष्मदादिविपर्यासः क्रियापदं विना प्रातिपदिकमात्रेऽपि दृश्यते। यथा

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ६८॥

अत्राहं प्रष्टुकाम इति वक्तव्ये ताटस्थ्यप्रतीत्यर्थमयं जन इत्युक्तम्। यथा वा।

सोऽयं दम्भधृतव्रतः इति ॥ ६९ ॥

अत्र सोऽहमिति वक्तव्ये पूर्ववद् 'अयम्' इति वैचित्र्यप्रतीतिः। एते च मुख्यतया वक्रताप्रकाराः कतिचिन्निदर्शनार्थं प्रदर्शिताः। शिष्टाश्च सहस्रशः संभवन्तीति महाकविप्रवाहे सहृदयैः स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयाः।

एवं वाक्यावयवानां पदानां प्रत्येकं वर्णाद्यवयवद्वारेण यथासंभव वक्रभावं व्याख्यायेदानीं पदसमूहभूतस्य वाक्यस्य वक्रता व्याख्यायते—

वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते यः सहस्रधा।
यत्रालंकारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति ॥ २० ॥

वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यः। वाक्यस्य पदसमूहभूतस्य[3]। आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति यस्य प्रतीतिस्तस्य श्लोकादेर्वक्रभावो भङ्गीभणितिवैचित्र्यम् अन्यः पूर्वोक्तवक्रताव्यतिरेकी समुदायवैचित्र्यनिबन्धनः कोऽपि संभवति। यथा

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं
वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः।
त्वामाश्रयं प्राप्य तया नु कोपा-
त्सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥ ७० ॥

एतत्सीतया तथाविधकरुणाक्रान्तान्तःकरणया वल्लभं प्रति संदिश्यते

3

—यदुपस्थितां सेवासमापन्नां लक्ष्मीमपास्य श्रियं परित्यज्य पूर्वं यस्त्वं मया सार्धं प्रपन्नो विपिनं प्राप्तस्तस्य तव स्वप्नेऽप्येतन्न संभाव्यते। तया पुनस्तस्मादेव कोपात् स्त्रीस्वभावसमुचितसपत्नीविद्वेषात्त्वद्गृहे वसन्ती न सोढास्मि। तदिदमुक्तं भवति—यत्तस्मिन् विधुरदशाविसंष्ठुलेऽपि समये तथाविधप्रसादास्पदता। मध्यारोप्य यदिदानीं साम्राज्ये निष्कारणपरित्यागतिरस्कारपात्रतां नीतास्मीत्येतदुचितमनुचितं वा विदितव्यवहारपरंपरेण भवतास्वयमेव विचार्यतामिति।

स च वक्रभावस्तथाविधो यः सहस्रधा भिद्यते बहुप्रकारं भेदमासादयति। सहस्र-शब्दोऽत्र संख्याभूयस्त्वमात्रवाची, न नियतार्थवृत्तिः, यथा—सहस्रमवध्यमिति। यस्मात् कविप्रतिभानामानन्त्यान्नियतत्व न संभवति। योऽसौ वाक्यस्य वक्रभावो बहुप्रकारः, न जानीमः कीदृश इत्याह—यत्रालंकारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति। यत्र यस्मिन्नसावलंकारवर्गः कविप्रवाहप्रसिद्धप्रतीतिरुपमादिरलंकरणकलापः सर्वः सकलोऽप्यन्तर्भविष्यति अन्तर्भावं गमिष्यति पृथक्त्वेन नावस्थाप्यते। तत्प्रकारभेदत्वेनैव व्यपदेशमासादयिष्यतीत्यर्थः। स चालंकारवर्गः स्वलक्षणावसरे प्रतिपदमुदाहरिष्यते॥

एवं वाक्यवक्रतां व्याख्याय वाक्यसमूहरूपस्य प्रकरणस्य तत्समुदायात्मकस्य च प्रबन्धस्य वक्रता व्याख्यायते—

वक्रभावः प्रकरणे प्रबन्धेऽप्यस्ति यादृशः।
उच्यते सहजाहार्यसौकुमार्यमनोहरः॥२१॥

वक्रभावो विन्यासवैचित्र्यं प्रबन्धैकदेशभूते प्रकरणे यादृशोऽस्ति यादृग् विद्यते प्रबन्धे वा नाटकादौ सोऽप्युच्यते कथ्यते। कीदृशः

—सहजाहार्यसौकुमार्यमनोहरः। सहजं स्वाभाविकमाहार्यं व्युत्पत्त्युपार्जितं यत्सौकुमार्यं रामणीयकं तेन मनोहरो हृदयहारी यः स तथोक्तः। तत्र प्रकरणे वक्रभावो यथा—रामायणे मारीचमायामयमाणिक्यमृगानुसारिणो रामस्य करुणाक्रन्दाकर्णनकातरान्तःकरणया जनकराजपुत्र्या तत्प्राणपरित्राणाय स्वजीवितपरिरक्षानिरपेक्षया लक्ष्मणो निर्भर्त्स्य प्रेषितः। तदेतदत्यन्तमनौचित्ययुक्तम्, यस्मादनुचरसंनिधाने प्रधानस्य तथाविधव्यापारकरणमसंभावनीयम्। तस्य च सर्वातिशायिचरितयुक्तत्वेन वर्ण्यमानस्य तेन कनीयसा प्राणपरित्राणसंभावनेत्येतदत्यन्तमसमीचीनमिति पर्यालोच्य उदात्तराघवे कविना वैदग्ध्यवशेन मारीचमृगमारणाय प्रयातस्य परित्राणार्थं लक्ष्मणस्य सीतया कातरत्वेन रामः प्रेरितः इत्युपनिबद्धम्। अत्र च तद्विदाह्लादकारित्वमेव वक्रत्वम्। यथा वा किरातार्जुनीये किरातपुरुषोक्तिषु वाच्यत्वेन स्वबाणमार्गणमात्रमेवोपक्रान्तम्। वस्तुतः पुनरर्जुनेन सह तात्पर्यार्थपर्यालोचनया विग्रहो वाक्यार्थतामुपनीतः। तथा च तत्रैवोच्यते—

प्रयुज्य सामाचरितं विलोभनं
भयं विभेदाय धियः प्रदर्शितम्।
तथाभियुक्तं च शिलीमुखार्थिना
यथेतरन्न्याय्यमिवावभासते ॥ ७१ ॥

प्रबन्धे वक्रभावो यथा—कुत्रचिन्महाकविविरचिते रामकथोपनिबन्धे नाटकादौ पञ्चविधवक्रतासामग्रीसमुदयसुन्दरं सहृदयहृदयहारि महापुरुषवर्णनमुपक्रमे प्रतिभासते। परमार्थतस्तु विधिनिषेधात्मकधर्मोपदेशः पर्यवस्यति, रामवद्वर्तितव्यं न रावणवदिति। यथा च तापसवत्सराजे कुसुमसुकुमारचेतसः सरसविनोदैकरसिकस्य नायकस्य चरितवर्णनमुपक्रान्तम्। वस्तुतस्तु व्यसनार्णवे

निमज्जन्निजो राजा तथाविधनयव्यवहारनिपुणैरमात्यैस्तैस्तैरुपायै-रुत्तारणीय इत्युपदिष्टम् । एतच्च स्वलक्षणव्याख्यानावसरे व्यक्तिमायास्यति ।

एवं कविव्यापारवक्रताषट्कमुद्देशमात्रेण व्याख्यातम्। विस्तरेण तु स्वलक्षणावसरे व्याख्यास्यते ।

क्रमप्राप्तत्वेन बन्धोऽधुना व्याख्यास्यते—

वाच्यवाचकसौभाग्यलावण्यपरिपोषकः ।
व्यापारशाली वाक्यस्य विन्यासो बन्ध उच्यते ।। २२ ।।

विन्यासो विशिष्टं न्यसनं यः सन्निवेशः स एव व्यापारशाली बन्ध उच्यते। व्यापारोऽत्र प्रस्तुतत्वात् काव्य क्रियालक्षणः। तेन शालते श्लाघते यः स तथोक्तः । कस्य—वाक्यस्य श्लोकादेः । कीदृशः—वाच्यवाचकसौभाग्यलावण्यपरिपोषकः । वाच्यवाचक-योर्द्वयोरपि वाच्यस्याभिधेयस्य वाचकस्य च शब्दस्य वक्ष्यमाणं सौभाग्यलावण्यलक्षणं यद्गुणद्वयं तस्य परिपोषकः पुष्टतातिशय-कारी। सौभाग्यं प्रतिभासंरम्भफलभूतं चेतनचमत्कारित्वलक्षणम्, लावण्यं संनिवेशसौन्दर्यम्, तयोः परिपोषकः । यथा

दत्त्वा वामकरं नितम्बफलके लीलावलन्मध्यया
प्रोत्तुङ्गस्तनमंसचुम्बिचिबुकं कृत्वा तया मां प्रति ।
प्रान्तप्रोतनवेन्द्रनीलमणिमन्मुक्तावलीविभ्रमाः
सासूयं प्रहिताः स्मरज्वरमुचो द्वित्राः कटाक्षच्छटाः ।।७२।।

अत्र समग्रकविकौशलसंपाद्यस्य चेतनचमत्कारित्वलक्षणस्य सौभा-ग्यस्य कियन्मात्रवर्णविन्यासविच्छित्तिविहितस्य पदसंधानसम्प-दुपार्जितस्य च लावण्यस्य परः परिपोषो विद्यते ।

एवं च स्वरूपमभिधाय तद्विदाह्लादकारित्वमभिधत्ते—

वाच्यवाचकवक्रोक्तित्रितयातिशयोत्तरम् ।
तद्विदाह्लादकारित्वं किमप्यामोदसुन्दरम् ।। २३ ।।

तद्विदाह्लादकारित्वं काव्यविदानन्दविधायित्वम् । कीदृशम्—वाच्यवाचकवक्रोक्तित्रितयातिशयोत्तरम् । वाच्यमभिधेयं वाचकः शब्दो वक्रोक्तिरलंकरणम्, एतस्य त्रितयस्य योऽतिशयः कोऽप्युत्कर्षस्तस्मादुत्तरमतिरिक्तम् । स्वरूपेणातिशयेन च स्वरूपेणान्यत् किमपि तत्त्वान्तरमेतदतिशयेनैतस्मात्त्रितयादपि लोकोत्तरमित्यर्थः । अन्यच्च कीदृशम्—किमप्यामोदसुन्दरम् । किमप्यव्यपदेश्यं सहृदयहृदयसंवेद्यम् आमोदः सुकुमारवस्तुधर्मो रञ्जकत्वं नाम, तेन सुन्दरं रञ्जकत्वरमणीयम् । यथा

हंसानां निनदेषु यैः कवलितैरासज्यते कूजता-
मन्यः कोऽपि कषायकण्ठलुठनादाघर्घरो विभ्रमः ।

ते संप्रत्यकठोरवारणवधूदन्ताङ्कुरस्पर्धिनो
निर्याताः कमलाकरेषु बिसिनीकन्दाग्रिमग्रन्थयः ।। ७३ ।।

अत्र त्रितयेऽपि वाच्यवाचकवक्रोक्तिलक्षणे प्राधान्येन न कश्चिदपि कवेः संरम्भो विभाव्यते । किंतु प्रतिभावैचित्र्यवशेन किमपि तद्विदाह्लादकारित्वमुन्मीलितम् । यद्यपि सर्वेषामुदाहरणानामविकलकाव्यलक्षणपरिसमाप्तिः संभवति तथापि यत्प्राधान्येनाभिधीयते स एवांशः प्रत्येकमुद्रिक्ततया तेषां परिस्फुरतीति सहृदयैः स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम् ।

एवं काव्यसामान्यलक्षणमभिधाय तद्विशेषलक्षणविषयप्रदर्शनार्थं मार्गभेदनिबन्धनं त्रैविध्यमभिधत्ते—

सन्ति तत्र त्रयो मार्गाः कविप्रस्थानहेतवः ।
सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमश्चोभयात्मकः ।। २४ ।।

तत्र तस्मिन् काव्ये मार्गाः पन्थानस्त्रयः सन्ति संभवन्ति । न द्वौ न चत्वारः, स्वरादिसंख्यावत्तावतामेव वस्तुतस्तज्ज्ञैरुपलम्भात् । ते च कीदृशाः—कविप्रस्थानहेतवः । कवीनां प्रस्थानं वर्तनं तस्य हेतवः, काव्यकरणस्य कारणभूताः । किमभिधानाः—सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमश्चेति । कीदृशो मध्यमः—उभयात्मकः । उभयमनन्तरोक्तं मार्गद्वयमात्मा यस्येति विगृह्य छायाद्वयोपजीवीत्युक्तं भवति । तेषां च स्वलक्षणावसरे स्वरूपमाख्यास्यते ।

अत्र बहुविधा विप्रतिपत्तयः संभवन्ति । यस्माच्चिरन्तनैर्विदर्भादिदेशविशेषसमाश्रयणेन वैदर्भीप्रभृतयो रीतयस्तिस्रः समाम्नाताः । तासां चोत्तमाधममध्यमत्वेन त्रैविध्यम् । अन्यैश्च वैदर्भगौडीयलक्षणं मार्गद्वितयमाख्यातम् । एतच्चोभयमप्ययुक्तियुक्तम् । यस्माद्देशभेदनिबन्धनत्वे रीतिभेदानां देशानामानन्त्यादसंख्यत्वं प्रसज्यते । न च विशिष्टरीतियुक्तत्वेन काव्यकरणं मातुलेयभगिनीविवाहवद् देशधर्मतया व्यवस्थापयितुं शक्यम् । देशधर्मो हि वृद्धव्यवहारपरंपरामात्रशरणः शक्यानुष्ठानतां नातिवर्तते । तथाविधकाव्यकरणं पुनः शक्त्यादिकारणकलापसाकल्यमपेक्ष्यमाणं न शक्यते यथाकथंचिदनुष्ठातुम् । न च दाक्षिणात्यगीतविषयसुस्वरत्वादि ध्वनिरामणीयकवत्तस्य स्वाभाविकं किंचिद् वक्तुं पार्यते । तस्मिन् सति तथाविधकाव्यकरणं सर्वस्य स्यात् । किंच शक्तौ विद्यमानायामपि व्युत्पत्त्यादिराहार्यकारणसम्पत्प्रतिनियतदेशविषयतया न व्यवतिष्ठते, नियमनिबन्धनाभावात् तत्रादर्शनाद् अन्यत्र च दर्शनात् । न च रीतीनामुत्तममध्यमाधमत्वभेदेन त्रैविध्यं व्यवस्थापयितुं न्याय्यम् । यस्मात् सहृदयहृदयाह्लादकारिकाव्यलक्षणप्रस्तावे वैदर्भीसदृशसौन्दर्यासंभवान्मध्यमाधमयोरुपदेशवैयर्थ्यमायाति । परिहार्यत्वेनाप्युपदेशो न युक्ततामालम्बते, तैरेवानभ्युपगतत्वात् । न चागतिकगतिन्यायेन यथाशक्ति दरिद्र

दानवत् काव्यं करणीयता मर्हति। तदेवं निर्वचनसमाख्यामात्रकरणकारणत्वे देशविशेषाश्रयणस्य वयं न विवदामहे। मार्गद्वितयवादिनामप्येतान्येव दूषणानि। तदलमनेन निःसारवस्तुपरिमलनव्यसनेन।

कविस्वभावभेदनिबन्धनत्वेन काव्यप्रस्थानभेदः समञ्जसतां गाहते। सुकुमारस्वभावस्य हि कवेस्तथाविधैव सहजा शक्तिः समुद्भवति, शक्तिशक्तिमतोरभेदात्। तया च तथाविधसौकुमार्यरमणीयां व्युत्पत्तिमाबध्नाति। ताभ्यां च सुकुमारवर्त्मनाभ्यासतत्परः क्रियते। तथैव तस्माद् विचित्रः स्वभावो यस्य कवेस्तद्विदाह्लादकारिकाव्यलक्षणप्रस्ता वात् सौकुमार्यव्यतिरेकिणा वैचित्र्येण रमणीय एव, तस्य काचिद्विचित्रैव तदनुरूपा शक्तिः समुल्लसति। तया च तथाविधवैदग्ध्यबन्धुरां व्युत्पत्तिमाबध्नाति। ताभ्यां च वैचित्र्यवासनाधिवासितमानसो विचित्रवर्त्मनाभ्यासभाग् भवति। एवमेतदुभयकविनिबन्धनसंवलितस्वभावस्य कवेस्तदुचितैव शबलशोभातिशयशालिनी शक्तिः समुदेति। तया च तदुभयपरिस्पन्दसुन्दरं व्युत्पत्त्युपार्जनमाचरति। ततस्तच्छायाद्वितयपरिपोषपेशलाभ्यासपरवशः संपद्यते।

तदेवमेते कवयः काव्य करणकलापकाष्ठाधिरूढिरमणीयं किमपि काव्यमारभन्ते, सुकुमारं विचित्रमुभयात्मकं च। त एव तत्प्रवर्तननिमित्तभूता मार्गा इत्युच्यन्ते। यद्यपि कविस्वभावभेदनिबन्धनत्वादनन्तभेदभिन्नत्वमनिवार्यं, तथापि परिसंख्यातुमशक्यत्वात् सामान्येन त्रैविध्यमेवोपपद्यते। तथा च रमणीयकाव्यपरिग्रहप्रस्तावे स्वभावसुकुमारस्तावदेको राशिः, तद्व्यतिरिक्तस्यारमणीयस्यानुपादेयत्वात्। तद्व्यतिरेकी रामणीयकविशिष्टो विचित्र इत्युच्यते। तदेतयोर्द्वयोरपि रमणीयत्वादेतदीयच्छायाद्वितयोप-

जीविनोऽस्य रमणीयत्वमेव न्यायोपपन्नं पर्यवस्यति । तस्मादेतेषां प्रत्येकमस्खलितस्वपरिस्पन्दमहिम्ना तद्विदाह्लादकारित्वपरिसमाप्तेर्न कस्यचिन्न्यूनता ।

ननु च शक्त्योरान्तरतम्यात् स्वाभाविकत्वं वक्तुं युज्यते, व्युत्पत्त्यभ्यासयोः पुनराहार्ययोः कथमेतद् घटते? नैष दोषः, यस्मादास्तां तावत् काव्यकरणम्, विषयान्तरेऽपि सर्वस्य कस्यचिदनादिवासनाभ्यासाधिवासितचेतसः स्वभावानुसारिणावेव व्युत्पत्त्यभ्यासौ प्रवर्तेते । तौ च स्वभावाभिव्यञ्जनेनैव साफल्यं भजतः । स्वभावस्य तयोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावेनावस्थानात् स्वभावस्तावदारभते, तौ च तत्परिपोषमातनुतः । तथा चाचेतनानामपि पदार्थानां स्वभावः स्वभावसंवादिभावान्तरसंनिधानमाहात्म्यादभिव्यक्तिमासादयति, यथा चन्द्रकान्तमणयश्चन्द्रमसः किरणपरा मर्शवशेन स्पन्दमानसहजरसप्रसराः संपद्यन्ते ।

तदेवं मार्गानुद्दिश्य तानेव क्रमेण लक्षयति—

अम्लानप्रतिभोद्भिन्ननवशब्दार्थसुन्दरः ।
अयत्नविहितस्वल्पमनोहारिविभूषणः ।। २५ ।।

भावस्वभावप्राधान्यन्यक्कृताहार्यकौशलः ।
रसादिपरमार्थज्ञमनःसंवादसुन्दरः ।। २६ ।।

अविभावितसंस्थानरामणीयकरञ्जकः ।
विधिवैदग्ध्यनिष्पन्ननिर्माणातिशयोपमः ।। २७ ।।

यत् किंचनापि वैचित्र्यं तत्सर्वं प्रतिभोद्भवम् ।
सौकुमार्यपरिस्पन्दस्यन्दि यत्र विराजते ।। २८ ।।

सुकुमाराभिधः सोऽयं येन सत्कवयो गताः ।
मार्गेणोत्फुल्लकुसुमकाननेनेव षट्पदाः ।। २९ ।।

सुकुमाराभिधः सोऽयम्, सोऽयं पूर्वोक्तलक्षणः सुकुमारशब्दाभिधानः। येन मार्गेण सत्कवयः कालिदासप्रभृतयो गताः प्रयाताः, तदाश्रयेण काव्यानि कृतवन्तः। कथम्—उत्फुल्लकुसुमकाननेनेव षट्पदाः। उत्फुल्लानि विकसितानि कुसुमानि पुष्पाणि यस्मिन् कानने वने तेन षट्पदा इव भ्रमरा यथा। विकसितकुसुमकाननसाम्येन तस्य कुसुमसौकुमार्यं सदृशमाभिजात्यं द्योत्यते। तेषां च भ्रमरसादृश्येन कुसुममकरन्दकल्पसारसंग्रहव्यसनिता। स च कीदृशः—यत्र यस्मिन् किंचनापि कियन्मात्रमपि वैचित्र्यं विचित्रभावो वक्रोक्तियुक्तत्वम्। तत्सर्वमलंकारादि प्रतिभोद्भवं कविशक्तिसमुल्लसितमेव, न पुनराहार्यं यथाकथंचित्प्रयत्नेन निष्पाद्यम्। कीदृशम्—सौकुमार्यपरिस्पन्दस्यन्दि। सौकुमार्यमाभिजात्यं तस्य परिस्पन्दस्तद्विदाह्लादकारित्वलक्षणं रामणीयकं तेन स्यन्दते रसमयं संपद्यते यत्तथोक्तम्। यत्र विराजते शोभातिशयं पुष्णातीति संबन्धः। यथा

> प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्र-
> मत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी।
> उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ
> जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥ ७४॥

अत्र श्लेषच्छायाच्छुरितं कविशक्तिमात्रसमुल्लसितमलंकरणमनाहार्यं कामपि कमनीयतां पुष्णाति। तथा च 'प्रवृद्धतापः' 'तन्वी' इति वाचकौ सुन्दरस्वभावमात्रसमर्पणपरत्वेन वर्तमानावर्थान्तरप्रतीत्यनुरोधपरत्वेन प्रवृत्तिं न संमन्येते, कविव्यक्तकौशलसमुल्लसितस्य पुनः प्रकारान्तरस्य प्रतीतावानुगुण्यमात्रेण तद्विदाह्लादकारितां प्रतिपद्येते। किं तत्प्रकारान्तरं नाम?—विरोधविभिन्नयोः शब्दयोरर्थान्तरप्रतीतिकारिणोरुपनिबन्धः। तथा चोपमेययोः सहा-

नवस्थानलक्षणो विरोधः, स्वभावभेदलक्षणं च विभिन्नत्वम् । उपमानयोः पुनरीर्ष्याकलहलक्षणो विरोधः, कोपात् पृथगवस्थान लक्षणं विभिन्नत्वम् । 'अतिमात्रम्' 'अत्यर्थं' चेति विशेषण-द्वितयं पक्षद्वयेऽपि सातिशयताप्रतीतिकारित्वेनातितरां रमणीयम् । श्लेषच्छाया क्लेश संपाद्याप्ययत्नघटितत्वेनात्र मनोहारिणी ।

पुनश्च कीदृशः—अम्लानप्रतिभोद्भिन्ननवशब्दार्थबन्धुरः । अम्लाना यासावदोषोपहता प्राक्तनाद्यतनसंस्कारपरिपाकप्रौढा प्रतिभा काचिदेव कविशक्तिः, तत उद्भिन्नौ नूतनाङ्कुरन्यायेन स्वयमेव समुल्लसितौ, न पुनः कदर्थनाकृष्टौ नवौ प्रत्यग्रौ तद्विदाह्लादकारित्वसामर्थ्ययुक्तौ शब्दार्थावभिधानाभिधेयौ ताभ्यां बन्धुरो हृदयहारी । अन्यच्च कीदृशः—अयत्नविहितस्वल्पमनोहारि-विभूषणः । अयत्नेनाक्लेशेन विहितं कृतं यत् स्वल्पं मनाङ्मात्रं मनोहारि हृदयाह्लादकं विभूषणमलंकरणं यत्र स तथोक्तः । 'स्वल्प'-शब्दोऽत्र प्रकरणाद्यपेक्षः, न वाक्यमात्रपरः । उदाहरणं यथा—

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्
बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ ७५ ॥

अत्र 'बालेन्दुवक्राणि' 'अतिलोहितानि' 'सद्यो वसन्तेन समागतानाम्' इति पदानि सौकुमार्यात् स्वभाववर्णनामात्रपरत्वेनोपात्तान्यपि 'नखक्षतानीव' इत्यलंकरणस्य मनोहारिणः क्लेशं विना स्वभावोद्भिन्नत्वेन योजनां भजमानानि चमत्कारकारिता मापद्यन्ते।

यश्चान्यच्च कीदृशः—भावस्वभावप्राधान्यन्यक्कृताहार्यकौशलः । भावाः पदार्थास्तेषां स्वभावस्तत्त्वं तस्य प्राधान्यं मुख्यभावस्तेन न्यक्कृतं तिरस्कृतमाहार्यं व्युत्पत्तिविहितं कौशलं नैपुण्यं यत्र स

तथोक्तः। तदयमत्राभिप्रायः—पदार्थपरमार्थमहिमैव कविशक्ति-समुन्मीलितः, तथाविधस्तत्र विजृम्भते। येन विविधमपि व्युत्पत्तिविलसितं काव्यान्तरगतं तिरस्कारास्पदं संपद्यते। अत्रोदाहरणं रघुवंशे मृगयावर्णनपरं प्रकरणम्, यथा

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावै-
र्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात्।
आविर्बभूव कुशगर्भमुखं मृगाणां
यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारम् ॥ ७६ ॥

इत्यादि[1]। यथा च कुमारसम्भवे

द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥ ७७ ॥

इति। अतः परं प्राणिधर्मवर्णनम्—

शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं
मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥ ७८ ॥

अन्यच्च कीदृशः—रसादिपरमार्थज्ञमनःसंवादसुन्दरः। रसाः शृङ्गारादयः। आदिग्रहणेन रत्यादयोऽपि गृह्यन्ते। तेषां परमार्थः परं रहस्यं तज्ज्ञानन्तीति तज्ज्ञास्तद्विदस्तेषां मनःसंवादो हृदयसंवेदनं स्वानुभवगोचरतया प्रतिभासः, तेन सुन्दरः सुकुमारः सहृदयहृदयाह्लादकारी वाक्यस्योपनिबन्ध इत्यर्थः। अत्रोदाहरणानि रघौ रावणं निहत्य पुष्पकेणागच्छतो रामस्य सीतायास्तद्विरहविधुरहृदयेन मयास्मिन्नस्मिन् समुद्देशे किमप्येवंविधं वैशसमनुभूतमिति वर्णयतः सर्वाण्येव वाक्यानि। तथा

पूर्वानुभूतं स्मरता च रात्रौ
कम्पोत्तरं भीरु तवोपगूढम्।
गुहाविसारीण्यनिवाहितानि
मया कथंचिद् घनगर्जितानि ॥ ७९ ॥

अत्र राशिद्वयकरणस्यायमभिप्रायो यद् विभावादिरूपेण रसाङ्गभूताः शकुनिरुततरुसलिलकुसुमसमयप्रभृतयः पदार्थाः सातिशयस्वभाववर्णनप्राधान्येनैव रसाङ्गतां प्रतिपद्यन्ते। तद्व्यतिरिक्ताः सुरगन्धर्वप्रभृतयः सोत्कर्षचेतनायोगिनः शृङ्गारादिरसनिर्भरतया वर्ण्यमानाः सरसहृदयाह्लादकारितामायान्तीति कविभिरभ्युपगतम्। तथाविधमेव लक्ष्ये दृश्यते।

अन्यच्च कीदृशः—अविभावितसंस्थानरामणीयकरञ्जकः। अविभावितमनालोचितं संस्थानं संस्थितिर्यत्र तेन रामणीयकेन रमणीयत्वेन रञ्जकः सहृदयाह्लादकः। तेनायमर्थः—यदि तथाविधं कविकौशलमत्र संभवति तद् व्यपदेष्टुमियत्तया न कथंचिदपि पार्यते, केवलं सर्वातिशायितया चेतसि परिस्फुरति। अन्यच्च कीदृशः—विधिवैदग्ध्यनिष्पन्ननिर्माणातिशयोपमः। विधिर्विधाता तस्य वैदग्ध्यं कौशलं तेन निष्पन्नः परिसमाप्तो योऽसौ निर्माणातिशयः सुन्दरः सर्गोल्लेखो रमणीयलावण्यादिः स उपमा निदर्शनं तस्य स तथोक्तः। तेन विधातुरिव कवेः कौशलं यत्र विवेक्तुमशक्यम्। यथा

ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य
विनिःश्वसद्वक्त्रपरंपरेण।
कारागृहे निर्जितवासवेन
दशाननेनोषितमा प्रसादात्[3] ॥ ८० ॥

अत्र व्यपदेशप्रकारान्तरनिरपेक्षः कविशक्तिपरिणामः परं परिपाकमधिरूढः।

एतस्मिन् कुलके—प्रथमश्लोके प्राधान्येन शब्दालंकारयोः सौन्दर्यं प्रतिपादितम्। द्वितीये वर्णनीयस्य वस्तुनः सौकुमार्यम्। तृतीये प्रकारान्तरनिरपेक्षस्य संनिवेशस्य सौकुमार्यम्। चतुर्थे

वैचित्र्यमपि सौकुमार्याविसंवादि विधेयमित्युक्तम् । पञ्चमो विषयविषयिसौकुमार्यप्रतिपादनपरः ।

एवं सुकुमाराभिधानस्य मार्गस्य लक्षणं विधाय तस्यैव गुणान् लक्षयति—

असमस्तमनोहारिपदविन्यासजीवितम् ।
माधुर्यं सुकुमारस्य मार्गस्य प्रथमो गुणः ।। ३० ।।

असमस्तानि समासवर्जितानि मनोहारीणि हृदयाह्लादकानि श्रुतिरम्यत्वेनार्थरमणीयत्वेन च यानि पदानि सुप्तिङन्तानि तेषां विन्यासः संनिवेशवैचित्र्यं जीवितं सर्वस्वं यस्य तत्तथोक्तं माधुर्यं नाम सुकुमारलक्षणस्य मार्गस्य प्रथमः प्रधानभूतो गुणः । असमस्त-शब्दोऽत्र प्राचुर्यार्थः, न समासाभावनियमार्थः । उदाहरणं यथा

क्रीडारसेन रहसि स्मितपूर्वमिन्दो-
र्लेखां विकृष्य विनिबध्य च मूर्ध्नि गौर्या ।
किं शोभिताहमनयेति शशाङ्कमौलेः
पृष्टस्य पातु परिचुम्बनमुत्तरं वः ।। ८१ ।।

अत्र पदानामसमस्तत्वं शब्दार्थरमणीयता विन्यासवैचित्र्यं च त्रितयमपि चकास्ति ।

तदेवं माधुर्यमभिधाय प्रसादमभिधत्ते—

अक्लेशव्यञ्जिताकूतं झगित्यर्थसमर्पणम् ।
रसवक्रोक्तिविषयं यत्प्रसादः स कथ्यते ।। ३१ ।।

झगिति प्रथमतरमेवार्थसमर्पणं वस्तुप्रतिपादनम् । कीदृशम्—अक्लेशव्यञ्जिताकूतम् अकदर्थनाप्रकटिताभिप्रायम् । किंविषयम्—रसवक्रोक्तिविषयम् । रसाः शृङ्गारादयः, वक्रोक्तिः सकलालंकार-सामान्यं विषयो यस्य तत्तथोक्तम् । स एव प्रसादाख्यो गुणः

कथ्यते भण्यते। अत्र पदानामसमस्तत्वं प्रसिद्धाभिधानत्वम् अव्यवहितसंबन्धत्वं समाससद्भावेऽपि गमकसमासयुक्तता च परमार्थः। 'आकूत'-शब्दस्तात्पर्ये विच्छित्तौ च वर्तते। उदाहरणं यथा

हिमव्यपायाद्विशदाधराणा-
मापाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम्।
स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां
चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥८२॥

अत्रासमस्तत्वादिसामग्री विद्यते। यदपि विविधपत्रविशेषकवैचित्र्यविहितं किमपि वदनसौन्दर्यं मुक्ताकणाकारस्वेदलवोपबृंहितं तदपि सुव्यक्तमेव। यथा वा

अनेन सार्धं विहराम्बुराशे-
स्तीरेषु ताडीवनमर्मरेषु।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पै-
रपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥८३॥

अलंकारव्यक्तिर्यथा

बालेन्दुवक्राणि इति ॥८४॥

एवं प्रसादमभिधाय लावण्यं लक्षयति—

वर्णविन्यासविच्छित्तिपदसंधानसंपदा।
स्वल्पया बन्धसौन्दर्यं लावण्यमभिधीयते ॥३२॥

बन्धो वाक्यविन्यासस्तस्य सौन्दर्यं रामणीयकं लावण्यमभिधीयते लावण्यमित्युच्यते। कीदृशम्—वर्णानामक्षराणां विन्यासो विचित्रं न्यसनं तस्य विच्छित्तिः शोभा वैदग्ध्यभङ्गी तया लक्षितं पदानां सुप्तिङन्तानां संधानं संयोजनं तस्य सम्पत्, सापि शोभैव, तया लक्षितम्। कीदृश्या—उभयरूपयापि स्वल्पया मनाङ्मात्रया नातिनिर्बन्धनिर्मितया। तदयमत्रार्थः—शब्दार्थसौकुमार्यसुभगः

संनिवेशमहिमा लावण्यरूपो गुणः कथ्यते । यथा

स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं
विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।
कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः
केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥ ८५ ॥

अत्र संनिवेशसौन्दर्यमहिमा सहृदयसंवेद्यो न व्यपदेष्टुं पार्यते । यथा वा

चकार बाणैरसुराङ्गनानां
गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥ ८६ ॥

अत्रापि वर्णविन्यासविच्छित्तिः पदसंधानसम्पच्च संनिवेशसौन्दर्य-निबन्धना स्फुटावभासैव ।

एवं लावण्यमभिधाय आभिजात्यमभिधत्ते—

श्रुतिपेशलताशालि सुस्पर्शमिव चेतसा ।
स्वभावमसृणच्छायमाभिजात्यं प्रचक्षते ॥ ३३ ॥

एवंविधं वस्तु आभिजात्यं प्रचक्षते आभिजात्याभिधानं गुणं वर्णयन्ति । श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तत्र पेशलता रामणीयकं तेन शालते श्लाघते यत्तथोक्तम् । सुस्पर्शमिव चेतसा मनसा सुस्पर्श-मिव । सुखेन स्पृश्यत इवेत्यतिशयोक्तिरियम् । यस्मादुभयमपि स्पर्शायोग्यत्वे सति सौकुमार्यात् किमपि चेतसि स्पर्शसुखमर्पयतीव । यतः स्वभावमसृणच्छायम् अहार्यश्लक्षणकान्ति यत्तद् आभिजात्यं कथयन्तीत्यर्थः । यथा

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी
पुत्रप्रीत्या कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ॥ ८७ ॥

अत्र श्रुतिपेशलतादि स्वभावमसृणच्छायत्वं किमपि सहृदयसंवेद्यं परिस्फुरति ।

ननु च लावण्यमाभिजात्यं च लोकोत्तरतरुणीरूपलक्षणवस्तुधर्मतया यत् प्रसिद्धं तत् कथं काव्यस्य भवितुमर्हतीति चेत्तन्न । यस्मादनेन न्यायेन पूर्वप्रसिद्धयोरपि माधुर्यप्रसादयोः काव्यधर्मत्वं विघटते । माधुर्यं हि गुडादिमधुरद्रव्यधर्मतया प्रसिद्धं तथाविधाह्लादकारित्वसामान्योपचारात् काव्ये व्यपदिश्यते । तथैव च प्रसादः स्वच्छसलिलस्फटिकादिधर्मतया प्रसिद्धः स्फुटावभासित्वसामान्योपचाराज् झगितिप्रतीतिकारिणि काव्ये प्रवर्तितव्यवहारस्तदेवंविधवैदग्ध्यविहितविचित्रविन्यासरमणीरामणीयकं यथा लावण्यशब्दाभिधेयतया प्रतीतिपेशलतां प्रतिपद्यते । तद्वदेव च काव्ये कविशक्तिकौशलोल्लिखितकान्तिकमनीयं बन्धसौन्दर्यं चेतनचमत्कारकारित्वसामान्योपचाराल्लावण्यशब्दव्यतिरेकेण शब्दान्तराभिधेयतां नोत्सहते । तथैव च काव्ये स्वभावमसृणच्छायत्वमाभिजात्यशब्देनाभिधीयते ।

ननु च कैश्चित्प्रतीयमानं वस्तु ललनालावण्यसाम्याल्लावण्यमित्युपपादितमिति —

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव
वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।
यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्त-
माभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥ ८८॥

तत्कथं बन्धसौन्दर्यमात्रं लावण्यमित्यभिधीयते? नैष दोषः, यस्मादनेन दृष्टान्तेन वाच्यवाचकलक्षणप्रसिद्धावयवव्यतिरिक्तत्वेनास्तित्वमात्रं साध्यते प्रतीयमानस्य, न पुनः सकललोकलोचनसंवेद्यस्य ललनालावण्यस्य । सहृदयहृदयानामेव संवेद्यं सत् प्रतीयमानं

समीकर्तुं पार्यते। तस्य बन्धसौन्दर्यमेवाव्युत्पन्नपदपदार्थानामपि श्रवणमात्रेणैव हृदयहारित्वस्पर्धया व्यपदिश्यते। प्रतीयमानं पुनः काव्यपरमार्थज्ञानामेवानुभवगोचरतां प्रतिपद्यते। यथा कामिनीनां किमपि सौभाग्यं तदुपभोगोचितानां नायकानामेव संवेद्यतामर्हति, लावण्यं पुनस्तासामेव सत्कविगिरामिव सौन्दर्यं सकललोकगोचरतामायातीत्युक्तमेवेत्यलमतिप्रसङ्गेन।

एवं सुकुमारस्य लक्षणमभिधाय विचित्रं प्रतिपादयति—

प्रतिभाप्रथमोद्भेदसमये यत्र वक्रता।
शब्दाभिधेययोरन्तः स्फुरतीव विभाव्यते ॥ ३४ ॥

अलंकारस्य कवयो यत्रालंकरणान्तरम्।
असंतुष्टा निबध्नन्ति हारादेर्मणिबन्धवत् ॥ ३५ ॥

रत्नरश्मिच्छटोत्सेकभासुरैर्भूषणैर्यथा।
कान्ताशरीरमाच्छाद्य भूषायै परिकल्प्यते ॥ ३६ ॥

यत्र तद्वदलंकारैर्भ्राजमानैर्निजात्मना।
स्वशोभातिशयान्तःस्थमलंकार्यं प्रकाशते ॥ ३७ ॥

यदप्यनूतनोल्लेखं वस्तु यत्र तदप्यलम्।
उक्तिवैचित्र्यमात्रेण काष्ठां कामपि नीयते ॥ ३८ ॥

यत्रान्यथाभवत् सर्वमन्यथैव यथारुचि।
भाव्यते प्रतिभोल्लेखमहत्त्वेन महाकवेः ॥ ३९ ॥

प्रतीयमानता यत्र वाक्यार्थस्य निबध्यते।
वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां व्यतिरिक्तस्य कस्यचित् ॥ ४० ॥

स्वभावः सरसाकूतो भावानां यत्र बध्यते।
केनापि कमनीयेन वैचित्र्येणोपबृंहितः ॥ ४१ ॥

विचित्रो यत्र वक्रोक्तिवैचित्र्यं जीवितायते ।
परिस्फुरति यस्यान्तः सा काप्यतिशयाभिधा ।। ४२ ।।
सोऽतिदुःसंचरो येन विदग्धकवयो गताः ।
खड्गधारापथेनेव सुभटानां मनोरथाः ।। ४३ ।।

स विचित्राभिधानः पन्थाः कीदृशः—अतिदुःसंचरः, यत्रातिदुःखेन संचरन्ते । किं बहुना, येन विदग्धकवयः केचिदेव व्युत्पन्नाः केवलं गताः प्रयाताः, तदाश्रयेण काव्यानि चक्रुरित्यर्थः । कथम्—खड्गधारापथेनेव सुभटानां मनोरथाः । निस्त्रिंशधारामार्गेण यथा सुभटानां महावीराणां मनोरथाः संकल्पविशेषाः । तदयमत्राभिप्रायः—यदसिधारामार्गगमने मनोरथानामौचित्यानुसारेण यथारुचि प्रवर्तमानानां मनाङ्मात्रमपि म्लानता न संभाव्यते । साक्षात्समरसंमर्दन समाचरणे पुनः कदाचित् किमपि म्लानत्वमपि संभाव्येत । तदनेन मार्गस्य दुर्गमत्वं तत्प्रस्थितानां च विहरणप्रौढिः प्रतिपाद्यते । कीदृशः[1] स मार्गः—यत्र यस्मिन् शब्दाभिधेययोरभिधानाभिधीयमानयोरन्तः स्वरूपानुप्रवेशिनी वक्रता भणितिविच्छित्तिः स्फुरतीव प्रस्पन्दमानेव विभाव्यते लक्ष्यते । कदा—**प्रतिभाप्रथमोद्भेदसमये** । प्रतिभायाः कविशक्तेरचरमोल्लेखावसरे । तदयमत्र परमार्थः—यत् कविप्रयत्ननिरपेक्षयोरेव शब्दार्थयोः स्वाभाविकः कोऽपि वक्रताप्रकारः परिस्फुरन् परिदृश्यते । यथा

कोऽयं भाति प्रकारस्तव पवन पदं लोकपादाहतीनां
तेजस्विव्रातसेव्ये नभसि नयसि यत्पांसुपूरं प्रतिष्ठाम् ।
यस्मिन्नुत्थाप्यमाने जननयनपथोपद्रवस्तावदास्तां
केनोपायेन सह्यो वपुषि कलुषतादोष एष त्वयैव ।। ८९ ।।

अत्राप्रस्तुतप्रशंसालक्षणोऽलंकारः प्राधान्येन वाक्यार्थः, प्रतीयमान-

पदार्थान्तरत्वेन प्रयुक्तत्वात् तत्र च विचित्रकविशक्तिसमुल्लिखित-वक्रशब्दार्थोपनिबन्धमाहात्म्यात् प्रतीयमानमप्यभिधेयतामिव प्रापितम्। प्रक्रम एव प्रतिभासमानत्वान्न चार्थान्तरप्रतीतिकारित्वेन पदानां श्लेषव्यपदेशः शक्यते कर्तुम्, वाच्यस्य समप्रधानभावेनानवस्थानात्। अर्थान्तरप्रतीतिकारित्वं च पदानां प्रतीयमानार्थ-स्फुटतावभासनार्थमुपनिबध्यमानमतीव चमत्कारकारितां प्रतिपद्यते।

तमेव विचित्रं प्रकारान्तरेण लक्षयति—अलंकारस्येत्यादि। यत्र यस्मिन्मार्गे कवयो निबध्नन्ति विरचयन्ति, अलंकारस्य विभूषण-स्यालंकरणान्तरं भूषणान्तरम् असंतुष्टाः सन्तः। कथम्—हारादेर्मणिबन्धवत्। मुक्ताकलापप्रभृतेर्यथा पदकादिमणिबन्धं रत्नविशेषविन्यासं वैकटिकाः। यथा

हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहाय्यकं यन्मरोः॥ ९०॥

अत्रात्यन्तगर्हणीयचरितं पदार्थान्तरं प्रतीयमानतया चेतसि निधाय तथाविधविलसितः सलिलनिधिर्वाच्यतयोपक्रान्तः। तदेतावदेवा-लंकृतेरप्रस्तुतप्रशंसायाः स्वरूपम्—गर्हणीयप्रतीयमानपदार्थान्तर-पर्यवसानमपि वाक्यं श्रुत्युपक्रमरमणीयतयोपनिबध्यमानं तद्वि-दाह्लादकारितामायाति। तदेतद् व्याजस्तुतिप्रतिरूपकप्रायमलं-करणान्तरमप्रस्तुतप्रशंसाया भूषणत्वेनोपात्तम्। न चात्र संकरा-लंकारव्यवहारो भवितुमर्हति, पृथगतिपरिस्फुटत्वेनावभासनात्। न चापि संसृष्टिसंभवः समप्रधानभावेनानवस्थितेः। न च द्वयोरपि वाच्यालंकारत्वम्, विभिन्नविषयत्वात्। यथा वा

नामाप्यन्यतरोर्निमीलितमभूत्तत्तावदुन्मीलितं
प्रस्थाने स्खलतः स्ववर्त्मनि विधेरन्यद् गृहीतः करः ।
लोकश्चायमदृष्टदर्शनकृता दृग्वैशसादुद्धृतो
युक्तं काष्ठिक लूनवान् यदसि तामाम्रालिमाकालिकीम् ॥ ९१ ॥

अत्रायमेव न्यायोऽनुसंधेयः । यथा च

किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा मञ्जरी
लीलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारांनिधेः ।
उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिणः
किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥ ९२ ॥

अत्र रूपकलक्षणो योऽयं काव्यालंकारः तस्य सन्देहोक्तिरियं छायान्तरातिशयोत्पादनायोपनिबद्धा चेतनचमत्कारकारिता मावहति । शिष्टं पूर्वोदाहरणद्वयोक्तमनुसर्तव्यम् ।

अन्यच्च कीदृक्—रत्नेत्यादि । युगलकम् । यत्र यस्मिन्नलंकारैर्भ्राजमानैर्निजात्मना स्वजीवितेन भासमानैर्भूषायै परिकल्प्यते शोभायै भूष्यते । कथम्—यथा भूषणैः, कङ्कणादिभिः । कीदृशैः—रत्नरश्मिच्छटोत्सेकभासुरैः मणिमयूखोल्लासभ्राजिष्णुभिः । किं कृत्वा—कान्ताशरीरमाच्छाद्य कामिनीवपुः स्वप्रभाप्रसरतिरोहितं विधाय । भूषायै कल्प्यते तद्वदेवालंकरणैरुपमादिभिर्यत्र कल्प्यते । एतच्चैतेषां भूषायै कल्पनम्—यदेतैः स्वशोभातिशयान्तःस्थं निजकान्तिकमनीयान्तर्गतमलंकार्यमलंकरणीयं प्रकाश्यते द्योत्यते । तदिदमत्र तात्पर्यम्—तदलंकारमहिमैव तथाविधोऽत्र भ्राजते तस्यात्यन्तोद्रिक्तवृत्तेः स्वशोभातिशयान्तर्गतमलंकार्यं प्रकाश्यते । यथा

आर्यस्याजिमहोत्सवव्यतिकरे नासंविभक्तोऽत्र वः
कश्चित् काप्यवशिष्यते त्यजत रे नक्तञ्चराः संभ्रमम् ।

भूयिष्ठेष्वपि का भवत्सु गणनात्यर्थं किमुत्ताम्यते
तस्योदारभुजोष्मणोऽनवसिता नाराच संपत्तयः ॥ ९३ ॥

अत्राजेर्महोत्सवव्यतिकरत्वेन तथाविधं रूपणं विहित यत्रालंकार्यम् "आर्यः स्वशौर्येण युष्मान् सर्वानेव मारयति" इत्यलंकारशोभातिशयान्तर्गतत्वेन भ्राजते। तथा च कश्चित् सामान्योऽपि क्वापि दर्वीयस्यपि देशे नासंविभक्तो युष्माकमवशिष्यते। तस्मात् समरमहोत्सवसविभागलम्पटतया प्रत्येकं यूयं संभ्रमं त्यजत। गणनया वयं भूयिष्ठा इत्यशक्यानुष्ठानतां यदि मन्यध्वे तदप्ययुक्तम्। यस्मादसंख्यसंविभागाशक्यता कदाचिदसंपत्त्या कार्पण्येन वा संभाव्यते। तदेतदुभयमपि नास्तीत्युक्तम्—तस्योदारभुजोष्मणोऽनवसिता नाराच संपत्तयः [इति]। यथा च

कतमः प्रविजृम्भितविरहव्यथः शून्यतां नीतो देशः ॥ ९४ ॥

इति। यथा च

कानि च पुण्यभाञ्जि भजन्त्यभिख्यामक्षराणि ॥ ९५ ॥

इति। *अत्र कस्मादागताः स्थ, किं चास्य नाम* इत्यलंकार्यमप्रस्तुतप्रशंसालक्षणालंकारच्छायाच्छुरितत्वेनैतदीयशोभान्तर्गतत्वेन सहृदयहृदयाह्लादकारितां प्रापितम्। एतच्च व्याजस्तुतिपर्यायोक्तप्रभृतीनां भूयसा विभाव्यते। ननु च रूपकादीनां स्वलक्षणावसर एव स्वरूपं निर्णेष्यते तत् किं प्रयोजनमेतेषामिहोदाहरणस्य? सत्यमेतत्, किन्त्वेतदेव विचित्रस्य वैचित्र्यं नाम यदलौकिकच्छायातिशययोगित्वेन भूषणोपनिबन्धः कामपि वाक्यवक्रतामुन्मीलयति।

विचित्रमेव रूपान्तरेण लक्षणयति—यदप्रीत्यादि। यदपि वस्तु वाच्यमनूतनोल्लेखमनभिनवत्वेनोल्लिखित तदपि यत्र यस्मिन्नलंकामपि काष्ठां नीयते लोकोत्तरातिशयकोटिमधिरोप्यते।

कथम्—उक्तिवैचित्र्यमात्रेण, भणितिवैदग्ध्येनैवेत्यर्थः । यथा

अण्णं लडहत्तणअं अण्ण च्चिअ कावि वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होइ ॥ ९६ ॥

अन्यद् लटभत्वमन्यैव च कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव च न भवति ॥ इति छाया ।

यथा वा

उद्देशोऽयं सरसविटपि श्रेणिशोभातिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितहरिणीविभ्रमो नर्मदायाः ।
किं चैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तन्वि ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥ ९७ ॥

भणितिवैचित्र्यमात्रमेवात्र काव्यार्थः, न तु नूतनोल्लेखशालि वाच्यविजृम्भितम् । एतच्च भणितिवैचित्र्यं सहस्रप्रकारं संभवतीति स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम् ।

पुनर्विचित्रमेव प्रकारान्तरेण लक्षयति—यत्रान्यथेत्यादि । यत्र यस्मिन्नन्यथाभवदन्येन प्रकारेण सत् सर्वमेव पदार्थजातम् अन्यथैव प्रकारान्तरेणैव भाव्यते । कथम्—यथारुचि । स्वप्रतिभासानुरूपेणोत्पाद्यते । केन—प्रतिभोल्लेखमहत्त्वेन महाकवेः, प्रतिभासोन्मेषातिशयत्वेन सत्कवेः । यत्किल वर्ण्यमानस्य वस्तुनः प्रस्तावमुचितं किमपि सहृदयहृदयहारि रूपान्तरं निर्मिमीते कविः । यथा

तापः स्वात्मनि संश्रितद्रुमलताशोषोऽध्वगैर्वर्जनं
सत्यं दुःशमया तृषा तव मरो कोऽसावनर्थो न यः ।
एकोऽर्थस्तु महानयं जललवस्वाम्यस्मयोद्गर्जिनः
संनह्यन्ति न यत्तवोपकृतये धाराधराः प्राकृताः ॥ ९८ ॥

यथा वा

विशति यदि नो कंचित्कालं किलाम्बुनिधिं विधेः
कृतिषु सकलास्वेको लोके प्रकाशकतां गतः ।
कथमितरथा धाम्नां धाता तमांसि निशाकरं
स्फुरदिदमियत्ताराचक्रं प्रकाशयति स्फुटम् ॥ ९९ ॥

अत्र जगद्गर्हितस्यापि मरोः कविप्रतिभोल्लिखितेन लोकोत्तरौदार्यधुराधिरोपणेन तादृक् स्वरूपान्तरमुन्मीलितं यत्प्रतीयमानत्वेनोदारचरितस्य कस्यापि सत्स्वप्युचितपरिस्पन्दसुन्दरेषु पदार्थसहस्रेषु तदेव व्यपदेशपात्रतामर्हतीति तात्पर्यम् । अवयवार्थस्तु—दुःशमयेति 'तृड्' विशेषणेन प्रतीयमानस्य त्रैलोक्यराज्येनाप्यपरितोषः पर्यवस्यति । अध्वगैर्वर्जनमित्यौदार्येऽपि तस्य समुचितसंविभागासंभवादर्थिभिर्लज्जमानैरपि स्वयमेवानभिसरणं प्रतीयते । संश्रितद्रुमलताशोष इति तदाश्रितानां तथाविधेऽपि सङ्कटे तदेकनिष्ठताप्रतिपत्तिः । तस्य च पूर्वोक्तस्वपरिकरपरिपोषाक्षमतया तापः स्वात्मनि न भोगलवलौल्येनेति प्रतिपाद्यते । उत्तरार्धेन—तादृशे दुर्विलसितेऽपि परोपकाराविषयत्वेन श्लाघास्पदत्वमुन्मीलितम् । अपरत्रापि विधिविहितसमुचितसमयसंभवं सलिलनिधिनिमज्जनं निजोदयन्यक्कृतनिखिलस्वपरपक्षः प्रजापतिप्रणीतसकलपदार्थप्रकाशनव्रताभ्युपगमनिर्वहणाय विवस्वान् स्वयमेव समाचरतीत्यन्यथा कदाचिदपि शशाङ्कतमस्ताराप्रभृतीनामभिव्यक्तिर्मनागपि न संभवतीति कविना नूतनत्वेन यदुल्लिखितं तदतीव प्रतीयमानमहत्त्वव्यक्तिपरत्वेन चमत्कारकारितामापद्यते ।

विचित्रमेव प्रकारान्तरेणोन्मीलयति—प्रतीयमानतेत्यादि । यत्र यस्मिन् प्रतीयमानता गम्यमानता वाक्यार्थस्य मुख्यतया विवक्षितस्य वस्तुनः कस्यचिदनाख्येयस्य निबध्यते । कया युक्त्या—

वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शब्दार्थशक्तिभ्याम् । व्यतिरिक्तस्य तदतिरिक्तवृत्तेरन्यस्य व्यङ्ग्यभूतस्याभिव्यक्तिः क्रियते। 'वृत्ति'-शब्दोऽत्र शब्दार्थयोस्तत्प्रकाशनसामर्थ्यमभिधत्ते । एष च 'प्रतीयमान'-व्यवहारो वाक्यवक्रताव्याख्यावसरे सुतरां समुन्मील्यते । अनन्तरोक्तमुदाहरणद्वयमत्र योजनीयम् । यथा वा

वक्त्रेन्दोर्न हरन्ति बाष्पपयसां धारा मनोज्ञां श्रियं
निश्वासा न कदर्थयन्ति मधुरां बिम्बाधरस्य द्युतिम्।
तस्यास्त्वद्विरहे विपक्वलवलीलावण्यसंवादिनी
छाया कापि कपोलयोरनुदिनं तन्व्याः परं पुष्यति ॥१००॥

अत्र त्वद्विरहवैधुर्यसंवरणकदर्थनामनुभवन्त्यास्तस्यास्तथाविधे महति गुरुसङ्कटे वर्तमानायाः—किं बहुना—बाष्पनिश्वासमोक्षावसरोऽपि न संभवतीति । केवलं परिणतलवलीलावण्यसंवादसुभगा कापि कपोलयोः कान्तिरशक्यसंवरणा प्रतिदिनं परं परिपोषमासादयतीति वाच्यव्यतिरिक्तवृत्ति दूत्युक्तितात्पर्यं प्रतीयते। उक्तप्रकारकान्तिमत्त्वकथनं च कान्तकौतुकोत्कलिकाकारणतां प्रतिपद्यते ।

विचित्रमेव रूपान्तरेण प्रतिपादयति—स्वभाव इत्यादि । यत्र यस्मिन् भावानां स्वभावः स्वपरिस्पन्दः सरसाकूतो रसनिर्भराभिप्रायः पदार्थानां निबध्यते निवेश्यते। कीदृशः—केनापि कमनीयेन वैचित्र्येणोपबृंहितः, लोकोत्तरेण हृदयहारिणा वैदग्ध्येनोत्तेजितः । 'भाव'-शब्देनात्र सर्वपदार्थोऽभिधीयते, न रत्यादिरेव। उदाहरणम्

क्रीडासु बालकुसुमायुधसंगताया
यत्तत् स्मितं न खलु तत् स्मितमात्रमेव ।
आलोक्यते स्मितपटान्तरितं मृगाक्ष्या-
स्तस्याः परिस्फुरदिवापरमेव किंचित् ॥१०१॥

अत्र न खलु तत् स्मितमात्रमेवेति प्रथमार्धेऽभिलाषसुभगं सरसाभिप्रायत्वमुक्तम् । अपरार्धे तु—हसितांशुकतिरोहितमन्यदेव किमपि परिस्फुरदालोक्यत इति कमनीयवैचित्र्यविच्छित्तिः ।

इदानीं विचित्रमेवोपसंहरति—विचित्रो यत्रेत्यादि । एवंविधो विचित्रो मार्गो यत्र यस्मिन् वक्रोक्तिवैचित्र्यम् अलंकारविचित्रभावो जीवितायते जीवितवदाचरति । वैचित्र्यादेव विचित्रे 'विचित्र'-शब्दः प्रवर्तते । तस्मात्तदेव तस्य जीवितम् । किं तद्वैचित्र्यं नामेत्याह—परिस्फुरति यस्यान्तः सा काप्यतिशयाभिधा । यस्यान्तः स्वरूपानुप्रवेशेन सा काप्यलौकिकातिशयोक्तिः परिस्फुरति भ्राजते । यथा—

यत्सेनारजसामुदञ्चति चये द्वाभ्यां दवीयोऽन्तरान्
पाणिभ्यां युगपद्विलोचनपुटानष्टाक्षमो रक्षितुम् ।
एकैकं दलमुन्नमय्य गमयन् वासाम्बुजं कोशतां
धाता संवरणाकुलश्चिरमभूत् स्वाध्यायवन्ध्याननः ॥१०२॥

एवं वैचित्र्यं संभावनानुमानप्रवृत्तायाः प्रतीयमानत्वमुत्प्रेक्षायाः । तच्च　　धाराधिरोहणरमणीयतयातिशयोक्तिपरिस्पन्दस्यन्दि संदृश्यते ।

तदेवं वैचित्र्यं व्याख्याय तस्यैव गुणान् व्याचष्टे—

वैदग्ध्यस्यन्दि माधुर्यं पदानामत्र बध्यते ।
याति यत्त्यक्तशैथिल्यं बन्धबन्धुरताङ्गताम् ॥ ४४ ॥

अत्रास्मिन् माधुर्यं वैदग्ध्यस्यन्दि वैचित्र्यसमर्पकं पदानां बध्यते वाक्यैकदेशानां निवेश्यते । यत्त्यक्तशैथिल्यमुज्झितकोमलभावं भवद्बन्धबन्धुरताङ्गतां याति संनिवेशसौन्दर्योपकरणतां गच्छति । यथा

'किं तारुण्यतरोः' इत्यत्र पूर्वार्धे ॥१०३॥

एवं माधुर्यमभिधाय प्रसादमभिधत्ते—

असमस्तपदन्यासः प्रसिद्धः कविवर्त्मनि ।
किंचिदोजः स्पृशन् प्रायः प्रसादोऽप्यत्र दृश्यते ।। ४५ ।।

असमस्तानां समासरहितानां पदानां न्यासो निबन्धः कविवर्त्मनि विपश्चिन्मार्गे यः प्रसिद्धः प्रख्यातः सोऽप्यस्मिन् विचित्राख्ये प्रसादाभिधानो गुणः किंचित् कियन्मात्रमोजः स्पृशन्नुत्तानतया व्यवस्थितः प्रायो दृश्यते प्राचुर्येण लक्ष्यते । बन्धसौन्दर्यनिबन्धनत्वात् । तथाविधस्यौजसः समासवती वृत्तिः-'ओजः'-शब्देन चिरन्तनैरुच्यते । तदयमत्र परमार्थः—पूर्वस्मिन् प्रसादलक्षणे सत्योजःसंस्पर्शमात्रमिह विधीयते । यथा

अपाङ्गगततारकाः स्तिमितपक्ष्मपालीभृतः
स्फुरत्सुभगकान्तयः स्मितसमुद्गतिद्योतिताः ।
विलासभरमन्थरास्तरलकल्पितैकभ्रुवो
जयन्ति रमणार्पिताः समदसुन्दरीदृष्टयः ।।१०४।।

प्रसादमेव प्रकारान्तरेण प्रकटयति—

गमकानि निबध्यन्ते वाक्ये वाक्यान्तराण्यपि ।
पदानीवात्र कोऽप्येष प्रसादस्यापरः क्रमः ।। ४६ ।।

अत्रास्मिन् विचित्रे यद्वाक्यं पदसमुदायस्तस्मिन् गमकानि समर्पकाण्यन्यानि वाक्यान्तराणि निबध्यन्ते निवेश्यन्ते । कथम्—पदानीव पदवत्, परस्परान्वितानीत्यर्थः । एष कोऽप्यपूर्वः प्रसादस्यापरः क्रमः बन्धच्छायाप्रकारः । यथा

नामाप्यन्यतरोः इति ।।१०५।।

अथ प्रसादमभिधाय लावण्यं लक्षयति—

अत्रालुप्तविसर्गान्तैः पदैः प्रोतैः परस्परम् ।
ह्रस्वैः संयोगपूर्वैश्च लावण्यमतिरिच्यते ।। ४७ ।।

अत्रास्मिन्नेवंविधैः पदैर्लावण्यमतिरिच्यते परिपोषं प्राप्नोति । कीदृशैः—परस्परमन्योन्यं प्रोतैः संश्लेषं नीतैः । अन्यच्च कीदृशैः—अलुप्तविसर्गान्तैः, अलुप्तविसर्गाः श्रूयमाणविसर्जनीया अन्ता येषां तानि तथोक्तानि तैः । ह्रस्वैश्च लघुभिः । संयोगेभ्यः पूर्वैः । अतिरिच्यते इति संबन्धः । तदिदमत्र तात्पर्यम्—पूर्वोक्तलक्षणं लावण्यं विद्यमानमनेनातिरिक्ततां नीयते । यथा

श्वासोत्कम्पतरङ्गिणि स्तनतटे धौताञ्जनश्यामलाः
कीर्यन्ते कणशः कृशाङ्गि किममी बाष्पाम्भसां बिन्दवः ।
किंचाकुञ्चितकण्ठरोधकुटिलाः कर्णामृतस्यन्दिनो
हूंकाराः कलपञ्चमप्रणयिनस्त्रुटचन्ति निर्यान्ति च[1] ।।१०६।।

यथा वा

एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डुर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते ।
तत् पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रांशुकैर्मा पिधाः ।।१०७।।

यथा वा

हंसानां निनदेषु इति ।।१०८।।

एवं लावण्यमभिधायाभिजात्यमभिधीयते—

यन्नातिकोमलच्छायं नातिकाठिन्यमुद्वहत् ।
आभिजात्यं मनोहारि तदत्र प्रौढिनिर्मितम् ।। ४८ ।।

अत्रास्मिन् तदाभिजात्यं यन्नातिकोमलच्छायं नात्यन्तमसृणकान्ति नातिकाठिन्यमुद्वहन्नातिकठोरतां धारयत् तत् प्रौढिनिर्मितं

सकलकविकौशलसंपादितं सन्मनोहारि हृदयरञ्जकं भवतीत्यर्थः । यथा

अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला-
परिमलननिमीलत्पाण्डिमा गण्डपाली ।
सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव
स्मरनरपतिकेलीयौवराज्याभिषेकम् ॥१०९॥

एवं सुकुमारविहितानामेव गुणानां विचित्रे कश्चिदतिशयः संपाद्यत इति बोद्धव्यम् ।

आभिजात्यप्रभृतयः पूर्वमार्गोदिता गुणाः ।
अत्रातिशयमायान्ति जनिताहार्यसंपदः ॥११०॥

इत्यन्तरश्लोकः ।

एवं विचित्रमभिधाय मध्यममुपक्रमते—

वैचित्र्यं सौकुमार्यं च यत्र संकीर्णतां गते ।
भ्राजेते सहजाहार्यशोभातिशयशालिनी ॥ ४९ ॥

माधुर्यादिगुणग्रामो वृत्तिमाश्रित्य मध्यमाम् ।
यत्र कामपि पुष्णाति बन्धच्छायातिरिक्तताम् ॥ ५० ॥

मार्गोऽसौ मध्यमो नाम नानारुचिमनोहरः ।
स्पर्धया यत्र वर्तन्ते मार्गद्वितयसंपदः ॥ ५१ ॥

मार्गोऽसौ मध्यमो नाम मध्यमाभिधानोऽसौ पन्थाः । कीदृशः—नानारुचिमनोहरः । नानाविधा रुचयः प्रतिभासा येषां ते तथोक्तास्तेषां सुकुमारविचित्रमध्यमव्यसनिनां सर्वेषामेव मनोहरो हृदयहारी । यस्मिन् स्पर्धया मार्गद्वितयसंपदः सुकुमारविचित्रशोभाः साम्येन वर्तन्ते व्यवतिष्ठन्ते, न न्यूनातिरिक्तत्वेन । यत्र वैचित्र्यं विचित्रत्वं सौकुमार्यं सुकुमारत्वं संकीर्णतां गते *तस्मिन् मिश्रतां प्राप्ते सती भ्राजेते शोभेते । कीदृशे—सहजा-*

हार्यशोभातिशयशालिनी, शक्तिव्युत्पत्तिसंभवो यः शोभातिशयः कान्त्युत्कर्षस्तेन शालेते श्लाघेते ये ते तथोक्ते ।

माधुर्येत्यादि । यत्र च माधुर्यादिगुणग्रामो माधुर्यप्रभृतिगुणसमूहो मध्यमामुभयच्छायाच्छुरितां वृत्ति स्वस्पन्दगतिमाश्रित्य कामप्यपूर्वां बन्धच्छायातिरिक्ततां संनिवेशकान्त्यधिकतां पुष्णाति पुष्यातीत्यर्थः ।

गुणानामुदाहरणानि । तत्र माधुर्यस्य यथा—

वेलानिलैर्मृदुभिराकुलितालकान्ता
गायन्ति यस्य चरितान्यपरान्तकान्ताः ।
लीलानताः समवलम्ब्य लतास्तरूणां
हिन्तालमालिषु तटेषु महार्णवस्य ॥१११॥

प्रसादस्य यथा

तद्वक्त्रेन्दुविलोकनेन इत्यादि ॥११२॥

लावण्यस्य यथा

संक्रान्ताङ्गुलिपर्वसूचितकरस्वापा कपोलस्थली
नेत्रे निर्भरमुक्तबाष्पकलुषे निश्वासतान्तोऽधरः ।
बद्धोद्भेदविसंष्ठुलालकलता निर्वेदशून्यं मनः
कष्टं दुर्नयवेदिभिः कुसचिवैर्वत्सा दृढं खेद्यते ॥११३॥

आभिजात्यस्य यथा

आलम्ब्य लम्बाः सरसाग्रवल्लीः
पिबन्ति यत्र स्तनभारनम्राः ।

स्रोतश्च्युतं शीकरकूणिताक्ष्यो
मन्दाकिनीनिर्झरमश्वमुख्यः ॥११४॥

अत्रारोचकिनः केचिच्छायावैचित्र्यरञ्जके ।
विदग्धनेपथ्यविधौ भुजङ्गा इव सादराः ॥ ५२ ॥

एवं मध्यमं व्याख्याय तमेवोपसंहरति—अत्रेति । अत्रैतस्मिन् केचित् कतिपये सादरास्तदाश्रयेण काव्यानि कुर्वन्ति । यस्मात् अरोचकिनः कमनीयवस्तुव्यसनिनः । कीदृशे चास्मिन्—छाया-वैचित्र्यरञ्जके कान्तिविचित्रभावाह्लादके। कथम्—विदग्धनेपथ्य-विधौ भुजङ्गा इव, अग्राम्याकल्पकल्पने नागरा यथा । सोऽपि छायावैचित्र्यरञ्जक एव ।

अत्र गुणोदाहरणानि परिमितत्वात्प्रदर्शितानि, प्रतिपदं पुन-श्छायावैचित्र्यं सहृदयैः स्वयमेवानुसर्तव्यम् । अनुसरणदिक्प्रदर्शनं पुनः क्रियते । यथा—मातृगुप्तमायुराजमञ्जीरप्रभृतीनां सौकु-मार्यवैचित्र्यसंवलितपरिस्पन्दस्यन्दीनि काव्यानि सम्भवन्ति । तत्र मध्यममार्गसंवलितं स्वरूपं विचारणीयम् । एवं सहजसौकुमार्य-सुभगानि कालिदाससर्वसेनादीनां काव्यानि दृश्यन्ते । तत्र सुकुमारमार्गस्वरूपं चर्चनीयम् । तथैव च विचित्रवक्रत्वविजृम्भितं हर्षचरिते प्राचुर्येण भट्टबाणस्य विभाव्यते, भवभूतिराजशेखर-विरचितेषु बन्धसौन्दर्यसुभगेषु मुक्तकेषु परिदृश्यते । तस्मात् सहृदयैः सर्वत्र सर्वमनुसर्तव्यम् । एवं मार्गत्रितयलक्षणं दिङ्-मात्रमेव प्रदर्शितम्, न पुनः साकल्येन सत्कविकौशलप्रकाराणां केनचिदपि स्वरूपमभिधातुं पार्यते । मार्गेषु गुणानां समुदाय-धर्मता । यथा न केवलं शब्दादिधर्मत्वं तथा तल्लक्षणव्याख्या-वसर एव प्रतिपादितम् ।

एवं प्रत्येकं प्रतिनियतगुणग्रामरमणीयं मार्गत्रितयं व्याख्याय साधारणगुणस्वरूपव्याख्यानार्थमाह—

आञ्जसेन स्वभावस्य महत्त्वं येन पोष्यते ।
प्रकारेण तदौचित्यमुचिताख्यानजीवितम् ॥ ५३ ॥

तदौचित्यं नाम गुणः । कीदृक्—आञ्जसेन सुस्पष्टेन स्वभावस्य पदार्थस्य महत्त्वमुत्कर्षो येन पोष्यते परिपोषं प्राप्यते । प्रकारेणेति प्रस्तुतत्वादभिधावैचित्र्यमत्र 'प्रकार'–शब्देनोच्यते । कीदृशम्—उचिताख्यानमुदाराभिधानं जीवितं परमार्थो यस्य तत्तथोक्तम् । एतदानुगुण्येनैव विभूषणविन्यासो विच्छित्तिमावहति । यथा

करतलकलिताक्षमालयोः
समुदितसाध्वससन्नहस्तयोः ।
कृतरुचिरजटानिवेशयो-
रपर इवेश्वरयोः समागमः ॥११५॥

यथा वा

उपगिरि पुरुहूतस्यैष सेनानिवेश-
स्तटमपरमितोऽद्रेस्त्वद्बलान्यावसन्तु ।
ध्रुवमिह करिणस्ते दुर्धराः संनिकर्षे
सुरगजमदलेखासौरभं न क्षमन्ते ॥११६॥

यथा च

हे नागराज बहुधास्य नितम्बभागं
भोगेन गाढमभिवेष्टय मन्दराद्रेः ।
सोढाविषह्यवृषवाहनयोगलीला-
पर्यङ्कबन्धनविधेस्तव कोऽतिभारः ॥११७॥

अत्र पूर्वत्रोदाहरणयोर्भूषणगुणेनैव तद्गुणपरिपोषः, इतरत्र च स्वभावौदार्याभिधानेन ।

औचित्यस्यैव छायान्तरेण स्वरूपमुन्मीलयति—

यत्र वक्तुः प्रमातुर्वा वाच्यं शोभातिशायिना ।
आच्छाद्यते स्वभावेन तदप्यौचित्यमुच्यते ॥ ५४ ॥

यत्र यस्मिन् वक्तुरभिधातुः प्रमातुरनुभवितुर्वा स्वभावेन स्वपरिस्पन्देन वाच्यमभिधेयं वस्तु शोभातिशायिना रामणीयकमनोहरेण आच्छाद्यते संव्रियते तदप्यौचित्यमेवोच्यते। यथा

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः॥११८॥

अत्र श्लाघ्यतया तथाविधमहाराजपरिस्पन्दे वर्ण्यमाने मुनिना स्वानुभवसिद्धव्यवहारानुसारेणालंकरणयोजनमौचित्यपरिपोषमावहति। अत्र वक्तुः स्वभावेन च वाच्यपरिस्पन्दः संवृतप्रायो लक्ष्यते। प्रमातुर्यथा।

निपीयमानस्तबका शिलीमुखै-
रशोकयष्टिश्चलबालपल्लवा।
विडम्बयन्ती ददृशे वधूजनै-
रमन्ददष्टौष्ठकरावधूननम् ॥११९॥

अत्र वधूजनैर्निजानुभववासनानुसारेण तथाविधशोभाभिरामतानुभूतिरौचित्य मावहति। यथा वा

वापीतडे कुडुंगा पिअसहि ह्लाउं गएहि दीसंति।
ण धरंति करेण भणंति ण त्ति वलिउं पुण ण देंति ॥१२०॥

वापीतटे निकुञ्जाः स्नातुं गतैर्दृश्यन्ते।
न धरन्ति करेण भजन्ति न किमपि वलितुं पुनर्न ददति ॥
इति छाया।

अत्र कस्याश्चित्प्रमातृभूतायाः सातिशयमौग्ध्यपरिस्पन्दसुन्दरेण स्वभावेन वाच्यमाच्छादितमौचित्यपरिपोषमावहति।

एवमौचित्यमभिधाय सौभाग्यमभिधत्ते—

इत्युपादेयवर्गेऽस्मिन् यदर्थं प्रतिभा कवेः ।
सम्यक् संरभते तस्य गुणः सौभाग्यमुच्यते ।। ५५ ।।

इत्येवंविधेऽस्मिन्नुपादेयवर्गे शब्दाद्युपेयसमूहे यदर्थं यन्निमित्तं कवेः संबन्धिनी प्रतिभा शक्तिः सम्यक् सावधानतया संरभते व्यवस्यति तस्य वस्तुनः प्रस्तुतत्वात् काव्याभिधानस्य यो गुणः स सौभाग्यमित्युच्यते भण्यते ।।

तच्च न प्रतिभासंरम्भमात्रसाध्यम्, किन्तु तद्विहितसमस्तसामग्रीसंपाद्यमित्याह—

सर्वसंपत्परिस्पन्दसंपाद्यं सरसात्मनाम् ।
अलौकिकचमत्कारकारि काव्यैकजीवितम् ।। ५६ ।।

सर्वसंपत्परिस्पन्दसंपाद्यं सर्वस्योपादेयराशेर्या संपत्तिरनवद्यताकाष्ठा तस्याः परिस्पन्दः स्फुरितत्वं तेन संपाद्यं निष्पादनीयम् । अन्यच्च कीदृशम्—सरसात्मनामार्द्रचेतसामलौकिकचमत्कारकारि लोकोत्तराह्लादविधायि । किं बहुना, तच्च काव्यैकजीवितं काव्यस्य परः परमार्थ इत्यर्थः । यथा

दोर्मूलावधिसूत्रितस्तनमुरः स्निह्यत्कटाक्षे दृशौ
किंचित्ताण्डवपण्डिते स्मितसुधासिक्तोक्तिषु भ्रूलते ।
चेतः कन्दलितं स्मरव्यतिकरैर्लावण्यमङ्गैर्वृतं
तन्वङ्ग्यास्तरुणिम्नि सर्पति शनैरन्यैव काचिद्द्युतिः ।।१२१।।

तन्व्याः प्रथमतरतारुण्येऽवतीर्णे, आकारस्य चेतसश्चेष्टायाश्च वैचित्र्यमत्र वर्णितम् । तत्र सूत्रितस्तनमुरो लावण्यमङ्गैर्वृतमित्याकारस्य, स्मरव्यतिकरैः कन्दलितमिति चेतसः, स्निह्यत्कटाक्षे दृशाविति किंचित्ताण्डवपण्डिते स्मितसुधासिक्तोक्तिषु भ्रूलते इति

चेष्टायाश्च । सूत्रित-सिक्त-ताण्डव-पण्डित-कन्दलितानामुपचारवक्रत्वं लक्ष्यते, स्निह्यदित्येतस्य कालविशेषावेदकः प्रत्ययवक्रभावः, अन्यैव काचिदवर्णनीयेति संवृतिवक्रताविच्छित्तिः, अङ्गैर्वृतमिति कारकवक्रत्वम् । विचित्रमार्गविषयो लावण्यगुणातिरेकः । तदेवमेतस्मिन् प्रतिभासंरम्भजनितसकलसामग्रीसमुन्मीलितं सरसहृदयाह्लादकारि किमपि सौभाग्यं समुद्भासते ।

अनन्तरोक्तस्य गुणद्वयस्य विषयं प्रदर्शयति—

एतत्त्रिष्वपि मार्गेषु गुणद्वितयमुज्ज्वलम् ।
पदवाक्यप्रबन्धानां व्यापकत्वेन वर्तते ।। ५७ ।।

एतद् गुणद्वय मौचित्यसौभाग्याभिधानम् उज्ज्वलमतीव भ्राजिष्णु पदवाक्यप्रबन्धानां त्रयाणामपि व्यापकत्वेन वर्तते सकलावयवव्याप्त्यावतिष्ठते । क्वेत्याह—त्रिष्वपि मार्गेषु सुकुमारविचित्रमध्यमाख्येषु । तत्र पदस्य तावदौचित्यं बहुविधभेदभिन्नो वक्रभावः । स्वभावस्याञ्जसेन प्रकारेण परिपोषणमेव वक्रतायाः परं रहस्यम् । उचिताभिधानजीवितत्वाद् वाक्यस्याप्येकदेशेऽप्यौचित्यविरहात्तद्विदाह्लादकारित्वहानिः । यथा रघुवंशे

पुरं निषादाधिपतेस्तदेत-
द्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु बद्धास्वरुदत्सुमन्त्रः
कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ।।१२२।।

अत्र रघुपतेरनर्घमहापुरुषसंपदुपेतत्वेन वर्ण्यमानस्य 'कैकेयि कामाः फलितास्तव' इत्येवंविधतुच्छतरपदार्थसंस्मरणं तदभिधानं चात्यन्तमनौचित्यमावहति । प्रबन्धस्यापि क्वचित्प्रकरणैकदेशेऽप्यौ-

चित्यविरहादेकदेशदाहदूषितदग्धपटप्रायता प्रसज्यते । यथा—रघुवंशे एव दिलीप-सिंह-संवादावसरे

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्-
गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवतापि नेतुं
गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥१२३॥

इति सिंहस्याभिधातुमुचितमेव, राजोपहासपरत्वेनाभिधीयमानत्वात् । राज्ञः पुनरस्य निजयशःपरिरक्षणपरत्वेन तृणवल्लघुवृत्तयः प्राणाः प्रतिभासन्ते । तस्यैतत्पूर्वपक्षोत्तरत्वेन

कथं नु शक्यानुनयो महर्षि-
र्विश्राणनादन्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि
रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥१२४॥

इत्यन्यासां गवां तत्प्रतिवस्तुप्रदानयोग्यता यदि कदाचित्संभवति ततस्तस्य मुनेर्मम चोभयोरप्येतज्जीवितपरिरक्षणनैरपेक्ष्यमुपपन्नमिति तात्पर्यपर्यवसानादत्यन्तमनौचित्ययुक्तेयमुक्तिः । यथा च

कुमारसंभवे त्रैलोक्याक्रान्तिप्रवणपराक्रमस्य तारकाख्यस्य रिपोर्जिगीषावसरे सुरपतिर्मन्मथेनाभिधीयते—

कामेकपत्नीं व्रतदुःखशीलां
लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।
नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां
कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥१२५॥

इत्यविनयानुष्ठाननिष्ठं त्रिविष्टपाधिपत्यप्रतिष्ठितस्यापि तथाविधाभिप्रायानुवर्तनपरत्वेनाभिधीयमानमनौचित्यमावहति । एत-

च्चैतस्यैव कवेः सहजसौकुमार्यमुद्रितसूक्तिपरिस्पन्दसौन्दर्यस्य पर्यालोच्यते, न पुनरन्येषामाहार्यमात्रकाव्यकरणकौशलश्लाघिनाम्। सौभाग्यमपि पदवाक्यप्रकरणप्रबन्धानां प्रत्येकमनेकाकारकमनीय-कारणकलापकलितरामणीयकानां किमपि सहृदयहृदयसंवेद्यं काव्यैकजीवितमलौकिकचमत्कारकारि संवलितानेकरसास्वादसुन्दरं सकलावयवव्यापकत्वेन काव्यस्य गुणान्तरं परिस्फुरतीत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इदानीमेतदुपसंहृत्यान्यदवतारयति—

मार्गाणां त्रितयं तदेतदसकृत्प्राप्तव्यपर्युत्सुकैः
क्षुण्णं कैरपि यत्र कामपि भुवं प्राप्य प्रसिद्धिं गताः ।
सर्वे स्वैरविहारहारि कवयो यास्यन्ति येनाधुना
तस्मिन् कोऽपि स साधुसुन्दरपदन्यासक्रमः कथ्यते ।।५८।।

मार्गाणां सुकुमारादीनामेतत्त्रितयं कैरपि महाकविभिरेव, न सामान्यैः, प्राप्तव्यपर्युत्सुकैः प्राप्योत्कण्ठितैरसकृत् बहुवारमभ्यासेन क्षुण्णं परिगमितम् । यत्र यस्मिन् मार्गत्रये कामपि भुवं प्राप्य प्रसिद्धिं गताः लोकोत्तरां भूमिमासाद्य प्रतीतिं प्राप्ताः । इदानीं सर्वे कवयस्तस्मिन्मार्गत्रितये येन यास्यन्ति गमिष्यन्ति स्वैरविहारहारि स्वेच्छाविहरणरमणीयं स कोऽपि अलौकिकः साधु शोभनं कृत्वा सुन्दरपदन्यासक्रमः कथ्यते सुभगसुप्तिङन्तसमर्पण-परिपाटीविन्यासो वर्ण्यते । मार्ग-स्वैरविहार-पद-प्रभृतयः शब्दाः श्लेषच्छायाविशिष्टत्वेन व्याख्येयाः ।

इति श्रीराजानककुन्तकविरचिते वक्रोक्तिजीविते
काव्यालंकारे प्रथम उन्मेषः ।

द्वितीयोन्मेषः

सर्वत्रैव सामान्यलक्षणे विहिते विशेषलक्षणं विधातव्यमिति काव्यस्य "शब्दार्थौ सहितौ" इत्यादि (१।७) सामान्यलक्षणं विधाय तदवयवभूतयोः शब्दार्थयोः साहित्यस्य प्रथमोन्मेष एव विशेषलक्षणं विहितम् । इदानीं प्रथमोद्दिष्टस्य वर्णविन्यास-वक्रत्वस्य विशेषलक्षणमुपक्रमते—

एको द्वौ बहवो वर्णा बध्यमानाः पुनः पुनः ।
स्वल्पान्तरास्त्रिधा सोक्ता वर्णविन्यासवक्रता ।। १ ।।

वर्णशब्दोऽत्र व्यञ्जनपर्यायः, तथा प्रसिद्धत्वात् । तेन सा वर्णविन्यासवक्रता व्यञ्जनविन्यसनविच्छित्तिः त्रिधा त्रिभिः प्रकारैरुक्ता वर्णिता । के पुनस्ते त्रयः प्रकारा इत्युच्यते—एकः केवल एव, कदाचिद् द्वौ बहवो वा वर्णाः पुनः पुनर्बध्यमाना योज्यमानाः । कीदृशाः—स्वल्पान्तराः । स्वल्पं सुतरामल्पं स्तोकमन्तरं व्यवधानं येषां ते तथोक्ताः । त एव त्रयः प्रकारा इत्युच्यन्ते । अत्र वीप्सया पुनः पुनरित्ययोगव्यवच्छेदपरत्वेन नियमः, नान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वेन । तस्मात्पुनः पुनर्बध्यमाना एव, न तु पुनः पुनरेव बध्यमाना इति । तत्रैकव्यञ्जननिबन्धोदाहरणं यथा

धम्मिल्लो विनिवेशिताल्पकुसुमः सौन्दर्यधुर्यं स्मितं
विन्यासो वचसां विदग्धमधुरः कण्ठे कलः पञ्चमः ।
लीलामन्थरतारके च नयने यातं विलासालसं
कोऽप्येवं हरिणीदृशः स्मरशरापातावदातः क्रमः ।। १ ।।

एकस्य द्वयोर्बहूनां चोदाहरणं यथा

भग्नैलावल्लरीकास्तरलितकदलीस्तम्बताम्बूलजम्बू-
जम्बीरास्तालतालीसरलतरलतालासिका यस्य जह्नुः ।
वेल्लत्कल्लोलहेला विशकलनजडाः कूलकच्छेषु सिन्धोः
सेनासीमन्तिनीनामनवरतरताभ्यासतान्ति समीराः ॥ २ ॥

एतामेव वक्रतां विच्छित्त्यन्तरेण विविनक्ति—

वर्गान्तयोगिनः स्पर्शा द्विरुक्तास्त-ल-नादयः ।
शिष्टाश्च रादिसंयुक्ताः प्रस्तुतौचित्यशोभिनः ॥ २ ॥

इयमपरा वर्णविन्यासवक्रता त्रिधा त्रिभिः प्रकारैरुक्तेति 'च'-शब्देनाभिसम्बन्धः । के पुनरस्यास्त्रयः प्रकारा इत्याह—**वर्गान्तयोगिनः स्पर्शाः** । स्पर्शाः कादयो मकारपर्यन्ता वर्गास्तदन्तैः ङकारादिभिर्योगः संयोगो येषां ते तथोक्ताः, पुनः पुनर्बध्यमानाः—प्रथमः प्रकारः । त-ल-नादयः तकार-लकार-नकार-प्रभृतयो द्विरुक्ता द्विरुच्चारिता द्विगुणाः सन्तः, पुनः पुनर्बध्यमानाः—द्वितीयः । तद्व्यतिरिक्ताः शिष्टाश्च व्यञ्जनसंज्ञा ये वर्णास्ते रेफप्रभृतिभिः संयुक्ताः पुनः पुनर्बध्यमानाः—तृतीयः । स्वल्पान्तराः परिमितव्यवहिता इति सर्वेषामभिसंबन्धः । ते च कीदृशाः—प्रस्तुतौचित्यशोभिनः । प्रस्तुतं वर्ण्यमानं वस्तु तस्य यदौचित्यमुचितभावस्तेन शोभन्ते ये ते यथोक्ताः । न पुनर्वर्णसावर्ण्यव्यसनितामात्रेणोपनिबद्धाः प्रस्तुतौचित्यम्लानत्वकारिणः । प्रस्तुतौचित्यशोभित्वात् कुत्रचित्परुषरसप्रस्तावे तादृशानेवाभ्यनुजानाति । अथ प्रथमप्रकारोदाहरणं यथा

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा
गुञ्जन्ति मञ्जु मधुपाः कमलाकरेषु ।

एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-
पुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बिबिम्बम् ।। ३ ।।

यथा च

कदलीस्तम्बताम्बूलजम्बूजम्बीराः इति ।। ४ ।।

यथा वा

सरस्वतीहृदयारविन्दमकरन्दबिन्दुसन्दोहसुन्दराणाम् इति ।। ५ ।।

द्वितीयप्रकारोदाहरणम् — प्रथममरुणच्छायः ।। ६ ।।

इत्यस्य द्वितीयचतुर्थौ पादौ । तृतीयप्रकारोदाहरणमस्यैव तृतीयः पादः । यथा वा

सौन्दर्यधुर्यं स्मितम् ।। ७ ।।

यथा च 'कह्लार'-शब्दसाहचर्येन 'ह्लाद'-शब्दप्रयोगः । परुषरस-प्रस्तावे तथाविधसंयोगोदाहरणं यथा

उत्ताम्यत्तालवश्च प्रतपति तरणावांशवी तापतन्द्री-
मद्रिद्रोणीकुटीरे कुहरिणि हरिणारातयो यापयन्ति ।। ८ ।।

एतमेव वैचित्र्यान्तरेण व्याचष्टे—

क्वचिदव्यवधानेऽपि मनोहारिनिबन्धना ।
सा स्वराणामसारूप्यात् परां पुष्णाति वक्रताम् ।। ३ ।।

क्वचिदनियतप्रायवाक्यैकदेशे कस्मिंश्चिदव्यवधानेऽपि व्यवधानाभावेऽप्येकस्य द्वयोः समुदितयोश्च बहूनां वा पुनः पुनर्बध्यमानानामेषां मनोहरिनिबन्धना हृदयावर्जकविन्यासा भवति । काचिदेवं संपद्यत इत्यर्थः । यमकव्यवहारोऽत्र न प्रवर्तते, तस्य नियतस्थानतया व्यवस्थानात् । स्वरैरव्यवधानमत्र न विवक्षितम्, तस्यानुपपत्तेः । तत्रैकस्याव्यवधानोदाहरणं यथा

वामं कज्जलवद्विलोचनमुरो रोहद्विसारिस्तनम् ॥ ९ ॥

द्वयोर्यथा

ताम्बूलीनद्धमुग्धक्रमुकतरुलताप्रस्तरे सानुगाभिः
पायं पायं कलाचीकृतकदलदलं नारिकेलीफलाम्भः ।
सेव्यन्तां व्योमयात्राश्रमजलजयिनः सैन्यसीमन्तिनीभि-
र्दात्यूहव्यूहकेलीकलितकुहकुहारावकान्ता वनान्ताः ॥१०॥

यथा वा

अयि पिबत चकोराः कृत्स्नमुन्नम्य कण्ठान्
क्रमुकवलनचञ्चच्चञ्चवश्चन्द्रिकाम्भः ।
विरहविधुरितानां जीवितत्राणहेतो-
र्भवति हरिणलक्ष्मा येन तेजोदरिद्रः ॥ ११ ॥

बहूनां यथा

सरलतरलतालासिका इति ॥ १२ ॥

'अपि'-शब्दात् क्वचिद् व्यवधानेऽपि । द्वयोर्यथा

स्वस्थाः सन्तु वसन्त ते रतिपतेरग्रेसरा वासराः ॥ १३ ॥

बहूनां व्यवधानेऽपि यथा

चकितचातकमेचकितवियति वर्षात्यये ॥ १४ ॥

सा स्वराणामसारूप्यात् सेयमनन्तरोक्ता स्वरानामकारादीनामसारूप्यादसादृश्यात् क्वचित्कस्मिंश्चिदावर्तमानसमुदायैकदेशे परामन्यां वक्रतां कामपि पुष्णाति पुष्यतीत्यर्थः । यथा

राजीवजीवितेश्वरे ॥ १५ ॥

यथा वा

धूसरसरिति इति ॥ १६ ॥

यथा च

स्वस्थाः सन्तु वसन्त इति ॥ १७ ॥

यथा वा

तालताली इति ॥ १८ ॥

सोऽयमुभयप्रकारोऽपि वर्णविन्यासवक्रताविशिष्टावयवविन्यासो यमकाभासः संनिवेशविशेषो मुक्ताकलापमध्यप्रोतमणिमयपदकबन्धबन्धुरः सुतरां सहृदयहृदयहारितां प्रतिपद्यते । तदिदमुक्तम्

अलंकारस्य कवयो यत्रालंकारणान्तरम् ।
असन्तुष्टा निबध्नन्ति हारादेर्मणिबन्धवत् ॥ १९ ॥ इति ।

एतामेव विविधप्रकारां वक्रतां विशिनष्टि, यदेवंविधवक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टा विधातव्येति—

नातिनिर्बन्धविहिता नाप्यपेशलभूषिता ।
पूर्वावृत्तपरित्यागनूतनावर्तनोज्ज्वला ॥ ४ ॥

नातिनिर्बन्धविहिता—'निर्बन्ध'-शब्दोऽत्र व्यसनितायां वर्तते । तेनातिनिर्बन्धेन पुनः पुनरावर्तनव्यसनितया न विहिता, अप्रयत्नविरचितेत्यर्थः । व्यसनितया प्रयत्नविरचने हि प्रस्तुतौचित्यपरिहाणेर्वाच्यवाचकयोः परस्परस्पर्धित्वलक्षणसाहित्यविरहः पर्यवस्यति । यथा

भण तरुणि इति ॥ २० ॥

नाप्यपेशलभूषिता न चापेशलै रसुकुमारैरक्षरैरलंकृता । यथा

शीर्णघ्राणाङ्घ्रि इति ॥ २१ ॥

तदेवं कीदृशी तर्हि कर्तव्येत्याह—पूर्वावृत्तपरित्यागनूतनावर्तनोज्ज्वला पूर्वमावृत्तानां पुनः पुनर्विरचितानां परित्यागेन प्रहाणेन नूतनानामभिनवानां वर्णानामावर्तनेन पुनः पुनः परिग्रहेण च

तदेवमुभाभ्यां प्रकाराभ्यामुज्ज्वला भ्राजिष्णुः । यथा

एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताडितः ।
इत्याकर्ण्य कथाद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापते-
र्मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोर्मण्डनम् ॥ २२ ॥

यथा वा

हंसानां निनदेषु इति ॥ २३ ॥

यथा च

एतन्मन्दविपक्व इत्यादौ ॥ २४ ॥

यथा वा

णमह दसाणणसरहसकरतुलिअवलन्तसेलभअविहलं ।
वेवंतथोरथणहरहरकअकंठग्गहं गोरिं ॥ २५ ॥

नमत दशाननसरभसकरतुलितवलच्छैलभयविह्वलाम् ।
वेपमानस्थूलस्तनभरहरकृतकण्ठग्रहां गौरीम् ॥ इति छाया ।

एवमेतां वर्णविन्यासवक्रतां व्याख्याय तामेवोपसंहरति—

वर्णच्छायानुसारेण गुणमार्गानुवर्तिनी ।
वृत्तिवैचित्र्ययुक्तेति सैव प्रोक्ता चिरन्तनैः ॥ ५ ॥

वर्णानामक्षराणां या छाया कान्तिः श्रव्यतादिगुणसंपत्तया हेतुभूतया यदनुसरणमनुसारः प्राप्यस्वरूपानुप्रवेशस्तेन । गुणमार्गांश्च सुकुमारप्रभृतीननुवर्तते या सा तथोक्ता । तत्र गुणानामान्तरतम्यात् प्रथममुपन्यसनम्, गुणद्वारेणैव मार्गानुसरणोपपत्तेः । तदयमत्रार्थः—यद्येषा वर्णविन्यासवक्रता व्यञ्जनच्छायानुसारेणैव, तथापि प्रतिनियतगुणविशिष्टानां मार्गाणां गुणानुवर्तनद्वारेण यथा स्वरूपानुप्रवेशं विदधाति तथा विधात-

व्येति। तत एव च तस्यास्तन्निबन्धनाः प्रवितताः प्रकाराः समुल्लसन्ति। चिरन्तनैः पुनः सैव स्वातन्त्र्येण वृत्तिवैचित्र्ययुक्तेति प्रोक्ता। वृत्तीनामुपनागरिकादीनां यद् वैचित्र्यं विचित्रभावः स्वनिष्ठसंख्याभेदभिन्नत्वं तेन युक्ता समन्वितेति चिरन्तनैः पूर्वसूरिभिरभिहिता। तदिदमत्र तात्पर्यम्—यदस्याः सकलगुण स्वरूपानुसरणसमन्वयेन सुकुमारादिमार्गानुवर्तनायत्तवृत्तेः पारतन्त्र्यमपरिगणितप्रकारत्वं चैतदुभयमप्यवश्यंभावि तस्मादपारतन्त्र्यं परिमितप्रकारत्वं चेति नातिचतुरस्रम्। ननु च प्रथममेको द्वावित्यादिना प्रकारेण परिमितान् प्रकारान् स्वतन्त्रत्वं च स्वयमेव व्याख्याय किमेतदुक्तमिति चेन्नैष दोषः, यस्माल्लक्षणकारैर्यस्य कस्याचित्पदार्थस्य समुदायपरायत्तवृत्तेः परव्युत्पत्तये प्रथममपोद्धारबुद्धया स्वतन्त्रतया स्वरूपमुल्लिख्यते, ततः समुदायान्तर्भावो भविष्यतीत्यलमतिप्रसङ्गेन।

येयं वर्णविन्यासवक्रता नाम वाचकालंकृतिः स्थाननियमाभावात् सकलवाक्यविषयत्वेन समाम्नाता, सैव प्रकारान्तरविशिष्टा नियतस्थानतयोपनिबध्यमाना किमपि वैचित्र्यान्तरमावध्नातीत्याह—

समानवर्णमन्यार्थं प्रसादि श्रुतिपेशलम्।
औचित्ययुक्तमाद्यादिनियतस्थानशोभि यत्॥ ६॥

यमकं नाम कोऽप्यस्याः प्रकारः परिदृश्यते।
स तु शोभान्तराभावादिह नातिप्रतन्यते॥ ७॥

कोऽप्यस्याः प्रकारः परिदृश्यते, अस्याः पूर्वोक्तायाः, कोऽप्यपूर्वः प्रभेदो विभाव्यते। कोऽसावित्याह—यमकं नाम। यमकमिति यस्य प्रसिद्धिः। तच्च कीदृशम्—समानवर्णम्। समानाः सरूपाः सदृशश्रुतयो वर्णा यस्मिन् तत्तथोक्तम्। एवमेकस्य

द्वयोर्बहूनां सदृशश्रुतीनां व्यवहितमव्यवहितं वा यदुपनिबन्धनं तदेव यमकमित्युच्यते। तदेवमेकरूपे संस्थानद्वये सत्यपि—अन्यार्थं भिन्नाभिधेयम्। अन्यच्च कीदृशम्—प्रसादि प्रसादगुणयुक्तं झगिति वाक्यार्थसमर्पकम्, अकदर्थनाबोध्यमिति यावत्। श्रुतिपेशलमित्येतदेव विशिष्यते—श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तत्र पेशलं रञ्जकम्, अकठोरशब्दविरचितम्। कीदृशम्—औचित्ययुक्तम्। औचित्यं वर्ण्यमानस्य वस्तुनः स्वभावोत्कर्षस्तेन संयुक्तं समन्वितम्। यत्र यमकोपनिबन्धनव्यसनित्वेनाप्यौचित्यमपरिम्लानमित्यर्थः। तदेव विशेषणान्तरेण विशिनष्टि—आद्यादिनियतस्थानशोभि यत्। आदिरादिर्येषां ते तथोक्ताः प्रथममध्यान्तास्तान्येव नियतानि स्थानानि विशिष्टाः संनिवेशास्तैः शोभते भ्राजते यत्तथोक्तम्। अत्राद्यादयः संबन्धिशब्दाः पादादिभिर्विशेषणीयाः। स तु प्रकारः प्रोक्तलक्षणसंपदुपेतोऽपि भवन् इह नातिप्रतन्यते ग्रन्थेऽस्मिन्नातिविस्तार्यते। कुतः—शोभान्तराभावात्। स्थाननियमव्यतिरिक्तस्यान्यस्य शोभान्तरस्य छायान्तरस्यासंभवादित्यर्थः। अस्य च वर्णविन्यासवैचित्र्यव्यतिरेकेणान्यत्किंचिदपि जीवितान्तर न परिदृश्यते। तेनानन्तरोक्तालंकृतिप्रकारतैव युक्ता। उदाहरणान्यत्र शिशुपालवधे चतुर्थे सर्गे समर्पकाणि कानिचिदेव यमकानि, रघुवंशे वा वसन्तवर्णने।

एवं पदावयवानां वर्णानां विन्यासवक्रभावे विचारिते वर्णसमुदायात्मकस्य पदस्य च वक्रभावविचारः प्राप्तावसरः। तत्र पदपूर्वार्धस्य तावद्वक्रताप्रकाराः कियन्तः संभवन्तीति प्रक्रमते—

यत्र रूढेरसंभाव्यधर्माध्यारोपगर्भता।
सद्धर्मातिशयारोपगर्भत्वं वा प्रतीयते ॥ ८ ॥

लोकोत्तरतिरस्कारश्लाघ्योत्कर्षाभिधित्सया ।
वाच्यस्य सोच्यते कापि रूढिवैचित्र्यवक्रता ॥ ९ ॥

यत्र रूढेरसंभाव्यधर्माध्यारोपगर्भता प्रतीयते । शब्दस्य नियतवृत्तिता नाम धर्मो रूढिरुच्यते, रोहणं रूढिरिति कृत्वा । सा च द्विप्रकारा संभवति—नियतसामान्यवृत्तिता नियतविशेषवृत्तिता च । तेन रूढिशब्देनात्र रूढिप्रधानः शब्दोऽभिधीयते, धर्मधर्मिणोरभेदोपचारदर्शनात् । यत्र यस्मिन् विषये रूढिशब्दस्य असंभाव्यः संभावयितुमशक्यो यो धर्मः कश्चित्परिस्पन्दस्तस्याध्यारोपः समर्पणं गर्भोऽभिप्रायो यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता सा प्रतीयते प्रतिपाद्यते । यत्रेति संबन्धः । सद्धर्मातिशयारोपगर्भत्वं वा । संश्चासौ धर्मश्च सद्धर्मः विद्यमानः पदार्थस्य परिस्पन्दस्तस्मिन् यस्य कस्यचिदपूर्वस्यातिशयस्याद्भुतरूपस्य महिम्न आरोपः समर्पणं गर्भोऽभिप्रायो यस्य स तथोक्तस्य भावस्तत्त्वम् । तच्च वा यस्मिन प्रतीयते । केन हेतुना—लोकोत्तरतिरस्कारश्लाघ्योत्कर्षाभिधित्सया । लोकोत्तरः सर्वातिशायी यस्तिरस्कारः खलीकरणं श्लाघ्यश्च स्पृहणीयो य उत्कर्षः सातिशयत्वं तयोरभिधित्सा अभिधातुमिच्छा वक्तुकामता तया । कस्य वाच्यस्य । रूढिशब्दस्य वाच्यो योऽभिधेयोऽर्थस्तस्य । सोच्यते कथ्यते काप्यलौकिकी रूढिवैचित्र्यवक्रता । रूढिशब्दस्यैवंविधेन वैचित्र्येण विचित्रभावेन वक्रता वक्रभावः । तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत्सामान्यविचित्रसंस्पर्शिनां शब्दानामनुमानवन्नियतविशेषालिङ्गनं यद्यपि स्वभावादेव न किंचिदपि संभवति, तथाप्यनया युक्त्या कविविवक्षितनियतविशेषनिष्ठतां नीयमानाः कामपि चमत्कारकारितां प्रतिपद्यन्ते । यथा

ताला जाअंति गुणा जाला ते सहिअएहि घेप्पंति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइं होंति कमलाइं कमलाइं ॥ २६ ॥

तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ।। इति छाया।

प्रतीयते इति क्रियापदवैचित्र्यस्यायमभिप्रायो यदेवंविधे विषये शब्दानां वाचकत्वेन न व्यापारः, अपि तु वस्त्वन्तरवत्प्रतीतिकारित्वमात्रेणेति युक्तियुक्तमप्येतदिह नातिप्रतन्यते। यस्माद् ध्वनिकारेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽत्र सुतरां समर्थितस्तत् किं पौनरुक्त्येन ।

सा च रूढिवैचित्र्यवक्रता मुख्यतया द्विप्रकारा संभवति—यत्र रूढिवाच्योऽर्थः स्वयमेव आत्मन्युत्कर्षं निकर्षं वा समारोपयितुकामः कविनोपनिबध्यते, तस्यान्यो वा कश्चिद्वक्तेति । यथा

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव* ।। २७ ।।

अत्र 'राम'-शब्देन 'दृढं कठोरहृदयः' 'सर्वं सहे' इति यदुभाभ्यां प्रतिपादयितुं न पार्यते, तदेवंविधविविधोद्दीपनविभावविभवसहनसामर्थ्यकारणं दुःसहजनकराजपुत्रीविरहव्यथाविसंष्ठुलेऽपि समये निरपत्रपप्राणपरिरक्षावैचक्षण्यलक्षणं संज्ञापदनिबन्धनं किमप्यसंभाव्यमसाधारणं क्रौर्यं प्रतीयते। वैदेहीत्यनेन जलधरसमयसुन्दरपदार्थसंदर्शनासहत्वसमर्पकं सहजसौकुमार्यसुलभं किमपि कातरत्वं तस्याः समर्थ्यते । एतदेव च पूर्वस्माद्विशेषाभिधायिनः 'तु'-शब्दस्य जीवितम् ।

विद्यमानधर्मातिशयाध्यारोपगर्भत्वं यथा

ततः प्रहस्याह पुनः पुरंदरं
व्यपेतभीर्भूमिपुरंदरात्मजः ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते
न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥२८॥

'रघु'-शब्देनात्र सर्वत्राप्रतिहतप्रभावस्यापि सुरपतेस्तथाविधाध्यवसायव्याघातसामर्थ्यनिबन्धनः कोऽपि स्वपौरुषातिशयः प्रतीयते । प्रहस्येत्यनेनैतदेवोपबृंहितम् ।

अन्यो वक्ता यत्र तत्रोदाहरणं यथा

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।
संभूतिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥२९॥

'रावण'-शब्देनात्र सकललोकप्रसिद्धदशाननदुर्विलासव्यतिरिक्तमभिजनविवेकसदाचारप्रभावसंभोगसुखसमृद्धिलक्षणायाः समस्तवरगुणसामग्रीसंपदस्तिरस्कारकारणं किमप्यनुपादेयतानिमित्तभूतमौपहत्यं प्रतीयते ।

अत्रैव विद्यमानगुणातिशयाध्यारोपगर्भत्वं यथा—

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम् ॥३०॥

अत्र 'राम'-शब्देन सकलत्रिभुवनातिशायी रावणानुचरविस्मयास्पदं शौर्यातिशयः प्रतीयते ।

एषा च रूढिवैचित्र्यवक्रता प्रतीयमानधर्मबाहुल्याद् बहुप्रकारा भिद्यते । तच्च स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम् । यथा

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा
रघोः सकाशादनवाप्तकामः ।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे
मा भूत्परीवादनवावतारः ॥३१॥

'रघु'-शब्देनात्र त्रिभुवनातिशाय्यौदार्यातिरेकः प्रतीयते। एतस्यां वक्रतायामयमेव परमार्थो यत् सामान्यमात्रनिष्ठतामपाकृत्य कविविवक्षितविशेषप्रतिपादनसामर्थ्यलक्षणः शोभातिशयः समुल्लास्यते। संज्ञाशब्दानां नियतार्थनिष्ठत्वात् सामान्यविशेषभावो न कश्चित् संभवतीति न वक्तव्यम्। यस्मात्तेषामप्यवस्थासहस्रसाधारणवृत्तेर्वाच्यस्य नियतदशाविशेषवृत्तिनिष्ठता सत्कविविवक्षिता संभवत्येव, स्वरश्रुतिन्यायेन लग्नांशुकन्यायेन चेति।

एवं रूढिवक्रतां विवेच्य क्रमप्राप्तसमन्वयां पर्यायवक्रतां विविनक्ति—

अभिधेयान्तरतमस्तस्यातिशयपोषकः।
रम्यच्छायान्तरस्पर्शात्तदलंकर्तुमीश्वरः ॥ १० ॥

स्वयं विशेषणेनापि स्वच्छायोत्कर्षपेशलः।
असंभाव्यार्थपात्रत्वगर्भं यश्चाभिधीयते ॥ ११ ॥

अलंकारोपसंस्कारमनोहारिनिबन्धनः।
पर्यायस्तेन वैचित्र्यं परा पर्यायवक्रता ॥ १२ ॥

पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टः काव्यविषये पर्यायस्तेन हेतुना यद्वैचित्र्यं यो विचित्रभावो विच्छित्तिविशेषः सा परा प्रकृष्टा काचिदेव पर्यायवक्रतेत्युच्यते। पर्यायप्रधानः शब्दः पर्यायोऽभिधीयते। तस्य चैतदेव पर्यायप्राधान्यं यत् स कदाचिद्विवक्षिते वस्तुनि वाचकतया प्रवर्तते, कदाचिद्वाचकान्तरमिति। तेन पूर्वोक्तया नीत्या बहुप्रकारः पर्यायोऽभिहितः, तत् कियन्तस्तस्य प्रकाराः सन्तीत्याह—अभिधेयान्तरतमः। अभिधेयं वाच्यं वस्तु तस्यान्तरतमः प्रत्यासन्नतमः। यस्मात् पर्यायशब्दत्वे सत्यप्यन्तरङ्गत्वात् स यथा विवक्षितं वस्तु व्यनक्ति तथा नान्यः कश्चिदिति। यथा

नाभियोक्तु मनृतं त्वमिष्यसे
कस्तपस्विविशिखेषु चादरः ।
सन्ति भूभृति हि नः शराः परे
ये पराक्रमवसूनि वज्रिणः ॥ ३२ ॥

अत्र महेन्द्रवाचकेष्वसंख्येषु संभवत्सु पर्यायशब्देषु 'वज्रिणः' इति प्रयुक्तः पर्यायवक्रतां पुष्णाति । यस्मात् सततसंनिहितवज्रस्यापि सुरपतेर्ये पराक्रमवसूनि विक्रमधनानीति सायकानां लोकोत्तरत्वप्रतीतिः । 'तपस्वि'-शब्दोऽप्यतितरां रमणीयः । यस्मात् सुभटसायकानामादरो बहुमानः कदाचिदुपपद्यते, तापसमार्गणेषु पुनरकिंचित्करेषु कः संरम्भ इति । यथा वा

कस्त्वं ज्ञास्यसि मां स्मर स्मरसि मां दिष्टया किमभ्यागत-
स्त्वामुन्मादयितुं कथं ननु बलात् किं ते बलं पश्य तत् ।
पश्यामीत्यभिधाय पावकमुचा यो लोचनेनैव तं
कान्ताकण्ठनिषक्तबाहुमदहत्तस्मै नमः शूलिने ॥ ३३ ॥

अत्र परमेश्वरे पर्यायसहस्रेष्वपि संभवत्सु 'शूलिने' इति यत्प्रयुक्तं तत्रायमभिप्रायो यत्तस्मै भगवते नमस्कारव्यतिरेकेण किमन्यदभिधीयते । यत्तथाविधोत्सेकपरित्यक्तविनयवृत्तेः स्मरस्य कुपितेनापि तदभिमतावलोकव्यतिरेकेण तेन सततसंनिहितशूलेनापि कोपसमुचितमायुधग्रहणं नाचरितम् । लोचनपातमात्रेणैव कोपकार्यकरणाद्भगवतः प्रभावातिशयः परिपोषितः । अतएव तस्मै नमोऽस्त्विति युक्तियुक्ततां प्रतिपद्यते ।

अयमपरः पदपूर्वार्धवक्रताहेतुः पर्यायः—यस्तस्यातिशयपोषकः । तस्याभिधेयस्यार्थस्यातिशयमुत्कर्षं पुष्णाति यः स तथोक्तः । यस्मात् सहजसौकुमार्यसुभगोऽपि पदार्थस्तेन परिपोषितातिशयः सुतरां सहृदयहृदयहारितां प्रतिपद्यते । यथा

संबन्धी रघुभूभुजां मनसिजव्यापारदीक्षागुरु-
र्गौराङ्गीवदनोपमापरिचितस्तारावधूवल्लभः ।
सद्योमार्जितदाक्षिणात्यतरुणीदन्तावदातद्युति-
श्चन्द्रः सुन्दरि दृश्यतामयमसौ चण्डीशचूडामणिः ॥ ३४ ॥

अत्र पर्यायाः सहजसौन्दर्यसंपदुपेतस्यापि चन्द्रमसः सहृदयहृदयाह्लादकारणं कमप्यतिशयमुल्लासयन्तः पदपूर्वार्धवक्रतां पुष्णन्ति । तथा च रामेण रावणं निहत्य पुष्पकेन गच्छता सीतायाः सविस्रम्भं स्वैरकथास्वेतदभिधीयते यच्चन्द्रः सुन्दरि दृश्यतामिति, रामणीयकमनोहारिणि सकललोकलोचनोत्सवश्चन्द्रमा विचार्यतामिति । यस्मात्तथाविधानामेव तादृशः समुचितो विचारगोचरः । संबन्धी रघुभूभुजामित्यनेन चास्माकं नापूर्वो बन्धुरयमित्यवलोकनेन संमान्यतामिति प्रकारान्तरेणापि तद्विषयो बहुमानः प्रतीयते । शिष्टाश्च तदतिशयाधानप्रवणत्वमेवात्मनः प्रथयन्ति । तत एव च प्रस्तुतमर्थं प्रति प्रत्येकं पृथक्त्वेनोत्कर्षप्रकटनात्पर्यायाणां बहूनामप्यपौनरुक्त्यम् । तृतीये पादे विशेषणवक्रता विद्यते, न पर्यायवक्रत्वम् ।

अयमपरः पर्यायप्रकारः पदपूर्वार्धवक्रतानिबन्धनः—यस्तदलंकर्तुमीश्वरः । तदभिधेयलक्षणं वस्तु विभूषयितुं यः प्रभवतीत्यर्थः । कस्मात्—रम्यच्छायान्तरस्पर्शात् । रम्यं रमणीयं यच्छायान्तरं विच्छित्त्यन्तरं श्लिष्टत्वादि तस्य स्पर्शात्, शोभान्तरप्रतीतेरित्यर्थः । कथम्—स्वयं विशेषणेनापि । स्वयमात्मनैव, स्वविशेषणभूतेन पदान्तरेण वा । तत्र स्वयं यथा

इत्थं जडे जगति को नु बृहत्प्रमाण-
कर्णः करी ननु भवेद् ध्वनितस्य पात्रम् ।

इत्यागतं झटिति योऽलिनमुन्ममाथ
मातङ्ग एव किमतः परमुच्यतेऽसौ ॥ ३५ ॥

अत्र 'मातङ्ग'-शब्दः प्रस्तुते वारणमात्रे प्रवर्तते। श्लिष्टया वृत्त्या चण्डाललक्षणस्याप्रस्तुतस्य वस्तुनः प्रतीतिमुत्पादयन् रूपकालंकारच्छायासंस्पर्शाद् गौर्वाहीक इत्यनेन न्यायेन सादृश्यनिबन्धनस्योपचारस्य संभवात् प्रस्तुतस्य वस्तुनस्तत्त्वमध्यारोपयन् पर्यायवक्रतां पुष्णाति। यस्मादेवंविधे विषये प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन संबन्धोपनिबन्धो रूपकालंकारद्वारेण कदाचिदुपमामुखेन वा। यथा स एवायं स इवायमिति वा। एष एव च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य पदध्वनेर्विषयः, बहुषु चैवंविधेषु सत्सु वाक्यध्वनेर्वा। यथा

कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नुत्फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो व्यजृम्भत ग्रीष्माभिधानो महाकालः ॥ ३६ ॥

यथा

वृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः इति ॥३७॥

अत्र युगादयः शब्दाः प्रस्तुताभिधानपरत्वेन प्रयुज्यमानाः सन्तोऽप्यप्रस्तुतवस्तुप्रतीतिकारितया कामपि काव्यच्छायां समुन्मीलयन्तः प्रतीयमानालंकारव्यपदेशभाजनं भवन्ति ॥ विशेषणेन यथा

सुस्निग्धदुग्धधवलोरुदृशं विदग्ध-
मालोक्य यन्मधुरमुग्ध विलासदिग्धम्।
भस्मीचकार मदनं ननु काष्ठमेव
तन्नूनमीश इति वेत्ति पुरन्ध्रिलोकः ॥ ३८ ॥

अत्र काष्ठमिति विशेषणपदं वर्ण्यमानपदार्थापेक्षया मन्मथस्य नीरसतां प्रतिपादयद् रम्यच्छायान्तरस्पर्शिश्लेषच्छायामनोज्ञविन्यासमपरमस्मिन् वस्तुन्यप्रस्तुते मदनाभिधानपादपलक्षणे

प्रतीतिमुत्पापयद् रूपकालंकारच्छायासंस्पर्शात् कामपि पर्याय-वक्रतामुन्मीलयति ।

अयमपरः पर्यायप्रकारः पदपूर्वार्धवक्रतायाः कारणम्—यः स्वच्छायोत्कर्षपेशलः । स्वस्यात्मनश्छाया कान्तिर्या सुकुमारता तदुत्कर्षेण तदतिशयेन यः पेशलो हृदयहारी । तदिदमत्र तात्पर्यम्—यद्यपि वर्ण्यमानस्य वस्तुनः प्रकारान्तरोल्लासकत्वेन व्यवस्थितिस्तथापि परिस्पन्दसौन्दर्यसंपदेव सहृदयहृदयहारितां प्रतिपद्यते । यथा

इत्थमुत्कयति ताण्डवलीला-
पण्डिताब्धिलहरीगुरुपादैः ।
उत्थितं विषमकाण्डकुटुम्ब-
स्यांशुभिः स्मरवतीविरहो माम् ॥ ३९ ॥

अत्रेन्दुपर्यायो 'विषमकाण्डकुटुम्ब'-शब्दः कविनोपनिबद्धः । यस्मान्मृगाङ्कोदयद्वेषिणा विरहविधुरहृदयेन केनचिदेतदुच्यते । यदयमप्रसिद्धोऽप्यपरिम्लानसमन्वयतया प्रसिद्धतमतामुपनीतस्तेन प्रथमतरोल्लिखितत्वेन च चेतनचमत्कारकारितामवगाहते । एष च स्वच्छायोत्कर्षपेशलः सहजसौन्दर्यसुभगत्वेन नूतनोल्लेखविलक्षणत्वेन च कविभिः पर्यायान्तरपरिहारपूर्वकमुपवर्ण्यते । यथा कृष्णकुटिलकेशीति वक्तव्ये यमुनाकल्लोलवक्रालकेति । यथा वा 'गौराङ्गीवदनोपमापरिचित' इत्यत्र वनितादिवाचकसहस्रसद्भावेऽपि गौराङ्गीत्यभिधानमतीवरमणीयम् ।

अयमपरः पर्यायप्रकारः पदपूर्वार्धवक्रताभिधायी—असंभाव्यार्थपात्रत्वगर्भं यश्चाभिधीयते । वर्ण्यमानस्य संभाव्यः संभावयितुमशक्यो योऽर्थः कश्चित्परिस्पन्दस्तत्र पात्रत्वं भाजनत्वं गर्भोऽभिप्रायो यत्राभिधाने तत्तथाविधं कृत्वा यश्चाभिधीयते भण्यते ।

यथा

अलं महीपाल तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य ॥४०॥

अत्र महीपालेति राज्ञः सकलपृथ्वीपरिरक्षणक्षमपौरुषस्यापि तथाविधप्रयत्नपरिपालनीयगुरुगोरूपजीवमात्रपरित्राणासामर्थ्यं स्वप्नेऽप्यसंभावनीयं यत्तत्पात्रत्वगर्भमामन्त्रणमुपनिबद्धम् । यथा वा

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौ-
रेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः
प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥४१॥

अत्र यदि प्राणिकरुणाकारणं निजप्राणपरित्यागमाचरसि तदप्ययुक्तम् । यस्मात्त्वदन्ते स्वस्तिमती भवेदियमेकैव गौरिति त्रितयमप्यनादरास्पदम् । जीवन् पुनः शश्वत्सदैवोपप्लवेभ्योऽनर्थेभ्यः प्रजाः सकलभूतधात्रीवलयवर्तिनीः प्रजानाथ पासि रक्षसि पितेवेत्यनादरातिशयः प्रथते । तदेवं यद्यपि सुस्पष्टसमन्वयोऽयं वाक्यार्थस्तथापि तात्पर्यान्तरमत्र प्रतीयते । यस्मात् सर्वस्य कस्याचित्प्रजानाथत्वे सति सदैव तत्परिरक्षणस्याकरणमसंभाव्यम् । तत्पात्रत्वगर्भमेव तदभिहितम् । यस्मात् प्रत्यक्षप्राणिमात्रभक्ष्यमाणगुरुहोमधेनुप्राणपरिरक्षणापेक्षानिरपेक्षस्य सतो जीवतस्तवानेन न्यायेन कदाचिदपि प्रजापरिरक्षणं मनागपि न संभाव्यत इति प्रमाणोपपन्नम् । तदिदमुक्तम्

प्रमाणवत्त्वादायातः प्रवाहः केन वार्यते ॥४२॥

इति । अत्राभिधानप्रतीतिगोचरीकृतानां पदार्थानां परस्परप्रतियोगित्वमुदाहरणप्रत्युदाहरणन्यायेनानुसंधेयम् ।

अयमपरः पर्यायप्रकारः पदपूर्वार्धवक्रतां विदधाति—अलंकारोपसंस्कारमनोहारिनिबन्धनः । अत्र 'अलंकारोपसंस्कार'-शब्दे तृतीयासमासः षष्ठीसमासश्च करणीयः । तेनार्थद्वयमभिहितं भवति । अलंकारेण रूपकादिनोपसंस्कारः शोभान्तराधानं यत्तेन मनोहारि हृदयरञ्जकं निबन्धनमुपनिबन्धो यस्य स तथोक्तः । अलंकारस्योत्प्रेक्षादेरुपसंस्कारः शोभान्तराधानं चेति विगृह्य । तत्र तृतीयासमासपक्षोदाहरणं यथा

> यो लीलातालवृन्तो रहसि निरुपधिर्यश्च केलीप्रदीपः
> कोपक्रीडासु योऽस्त्रं दशनकृतरुजो योऽधरस्यैकसेकः ।
> आकल्पे दर्पणं यः श्रमशयनविधौ यश्च गण्डोपधानं
> देव्याः स व्यापदं वो हरतु हरजटाकन्दलीपुष्पमिन्दुः ॥४३॥

अत्र तालवृन्तादिकार्यसामान्यादभेदोपचारनिबन्धनो रूपकालंकारविन्यासः सर्वेषामेव पर्यायाणां शोभातिशयकारित्वेनोपनिबद्धः । षष्ठीसमासपक्षोदाहरणं यथा

> देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा ।
> पश्याब्जानि विनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति विच्छायताम् ॥४४॥

अत्र स्वरससंप्रवृत्तसायंसमयसमुचिता सरोरुहाणां विच्छायताप्रतिपत्तिर्नायकेन नागरकतया वल्लभोपलालनाप्रवृत्तेन तन्निदर्शनोपक्रमरमणीयत्वमुखेन निर्जितानीवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षालंकारकारित्वेन प्रतिपाद्यते । एतदेव च युक्तियुक्तम् । यस्मात्सर्वस्य कस्यचित्पङ्कजस्य शशाङ्कशोभातिरस्कारकारिता प्रतिपद्यते । त्वन्मुखपङ्कजेन पुनः शशिनः शोभातिरस्कारिणा न्यायतो निर्जितानि सन्ति विच्छायतां गच्छन्तीवेति प्रतीयमानस्योत्प्रेक्षालक्षणस्या-

लंकारस्य शोभातिशयः समुल्लास्यते ।

एवं पर्यायवक्रतां विचार्य क्रमसमुचितावसरामुपचारवक्रतां विचारयति—

यत्र दूरान्तरेऽन्यस्मात्सामान्यमुपचर्यते ।
लेशेनापि भवत् काञ्चिद्वक्तुमुद्रिक्तवृत्तिताम् ।। १३ ।।

यन्मूला सरसोल्लेखा रूपकादिरलंकृतिः ।
उपचारप्रधानासौ वक्रता काचिदुच्यते ।। १४ ।।

असौ काचिदपूर्वा वक्रतोच्यते वक्रभावोऽभिधीयते । कीदृशी उपचारप्रधाना । उपचरणमुपचारः स एव प्रधानं यस्याः सा तथोक्ता । किंस्वरूपा — यत्र यस्यामन्यस्मात्पदार्थान्तरात् प्रस्तुतत्वाद्वर्ण्यमाने वस्तुनि सामान्यमुपचर्यते साधारणो धर्मः कश्चिद्वक्तुमभिप्रेतः समारोप्यते । कस्मिन् वर्ण्यमाने वस्तुनि—दूरान्तरे । दूरमनल्पमन्तरं व्यवधानं यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन् । ननु च व्यवधानममूर्तत्वाद्वर्ण्यमानस्य वस्तुनो देशविहितं तावन्न संभवति । कालविहितमपि नास्त्येव, तस्य क्रियाविषयत्वात् । क्रियास्वरूपं कारकस्वरूपं चेत्युभयात्मकं यद्यपि वर्ण्यमानं वस्तु, तथापि देशकालव्यवधानेनात्र न भवितव्यम् । यस्मात्पदार्थानामनुमानवत् सामान्यमात्रमेव शब्दैर्विषयीकर्तुं पार्यते, न विशेषः । तत्कथं दूरान्तरत्वमुपपद्यते? सत्यमेतत्, किन्तु 'दूरान्तर'-शब्दो मुख्यतया देशकालविषये विप्रकर्षे प्रत्यासत्तिविरहे वर्तमानोऽप्युपचारात् स्वभावविप्रकर्षे वर्तते । सोऽयं स्वभावविप्रकर्षो विरुद्धधर्माध्यासलक्षणः पदार्थानाम् । यथा मूर्तिमत्त्वममूर्तत्वापेक्षया, द्रवत्वं च घनत्वापेक्षया, चेतनत्वमचेतनत्वापेक्षयेति । कीदृक् तत्सामान्यम्—*लेशेनापि भवत्* । मनाङ्मात्रेणापि सत् । किमर्थम्

—काञ्चिदपूर्वामुद्रिक्तवृत्तितां वक्तुं सातिशयपरिस्पन्दतामभिधातुम्। यथा

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतः ॥ ४५ ॥

अत्र यथा बुद्धिपूर्वकारिणः केचिच्चेतनवर्णच्छायातिशयोत्पादनेच्छया केनचिद्विद्यमानलेपनशक्तिना मूर्तेन नीलादिना रञ्जनद्रव्यविशेषेण किंचिदेव लेपनीयं मूर्तिमद्वस्तु वस्त्रप्रायं लिम्पन्ति, तद्वदेव तत्कारित्वसामान्यं मनाङ्मात्रेणापि विद्यमानं कामप्युद्रिक्तवृत्तितामभिधातुमुपचारात् स्निग्धश्यामलया कान्त्या लिप्तं वियद् द्यौरित्युपनिबद्धम्। 'स्निग्ध'-शब्दोऽप्युपचारवक्र एव। यथा मूर्तं वस्तु स्पर्शसंवेद्यं स्नेहनगुणयोगात् स्निग्धमित्युच्यते, तथैव कान्तिरमूर्ताप्युपचारात् स्निग्धेत्युक्ता। यथा वा

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः।
सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीं
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्म भूर्विक्लवास्ताः ॥ ४६ ॥

अत्रामूर्तानामपि तमसामतिबाहुल्याद् घनत्वान्मूर्तसमुचितं सूचिभेद्यत्वमुपचरितम्। यथा वा

गअणं च मत्तमेहं धाराललिअज्जुणाइं अ वणाइं।
णिरहंकारमिअंका हरंति णीलाओ अ णिसाओ ॥ ४७ ॥

गगनं च मत्तमेघं धारालुलितार्जुनानि च वनानि।
निरहङ्कारमृगाङ्का हरन्ति नीलाश्च निशाः ॥ इति छाया ॥

अत्र मत्तत्वं निरहंकारत्वं च चेतनधर्मसामान्यमुपचरितम्। सोऽयमुपचारवक्रताप्रकारः सत्कविप्रवाहे सहस्रशः संभवतीति सहृदयैः स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयः। अतएव च प्रत्यासन्नान्तरेऽस्मिन्नुपचारे न

वक्रताव्यवहारः, यथा गौर्वाहीक इति ।

इदमपरमुपचारवक्रतायाः स्वरूपम्—यन्मूला सरसोल्लेखा रूपकादिरलंकृतिः । या मूलं यस्याः सा तथोक्ता । रूपकमादिर्यस्याः सा तथोक्ता । का सा—अलंकृतिरलंकरणं रूपकप्रभृतिरलंकारविच्छित्तिरित्यर्थः । कीदृशी—सरसोल्लेखा । सरसः सास्वादः सचमत्कृतिरुल्लेखः समुन्मेषो यस्याः सा तथोक्ता । समानाधिकरणयोरत्र हेतुहेतुमद्भावः, यथा

अतिगुरवो राजमाषा न भक्ष्या इति ॥ ४८ ॥

यन्मूला सती रूपकादिरलंकृतिः सरसोल्लेखा । तेन रूपकादेरलंकरणकलापस्य सकलस्यैवोपचारवक्रता जीवितमित्यर्थः ।

ननु च पूर्वस्मादुपचारवक्रताप्रकारादेतस्य को भेदः ? पूर्वस्मिन् स्वभावविप्रकर्षात् सामान्येन मनाङ्मात्रमेव साम्यं समाश्रित्य सातिशयत्वं प्रतिपादयितुं तद्धर्ममात्राध्यारोपः प्रवर्तते, एतस्मिन् पुनरदूरविप्रकृष्टसादृश्यसमुद्भवप्रत्यासत्तिसमुचितत्वादभेदोपचारनिबन्धनं तत्त्वमेवाध्यारोप्यते । यथा

सत्स्वेव कालश्रवणोत्पलेषु
सेनावनालीविषपल्लवेषु ।
गाम्भीर्यपातालफणीश्वरेषु
खड्गेषु को वा भवतां मुरारिः ॥ ४९ ॥

अत्र कालश्रवणोत्पलादिसादृश्यजनितप्रत्यासत्तिविहितमभेदोपचारनिबन्धनं तत्त्वमारोपितम् ।

'आदि'-ग्रहणादप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारस्य कस्यचिदन्यापदेशलक्षणस्योपचारवक्रतैव जीवितत्वेन लक्ष्यते ।

तथा च किमपि पदार्थान्तरं प्राधान्येन प्रतीयमानतया चेतसि

निधाय तथाविधलक्षणसाम्यसमन्वयं समाश्रित्य पदार्थान्तरमभिधीयमानतां प्रापयन्तः प्रायशः कवयो दृश्यन्ते । यथा

अनर्थः कोऽप्यन्तस्तव हरिण हेवाकमहिमा
स्फुरत्येकस्यैव त्रिभुवनचमत्कारजनकः ।
यदिन्दोर्मूर्तिस्ते दिवि विहरणारण्यवसुधा
सुधासारस्यन्दी किरणनिकरः शष्पकवलः ॥ ५० ॥

अत्र लोकोत्तरत्वलक्षणमुभयानुयायि सामान्यं समाश्रित्य प्राधान्येन विवक्षितस्य वस्तुनः प्रतीयमानवृत्तेरभेदोपचारनिबन्धनं तत्त्वमध्यारोपितम् । तथा चैतयोर्द्वयोरप्यलंकारयोस्तुल्येऽप्युपचारवक्रताजीवितत्त्वे वाच्यत्वमेकत्र प्रतीयमानत्वमपरस्मिन् स्वरूपभेदस्य निबन्धनम् । एतच्चोभयोरपि स्वलक्षणव्याख्यानावसरे सुतरां समुन्मील्यते ।

एवमुपचारवक्रतां विवेच्य समनन्तरप्राप्तावकाशां विशेषणवक्रतां विविनक्ति ।

विशेषणस्य माहात्म्यात् क्रियायाः कारकस्य वा ।
यत्रोल्लसति लावण्यं सा विशेषणवक्रता ॥ १५ ॥

सा विशेषणवक्रता विशेषणवक्रत्वविच्छित्तिरभिधीयते । कीदृशी—यत्र यस्यां लावण्यमुल्लसति रामणीयकमुद्भिद्यते । कस्य—क्रियायाः कारकस्य वा । क्रियालक्षणस्य वस्तुनः कारकलक्षणस्य वा । कस्मात्—विशेषणस्य माहात्म्यात् । एतयोः प्रत्येकं यद्विशेषणं भेदकं पदार्थान्तरं तस्य सातिशयत्वात् । भावस्वभाव सौकुमार्यसमुल्लासकत्वमलंकारच्छायातिशयपरिपोषकत्वम् च । यथा

श्रमजलसेकजनितनवलिखितनखपददाहमूर्छिता
वल्लभरभसलुलितललितालकवलयचयार्धनिह्नुता ।
स्मररसविविधविहितसुरतक्रमपरिमलनत्रपालसा
जयति निशात्ययये युवतिदृक् तनुमधुमदविशदपाटला ॥५१॥

यथा वा

करान्तरालीनकपोलभित्ति-
र्बाष्पोच्छलत्कूणितपत्रलेखा ।
श्रोत्रान्तरे पिण्डितचित्तवृत्तिः
शृणोति गीतध्वनिमत्र तन्वी ॥५२॥

यथा वा

शुचिशीतलचन्द्रिकाप्लुता-
श्चिरनिःशब्दमनोहरा दिशः ।
प्रशमस्य मनोभवस्य वा
हृदि कस्या प्यथ हेतुतां ययुः ॥५३।

क्रियाविशेषणवक्रत्वं यथा

सस्मार वारणपतिर्विनिर्मीलिताक्षः
स्वेच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम् ॥५४॥

अत्र सर्वत्रैव स्वभावसौन्दर्यसमुल्लासकत्वं विशेषणानाम्। अलंकारच्छायातिशयपरिपोषकत्वं विशेषणस्य यथा

शशिनः शोभानिरस्कारिणा ॥५५॥

एतदेव विशेषणवक्रत्वं नाम प्रस्तुतौचित्यानुसारि सकलसत्काव्यजीवितत्वेन लक्ष्यते, यस्मादनेनैव रसः परां परिपोषपदवीमवतार्यते। यथा

करान्तरालीन इति ॥५६॥

स्वमहिम्ना विधीयन्ते येन लोकोत्तरश्रियः ।
रसस्वभावालंकारास्तद्विधेयं विशेषणम् ॥५७॥

[इति] अन्तरश्लोकः ॥

एवं विशेषणवक्रतां विचार्य क्रमसमर्पितावसरां संवृतिवक्रतां विचारयति—

यत्र संव्रियते वस्तु वैचित्र्यस्य विवक्षया ।
सर्वनामादिभिः कैश्चित् सोक्ता संवृतिवक्रता ॥ १६ ॥

सोक्ता संवृतिवक्रता—या किलैवंविधा सा संवृतिवक्रतेत्युक्ता कथिता। संवृत्या वक्रता संवृतिप्रधाना वेति समासः। यत्र यस्यां वस्तु पदार्थलक्षणं संव्रियते समाच्छाद्यते। केन हेतुना—वैचित्र्यस्य विवक्षया विचित्रभावस्याभिधानेच्छया, यया पदार्थो विचित्रभावं समासादयतीत्यर्थः। केन संव्रियते—सर्वनामादिभिः कैश्चित्। सर्वस्य नाम सर्वनाम तदादिर्येषां ते तथोक्तास्तैः कैश्चिदपूर्ववाचकैरित्यर्थः।

अत्र बहवः प्रकाराः संभवन्ति। यत्र किमपि सातिशयं वस्तु वक्तुं शक्यमपि साक्षादभिधानादियत्तापरिच्छिन्नतया परिमितप्रायं मा प्रतिभासतामिति सामान्यवाचिना सर्वनाम्ना समाच्छाद्य तत्कार्याभिधायिना तदतिशयाभिधानपरेण वाक्यान्तरेण प्रतीतिगोचरतां नीयते। यथा

तत्पितर्यथ परिग्रहलिप्सौ
स व्यधत्त करणीयमणीयः ।
पुष्पचापशिखरस्थकपोलो
मन्मथः किमपि येन निदध्यौ ॥५८॥

अत्र सदाचारप्रवणतया गुरुभक्तिभावितान्तःकरणो लोकोत्तरौदार्यगुणयोगाद्विविधविषयोपभोगवितृष्णमना निजेन्द्रियनिग्रहमसंभावनीयमपि शान्तनवो विहितवानित्यभिधातुं शक्यमपि सामान्याभिधायिना सर्वनाम्नाच्छाद्योत्तरार्धेन कार्यान्तराभिधायिना वाक्यान्तरेण प्रतीतिगोचरतामानीयमानं कामपि चमत्कारकारितामावहति ।

अयमपरः प्रकारो यत्र स्वपरिस्पन्दकाष्ठाधिरूढैः सातिशयं वस्तु वचसामगोचर इति प्रथयितुं सर्वनाम्ना समाच्छाद्य तत्कार्याभिधायिना तदतिशयवाचिना वाक्यान्तरेण समुन्मील्यते । यथा

याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तद्दत्तकम्पानतां
कालिन्दीजलकेलिवञ्जुललतामालम्ब्य सोत्कण्ठया ।
तद् गीतं गुरुबाष्पगद्गदलसत्तारस्वरं राधया
येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥ ५९ ॥

अत्र सर्वनाम्ना संवृतं वस्तु तत्कार्याभिधायिना वाक्यान्तरेण समुन्मील्य सहृदयहृदयहारितां प्रापितम् । यथा वा

तह रुण्णं कण्ह विसाहीआए रोहगग्गरगिराए ।
जह कस्स वि जम्मसए वि कोइ मा वल्लहो होउ ॥ ६० ॥

तथा रुदितं कृष्ण विशाखया रोधगद्गदगिरा ।
यथा कस्यापि जन्मशतेऽपि कोऽपि मा वल्लभो भवतु ॥

इति छाया ।

अत्र पूर्वार्धे संवृतं वस्तु रोदनलक्षणं तदतिशयाभिधायिना वाक्यान्तरेण कामपि तद्विदाह्लादकारितां नीतम् ।

इदमपरमत्र प्रकारान्तरं यत्र सातिशयसुकुमारं वस्तु कार्यातिशयाभिधानं विना संवृतिमात्ररमणीयतया कामपि काष्ठामधिरोप्यते । यथा

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी
पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः
कानि कानि न चकार लज्जया ॥ ६१ ॥

अयमपरः प्रकारो यत्र स्वानुभवसंवेदनीयं वस्तु वचसा वक्तुमविषय इति ख्यापयितुं संव्रियते । यथा

तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति ॥ ६२ ॥

इति । पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

इदमपि प्रकारान्तरं संभवति यत्र परानुभवसंवेद्यस्य वस्तुनो वक्तुरगोचरतां प्रतिपादयितुं संवृतिः क्रियते । यथा

मन्मथः किमपि येन निदध्यौ ॥ ६३ ॥

अत्र हि त्रिभुवनप्रथितप्रतापमहिमा तथाविधशक्तिव्याघातविषण्णचेताः कामः किमपि स्वानुभवसमुचितमचिन्तयदिति ।

इदमपरं प्रकारान्तरमत्र विद्यते—यत्र स्वभावेन कविविवक्षया वा केनचिदापहत्येन युक्तं वस्तु महापातकमिव कीर्तनीयतां नार्हतीति समर्पयितुं संव्रियते । यथा

दुर्वचं तदथ मास्म भून्मृग-
स्त्वय्यसौ यदकरिष्यदोजसा ।
नैनमाशु यदि वाहिनीपतिः
प्रत्यपत्स्यत शितेन पत्रिणा ॥ ६४ ॥

यथा वा

निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ६५ ॥

अत्रार्जुनमारणं भगवदपभाषणं च न कीर्तनीयतामर्हतीति संवरणेन

रमणीयतां नीतमिति । विवक्षयो पहृत यथा

सोऽयं दम्भधृतव्रतः प्रियतमे कर्तुं किमप्युद्यतः ॥ ६६ ॥

इति । प्रथममेव व्याख्यातम् ।

एव संवृतिवक्रतां विचार्य प्रत्ययवक्रतायाः कोऽपि प्रकारः पदमध्यान्तर्भूतत्वादिहैव समुचितावसरस्तस्मात्तद्विचारमाचरति—

प्रस्तुतौचित्यविच्छित्तिं स्वमहिम्ना विकासयन् ।
प्रत्ययः पदमध्येऽन्यामुल्लासयति वक्रताम् ॥ १७ ॥

कश्चित् प्रत्ययः कृदादिः पदमध्यवृत्तिरन्यामपूर्वां वक्रतामुल्लासयति वक्रभावमुद्दीपयति । किं कुर्वन्—प्रस्तुतस्य वर्ण्यमानस्य वस्तुनो यदौचित्यमुचितभावस्तस्य विच्छित्तिमुपशोभां विकासयन् समुल्लासयन् । केन—स्वमहिम्ना निजोत्कर्षेण । यथा

वेल्लद्बलाका घनाः ॥ ६७ ॥

यथा वा

स्निह्यत्कटाक्षे दृशौ इति ॥ ६८ ॥

अत्र वर्तमानकालाभिधायी शतृप्रत्ययः कामप्यतीतानागतविभ्रमविरहितां तात्कालिकपरिस्पन्दसुन्दरीं प्रस्तुतौचित्यविच्छित्तिमुल्ला सयन् सहृदयहृदयहारिणीं प्रत्ययवक्रतामावहति ।

इदानीमेतस्याः प्रकारान्तरं पर्यालोचयति—

आगमादिपरिस्पन्दसुन्दरः शब्दवक्रताम् ।
परः कामपि पुष्णाति बन्धच्छायाविधायिनीम् ॥ १८ ॥

परो द्वितीयः प्रत्ययप्रकारः कामप्यपूर्वां शब्दवक्रतामाबध्नाति वाचकवक्रतां विदधाति । कीदृक्—आगमादिपरिस्पन्दसुन्दरः । आगमो मुमादिरादिर्यस्य स तथोक्तः, तस्यागमादेः परिस्पन्दः स्वविलसितं तेन सुन्दरः सुकुमारः । कीदृशीं शब्दवक्रताम्—बन्धच्छायाविधायिनीं संनिवेशकान्तिकारिणीमित्यर्थः । यथा

जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-
दित्थंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।
वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति
प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद् भ्रातरुक्तं मया यत् ॥ ६९ ॥

यथा च

दाहोऽम्भःप्रसृतिंपचः इति ॥ ७० ॥

यथा च

पायं पायं कलाचीकृतकदलिदलम् ॥ ७१ ॥

इति। अत्र सुभगंमन्यभावप्रभृतिषु शब्देषु मुमादिपरिस्पन्दसुन्दराः संनिवेशच्छायाविधायिनीं वाचकवक्रतां प्रत्ययाः पुष्णन्ति ।

एवं प्रसङ्गसमुचितां पदमध्यवर्तिप्रत्ययवक्रतां विचार्य समनन्तर-संभविनीं वृत्तिवक्रतां विचारयति—

अव्ययीभावमुख्यानां वृत्तीनां रमणीयता ।
यत्रोल्लसति सा ज्ञेया वृत्तिवैचित्र्यवक्रता ॥ १९ ॥

सा वृत्तिवैचित्र्यवक्रता ज्ञेया बोद्धव्या । वृत्तीनां वैचित्र्यं विचित्रभावः सजातीयापेक्षया सौकुमार्योत्कर्षस्तेन वक्रता वक्रभाव-विच्छित्तिः । कीदृशी—रमणीयता यत्रोल्लसति । रामणीयकं यस्यामुद्भिद्यते । कस्य—वृत्तीनाम् । कासाम्—अव्ययीभाव-मुख्यानाम् । अव्ययीभावः समासः मुख्यः प्रधानभूतो यासां तास्तथोक्तास्तासां समासतद्धितसुब्धातुवृत्तीनां वैयाकरणप्रसिद्धा-नाम् । तदयमत्रार्थः—यत्र स्वपरिस्पन्दसौन्दर्यमेतासां समुचित-भित्तिभागोपनिबन्धादभिव्यक्तिमासादयति । यथा

अभिव्यक्तिं तावद् बहिरलभमानः कथमपि
स्फुरन्नन्तः स्वात्मन्यधिकतरसमूर्छिततरः ।

मनोज्ञामुद्वृत्तस्मरपरिमल स्पन्दसुभगा-
महो दत्ते शोभामधिमधु लतानां नवरसः ॥ ७२ ॥

अत्र 'अधिमधु'-शब्दे विभक्त्यर्थविहितः समासः समयाभिधाय्यपि विषयसप्तमीप्रतीतिमुत्पादयन् 'नवरस'-शब्दस्य श्लेषच्छायाच्छुरणवैचित्र्यमुन्मीलयति । एतद्वृत्तिविरहिते विन्यासान्तरे वस्तुप्रतीतौ सत्यामपि न तादृक्तद्विदाह्लादकारित्वम् । उद्वृत्त-परिमल-स्पन्द-सुभग-शब्दानामुपचारवक्रत्वं परिस्फुरद्विभाव्यते । यथा च

आ स्वर्लोकादुरगनगरं नूतनालोकलक्ष्मीं-
व्यातन्वद्भिः किमिव सितता चेष्टितैस्ते न नीतम् ।
अप्येतासां दयितविरहे विद्विषत्सुन्दरीणां
यैरानीता नखपदमयी मण्डना पाण्डिमानम् ॥ ७३ ॥

अत्र पाण्डुत्व-पाण्डुता-पाण्डुभाव-शब्देभ्यः पाण्डिम-शब्दस्य किमपि वृत्तिवैचित्र्यवक्रत्वं विद्यते । यथा च

कान्त्योन्मीलति सिंहलीमुखरुचां चूर्णाभिषेकोल्लस-
ल्लावण्यामृतवाहिनिर्झरजुषामाचान्तिभिश्चन्द्रमाः ।
येनापानमहोत्सवव्यतिकरेष्वेकातपत्राय्यते
देवस्य त्रिदशाधिपावधिजगज्जिष्णोर्मनोजन्मनः ॥ ७४ ॥

अत्र सुब्धातुवृत्तेः समासवृत्तेश्च किमपि वक्रतावैचित्र्यं परिस्फुरति ।

एवं वृत्तिवक्रतां विचार्य पदपूर्वार्धभाविनीमुचितावसरां भाववक्रतां विचारयति—

साध्यतामप्यनादृत्य सिद्धत्वेनाभिधीयते ।
यत्र भावो भवेदेषा भाववैचित्र्यवक्रता ॥ २० ॥

एषा वर्णितस्वरूपा भाववैचित्र्यवक्रता भवत्यस्ति। भावो धात्वर्थरूपस्तस्य वैचित्र्यं विचित्रभावः प्रकारान्तराभिधानव्यतिरेकि रामणीयकं तेन वक्रता वक्रत्वविच्छित्तिः। कीदृशी—यत्र यस्यां भावः सिद्धत्वेन परिनिष्पन्नत्वेनाभिधीयते भण्यते। किं कृत्वा—साध्यतामप्यनादृत्य निष्पाद्यमानतां प्रसिद्धामप्यवधीर्य। तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत् साध्यत्वेनाभिधानादपरिनिष्पत्तेः प्रस्तुतस्यार्थस्य दुर्बलः परिपोषः तस्मात् सिद्धत्वेनाभिधानं परिनिष्पन्नत्वात्पर्याप्तं प्रकृतार्थपरिपोषमावहति। यथा

श्वासायासमलीमसाधररुचेर्दोःकन्दलीतानवात्
केयूरायितमङ्गदैः परिणतं पाण्डिम्नि गण्डत्विषा।
अस्याः किं च विलोचनोत्पलयुगेनात्यन्तमश्रुस्रुता
तारं तादृगपाङ्गयोररुणितं येनोत्प्रतापः स्मरः॥ ७५॥

अत्र भावस्य सिद्धत्वेनाभिधानमतीव चमत्कारकारि।

एवं भाववक्रतां विचार्य प्रातिपदिकान्तर्वर्तिनीं लिङ्गवक्रतां विचारयति—

भिन्नयोर्लिङ्गयोर्यस्यां सामानाधिकरण्यतः।
कापि शोभाभ्युदेत्येषा लिङ्गवैचित्र्यवक्रता॥ २१॥

एषा कथितस्वरूपा लिङ्गवैचित्र्यवक्रता स्त्र्यादिविचित्रभाववक्रताविच्छित्तिः। भवतीति संबन्धः, क्रियान्तराभावात् कीदृशी—यस्यां यत्र भिन्नयोर्विभक्तस्वरूपयोर्लिङ्गयोर्द्वयोः सामानाधिकरण्यतस्तुल्याश्रयत्वादेकद्रव्यवृत्तित्वात् काप्यपूर्वा शोभाभ्युदेति कान्तिरुल्लसति।

यथा

यस्यारोपणकर्मणापि बहवो वीरव्रतं त्याजिताः
कार्यं पुङ्खितबाणमीश्वरधनुस्तद्दोर्भिरेभिर्मया।

स्त्रीरत्नं तदगर्भसंभवमितो लभ्यं च लीलायिता
तेनैषा मम फुल्लपङ्कजवनं जाता दृशां विंशतिः ॥ ७६ ॥

यथा वा

नभस्वता लासितकल्पवल्ली
प्रवालबालव्यजनेन यस्य ।
उरःस्थलेऽक्रीयत दक्षिणेन
सर्वास्पदं सौरभमङ्गरागः ॥ ७७ ॥

यथा च

आयोज्य मालामृतुभिः प्रयत्न-
संपादितामंसतटेऽस्य चक्रे ।
करारविन्दं मकरन्दबिन्दु-
स्यन्दि श्रिया विभ्रमकर्णपूरः ॥ ७८ ॥

इयमपरा च लिङ्गवैचित्र्यवक्रता—

सति लिङ्गान्तरे यत्र स्त्रीलिङ्गं च प्रयुज्यते ।
शोभानिष्पत्तये यस्मान्नामैव स्त्रीति पेशलम् ॥ २२ ॥

यत्र यस्यां लिङ्गान्तरे सत्यन्यस्मिन् संभवत्यपि लिङ्गे स्त्रीलिङ्गं प्रयुज्यते निबध्यते । अनेकलिङ्गत्वेऽपि पदार्थस्य स्त्रीलिङ्गविषयः प्रयोगः क्रियते । किमर्थम्—शोभानिष्पत्तये कान्तिसम्पत्तये । कस्मात् कारणात्—यस्मान्नामैव स्त्रीति पेशलम् । स्त्रीत्यभिधानमेव हृदयहारि । विच्छित्यन्तरेण रसादिप्रयोजनयोग्यत्वात् । उदाहरणं

यथेयं ग्रीष्मोष्मव्यतिकरवती पाण्डुरभिदा
मुखोद्भिन्नम्लानानिलतरलवल्लीकिसलया ।
तटी तारं ताम्यत्यतिशशियशाः कोऽपि जलद-
स्तथा मन्ये भावी भुवनवलयाक्रान्तिसुभगः ॥ ७९ ॥

अत्र त्रिलिङ्गत्वे सत्यपि 'तट'-शब्दस्य, सौकुमार्यात् स्त्रीलिङ्गमेव प्रयुक्तम्। तेन विच्छित्त्यन्तरेण भावी नायकव्यवहारः कश्चिदासूत्रित इत्यतीव रमणीयत्वाद्वक्रतामावहति॥

इदमपरमेतस्याः प्रकारान्तरं लक्षयति—

विशिष्टं योज्यते लिङ्गमन्यस्मिन् संभवत्यपि।
यत्र विच्छित्तये सान्या वाच्यौचित्यानुसारतः॥२३॥

सा चोक्तस्वरूपा अन्या अपरा लिङ्गवक्रता विद्यते। यत्र यस्यां विशिष्टं योज्यते लिङ्गत्रयाणामेकतमं किमपि कविविवक्षया निबध्यते। कथम्—अन्यस्मिन् संभवत्यपि, लिङ्गान्तरे विद्यमानेऽपि। किमर्थम्—विच्छित्तये शोभायै। कस्मात् कारणात्—वाच्यौचित्यानुसारतः। वाच्यस्य वर्ण्यमानस्य वस्तुनो यदौचित्यमुचितभावस्तस्यानुसरणमनुसारस्तस्मात्। पदार्थौचित्यमनुसृत्येत्यर्थः। यथा

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता
तं मार्गमेताः कृपया लता मे।
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवन्त्यः
शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः॥८०॥

अत्र सीतया सह रामः पुष्पकेनावतरंस्तस्याः स्वयमेव तद्विरहवैधुर्यमावेदयति—तत्त्वं रावणेन तथाविधत्वरापरतन्त्रचेतसा मार्गे यस्मिन्नपनीता तत्र तदुपमर्दवशात्तथाविधसंस्थानयुक्तत्वं लतानामुन्मुखत्वं मम त्वन्मार्गानुमानस्य निमित्ततामापन्नमिति वस्तु विच्छित्त्यन्तरेण रामेण योज्यते। यथा—हे भीरु स्वाभाविकसौकुमार्यकातरान्तःकरणे, रावणेन तथाविधक्रूरकर्मकारिणा यस्मिन्मार्गे त्वमपनीता तमेताः साक्षात्कारपरिदृश्यमानमूर्तयो

लताः किल ममादर्शयन्निति । तन्मार्गप्रदर्शनं परमार्थतस्तासां निश्चेतनतया न संभाव्यत इति प्रतीयमानवृत्तिरुत्प्रेक्षालंकारः कवेरभिमतः । यथा—तव भीरुत्वं रावणस्य क्रौर्यं ममापि त्वत्परित्राणप्रयत्नपरतां पर्यालोच्य स्त्रीस्वभावादार्द्रहृदयत्वेन समुचितस्वविषयपक्षपातमाहात्म्यादेताः कृपयैव मम मार्गप्रदर्शनमकुर्वन्निति । केन करणभूतेन—शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः । यस्माद्वागिन्द्रियवर्जितत्वाद्वक्तुमशक्नुवन्त्यः । यत्किल ये केचिदजल्पन्तो मार्गप्रदर्शनं प्रकुर्वन्ति ते तदुन्मुखीभूतहस्तपल्लवैर्बाहुभिरित्येतदतीव युक्तियुक्तम् । तथा चात्रैव वाक्यान्तरमपि विद्यते

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा-
स्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्या-
मुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥ ८१ ॥

हरिण्यश्च मां समबोधयन् । कीदृशम्—तवागतिज्ञम्, लताप्रदर्शितमार्गमजानन्तम् । ततस्ताः सम्यगबोधयन्निति, यतस्तास्तदपेक्षया किंचित्प्रबुद्धा इति । ताश्च कीदृश्यः—तथाविधवैशससंदर्शनवशाद् दुःखितत्वेन परित्यक्ततृणग्रासाः । किं कुर्वाणाः—तस्यां दिशि नयनानि समर्पयन्त्यः । कीदृशानि—ऊर्ध्वीकृतपक्ष्मपङ्क्तीनि । तदेवं तथाविधस्थानकयुक्तत्वेन दक्षिणां दिशमन्तरिक्षेण नीतेति संज्ञया निवेदयन्त्यः । अत्र वृक्षमृगादिषु लिङ्गान्तरेषु संभवत्स्वपि स्त्रीलिङ्गमेव पदार्थौचित्यानुसारेण चेतनचमत्कारकारितया कवेरभिप्रेतम् । तस्मात् कामपि वक्रतामावहति ।

एवं प्रातिपदिकलक्षणस्य सुबन्तसंभविनः पदपूर्वार्धस्य यथासंभवं वक्रभावं विचार्येदानीमुभयोरपि सुप्तिङन्तयोर्धातुस्वरूपः पूर्वभागो यः संभवति तस्य वक्रतां विचारयति । तस्य च

क्रियावैचित्र्यनिबन्धनमेव वक्रत्वं विद्यते । तस्मात् क्रियावैचित्र्यस्यैव कीदृशाः कियन्तश्च प्रकाराः संभवन्तीति तत्स्वरूपनिरूपणार्थमाह—

कर्त्तुरत्यन्तरङ्गत्वं कर्त्रन्तरविचित्रता ।
स्वविशेषणवैचित्र्यमुपचारमनोज्ञता ।। २४ ।।
कर्मादिसंवृतिः पञ्च प्रस्तुतौचित्यचारवः ।
क्रियावैचित्र्यवक्रत्वप्रकारास्त इमे स्मृताः ।। २५ ।।

क्रियावैचित्र्यवक्रत्वप्रकारा धात्वर्थविचित्रभाववक्रताप्रभेदास्त इमे स्मृता वर्ण्यमानस्वरूपाः कीर्तिताः । कियन्तः—पञ्च पञ्चसंख्याविशिष्टाः । कीदृशाः—प्रस्तुतौचित्यचारवः । प्रस्तुतं वर्ण्यमानं वस्तु तस्य यदौचित्यमुचितभावस्तेन चारवो रमणीयाः । तत्र प्रथमस्तावत् प्रकारो यत्—कर्तुरत्यन्तरङ्गत्वं नाम । कर्तुः स्वतन्त्रतया मुख्यभूतस्य कारकस्य क्रियां प्रति निर्वर्तयितुर्यदत्यन्तरङ्गत्वम् अत्यन्तमान्तरतम्यम् । यथा

चूडारत्ननिषण्णदुर्वहजगद्भारोन्नमत्कन्धरा
धत्तामुद्धुरतामसौ भगवतः शेषस्य मूर्धा परम् ।
स्वैरं संस्पृशतीषदप्यवनतिं यस्मिन् लुठन्त्यक्रमं
शून्ये नूनमियन्ति नाम भुवनान्युद्दामकम्पोत्तरम् ।। ८२ ।।

अत्रोद्धुरता धारणलक्षणक्रिया कर्तुः फणीश्वरमस्तकस्य प्रस्तुतौचित्यमाहात्म्यादन्तर्भावं यथा भजते तथा नान्या काचिदिति क्रियावैचित्र्यवक्रतामावहति । यथा वा

किं शोभिताहमनयेति पिनाकपाणेः
पृष्टस्य पातु परिचुम्बनमुत्तरं वः ।। ८३ ।।

अत्र चुम्बनव्यतिरेकेण भगवता तथाविधलोकोत्तरगौरी शोभाति-

शयाभिधानं न केनचित् क्रियान्तरेण कर्तुं पार्यत इति क्रिया-वैचित्र्यनिबन्धनं वक्रभावमावहति । यथा च

रुद्दस्स तइअणअण पव्वइपरिचुम्बिअं जअइ ॥ ८४ ॥

रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुम्बितं जयति ॥ इति छाया ।

यथा वा

सिढिलिअचाओ जअइ मअरद्धओ ॥ ८५ ॥

शिथिलीकृतचापो जयति मकरध्वजः ॥ इति छाया ।

एतयोर्वैचित्र्यं पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

अयमपरः क्रियावैचित्र्यवक्रतायाः प्रकारः—कर्त्रन्तरविचित्रता । अन्यः कर्ता कर्त्रन्तरं तस्माद्विचित्रता वैचित्र्यम् । प्रस्तुतत्वात् सजातीयत्वाच्च कर्तुरेव । एतदेव च तस्य वैचित्र्यं यत् क्रियामेव कर्त्रन्तरापेक्षया विचित्रस्वरूपां संपादयति । यथा

नैकत्र शक्तिविरतिः क्वचिदस्ति सर्वे
भावाः स्वभावपरिनिष्ठिततारतम्याः ।
आकल्पमौर्वदहनेन निपीयमान-
मम्भोधिमेकचुलकेन पपावगस्त्यः ॥ ८६ ॥

अत्रैकचुलकेनाम्भोधिपानं सतताध्यवसायाभ्यासकाष्ठाधिरूढि-प्रौढत्वाद्वाडवाग्नेः किमपि क्रियावैचित्र्यमुद्वहत् वक्रता मुन्मील-यति । यथा वा

प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः ॥ ८७ ॥

यथा वा

स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥ ८८ ॥

एतयोर्वैचित्र्यं पूर्वमेव प्रदर्शितम् ।

अयमन्यः क्रियावैचित्र्यवक्रताया प्रभेदः—स्वविशेषणवैचित्र्यम् । मुख्यतया प्रस्तुतत्वात् क्रियायाः स्वस्यात्मनो यद् विशेषणं भेदकं तेन वैचित्र्यं विचित्रभावः । यथा

इत्युद्गते शशिनि पेशलकान्तिदूती-
संलापसंवलितलोचनमानसाभिः ।
अग्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा-
विन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥ ८९ ॥

अत्र मण्डनविधिग्रहणलक्षणायाः क्रियाया विपरीतभूषाविन्यासहासितसखीजनमिति विशेषणेन किमपि सौकुमार्यमुन्मीलितम् । यस्मात्तथाविधादरोपरचितं प्रसाधनं यस्य व्यञ्जकत्वेनोपात्तं मुख्यतया वर्ण्यमानवृत्तेर्वल्लभानुरागस्य सोऽप्यनेन सुतरां समुत्तेजितः । यथा वा

मय्यासक्तश्चकितहरिणीहारिनेत्रत्रिभागः ॥ ९० ॥

अस्य वैचित्र्यं पूर्वमेवोदितम् । एतच्च क्रियाविशेषणं द्वयोरपि क्रियाकारकयोर्वक्रत्वमुल्लासयति । यस्माद्विचित्रक्रियाकारित्वमेव कारकवैचित्र्यम् ।

इदमपरं क्रियावैचित्र्यवक्रतायाः प्रकारान्तरम्— उपचारमनोज्ञता । उपचारः सादृश्यादिसमन्वयं समाश्रित्य धर्मान्तराध्यारोपस्तेन मनोज्ञता वक्रत्वम् । यथा

तरन्तीवाङ्गानि स्खलदमललावण्यजलधौ
प्रथिम्नः प्रागल्भ्यं स्तनजघनमुन्मुद्रयति च ।
दृशोर्लीलारम्भाः स्फुटमपवदन्ते सरलता-
महो सारङ्गाक्ष्यास्तरुणिमनि गाढः परिचयः ॥ ९१ ॥

अत्र स्खलदमललावण्यजलधौ समुल्लसद्विमलसौन्दर्यसंभारसिन्धौ परिस्फुरत्परिस्पन्दतया प्लवमानत्वेन लक्ष्यमाणानि पारप्राप्तिमा-

सादयितुं व्यवस्यन्तीवेति चेतनपदार्थसंभविसादृश्योपचारात्तारुण्य-तरलतरुणीगात्राणां तरणमुत्प्रेक्षितम् । उत्प्रेक्षायाश्चोपचार एव भूयसा जीवितत्वेन परिस्फुरतीत्युत्प्रेक्षावसर एव विचारयिष्यते । प्रथिम्नः प्रागल्भ्यं स्तनजघनमुन्मुद्रयति च (इति)—अत्र स्तनजघनं कर्तृ प्रथिम्नः प्रागल्भ्यं महत्त्वस्य प्रौढिमुन्मुद्रयत्युन्मीलयति । यथा कश्चिच्चेतनः किमपि रक्षणीयं वस्तु मुद्रयित्वा कमपि समयमवस्थाप्य समुचितोपयोगावसरे स्वयमुन्मुद्रयत्युद्घाटयति, तदेवं तत्कारित्वसाम्यात् स्तनजघनस्योन्मुद्रणमुपचरितम् । तदिद-मुक्तं भवति यत् तदेव शैशवदशायां शक्त्यात्मना निमीलितस्वरूप-मवस्थितमासीत्, तस्य प्रथिम्नः प्रागल्भ्यस्य प्रथमतरतारुण्या-वतारावसरसमुचितं प्रथनप्रसरं समर्पयति । दृशोर्लीलारम्भाः स्फुटमपवदन्ते सरलताम् (इति)—अत्र शैशवप्रतिष्ठितां स्पष्टतां प्रकटमेवापसार्य दृशोर्विलासोल्लासाः कमपि नवयौवनसमुचितं विभ्रममधिरोपयन्ति । यथा केचिच्चेतनाः कुत्रचिद्विषये कमपि व्यवहारं समासादितप्रसरमपसार्य किमपि स्वाभिप्रायाभिमतं परिस्पन्दान्तरं प्रतिष्ठापयन्तीति तत्कारित्वसादृश्याल्लीलावती-लोचनविलासोल्लासानां सरलत्वापवदनमुपचरितम् । तदेवंविधे-नोपचारेणैतास्तिस्रोऽपि वक्रताप्रकाराः प्रतिपदं संभवन्तीत्यवस-रान्तरे विचार्यन्ते ।

इदमपरं क्रियावैचित्र्यवक्रतायाः प्रकारान्तरम्—कर्मादिसंवृतिः । कर्मप्रभृतीनां कारकाणां संवृतिः संवरणम्, प्रस्तुतौचित्यानुसारेण सातिशयप्रतीतये समाच्छाद्याभिधा । सा च क्रियावैचित्र्यकारि-त्वात् प्रकारत्वेनाभिधीयते ।

कारणे कार्योपचाराद् यथा—

नेत्रान्तरे मधुरमर्पयतीव किंचित्
कर्णान्तिके कथयतीव किमप्यपूर्वम् ।
अन्तः समुल्लिखति किंचिदिवासिताक्ष्या
रागालसे मनसि रम्यपदार्थलक्ष्मीः ॥ ९२ ॥

अत्र तदनुभवैकगोचरत्वादनाख्येयत्वेन किमपि सातिशयं प्रतिपदं कर्म संपादयन्त्यः क्रियाः स्वात्मनि कमपि वक्रभावमुद्भावयन्ति । उपचारमनोज्ञताप्यत्र विद्यते । यस्मादर्पणकथनोल्लेखनान्युपचार-निबन्धनान्येव चेतनपदार्थधर्मत्वात् । यथा च—

नृत्तारम्भाद्विरतरभसस्तिष्ठ तावन्मुहूर्तं
यावन्मौलौ श्लथमचलतां भूषणं ते नयामि ।
इत्याख्याय प्रणयमधुरं कान्तया योज्यमाने
चूडाचन्द्रे जयति सुखिनः कोऽपि शर्वस्य गर्वः ॥ ९३ ॥

अत्र 'कोऽपि' इत्यनेन सर्वनामपदेन तदनुभवैकगोचरत्वादव्यप-देश्यत्वेन सातिशयः शर्वस्य गर्व इति कर्तृसंवृतिः । जयति सर्वो-त्कर्षेण वर्तते इति क्रियावैचित्र्यनिबन्धनम् ।

इत्ययं पदपूर्वार्धवक्रभावो व्यवस्थितः ।
दिङ्मात्रमेवमेतस्य शिष्टं लक्ष्ये निरूप्यते ॥ ९४ ।

इति संग्रहश्लोकः ।

तदेवं सुप्तिङन्तयोर्द्वयोरपि पदपूर्वार्धस्य प्रातिपदिकस्य धातोश्च यथायुक्ति वक्रतां विचार्येदानीं तयोरेव यथास्वमपरार्धस्य प्रत्यय-लक्षणस्य वक्रतां विचारयति । तत्र क्रियावैचित्र्यवक्रतायाः सम-नन्तरसंभविनः क्रमसमन्वितत्वात् कालस्य वक्रत्वं पर्यालोच्यते, क्रियापरिच्छेदकत्वात्तस्य ।

औचित्यान्तरतम्येन समयो रमणीयताम् ।
याति यत्र भवत्येषा कालवैचित्र्यवक्रता ॥ २६ ॥

एषा प्रक्रान्तस्वरूपा भवत्यस्ति कालवैचित्र्यवक्रता। कालो वैयाकरणादिप्रसिद्धो वर्तमानादिर्लट्प्रभृतिप्रत्ययवाच्यो यः पदार्थानामुदयतिरोधानविधायी, तस्य वैचित्र्यं विचित्रभावस्तथाविधत्वेनोपनिबन्धस्तेन वक्रता वक्रत्वविच्छित्तिः। कीदृशी—यत्र यस्यां समयः कालाख्यो रमणीयतां याति रामणीयकं गच्छति। केन हेतुना—औचित्यान्तरतम्येन। प्रस्तुतत्वात्प्रस्तावाधिकृतस्य वस्तुनो यदौचित्यमुचितभावस्तस्यान्तरतम्येनान्तरङ्गत्वेन, तदतिशयोत्पादकत्वेनेत्यर्थः। यथा

समविसमणिव्विसेसा समंतओ मंदमंदसंचारा।
अइरा होहिंति पहा मणोरहाणं पि दुल्लंघा॥९५॥
समविषमनिर्विशेषाः समन्ततो मन्दमन्दसञ्चाराः।
अचिराद्भविष्यन्ति पन्थानो मनोरथानामपि दुर्लङ्घ्याः॥
इति छाया।

अत्र वल्लभाविरहवैधुर्यकातरान्तःकरणेन भाविनः समयस्य संभावनानुमानमाहात्म्यमुत्प्रेक्ष्य उद्दीपनविभावत्वविभवविलसितं तत्परिस्पन्दसौन्दर्यसन्दर्शनासहिष्णुना किमपि भयविसंष्ठुलत्वमनुभूय शङ्काकुलत्वेन केनचिदेतदभिधीयते—यदचिराद् भविष्यन्ति पन्थानो मनोरथानामप्यलङ्घनीया इति भविष्यत्कालाभिधायी प्रत्ययः कामपि परार्धवक्रतां विकासयति। यथा वा

यावत्किंचिदपूर्वमार्द्रमनसामावेदयन्तो नवाः
सौभाग्यातिशयस्य कामपि दशां गन्तुं व्यवस्यन्त्यमी।
भावास्तावदनन्यजस्य विधुरः कोऽप्युद्यमो जृम्भते
पर्याप्ते मधुविभ्रमे तु किमयं कर्तेति कम्पामहे॥९६॥

अत्र व्यवस्यन्ति जृम्भते कर्ता कम्पामहे चेति प्रत्ययाः प्रत्येकं प्रतिनियतकालाभिधायिनः कामपि पदपरार्धवक्रतां प्रख्यापयन्ति। तथा च—प्रथमतरावतीर्णमधुसमयसौकुमार्यसमुल्लसितसुन्दरपदार्थ-

सार्थसमुन्मेषसमुद्दीपितसहजविभवविलसितत्वेन मकरकेतोर्मनाङ्मात्रमाधवसामर्थ्य समुल्लसितातुलशक्तेः सरसहृदयविधुरताविधायी कोऽपि संरम्भः समुज्जृम्भते । तस्मादनेनानुमानेन पुनः परं परिपोषमधिरोहति । कुसुमाकरविभवविभ्रमे मानिनीमानदलनदुर्ललितसमुदितसहजसौकुमार्यसंपत्संजनितसमुचितजिगीषावसरः किमसौ विधास्यतीति विकल्पयन्तस्तत्कुसुमशरनिकरनिपातकातरान्तःकरणाः किमपि कम्पामहे चकितचेतसः संपद्यामह इति प्रियतमाविरहविधुरचेतसः सरसहृदयस्य कस्यचिदेतदभिधानम् ।

एवं कालवक्रतां विचार्य क्रमसमुचितावसरां कारकवक्रतां विचारयति—

यत्र कारकसामान्यं प्राधान्येन निबध्यते ।
तत्त्वाध्यारोपणान्मुख्यगुणभावाभिधानतः ॥ २७ ॥
परिपोषयितुं कांचिद् भङ्गीभणितिरम्यताम् ।
कारकाणां विपर्यासः सोक्ता कारकवक्रता ॥ २८ ॥

सोक्ता कारकवक्रता सा कारकवक्रत्वविच्छित्तिरभिहिता । कीदृशी—यत्र यस्यां कारकाणां विपर्यासः साधनानां विपरिवर्तनम्, गौणमुख्ययोरितरेतरत्वापत्तिः । कथम्—यत् कारकसामान्यं मुख्यापेक्षया करणादि तत् प्राधान्येन निबध्यते मुख्यभावेन प्रयुज्यते । कया युक्त्या तत्त्वाध्यारोपणात् । तदिति मुख्यपरामर्शः, तस्य भावस्तत्त्वं तदध्यारोपणात् मुख्यभावसमर्पणात् । तदेवं मुख्यस्य का व्यवस्थेत्याह—मुख्यगुणभावाभिधानतः । मुख्यस्य यो गुणभावस्तदभिधानादमुख्यत्वेनोपनिबन्धादित्यर्थः । किमर्थम्—परिपोषयितुं कांचिद् भङ्गीभणितिरम्यताम् । कांचिदपूर्वां विच्छित्त्युक्तिरमणीयतामुल्लासयितुम् । तदेवमचेतनस्यापि चेतनसंभविस्वातन्त्र्यसमर्पणादमुख्यस्य करणादेर्वा कर्तृत्वाध्यारोप-

णाद्यत्र कारकविपर्यासश्चमत्कारकारी संपद्यते । यथा

याञ्चां दैन्यपरिग्रहप्रणयिनीं नेक्ष्वाकवः शिक्षिताः
सेवासंवलितः कदा रघुकुले मौलौ निबद्धोऽञ्जलिः ।
सर्वं तद्विहितं तथाप्युदधिना नैवोपरोधः कृतः
पाणिः संप्रति मे हठात् किमपरं स्प्रष्टुं धनुर्धावति ॥९७॥

अत्र पाणिना धनुर्ग्रहीतुमिच्छामीति वक्तव्ये पाणेः करणभूतस्य कर्तृत्वाध्यारोपः कामपि कारकवक्रतां प्रतिपद्यते । यथा वा

स्तनद्वन्द्वम् इत्यादौ ॥९८॥

यथा वा

निष्पर्यायनिवेशपेशलरसैरन्योन्यनिर्भर्त्सिभि-
र्हस्ताग्रैर्युगपन्निपत्य दशभिर्वामैर्धृतं कार्मुकम् ।
सव्यानां पुनरप्रथीयसि विधावस्मिन् गुणारोपणे
मत्सेवाविदुषामहंप्रथमिका काप्यम्बरे वर्तते ॥९९॥

अत्र पूर्ववदेव कर्तृत्वाध्यारोपनिबन्धनं कारकवक्रत्वम् । यथा वा

बद्धस्पर्द्ध इति ॥१००॥

एवं कारकवक्रतां विचार्य क्रमसमन्वितां संख्यावक्रतां विचारयति, तत्परिच्छेदकत्वात् संख्यायाः—

कुर्वन्ति काव्यवैचित्र्यविवक्षापरतन्त्रिताः ।
यत्र संख्याविपर्यासं तां संख्यावक्रतां विदुः ॥२९॥

यत्र यस्यां कवयः काव्यवैचित्र्यविवक्षापरतन्त्रिताः स्वकर्मविचित्रभावाभिधित्सापरवशाः संख्याविपर्यासं वचनविपरिवर्तनं कुर्वन्ति विदधते तां संख्यावक्रतां विदुः तद्वचनवक्रत्वं जानन्ति तद्विदः । तदयमत्रार्थः— यदेकवचने द्विवचने प्रयोक्तव्ये वैचित्र्यार्थं

वचनान्तरं यत्र प्रयुज्यते, भिन्नवचनयोर्वा यत्र सामानाधिकरण्यं विधीयते । यथा

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।
मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति बाष्पः स्तनतटीं
प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥ १०१ ॥

अत्र 'न त्वहम्' इति वक्तव्ये, 'न तु वयम्' इत्यनन्तरङ्गत्व-प्रतिपादनार्थं ताटस्थ्यप्रतीतये बहुवचनं प्रयुक्तम् । यथा वा

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ १०२ ॥

अत्रापि पूर्ववदेव ताटस्थ्यप्रतीतिः । यथा वा

फुल्लेन्दीवरकाननानि नयने पाणी सरोजाकराः ॥ १०३ ॥

अत्र द्विवचनबहुवचनयोः सामानाधिकरण्यलक्षणः संख्याविपर्यासः सहृदयहृदयहारितामावहति । यथा वा

शास्त्राणि चक्षुर्नवम् इति ॥ १०४ ॥

अत्र पूर्ववदेवैकवचनबहुवचनयोः सामानाधिकरण्यं वैचित्र्यविधायि ।

एवं संख्यावक्रतां विचार्य तद्विषयत्वात् पुरुषाणां क्रमसमर्पिता-वसरां पुरुषवक्रतां विचारयति—

प्रत्यक्ता परभावश्च विपर्यासेन योज्यते ।
यत्र विच्छित्तये सैषा ज्ञेया पुरुषवक्रता ॥ ३० ॥

यत्र यस्यां प्रत्यक्ता निजात्मभावः परभावश्च अन्यत्वमुभय-मप्येतद्विपर्यासेन योज्यते विपरिवर्तनेन निबध्यते । किमर्थम्—विच्छित्तये वैचित्र्याय । सैषा वर्णितस्वरूपा ज्ञेया ज्ञातव्या पुरुष-वक्रता पुरुषवक्रत्वविच्छित्तिः । तदयमत्रार्थः—यदन्यस्मिन्नुत्तमे

मध्यमे वा पुरुषे प्रयोक्तव्ये वैचित्र्यायान्यः कदाचित् प्रथमः प्रयुज्यते। तस्माच्च पुरुषैकयोगक्षेमत्वादस्मदादेः प्रातिपदिकमात्रस्य च विपर्यासः पर्यवस्यति। यथा

कौशाम्बीं परिभूय नः कृपणकैर्विद्वेषिभिः स्वीकृतां
जानाम्येव तथा प्रमादपरतां पत्युर्नयद्वेषिणः।
स्त्रीणां च प्रियविप्रयोगविधुरं चेतः सदैवात्र मे
वक्तुं नोत्सहते मनः परमतो जानातु देवी स्वयम् ॥१०५॥

अत्र 'जानातु देवी स्वयम्' इति युष्मदि मध्यमपुरुषे प्रयोक्तव्ये प्रातिपदिकमात्रप्रयोगेण वक्तुस्तदशक्यानुष्ठानतां मन्यमानस्यौदासीन्यप्रतीतिः। तस्याश्च प्रभुत्वात् स्वातन्त्र्येण हिताहितविचारपूर्वकं स्वयमेव कर्तव्यार्थप्रतिपत्तिः कमपि वाक्यवक्रभावमावहति। यस्मादेतदेवास्य वाक्यस्य जीवितत्वेन परिस्फुरति।

एवं पुरुषवक्रतां विचार्य पुरुषाश्रयत्वादात्मनेपदपरस्मैपदयोरुचितावसरां वक्रतां विचारयति। धातूनां लक्षणानुसारेण नियतपदाश्रयः प्रयोगः पूर्वाचार्याणाम् 'उपग्रह'-शब्दाभिधेयतया प्रसिद्धः। तस्मात्तदभिधानेनैव व्यवहरति—

पदयोरुभयोरेकमौचित्याद् विनियुज्यते।
शोभायै यत्र जल्पन्ति तामुपग्रहवक्रताम् ॥ ३१ ॥

तामुक्तस्वरूपामुपग्रहवक्रतामुपग्रहवक्रत्वविच्छित्तिं जल्पन्ति कवयः कथयन्ति। कीदृशी—यत्र यस्यां पदयोरुभयोर्मध्यादेकमात्मनेपदं परस्मैपदं वा विनियुज्यते विनिबध्यते नियमेन। कस्मात्कारणात्—औचित्यात्। वर्ण्यमानस्य वस्तुनो यदौचित्यमुचितभावस्तस्मात्, तं समाश्रित्येत्यर्थः। किमर्थम्—शोभायै विच्छित्तये। यथा

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान्मुमुक्षो:
कर्णान्तमेत्य बिभिदे निबिडोऽपि मुष्टि: ।
त्रासातिमात्रचटुलै: स्मरयत्सु नेत्रै:
प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ १०६ ॥

अत्र राज्ञ: सुललितविलासवतीलोचनविलासेषु स्मरणगोचरमवतरत्सु तत्परायत्तचित्तवृत्तेराङ्गिकप्रयत्नपरिस्पन्दविनिवर्तमानो मुष्टिर्बिभिदे भिद्यते स्म । स्वयमेवेति कर्मकर्तृनिबन्धनमात्मनेपदमतीव चमत्कारकारिणीं कामपि वाक्यवक्रतामावहति ।

एवमुपग्रहवक्रतां विचार्य तदनुसंभविनीं प्रत्ययान्तरवक्रतां विचारयति—

विहित: प्रत्ययादन्य: प्रत्यय: कमनीयताम् ।
यत्र कामपि पुष्णाति सान्या प्रत्ययवक्रता ॥ ३२ ॥

सान्या प्रत्ययवक्रता सा समाम्नातरूपादन्यापरा काचित् प्रत्ययवक्रत्वविच्छित्ति: । अस्तीति संबन्ध: । यत्र यस्यां प्रत्यय: कामप्यपूर्वां कमनीयतां रम्यतां पुष्णाति पुष्यति । कीदृश:— प्रत्ययात् तिङादेर्विहित: पदत्वेन विनिर्मितोऽन्य: कश्चिदिति । यथा

लीनं वस्तुनि येन सूक्ष्मसुभगं तत्त्वं गिरा कृष्यते
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं वाचैव यो वा बहि: ।
वन्दे द्वावपि तावहं कविवरौ वन्देतरां तं पुन-
र्यो विज्ञातपरिश्रमोऽयमनयोर्भारावतारक्षम: ॥ १०७ ॥

'वन्देतराम्' इत्यत्र कापि प्रत्ययवक्रता कवेश्चेतसि परिस्फुरति । ततएव 'पुन:'-शब्द: पूर्वस्माद्विशेषाभिधायित्वेन प्रयुक्त: ।

एवं नामाख्यातस्वरूपयो: पदयो: प्रत्येकं प्रकृत्याद्यवयवविभाग-

द्वारेण यथासंभवं वक्रभावं विचार्येदानीमुपसर्गनिपातयोरव्युत्पन्नत्वादसंभवद्विभक्तिकत्वाच्च निरस्तावयवत्वे सत्यविभक्तयोः साकल्येन वक्रतां विचारयति—

रसादिद्योतनं यस्यामुपसर्गनिपातयोः ।
वाक्यैकजीवितत्वेन सापरा पदवक्रता ।। ३३ ।।

सापरा पदवक्रता—सा समर्पितस्वरूपापरा पूर्वोक्तव्यतिरिक्ता पदवक्रत्वविच्छित्तिः । अस्तीति संबन्धः । कीदृशी—यस्यां वक्रतायामुपसर्गनिपातयोर्वैयाकरणप्रसिद्धाभिधानयोः रसादिद्योतनं शृङ्गारप्रभृतिप्रकाशनम् । कथम्—वाक्यैकजीवितत्वेन । वाक्यस्य श्लोकादेरेकजीवितं वाक्यैकजीवितं तस्य भावस्तत्त्वं तेन । तदिदमुक्तं भवति—यद्वाक्यस्यैकस्फुरितभावेन परिस्फुरति यो रसादिस्तत्प्रकाशनेनेत्यर्थः । यथा

वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ।। १०८ ।।

अत्र रघुपतेस्तत्कालज्वलितोद्दीपनविभावसंपत्समुल्लासितः संभ्रमो निश्चितजनितजानकीविपत्तिसंभावनस्तत्परित्राणकरणोत्साहकारणतां प्रतिपद्यमानस्तदेकाग्रतोल्लिखितसाक्षात्कारस्तदाकारतया विस्मृतविप्रकर्षः प्रत्यग्ररसपरिस्पन्दसुन्दरो निपातपरंपराप्रतिपाद्यमानवृत्तिर्वाक्यैकजीवितत्वेन प्रतिभासमानः कामपि वाक्यवक्रतां समुन्मीलयति । तु-शब्दस्य च वक्रभावः पूर्वमेव व्याख्यातः । यथा वा

अयमेकपदे तया वियोगः
प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभि-
र्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ।। १०९ ।।

अत्र द्वयोः परस्परं सुदुःसहत्वोद्दीपनसामर्थ्यसमेतयोः प्रियाविरह-वर्षाकालयोस्तुल्यकालत्वप्रतिपादनपरं 'च'-शब्दद्वितयं समसमय-समुल्लसितवह्निदाहदक्षदक्षिणवातव्यजनसमानतां समर्थयत् कामपि वाक्यवक्रतां समुद्दीपयति । 'सु'-'दुः'-शब्दाभ्यां च प्रियाविरह-स्याशक्यप्रतीकारता प्रतीयते । यथा च

मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं
प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् ।
मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः
कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥ ११० ॥

अत्र नायकस्य प्रथमाभिलाषविवशवृत्तेरनुभवस्मृतिसमुल्लिखित-तत्कालसमुचिततद्वदनेन्दुसौन्दर्यस्य पूर्वमपरिचुम्बनस्खलितसमुद्दी-पितपश्चात्तापदशावेशद्योतनपरः 'तु'-शब्दः कामपि वाक्यवक्रता-मुत्तेजयति ।

एतदुत्तरत्र प्रत्ययवक्रत्वमेवंविधप्रत्ययान्तरवक्रभावान्तर्भूतत्वात् पृथक्त्वेन नोक्तमिति स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम् । यथा

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते
बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥ १११ ॥

अत्र 'अतितराम्' इत्यतीव चमत्कारकारि । एवमन्येषामपि सजातीयलक्षणद्वारेण लक्षणनिष्पत्तिः स्वयमनुसर्तव्या । तदेवमियमनेकाकारा वक्रत्वविच्छित्तिश्चतुर्विधपदविषया वाक्यैकदेशजीवितत्वेनापि परिस्फुरन्ती सकलवाक्यवैचित्र्यनिबन्धनतामुपयाति ।

वक्रतायाः प्रकाराणामेकोऽपि कविकर्मणः ।
तद्विदाह्लादकारित्वहेतुतां प्रतिपद्यते ॥ ११२ ॥

इत्यन्तरश्लोकः ।

यद्येवमेकस्यापि वक्रताप्रकारस्य यदेवंविधो महिमा, तदेते बहवः संपतिताः सन्तः किं संपादयन्तीत्याह—

परस्परस्य शोभायै बहवः पतिताः क्वचित् ।
प्रकारा जनयन्त्येतां चित्रच्छायामनोहराम् ।। ३४ ।।

क्वचिदेकस्मिन् पदमात्रे वाक्ये वा वक्रताप्रकारा वक्रत्वप्रभेदा बहवः प्रभूताः पतिताः कविप्रतिभामाहात्म्यसमुल्लसिताः । किमर्थम्—परस्परस्य शोभायै, अन्योन्यस्य विच्छित्तये । एतामेव चित्रच्छायामनोहरामनेकाकारकान्तिरमणीयां वक्रतां जनयन्त्युत्पादयन्ति । यथा

तरन्तीव इति ।। ११३ ।।

अत्र क्रियापदानां त्रयाणामपि प्रत्येकं त्रिप्रकारं वैचित्र्यं परिस्फुरति—क्रियावैचित्र्यं कारकवैचित्र्यं कालवैचित्र्यं च । प्रथिमस्तन-जघन-तरुणिम्नां त्रयाणामपि वृत्तिवैचित्र्यम् । लावण्य-जलधि-प्रागल्भ्य-सरलता-परिचय-शब्दानामुपचारवैचित्र्यम् । तदेवमेते बहवो वक्रताप्रकारा एकस्मिन् पदे वाक्ये वा संपतिताश्चित्रच्छायामनोहरामेतामेव चेतनचमत्कारकारिणीं वाक्यवक्रतामावहन्ति ।

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणस्य चतुर्विधस्यापि पदस्य यथासंभवं वक्रताप्रकारान् विचार्येदानीं प्रकरणमुपसंहृत्यान्यदवतारयति—

वाग्वल्ल्याः पदपल्लवास्पदतया या वक्रतोद्भासिनी
विच्छित्तिः सरसत्वसंपदुचिता काप्युज्ज्वला जृम्भते ।
तामालोच्य विदग्धषट्पदगणैर्वाक्यप्रसूनाश्रयं
स्फारामोदमनोहरं मधु नवोत्कण्ठाकुलं पीयताम् ।।३५।।

वागेव वल्ली वाणीलता तस्याः काप्यलौकिकी विच्छित्तिर्जृम्भते शोभा समल्लसति। कथम्—पदपल्लवास्पदतया। पदान्येव पल्लवानि सुप्तिङन्तान्येव पत्राणि तदास्पदतया तदाश्रयत्वेन। कीदृशी विच्छित्तिः—सरसत्वसंपदुचिता, रसवत्त्वातिशयोपपन्ना। किंविशिष्टा च-–वक्रतया वक्रभावेनोद्भासते भ्राजते या सा तथोक्ता। कीदृशी—उज्ज्वला, छायातिशयरमणीया। तामेवंविधामालोच्य विचार्य विदग्धषट्पदगणैर्विबुधषट्चरणचक्रैर्मधु पीयतां मकरन्द आस्वाद्यताम्। कीदृशम्—वाक्यप्रसूनाश्रयम्। वाक्यान्येव पदसमुदायरूपाणि प्रसूनानि पुष्पाण्याश्रयः स्थानं यस्य तत्तथोक्तम्। अन्यच्च कीदृशम्—स्फारामोदमनोहरम्। स्फारः स्फीतो योऽसावामोदस्तद्धर्मविशेषस्तेन मनोहरं हृदयहारि। कथमास्वाद्यताम्—नवोत्कण्ठाकुलं नूतनोत्कलिकाव्यग्रम्। मधुकरसमूहाः खलु वल्ल्याः प्रथमोल्लसितपल्लवोल्लेखमालोच्य प्रतीतचेतसः समनन्तरोद्भिन्नवस्तु सुकुमारकुसुममकरन्दपानमहोत्सवमनुभवन्ति। तद्वदेव सहृदयाः पदास्पदं कामपि वक्रताविच्छित्तिमालोच्य नवोत्कलिकाकलितचेतसो वाक्याश्रयं किमपि वक्रताजीवितसर्वस्वं विचारयन्त्विवति तात्पर्यार्थः। अत्रैकत्र सरसत्वं स्वसमयसंभवि रसार्द्रत्वम्, अन्यत्र शृङ्गारादिव्यञ्जकत्वम्। वक्रतैकत्र बालेन्दुसुन्दरसंस्थानयुक्तत्वम्, इतरत्र रूढ्यादि वैचित्र्यम्। विच्छित्तिरेकत्र सुविभक्तपत्रत्वम्, अन्यत्र कविकौशलकमनीयता। उज्ज्वलत्वमेकत्र पर्णच्छायातिशय युक्तत्वम् अपरत्र संनिवेशसौन्दर्यसमुदयः। आमोदः पुष्पेषु सौरभम्, वाक्येषु तद्विदाह्लादकारिता। मधु कुसुमेषु मकरन्दः, वाक्येषु सकलकाव्यकारणकलाप संपत्समुदय इति।

इति श्रीराजानककुन्तकविरचिते वक्रोक्तिजीविते काव्यालङ्कारे

द्वितीय उन्मेषः।

तृतीयोन्मेषः

एवं पूर्वस्मिन् प्रकरणे वाक्यावयवानां पदानां यथासंभव वक्रभावं विचारयन् वाचकवक्रताविच्छित्तिप्रकाराणां दिक्प्रदर्शनं विहितवान् । इदानीं वाक्यवक्रतावैचित्र्यमासूत्रयितुं वाच्यस्य वर्णनीयतया प्रस्तावाधिकृतस्य वस्तुनो वक्रतास्वरूपं निरूपयति, पदार्थावबोधपूर्वकत्वाद् वाक्यार्थावसितेः—

उदारस्वपरिस्पन्दसुन्दरत्वेन वर्णनम् ।
वस्तुनो वक्रशब्दैकगोचरत्वेन वक्रता ।। १ ।।

वस्तुनो वर्णनीयतया प्रस्तावितस्य पदार्थस्य, यदेवंविधत्वेन वर्णनं सा तस्य वक्रता वक्रत्वविच्छित्तिः । किंविधत्वेनेत्याह— उदारस्वपरिस्पन्दसुन्दरत्वेन । उदारः सोत्कर्षः सर्वातिशायी यः स्वपरिस्पन्दः स्वभावमहिमा तस्य सुन्दरत्वं सौकुमार्यातिशयस्तेन, अत्यन्तरमणीयस्वाभाविकधर्मयुक्तत्वेन । वर्णनं प्रतिपादनम् । कथम्—वक्रशब्दैकगोचरत्वेन । वक्रो योऽसौ नानाविधवक्रता-विशिष्टः शब्दः कश्चिदेव वाचकविशेषो विवक्षितार्थसमर्पण सम-र्थस्तस्यैवैकस्य केवलस्य गोचरत्वेन प्रतिपाद्यतया विषयत्वेन । वाच्यत्वेनेति नोक्तम्, व्यङ्ग्यत्वेनापि प्रतिपादनसंभवात् । तदिद-मुक्तं भवति—यदेवंविधे भावस्वभावसौकुमार्यवर्णनप्रस्तावे भूयसां न वाच्यालंकाराणामुपमादीनामुपयोगयोग्यता संभवति, स्वभाव-सौकुमार्यातिशयम्लानताप्रसङ्गात् ।

ननु च सैषा सहृदयाह्लादकारिणी स्वभावोक्तिरलंकारतया समाम्नाता, तस्मात् किं तद्दूषणदुर्व्यसनप्रयासेन? यतस्तेषां सामान्यवस्तुधर्ममात्रमलंकार्यम्, सातिशयस्वभावसौन्दर्यपरिपोषण-

मलंकारः प्रतिभासते । तेन स्वभावोक्तेरलंकारत्वमेव युक्तियुक्त-मिति ये मन्यन्ते तान् प्रति समाधीयते—तदेत न्नातिचतुरस्रम् । यस्मादगतिकगतिन्यायेन काव्यकरणं न यथाकथंचिदनुष्ठेयता-मर्हति, तद्विदाह्लादकारिकाव्यलक्षणप्रस्तावात् । किंच—अनुत्कृष्टधर्मयुक्तस्य वर्णनीयस्यालंकरणमप्यसमुचितभित्तिभागोल्लिखितालेख्यवन्न शोभातिशयकारितामावहति । यस्मादत्यन्त-रमणीयस्वाभाविकधर्मयुक्तं वर्णनीयवस्तु परिग्रहणीयम् । तथाविधस्य तस्य यथायोगमौचित्यानुसारेण रूपकाद्यलंकारयोजनया भवि-तव्यम् । एतावांस्तु विशेषो यत् स्वाभाविकसौकुमार्यप्राधान्येन विवक्षितस्य न भूयसा रूपकाद्यलंकार उपकाराय कल्पते, वस्तु-स्वभावसौकुमार्यस्य रसादिपरिपोषणस्य वा समाच्छादनप्रसङ्गात् । तथा चैतस्मिन् विषये सर्वाकारमलंकार्यं विलासवतीव स्नान-समय-विरहव्रतपरिग्रह-सुरतावसानादौ नात्यन्तमलंकरणमहतां प्रतिपद्यते, स्वाभाविकसौकुमार्यस्यैव रसिकहृदयाह्लादकारि-त्वात् । यथा

तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं
क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषण्णाः ।
भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राः
प्रसाधने संनिहितेऽपि नार्यः ॥ १ ॥

अत्र तथाविधस्वाभाविकसौकुमार्यमनोहरः शोभातिशयः कवेः प्रतिपादयितुमभिप्रेतः । अस्या अलंकरणकलापकलनं सहजच्छाया-तिरोधानशङ्कास्पदत्वेन संभावितम् । यस्मात् स्वाभाविकसौकुमार्य-प्राधान्येन वर्ण्यमानस्योदारस्वपरिस्पन्दमहिम्नः सहजच्छाया-तिरोधानविधायि प्रतीत्यन्तरापेक्षमलंकरणकल्पनं नोपकारितां प्रतिपद्यते । विशेषतस्तु—रसपरिपोषपेशलायाः प्रतीतेर्विभावानु-

भावव्यभिचार्यौचित्यव्यतिरेकेण प्रकारान्तरेण प्रतिपत्तिः प्रस्तुतशोभापरिहारकारितामावहति । तथा च प्रथमतरतरुणीतारुण्यावतारप्रभृतयः पदार्थाः सुकुमारवसन्तादिसमयसमुन्मेषपरिपोषपरिसमाप्तिप्रभृतयश्च स्वप्रतिपादकवाक्यवक्रताव्यतिरेकेण भूयसा न कस्यचिदलंकरणान्तरस्य कविभिरलंकरणीयतामुपनीयमानाः परिदृश्यन्ते । यथा

स्मितं किंचिन्मुग्धं तरलमधुरो दृष्टिविभवः
परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।
गतानामारम्भः किसलयितलीलापरिमलः
स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव हि न रम्यं मृगदृशः ॥ २ ॥

यथा वा

अव्युत्पन्नमनोभवा मधुरिमस्पर्शोल्लसन्मानसा
भिन्नान्तःकरणं दृशौ मुकुलयन्त्याघ्रातभूतोद्भ्रमाः ।
रागेच्छां न समापयन्ति मनसः खेदं विनैवालसा
वृत्तान्तं न विदन्ति यान्ति च वशं कन्या मनोजन्मनः ॥३॥

यथा च

दोर्मूलावधि इति ॥४॥

यथा वा

गर्भग्रन्थिषु वीरुधां सुमनसो मध्येऽङ्कुरं पल्लवा
वाञ्छामात्रपरिग्रहः पिकवधूकण्ठोदरे पञ्चमः ।
किं च त्रीणि जगन्ति जिष्णु दिवसैर्द्वित्रैर्मनोजन्मनो
देवस्यापि चिरोज्झितं यदि भवेदभ्यासवश्यं धनुः ॥५॥

यथा वा

हंसानां निनदेषु इति ॥६॥

यथा च

सज्जेहि सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइजणलक्खसहे ।
अहिणअसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणंगस्स सरे ।।७।।
सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति युवतिजनलक्ष्यसहान् ।
अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गस्य शरान् ।।
इति छाया ।

एवंविधविषये स्वाभाविकसौकुमार्यप्राधान्येन वर्ण्यमानस्य वस्तुनस्तदाच्छादनभयादेव न भूयसा तत्कविभिरलंकरणमुपनिबध्यते । यदि वा कदाचिदुपनिबध्यते तत्तदेव स्वाभाविकं सौकुमार्यं सुतरां समुन्मीलयितुम्, न पुनरलंकारवैचित्र्योपपत्तये । यथा

धौताञ्जने च नयने स्फटिकाच्छकान्ति-
गण्डस्थली विगतकृत्रिमरागमोष्ठम् ।
अङ्गानि दन्तिशिशुदन्तविनिर्मलानि
किं यन्न सुन्दरमभूत्तरुणीजनस्य ।।८।।

अत्र "दन्तिशिशुदन्तविनिर्मलानि" इत्युपमया स्वाभाविकमेव सौन्दर्यमुन्मीलितम् । यथा वा

अकठोरवारणवधूदन्ताङ्कुरस्पर्धिनः इति ।।९।।

एतदेवातीव युक्तियुक्तम् । यस्मान्महाकवीनां प्रस्तुतौचित्यानुरोधेन कदाचित् स्वाभाविकमेव सौन्दर्यमेकराज्येन विजृम्भयितुमभिप्रेतं भवति, कदाचिद् विविधरचनावैचित्र्ययुक्तमिति । अत्र पूर्वस्मिन् पक्षे, रूपकादेरलंकरणकलापस्य नात्यादृतत्वम् । अपरस्मिन् पुनः स एव सुतरां समुज्जृम्भते । तस्मादनेन न्यायेन सर्वातिशायिनः स्वाभाविकसौन्दर्यलक्षणस्य पदार्थपरिस्पन्दस्यालंकार्यत्वमेव युक्तियुक्ततामालम्बते, न पुनरलंकरणत्वम् । सातिशयत्वशून्यधर्मयुक्तस्य वस्तुनो विभूषितस्यापि पिशाचादेरिव

तद्विदाह्लादकारित्वविरहादनुपादेयत्वमेवेत्यलमतिप्रसङ्गेन । यदि वा प्रस्तुतौचित्यमाहात्म्यान्मुख्यतया भावस्वभावः सातिशयत्वेन वर्ण्यमानः स्वमहिम्ना भूषणान्तरासहिष्णुः स्वयमेव शोभातिशयशालित्वादलंकार्योऽप्यलंकरणमित्यभिधीयते तदयमास्माकीन एव पक्षः। तदतिरिक्तवृत्तेरलंकारान्तरस्य तिरस्कारतात्पर्येणाभिधानान्नात्र वयं विवदामहे ।

एवमेषैव वर्ण्यमानस्य वस्तुनो वक्रतेत्युतान्या काचिदस्तीत्याह—

अपरा सहजाहार्यकविकौशलशालिनी ।
निर्मितिर्नूतनोल्लेखलोकातिक्रान्तगोचरा ॥ २ ॥

अपरा द्वितीया वर्ण्यमानवृत्तेः पदार्थस्य निर्मितिः सृष्टिः । वक्रतेति संबन्धः । कीदृशी—सहजाहार्यकविकौशलशालिनी । सहजं स्वाभाविकमाहार्यं शिक्षाभ्याससमुल्लासितं च शक्तिव्युत्पत्तिपरिपाकप्रौढं यत् कविकौशलं निर्मातृनैपुणं तेन शालते श्लाघ्यते या सा तथोक्ता । अन्यच्च कीदृशी—नूतनोल्लेखलोकातिक्रान्तगोचरा । नूतनस्तत्प्रथमो योऽसावुल्लिख्यत इत्युल्लेखस्तत्कालमुल्लिख्यमानातिशयः, तेन लोकातिक्रान्तः प्रसिद्धव्यापारातीतः कोऽपि सर्वातिशायी गोचरो विषयो यस्याः सा तथोक्तेति विग्रहः । निर्मितिस्तेन रूपेण विहितिरित्यर्थः । तदिदमत्र तात्पर्यम्—यन्न वर्ण्यमानस्वरूपाः पदार्थाः कविभिरभूताः सन्तः क्रियन्ते, केवलं सत्तामात्रेणैव परिस्फुरतां तेषां तथाविधः कोऽप्यतिशयः पुनराधीयते, येन कामपि सहृदयहृदयहारिणीं रमणीयतामधिरोप्यन्ते । तदिदमुक्तम्

लीनं वस्तुनि ॥ १० ॥

इत्यादि । तदेवं सत्तामात्रेणैव परिस्फुरतः पदार्थस्य कोऽप्यलौकिकः शोभातिशयविधायी विच्छित्तिविशेषोऽभिधीयते, येन नूतनच्छा-

यामनोहारिणा वास्तवस्थितितिरोधानप्रवणेन निजावभासोद्भासितस्वरूपेण तत्कालोल्लिखित इव वर्णनीयपदार्थपरिस्पन्दमहिमा प्रतिभासते, येन विधातृव्यपदेशपात्रतां प्रतिपद्यन्ते कवयः। तदिदमुक्तम्

अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः।
यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥ ११॥

सैषा सहजाहार्यभेदभिन्ना वर्णनीयस्य वस्तुनो द्विप्रकारा वक्रता। तदेवमाहार्या येयं सा प्रस्तुतविच्छित्तिविधाय्यलंकारव्यतिरेकेण नान्या काचिदुपपद्यते। तस्माद् बहुविधतत्प्रकारप्रभेद द्वारेणात्यन्तविततव्यवहाराः परि दृश्यन्ते। यथा

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तद्युतिः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ १२॥

अत्र कान्तायाः किमपि कान्तिमत्त्वमसमविलास संपदां पदं च रसवत्त्वमसामान्यसौष्ठवं च सौकुमार्यं प्रतिपादयितुं प्रत्येकं तत्परिस्पन्दप्राधान्यसमुचितसंभावनानुमानमाहात्म्यात् पृथक् पृथगपूर्वमेव निर्माणमुत्प्रेक्षितम्। तथा च कारणत्रितयस्याप्येतस्य सर्वेषां विशेषणानां स्वयम् इति संवध्यमानमेतदेव सुतरां समुद्दीपयति। यः किल स्वयमेव कान्तद्युतिस्तस्य सौजन्यसमुचितादरोचकित्वात् कान्तिमत्कार्यकरणकौशलमेवोपपन्नम्। यश्च स्वयमेव शृङ्गारैकरसस्तस्य रसिकत्वादेव रसवद्वस्तुविधानवैदग्ध्यमौचित्यं भजते। यश्च स्वयमेव पुष्पाकरस्तस्याभिजात्यादेव तथाविधः सुकुमार एव सर्गः समुचितः। तथा चोत्तरार्धे व्यतिरेकमुखेन त्रयस्याप्येतस्य कान्तिमत्त्वादेर्विशेषणैरन्यथानुपपत्तिरुपपादिता।

यस्माद् वेदाभ्यासजडत्वात् कान्तिमद्वस्तुविधानानभिज्ञत्वम्, विषयव्यावृत्तकौतुकत्वाद् रसवत्पदार्थे विहितवैमुख्यम्, पुराणत्वात् सौकुमार्यसरसभावविरचनवैरस्यं प्रजापतेः प्रतीयते। तदेवमुत्प्रेक्षालक्षणोऽयमलंकारः कविना वर्णनीयस्य वस्तुनः कमप्यलौकिकोल्लेखविलक्षणमतिशयमाधातुं निबद्धः। स च स्वभावसौन्दर्यमहिम्ना स्वयमेव तत्सहायसंपदा महार्घमहनीयता महिमानः सन्देहसंसर्गमङ्गीकरोतीति तेनोपबृंहितः। तस्माल्लोकोत्तरनिर्मातृनिर्मितत्वं नाम नूतनः कोऽप्यतिशयः पदार्थस्य वर्ण्यमानवृत्तेर्नायिकास्वरूपसौन्दर्यलक्षणस्यात्र निर्मितः कविना, येन तदेव तत्प्रथममुत्पादितमिव प्रतिभाति।

यत्राप्युत्पाद्यं वस्तु प्रबन्धार्थवदपूर्वतया वाक्यार्थस्तत्कालमुल्लिख्यते कविभिः, तस्मिन् स्वसत्तासमन्वयेन स्वयमेव परिस्फुरतां पदार्थानां तथाविधपरस्परान्वयलक्षणसंबन्धोपनिबन्धनं नाम नवीनमतिशयमात्रमेव निर्मितिविषयतां नीयते, न पुनः स्वरूपम्। यथा

कस्त्वं भो दिवि मालिकोऽहमिह किं पुष्पार्थमभ्यागतः
किं तेनास्तु महान् क्रयो यदि महच्चित्रं तदाकर्ण्यताम्।
संग्रामेष्वलभाभिधाननृपतौ दिव्याङ्गनाभिः स्रजः
प्रोज्झन्तीभिरविद्यमानकुसुमं यस्मात्कृतं नन्दनम॥ १३॥

तदेवंविधे विषये वर्णनीयवस्तुविशिष्टातिशयविधायी विभूषणविन्यासो विधेयतां प्रतिपद्यते। तथा च—प्रकृतमिदमुदाहरणमलंकरणकल्पनं विना सम्यङ् न कथंचिदपि वाक्यार्थसङ्गतिं भजते। यस्मात् प्रत्यक्षादिप्रमाणोपपत्तिनिश्चयाभावात् स्वाभाविकं वस्तु धर्मितया व्यवस्थापनं न सहते, तस्माद्विदग्धकविप्रतिभोल्लिखितालंकरणगोचरत्वेनैव सहृदयहृदयाह्लादमादधाति।

तथा च, दुःसहसमरसमयसमुचितशौर्यातिशयश्लाघया प्रस्तुतनरनाथविषये वल्लभलाभरभसोल्लसितसुरसुन्दरीसमूहसमर्प्यमाणमन्दारादिकुसुमदामसहस्रसंभावनानुमाननन्दनोद्यानपादपप्रसूनसमृद्धिप्रध्वंसभावसिद्धिः समुत्प्रेक्षिता। यस्मादुत्प्रेक्षाविषयं वस्तु कवयस्तदिवेति तदेवेति वा द्विविधमुपनिबध्नन्तीत्येत(त्त)ल्लक्षणावसर एव विचारयिष्यामः। तदेवमियमुत्प्रेक्षा पूर्वार्धविहिताप्रस्तुतप्रशंसोपनिबन्धबन्धुरा प्रकृतपार्थिवप्रतापातिशयपरिपोषप्रवणतया सुतरां समुद्भासमाना तद्विदावर्जनं जनयतीति सातिशयत्वम्।

उत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥ १४॥

इत्येतस्याः, स्वलक्षणानुप्रवेश इत्यतिशयोक्तेश्च

कोऽलंकारोऽनया विना ॥ १५॥

इति सकलालंकरणानुग्राहकत्वम्। तस्मात् पृथगतिशयोक्तिरेवेयं मुख्यतयेत्युच्यमानेऽपि न किंचिदतिरिच्यते। कविप्रतिभोत्प्रेक्षितत्वेन चात्यन्तमसंभाव्यमप्युपनिबध्यमानमनयैव युक्त्या समञ्जसतां गाहते, न पुनः स्वातन्त्र्येण। यद्वा कारणतो लोकातिक्रान्तगोचरत्वेन वचसः सैवेयमित्यस्तु, तथापि प्रस्तुतातिशयविधानव्यतिरेकेण न किंचिदपूर्वमत्रास्ति।

तदेवमभिधानस्य पूर्वमभिधेयस्य चेह वक्रतामभिधायेदानीं वाक्यस्य वक्रत्वमभिधातुमुपक्रमते—

मार्गस्थवक्रशब्दार्थगुणालंकारसंपदः।
अन्यद्वाक्यस्य वक्रत्वं तथाभिहितिजीवितम् ॥ ३ ॥

मनोज्ञफलकोल्लेखवर्णच्छायाश्रियः पृथक्।
चित्रस्येव मनोहारि कर्तुः किमपि कौशलम् ॥ ४ ॥

अन्यद्वाक्यस्य वक्रत्वम्—वाक्यस्य परस्परान्वितवृत्तेः पदसमु-

दायस्यान्यदपूर्वं व्यतिरिक्तमेव वक्रत्वं वक्रभावः। भवतीति संबन्धः, क्रियान्तराभावात्। कुतः—मार्गस्थवक्रशब्दार्थगुणालंकारसंपदः। मार्गाः सुकुमारादयस्तत्रस्थाः केचिदेव वक्राः प्रसिद्धव्यवहारव्यतिरेकिणो ये शब्दार्थगुणालंकारास्तेषां संपत् काप्युपशोभा तस्याः पृथग्भूतं किमपि वक्रत्वान्तरमेव। कीदृशम्—तथाभिहितिजीवितम्। तथा तेन प्रकारेण केनाप्यव्यपदेश्येन याभिहितिः काप्यपूर्वैवाभिधा सैव जीवितं सर्वस्वं यस्य तत्तथोक्तम्। किंस्वरूपमित्याह—कर्तुः किमपि कौशलम्। कर्तुर्विधातुः किमप्यलौकिकं यत्कौशलं नैपुणं तदेव वाक्यस्य वक्रत्वमित्यर्थः। कथंचिद् चित्रस्येव, आलेख्यस्य यथा, मनोहारि हृदयरञ्जकं प्रकृतोपकरणव्यतिरेकि कर्तुरेव कौशलं किमपि पृथग्भूतं व्यतिरिक्तम्। कुत इत्याह—मनोज्ञफलकोल्लेखवर्णच्छायाश्रियः। मनोज्ञाः काश्चिदेव हृदयहारिण्यो याः फलकोल्लेखवर्णच्छायास्तासां श्रीरुपशोभा तस्याः। पृथग्रूपं किमपि तत्त्वान्तरमेवेत्यर्थः। फलकमालेख्याधारभूता भित्तिः, उल्लेखश्चित्रसूत्रप्रमाणोपपन्नं रेखाविन्यसनमात्रम्, वर्णा रञ्जकद्रव्यविशेषाः, छाया कान्तिः। तदिदमत्र तात्पर्यम्—यथा चित्रस्य किमपि फलकाद्युपकरणकलापव्यतिरेकि सकलप्रकृतपदार्थजीवितायमानं चित्रकरकौशलं पृथक्त्वेन मुख्यतयोद्भासते, तथैव वाक्यस्य मार्गादिप्रकृतपदार्थसार्थव्यतिरेकि कविकौशललक्षणं किमपि सहृदयहृदयसंवेद्यं सकलप्रस्तुतपदार्थस्फुरितभूतं वक्रत्वमुज्जृम्भते।

तथा च, भावस्वभावसौकुमार्यवर्णने शृङ्गारादिरसस्वरूपसमुन्मीलने वा विविधविभूषणविन्यासविच्छित्तिविरचने च यः परः परिपोषातिशयस्तद्विदाह्लादकारितायाः कारणम्। पदवाक्यैकदेशवृत्तिर्वा यः कश्चिद्वक्रताप्रकारस्तस्य कविकौशलमेव निबन्धनतया व्यवतिष्ठते। यस्मादाकल्पानामेव तावन्मात्रस्वरूपनियतनिष्ठतया

व्यवस्थितानां रसस्वभावालंकरणवक्रताप्रकाराणां नवनवोल्लेख-विलक्षणं चेतनचमत्कारकारि किमपि स्वरूपान्तरमेतस्मादेव समुज्जृम्भते। येनेदमभिधीयते—

आसंसारं कइपुंगवेहिं पडिदिअहगहिअसारो वि।
अज्जवि अभिन्नमुद्दो व्व जअइ वाआं परिप्फंदो ॥ १६ ॥

आसंसारं कविपुङ्गवैः प्रतिदिवसगृहीतसारोऽपि।
अद्याप्यभिन्नमुद्र इव जयति वाचां परिस्पन्दः॥ इति छाया।

अत्र सर्गारम्भात् प्रभृति कविप्रधानैः प्रातिस्विकप्रतिभापरि-स्पन्दमाहात्म्यात् प्रतिदिवसगृहीतसर्वस्वोऽप्यद्यापि नवनवप्रति-भासानन्त्यविजृम्भणादनुद्घाटितप्राय इव यो वाक्यपरिस्पन्दः स जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्येवमस्मिन् सुसङ्गतेऽपि वाक्यार्थे कविकौशलस्य विलसितं किमप्यलौकिकमेव परिस्फुरति। यस्मात् स्वाभिमानध्वनिप्राधान्येन तेनैतदभिहितम् यथा—आसंसारं कविपुङ्गवैः प्रतिदिवसं गृहीतसारोऽप्यद्याप्यभिन्नमुद्र इवायम्। एवमपरिज्ञाततत्त्वतया न केनचित् किमप्येतस्माद् गृहीतमिति मत्प्रतिभोद्घाटितपरमार्थस्येदानीमेव मुद्राबन्धोद्भेदो भविष्यतीति लोकोत्तरस्वपरिस्पन्दसाफल्यापत्तेर्वाक्यपरिस्पन्दो जयतीति संबन्धः।

यद्यपि रसस्वभावालंकाराणां सर्वेषां कविकौशलमेव जीवितम्, तथाप्यलंकारस्य विशेषतस्तदनुग्रहं विना वर्णनाविषयवस्तुनो भूषणाभिधायित्वेनाभिमतस्य स्वरूपमात्रेण परिस्फुरतो यथार्थत्वेन निबध्यमानस्य तद्विदाह्लादनिधानानुपपत्तेर्मनाङ्मात्रमपि न वैचि-त्र्यमुत्प्रेक्षामहे, प्रचुरप्रवाहपतितेतरपदार्थसामान्येन प्रतिभासनात्। यथा

दूर्वाकाण्डमिव श्यामा तन्वी श्यामालता यथा ॥ १७ ॥

इत्यत्र नूतनोल्लेखमनोहारिणः पुनरेतस्य लोकोत्तरविन्यसनवि-

च्छित्तिविशेषितशोभातिशयस्य किमपि तद्विदाह्लादकारित्वमुद्भिद्यते। यथा

अस्याः सर्गविधौ ॥ १८ ॥

इति। यथा

किं तारुण्यतरोः ॥ १९ ॥

इति।

तदेवं पृथग्भावेनापि भवतोऽस्य कविकौशलायत्तवृत्तित्वलक्षणवाक्यवक्रतान्तर्भाव एव युक्तियुक्ततामवगाहते। तदिदमुक्तम्

वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते यः सहस्रधा।
यत्रालंकारवर्गोऽसौ सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति ॥ २० ॥

स्वभावोदाहरणं यथा

तेषां गोपवधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणां
क्षेमं भद्र कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेश्मनाम्।
विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना
ते जाने जरठीभवन्ति विगलन्नीलत्विषः पल्लवाः ॥ २१ ॥

अत्र यद्यपि सहृदयसंवेद्यं वस्तुसंभवि स्वभावमात्रमेव वर्णितम्, तथाप्यनुत्तानतया व्यवस्थितस्यास्य विरलविदग्धहृदयैकगोचरं किमपि नूतनोल्लेखमनोहारि पदार्थान्तर्लीनवृत्ति सूक्ष्मसुभगं तादृक् स्वरूपमुन्मीलितं येन वाक्यवक्रतात्मनः कविकौशलस्य काचिदेव काष्ठाधिरूढिरुपपद्यते। यस्मात्तद्व्यतिरिक्तवृत्तिरर्थातिशयो न कश्चिल्लभ्यते। रसोदाहरणं यथा

लोको यादृशमाह साहसधनं तं क्षत्रियापुत्रकं
स्यात्सत्येन स तादृगेव न भवेद्वार्ता विसंवादिनी।

एकां कामपि कालविप्रुषममी शौर्योष्मकण्डूव्यय-
व्यग्राः स्युश्चिरविस्मृतामरचमूडिम्बाहवा बाहवः ।। २२ ।।

अत्रोत्साहाभिधानः स्थायिभावः समुचितालम्बनविभावलक्षण-विषयसौन्दर्यातिशयश्लाघाश्रद्धालुतया विजिगीषोर्वैदग्ध्यभङ्गी-भणितिवैचित्र्येण परां परिपोषपदवीमधिरोपितः सन् रसतां नीय-मानः किमपि वाक्यवक्रभावस्वभावं कविकौशलमावेदयति । अन्येषां पूर्वप्रकरणोदाहरणानां प्रत्येकं तथाभिहितिजीवितलक्षणं वाक्य वक्रत्वं स्वयमेव सहृदयैर्विचारणीयम् ।

वक्रतायाः प्रकाराणामौचित्यगुणशालिनाम् ।
एतदुत्तेजनायालं स्वस्पन्दमहतामपि ।। २३ ।।
रसस्वभावालंकारा आसंसारमपि स्थिताः ।
अनेन नवतां यान्ति तद्विदाह्लाददायिनीम् ।। २४ ।।

इत्यन्तरश्लोकौ ।

एवमभिधानाभिधेयाभिधालक्षणस्य काव्योपयोगिनस्त्रितयस्य स्वरूपमुल्लिख्य वर्णनीयस्य वस्तुनो विषयविभागं विदधाति—

भावानामपरिम्लानस्वभावौचित्यसुन्दरम् ।
चेतनानां जडानां च स्वरूपं द्विविधं स्मृतम् ।। ५ ।।

भावानां वर्ण्यमानवृत्तीनां स्वरूपं परिस्पन्दः । कीदृशम्—द्विविधम् । द्वे विधे प्रकारौ यस्य तत्तथोक्तम् । स्मृतं सूरिभि-राम्नातम् । केषां भावानाम्—चेतनानां जडानां च । चेतनानां संविद्वतां प्राणिनामिति यावत्; जडानां तद्व्यतिरेकिणां प्राण-चैतन्यशून्यानाम् । एतदेव च धर्मिद्वैविध्यं धर्मद्वैविध्यस्य निबन्ध-नम् । कीदृक्स्वरूपं—अपरिम्लानस्वभावौचित्यसुन्दरम् । अप-रिम्लानः प्रत्यग्रपरिपोषपेशलो यः स्वभावः पारमार्थिको धर्मस्तस्य यदौचित्यमुचितभावः प्रस्तावोपयोग्यदोषदुष्टत्वं तेन सुन्दरं सुकु-

मारं तद्विदाह्लादकमित्यर्थः ।

एतदेव द्वैविध्यं विभज्य विचारयति—

तत्र पूर्वं प्रकाराभ्यां द्वाभ्यामेव विभिद्यते ।
सुरादिसिंहप्रभृतिप्राधान्येतरयोगतः ।। ६ ।।

तत्र द्वयोः स्वरूपयोर्मध्यात् पूर्वं यत्प्रथमं चेतनपदार्थसंबन्धि तद् द्वाभ्यामेव राश्यन्तराभावात् प्रकाराभ्यां विभिद्यते भेदमासादयति, द्विविधमेव संपद्यते । कस्मात्—सुरादिसिंहप्रभृतिप्राधान्येतरयोगतः । सुरादयः त्रिदशप्रभृतयो ये चेतनाः सुरासुरसिद्धविद्याधरगन्धर्वनर प्रभृतयः, ये चान्ये सिंहप्रभृतयः केसरिप्रमुखास्तेषां यत्प्राधान्यं मुख्यत्वमितरदप्राधान्यं च ताभ्यां यथासंख्येन प्रत्येकं यो योगः संबन्धस्तस्मात् कारणात् ।

तदेवं सुरादीनां मुख्यचेतनानां स्वरूपमेकं कवीनां वर्णनास्पदम् । सिंहादीनाममुख्यचेतनानां पशुमृगपक्षिसरीसृपाणां स्वरूपं द्वितीयमित्येतदेव विशेषेणोन्मीलयति—

मुख्यमक्लिष्टरत्यादिपरिपोषमनोहरम् ।
स्वजात्युचितहेवाकसमुल्लेखोज्ज्वलं परम् ।। ७ ।।

मुख्यं यत्प्रधानं चेतनसुरासुरादिसंबन्धि स्वरूपं तदेवंविधं सत् कवीनां वर्णनास्पदं भवति स्वव्यापारगोचरतां प्रतिपद्यते । कीदृशम्—अक्लिष्टरत्यादिपरिपोषमनोहरम् । अक्लिष्टः कदर्थनाविरहितः प्रत्यग्रतामनोहरो यो रत्यादिः स्थायिभावस्तस्य परिपोषः शृङ्गारप्रभृतिरसत्वापादनम्, 'स्थाय्येव तु रसो भवेदि'ति न्यायात् । तेन मनोहरं हृदयहारि । अत्रोदाहरणानि विप्रलम्भशृङ्गारे चतुर्थेऽङ्के विक्रमोर्वश्यामुन्मत्तस्य पुरूरवसः प्रलपितानि । यथा

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः ॥ २५ ॥

अत्र राज्ञो वल्लभाविरहवैधुर्यदशावेशविवशवृत्तेस्तदसंप्राप्तिनिमित्तमनधिगच्छतः प्रथमतरमेव स्वाभाविकसौकुमार्यसंभाव्यमानम् अनन्तरोचितविचारापसार्यमाणोपपत्ति किमपि तात्कालिकविकल्पोल्लिख्यमानमनवलोकनकारणमुत्प्रेक्षमाणस्य तदासादनसमन्वयासंभवान्नैराश्यनिश्चयविमूढमानसतया रसः परां परिपोषपदवीमधिरोपितः । तथा चैतदेव वाक्यान्तरैरुद्दीपितं यथा

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमतीं यदि सा सुगात्री
मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।
पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या
दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥ २६ ॥

अत्र पद्भ्यां वसुमतीं कदाचित् स्पृशेदित्याशंसया तत्प्राप्तिः संभाव्येत । यस्माज्जलधरसलिलसेकसुकुमारसिकतासु वनस्थलीषु गुरुनितम्बतया तस्याः पश्चान्नतत्वेन नितरां मुद्रितसंस्थाना रागोपरक्ततया रमणीयवृत्तिश्चरणविन्यासपरंपरा दृश्येत, तस्मान्नैराश्यनिश्चितिरेव सुतरां समुज्जृम्भिता, या तदुत्तरवाक्योन्मत्तविलपितानां निमित्ततामभजत् ।

करुणरसोदाहरणानि तापसवत्सराजे द्वितीयेऽङ्के वत्सराजस्य परिदेवितानि । यथा

धारावेश्म विलोक्य दीनवदनो भ्रान्त्वा च लीलागृहा-
न्निश्वस्यायतमाशु केसरलतावीथीषु कृत्वा दृशः ।

किं मे पार्श्वमुपैषि पुत्रक कृतैः किं चाटुभिः क्रूरया
मात्रा त्वं परिवर्जितः सह मया यान्त्यातिदीर्घां भुवम् ॥२७॥

अत्र रसपरिपोषनिबन्धनविभावादिसंपत्समुदयः कविना सुतरां समुज्जृम्भितः। तथा चास्यैव वाक्यस्यावतारकं विदूषकवाक्यमेवंविधं प्रयुक्तम्—

पमादो एसो क्खु देवीए पुत्तकिदको हरिणपोदो अत्तभवंतं अणुसरदि ॥२८॥

प्रमादः! एष खलु देव्याः पुत्रकृतको हरिणपोतोऽत्रभवन्तमनुसरति ॥ इति छाया।

एतेन करुणरसोद्दीपनविभावता हरिणपोतकधारागृहप्रभृतीनां सुतरां समुत्पद्यते। तथा च "अयमपरः क्षते क्षारावक्षेपः" इति रुमण्वद्वचनानन्तरमेतत्परत्वेनैव वाक्यान्तरमुपनिबद्धम्, यथा

कर्णान्तस्थितपद्मरागकलिकां भूयः समाकर्षता
चञ्च्वा दाडिमबीजमित्यभिहता पादेन गण्डस्थली।
येनासौ तव तस्य नर्मसुहृदः खेदान्मुहुः क्रन्दतो
निःशङ्कं न शुकस्य किं प्रतिवचो देवि त्वया दीयते ॥२९॥

अत्र शुकस्यैवंविधदुर्ललितयुक्तत्वं वाल्लभ्यप्रतिपादनपरत्वेनोपात्तम्। 'असौ' इति कपोलस्थल्याः स्वानुभवस्वदमानसौकुमार्योत्कर्षपरामर्शः। एवंविधोद्दीपनविभावैकजीवितत्वेन करुणरसः काष्ठाधिरूढिरमणीयतामनीयत।

एवं विप्रलम्भश्रृङ्गारकरुणयोः सौकुमार्यादुदाहरणप्रदर्शनं विहितम्। रसान्तराणामपि स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम्।

एवं द्वितीयमप्रधानचेतनसिंहादिसंबन्धि यत्स्वरूपं तदित्थं कवीनां वर्णनास्पदं संपद्यते। कीदृशम्—स्वजात्युचितहेवाकसमु-

ल्लेखोज्ज्वलम् । स्वा प्रत्येकमात्मीया सामान्यलक्षणवस्तुस्वरूपा या जातिस्तस्याः समुचितो यो हेवाकः स्वभावानुसारी परिस्पन्द-स्तस्य समुल्लेखः सम्यगुल्लेखनं वास्तवेन रूपेणोपनिबन्धस्तेनोज्ज्वलं भ्राजिष्णु, तद्विदाह्लादकारीति यावत् । यथा

कदाचिदेतेन च पारियात्र-
गुहागृहे मीलितलोचनेन ।
व्यत्यस्तहस्तद्वितयोपविष्ट-
दंष्ट्राङ्कुराञ्चच्चिबुकं प्रसुप्तम् ॥ ३० ॥

अत्र गिरिगुहागेहान्तरे निद्रामनुभवतः केसरिणः स्वजातिसमुचितं स्थानकमुल्लिखितम् । यथा वा

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ३१ ॥

एतदेव प्रकारान्तरेणोन्मीलयति—

रसोद्दीपनसामर्थ्यविनिबन्धनबन्धुरम् ।
चेतनानाममुख्यानां जडानां चापि भूयसा ॥ ८ ॥

चेतनानां प्राणिनाममुख्यानामप्रधानभूतानां यत्स्वरूपं तदेवंविधं सत्, वर्णनीयतां प्रतिपद्यते प्रस्तुताङ्गतयोपयुज्यमानम् । कीदृशम्—रसोद्दीपनसामर्थ्यविनिबन्धनबन्धुरम् । रसाः शृङ्गारादयस्तेषा-मुद्दीपनमुल्लासनं परिपोषस्तस्मिन् सामर्थ्यं शक्तिस्तया विनिबन्धनं निवेशस्तेन बन्धुरं हृदयहारि । यथा

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।

मनस्विनीमानविघातदक्षं
तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ ३२ ॥

जडानां चापि भूयसा—जडानामचेतनानां सलिलतरुकुसुमसमयप्रभृतीनामेवंविधं स्वरूपं रसोद्दीपनसामर्थ्यविनिबन्धनबन्धुरं वर्णनीयतामवगाहते । यथा

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति ।
किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै-
रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥ ३३ ॥

यथा वा—

उद्भेदाभिमुखाङ्कुराः कुरवकाः शैवालजालाकुल-
प्रान्तं भान्ति सरांसि फेनपटलैः सीमन्तिताः सिन्धवः ।
किंचास्मिन् समये कृशाङ्गि विलसत्कन्दर्पकोदण्डिक-
क्रीडाभाञ्जि भवन्ति सन्ततलताकीर्णान्यरण्यान्यपि ॥३४॥

एवं स्वाभाविकसुन्दरपरिस्पन्दनिबन्धनं पदार्थस्वरूपमभिधाय तदेवोपसंहरति—

शरीरमिदमर्थस्य रामणीयकनिर्भरम् ।
उपादेयतया ज्ञेयं कवीनां वर्णनास्पदम् ॥ ९ ॥

अर्थस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः शरीरमिदम् उपादेयतया ज्ञेयं ग्राह्यत्वेन बोद्धव्यम् । कीदृशं सत्—रामणीयकनिर्भरम्, सौन्दर्यपरिपूर्णम्, औपहत्यरहितत्वेन तद्विदावर्जकमिति यावत् । कवीनामेतदेव यस्माद्वर्णनास्पदमभिधाव्यापारगोचरम् । एवंविधस्यास्य स्वरूपशोभातिशयभ्राजिष्णोर्विभूषणान्युपशोभान्तरमारभन्ते ।

एतदेव प्रकारान्तरेण विचारयति—

धर्मादिसाधनोपायपरिस्पन्दनिबन्धनम् ।
व्यवहारोचितं चान्यल्लभते वर्णनीयताम् ।। १० ।।

व्यवहारोचितं चान्यत् । अपरं पदार्थानां चेतनाचेतनानां स्वरूपमेवंविधं वर्णनीयतां लभते कविव्यापारविषयतां प्रतिपद्यते । कीदृशम्—व्यवहारोचितम्, लोकवृत्तयोग्यम् । कीदृशं सत्—धर्मादिसाधनोपायपरिस्पन्दनिबन्धनम् । धर्मादेश्चतुर्वर्गस्य साधने संपादने उपायभूतो यः परिस्पन्दः स्वविलसितं तदेव निबन्धनं यस्य तत्तथोक्तम् । तदिदमुक्तं भवति—यत् काव्ये वर्ण्यमानवृत्तयः प्रधानचेतनप्रभृतयः सर्वे पदार्थाश्चतुर्वर्गसाधनोपायपरिस्पन्दप्राधान्येन वर्णनीयाः, येऽप्यप्रधानचेतनस्वरूपाः पदार्थास्तेऽपि धर्मार्थाद्युपायभूतस्वविलासप्राधान्येन कवीनां वर्णनीयतामवतरन्ति । तथा च राज्ञां शूद्रकप्रभृतीनां मन्त्रिणां च शुकनासमुख्यानां चतुर्वर्गानुष्ठानोपदेशपरत्वेनैव चरितानि वर्ण्यन्ते । अप्रधानचेतनानां हस्तिहरिणप्रभृतीनां संग्राममृगयाद्यङ्गतया परिस्पन्दसुन्दरं स्वरूपं लक्ष्ये वर्ण्यमानतया परिदृश्यते । तस्मादेव च तथाविधस्वरूपोल्लेखप्राधान्येन काव्यकाव्योपकरणकवीनां चित्रचित्रोपकरणचित्रकरैः साम्यं प्रथममेव प्रतिपादितम् । तदेवंविधं स्वभावप्राधान्येन रसप्राधान्येन च द्विप्रकारं सहजसौकुमार्यसरसं स्वरूपं वर्णनाविषयवस्तुनः शरीरमेवालंकार्यतामेवार्हति, न पुनरलंकरणत्वम् ।

तत्र स्वाभाविकं पदार्थस्वरूपमलंकरणं यथा न भवति तथा प्रथममेव प्रतिपादितम् । इदानीं रसात्मनः प्रधानचेतनपरिस्पन्दवर्ण्यमानवृत्तेरलंकारकारान्तराभिमतामलंकारतां निराकरोति—

अलंकारो न रसवत् परस्याप्रतिभासनात् ।
स्वरूपादतिरिक्तस्य शब्दार्थासङ्गतेरपि ।। ११ ।।

अलंकारो न रसवत्। रसवदिति योऽयमुत्पादितप्रतीतिर्नामालंकारस्तस्य विभूषणत्वं नोपपद्यते इत्यर्थः। कस्मात् कारणात्—स्वरूपादतिरिक्तस्य परस्याप्रतिभासनात्। वर्ण्यमानस्य वस्तुनो यत् स्वरूपमात्मीयः परिस्पन्दस्तस्मादतिरिक्तस्याभ्यधिकस्य परस्य अन्यस्य अप्रतिभासनाद् अनवबोधनात्। तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत् सर्वेषामेव अलंकृतानां सत्कविवाक्यानामिदमलंकार्यमिदमलंकरणम् इत्यपोद्धारविहितो विविक्तभावः सर्वस्य यस्य कस्यचित् प्रमातुश्चेतसि परिस्फुरति। रसवदलंकारवदित्यस्मिन् वाक्येपुनरवहितचेतसोऽपि न किंचिदेतदेव बुध्यामहे।

तथा च—यदि शृङ्गारादिरेव प्राधान्येन वर्ण्यमानोऽलंकार्यः तत स्तदन्येन केनचिदलंकरणेन भवितव्यम्। यदि वा तत्स्वरूपमेव तद्विदाह्लादनिबन्धनत्वादलंकरणमित्युच्यते तथापि तद्व्यतिरिक्तमन्यदलंकार्यतया प्रकाशनीयम्। तदेवंविधो न कश्चिदपि विवेकश्चिरन्तनालंकारकाराभिमते रसवदलंकारलक्षणोदाहरणमार्गे मनागपि विभाव्यते। तथा च

रसवद्दर्शितस्पष्टशृङ्गारादि ॥ ३५ ॥

इति रसवल्लक्षणम्। अत्र दर्शिताः स्पृष्टाः स्पष्टं वा शृङ्गारादयो यत्रेति व्याख्याने काव्यव्यतिरिक्तो न कश्चिदन्यः समासार्थभूतः संलक्ष्यते। योऽसावलंकारः काव्यमेवेति चेत् तदपि न सुस्पष्टसौष्ठवम्। यस्मात् काव्यैकदेशयोः शब्दार्थयोः पृथक् पृथगलंकाराः सन्तीत्युपक्रम्येदानीं काव्यमेवालंकरणमित्युपक्रमोपसंहारवैषम्यदुष्टत्वमायाति। यदि वा दर्शिताः स्पष्टं शृङ्गारादयो येनेति समासः, तथापि वक्तव्यमेव—कोऽसाविति। प्रतिपादनवैचित्र्यमेवेति चेत्, तदपि न सम्यक् समर्थनार्हम्। यस्मात् प्रति-

पाद्यमानादन्यदेव तदुपशोभानिबन्धनं प्रतिपादनवैचित्र्यम्, न पुनः प्रतिपाद्यमानमेव। स्पष्टतया दर्शितं रसानां प्रतिपादनवैचित्र्यं यद्यभिधीयते, तदपि न सुप्रतिपादनम्। स्पष्टतया दर्शने शृङ्गारादीनां स्वरूपपरिनिष्पत्तिरेव पर्यवस्यति। किंच रसवतः काव्यस्यालंकार इति तथाविधस्य सतस्तस्यासाविति न किंचिदनेन तस्याभिधेयं स्यात्। अथवा तेनैवालंकारेण रसवत्त्वं तस्याधीयते, तदेवं तर्ह्यसौ न रसवतोऽलंकारः प्रत्युत रसवानलंकार इत्यायाति, तन्माहात्म्यात् काव्यमपि रसवत् संपद्यते। यदि वा तेनैवाहितरससम्बन्धस्य रसवतः काव्यस्यालंकार इति तत्पश्चाद्रसवदलंकारव्यपदेशमासादयति—यथाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो भवितेत्युच्यते, तदपि न सुप्रतिबद्धसमाधानम्। यस्माद् 'अग्निष्टोमयाजि'-शब्दः प्रथमं भूतलक्षणे विषयान्तरे निष्प्रतिपक्षतया समासादितप्रसिद्धिः पश्चाद् भविष्यति वाक्यार्थसबन्धलक्षणयोग्यतया तमनुभवितुं शक्नोति। न पुनरत्रैवं प्रयुज्यते। यस्माद्रसवतः काव्यस्यालंकार इति तत्संबन्धितयैवास्य स्वरूपलब्धिरेव। तत्संबन्धिनिबन्धनं च काव्यस्य रसवत्त्वमित्येवमितरेतराश्रयलक्षणदोषः केनापसार्यते। यदि वा रसो विद्यते यस्यासौ तद्वानलंकार एवास्तु इत्यभिधीयते, तथाप्यलंकारः काव्यं वा नान्यत् तृतीयं किंचिदत्रास्ति। तत्पक्षद्वितयमपि प्रत्युक्तम्। उदाहरणं लक्षणैकयोगक्षेमत्वात् पृथङ् न विकल्प्यते।

मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं स्मृतम्।
सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि॥ ३६॥

अत्र रतिपरिपोषलक्षणवर्णनीयशरीरभूतायाश्चित्तवृत्तेरतिरिक्तमन्यद्विभक्तं वस्तु न किंचिद्विभाव्यते। तस्मादलंकार्यतैव

युक्तिमती । यदपि कैश्चित्

स्वशब्दस्थायिसंचारिविभावाभिनयास्पदम् ॥ ३७ ॥

इत्यनेन पूर्वमेव लक्षणं विशेषितम्, तत्र स्वशब्दास्पदत्वं रसानामपरिगतपूर्वमस्माकम् । ततस्त एव रससर्वस्वसमाहितचेतसस्तत्परमार्थविदो विद्वांस एवं प्रष्टव्याः—किं स्वशब्दास्पदत्वं रसानामुत रसवत इति । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे—रस्यन्त इति रसास्ते स्वशब्दास्पदास्तेषु तिष्ठन्तः शृङ्गारादिषु वर्तमानाः सन्तस्तज्ज्ञैरास्वाद्यन्ते । तदिदमुक्तं भवति—यत् स्वशब्दैरभिधीयमानाः श्रुतिपथमवतरन्तश्चेतनानां चर्वणचमत्कारं कुर्वन्तीत्यनेन न्यायेन घृतपूरप्रभृतयः पदार्थाः स्वशब्दैरभिधीयमानास्तदास्वादसंपदं संपादयन्तीत्येवं सर्वस्य कस्यचिदुपभोगसुखार्थिनस्तैरुदारचरितैरयत्नेनैव तदभिधानमात्रादेव त्रैलोक्यराज्यसंपत्सौख्यसमृद्धिः प्रतिपाद्येत इति नमस्तेभ्यः ।

रसवतस्तदास्पदत्वं नोपपद्यते, रसस्यैव स्ववाच्यस्यापि तदास्पदत्वाभावात्, किमुतान्यस्येति । तदलंकारत्वं च प्रथममेव प्रतिषिद्धम् । शिष्टं स्थाय्यादि पूर्वलक्षणं व्याख्यातमेवेति न पुनः पर्यालोच्यते । यदपि

रसवद्रससंश्रयात् ॥ ३८ ॥

इति कैश्चिल्लक्षणमकारि तदपि न सम्यक् समाधेयतामधितिष्ठति । तथा हि—रसः संश्रयो यस्यासौ रससंश्रयः, तस्मात् कारणादयं रसवदलंकारः संपद्यते । तथापि वक्तव्यमेव—कोऽसौ रसव्यतिरिक्तवृत्तिः अन्यपदार्थः? काव्यमेवेति चेत् तदपि पूर्वमेव प्रत्युक्तम्, तस्य स्वात्मनि क्रियाविरोधादलंकारत्वानुपपत्तेः । अथवा रसस्य संश्रयो रसेन संश्रियते यस्तस्माद् रससंश्रयादिति । तथापि कोऽसाविति व्यतिरिक्तत्वेन वक्तव्यतामेवा(याति) ।

उदाहरणजातमप्यस्य लक्षणस्य पूर्वेण समानयोगक्षेमप्रायमिति [न] पृथक् पर्यालोच्यते ।

रसपेशलम् ॥ ३९ ॥

इति पाठे न किंचिदत्रातिरिच्यते । अथ (वस्तुस्वभावरसादि-) प्रतिपादकवाक्योपारूढपदार्थसार्थस्वरूपमलंकार्यं रसस्वरूपानुप्रवेशेन विगलितस्वपरिस्पन्दानां द्रव्याणाम् इव कथमलंकरणं भवतीत्येतदपि चिन्त्यमेव । किंच तथाभ्युपगमेऽपि प्रधानगुणभावविपर्यासः पर्यवस्यतीति न किंचिदेतत् ।

अत्रैव (दूषणान्तरमु)पक्रमते—शब्दार्थासङ्गतेरपि । शब्दार्थयोरभिधानाभिधेययोरसमन्वयाच्च रसवदलंकारोपपत्तिर्नास्ति । अत्र च रसो विद्यते (तिष्ठ)ति यस्येति मतुप्प्रत्यये विहिते तस्यालंकार इति षष्ठीसमासः क्रियते, रसवांश्चासावलंकारश्चेति विशेषणसमासो वा । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे — रसव्यतिरिक्तं किमन्यत् पदार्थान्तरं विद्यते यस्यासावलंकारः । काव्यमेवेति चेत्, तत्रापि तद्व्यतिरिक्तः कोऽसौ पदार्थो यत्र रसवदलंकारव्यपदेशः सावकाशतां प्रतिपद्यते ? विशेषातिरिक्तः पदार्थो न कश्चित् परिदृश्यते यस्तद्वानलंकार इति व्यवस्थितिमासादयति । तदेवमुक्तलक्षणे मार्गे रसवदलंकारस्य शब्दार्थसङ्गतिर्न काचिदस्ति ।

यदि वा निदर्शनान्तरविषयतया समासद्वितयेऽपि शब्दार्थसङ्गतियोजना विधीयते, यथा

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद् विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।
चिन्तामौनमिवास्थिता मधुकृतां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ ४० ॥

यथा वा

तरङ्गभ्रूभङ्गा (क्षुभित) विहगश्रेणिरशना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।
यथाविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो
नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ ४१ ॥

अत्र रसवत्त्वमलंकारश्च प्रकटं प्रतिभासेते। तस्मान्न कथंचिदपि तद्विवेकस्य दुरवधानता। तेन रसवतोऽलंकार इति षष्ठीसमासपक्षे शब्दार्थयोर्न किंचिदसङ्गतत्वम्, रसपरिपोषपरत्वादलंकारस्य तन्निबन्धनमेव रसवत्त्वम्। रसवांश्चासावलंकारश्चेति विशेषणसमासपक्षेऽपि न किञ्चिदसङ्गतत्वम्। तथा चैतयोरुदाहरणयोर्लतायाः सरितश्चोद्दीपनविभावत्वेन वल्लभाभावितान्तःकरणतया नायकस्य तन्मयत्वेन (निश्चेतन?) मेव पदार्थजातं सकलमवलोकयतः तत्साम्यसमारोपणं तद्धर्माध्यारोपणं चेत्युपमारूपककाव्यालंकारयोजनं विना न केनचित् प्रकारेण घटते, तल्लक्षणवाक्यत्वात्। सत्यमेतत्, किन्तु 'अलंकार'-शब्दाभिधानं विना विशेषणसमा[सप]क्षे केवलस्य रसवानिति [अस्य] प्रयोगः प्राप्नोति। रसवानलंकार इति चेत् प्रतीतिरभ्युपगम्यते, तदपि युक्ति(युक्तता नार्हति), रूपकादेरभावात्। रसवतोऽलंकार इति षष्ठीसमासपक्षोऽपि न सुस्पष्टसमन्वयः। सर्वस्य कस्यचित् काव्यस्य रसवत्त्वमेव। यस्मात्सातिशयत्वनिबन्धनं तथाविधं तद्विदाह्लादकारि काव्यं करणीयमिति तस्यालंकार इत्याश्रिते सर्वेषामेव च रूपकादीनां रसवदलंकारत्वमेव न्यायोपपन्नतां प्रतिपद्यते। अलंकारस्य च यस्यकस्यचित्सर्वस्य रसवत्त्वाद् विशेषणसमासपक्षेऽप्येषैव वार्त्ता।

किंच तदभ्युपगमेऽपि प्रत्येकमुत्स्खलितलक्षणानां प्रकृतपरि-

पोषपरतया लब्धात्मनामलंकाराणां प्रातिस्विकलक्षणाभिहितातिशयव्यतिरिक्तमनेन न किंचिदाधिक्यमाधीयते। तस्मात्तत्तल्ल(क्षण)करणवैयर्थ्यमप्रतिवारितप्रसरमेव परापतति। न चैवंविधविषये रसवदलंकारव्यवहारस्यावकाशः, तज्ज्ञैस्तथानवगमात्, अलंकारान्तराणां च मुख्यतया व्यवस्थानात्।

अथवा चेतनपदार्थगोचरतया रसवदलंकारस्य, निश्चेतनवस्तुविषयत्वेन चोपमादीनां विषयविभागो व्यवस्थाप्यते, तदपि न विद्वज्जनावर्जनं विदधाति। यस्मादचेतनानामपि रसोद्दीपनसामर्थ्यसमुचितसत्कविसमुल्लिखितसौकुमार्यसरसत्वादुपमादीनां प्रविरलविषयता निर्विषयत्वं वा स्यादिति शृङ्गारादिरसनिस्यन्दसुन्दरस्य सत्कविप्रवाहस्य च नीरसत्वं प्रसज्यत इति प्रतिपादितमेव पूर्वसूरिभिः। यदि वा वैचित्र्यान्तरमनोहारितया रसवदलंकारः प्रतिपाद्यते, यथाभियुक्ततरैस्तैरेवाभ्यधायि—

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः।
काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥४२॥

इति। यत्रान्यो वाक्यार्थः प्राधान्यादलंकार्यतया व्यवस्थितस्तस्मिन् तदङ्गतया विनिबध्यमानः शृङ्गारादिरलंकारतां प्रतिपद्यते। यस्माद् गुणः प्रधानं भावाभिव्यक्तिपूर्वमेवंविधविषये विभूषयति, तस्माद् भूषणविवेकव्यक्तिरुज्जृम्भते, यथा

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः सास्रनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥४३॥

अत्र सास्रनेत्रोत्पलादिशब्दगम्यवैक्लव्यस्य शाम्भवशराग्निदह्यमानासुरसुन्दरीणां, त्रिपुररिपुप्रभावप्रख्यापनपरस्य प्रयोजकत्वेन

करुणो रसः अङ्गं, न पुनरीर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गारः, तस्याननुभूयमानत्वात्। तदयमत्र परमार्थः—कविप्रतिभापरिपोषितप्रकर्षगम्यमान–करुणरसोपबृंहित–सौन्दर्यधाराधिरूढो भगवत्प्रभावातिशयः कामपि सहृदयहृदयहारितां प्रतिपद्यते। न च शब्दवाच्यत्वं नाम समानं कामिशराग्नितेजसोः संभवतीति तावतैव तयोस्तथाविधविरुद्धधर्माध्यासादिविरुद्धस्वभावयोरैक्यं कथंचिदपि व्यवस्थापयितुं पार्यते, परमेश्वरप्रयत्नेनापि स्वभावस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात्। न च तथाविधशब्दवाच्यतामात्रादेवं तद्विदां तदनुभवप्रतीतिरस्तिः गुडखण्डादिशब्दाभिधानादपि प्रीतिविषादादेस्तदास्वादप्रसङ्गात्। तदनुभवप्रतीतौ सत्यां रसद्वयसमावेशदोषोऽप्यनिवार्यतामाचरति। रसद्वयसमावेशदोषोऽप्यत्र गुणप्रधानभावस्य प्र(योजक इति वक्तुं न पार्यते)। यदि वा भगवत्प्रभावस्य मुख्यत्वे द्वयोरप्येतयोरङ्गत्वाद् भूषणत्वमित्युच्यते तदपि [न] समञ्जसम्। यस्मात् करुणस्य वास्तवत्वादेक एव स्यात् निर्मूलत्वादेव तयोर्भावाभावयोरिव न कथंचिदपि साम्योपपत्तिरित्यलमनुचितचर्वणचातुर्यचापलेन।

यदि वा निदर्शनेऽस्मिन्ननाश्वसन्तः समाम्नातलक्षणोदाहरणसङ्गतिं सम्यक् समीहमानाः सविमर्षणा उदाहरणान्तरं रसवदलंकारस्य व्याचक्षते, यथा

> किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं
> केयं निष्करुण प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः।
> स्वप्नान्तेष्विति ते वदन् प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो
> बुद्ध्वा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः ॥४४॥

"अत्र भवद्भिर्निहतवल्लभो वैरिविलासिनीसमूहः शोकावेशाद[शर]णः करुणरसकाष्ठाधिरूढिविहितमेवंविधवैशसमनुभवती"ति

तात्पर्ये स एव प्राधान्येन वाक्यार्थः, तदङ्गतया विनिबध्यमानः करुणः। प्रवासविप्रलम्भश्रृङ्गारपरत्वमत्र न परमार्थः। परस्परान्वितपदार्थसार्थसमर्प्यमाणवृत्तिर्गुणभावेनावभासनादलंकरणमित्युच्यते। तस्य च निर्विषयत्वाभावाद् रसालम्बनविभावादिस्वकारणसामग्रीविरहविहिता लक्षणानुपपत्तिर्न संभवति। रसद्वयसमावेशदुष्टत्वमपि दूरमपास्तमेव। द्वयोरपि वास्तवस्वरूपस्य विद्यमानत्वात्तदनुभवप्रतीतौ सत्यां नात्मविरोधः स्पर्धित्वाभावात्। तेन तदपि तद्विदाह्लादविधानसामर्थ्यसुन्दरम् करुणरसस्य निश्चायक प्रमाणाभावात्। प्रवासविप्रलम्भस्य स्वकारणभूतवाक्योपारूढालम्बनविभावादिसमर्प्यमाणत्वं स्वप्नान्तसमये, प्रबोधावसरे च तथाविधत्वं युक्त्या संभवतस्तस्य करुणस्येत्युभयमुपपन्नमिति। प्रथमतरमेव कथमसौ समुद्भवतीति चैतदपि न समञ्जसप्रायम्। यस्माच्चाटुविषयमहापुरुषप्रतापाक्रान्तिचकितचेतसामितस्ततः स्ववैरिणां तत्प्रेयसीनां च पलायनैरपि पृथगवस्थानं न युक्तिप्रयुक्ततामतिवर्तते।

करुणरसस्य सत्यपि निश्चये, तस्यैव तथाविधपरिपोषदशाधाराधिरूढैरेकाग्रतास्तिमितमानसः तथाभ्यस्तव्यसनाधिवासितचेतसा सुचिरात्समासादितस्वप्नसमागमः पूर्वानुभूतवृत्तान्तसमुचितसमारब्धकान्तसंलापः कथमपि संप्रबुद्धः प्रबोधसमनन्तरसमुल्लसितपूर्वापरानुसंधानविहितप्रस्तुतवस्तुविसंवादविदारितान्तःकरणो भवद्वैरिविलासिनीसार्थो रोदितीति करुणस्यैव परिपोषपदवीसमधिरोहः तथाविधव्यभिचार्यौचित्य चारुत्वं तत्स्वरूपानुप्रवेशो वेति कुतः प्रवासविप्रलम्भस्य पृथग्व्यापारे रसगन्धोऽपि? यदि वा प्रेयसः प्राधान्ये तदङ्गत्वात् करुणरसस्यालंकरणत्वमित्यभिधीयते तदपि न निरवद्यम्। यस्माद् द्वयोरप्येतयोरुदाहरणयोर्मुख्यभूतो वाक्यार्थः करुणात्मनैव विवर्तमानवृत्तिरुपनिबद्धः। पर्या-

योक्तान्यापदेशन्यायेन वाच्यताऽव्यतिरिक्तयोः प्रतीयमानतया, न करुणस्य रसत्वाद् व्यङ्ग्यस्य सतो वाच्यत्वमुपपन्नम्। नापि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विषयः, व्य(ङ्ग्यस्य प्राधान्येन क)रुणात्मनैव प्रतिभासनात्। न च द्वयोरपि व्यङ्ग्यत्वम्, अङ्गाङ्गिभावस्यानुपपत्तेः। एतच्च यथासंभवमस्माभिर्विकल्पितम्, न पुनस्त(न्न्याय-मत्र प्रयोजकमित्यलं वि)स्तरेण।

किंच 'काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिः' इति रस एवालंकारः केवलः न तु रसवदिति मतुप्प्रत्ययस्य जीवितम् न किंचिदभिहितं स्यात्। एवं सति शब्दार्थसङ्गतेरभावादनवस्थैव तिष्ठतीत्येतदपि न किंचित्।

एवमलंकारतां रसवतः प्रत्याख्याय वर्ण्यमानार्थशरीरत्वात् तदेकयोगक्षेमस्य प्रेयसः संप्रति (तां) वा(रयति):—न 'प्रेयस्तद्विरुद्धः स्यादप्रेयः' इति—

न प्रेयस्तद्विरुद्धः स्यादप्रेय(ोऽसावलंकृतिः)।
अलंकारान्तरे स्यातामन्यत्रादर्शनादपि ॥ १२ ॥

यश्चिरंतनैरलंकारः समाम्नातः तस्य न तद्भावः संभवति। यस्मात् कैश्चित्"प्रेयः प्रियतराख्यान"मिति लक्षणं प्रेयसः समाख्यातम्। कैश्चित्तस्योदाहरणमात्रमेव लक्षणं मन्यमानैस्तु (ता)वदेव प्रदर्शितम्। यथा

प्रेयो गृहागतं कृष्णमवादीद्विदुरो यथा।
कालेनैषा भवेत्प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥४५॥ इति।

पूर्वेषां चैतदेवोदाहरणमभिमतम्। तथा च तैरुक्तम्—
अद्य या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ॥४६॥

इति। तदेव न क्षोदक्षमतामर्हति। तथा च कालेने(त्यादिनो)-

च्यते (यत्) तदेव वर्ण्यमानविषयतया वस्तुनः स्वरूपं, तदेवालंकरणमित्यलंकार्यं न किंचिदवशिष्यते। तस्यैवोभयमलंकार्यत्वमलंकरणत्वं चेत्ययुक्तियुक्तम्। एकक्रियाविषयं युगपदेकस्यैव वस्तुनः कर्मकरणत्वं नोपपद्यते। यदि दृश्यन्ते तथाविधानि वाक्यानि येषामुभयमपि संभवति—

आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना।
आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥४७॥

इत्यभिधीयते, तदपि निःसमन्वयप्रायमेव। यस्मादत्र वास्तवेऽप्यभेदे काल्पनिकमुपचारसत्तानिबन्धनं विभागमाश्रित्य तद्व्यवहारः प्रवर्तते। किं च विश्वमयत्वात् परमेश्वरस्य परमेश्वरमयत्वाद्वा विश्वस्य, पारमार्थिकेऽप्यभेदे माहात्म्यप्रतिपादनार्थं प्रातिस्विकपरिस्पन्दविचित्रां जगत्प्रपञ्चरचनां प्रति सकलप्रमातृतामस्य संवेद्यमानो भेदावबोधः स्फुटावकाशतां न कदाचिदप्यतिक्रामति। तस्मादत्र परमेश्वरस्यैव रूपस्य कस्यचित्तदाप्यमानत्वात् वेदनादेः क्रियायाः कर्मत्वं कस्यचित्साधकतमत्वात् करणत्वमिति न किंचिदसंगतम्। उदाहरणे पुनरपोद्धारबुद्धिपरिकल्पनयापि न कथंचिदपि विभागो विभाव्यते। तस्मात् "स्वरूपादतिरिक्तस्य परस्याप्रतिभासनात्" इति दूषणमत्रापि संबन्धनीयम्। अविभागपक्षे च तदेवालंकार्यं तदेवालंकरणमिति प्रेयसो रसवतश्च स्वात्मनि क्रियाविरोधात् "आत्मैव नात्मनः स्कन्धं क्वचिदप्यधिरोहति" इति स्थितमेव।

अथ दूषणान्तरं ददाति तद्विरुद्धः स्यादिति। [अनेन न्यायेन वर्ण्यमानत्वात्तद्विरुद्धस्य प्रेयसः प्रतिपक्षोऽपि अप्रेयः प्रसादाधिकृतः; तस्मादलंकारो भवेत्।] तथापि को दोषः स्यादिति चेत्तदपि न सम्यक्, तैरेव तथानभ्युपगमात्। अन्यच्च लौकिकमलंकार्यालंकरणव्यवहारं पर्यालोच्य तथाविधत्वसामान्यमात्रं समाश्रित्य

पूर्वसूरयः काव्ये प्रवर्तिततद्व्यवहाराः संवृत्ताः। लोके त्रिभुवनान्तरवर्तिपदार्थजातमनन्तं सिद्धविद्याधराद्यलंकार्यम्, अलंकरणानि कटककेयूरादीनि कतिचिदेव, तदेवमेव काव्ये वर्णनाविषयस्य वस्तुनः शरीरमपर्यवसितमलंकार्यम्, तथैवालंकरणान्युपमादीनि कतिचिदेव। वर्णनीयस्य प्रेयःप्रभृतेरलंकारत्वे वर्ण्यमानादन्यालंकरणानामानन्त्यप्रसङ्गः। ततः परिसमाप्त्यभावे संभावनावदभिधादीनामनारम्भः। तस्माल्लौकिकव्यवहारान्यूनानतिरिक्तमेवालंकार्यालंकारव्यवहारः काव्यविषयेऽपि वाच्यतामर्हति।

अत्रैव दूषणान्तरमुपन्यस्यति — "अलंकारान्तरे" इति। संसृष्टिसंकरौ स्याताम्। प्रथमः(मं) प्रियतराख्यानमात्रसाधनस्य वर्ण्यमानत्वादलंकार्यस्याप्यलंकरणत्वे सति, अलंकारान्तरं रूपकादि यदा विधीयते तदा तस्मिन् विधीयमाने प्रेयसः संसर्गसंकीर्णतानिबन्धने संसृष्टिसंकरावलंकारविशेषौ स्याताम् भवेताम्। प्रेयोभणितियुक्तेषु वाक्येषु तज्ज्ञैर्न संसृष्टिसकरव्यवहारः कदाचिदपि प्रवर्तितपूर्वः तथा प्रतिभासाभावात्। यथा

इन्दोर्लक्ष्म स्मरविजयिनः कण्ठमूलं मुरारिः
दिङ्नागानां मदजलमषीभाञ्जि गण्डस्थलानि।
अद्याप्युर्वीवलयतिलक श्यामलिम्नानु(वि)लिप्ता-
न्याभासन्ते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः ॥४८॥

अत्र प्रेयोभिहितिरलंकार्या, व्याजस्तुतिरलंकरणम्; न पुनरुभयोरलंकारप्रतिभासो येन संसृष्टिव्यपदेशः संकरव्यपदेशो वा प्रवर्तते तृतीयस्यालंकार्यतया वस्त्वन्तरस्याप्रतिभासनात्।

एतदेव प्रकारान्तरेण प्रत्याख्यातुमुपक्रमते "अन्यत्रादर्शनादपि" (इति)। "अन्यत्र" अन्यस्मिन् विषये प्रेयोभणितिविविक्ते वर्णनीयान्तरे प्रेयसो विभूषणत्वात्(त्वे) उपमादेरिवोपनिबन्धः

प्राप्नोति । न च क्वचिदपि तथा दृश्यते, तस्मादन्यत्रादर्शनादपि[5] न च युक्तियुक्तमलंकरणत्वं, रसवतोऽपि तदेकयोगक्षेमत्वात् एवमेव विभूषणत्वमनुपपन्नम् ।

एवंमलंकरणतां प्रेयसः प्रत्यादिश्य वर्णनीयशरीरत्वात्तदेकरूपाणामन्येषां प्रत्यादिशति—

ऊर्जस्व्युदात्तयोस्तद्वद् भूषणत्वं न विद्यते ।
तथा समाहितस्यापि प्रकारद्वयशोभिनः ।। १३ ।।

ऊर्जस्व्युदात्ताभिधानयोः पौर्वापर्यप्रणीतयोरलंकरणयोः "भूषणत्वं"-अलंकरणत्वं "न विद्यते"—न संभवति । कथं "तद्वत्" । तद्वदित्यनन्तरोक्तरसवदादिपरामर्शः, तेन तद्वत् तयोरिव प्रथमप्रतिषिद्धविभूषणभाव-रसादिवदेतयोर्विभूषणत्वं नास्तीत्यर्थः ।

(यद्यपि) चिरन्तनैर्लक्षणोदाहरणदर्शनपूर्वकमेतयोरलंकरणत्वमाख्यातं, तथाप्ययुक्तियुक्तत्वात् (तत्) नोपपद्यते—तथा च कैश्चित् प्रथमस्य लक्षणमुदाहरणं च दर्शितं यथा

अनौचित्यप्रवृत्तानां कामक्रोधादिकारणात् ।
भावानां च रसानां च बन्ध ऊर्जस्वि कथ्यते ।। ४९ ।।

तथा कामोऽस्य ववृधे यथा हिमगिरेः सुताम् ।
संगृहीतुं प्रववृते हठेनापास्य सत्पथम् ।। ५० ।।

इति । कैश्चिदुदाहरणमेव वक्तव्यत्वाल्लक्षणं मन्यमानैस्तदेव प्रदर्शितम् । यथा वा

ऊर्जस्वि कर्णेन यथा पार्थाय पुनरागतः ।
द्विः सन्दधाति किं कर्णः शल्येत्यहिरपाकृतः ।। ५१ ।।

यथा वा

अपकर्ताहमस्मीति हृदि ते मास्म भूद्भयम् ।
विमुखेषु न मे खङ्गः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति ॥५२॥

इति । तत्र प्रथमयोर्लक्षणोदाहरणयोस्तावदेतत् पर्यालोचनीयम् किं तदनौचित्यं नाम, येन (तथा) प्रवृत्तानां रसादीनामुपनिबन्धनमलंकारः संपद्यते । यस्मादौचित्यप्रतियोगिना तेन प्रतीयमानानां तेषां (न केवलं) परिपोषपरिहाणिः, प्रत्युत सौकुमार्यविरहः सावकाशतां प्रतिपद्यते । तदिदमुक्तम् —

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ॥५३॥

इति । यदि वा न पारमार्थिकमनौचित्यमत्र विवक्षितमपि तु विभावानुभावव्यभिचार्यौचित्याभिव्यङ्ग्यप्रस्तावान्तरविषय निरवद्यरसापेक्षया किमपि प्रस्तुतानुगुणमेव, तथा च "कामक्रोधादिकारणात्" इति युक्तिरुपन्यस्तेत्युच्यते, तदपि न सुस्थितसमाधि । यस्मादौचित्यपरिपोष पुष्कलरसापेक्षया किंचिदनौचित्ययुक्तरसभावोपनिबन्धनं परिमितसत्त्वप्रायप्राणिमात्रविषये कामादिकारणात् करणीयतामर्हति न पुनरुदाहृते विषये । (पुष्क)लविभावादिसमुदयसमुल्लासितः सहजकविशक्तिकौशलसमुद्भासितसौकुमार्यसमर्पितस्वाभाविकरामणीयकः सरसमतिमतः चन्द्रकान्तकौमुदीप्रकाशवदाश्चर्यविलासप्रसार्यमाणोपपत्तेः समुचितोऽपि रसः परमसौन्दर्यमावहति । तत् कथमनौचित्यपरिम्लानः कामादिकारणकल्पनोपसंहृतवृत्तिरलङ्कारतावभासतां प्रयास्यति? तथा च तथाविधे विषये वर्णनीयान्तरसमानतया रसवत्तां परिकल्पयन्तः सत्कवयो नितान्तं (वि)राजन्ते । यथा

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रा-
दगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।

क्रमपरवशं न विप्रकुर्युः
विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥५४॥

तदेतदवसरापतितमस्माभिः पर्यालोचितम् ।

ननु भरतनयनिपुणमानसानां परमार्थविदां तत्रभवतां (अस्मिन् विषये) वयं विवदामहे, योऽयमत्रोदाहृतः स भगवान् रसाभासविषयतया वर्णनीयतामर्हति न वेति? किमौचित्यानौचित्यपरिकल्पनेन। सर्वथा यथा तत्रभवद्भ्यः प्रतिभासते तत्तथैवास्ताम्। तथापि तथाविधस्तदीयश्चित्तवृत्तिविशेषः प्राधान्येन वर्ण्यमानत्वात् अलंकार्यतां नातिक्रामति ।

"द्विः सन्दधाति" इत्यादौ वीरस्य वक्तुर्लोकोत्तरपौरुषाभिधानव्यसनिनः सहजोत्साहोत्सिक्तचित्तवृत्त्यतिशयव्यतिरेकेण न किंचिदन्यन्मुख्यतया वाक्यार्थतामुपनीतम् । तथाहि—सायकसन्धानक्रियाभ्यावृत्तिगणनमकस्मादपि स्वपरिस्पन्दतिरस्कारकारणं मन्यमानः किमित्यनेन परिहरति । कर्ण इत्यभिमानप्रतीतिः (प्रधानं पुरुषवक्रभावोपबृंहितं) रूढिवैचित्र्ययोगिनः शल्येत्यामन्त्रणपदस्याभिप्रायः । पार्थायेति सामान्यस्य कस्यचिदाकारान्तरशब्द(र?) प्रतीकारस्य शत्रोः कृते तत्प्रतिघातसमर्थोपाध्यन्तरोपकरणं कदाचित्संभाव्येतापि इति प्रकरणात् प्रतीयते । आगत इति तत्प्रतिनिय-तार्थ(मनार्थं) प्रयत्नेनाभिमानेनान्योऽपि स्वयमागतः सन् अपाकृत इत्यभिमानोत्कर्षप्रतीतिः प्रकरणाद्गम्यते । उदाहरणमेवोर्जितम् । तदेवमयं प्रधानचेतनलक्षणोपकृतातिशयविशिष्टचित्तवृत्तिविशेषः वस्तुस्वभाव एव मुख्यतया वर्ण्यमानत्वात् अलंकार्यो न पुनरलंकारः ।

तदिदमुक्तम्—

उदारस्वपरिस्पन्दसुन्दरत्वेन वर्णनम् ।
वस्तुनो वक्रशब्दैकगोचरत्वेन वक्रता ॥ इति ।

तस्मादेवंविधस्य चित्तवृत्तिविशेषत्वात् रसभावतदाभासानां यथायोगमेकतमस्मिन् विवक्षावशादन्तर्भावः संभवतीत्यलंकार्यत्वमेव युक्तम् न त्वलंकारभाव इति। तस्मान्न रसवदाद्यभिहितदूषणपात्रतामतिक्रामति। तदेतदुक्तमत्र सर्वमेव योजनीयम्। तद्वद्-"अपकर्ताहमस्मि" इत्यपरमुदाहरणमनेनैव न्यायेन समानयोगक्षेमप्रायमिति गतार्थमेव।

एवमुदात्तस्योभयप्रकारस्याप्यलंकार्यतैव युक्तिमती न पुनरलंकरणत्वं, तत्र प्रथमस्य तावल्लक्षणवाक्यमेव दुरधिगमसमन्वयम्

उदात्तमृद्धिमद्वस्तु ।।५५क।।

इति। अत्र यद्वस्तु तदुदात्तम्, अलकरणं कीदृशमित्याकाङ्क्षायाम् ऋद्धिमदित्यनेन यदि विशेष्यते तत्तदेव संपदुपेतं वस्तु वर्ण्यमानमलंकार्यं तदेवालंकरणमिति स्वात्मनि क्रियाविरोधलक्षणस्य दोषस्य दुर्निवारत्वात् स्वरूपादतिरिक्तस्य वस्त्वन्तरस्याप्रतिभासनात् ऊर्जस्विवदुदात्तेऽ(पि भूष)णभावानुपपत्तिः।

अथवा ऋद्धिमद्वस्तु यस्मिन् यस्येत्यपि व्याख्यानं क्रियते, तथापि तदन्यपदार्थलक्षणं वस्तु वक्तव्यमेव यत्समासार्थोपनीतम्। तत्काव्यमेव तथाविधं भविष्यतीति चेत्तदपि न किंचिदेव, यस्मात् काव्यस्यालंकार इति प्रसिद्धिर्न पुनः काव्यमेवालंकरणमिति।

यदि वा ऋद्धिमद्वस्तु यस्मिन् यस्य वा इत्यसावलंकारः (एव) समासार्थेनोपनीयते तथापि वर्णनीयादतिरिक्तमलंकरणकल्पमन्यदत्र (न किं) चिदेवोपलभ्यते इत्युभयथापि शब्दार्थासंगतिलक्षणो दोषः संप्राप्तावसरः संपद्यते।

किं चोदात्तस्यालंकरणत्वे सति, अलंकरणान्तरविधानात् तदपेक्षानिबन्धनस्य संसृष्टिसंकरव्यपदेशस्याप्रसिद्धेरन्यस्मिन् विषये

वर्णनीयान्तरे रूपकादिवत् तद्विरुद्धस्य समृद्धिरहितस्य वर्णनीयान्तरस्य चालंकारत्वप्रसंगात् उदात्तस्य न कथंचिदपि भूषणत्वोपपत्तिरस्ति ।

तथा द्वितीयस्याप्युदात्तप्रकारस्यालंकार्यत्वमेवोपपन्नं, न पुनरलंकारभावः । तथा चैतस्य लक्षणम्—

"..........चरितं च महात्मनाम् ।
उपलक्षणतां प्राप्तं नेतिवृत्तत्वमागतम्" ।। ५५ खगघ ।।

इति । तत्र वाक्यार्थपरमार्थविद्भिरेवं पर्यालोच्यताम्, यन्महानुभावानां व्यवहारस्य लक्षणमात्रवृत्तेरन्वयः प्रस्तुते वाक्यार्थे कश्चित् विद्यते न वेति। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे तत्र तदलीनत्वात् पृथगभिधेयस्यापि पदार्थान्तरवत् तदवयवत्वेनैव व्यपदेशो न्याय्यः, पाण्यादेरिव शरीरे, न पुनरेवालंकारभावोऽपि इति । द्वितीयस्मिन् पक्षे तदन्वयाभावादेव वाक्यान्तरवर्तिपदार्थवत् तत्र तस्य सत्तैव न संभवति इति न पुनरलंकारचर्चा ।

ननु च रूपकादेरलंकारस्यापि तत्रान्वयो विद्यते, ततस्तस्यापि तदन्वितत्वात् अलंकारता निवर्तते । सत्यमेतत्, किं तु तदन्वितस्य द्वैविध्यं विद्यते, अपकर्षान्तरवत् प्रस्तुततात्पर्याङ्गभावेन, विभूषणान्तरवत् तदुपशोभाकारित्वमात्रेणैव च । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे युक्तिरुक्तैव । तद्विच्छित्तिविधायित्वमात्रे महापुरुषचरितस्य दूषणानीति न दुष्परिहराण्येव। तद्विरुद्धवृत्तेर्वर्णनीयान्तरस्यालंकारत्वप्रसङ्गः। अलंकारान्तरसंनिधाने तदपेक्षानिबन्धनसंसृष्टिसंकरव्यपदेशायोग्यता, विषयान्तरेऽप्यलंकारान्तरवत् प्रवर्तनं चेति ।

यदपि समञ्जसोदाहरणबन्धनव्यसनितया पूर्वसूरिभिरत्रादरप्रथनपूर्वकं प्रतिष्ठितम्, तदपि प्रस्तुततात्पर्यपरायत्तवृत्तित्वादेव (सहृदयभाव)नां प्रति मनागपि न पात्रतां प्रतिपद्यते ।

यथा

नेथा कुन्थपृथक् तर्जरत्ता...
...मस्थापत्तेः विच्छित्ति...(?) ॥५६॥
...महेन्द्रकन्दरक्वणत्कर्णेषु टङ्कान्विताः
ते नीला...शेखरशरक्षेपैकवीथीभुवा...
दुर्गा अविगाहिताः शशिरुचा कीर्त्या वसन्त्यास्तव (?)
॥५७॥

[अत्र पूर्वापरवर्णितः महापुरुषचरितलक्षणपदार्थो (व्यतिरेकोपबृंहितः?) प्रस्तुतवाक्यार्थतात्पर्यमेव विघटते, न पुनस्तदुपशोभामात्रमेव। तथाचायमत्राभिप्रायो यदस्खलितैः लेखमहापुरुषपुरुष (प्रभृति) सकलसंचारितचरितापसरणं संरंभमात्मसात्कृते च कार्ये तदतिरिक्तवृत्तान्तपुरुषान्तरव्यतिरेकेण न कस्यचिदन्यस्य निःसामान्यवृत्तेरपि प्रकाशते। तस्मात्तथाविधमहासत्त्वापदानमहमुदितेष्वपि तेषु प्रदेशेषु भवतः परं प्रतापः प्रथितुं प्रगल्भत इति?]

एवं समाहितस्याप्यलंकार्यत्वमेव न्याय्यम् न पुनरलंकरणभावः। तदाह—"तथा समाहितस्यापि"। "तथा"—तेनैव प्रकारेण पूर्वोक्तेन समाहिताभिधानस्य चालंकारस्य "भूषणत्वम्"अलंकरणत्वं न विद्यते नास्तीत्यर्थः। तथाहि तस्येदं लक्षणम्—

रसभावतदाभासेवृत्तेः प्रशमबन्धनम्।
अन्यानुभावनिःशून्यरूपं यत्तत्समाहितम् ॥५८॥[1]

रसभावतदाभासानां प्रशमव्यपदेशविषयो दशाविशेषः, तदनन्तररसावतारतरङ्गवर्जितो निजव्यञ्जकव्यापारविरामविश्रान्तविभ्रमः प्रथमपरिस्पन्दैः परिसमाप्तेः उत्तरसमुदायादनभिव्यक्ते-

१. મૂળમાં પાઠ ભ્રષ્ટ હોવાથી ઉદ્‌ભટમાંથી આ લક્ષણ ઉતાર્યું છે. –ન.

रसंवेद्यमानक्रमः सन्ध्यासमयनिभसंनिवेशविशेषः सत्कविभिरपि कथंचिदुन्नेयवृत्ति(र)निमित्तमनोहरः समाहितमलंकरणम्। तथा

अक्ष्णोः स्फुटाश्रुकलुषोऽरुणिमा विलीनः
शान्तं च सार्धमधरस्फुरणं भ्रुकुट्या।
भावान्तरस्य (तव) गण्डगतोऽपि कोपो
नोद्गाढवासनतया प्रसरं ददाति ॥५९॥

तदपि न संपत् (सम्यक्) समाहितम्। यस्माद्रसादिविशेषस्य सतस्तस्य स्वरूपलाभः। तेषां च चित्तवृत्तिविशेषत्वात् भूषणत्वे निषिद्धस्यापि तदेकरूपत्वात् कथं तदुपपद्यते।

किं च प्रधानचेतनस्वरूपत्वात् वर्णनीयस्वभावभूतस्य (तदन्यविधस्य) अर्थात्मनः सहजव्यञ्जकासहिष्णोः व्यतिरिक्तपदार्थान्तरसंपर्कसहत्वं स्वच्छस्वभावत्वादेव न कथंचिदपि समञ्जसतां समासादयतीत्येवं स्वरूपादतिरिक्तपदार्थान्तरस्याप्रतिभासनादित्यादि यथासंभवमनिवार्यम्।

यदपि कैश्चित्प्रकारान्तरेण समाहिताख्यमलकरणमाख्यातं तस्यापि तथैव भूषणत्वं न विद्यते, तदभिधत्ते—

"तथा समाहितस्यापि प्रकारद्वयशोभिनः" ॥६०॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण अनेन चापरेणेति द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां शोभमानस्य समाहितस्यालंकरणत्वं न संभवति। तथाचास्य लक्षणोदाहरणे—

किंचिदारभमाणस्य कार्यं दैववशात् पुनः।
तत्साधनसमापत्तिर्यत्तमाहुः समाहितम् ॥६१॥

इति। स्पष्टार्थमिदं वाक्यम्।

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः।
उपकाराय दिष्ट्यैतदुदीर्णं घनगर्जितम् ॥६२॥

अत्र पूर्वस्य पूर्वस्य वस्तुनः प्रधानं समर्थनमुत्तरत्र समाहित(मिति) यदुच्यते तदास्तां, समाहितशब्दवाच्यत्वे न केनचित् (निवा)र्यते । अलंकरणत्वं पुनर्द्वयोरपि सरसवृत्तत्वात् गुणप्रधानभावस्याभावान्न किंचिदुपपद्यते । द्वयोरपि वस्तुधर्मतया वर्णनीयत्वमेव समानं (तदर्थं घनगर्जितमु)दीर्णमिवेति प्रतीतावुत्प्रेक्षा भविष्यति इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

तदेवं चेतनाचेतनपदार्थभेदभिन्नं स्वाभाविकसौकुमार्यमनोहरं वस्तुनः स्वरूपं प्रतिपादितम् । इदानीं तदेव कविप्रतिभोल्लिखितलोकोत्तरातिशयशालितया नवनिर्मितं मनोज्ञतामुपनीयमानमालोच्यते । तथाविधभूषणविन्यासविहितसौन्दर्यातिशयव्यतिरेकेण भूष्यत्वनिमित्तभूतं न तद्विदाह्लादकारितायाः कारणम् ।

प्रसिद्धो वस्तुधर्मो यो न विच्छित्त्याश्रयो भवेत् ।
तदेवं कविमुख्यानां वर्णनायोगमास्थितः ।। ६३ ।।

तस्य लोकोत्तरोत्कर्षलेखालगितवृत्तिभिः ।
गुणैः(श्च) भासमानस्य नवत्वमुपपद्यते ।। ६४ ।।

इत्यन्तरश्लोकौ ।

तदेवं नूतनातिशयविधायिनः काव्यार्थस्वरूपस्य अलंकाराः । ततस्तानेवोपक्रमते—

अभिधायाः प्रकारौ स्तः कोऽप्येनं स्फुटयत्यसौ ।
काव्यस्य कश्चिद्विच्छित्तिं द्योतयत्यङ्गतः स्थितः ।। १४ ।।

अभिधाया इत्यादि । रसवदलंकारादिः कश्चिदंशेन वर्तमानो विभूष्यस्य शोभातिशयमावहति । कश्चिदङ्गतो व्यवस्थितस्तस्य मुख्यतां द्योतयन्नात्मनो विभूषणभावमाविष्करोतीति चोदाहरिष्यामः ।[2] [3]इदानीमेतदेव विभज्य विचारयति—

यथा स रसवन्नाम सर्वालंकारजीवितम् ।
काव्यैकसारतां याति तथेदानीं विचार्यते ।। १५ ।।

यथेत्यादि । "यथा स रसवन्नाम"—'यथा' येन प्रकारेण 'सः'—पूर्वप्रख्यातवृत्तिरलंकारो (रसवन्नाम) रसवदभिधानः "काव्यैकसारतां याति" कविकर्मैकसर्वस्वतां प्रतिपद्यते । "सर्वालंकारजीवितं"—सर्वेषामलंकाराणामुपमादीनां "जीवितं" स्फुरितभूतं च संपद्यते, "तथा"—तेन प्रकारेण "इदानीं" अधुना "विचार्यते"—विविच्यते, लक्षणोदाहरणभेदेन वितन्यते ।

तमेव रसवदलंकारं लक्षयति—

रसेन वर्तते तुल्यं रसवत्त्वविधानतः ।
योऽलंकारः स रसवत् तद्विदाह्लादनिर्मितेः ।। १६ ।।

रसेनेत्यादि । योऽलंकारः स रसवदिति । यः किलैवंस्वरूपो रूपकादिः स रसवदभिधीयते । किंस्वभावः? "रसेन वर्तते तुल्यं"—रसेन शृङ्गारादिना तुल्यं वर्तते समानमातिष्ठति । यथा ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्तथैवासौ रसवदलंकारः । कस्मात्? "रसवत्त्वविधानतः"—रसोऽस्यास्ति इति रसवत् काव्यं, तस्य भावस्तत्त्वं, तद्विधानतः—सरसत्वसंपादनात् । (कुतः?) "तद्विदाह्लादनिर्मितेः"—तत् काव्यं विदन्तीति तद्विदः तज्ज्ञाः, तेषामाह्लादनिर्मितेरानन्दनिष्पादनात् । यथा रसः काव्यस्य रसवत्तां तद्विदाह्लादं च विदधात्येवमुपमादिरप्युभयं निष्पादयन् रसवदलंकारः संपद्यते । यथा

उपोढरागेण विलोलतारकं
तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया
पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम् ।। ६५ ।।

अत्र स्वावसरसमुचितसुकुमारस्वरूपयोर्निशाशशिनोर्वर्णनीयत्वं प्राधान्येन वाक्यार्थशरीरम्। तत्कान्तिकारितया रूपकालंकारः समारोपितकान्तवृत्तान्तः कविनोपनिबद्धः। स च श्लेषच्छाया-मनोज्ञविशेषणवक्रभावात् विशिष्टलिङ्गसामर्थ्याच्च सुतरां समुद्भासमानः काव्यस्य सरसतां समुल्लासयन् तद्विदामाह्लाद-मादधानः स्वयमेव रसवदलंकारतां समासादितवान्।

यथा विलासिनीवल्लभादिशब्दाभिधान(मन्तरेणापि) तत्स्व-रूपसमर्पणसामर्थ्यं रूपकस्य सम्भवति तथैकदेशविवर्तिरूपकविचा-रावसरे सुतरां समुन्मीलयिष्यामः। न चात्र पूर्वोक्तानि दूषणानि (संसृष्टिसंकरादीनि) प्रभवितुं शक्नुवन्ति। "तथा चान्यत्र दर्शनात्" इति विषयान्तरे परिदृश्यमानत्वादनेनैवोदाहरणेन (तत्) परिहृतम्। "स्वरूपादतिरिक्तस्य परस्याप्रतिभासनात्" इत्यलंकार्यालंकरणयोरपृथग्भावस्य अलंकार्यत्वे स्वात्मनि क्रिया-विरोधात्तस्यैवालंकरणत्वानुपपत्तिरुदाहरणान्तरैः परिहृता। यथा

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमती
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः॥
करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ ६६॥

अत्र परमार्थः—प्रधानवृत्तेः श्रृङ्गारस्य भ्रमरसमारोपितकान्त-वृत्तान्तो (रूपकं) रसवदलंकारः शोभातिशयमाहितवात्। यथा वा

कपोले पत्राली ॥ ६७॥ इत्यादौ। तदेवमनेन न्यायेन

"क्षिप्तो हस्तावलग्न" ॥६८॥

इत्यत्र रसवदलंकारप्रत्याख्यानमयुक्तम्। सत्यमेतत्, किंतु विप्र-लम्भश्रृङ्गार(स्याङ्ग)ता तत्र निवार्यते, शेषस्य पुनस्तत्तुल्यवृत्तान्त-

तया रसवदलंकारत्वमनिवार्यमेव । न चालंकारान्तरे सति रसवदपेक्षानिबन्धनः संसृष्टिसंकरव्यपदेशप्रसङ्गः प्रत्याख्येयतां प्रतिपद्यते । यथा

अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं
संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं
चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६९ ॥

अत्र रसवदलंकारस्य रूपकादीनां च संनिपातः सुतरां समुद्भासते । तत्र "चुम्बतीव रजनीमुखं शशी"ति उत्प्रेक्षालक्षणस्य रसवदलंकारस्य प्राधान्येनोपनिबन्धः । तदङ्गत्वेनोपमादीनाम् । केवलस्य प्रस्तुतरसपरिपोषापरिनिष्पत्तेः ।

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण
शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम् ।
प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं
तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥ ७० ॥

इति। अत्र समयसंभवः पदार्थस्वभावः तद्वाचके वादि शब्दाभिधानं विना प्रतीयमानोत्प्रेक्षालक्षणेन रसवदलंकारेण कविना काममपि कमनीयतामधिरोपितः; प्रतीत्यन्तर मनोहारिणां सकलङ्कादीनां वाचकानामुपनिबन्धात्, पाण्डुपयोधरेणार्द्रनखक्षताभमैन्द्रं धनुः दधानेति श्लेषोपमयोश्च तदानुगुण्येन विनिवेशनात् (च) । एवं सकलङ्कमपि प्रसादयन्ती परस्याभ्यधिकं तापं चकारेत्येवंरूपः प्रकारो हि रूपकालंकारनिबन्धनः प्रकटाङ्गनावृत्तान्तसमारोप(रमणीयः) सुतरां समन्वयं समासादितवान्। अत्रापि प्रतीयमानवृत्तेः रसवदलंकारस्य प्राधान्यं, तदङ्गत्वमुपमादीनामिति पूर्ववदेव सङ्गतिः ।

यत्रापि प्रथमोद्भेदमनोहररत्यादिवदाचरणमलंकाराणां तत्रा-

ध्ययमेव समन्वयः सहृदयैः स्वयमनुसन्धेयः । यथा

लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं
मुखे मधुश्रीस्तिलकं निवेश्य ।
रागेण बालारुणकोमलेन
चूतप्रवालोष्ठमलंचकार ॥ ७१ ॥

अत्र समारोपितनायिकावृत्तान्तस्य श्लेषच्छायासहायस्य रूप (कस्य तद्वदा) चरणात् रसवदलङ्कारत्वम् ।

यदपि नीरसप्रायं पदार्थजातं तदपि सर्वमनेनैव सरसतामुपपद्यते । यथा

"बालेन्दुवक्राणि" ॥ ७२ ॥

इति । तदेवमयं सकलकाव्योपनिषद्भूतः काष्ठकुड्योपमानां पदार्थानामलंकाराणां किमपि स्फुरितं समर्थयंश्चेतनचमत्कार कारितायाः कारणतां प्रतिपद्यते ।

अयं स रसवन्नाम सर्वालंकरणाग्रणीः ।
चूडामणिरिवाभाति कायोत्कर्षैककारणम् ॥ ७३ ॥
कविकौशलसर्वस्वमद्योद्घाटितमञ्जसा ।
विपश्चितां विचारस्य गोचरत्वं गमिष्यति ॥ ७४ ॥

इत्यन्तरश्लोकौ ।

एवं नीरसानां पदार्थानां सरसतां समुल्लासयितुं रसवदलंकारं समासादितवान् । इदानीं स्वरूपमात्रेणैवावस्थितानां वस्तूनां कमप्यतिशयमुद्दीपयितुं दीपकालंकारमुपक्रमते । तच्च प्राचीनाचार्यैरादिदीपकं मध्यदीपकम् अन्तदीपकमिति दीप्यमानपदापेक्षया वाक्यस्यादौ मध्येऽन्ते च व्यवस्थितं, दीपयतीति क्रियापदमेव दीपकाख्यमलंकरणमाख्यातम् । यथा

मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम ।
स प्रियासङ्गमोत्कण्ठां साऽसह्यां मनसः शुचम् ॥ ७५ ॥

मालिनीरंशुकभृतः स्त्रियोऽलंकुरुते मधुः ।
हारीतशुकवाचश्च भूधराणामुपत्यकाः ॥ ७६ ॥

चोरीमतीररण्यानीः सरितः शुष्यदम्भसः ।
प्रवासिनां च चेतांसि शुचिरन्तं निनीषति ॥ ७७ ॥

अत्र क्रियापदानां दीपकत्वं प्रकाशकत्वम्, यस्मात् क्रियापदैरेव प्रकाश्यन्ते स्वसंबन्धितया ख्याप्यन्ते ।

तदेवं सर्वस्य कस्यचिद्दीपकव्यतिरेकिणोऽपि क्रियापदस्यैकरूपत्वात् दीपकाद्वैतं प्रसज्यते ।

किं च शोभातिशयकारित्वस्य युक्तिशून्यत्वे अलंकरणत्वानुपपत्तिः । अन्यच्चास्तां तावत्क्रिया । एवं यस्य कस्यचिद्वाक्यवर्तिनः पदस्य संबन्धितया पदान्तरद्योतनं स्वभाव एव । परस्परान्वयसंबन्धनिबन्धनत्वात् वाक्यार्थस्वरूपस्येति पुनरपि दीपकवैश्वरूप्यमायातम् । आदौ मध्ये चान्ते वा व्यवस्थितं क्रियापदमतिशयमासादयति येनालंकारतां प्रतिपद्यते (इति चेत्) तेषां च वाक्यादीनां परस्परं तथाविधः कः स्वरूपातिरेकः (विशेषः)सँभवति । क्रियापदप्रकारभेदनिबन्धनं वाक्यस्य यदादिमध्यान्तं तदेतदर्थकवाक्यादिष्वपि संभवतीत्येवमपि दीपकप्रकारानन्त्यप्रसङ्गः । दीपकालंकारविहितवाक्यान्त र्वतिनः क्रियापदस्य भ्वादिव्यतिरिक्तत्वमेव काव्यत्वव्यपदेशः ।

यदि वा समानविभक्तीनां बहूनां कारकाणामेकं क्रियापदं प्रकाशकं दीपकमित्युच्यते, तत्रापि काव्यच्छायातिशयकारितायाः किं निबन्धनमिति वक्तव्यमेव । प्रस्तुताप्रस्तुतविषयसामर्थ्यसंप्राप्तप्रतीयमानवृत्तिसाम्यमेव नान्यत्किंचिदित्यभियुक्ततरैः प्रतिपादित-

मेव । यथा

आदिमध्यान्तविषयाः प्राधान्येतरयोगिनः ।
अन्तर्गतोपमाधर्मा यत्र तद्दीपकं विदुः ॥ ७८ ॥

उदाहृतं च ग्रन्थान्तरे यथा

चंकम्मन्ति करीन्दा दिसागअमअगन्धहारिअहिअआ ।
दुःख बणे च कइणो भणिइविसममहाकइमग्गे ॥ ७९ ॥

चंक्रम्यन्ते करीन्द्रा दिग्गजमदगन्धहारितहृदयाः ।
दुःखं वने च कवयो भणितिविषममहाकविमार्गे ॥ इति छाया ।

अत्र (प्रस्तुताप्रस्तुतविषयसामर्थ्यसंप्राप्त)साम्यसमुल्लसितं सहृदयहृदयाह्लादकारि काव्यरामणीयकं स्वरूपमेव । क्रियापदं पुनर्वाक्याविनाभावि वाक्यान्तरवद् व्यवस्थितम्, अत्रैव पदान्तरवच्च । (अयम)त्र वाक्यार्थः । यथा

दिक्कुञ्जरमदामोदसुहितमानसाः करीन्द्राः कानने कथमपि दुःखं चंक्रम्यन्ते, तथा भणितिविषमे वक्रोक्तिविचित्रे महाकविमार्गे कवय इति चशब्दस्यार्थः । ते हि साभिमानाः सन्तः तदतिरिक्तपरिस्पन्दतया वर्तितुमीहमानाः कृच्छ्रेण समाचक्षिरे इत्यभिप्रायः ।

तस्मात् साम्यैकजीवितमलंकरणमिदं प्रतीयमानत्वान्मनोहारि प्रकारान्तरम् । (यत्र) त्रिविधं हि प्रतीयमानवृत्तिसाम्यं समुद्भासते तत्रायमेव न्यायोऽनुसन्धेयः । शिष्टं पुनर्वार्तामात्रमेव, यथा

गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ॥ ८० ॥

इति । तदिदानीं दीपकमलंकारान्तरकरणं कलयन् कामपि काव्यकमनीयतां कल्पयितुं प्रकारान्तरेण प्रक्रमते—

औचित्यावहमम्लानं तद्विदाह्लादकारणम् ।
अशक्तं धर्ममर्थानां दीपयद्वस्तु दीपकम् ॥ १७ ॥

औचित्यावहमित्यादि। "वस्तु दीपकं" वस्तु सिद्धरूपमलंकरणं। भवतीति संबन्धः, क्रियान्तराश्रवणात्। तदेवं सर्वस्य कस्यचिद्वस्तुनः सद्भावात्तदापत्तिरित्याह—"दीपयत्" प्रकाशयदलंकरणं संपद्यते। किं कस्येत्यभिधत्ते—"धर्मं"=परिस्पन्दविशेषम्, "अर्थानां" = वर्णनीयानाम्। कीदृशं—"अशक्तम्"= अप्रकटम्, तेनैव प्रकाशमानत्वात्। किंस्वरूपं च—"औचित्यावहं"= औचित्यमौदार्यमावहति यः तं तथोक्तम्। अन्यच्च किंविधम्—"अम्लानं"= प्रत्यग्रमनालीढमिति यावत्। एवंविधस्वरूपत्वात् "तद्विदाह्लादकारणं" = काव्यविदानन्दनिमित्तम्।

अस्यैव प्रकारान्तरान् निरूपयति—

एकं प्रकाशकं, सन्ति भूयांसि भूयसां क्वचित्।
केवलं पङ्क्तिसंस्थं वा द्विविधं परिदृश्यते ॥ १८ ॥

एकमिति। "द्विविधं परिदृश्यते"= द्विप्रकारमवलोक्यते लक्ष्ये विभाव्यते। कथं? "केवलं"=असहायं, "पङ्क्तिसंस्थं वा" पङ्क्तौ व्यवस्थितं तत्तुल्यकक्षायां सहायान्तरोपरचितायां वर्तमानम्। कथम्? "एकं" (भूयसां) बहूनां पदार्थानामेकं "प्रकाशकं" दीपकं केवलमित्युच्यते। यथा वा

असारं संसारम् ॥ ८१ ॥ इत्यादि।

अत्र "विधातुं व्यवसितः" कर्ता संसारादीनामसारत्वप्रभृतीन् धर्मान् उद्योतयन् दीपकालंकारतामवाप्तवान्।

पङ्क्तिसंस्थं (?) "भूयांसि"= बहूनि वस्तूनि दीपकानि "भूयसां" प्रभूतानां वर्णनीयानां "सन्ति वा क्वचित्" भवन्ति वा कस्मिंश्चिद्विषये। यथा

कइकेसरी वअणाणा मोतिअरअणाणा आइवेअटिओ।
ठाणाठाण जाणइ कुसुमाण अ जीणमालारो ॥ ८२ ॥

कविकेसरी वचनानां मौक्तिकरत्नानामादिवैकटिकः ।
स्थानास्थानं जानाति कुसुमानां च जीर्णमालाकारः ॥

इति छाया ।

चिरन्तनैरेतदेवोदाहृतं, तच्चायुक्तमिति पूर्वपक्षतां प्रापितमिदानीं किमेतस्याभ्यतिरिक्तत्वमायाति, येन सिद्धान्तसिद्धमनुपादेयतामधितिष्ठति? युक्तमुक्तम् । किं तु तैर्वाक्यैकदेशवृत्ति क्रियापदं कारकाणि बहूनि स्वसंबन्धितया प्रकाशयदेकं दीपकमित्यभिहितम्, (वयं) पुनस्तान्येव कारकाणि वर्णनीयानां वस्तूनां कमप्यतिशयं प्रकाशयन्ति बहूनि दीपकानीति ब्रूमः ।

तथा च "स्थानास्थानं जानाति"इत्यस्यायमभिप्रायः। प्रस्तुतवस्तुशोभातिशयावहं कमप्यवकाशविशेषं वेत्तीति। किमुक्तं भवति? कविकेसरी पदानामुपनिबन्धविदग्धतया कमपि छायातिशयमुत्पादयति, मौक्तिकरत्नानां चादिवैकटिकः, कुसुमानां च जीर्णमालाकार इति ।

यद्यपि पदानां केसरिप्रभृतीनां च सजातीयापेक्षया परस्परप्रतीयमानवृत्तिसाम्यं समुद्भासते, तथापि प्राधान्याद्दीपकं तात्पर्यपर्यवसितम्। वाक्यार्थेन साम्यं पुनः नात्र परिभासते। यथा वा

चन्द्रमऊएहिँ णिसा णलिनी कमलेहिँ कुसुमगुच्छेहिं लआ।
हंसेहिँ सारअसोहा कव्वकहा सज्जनेहिँ करइ गरुई ॥८३॥

चन्द्रमयूखैर्निशा नलिनी कमलैः कुसुमगुच्छैर्लता ।
हंसैश्शारदशोभा काव्यकथा सज्जनैः क्रियते गुर्वी ॥

इति छाया ।

अत्र ऐ(न्दव मयूखादिभि)रेताः सर्वाः समुल्लासितशोभातिशयाः संपद्यन्त इति कर्तृपदान्येव बहूनि दीपकानि । शिष्टं पूर्ववदेव सर्वं समादेयम् ।

[अपरं त्रिप्रकारं च क्वचिद्भूयांसि भूयसा ।
दीपकं दीपयत्यन्यत्तदन्यद्दीपयन्मतम् ।। १९ ।।]

तदपर पङ्क्तिसंस्थं नाम (अवस्थाभेद) कारणात् "त्रिप्रकारं" त्रयः प्रकाराः प्रभेदाः यस्येति विग्रहः । तत्र प्रथमस्तावत् अनन्तरोक्तो भूयांसि भूयसां क्वचिद्भवन्तीति ।

द्वितीयो "दीपकं दीपयत्यन्यत्तदन्यत्" इति (यद)न्यस्यातिशयोत्पादकत्वेन दीपकम् । यद्विहितं तत्कर्मभूतमन्यत् कर्तृभूतम् । "दीपयति" = प्रकाशयति, "तदप्यन्यद्दीपयति" इति ।

द्वितीयदीपकप्रकारो यथा—

क्षोणीमण्डलमण्डनं नृपतयस्तेषां श्रियो भूषणं
ताः शोभां गमयत्यचापलमिदं प्रागल्भ्यतो राजते ।
तद्भूष्यं नयवर्त्मना तदपि चेत् शौर्यक्रियालंकृतं
बिभ्राणं यदियत्तया त्रिभुवनं छेत्तुं व्यवस्येदपि ।। ८४ ।।

अत्रोत्तरोत्तराणि पूर्वपूर्वपददीपकानि मालायां कविनोपनिबद्धानि । यथा वा

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया ।
प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ।। ८५ ।।

यथा च

चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।
तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसंगमभूषः ।। ८६ ।।

तृतीयप्रकारोऽत्रैव श्लोकार्धे दीपकशब्दस्थाने दीपितमिति पाठान्तरं विधाय व्याख्येयः । तदयमत्रार्थो य"द्दीपितं" यदन्येन केनचिदुत्पादितातिशयसं(पन्नं) वस्तु तत्कर्तृभूतमन्यत् दीपयत् उत्तेजयत् तदन्यदिति । यथा

"मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम्" ॥८७॥

इत्यादि।

[ननु पूर्वाचार्यैश्चैतदेव पूर्वमुदाहृतं, तदेव प्रथमं प्रत्याख्यायेदानीं समाहितमित्यस्याभिप्रायो व्याख्यातव्यः। सत्यमुक्तम्। तदयं व्याख्यायते—क्रियापदमेकमेव दीपकमिति तेषां तात्पर्यम्, अस्माकं पुनः कर्तृपदानि दीपकानि बहूनि संभवन्ति इति।]

(अत्र) प्रीत्यादीनां प्रागभावात्, तेषां सतामभूतप्रादुर्भावं विदधातीति नाभिधीयते, मदादिनियतकारणत्वाभावात्। अपि तु स्वसंवृत्तानां कमप्यपूर्वमतिशयमुत्पादयति। जनयतीति क्रियापदस्यार्थः यौवनं परमङ्गनानां लावण्यं जनयतीति। अथवा ज्वलयतीति पाठान्तरं परिकल्प्योदाहार्यम्। इदानीमेतदेवोपसंहरति—

यथायोगिक्रियापदं मनःसंवादि तद्विदाम्।
वर्णनीयस्य विच्छित्तेः कारणं वस्तु दीपकम्॥२०॥

"यथायोगिक्रियापदम्" = यथा येन प्रकारेण युज्यते इति यथायोगि, क्रियापदं यस्य तत्तथोक्तं तेन यथासंबन्धमनुभवितुं शक्नोति। यथा दीपके क्रिया, "तद्विदां" काव्यज्ञानां ("मनःसंवादि") मनसि संवदति = चेतसि प्रतिफलति यत् (तदपि) तथोक्तम्।

(एवं दीपकमभिधाय) साम्यप्रायं रूपकं विविनक्ति—

उपचारैकसर्वस्वं (यत्र तत्) साम्यमुद्वहत्।
यदर्पयति रूपं स्वं वस्तु तद्रूपकं विदुः॥२१॥

वर्णनीयस्य विच्छित्तेः कारणं (द्विविधं स्मृतं)।
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च॥२२॥

उपचारेत्यादि। "वस्तु तद्रूपकं विदुः"—"तद्वस्तु" = पदार्थस्वरूपं

"रूपकं"= रूपकाख्यमलंकारं विदुर्जना इति। कीदृशं —"यदर्पयति" "यत्" कर्तृभूतम् "अर्पयति" विन्यस्यति। किं—"स्वं" = आत्मीयं "रूपं" वाच्यस्य वाचकात्मकं परिस्पन्दम्, अलंकारप्रस्तावादलंकारस्यैव स्वसंबन्धित्वात्। किं कुर्वत्—"साम्यमुद्वहत्"= समत्वं धारयत्। अन्यच्च (कीदृशं साम्यं) "वर्णनीयस्य विच्छित्तेः कारणम्" "वर्णनीयस्य"=प्रस्तावाधिकृतस्य पदार्थस्य "विच्छित्तेः"= उपशोभायाः "कारणं"= निमित्तभूतम्, न पुनर्जन्यत्व प्रमेयत्वादिसामान्यं, यस्मात्तेनैव पूर्वोक्तलक्षणसाम्येन वर्णनीयं सहृदयहृदयाह्लादकारितामवतरति। "उपचारैकसर्वस्वं" "उपचारः"= तत्त्वाध्यारोपः, तस्यैकं सर्वस्वं केवलमेव जीवितं, तन्निबन्धनत्वात् रूपकप्रवृत्तेः। यस्मादुपचारवक्रताजीवितमेतदलंकरणमिति प्रथममेव समाख्यातं "यन्मूला सरसोल्लेखा रूपकादिरलंकृतिः" इति। तदेव पूर्वसूरिभिरभ्यधायि।

तदेवं मुखमिन्दुरिति रूपकमलंकरणम्। तत्किमन(योः) (विशेषणविशेष्ययोः) भिन्नस्वरूपयोः सामानाधिकरण्यस्य कारणम्? उच्यते। इन्दुशब्दः प्रथममाञ्जस्येन चन्द्रमसि वर्तमानः प्रत्यासत्तिनिबन्धन(त्वाद्) अतिकान्तिमत्त्वादिगुणवृत्तितामवलम्बते। ततस्तस्मादेतत्सदृशवक्तृगतगुणवृत्तिः सन् वदनविशेषणतां प्रतिपद्यमानश्चेतनचमत्कारितां प्रतिपद्यते।

(उपमेयशब्दः) स्वाभिधे(याविना)भूतवृत्तितां (उपमान)-शब्दस्य नियमयतीत्येतस्मादेव विशेषणविशेष्यभावनिबन्धनात् मुखेन्दुरित्यत्र समासोपपत्तिः। तस्मादेव च सहृदयहृदयसंवादमाहात्म्यात् "मुखमिन्दुः"इत्यादि न केवलं रूपकं, यावत् "किं तारुण्यतरोः"इत्येवमाद्यपि।

एवं रूपकसामान्यलक्षणस्वरूपमुल्लिख्य प्रकारपर्यालोचनेन तदेवोन्मीलयति—

"समस्तवस्तुविषयम्" इति ।

समस्तवस्तु विषयो यस्य तत्तथोक्तं; तदयमत्र वा(क्या)र्थः—यत् सर्वाण्येव प्राधान्येन वाच्यतया सकलवाक्योपारूढान्यभिधेयानि अलंकार्यतया सुन्दरस्वपरिस्पन्दसमर्पणेन गोचरो यस्येति तत् । विशेषणानां विशेष्यायत्तत्वात् अस्वातन्त्र्येण पृथगलंकार्यत्वा-भावात्तेषामविषयत्वात् । यथा

तडिद्वलयकक्ष्याणां बलाकामालभारिणाम् ।
पयोमुचां ध्वनिर्धीरो दुनोति मम तां प्रियाम् ॥ ८८ ॥

इति । अत्र विद्युद्वलयस्य कक्ष्यात्वेन, बलाकानां तन्मालात्वेन रूपणं विद्यते; पयोमुचां पुनर्दन्तिभावेन नास्तीत्येक(देश)विवर्तिरूपक-मलंकारः । तदत्यर्थं युक्तियुक्तम् । यस्मादलंकरणस्यालंकार्य-शोभातिशयोत्पादनमेव प्रयोजनं नान्यत्किंचिदिति । तदुक्तरूपक-प्रकारापेक्षया किंचिद्विलक्षणमेतेन यदि संपाद्यते तदेतस्य रूपक-प्रकारान्तरत्वोपपत्तिः स्यात् । तदेतदास्तां तावत्; प्रत्युत कक्ष्या-दिरूपणोचितमुख्यवस्तुविषये विघटमानत्वादलंकारदोषत्वं दुर्नि-वारतामवलम्बते । तस्मादन्यथैवैतदस्माभिः समाधीयते ।

रूपकालंकारस्य परमार्थस्तावदयं, यत्प्रसिद्धसौन्दर्यातिशय-पदार्थसौकुमार्यनिबन्धनं वर्णनीयस्य वस्तुनः साम्यसमुल्लिखितं स्वरूपसमर्पणग्रहणसामर्थ्यमविसंवादि । तेन मुखमिन्दुरित्यत्र मुखमेवेन्दुः संपद्यते तेन रूपेण विवर्तते । तदेवमयमलंकारः (पद-पूर्वार्धवक्रतानिबन्धनः प)दार्थमात्रवृत्तिः "अलंकारोपसंस्कार-" इत्यादिना पर्यायवक्रभावान्तर्भावात् वाक्यवक्रभावविचारावसरे वक्तव्यतामेव कदाचिन्नाधिगच्छेदिति । द्वैविध्यमस्योपपादयति— (समस्तवस्तुविषयं एकदेशविवर्ति चेति) सर्वे वाक्योपयोगिनः पदार्थाः (प्रत्येकं) विभूष्यतया विषया यस्येति प्रत्येकं यथायोगमेत-

स्मिन्नुपनिबध्यमाने समस्तेऽपि वर्तन्ते रूपान्तरेणावतिष्ठन्ति। यथा

मृदुतनुलतावसन्तः सुन्दरवदनेन्दुबिम्बसितपक्षः ।
मन्मथमातङ्गमदो जयत्यहो तरुणतारम्भः ॥ ८९ ॥

अत्रैव प्रकारान्तरं विचारयति—

"एकदेशविवर्ति च" इति ।

अत्र पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातम्—यथा यदेकदेशेन विवर्तते विघटते विशेषेण वा वर्तते तत्तथोक्तमिति। उभयथाप्येतदुक्तं भवति—यद्वाक्यस्य कस्मिंश्चिदेव स्थाने स्वपरिस्पन्दसमर्पणात्मकं रूपणमादधाति। क्वचिदेवेति तदेकदेशविवर्तिरूपकम्। यथा

हिमाचलसुतावल्लीगाढालिङ्गितमूर्तये ।
संसारमरुमार्गैककल्पवृक्षाय ते नमः ॥ ९० ॥

एकदेशविवर्तो यत्र तत्तथोक्तम्, एकदेश एव विवर्तते यत्र रूपान्तरेणावतिष्ठते (वा तदेकदेशविवर्ति)रित्यर्थः। तेषां विशेषणसामर्थ्यनिबन्धनायाः पदार्थशोभायाः (अत्र) रूपातिशयकारिरूपकालङ्कारनिष्पत्तेः। यथा "उपोढरागेण" इत्यादौ तिमिरांशुकमित्यत्रैकदेशविवर्ति(रूपणं) विद्यते। शिष्टं पुनः शशिनः कामुकत्वं, निशायाश्च कामिनीत्वं रूपणीयमपि प्रतीत्यन्तरविधायि विशेषणविशिष्टिलिङ्गसामर्थ्यमात्रसमधिगम्यं शब्देनाभि(धीयमानं) पुनरुक्ततां ग्राम्यतां चाधिरोहति। तस्मात्

वाच्यं सामर्थ्यलभ्यं च प्रतीत्या च समर्पितम् ।
अलंकृतीनामात्मानं त्रिविधं तद्विदो विदुः ॥ २३ ॥

तत्र वाच्यं समस्तवस्तुविषयं रूपकं पूर्वमेवोदाहृतम्। सामर्थ्यलभ्यं तद् (तु) एकदेशविवर्ति तदेव "उपोढरागेण"त्यादि। प्रतीयमानं यथा

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्
स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।
क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जल(ड)राशिरयं पयोधिः ॥ ९१ ॥

अत्र त्वन्मुखमिन्दुरिति रूपकं प्रतीयमानतया कविनोपनिबद्धम् । एकदेशवृत्तित्वमनेकदेशवृत्तित्वं च रूपकस्य दीपकत्वमेव समालक्ष्यमिति तदनन्तरमस्योपनिबन्धनम् । तदेव विच्छित्त्यन्तरेण विशिनष्टि—

नयन्ति रूपकं कांचिद्वक्रभावरहस्यताम् ।
अलंकारान्तरोल्लेखसहायं प्रतिभावशात् ॥ २४ ॥

एतदेव रूपकाख्यमलंकरणं "कांचित्" = अलौकिकीं "वक्रभावरहस्यतां" वक्रत्वपरमार्थतां कवयो "नयन्ति" (प्रापयन्ति) । तत्रोपनिबन्धनवक्रताविच्छित्त्यन्तराधिरूढायाः रमणीयता(याः) तदेव तत्त्वं परं प्रतिभासते । कीदृशम्? "अलंकारान्तरोल्लेखसहायम्"— "अलंकारान्तरस्य" = अन्यस्य ससन्देहोत्प्रेक्षाप्रभृतेः, "उल्लेखः", समुद्भेदः, (तत्र) "सहायः" काव्यशोभोत्पादने सहकारी यस्य (तत्तथोक्तम्) । कस्मान्नयन्ति— "प्रतिभावशात्"— स्वशक्तेरायत्तत्वात् । तथाविधे लोकातिक्रान्तकान्तिगोचरे विषये तस्योपनिबन्धो विधीयते । यत्र तथाप्रसिद्ध्यभावात् सिद्धव्यवहारावतरणं साहसमिवावभासते । विभूषणान्तरसहायस्य पुनरुल्लेखत्वेन विधीयमानत्वात् सहृदयहृदयसंवादसुन्दरी परा प्रौढिरुत्पद्यते । यथा

निर्मोकमुक्तिरिव गगनोरगस्य लीलाललाटिकामिव त्रिविष्टपविटस्य ॥ ९२ ॥

इति। अत्र कविप्रतिभाप्रतिभासस्यायमभिप्रायः—यत् लोकोत्तरसौन्दर्यातिशयश्लाघितया वर्णनीयस्य वस्तुनः प्रकारान्तरेणाभिधातुमशक्यत्वम् । एवंविधया रूपकालंकाररेखयापि तथा प्रसिद्ध्यभावादेव निष्कम्पतया व्यवहर्तुं न युज्यते । तस्मादस्माक मेवंस्वरूपमेवेदं वर्णनीयं वस्तु प्रतिभातीत्यलंकारान्तरमुत्प्रेक्षालक्षणमत्र सहायत्वेनोल्लिखितम् । यथा वा

"किं तारुण्यतरोः" ॥ ९३ ॥

इत्यादि । अत्राप्ययमेव न्यायोऽनुसन्धेयः । केवलमनेन क विना सर्वातिशायितया वर्णनीयस्य प्रकारान्तरस्य प्रस्तुतसौकुमार्यसमर्पणसामर्थ्यासंभवादेवंस्वरूपस्य रूपकस्य मुखेन्दुरित्यादिवदप्रसिद्धेः । केवलस्योपनिबन्धे "चकितत्वादेवंविधं किमेतद्वस्तु स्यादिति सन्दिह्यते मम चेतसा" इति विच्छित्त्या ससन्देहालंकारसहायमेतदेवोपनिबद्धमिति चेतस्विनां स्वसंवेदनमेवात्र प्रमाणम् ।

रूपकरूपकं नाम— "भ्रूलतानर्तकी" ॥ ९४ ॥

इत्यादि लक्षणान्तरस्यासंभवात् उदाहरणमात्रादेव पृथङ् नोपपद्यते, लक्षणानन्त्यप्रसङ्गात्, पुनरपि रूपकान्तरावतारोपपत्तेश्चानवस्थाप्रवर्तनात् ।

एवं रूपकं विचार्य तत्सदृशसाम्यनिर्वचनामप्रस्तुतप्रशंसां प्रस्तौति—

अप्रस्तुतोऽपि विच्छित्तिं प्रस्तुतस्यावतारयन् ।
पदार्थो वाथ वाक्यार्थः प्राप्यते वर्णनीयताम् ॥ २५ ॥

यत्र तत्साम्यमाश्रित्य संबन्धान्तरमेव वा ।
अप्रस्तुतप्रशंसेति कथितासावलंकृतिः ॥ २६ ॥

अप्रस्तुतेत्यादि । "अप्रस्तुतप्रशसेति (कथितासाव)लङ्कृतिः"

"अप्रस्तुतप्रशंसेति" नाम्नाऽसौ कथिताऽलंकारविद्भिरलंकृतिः । कीदृशी — 'यत्र'-यस्याम् 'अप्रस्तुतोऽपि' — अविवक्षितः (अपि) पदार्थः "वर्णनीयताम् प्राप्यते" — वर्णनाविषयः संपद्यते । किं कुर्वन्? 'प्रस्तुतस्य'-विवक्षितस्यार्थस्य 'विच्छित्तिम्'-उपशोभाम् 'अवतारयन्'-समुल्लासयन् ।

द्विविधो हि तत्त्वभूतः पदार्थः संभवति । वाक्यान्तर्भूतपदमात्रसिद्धोऽर्थः सकलवाक्यव्यापककार्यो विविधस्वपरिस्पन्दातिशयत्वविशिष्टप्राधान्येन वर्तमानश्च । तदुभयरूपमपि प्रस्तुतं प्रतीयमानतया चेतसि निधाय पदार्थान्तरमप्रस्तुतं तद्विच्छित्तिसंपत्तये वर्णनीयतामस्यामलंकृतौ कवयः प्रापयन्ति ।

किं कृत्वा? "तत्साम्यमाश्रित्य" — "तत्" — अनन्तरोक्तं रूपकालंकारोपकारि "साम्यं"—समत्वं, आश्रित्य—निमित्तीकृत्य, "संबन्धान्तरमेव वा" "संबन्धान्तरम्" — अपरं वा (संबन्धं) निमित्तभावादि संश्रित्य । "वाक्यार्थः" — असत्य(भू)तो वा परस्परान्वितपदसमुदायलक्षणवाक्यकार्यभूतः । साम्यं संबन्धान्तरं वा समाश्रित्याप्रस्तुतं प्रस्तुतशोभायै वर्णनीयतां यत्र नयन्तीति ।

तत्र साम्यसमाश्रयणाद्वाक्यान्तर्भूताप्रस्तुतपदार्थप्रशंसोदाहरणं यथा

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।
उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥९५॥

इति । अत्र साम्यसमाश्रयणात् वाक्यान्तर्भूताप्रस्तुत(प्रशंसया) कविविवक्षितमुख्यपदार्थः प्रतीयते ।

सकलवाक्यव्यापकाप्रस्तुतार्थप्रशंसोदाहरणं यथा—

छाया नात्मन एव या कथमसावन्यस्य निष्प्रग्रहा
ग्रीष्मोष्मापदि शीतलस्तलभुवि स्पर्शोऽनिलादेः कुतः ।
वार्ता वर्षशते गते किल फलं भावीति वार्तेव सा
द्राघिम्णा मुषिताः कियच्चिरमहो तालेन बाला वयम्
॥ ९६ ॥

संबन्धान्तरसमाश्रयणात् वाक्यान्तर्भूताप्रस्तुतपदार्थप्रशंसोदाहरणं यथा—

इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा ।
कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुत
सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥९७॥

अत्र इन्दुप्रभृतीनां निमित्तिनां विच्छायता निमित्तम् । सीतायाः संबन्धी शोभातिशयसौकुमार्यमनोहरो मुखाद्यवयवसमूहः प्रकृताङ्गभूतभूषणान्तरोपनिबन्धसहायः प्रस्तुतप्रशंसां समर्पयन् सोत्कर्षः प्रतीयते ।

एवमस्मादेव संबन्धा(न्तर)समाश्रयणात् सकलवाक्य-व्यापकाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणम् यथा—

परामृशति सायकं क्षिपति लोचनं कार्मुके
विलोकयति वल्लभास्मितसुधार्द्रवक्त्रं स्मरः ।
मधोः किमपि भाषते भुवननिर्जयायार्वानि
गतोऽहमिति हर्षितः स्पृशति गात्रलेखामहो ॥ ९८ ॥

अत्र प्रकारान्तरप्रतिपादनागोचरस्तरुणीतारुण्यावतारस्तथाविधमन्मथचेष्टातिशयनिमित्तवतः तन्निमित्त(रूपसंबन्धाश्रयणात् प्रतीयते) ।

असत्यभूतवाक्यार्थतात्पर्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणं यथा—

तण्णत्थि किंपि पइणो पकप्पिअं जं ण णिअइ घरणीए।
अणवरअगअणसीलस्स कालपहिअस्स पाहिज्जं ॥ ९९॥
तन्नास्ति किमपि पत्युः प्रकल्पितं यन्न नियतिगेहिन्या।
अनवरतगमनशीलस्य कालपथिकस्य पाथेयम्॥ (छाया)

अत्र साम्यं, निमित्तनिमित्तिभावः, सामान्यविशेषभावश्चेति त्रितयमपि अन्तर्भावयितुं युज्यते। यस्मात् प्रहस्तवधे श्रावयितव्ये साक्षादभिधा नानुचितत्वात् विच्छित्त्यैवमभिधीयते। तदेवमयमप्रस्तुतप्रशंसाव्यवहारः कवीनामतिविततप्रपञ्चः परिदृश्यते। तस्मात् सहृदयैश्च स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयः। प्रशंसाशब्दोऽत्रार्थप्रकाशादिवत् विपरीतलक्षणया गर्हायामपि वर्तते। वर्णना सामान्यमात्रवृत्तिर्वा।

एवमप्रस्तुतप्रशंसां विचार्य विवक्षितार्थप्रतिपादनाय प्रकारान्तराभिधानत्वादनयैव समच्छायप्रायं पर्यायोक्तं विचारयति—

यद्वाक्यान्तरवक्तव्यं तदन्येन समर्प्यते।
येनोपशोभानिष्पत्त्यै पर्यायोक्तं तदुच्यते॥ २७॥

यद्वाक्यान्तरेत्यादि—"पर्यायोक्तं तदुच्यते"=पर्यायोक्ताभिधानमलंकरणं तदभिधीयते। "यद्वाक्यान्तरवक्तव्यं"=वस्तु वाक्यार्थलक्षणं पदसमुदायान्तराभिधेयं "तदन्येन"=वाक्यान्तरेण येन "समर्प्यते"=प्रतिपाद्यते। किमर्थम्? "उपशोभानिष्पत्त्यै"=विच्छित्ति(विशेष)संपत्तये। तत्पर्यायोक्तमित्यर्थः। नन्वेवं पर्यायवक्रत्वात् किमत्रातिरिच्यते? पर्यायवक्रत्वस्य पदार्थमात्रं वाच्यतया विषयः, पर्यायोक्तस्य पुनर्वाक्यार्थोऽप्यङ्गतयेति तस्मात् पृथगभिधीयते। उदाहरणं यथा—

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव
चकार यो राहुवधूजनस्य।

आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं
रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् इति ॥ १०० ॥

एवम्—

यत्र वाच्यतया निन्दा विच्छित्त्यै प्रस्तुतस्य सा ।
स्तुतिर्व्यङ्ग्यतया चैव व्याजस्तुतिरसौ मता ॥ २८ ॥

'यत्र' = यस्यां, 'वाच्यतया' = शब्दाभिधेयत्वेन 'निन्दा' = गर्हा, 'व्यङ्ग्यतया स्तुतिः' = प्रतीयमानत्वेन प्रशंसा 'प्रस्तुतस्य विच्छित्त्यै' = शोभायै, तदेवमसौ द्विप्रकारा 'व्याजस्तुतिः' अलंकृतिः 'मता' = स्मृता । यथा

भूभारोद्वहनाय शेषशिरसां सार्थेन संनह्यते
विश्वस्य स्थितये स्वयं स भगवान् जागर्ति देवो हरिः ।
अद्याप्यत्र च नाभिमानमसमं राजंस्त्वया तन्वता
विश्रान्तिः क्षणमेकमेव न तयोर्जातेति कोऽयं क्रमः ॥१०१॥

यथा वा

इन्दोर्लक्ष्म ॥ १०२ ॥

इत्यादि । विपर्यये विभूष्यस्यालंकृतिरेषैव विहिता । यथा

हे हेलाजित ॥ १०३ ॥

इत्यादि । यथा वा

नामाप्यन्यतरोः ॥ १०४ ॥

इति । यथा वा

दिनमवसितं विश्रान्ताः स्मस्त्वया मरुकूप हे
परमुपकृतं वक्तुं रोषं ह्रिया न वयं क्षमाः ।
भवतु सुकृतैरध्वन्यानामशोषजलो भवा-
नियमपि पुनश्छायाभूया तवोपतटं शमी ॥ १०५ ॥

अत्र स्तुतिशब्दः पूर्ववद्विपरीतलक्षणया निन्दायामपि वर्तते । एवं व्याजस्तुतिं व्याख्याय प्रक्रमोपसंहारानन्यत्वसामान्यात् अनयोप(मा)समानकक्ष्यां (उत्प्रेक्षां) विवक्षुराह—

संभावनानुमानेन सादृश्येनोभयेन वा ।
निर्वर्ण्यातिशयोद्रेकप्रतिपादनवाञ्छया ।। २९ ।।

वाच्यवाचकसामर्थ्याक्षिप्तस्वार्थैरिवादिभिः ।
तदिवेति तदेवेति वादिभिर्वाचकं विना ।। ३० ।।

समुल्लिखितवाक्यार्थव्यतिरिक्तार्थयोजनम् ।
उत्प्रेक्षा, (काव्यतत्त्वज्ञैरलङ्करणमुच्यते) ।। ३१ ।।

संभावनेत्यादि । "समुल्लिखितवाक्यार्थव्यतिरिक्तार्थयोजनमुत्प्रेक्षा" —"समुल्लिखितः"— सम्यगुल्लिखितः, स्वाभाविकत्वेन समर्पयितुं प्रस्तावितः । "वाक्यार्थः" — पदसमुदायाभिधेयं वस्तु, तस्माद् "व्यतिरिक्तस्यार्थस्य"–वाक्यान्तरतात्पर्यलक्षणस्य, "योजनम्"—उपपादनम् । "उत्प्रेक्षा"—उत्प्रेक्षाभिधानमलंकरणम् । उत्प्रेक्षणमुत्प्रेक्षेति विगृह्यते । (के)न साधनेनेत्याह—"संभावनानुमानेन" संभावनया यदनुमानं, संभाव्यमानस्यार्थस्य ऊहनं तेन । तदवश्यं तस्य वस्त्वन्तरत्वापादनं तत्समानकार्यदर्शनादिति भावः ।

प्रकारान्तरेणाप्येषा संभवतीत्याह—सादृश्येनेति । "सादृश्येन" —साम्येनापि हेतुना "समुल्लिखितवाक्यार्थव्यतिरिक्तार्थयोजनम्" उत्प्रेक्षैव ।

द्विविधं सादृश्यं संभवति वास्तवं काल्पनिकं चेति । तत्र वास्तवमुपमादिविषयम्, काल्पनिकमिहाश्रीयते, सातिशयत्वेन प्रस्तावात् । सादृश्यस्योभयाश्रयत्वाविनाभावात्, प्रस्तुतव्यतिरिक्तस्य पदार्थान्तरस्यासंभवात्, तस्य च धर्मत्वे सति पराश्रित-

त्वात् केवलस्य कल्प्य(त्व)मेवानुपपन्नमिति तदाश्रयः कश्चिदपरः कल्पनीयः। सोऽपि कोऽसाविति नियमासिद्धिः। एकस्य कस्यापि कल्पनेऽप्यनवस्थाप्रसङ्गात्, गुणसमन्वयाभावादप्रतिपत्तेश्च वास्तव-सादृश्याधारभूतधर्म्यन्तरसदृशः पारिशेष्यात् परिकल्पनीयता-मर्हतीति सचेतसः प्रमाणम्। तस्मात्तथाविधधर्मिणः सादृश्येनेति व्यक्तम्। क्वचिदवास्तवेनापि प्रौढिवादेन उक्तविधप्रकारान्तरम-परमस्याः प्रतिपादयति—"उभयेन वा" संभावनानुमानसादृश्य-लक्षणोभयेन वा कारणद्वितयेन संवलितवृत्तिना प्रस्तुतव्यतिरिक्ता-र्थान्तरयोजनमुत्प्रेक्षा। प्रकारत्रितयस्याप्यस्य केनाभिप्रायेणोप-निबन्धनमित्याह—"निर्वर्ण्यातिशयोद्रेकप्रतिपादनवाञ्छया"—वर्णनीयोत्कर्षकाष्ठाधिरूढिसमर्पणाकांक्षया। कथम्? "तदिवेति तदेवेति वा" द्वाभ्यां प्रकाराभ्याम्। "तदिव" अप्रस्तुतमिव। तदतिशयप्रतिपादनाय(या)प्रस्तुतसादृश्योपनिबन्धः। "तदेवेति"—अप्रस्तुतमेव प्रस्तुतमिति। (समारोपित)स्वरूपप्रसरणपूर्वक-मप्रस्तुतस्वरूपसमारो(पस्य) प्रस्तुतोत्कर्षधाराधिरोहप्रतिपत्तये तात्पर्यान्तरयोजनम्। कैः उत्प्रेक्षा प्रकाश्यत इत्याह—"इवा-दिभिः"—इवप्रभृतिभिः शब्दैः यथायोगं प्रयुज्यमानैरित्यर्थः। "वाच्या" इति। पक्षान्तरमभिधत्ते—"वाच्यवाचकसामर्थ्याक्षिप्त-स्वार्थैः" तैरेव प्रयुज्यमानैः प्रतीयमानवृत्तिभिर्वा।

तत्र संभावनानुमानोदाहरणं यथा—

आपीडलोभादुपकर्णमेत्य
प्रत्याहितोपांशुरुतैर्द्विरेफैः।
अभ्यस्यमानेव महीपतीनां
संमोहमन्त्रं मकरध्वजेन ॥ १०६ ॥

कालपनिकसादृश्योदाहरणं यथा—

"राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यंबकस्याट्टहासः" ॥ १०७ ॥

यथा वा—

"निर्मोकमुक्तिरिव गगनोरगस्य" ॥ १०८ ॥

इत्यादि । वास्तवसादृश्योदाहरणं यथा—

आकर्णकिसलयकर अलमलं न चलं तारआदि ।
हिन्द्र अलीलं वस स चाल भवादिहि आसति ॥ १०९ ॥

आकर्ण-किसलय-वरपक्ष्मल चपलतारकाभिः ।
अम्बुजलीलं वहति सा बाला......॥ (?)
इति छाया ।

उभयोदाहरणं यथा—

तिक्खारुणं तथारण्ण अणजअ राण्ति प्रलाई ।
अन्तिरे उदे अअसे अवन्दिलग्ग रिउरूढिरले सव्व महुरेउणा
॥ ११० ॥

तीक्ष्णारुणं तमारात् नयनयुगं....लागितं (आरोपितं) तया ।
उद्गत (?)-भेद-विलग्न-रिपु-रुधिर-लेशमिव मधुरिपोः ॥
इति छाया ।

[तिक्खारुणं तम् इति । आरात् दूरात् भेद एव भेदो द्रुतिरेव विदारणं तत्रेत्यर्थः । लोके हि तीक्ष्णः शरादिपदार्थोऽङ्गविदारणे लग्नरुधिरलेशो दृश्यते । इति तद्धर्मसादृश्ये नयनयुगगततीक्ष्णारुणात्तत्वस्य विद्यमाने प्रस्तुतवस्तुधर्मोऽप्रस्तुतवस्तुधर्मत्वेन संभावित इत्युभयसाधनेयमुत्प्रेक्षा । — કલ્પલતાવિવેક; પૃ. ૨૫૨]

यथा वा—

णीसासा खणविरहे
फुरन्ति रमणीणसुरहिणो तस्स ।
कड्डिअ हिअअट्ठिअ
कुसुमबाणमअरंदलेसव्व ॥ १११ ॥

निःश्वासा क्षणविरहे स्फुरन्ति रमणीनां सुरभयस्तस्य ।
कृष्टहृदयस्थितकुसुमबाणमकरन्दलेशा इव ॥ छाया ।

अत्र वास्तवसादृश्योदाहरणं यथा—

उत्फुल्लचारुकुसुमस्तबकेन नम्रा
येयं धुता रुचिरचूतलता मृगाक्ष्या ।
शङ्के न वा विरहिणीमृदुमर्दनस्य
मारस्य तर्जितमिदं प्रतिपुष्पचापम् ॥ ११२ ॥

अत्रासूत्रितार्थव्यतिरेकिवस्त्वन्तरविधानादपह्नुतिभ्रान्तिर्न विधातव्या, यतस्तस्याः प्रथमोद्भेदजीवितमुत्प्रेक्षा न पुनरपह्नुतिरेतस्याः । तदेवानन्तरं व्यक्तिमायास्यति । तदिवेत्यत्र वादिभिर्विनोदाहरणं यथा—

चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितः ।
मूर्च्छयत्येष पथिकान् मधौ मलयमारुतः ॥ ११३ ॥

यथा वा —

"देवि त्वन्मुखपङ्कजेन" ॥ ११४ ॥

इत्यादि । यथा वा—

"त्वं रक्षसा भीरु" ॥ ११५ ॥

इत्यादि । तदेवेत्यत्र वाचकं विनोदाहरणम् । यथा—

"एकैकं दलमुन्नमय्य" ॥ ११६ ॥

इत्यादि। एतस्याः प्रकारान्तरमुपक्रमते—

प्रतिभासात्तथा बोद्धुः स्वस्पन्दमहिमोचितम्।
वस्तुनो निष्क्रियस्यापि क्रियायां कर्तृतार्पणम्॥ ३२॥

"प्रतिभासादित्यादि"। तदिदमुत्प्रेक्षायाः प्रकारान्तरं परिदृश्यते- "क्रियायाम्"—साध्यस्वरूपायां, "कर्तृतार्पणम्"—स्वतन्त्रत्व-समारोपणं। कस्य? "वस्तुनः"—पदार्थस्य। "निष्क्रियस्यापि" क्रियाविरहितस्यापि। कीदृशं? "स्वस्पन्दमहिमोचितं"—तस्य पदार्थस्य यः "स्वस्पन्दमहिमा"—स्वभावोत्कर्षः, तस्योचित-मनुरूपम्। कस्मात्? ("बोद्धुः तथा प्रतिभासात्") "बोद्धुः"—अनुभवितुः "तथा"—तेन प्रकारेण। "प्रतिभासात्"—अवबोध-नात्। "निर्वर्ण्यातिशयोद्रेकप्रतिपादनवाञ्छया। तदिवेति तदेवेति वादिभिर्वाचकं विना" इति पूर्ववदिहापि संबन्धनीयं। उदाहरणं यथा—

"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः" ॥ ११७॥

यथा वा—

तरन्तीवाङ्गानि स्खलदमललावण्यजलधौ ॥ ११८॥

यथा वा:-

वियति विसर्पतीव कुमुदेषु बहुभवतीव योषिताम्
प्रतिफलतीव जरठशरकाण्डपाण्डुषु गण्डभित्तिषु।
अम्भसि विकसतीव हसतीव सुधाधवलेषु धामसु
ध्वजपटपल्लवेषु ललतीव समीरचलेषु चन्द्रिका॥ ११९॥

(उत्प्रेक्षावाचकानामि)वादीनां परिगणनमत्र दण्डिना विहित-मिति न पुनर्विधीयते। सेयमुत्प्रेक्षा वर्णनीयस्य स्वभावविसंवाद-सुन्दरं कमप्यतिशयमुल्लासयति। कविप्रतिभासापरपर्यायप्रायाणा-

मन्येषामपि भूषणानां केषांचिदियं सारस्वरूपमासूत्रयन्ती प्रथमोल्लेखकारणतां स्वयमेव समाक्रामति, तन्निबन्धनत्वाद्विच्छित्तिविशेषानाम् ।

अपहृत्याप्यलंकारलावण्यातिशयश्रियः ।
उत्प्रेक्षा प्रथमोल्लेखजीवितत्वेन जृम्भते ॥ १२० ॥

इत्यन्तरश्लोकः ।

एवमुत्प्रेक्षां व्याख्याय सातिशयत्वसादृश्यसमुल्लसितावसराम् अतिशयोक्तिं प्रस्तौति ।

उच्यतेऽतिशयोक्तिः सा सर्वालंकारजीवितम् ।
यस्यामतिशयः कोऽपि विच्छित्त्या प्रतिपाद्यते ।
वर्णनीयस्य धर्माणां तद्विदाह्लाददायिनाम् ॥ ३३ ॥

"उच्यतेऽतिशयोक्तिः सा"—अतिशयोक्तिरलंकृतिरभिधीयते । कीदृशी? "यस्यामतिशयः"—प्रकर्षकाष्ठाधिरूढः कोऽप्यतिक्रान्तप्रसिद्धव्यवहारसरणिः । "विच्छित्त्या प्रतिपाद्यते"—वैदग्ध्यभङ्ग्या समर्प्यते । कस्य? "वर्णनीयस्य धर्माणां"—प्रस्तावाधिकृतस्य वस्तुनः स्वभावानुसंबन्धिनां परिस्पन्दानाम् । कीदृशानां? "तद्विदाह्लाददायिनां"—काव्यविदानन्दकारिणाम् । यस्मात् सहृदयाह्लादकारिस्वस्पन्दसुन्दरत्वमेव वाक्यार्थः, ततस्तदतिशयपरिपोषिकायाम् अतिशयोक्तावलंकारकृतः कृतादराः ।

एवंविधस्वरूपास्ते यथोल्लासितकान्तयः ।
रसस्वभावालंकाराः परां पुष्णन्ति वक्रताम् ॥ ३४ ॥

"एवंविधस्वरूपास्ते यथोल्लासितकान्तयः" समुद्दीपितशोभातिशयास्त्रयोऽपि "परां वक्रतां"—अलौकिकं काव्यरहस्यभूतवक्रभावं "पुष्णन्ति" उद्भासयन्ति । यथा

चन्द्रकान्तमणिदुर्दिने (सद्मनि ?) त्यजद्
राजहंसमनुबध्नती गिरा ।
ज्योत्स्नया जनितसंशया पुनः
वक्रदूतिरिव रौति सारसी ॥ १२१ ॥

यथा वा—

स्वपुष्पच्छविहारिण्या चन्द्रभासा तिरोहिताः ।
अन्वमीयन्त भृङ्गालिवाचा सप्तच्छदद्रुमाः ॥ १२२ ॥

अत्र भावस्वभावातिशयः परं परिपोषमधिरोपितः । यथा वा—

यस्य प्रज्वलति प्रतापतपने तेजस्विनामित्यलं
लोकालोकधराधरेऽप्यतिशयः शीतांशुबिम्बे वृथा ।
त्रैलोक्यप्रथितापदानमहिते क्षोणीशवंशोद्भवे
सूर्याचन्द्रमसौ स्वयं कृशतरच्छायां समारोहतः ॥ १२३ ॥

यथा च

हिमाम्बुनिर्वृत्तनिमज्जनानां
बालातपस्पर्शननिर्मलानाम् ।
सावित्रभासा विहिताङ्गराग-
मङ्गं किमप्यङ्कुरितं स्थलीनाम् ॥ १२४ ॥

अत्र पूर्वस्मिन् रूपकालंकारातिशयपरिपोषप्रकर्षः । तथा प्रथमेऽपरस्मिश्च रसवदलंकारपरिपुष्टिः । तथा च तुहिनसलिलक्षालनक्षपितकलङ्कतया नूतनातपपिहितांशुकेनाभिव्यक्तविमलभावेनांभःस्नानादिसरसरमणीव्यापारसमारोपणेन किमपि सौकुमार्यमारोपितम् । यथा च—

शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः
कर्णपूररचनाकृते तव ।

अप्रगल्भयवसूचिकोमला
छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥ १२५ ॥

अत्र रसपरिस्पन्दसौन्दर्यातिशयः समुद्भासते। तथा च नूतनोदयानां दर्शितसौकुमार्याणां शशाङ्ककिरणानामन्यादृशः कोऽप्यतिशयः संप्रति समुज्जृम्भते, येनात्यर्थं कपोलकर्णालकसंपर्कश्लाघनीयां कर्णपूररचनाविच्छित्तिमर्हतीति पार्वतीपतिः प्रियायाः प्रतिपादयंस्तद्वदनेन्दुसौन्दर्यदर्शनेन तत्कालोदितशशाङ्ककरावलोकनेन च रसोच्चलितचित्तवृत्तिः प्रतीयते ।

एवमलंकार्यस्य वस्तुनः प्रधानभूतस्याङ्गभावेन व्य(वस्थि)तोऽप्यलंकारवर्गः किंचिदतिरिक्तवृत्तितयोपनिबध्यमानः संनिवेशसौकुमार्यमाहात्म्यादुद्रिक्तभावेन परिस्फुरन् गुणभूतोऽपि मुख्यतामिवापद्यमानः निबन्धनप्रभावात्तु प्राधान्येनावभासमानो व्याख्यातः।

इदानीं साम्यसमुद्भासिनो विभूषणवर्गस्य विन्यासविच्छित्तिं विचारयति—

विवक्षितपरिस्पन्दमनोहारित्वसिद्धये ।
वस्तुनः केनचित्साम्यं तदुत्कर्षवतोपमा ।। ३५ ।।

तां साधारणधर्मोक्तौ वाक्यार्थे वा तदन्वयात् ।
इवादिरपि विच्छित्त्या यत्र वक्ति क्रियापदम् ।। ३६ ।।

विवक्षितेत्यादि—"यत्र"—यस्यां, "वस्तुनः"—प्रस्तावाधिकृतस्य, "केनचित्"—अप्रस्तुतेन पदार्थान्तरेण, "साम्यम्" सोपमा—उपमालंकृतिरित्युच्यते । किमर्थमप्रस्तुतेन साम्यमित्याह—"विवक्षितपरिस्पन्दमनोहारित्वसिद्धये" "विवक्षितः"—वक्तुमभिप्रेतो, योऽसौ "परिस्पन्दः"—कश्चिदेव धर्मविशेषः (तस्य "मनोहारित्वं"—हृदयाह्लादकत्वं तस्य "सिद्धिः"—निष्पत्तिः)

तदर्थम् । कीदृशेन पदार्थान्तरेण—"तदुत्कर्षवता"; तदिति मनोहारित्वं परामृश्यते, तस्य "उत्कर्षः" (अतिशयः) स विद्यते यस्य स तथोक्तः, तेन तदुत्कर्षवता, मनोहारित्वातिशयवता ।

तदिदमत्र तात्पर्यम्—वर्णनीयस्य विवक्षितधर्मसौन्दर्यसिद्ध्यर्थं अप्रस्तुतपदार्थेन धर्मिणा साम्यं युक्तियुक्ततामर्हति । धर्मेणेति नोक्तं, केवलस्य तस्यासंभवात्; तदेवमयं धर्मद्वारको धर्मिणोरुपमानोपमेयलक्षणयोः फलतः साम्यसमुच्चयः पर्यवस्यति । एवंविधामुपमां कः प्रतिपादयतीत्याह—क्रियापदमित्यादि । "क्रिया"—धात्वर्थः। (क्रियापदशब्देन मुख्यामुख्यक्रिया) वाचकसामान्यमात्रमत्राभिप्रेतं न पुनराख्यातपदमेव । यस्मात् अमुख्यभावेनापि क्रिया यत्र वर्तते तदप्युपमावाचकमेव । तथा च पाचकः इत्यत्र पाकशक्तेःप्राधान्येन तदन्तर्लीनवृत्तिः प्रकृत्यर्थो विद्यत एव, पचति इति पाचक इति । तथा पचतीत्यत्र क्रियायाः प्राधान्येऽपि कारकार्थ अपि अन्तर्लीनः । तदेवमुभयरूपमपि क्रियापदपरिस्पन्दस्पन्दिनी "तां"—उपमां, "वक्ति"—अभिधत्ते। कथं ? "विच्छित्त्या"-वैदग्ध्यभङ्ग्या । विच्छित्तिविरहेणाभिधानेन तद्विदाह्लादकत्वं न सभवतीति भावः । क्रियापदं न केवलं तां वक्ति यावद्"इवादिरपि" (इव) प्रभृतिरपि तत्समर्पणसामर्थ्यसमन्वितो यः कश्चिदेव शब्दविशेषः, समासो बहुव्रीह्यादिः, प्रत्ययोऽपि वत्यादिः विच्छित्त्या तां वक्तीति । अपिः समुच्चये ।

कस्मिन् सति ? "साधारणधर्मोक्तौ"—"साधारणः" समानः यो (ऽसौ) तयोरुपमानोपमेययोरुभयोरनुयायी धर्मः (तदुक्तौ) । धर्मान्वययोः क्रिययोः कर्तृभेदेन सुबन्तस्योपमा । कुत्र ? "वाक्यार्थे वा"—परस्परान्वयसंबन्धेन पदसमूहो वाक्यं, तदभिधेयं वा वस्तु विभूष्यत्वेन विषयो गोचरः तस्मिन् । कथं ? "तदन्वयात्"—

तदिति पदार्थपरामर्शः, तेषां पदार्थानां "समन्वयात्" अन्योन्यमभिसंबध्यमानत्वात् ।

वाक्ये हि बहवः पदार्थाः संभवन्ति । तत्र परस्पराभिसंबन्धमाहात्म्यात् कस्यचिदेकेन केनचिदेव साम्यनिबन्धन(मुपमोत्प्रेक्षयोः) । तदेवं तुल्येऽस्मिन् वस्तुसाम्ये सति, उपमोत्प्रेक्षावस्तुनोः कीदृक् पृथक्त्वमित्याह—

उत्प्रेक्षावस्तुसाम्येऽपि तात्पर्यान्तरगोचरः ।। ३७ ।।

उत्प्रेक्षायाः साम्यसंबन्धे विद्यमानेऽपि "तात्पर्य" पदार्थव्यतिरिक्तवृत्ति वाक्यार्थजीवितभूतं वस्त्वन्तरमेव "गोचरो" विषयः तद्विदामन्तःप्रतिभासः यस्य, तथा चैवोदाहृतः । उपमोत्प्रेक्षावस्तुनोरत्र केवले करणे कर्मणि वा अवर्तिनोरुभयोरपि तुल्यत्वेनाभिसंबध्यमानत्वात् । एवमुपमितिरुपमेति भावमात्रे व्यवतिष्ठते । तथा च वर्ण्यस्य नि(तराम् अवर्णनीये)न साम्यं यस्यामिति लक्षणतात्पर्यम् । उभयमेव निश्चितं प्रतिपादयति ।

अमुख्यक्रियापदप्रतिपन्न पदार्थानामुदाहरणं यथा—

पूर्णेन्दोस्तव संवादि वदनं वनजेक्षणे ।
पुष्णाति पुष्पचापस्य जगत्त्रयजिगीषुताम् ।। १२६ ।।

तथाविधवाक्योपमोदाहरणं यथा

"निपीयमानस्तबका शिलीमुखैः" ।। १२७।। इत्यादि ।

आख्यातपदप्रतिपाद्यपदार्थोपमोदाहरण यथा—

ततोऽरुणपरिस्पन्देत्यादि ।। १२८।।

तथाविधवाक्योपमोदाहरणं यथा—

मुखेन सा केतकपत्रपाण्डुना कृशाङ्गयष्टिः परिमेयभूषणा ।
स्थिताल्पतारां तरुणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां रजनीं
व्यडम्बयत्[3] ।। १२९।।

इवादिप्रतिपाद्यपदार्थोपमोदाहरणं यथा—

चुम्बन् कपोलतलमुत्पुलकं प्रियायाः
स्पर्शोल्लसन्नयनमामुकुलीचकार ।
आविर्भवन्मधुरनिद्रमिवारविन्द-
मिन्दुस्पृशास्तमितमुत्पलमुत्पलिन्याः ॥ १३० ॥

तथाविधवाक्योपमोदाहरणं यथा—

पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः ।
क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ॥
आभाति बालातपरक्तसानुः ।
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ १३१ ॥

एतयोर्द्वयोरपि वाक्ययोः यद्यप्युपमेयेनोपमानैः सह प्रत्येकं स्वसंबन्धिनं प्रति परस्पर(साम्य)समन्वयलक्षणसंबन्धिनाभिसंबन्धः, तथापि पूर्वस्मिन् साम्यसमन्वयावसायपूर्वको वाक्यार्थावसायः, परस्मिन् पुनः वाक्यार्थावसितिपूर्वकसाम्यसमन्वयावसितिः । अस्मिन् वाक्ये समासादि विषयप्रत्ययान्तरनिरपेक्षत्वात् पदार्थावबोधसमनन्तरतया परस्परसाम्यसमन्वयस्याप्युद्भिद्यमानत्वात्, पदार्थोपमाव्यपदेशः प्रवर्तते । नात्र प्रथमार्धे एव वाक्यार्थपरिसमाप्तिर्वेदितव्या, कविविवक्षाविषयार्थनिष्पत्तेरननुभूतत्वात् । तत्र "सालंकारस्य काव्यता" इति च न्यायः । अपरस्मिन् पुनः परस्परान्वयलक्षणसंबन्धनिबन्धनवाक्यार्थावधारणपूर्वकत्वात् उपमानोपमेयपरस्परसाम्यसमन्वयावगतेः वाक्योपमाव्यपदेशः युक्ततां प्रतिपद्यते । (क्रियापदप्रतिपाद्योपमोदाहरणानामुपमावार्ताद्युक्तमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।)

आदिग्रहणादिवादिव्यतिरिक्तेनापि यथादिना शब्दान्तरेणोपमाप्रतीतिर्भवतीति (उक्तमेव) । (समासेऽनुक्तौ उक्तौ) वा द्वयं यथा—

पूर्णेन्दुकान्तिवदना नीलोत्पलविलोचना ॥ १३२ ॥

यथा च—

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-
दावृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ १३३ ॥

प्रत्ययप्रतिपाद्योपमोदाहरणं यथा—

माञ्जिष्ठीकृतपट्टसूत्रसदृशः पादानयं पुञ्जयन्
यात्यस्ताचलचुम्बिनीं परिणतिं स्वैरं ग्रहग्रामणीः ।
वात्या चक्रविवर्तिताम्बुजरजश्छत्त्रायमाणः क्षणं
क्षीणज्योतिरितोऽप्ययं स भगवानम्भोनिधौ मज्जति ॥ १३४ ॥

यथा वा—

इत्याकर्णितकालनेमिवचना (दाघर्घरो) दुर्धरो
हुङ्कारः पदयो .... पुरः प्रख्यापितस्यागमः ।
धैर्यस्तम्भविजृम्भितोद्धुरमदप्रोन्माथपर्याकुलं
क्रोधः कुञ्जरवन्महासुरपतेः स्वच्छन्दमा (लोक्यते) ॥ १३५ ॥

यथा—

इतीदमाकर्ण्य तपस्विकन्या
(विलोल) मुद्वीक्षितमुत्सुकस्य ।
तस्यातिमुक्ताकुलपुष्पकाशं
गतागतास्या हृदयं मुमोह (?) ॥ १३६ ॥

यथा वा—

रामेण मुग्धमनसा वृषभध्वजस्य
यज्जर्जरं धनुरभाजि मृणालभञ्जम् ।

तेनामुना त्रिजगदर्पितकीर्तिभारो
रक्षःपतिर्ननु मनाङ् न विडम्बितोऽभूत् ॥ १३७॥

प्रतीयमानोपमोदाहरणे परस्य रसस्य संबन्धसमन्विनान्यूनानतिरिक्तपरिस्पन्दोभयपदार्थवाचकवाच्यसामर्थ्यादेव क्रियापदादिप्रतिपादकविधिनाऽप्युपमाप्रतीतिरुपपद्यते ।

यथा—

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ १३८॥

अत्र यस्मात्तथाविधानन्तसामग्रीकस्य मधोरपि तत्समानो[पनीत]चूते प्रीतिरुप)लप्स्यते इति न्याय्यमेतयोः सुव्यक्तमेव सा[म्]यमुपगमयति, तथाचासंख्यकुसुमत्वादिधर्मसौकुमार्यातिरेकात् साम्यसंपत्त्यादिर्विवक्षितेत्याद्युपमालक्षणतात्पर्य(म) [अ]विकलमेवा[त्र] समर्थ्यते । न चार्थान्तरन्यासभ्रान्तिरत्रोद्भावनीया, तस्य [व]ाक्यार्थतात्पर्य(साम्य)लक्षणसामान्यमात्रविषयत्वात् ।

तस्मादनेन न्यायेन समानवस्तुन्यासोपनिबन्धना प्रति[व]स्तूपमापि न पृथग्वक्तव्यतामर्हति, पूर्वोदाहरणेनैव समानयोगक्षेमत्वात् । तथाच लक्षणोदाहरणे तस्याः समानवस्तुन्यासेन प्रतिवस्तूपमा यथा—

कियन्तः सन्ति गुणिनः साधुसाधारणश्रियः ।
स्वादुपाकफलानम्राः कियन्तो वाध्वशाखिनः ॥ १३९॥

अत्र समानविलसितानामुभयेषामपि कविविक्षित(ता)विरलत्वलक्षणसाम्यव्यतिरेकि (न) किंचिदन्यन्मनोहारि जी[वि]तमतिरिच्य-

मानमुपलभ्यते ।

तदेवं प्रतिवस्तूपमायाः प्रतीयमानोपमायामन्तर्भावोपपत्तौ सत्यामिदानीमुपमेयोपमादेरुपमायामन्तर्भावो विचार्यते ।

उपमेयोपमा येयमुपमानोपमेययोः ।
सामान्या प्रस्तुतत्वात्तु लक्षणानन्यथास्थितेः ।। ३८ ।।

उपमेयोपमेत्यादि — "उपमेयोपमा नाम" = काचिदलंकृतिः "सामान्या"—न व्यतिरिक्ता । कुतः — प्रस्तुतत्वादुपमायाः । कस्मात् कारणात्? "लक्षणानन्यथास्थितेः"-— स्वरूपस्य असाधारणमभिधानं लक्षणं, तस्य अनन्यथासिद्धेरपि = अतिरिक्तभावानवस्थानात् । तथा चोपमेयमुपमानं यस्यामिति विग्रहे (स्व)यमुपमानमुपमेयं संपद्यते, यदुपमानं तदुपमेयमुदितम् ।

"प्रसुप्तमथवा निद्रा च शोकात्मतामापन्नस्य हृदयहारीति रतेराश्वासनाभूमयः" ।। १४० ।।

एतदादेस्तुल्ययोगिताप्रकारत्वमुपपद्यते न वेत्याह—

तत्तुल्ययोगिता नाम नासौ पृथगलंकृतिः ।
एतस्यां बहवो द्वौ वा पदार्थास्तुल्ययोगिनः ।। ३९ ।।

प्रकारत्वं प्रपद्यन्ते प्राधान्यस्य निवर्तनात् ।
(वस्तु मुख्यतया वर्ण्यं, किं स्यात् कस्य विभूषणम्)।। ४० ।।

येयं तुल्ययोगिता नाम नासावलंकृतिः यस्मात् "एतस्या द्वौ बहवो वा पदार्थाः तुल्ययोगिनः प्रकारत्वमुपपद्यन्ते," वर्णनीयतां नीयन्ते । अत्र वर्ण्यते मुख्यतया वर्णनीयं वस्तु (इति) किं कस्य विभूषणं स्यात् अलंकरणं भवेत्। प्रत्येकं प्राधान्ये नियमा निश्चितेः न किंचित् कस्यचिदित्यर्थः । यदि वा सर्वस्य कस्यचिद्भूषणत्वं

स्यादित्यभिधीयते, तत्रैतदपि नोपपद्यते। कस्मात् – "प्राधान्यस्य" = परितो मुख्यभावस्य "निवर्तनात्"। यस्माद्भूषणत्वे सति पराङ्गत्वमेव। तेन वस्तुनः प्राधान्यं निवर्तते। मुख्यं हि वस्तु येनैव रूपेण प्राधान्यमनुभवति, न तेनैव पराङ्गत्वमनुभवितुमर्हति, रूपान्तरं विना परस्परविरुद्धयोरेकत्रानुपपत्तेः।

यदि वा राजानुचरादावेकस्मिन् मुख्यत्वं गुणभावश्च संभवतीत्यभिधीयते, तत्र रूपद्वयस्य संभवात्, तथा च राजानुचरेषु स्वाम्यपेक्षया भृत्यभावः स्वभृत्यापेक्षया स्वामिभावश्चेति धर्मद्वयं विरुद्धव्यपेक्षाद्वितयलक्षणस्य रूपद्वयस्य विद्यमानत्वादुपपन्नमेव। तदेवमिहापि स्वरूपान्तरसद्भावे भूषणत्वं केन वार्यते। सत्यमेतत्। भूषणत्वं न वार्यते तुल्ययोगिताप्रकारत्वं पुनरपसार्यते इत्याह—

वर्ण्यत्वमेषामथवा साम्यं यद्यतिरिच्यते।
एतेषां प्रस्तुतानां सा भवत्युपमितिः स्फुटम् ॥४१॥

वर्ण्यत्वमित्यादि = "अथवा" इत्यनेन प्रकारान्तरस्योपपत्तेः। अवर्ण्यत्वेऽपि वर्णनीयभावे भवत्यप्येतेषां प्रस्तुतानां पदार्थानां यदि "साम्यं" = सादृश्यं कदाचिदतिरिच्यते = वर्ण्यमानत्वा दधिकतां प्रतिपद्यते। ततः किं स्यादित्यत्राह— "सा भवत्युपमितिः स्फुटम्" प्रकटा चासावलंकृतिः साम्यसमन्वयादिसंवादादुपमैव नान्या काचिदित्यर्थः।

तथा समुच्चितोपमायां —समुच्चितेन वर्ण्यमानतयाऽर्थेनाभिसंबध्यमाने सति समुच्चिता उपमा यस्यां सा तथोक्ता समुच्चितोपमा, तद्वत्तया तुल्यं वर्तते। उपमाभिधानमत्रोपमाने वर्तते न समुच्चितोपमायाम्।

उपमानं प्रस्तुतत्वात् वर्णनीयं साम्यसमन्वयातिरेकात् अलं-

करणाय कल्पते यथा—

परर‍इमत्तअ अमहे पुणो स्सणो देइ
दाई अअ पंसणनु विनुदि खिलासिणिओ
अणो हुच्छणं यदुसदं च दप्पणो बहुणि अरे (?) ॥ १४१ ॥

तदेतदेवमिहापि वर्ण्यमानत्वेऽपि साम्यातिरेकादुपमैव भवितुमर्हतीति भावः । यथा—

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च
॥ १४२ ॥

रुचिरसौकुमार्यातिरेकसुभगधर्मान्तरविषयमुपमानं कल्पितं विवक्षितोपमेयातिशयत्वसंपत्तये समुल्लसति यथा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक्-प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तेनोपमीयेत तमालनील-
मामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ १४३ ॥

(ए)तद्द्वयोरपि निदर्शनम् ।

तदेवमनन्वयेऽपि वर्ण्यमानसौकुमार्यमाहात्म्यात् काल्पनिकमप्युपमानं नोपपन्नमिति मन्यमानाः तत्स्वरूपसमारोपितव्यतिरेकामुपमां तां वर्णयन्ति । यथा—

तत्पूर्वानुभवे भवन्ति लघवो भावाः शशाङ्कादयः
तद्वक्त्रोपमिते परं परिणमेच्चेतो रसायाम्बुजात् ।
एवं निश्चिनुते मनस्तव मुखं सौन्दर्यसारावधि
बध्नाति व्यवसायमेतुमुपमोत्कर्षं स्वकान्त्या स्वयम् ॥ १४४ ॥

तदेवमभिधावैचित्र्यप्रकाराणामेवंविधं वैश्वरूप्यं न पूनर्लक्षण

भेदानाम् ।

अभिधायाः प्रकाराणामानन्त्यं प्रतिभोद्भवम् ।
वक्तुं न पार्यते कान्तालीलावैचित्र्यवत्स्फुटम् ॥ १४५ ॥

अन्तरश्लोकः ।

तुल्ययोगिताप्यत्रैवान्तर्भावान्नातिरिच्यते । तथा च लक्षणं निदर्शनं चैतस्याः—

न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ।
तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥ १४६ ॥

इति । तैः प्रतिपादिता, यस्मात् साम्यातिशयात् । यथा—

शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिराः ।
जात्वलङ्घितमर्यादाः चलन्तीं बिभृथ क्षितिम् ॥ १४७ ॥

अत्र लक्षणे तावदुपमान्तर्भावं तुल्ययोगितायाः प्रतिपादयति-(असि)-द्धातिशयस्य वस्तुनः सिद्धातिशयेन साधर्म्यसमन्वयो निबन्धनमुपमायाः; पुनरस्या गुणसाम्यविवक्षया तुल्यकालक्रियायोगः प्रस्तुताप्रस्तुतसाम्यव्यतिरेकेण न किंचिदत्र तात्पर्यं प्रतिपादयति । निदर्शनमप्येवंप्रायमेव । वर्णनाविषयस्य वर्ण्यमानवृत्तिश्लेषादिसाम्यव्यतिरेकेण अतिरिक्ततया न किंचिदपि प्रतिभासते । तेन चैतदुदाहरणं विविक्तार्थवृत्तिश्लिष्टताप्रतिभासमाहात्म्यात् न च निदर्शनान्तरमिति यदभियुक्ततरैः तैरेवाभ्यधायि, न तदपि युक्तियुक्तम् । यथा—

यैर्दृष्टा सा न वा दृष्टा मुषिताः सममेव ते ।
हृतं हृदयमेकेषामन्येषां चक्षुषः फलम् ॥ १४८ ॥

एतदलंकारवार्तामात्रानभिज्ञस्य कस्यचित्प्रलपितमिति सचेतसां प्रतिभासते । यस्माद्वैदग्ध्यस्य भङ्ग्या तरुणीलावण्यातिशयप्रतिपादनपरेयं अप्रस्तुतप्रशंसा कविचेतसि परिस्फुरति । यदि वा

निदर्शनान्तरविषयत्वेन तुल्ययोगिता संभवति । यथा—

यत्काव्यार्थनिरूपणं प्रियकथालापा रहोऽवस्थितं
कण्ठान्तं मृदुगीतमादृतसुहृद्दुःखान्तरावेदनम् ॥ १४९ ॥

अनन्वयोऽप्युपमायामेवान्तर्भवतीति विवेच्यते । तथा चास्य लक्षणमुदाहरणं च—

यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।
असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम् ॥ १५० ॥

ताम्बूलरागवलयं स्फुरद्दशनदीधिति ।
इन्दीवराभनयनं तवेव वदनं तव ॥ १५१ ॥

एतस्य लक्षणानन्यत्वमेव(वं) [तत्सहाय]मभिधावैचित्र्यविधायकत्वं चेति द्वितयमप्युपमान्तर्भावमेव साधयति । तत्रोपमानोपमेयभावव्यवस्थितेः । उपमान्तरेण सह लक्षणान्वितत्वमनन्वयस्य न संभवतीत्यभिधीयते तदपि न समाधानं, यस्मात्समारोपितरूपस्य (द्वित्वस्याभ्युपगमादु)पमानोपमेयभावसंबन्धनिबन्धनमेव (साम्यं) भवतामनन्वयलक्षणस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, अस्माकं केवलेनापि साध्यते तदित्याह—

कल्पितोपमया तुल्यं कवयोऽनन्वयं विदुः ॥ ४२ ॥

"कल्पिता"—उल्लिखिता [वा] "उपमा" यस्याः सा तथोक्ता । तथा कल्पितोपमया "तुल्यं" अन्यूनानतिरिक्तमनन्वयमलंकरणं "कवयः"—तद्विदः "विदुः"—जानन्ति । तथा च कल्पितोपमायां वर्णनाविषयस्य वस्तुनः सौन्दर्यधाराधिरूढस्वसाम्य समन्वयः समुद्भवति । सातिशयत्वसमर्पणसामर्थ्यविरहात् सर्वेषां पदार्थानां भूतानामसद्भूतं किमपि काल्पनिकमुपमानमुल्लिखन्तो यथारुचि रुचिराशयाः कवयः परिदृश्यन्ते ।

(असद्भूतं) समुल्लिखितमिति च पुनरपि परस्परसाम्यनिबन्धनस्तयोरुपमानोपमेयभावः पर्यवस्यति, नान्यत्किंचिदतिरिक्तं मनोहारितायाः कारणम् । तथा च लक्षणमुदाहरणं च

उपमेयोपमां नाम ब्रुवते तां यथोदिताम् ॥ १५२ ॥

सुगन्धि नयनानन्दि मदिरामदपाटलम् ।
अम्भोजमिव ते वक्त्रं त्वदास्यमिव पङ्कजम् ॥ १५३ ॥

नाप्यत्र लक्षणमुपमालंकारादलंकारान्तरस्य कारणम् । पूर्वोक्तया नीत्या तस्य निराकृतत्वात् । (उपमानोपमेयभावश्चात्र पर्यायतो भवेत् ।) (ते)नोपमानोपमेयभावे (भेद)प्रतिभासोऽभेदप्रतिभासोऽपि सप्र(माणः) । न च उपमानान्तरनिरासलक्षणतात्पर्यादलंकारान्तरत्वम्, मुखमिन्दुरित्यादौ उपमानेतरस्वभावगन्धस्याप्यविद्यमानत्वा(त्) । (प्रतिभा)प्रतिभासि प्रौढिप्रतिपादितमभिधाप्रकारवैचित्र्यमात्रमेवात्र विजृम्भते न पुनरलंकरणान्तरत्वम् । वाच्यान्तरेष्वपि वैचित्र्यान्तरद(र्शनात्) । यथा—

तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ॥
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तः
चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ १५४ ॥

यथा—

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ
द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी
नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ १५५ ॥

अत्र द्वयोरपि प्रस्तुतत्वाद्वर्णनीयसाम्यसद्भावः (न) पुनरलंकारभावः ।

यथा वा—

हेलावभग्नहरकार्मुक एष सोऽपि
हेला(पदान)परितोषितचन्द्रचूडः ।
तस्यैव सोऽस्य च. . .सख्य वा स्यात्
श्लाघ्यं द्वयोरुभयथापि तवाद्य तेषाम् ॥ १५६ ॥

अत्र पूर्वोक्तमेवानुसन्धेयम् । यद्यप्युपमालक्षणावसरे भावमात्रमित्युभयनिष्ठमलंकरण माख्यातम्, तथापि तत्राप्रस्तुतत्वादुपमानस्य पराङ्गत्व मुपपन्नम् । इह पुनः प्रस्तुतस्य मुख्यत्वम् । कथं तदिति विचारितमेव ।

परिवृत्तिरप्यनेन न्यायेन पृथङ् नास्तीति निरूप्यते । तथा च लक्षणं परिवृत्तेः—

"अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा मता"
॥ १५७॥ इति ।

परिवर्तनं च स्वान्तरावकाशे वस्त्वन्तरस्यावस्थानम् । असौ परिवृत्तिरलंकारोऽभिधीयते । सा च बहुप्रकारा—एकस्यैव विषयिणा समुचितविषयावकाशे विषयान्तरं परिवर्तते । यथा—

स्वल्पं जल्प बृहस्पते सुरगुरो नैषा सभा वज्रिणः ॥१५८॥

क्वचिदेकस्यैव क्रमेण समुच्चितधर्मगोचरे धर्मान्तरं परिवर्तते । यथा—

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः
स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ॥ १५९ ॥

अत्र गौर्याः करकमललक्षणो धर्मः परिवर्तितः । क्वचिदेकस्यैव धर्मिणः समुचितस्वसंवादिधर्मावकाशे धर्मान्तरं परिवर्तते । यथा—

किमित्यपास्याभरणानि यौवने ।
त्वया धृतं वार्धकशोभि वल्कलम् ॥ १६० ॥

क्वचिद्बहूनामपि धर्मिणां परिस्पर्धिनां पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि परिवर्तन्ते । तथा च लक्षणकारेणात्रैवोदाहरणं दर्शितम् । यथा—

शस्त्रप्रहारं ददता भुजेन तव भूभुजा ।
चिरार्जितं हृतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥ १६१ ॥

तदेवं परिवृत्तेरलंकरणत्वं (न) युक्तमित्याह—

विनिवर्तनमेकस्य यत्तदन्यस्य वर्तनम् ।
तदलंकरणं न स्यात् पूर्ववत् परिवर्तनात् ॥ ४३ ॥

विनिवर्तनमित्यादि— "यदेकस्य" पदार्थस्य "विनिवर्तनं" अपाकरणं "तदन्यस्य" तद्व्यतिरिक्तस्य परस्य, "वर्तनं" तदुपनिबन्धनं तदलंकरणं न भवति । कस्मात् उभयोः "परिवर्तमानत्वात्" मुख्येनाभिधीयमानत्वात् । कथं "पूर्ववत्" यथापूर्वं प्रत्येकं प्राधान्यान्नियमानिश्चितेश्च (यथा) न किंचित् कस्यचिदलंकरणं, तद्वदिहापि विचारितम् । न च तावन्मात्ररूपतया तयोः परस्परविभूषण(विभूष्य)भावः, (तथा सति) प्राधान्यनिवर्तनप्रसङ्गात् । रूपान्तरानिरोधेषु पुनः साम्यसद्भावे भवत्युपमितिरेषा चालंकृतिः समुच्चितोपमावत् पूर्ववदेव । यथा—

सदयं बुभजे महाभुजः
सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।
अचिरोपनतां स मेदिनीं
नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ १६२ ॥

अत्र समतया (ध्रियमाणः) सानुरागः पृथिवी (वधूभोग)यत्नः पार्थिवस्य प्रतीयते, द्वयोरपि वर्ण्यमानत्वात्, तथा परिवृत्तावपि साम्यप्रतीतेरुपमैव । यथा—

अयं रणश्चारणजीवितान्तकृत्
ननन्द (तुश्चैव) नरस्य सैनिकाः ।
इह व्रतो शक्तिशिरोभिरादरात्
नवासिधारा न खलूत्पलस्रजः ॥ १६३ ॥

साम्यप्रतिभासमात्रं (अत्र) मनोहारितायाः कारणमित्यलंकरणम् । यस्मादेवंविधे विषये विच्छित्तिविधानस्य संनियत (साम्यं) प्रतीयमानमलंकरणमुपनिबध्नन्ति, न पुनरभिधीयमानमेव ।
प्रतीयमानत्वं परिवृत्तेरपि दृश्यते । यथा—

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ १६४ ॥

अत्र सर्वाण्यपि पदानि यथास्वमाक्षिप्तपरिवर्तनीयपदार्थान्तराण्युपनिबद्धानि, ततः प्रतीयमानत्वात्तद्विदाह्लादकारित्वमपि (न च) संवादिनी परिवृत्तिः कथम् अनुपपद्यमानत्वात् अन्यथा ? (सत्यं) युक्तमेतत् । न परिवृत्तेरत्यन्ताभावोऽस्माभिरभिधीयते, वर्णनीयत्वादलंकृतिर्न भवतीत्यस्माकमभिप्रायः । न च प्रतीयमानतामात्रमलंकरणसाधनम्, अलंकार्यवस्तुमात्रेऽपि तस्याः संभवात् । तथाचैतदेवोदाहरणम् । न च यत्प्रतीयमानं तदलंकरणं तद्विदाह्लादकारित्वात् इति युज्यते वक्तुम् । अलंकार्येऽपि तद्विदाह्लादकारित्वस्य दर्शनात् । वस्तुमात्रमलंकारो रसादयश्चेति भेदत्रितयानुपपत्तेश्च ।

किं च परिवृत्तेरलंकारत्वे तदुपशोभायै भूषणान्तरं नोपयुज्यते, "किमित्यपास्याभरणानि" इत्यादौ । यदि वा "वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते" इति । यदि वा

भूषणेऽपि विभूषणान्तरमसन्तोषादुपनिबध्नन्तीत्यभिधीयते तदपि न युक्तियुक्तम् । यस्मादन्यस्मिन् विभूष्ये संभवति यत्र भूषणोपनिबन्धः, तत्र भूषणान्तरमसन्तोषादुपपद्यते, न पुनरन्यस्मिन् । नेयं पूर्वोक्तया नीत्या प्रत्येकमेव परस्परं द्वयोरपि भूषणभावे प्रत्याख्याते परिवृत्तेर्विभूषा संभवति, यत्र भूषणत्वमेवावशिष्यते । तस्मादुपशोभार्थमुपमाख्यमलंकरणमुपनिबद्धम् ।

तथा चायमत्र वाक्यार्थः—यौवनोद्भेदसमयसमुचिताभरणापसारणपूर्वकं वार्धकोपपन्नचीरपरिधानग्रहणं प्रकटशशाङ्कतारकया (विभावर्या प्रदोषेऽरुणसमागमकल्पमिति) किमपि काव्यस्फुरितभूतं तद्विदाह्लादकारित्वमुन्मीलयति । तदयमत्र परमार्थः—लक्षणोल्लिखितरेखया विभूषणविन्यासो विधातव्यः । प्रतिभाप्रतिभासमानभणितिवक्रताप्रकारवैचित्र्येणापि यथा—

सिविणविक्खेण ...(?) ॥ १६५ ॥

क्रिययैव विशिष्टस्य तदर्थस्योपदर्शनात् ।
ज्ञेया निदर्शनैवासौ यथेववतिभिर्विना ॥ १६६ ॥

इति (लक्षिता) निदर्शनाप्युपमितिरेव ।

अयं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रति यियासति ।
उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् ॥ १६७ ॥

अत्र तथैवेति कविप्रतिभार्पिततात्पर्यान्तरनिश्चयलक्षणस्य वस्तुनः तदिवेति तदेवेति वा सादृश्यस्य प्रतिपादकं विना तत्प्रतिपादनप्रगल्भवाक्य प्रयोगमाहात्म्यादुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वात् । यथा—

धेत्तुआण चल विज्जु चडुलियं
राइआसु पुलयंति मेहया ।

सोऊउआण ओरल्लि सद्दय
महिलियाण का जियइ विरहए ।। १६८ ।।

गृहीत्वा चलविद्युत्प्रदीपं
रात्रिषु प्रलोक / विलोक / यन्ति मेघाः ।

श्रुत्वा मेघशब्दं
स्त्रीणां (महिलानां) का जीवति विरहे ।।

इति छाया ।

अत्र गर्जितशब्दं श्रुत्वा महिलासु कासुचित् .. चलविद्युद्भावि-का(ल)रात्रिषु मेघान् विलोकयन्तीति .. महिलानामभिप्रायनिश्चयस्यागोचरत्वात् वाक्यार्थस्यान्यथानुपपत्तेश्च पूर्वोक्तमनुसर्तव्यम् ।

तमिन्दुरर्धोदित बिम्बशोभा
. . . . शोऽपि ।
मन्दप्रभालङ्घितकामपाल-
ललाटपट्टश्रियमाचकर्ष ।। १६९ ।।

अत्रार्धोदितेन्दुबिम्बशोभायाः सादृश्योल्लङ्घितकामपालललाटपट्टश्रियः ... तदव्यतिरिक्तवृत्तिधर्म्यन्तरेण चमत्कारकारणमन्यथा न किंचनापि उपपद्यते । नानार्थमुपमायाः क्रियापद मेवंविधप्रतिपादकतां प्राप्नोति । ततश्च गतार्थत्वाभिधायिनः शब्दस्याप्रयोगः साक्षाद्विलोचनार्थवृत्तिर्न भवतीत्युपचारपारंपर्येण तद्विशेषणतां प्राप्यते । तथा च धर्मधर्मि भावलक्षणायाः प्रत्यासत्तेः प्रथमं स्वाभिधेयलक्षणलक्षणाया गुणमात्रेणैव ततश्च सादृश्यनिबन्धनायाः प्रत्यासत्तेरेव तत्सदृशे विलोचनच्छायातिशयवृत्तिमासादयति । तद्विशेषणत्वादेव समासेऽस्मिन् नीलोत्पलशब्दस्य पूर्वनिपातः सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति ।

इन्दुमुखीत्यत्र इन्दुरिव मुखं यस्याः सा तथोक्ता। सकल-लोकविलोक्यमानाखिलमृगाङ्कमण्डलसंस्थानसादृश्ये निमित्तभावे पूर्वोक्तयैव (नीत्या) इन्दुशब्दस्यैव विशेषणत्वमिति पूर्ववदेव समासोपपत्तिः। यदि वा इन्दुमुखमिव मुखं यस्याः सा तथोक्ते-त्यत्र इन्दुशब्दस्तदेकदेशे मुखे विशेषणम् (भवति) यथा ग्रामो दग्ध इति। शिष्टं पूर्वोक्तमेवानुसन्धेयम्।

"पुरुषव्याघ्रः" इत्यत्र साधारणधर्मोऽपि प्रतीयते। संबन्धं विनोपमानोपमेयभावस्यानुपपत्तेः; पदाभिसंबन्धसामर्थ्यात्तस्या-वगतौ गतार्थत्वात् सामान्यशब्दस्याप्रयोगः। तदिदमुक्तम् "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति। इन्दुरिव कान्तं मुखं यस्याः सा इन्दुकान्तमुखीत्यत्र सामान्यशब्दस्य श्रूयमाणतया युक्तिरभि-धीयते। "इन्दुरिव कान्तमिन्दुकान्तम्" इति "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्यनेन समासे विहिते पश्चादिन्दुकान्तं मुखं यस्याः सा तथोक्तेति। सामान्यशब्दस्य वृत्तिवाक्ययोर्द्वयोरपि उपपद्यमानत्वान्न केनचिन्न्यायेन श्रूयमाणता विचारयितुं पार्यते, यतस्तेनैव सह पदान्तरं समस्यते, न पुनरन्येनेति कुतस्तस्य श्रूय-माणवृत्तेः प्रतीयमानता कल्पेत?।

तदेवं विवक्षावशात् क्वचिद्गम्यमानता, क्वचित्प्रयुज्यमान-त्वम्। एवमादीनां सादृश्यनिबन्धनोभयविषय (सामान्य) संबन्धा-भिधायिनां गम्यमानत्वाद[1]प्रयुज्यमानत्वम्। अर्थप्रत्यायनार्थं हि शब्दस्य प्रयोगः क्रियते। स चेत् कविकौशलकल्पितात् प्रकारान्तरात् प्रतिपन्नः ततः किं शब्दप्रयोगेण?। तथाच यत्र अन्यूनातिरिक्तच्छायाविशेषमर्थतः शब्दतश्चोपमानोपमेययोः साम्यसमर्पण सामर्थ्यं सुभगप्रसादसुन्दरमुपनिबन्धबन्धुरं वाक्यं श्रुतिसमनन्तरमेव वर्णानुपूर्व्याः प्रतिभासवदर्थप्रतिपत्तिपूर्वकमलं-

कार प्रतीति मुत्पादयति, तत्र तदुपपादकानामिवादीनां गतार्थत्वादप्रयुक्तिः। यथा—

महीभृतः पुत्रवतोऽपि ॥ १७० ॥

यत्राप्यलंकारान्तरभेदनिबन्धनमन्तरेण पदार्थपरिवर्तनादौ कविकौशलोल्लासितातिरिक्तसाम्यसमन्वय माहात्म्यादुपमानोपमेयभावावगतिरुद्भिद्यते, तत्राप्यभिधानप्रकारवैचित्र्य वशाद लंकरणविच्छित्तिरेव तद्विदां तत्प्रतीतिकारिणां चमत्कृतिकारितामावहतीति प्रतीयमानत्वमलंकारस्य। तदभिधायिना मिवादीना मप्रयोगो यथा—

महासिधारा न खलूत्पलस्रजः इति ॥ १७१ ॥

यत्र पुनर्वाच्यमलं(करणं), तत्रेवादिकं प्रतिपादनवैचित्र्यात् बहुप्रकारं प्रयोगमर्हति। तथाच पदार्थविषयाया मुपमायां वाक्यैकदेशवर्तिनोरुपमानोपमेययोः परस्परसाम्यवाचके प्रयुक्ते, तस्मिन्नेव वाक्ये स्तनान्तरवर्तिनोरुपमानोपमेययोः सादृश्यसंबन्धाभिधायी पुनरिवादिः प्रयुज्यते। (यद्यपि) प्रतियुगलमुपमानोपमेयभावस्य परिसमाप्तिः, तथापि वाक्यार्थनिष्पत्तावुपमानोपमेयभावस्य संभवे प्रथमाभिहितैव युक्तिरनुसर्तव्या। यथा—

ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम्।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ १७२ ॥

क्वचित्पदार्थोपमा यामेव वाक्यैकदेशव्यवस्थितयोरुपमानो पमेययोः सादृश्यसमन्वयः वाचिकः। वाचकयुक्ते तस्मिन्नेव वाक्ये तयोरेकतरस्य धर्म्यन्तरेण सह धर्मान्तरं(र)सादृश्यनिबन्धनत्वात् उपमानोपमेयभावः संभवति। पूर्वोक्तया नीत्या तदभिधायी पुनरिवादिः प्रयुज्यते। यथा—

निर्याय विद्याथ दिनादिरम्या-
द्बिम्बादिवार्कस्य मुखान्महर्षेः ।
पार्थाननं वह्निकणावदाता
दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे ॥ १७३ ॥

क्वचित्पदार्थोपमायामुपमेयानामुपमानानां च समसंख्याकानां समूहद्वये प्रथमं विवक्षितसमूहसंख्याभेदसमाहि(त)द्वित्वमेव समाश्रित्य परस्परसाम्यसमन्वयादुपमानोपमेयभावमभिधातुमेकस्मिन् वाचके प्रयुक्ते समुदायधर्माणां समुदायपूर्वकत्वात्तु पश्चादेतेषां प्रत्येकं स्वसंबन्धिनं प्रति साधारणधर्मसंबन्धसामर्थ्यादुपमानोपमेयभावः पर्यवस्यति । यथा—

"चुम्बन् कपोलम्" ॥ १७४ ॥

इत्यादौ । अत्र स्पर्शोल्लसदिति क्रियाविशेषणं चेति द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामुभयनिष्ठतयान्योन्यं (साधारणधर्मसंबन्धादुपमानोपमेयभावः) ।

क्वचित्पदार्थोपमायाम् एकस्य वस्तुनः बहुविधपदार्थविशेषणविशिष्टतया मुख्यभावेन वर्ण्यमानवृत्तेरुपमेयत्वे तावन्मात्रविशेषणैः स्वैर्विशिष्टं पदार्थान्तरमुपमानतां यदा प्राप्नोति, तदा तयोरुभयोरपि तथाविधयैव परस्परसाम्यधर्मतयाऽन्वयात् उपमानोपमेयभावः । तदभिधानार्थमिवादिरेव प्रयुज्यमानतामर्हति । तद्विशेषणानां परस्परसाम्यसंबन्धाभिधाने पूर्वोक्तैव युक्तिरनुसन्धेया । यथा—

"पाण्ड्योऽयम" इत्यादौ ॥ १७५ ॥

तदेवंवि(ध)पक्षे अभिधाप्रकारवैचित्र्यात् वाचकशक्तिवैचित्र्याच्च सर्वमेतदुपपद्यते ।

उपमादोषाणां तु लक्षणस्यैव सुघटितत्वात् दूरोत्सारितत्वेन

नेयार्थादिवदपरिगणनम् ।

(विवक्षाविषयो धर्मश्चेतोहारी यदोच्यते ।
तदा दोषा भवन्त्येते दूरोत्सारितवृत्तयः) ॥ १७६ ॥

इत्यन्तरश्लोकः ।

एवं प्रस्तुताप्रस्तुतवाच्यसादृश्यजीवितमुपमाख्यमलंकरणमभिधाय समानच्छायाप्रायं वाचकसादृश्यसर्वस्वं श्लेषमभिधत्ते—

तदेकशब्दवाच्यत्वमर्थयोर्धार्यते द्वयोः ।
श्लेषाभिधानोऽलंकारः तादृग्वाचकवाच्यता ॥ ४४ ॥

तदेकशब्दवाच्यत्वमित्यादि तदित्यनेन श्लेषोपनिबध्यमानवृत्तेर्वाचकस्य परामर्शः ।

तेन तस्यैवोक्तस्य शब्दस्य पदात्मनो वाचकत्वम् । तेन "वाच्यत्वम्" अभिधेयत्वम् । "अर्थयोः"=वस्तुनोरभिधीयमानयोः द्वयोः सत्यभूतयोः वाक्यार्थतात्पर्यस्वरूपयोः "धार्यते" यस्मिन् स श्लेषाभिधानोऽलंकारः । "तादृग्वाचकवाच्यता"=स इव दृश्यते यः स तादृगुच्यते, तादृक्चासौ वाचकश्च स तथोक्तः, तेन वाच्यता वाच्यत्वं अभिधेयत्वम् । तादृशार्थवाचकत्वं यत्र यस्मिन् सोऽपि श्लेष उच्यते । यः श्रुतिसाम्यात् स इवानुभूयतेऽसौ तादृगुच्यते । पुनः स एव स्वरादिधर्माणामुदात्तादीनामन्यत्वाद् भिद्यते । अत्र परस्परापेक्षत्वमेव द्वयोरपि सादृश्यम् । यादृगेकोऽस्य वाचकः तादृक् एवासाविति समाश्रितो वास्तवपदवृत्तिर्वा यत्रैकस्मिन् क्वचिद्वाक्यैकदेशे, तदेकशब्दवाच्यत्वं द्वयोः । अथ तयोः तादृग्वाचकवाच्यत्वाविशेषेऽपि श्लेष एवेति कथम् । अतस्त्रिभिः प्रकारैस्त्रिविधैः पदार्थैरेव तत्प्रतीतेः । अर्थश्लेषः शब्दश्लेषः उभयश्लेषः इति । तदेवंविधस्यास्य प्रतिपादकं किमित्याहः—

पदार्थान्तरमेतस्य कवयः प्रतिपादकम् ।
वाच्यसामर्थ्यमपरमिवादि प्रतिजानते ।। ४५ ।।

पदार्थान्तरमित्यादि । "पदार्थान्तरं" = श्लिष्टपदव्यतिरिक्तं "अपरं" तत्समर्पणसामर्थ्यसमेतमेतस्य श्लेषालंकारस्य प्रतिपादकं समर्पकं कवयस्तद्विदः "प्रतिजानते" प्रत्यवबुद्ध्यन्ति। वाचकविशेष-"मपरं इवादि" इवप्रभृति वा पदार्थान्तरादिव्यतिरिक्तं वाच्य-सामर्थ्यमेव वा केवलं वाक्यं सकृत्प्रतिपादितम् । तस्य स्वरूप-सामर्थ्यविवक्षितार्थसमर्पणशक्तियुक्तार्थं प्रतिजानते । प्रतिपा-दकमिति संबन्धः ।

त्रिष्वप्येतेषु प्रकारेषु द्वयोरर्थयोः प्राधान्येन च वर्ण्यमानत्वे तथाविधशब्दवाच्यत्वलक्षणसाम्यसमन्वयस्वरूपं शोभानिमित्तं वाक्यसामर्थ्यलभ्यं प्रतीयमानमलंकरणं, वाचकसद्भावे पुनः वाच्य-मेव । प्रस्तुताप्रस्तुतयोरर्थयोः प्रधानगुणभावे सति तथैव तथा-विधशब्दवाच्यत्वसाम्यसमन्वय एव । मुख्यतया वर्ण्यमानस्याप्ये-कतरस्योपमानत्वे समुच्चितोपमाद्या(लोचनयान्यस्योपमेयत्वसम-न्वयोऽनु)सन्धेयः ।

अर्थयोरेकमुल्लेखि पदं शब्दतदर्थयोः ।
एकावभासयोः साम्यं तन्त्रत्वादत्र जृम्भते ।। ४६ ।।
तुल्यशब्दस्मृतेरर्थः तस्मादन्यः प्रतीयते ।
शब्दस्योद्भूतनष्टत्वात् स्मृतिः सर्वत्र वाचिका ।। ४७ ।।

तत्र प्रथमस्योदाहरणं यथा—

स्वाभिप्रायसमर्पणप्रवणया माधुर्यमुद्राङ्कया
विच्छित्त्या हृदयेऽभिजातमनसामन्तः किमप्युल्लिखत् ।
आरूढं रसवासनापरिणतेः काष्ठां कवीनां परं
कान्तानां च विलोकितं विजयते वैदग्ध्यवक्रं वचः ।।१७७।।

द्वितीयस्य यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतः
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो-माधवः ॥ १७८॥

तृतीयस्य यथा—

मालामुत्पलकन्दलैश्च विकचैरायोजितां बिभ्रती
नेत्रेणासमदृष्टिपातसुभगेनोद्दीपयन्ती स्मरम् ।
काञ्चीदामनिबद्धभङ्गि दधती व्यालम्बिना वाससा
मूर्तिः कामरिपोः सिताम्बरधरा पायादपायाज्जगत् ॥ १७९॥

असत्यभूतार्थश्लेषोदाहरणं यथा—

दृष्टया केशव गोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया
तेनैव स्खलितास्मि नाथ पतितां किं नाम नालम्बसे ।
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिः
गोप्यैवं गदितः स लेशमवताद्गोष्ठे हसन्त्या हरिः ॥ १८० ॥

एवं वाक्यबन्धवैचित्र्यशक्तबुद्धिविरचितं चर्वणीयं श्लेषमभिधाय, साम्यैकनिबन्धनत्वादुपमारूपकश्लेषकारणकं व्यतिरेकमभिधत्ते—

सति तच्छब्दवाच्यत्वे धर्मसाम्येऽन्यथास्थितेः ।
व्यतिरेचनमन्यस्मात् प्रस्तुतोत्कर्षसिद्धये ।
शाब्दः प्रतीयमानो वा व्यतिरेकोऽभिधीयते ॥ ४८ ॥

सतीत्यादि । स चासौ शब्दश्चेति विगृह्य तच्छब्देन शक्त्या श्लेषनिमित्तभूतः शब्दः परामृश्यते, तस्य "वाच्यत्वे" अभिधेयत्वे "सति" "धर्मसाम्ये" परस्परपरिस्पन्दसादृश्ये विद्यमाने, (विक-

ल्पना)यां तथाविधशब्दवाच्यत्वस्य धर्मसाम्यस्य चोभयनिष्ठत्वादुभयोः प्रकृतत्वात्। प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेव तयोः धर्मादेकस्य यथारुचि केनापि विवक्षि(तधर्मान्त)रेण "अन्यथास्थितेः" अन्यथाभावेनावस्थितेः "व्यतिरेचनं"—पृथक्करणं "अन्यस्मात्" उपमेयस्योपमानात्, उपमानस्य वा तस्मात्। सः "व्यतिरेकः" व्यतिरेकनामा अलंकारोऽ"भिधीयते" कथ्यते। किमर्थं—"प्रस्तुतोत्कर्षसिद्धये", "प्रस्तुतस्य" वर्ण्यमानवृत्तेः "उत्कर्षसिद्धये" छायातिशयनिष्पत्तये। स द्विविधः संभवति "शाब्दः प्रतीयमानो वा"="शाब्दः"= कविप्रवाहप्रसिद्धः तत्समर्पणसमर्थाभिधानेनाभिधीयमानः। "प्रतीयमानः"=वाक्यार्थसामर्थ्यमात्रावबोध्यः।

तत्र प्रथमतारतम्यादुपमाव्यतिरेको यथा—

एमेअ जणो तिस्सा देइ कवोलोवमाइ ससिबिंबम्।
परमत्थविआरे उण चन्दो चन्दो विअ वराओ ॥ १८१ ॥

एवमेव जनस्तस्या ददाति कपोलोपमायां शशिबिम्बम्।
परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रश्चन्द्र इव वराकः ॥ (छाया)

यथा वा—

दिदृक्षवः पक्ष्मलताविलासमक्ष्णां सहस्रस्य मनोहरं ते।
वापीषु नीलोत्पलिनी-विकासरम्यासु नन्दन्ति न
षट्पदौघाः ॥ १८२ ॥

यथा वा—

प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मयि ते मन्थखेदं विदध्यात्
निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि।
सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयातः

त्वय्यायाते विकल्पानिति दधत इवाभाति कम्पः
पयोधेः ॥ १८३ ॥

अत्र वर्ण्यमानस्य नारायणत्वसमारोपं विना तदारम्भसंभावना न संभवतीति तस्य तत्त्वाध्यारोपणात् प्रतीयमानतया रूपकमेव पूर्वसूरिभिः समाम्नातम्; वाच्यव्यतिरेकः तत्कथमस्योपपद्यते । सत्यमुक्तम्, किंतु युक्तिरत्राभिधीयते, तस्माद्द्विविधं प्रतीयमानं वस्तु, प्रतिपादनगुणीभूतस्वार्थवाचकव्यापारगोचरः, तथाविधार्थ-सामर्थ्यविषयो वा । तत्र वाचकमुपमानमित्यालोच्य विवक्षि-तार्थोपपत्तिनिमित्तं वाच्यसामर्थ्यमेव समाश्रित्य पूर्वसूरिभिरेत-दाम्नातम् । वाचकव्यापारः पुनरन्यथैव व्यवस्थितः । तथा च प्राप्त(श्री)प्रभृतीनि पदानि आक्षिप्तप्रतियोगितयोपनिबद्धानि, प्रस्तुतस्य प्राक्तनपरिस्पन्दविशिष्टतरदेवतात्वप्रतिपादकपराणि पकटमेव रूपकव्यतिरेकं गमयन्ति । तदिदमुक्तम् –

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥१८४॥

तस्मान्न किंचिदनुपपन्नम् ।

श्लेषव्यतिरेको यथा—

श्लाघ्याशेषतनुं सुदर्शनकरः सर्वाङ्गलीलाजित-
त्र्यैलोक्यां चरणारविन्दललितेनाक्रान्तलोको हरिः ।
बिभ्राणा मुखमिन्दुरूपमखिलं चन्द्रात्मचक्षुर्दधत्
स्थाने यां स्वतनोरपश्यदधिकां सा रुक्मिणी-
वोऽवतात् ॥ १८५ ॥

अथैस्व प्रकारान्तरमाह—

लोकप्रसिद्धसामान्यपरिस्पन्दाद्विशेषतः ।
व्यतिरेको यदेकस्य परस्तदविवक्षया ॥ ४९ ॥

लोकप्रसिद्धेत्यादिः—"परः" अन्यः स व्यतिरेकालंकारः। कीदृशः "यदेकस्य" वस्तुनः "व्यतिरेकः" पृथक्करणं। कस्मात् "लोकप्रसिद्धसामान्यपरिस्पन्दात्="लोकप्रसिद्धः"—जगत्प्रतीतः सामान्यभूतः सर्वसाधारणः यः "परिस्पन्दः" व्यापारः तस्मात्। कुतो हेतोः "विशेषतः" कुतश्चिदतिशयात्। कथं "तदविवक्षया" तदित्युपमादीनां परामर्शः, तेषाम् "अविवक्षया" तान्यविविक्षित्वा यो विहितः। अयमत्राभिप्रायः--यदयमेव (विवक्षितः) सामान्यभूतत्वेन ते पुनरस्यैव शेषाः प्रस्तावपूर्वमभिहिताः।

परस्योदाहरणं यथा—

> चापं पुष्पितभूतलं सुरचिता मौर्वी द्विरेफावली
> पूर्णेन्दोरुदयेऽभियोगसमयः पुष्पाकरोऽभ्यासरः।
> शस्त्राण्युत्पलकेतकीसुमनसो योधात्मनः कामिनां
> त्रैलोक्ये मदनस्य कोऽपि ललितोल्लेखो जिगिषाग्रहः॥१८६॥

अत्र सकललोकप्रसिद्धशस्त्राद्युपकरणकलापाज्जिगीषा व्यवहारान्मन्मथस्य सुकुमारोपकरणत्वाज्जिगीषाव्यवहारो व्यतिरिच्यते।

ननु भूतलादीनां चापादिरूपणाद्रूपकव्यतिरेक एवायम्? नैतदस्ति। रूपकव्यतिरेके हि रूपणं विधाय तस्मादेव व्यतिरेचनं विधीयते; एतस्मिन् पुनः सकललोकप्रसिद्धात् सामान्यतात्पर्याद्व्यतिरेचनम्। भूतलादीनां चापादिरूपणं विशेषणान्तरनिमित्तमात्रमवधार्यताम्।

एवं व्यतिरेकं विचार्य श्लेषाभिसंभिन्नत्वादुचितावसरं विरोधं विचारयति—

> **विरोधो यो विरुद्धार्थवाचिनां संगतिं पुनः।**
> **समर्पयन्नुल्लिखति प्रतीतेर्युक्तियुक्तताम्॥५०॥**

विरोधेत्यादि । योऽलंकारः परस्परविरुद्धार्थप्रतीत्या, "विरुद्धार्थवाचिनां" विरुद्धवस्तुवचनानां युक्तियुक्ततामुल्लिखति तदभिधायिना पदान्तरेण अर्थसामर्थ्येन वा समर्पयन् युक्तया प्रकारेणोपपद्यमानतया सङ्गतिं विदधाति । तस्य पदार्थत्वात् समन्वयं करोति विरोधाभिधानः स भण्यते । यथा

"कुपतिमपि कलत्रवल्लभम्, महादोषमपि सकलकलाधिष्ठानम्" ॥ १८७ ॥

अत्र "अपि" शब्देन विरोधप्रतिपत्तिः । क्वचिदर्थसामर्थ्येन विरोधः प्रतीयते । यथा

"गौर्यादि भवता" ॥ १८८ ॥

श्लेषादिसंभेदेऽपि विरोधः संभवति । यथा

"मउलावर्तान्तिमते विचित्तोयरे अणं अपरिहत्वेन परि लंचितकमन्ता विसेससाहोति अहं ।" (?) ॥ १८९ ॥

रूपकादिष्वप्येते भेदाः संभवन्तीति स्वयमुत्प्रेक्षणीयम् । एवं विरोधं विचार्य समासोक्त्यादेर्विरोधच्छायानुप्रवेशप्रसङ्गतः तद्विचारमारचयति—

समासोक्तिः सहोक्तिश्च नालंकारतया मता ।
अलंकारान्तरत्वेन शोभाशून्यतया तथा ॥ ५१ ॥

समासोक्तिरित्यादि । येयं "समासोक्तिः" अलंकृतिर(भिहिता) (सा) "नालंकारतया मता" न विभूषणभावेन प्रतिभाता, यस्मात् पृथङ् नोपपद्यते । केन हेतुना "अलंकारान्तरत्वेन" विभूषणान्तरभावेन । "शोभाशून्यतया तथा" कान्तिरहितत्वेन च । तदिदमुक्तं भवति—यदि रामणीयकत्वं संभवति प्रकरान्तरविहिते तस्मिन् भूषणान्तरेऽन्तर्भवति । रमणीयत्वाभावे शोभाशून्यत्वं पर्यवस्यति तस्याः ।

तथा च लक्षणोदाहरणे —

यत्रोक्तेर्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।
सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया यथा ॥ १९० ॥

स्कन्धवान् ऋजुरव्यालः स्थिरोऽनेकमहाफलः ।
जातस्तरुरयं चोच्चैः पातितश्च नभस्वता ॥ १९१ ॥

अत्र तरोः महापुरुषस्य च द्वयो रपि मुख्यत्वे महापुरुषपक्षे विशेषणानि सन्तीति विशेष्याभिधायि पदान्तरमभिधातव्यम् । अथवा विशेषणान्यथा नुपपत्त्या प्रतीयमानतया विशेष्यं परिकल्प्यते । तदेवंविधकल्पनस्य स्फुरितं न किंचिदिति स्फुटमेव शोभाशून्यता । तथाविधस्वभावयोरनयोः प्राधान्येनैकवाक्यो पावरोहयुक्तिरभिधेया, यतः परस्पराभिधानसंबन्धं विना न किंचिदेतदुपपद्यते । न च कामरिपोर्मूर्तिरुमा वा जगत् पायादित्यनेन न्यायेन तयोः सङ्गतिर्घटते, यस्मात्तत्र द्वयोरपि परमेश्वरयोः पालनसामर्थ्योपपत्तेः तथाविधस्याप्यर्थस्याप्युचितत्वेनाशंसनीयत्वात्तथाविधशब्दवाच्यत्वान्न किंचिदनुपपन्नम् । एतस्मिन् पुनः परस्पराभिसंबन्धं विना तुल्य काल मेकवाक्योपावरोहे न किंचिन्निबन्धनमिति यत्किंचिदेतत् ।

अथ तथा कश्चिदेवंविधो विधिना पुमान् पातितः, यथायं नभस्वता तरुः इत्याश्रीयते, तदेवं स्फुटमेवोपमानोपमेयभावः । तस्मादलंकारान्त(रान्त)र्भावः (केन) वार्यते । यदि वा महापुरुषस्य प्रतीयमान(त्वे), वाच्यतया तरुरुपपद्यते, तदेवमप्रस्तुतप्रशंसैषा । तस्मात्पुनरपि तदेव व्यवस्थितम् । विशेषणा(ना)मुभयार्थत्वे श्लेषानुप्रवेशो दुर्निवारः (इति) तेनापि तदेवापतति ।

निदर्शनान्तरमपि समासोक्तेः पृथक्कृतनिबन्धनं यथा—

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥ १९२ ॥

अत्र सन्ध्यादिवसयोर्मुख्यतया प्रस्तुतत्वेन, समानविशेषणप्रस्तुतकान्ता वृत्तान्तप्रतीतिः प्रस्तुतयोः साम्यसमन्वयात्तथाभावं समर्पयन्ती प्रतीयमानोपमास्वरूपं नाति वर्तते । कान्तावृत्तान्तस्य वा मुख्यतया प्रतीयमानत्वे सन्ध्यादिवसयो रुप दिश्यमानत्वमित्यप्रस्तुतप्रशंसैव ।

"सहोक्तिश्च नालंकारतया मता" पूर्वोक्तेनैव हेतुद्वयेन । तथा च लक्षणमुदाहरणं चैतस्याः —

तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रये ।
वाक्येनैकेन कथ्येते सा सहोक्तिर्मता यथा ॥ १९३ ॥

हिमपाताविलदिशो गाढालिङ्गनहेतवः ।
वृद्धिमायान्ति यामिन्यः कामिनां प्रीतिभिः सह ॥ १९४ ॥

अत्र परस्परसाम्यसमन्वयो मनोहारितानिबन्ध(न)मित्युपमैव तदभावे, "शिष्येण सहोपाध्यायः पठति", "पुत्रेण सह पिता तिष्ठति" इत्यादौ शोभाशून्यत्वेऽपि सा स्यात् ।

तदेवमेतयोः युक्तियुक्तमलंकरणत्वमपसार्य प्रमाणोपपन्नमभिधत्ते । तत्र सहोक्तेस्तावत्—

यत्रैकेनैव वाक्येन वर्णनीयार्थसिद्धये ।
उक्तिर्युगपदर्थानां सा सहोक्तिः सतां मता ॥ ५२ ॥

यत्रेत्यादि । सा सहोक्तिरलंकृतिः, "मता" = प्रतिभाता, "सतां" तद्विदां संमतेत्यर्थः । कीदृशी—"यत्र" = यस्यां, "एकेनैव वाक्येन" अभिन्नेनैव पदसमूहेन "अर्थानां" वाक्यार्थतात्पर्यभूतानां वस्तूनां "युगपत्" = तुल्यकालम् "उक्तिः" = अभिहितिः । किमर्थं—"वर्ण-

नीयार्थसिद्धये" = "वर्णनीयस्य"—प्रधानत्वेन विवक्षितस्यार्थस्य "सिद्धये" = संपत्तये। तदिदमुक्तं भवति—यत्र वाक्यान्तरवक्तव्यमपि वस्तु प्रस्तुतार्थनिष्पत्तये विच्छित्त्या तेनैव वाक्येनाभिधीयते। यथा

हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।
रामस्य पाणिरसि निर्भरगर्भखिन्न-
देवीविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥ १९५ ॥

अत्र मुख्यार्थसिद्धये यद्(वाक्यांन्तरा)भिधेयं वस्तु विच्छित्त्या तदेकेनैव (वाक्येनो)पनिबद्धम्। यदि च न्याय्यत्वाऽदवश्यं करणीयमपि निकृतिलक्षणं वस्तु करुणास्पदत्वादकरणीयकल्पं (तथापि) नैवो पेक्षणीयानुष्ठानम्; निर्भरगर्भखिन्नदेवीविवासनपटोः दाशरथेः पाणिरसीत्युचितानुरोधित्वात् कुतस्ते करुणा(संभवः)तदवध्यस्यापि शूद्रमुनेः ब्राह्मणशिशुजीवितरक्षणाय मण्डलाग्रं समर्पयेत्येकं वस्तु। द्वितीयं, यदि न्याय्यमवश्यकरणीयमपि तथाविधकारुणिकत्वादुदारचेतसा न करणीयमेवेति मन्यसे, तथापि रामस्य निर्भरगर्भखिन्नदेवीविवासनपटोः निष्करुणचूडामणेः करस्त्वमिति मुनिमारणं कियन्मात्रं तवेति विप्रलम्भश्रृङ्गारपरिपोषात् किमपि रामशब्दस्य रूढिवैचित्र्यवक्रत्वमुभयत्रापि स्फुरति। तथा च —

उच्यतां स वचनीयमशेषं नेश्वरे परुषता सखि साध्वी।
आनयैनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥ १९६ ॥

किं गतेन न हि युक्तमुपैतुं कः प्रिये सुभगमानिनि मानः।
योषितामिति कथासु समेतैः कामिभिर्बहुरसा धृतिरूहे ॥ १९७ ॥

अत्र विच्छित्त्या तात्पर्यार्थवाचकमुपनिबद्धम्। तथाहि—नायिकायाः सख्याश्चावबद्धयोरपि प्रत्येकं वल्लभतत्सन्धानप्रवणतया सकलमेव

वाक्यं (वाचक)मिति प्रतीयते ।

यथा वा—

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्या वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ १९८ ॥

अत्र प्रधानभूतविप्रलम्भशृङ्गाररसपरिपोष(विच्छित्त)ये वाक्यार्थद्वयमुप निबद्धम् ।

ननु चानेकार्थसंभवेऽत्र श्लेषानुप्रवेशः कथं न भवतीति? अभिधीयते । तत्र यस्मात् द्वयोरेकतरस्य वा मुख्यभावे श्लेषः, अत्र पुनस्तथाविधाभावात्, बहूनां द्वयोर्वा सर्वेषां गुणभावः प्रधानार्थपरत्वेनावसानात् । अन्यच्च तस्मिन्नेकेनैव शब्देन युगपत् प्रदीपप्रकाशवदर्थद्वयप्रकाशनं शब्दार्थद्वय प्रकाशनं वेति शाब्द स्तत्र सामान्यार्थो विजृम्भते । सहोक्तौ पुनस्तथाविधस्याङ्गभावादेकेनै(व) वाक्येन पुनःपुनरावर्तमानतया वस्त्वन्तरप्रकाशनं विधीयते, तस्मादावृत्तिरत्र शब्द(स्य) प्राधान्यतां प्रतिपद्यते । (यदि) "सर्वक्षितिभृतां नाथ" इत्यत्र वाक्यैकदेशे श्लेषानुप्रवेशः संभवतीत्युच्यते, तथापि न कश्चिद्दोषः, यस्मादलंकरणमलंकरणान्तरं क्वचिदङ्गभावं गमयतीति । अत्र वाक्यैकदेशे श्लेषस्याङ्गत्वं, मुख्यभावः पुनः सहोक्तेरेव । (ननु) तदेवमावृत्त्या वस्त्वन्तरावगतौ सहोक्तेः सहभावाभावादर्थान्वये परिहाणिः प्रसज्यते, नैतदस्ति । यस्मात् सहोक्तिरित्युक्तम्, न पुनः सहप्रतिपत्तिरिति । तेनात्यन्तसहभावाभिधानमेव (सं) प्रतिपन्नमुत्कर्षावगतेरिति न किंचिदसंबद्धम् ।

कैश्चिदेषा समासोक्तिः सहोक्तिः कैश्चिदुच्यते ।
अर्थान्वयात्सा विद्वद्भिरन्यैरन्यत्वमेतयोः ॥ १९९ ॥

इत्यन्तरश्लोकः ।

एवं गुणभूतादपि स्वरूपोत्कर्षमाहात्म्यादलंकारसामान्यस्वभावात् कांश्चिदलंकारानभिधायेदानीं विभूषणत्वादेव तथाविधान् गुणभूतानुपक्रमते । तत्र दृष्टान्तं तावदभिधत्ते—

वस्तुसाम्यं समाश्रित्य यदन्यस्योपदर्शनम् ।
इवाद्यसंभवे तत्र दृष्टान्तः सोऽभिधीयते ।। ५३ ।।

वस्तुसाम्येत्यादि "यदन्यस्य" ("यस्मात्") वर्ण्यात् प्रस्तुतात् "अन्यस्य" व्यतिरिक्तवृत्तेः पदार्थान्तरस्य "उपदर्शनम्"=उपनिबन्धनं स दृष्टान्तनामालंकारोऽभिधीयते । कथं "वस्तुसाम्यं समाश्रित्य" "वस्तुनोः" पदार्थयोः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः "साम्यं" सादृश्यं "समाश्रित्य" निमित्तीकृत्य । लिङ्गसंख्याविभक्तिस्वरूपलक्षणसाम्यवर्जितमिति (बोधनार्थं) वस्तुग्रहणम् । "तत्र" उपान्ते "इवाद्यसंभवे" सादृश्याभिधायिनामिवप्रभृतीनां विरहे । तदेवमुपमायाः वाचकमग्रे व्यतिरिच्यते ।

यथा—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ।। २०० ।।

(अत्र) पादत्रयमेवोदाहरणं, चतुर्थे भूषणान्तरसंभवात् ।

दृष्टान्तमभिधाय तत्संबद्धविभूषणप्रस्तावात् समानच्छायमर्थान्तरन्यासमभिधत्ते ।

वाक्यार्थान्तरविन्यासो मुख्यतात्पर्यसाम्यतः ।
ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः यः समर्पकतयाहितः ।। ५४ ।।

वाक्यार्थेत्यादि। "ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः" = (अर्थान्तरन्यास)नामालंकारो "ज्ञेयः" = परिज्ञातव्यः। कीदृशः—"वाक्यार्थान्तरविन्यासः" = परस्परान्वितपदसमुदायाभिधेयं वस्तु वाक्यार्थः तस्मादन्यस्मात् = अप्रकृतत्वात् प्रस्तुतव्यतिरेकि वाक्यार्थान्तरं, तस्य "विन्यासः" = विशिष्टं न्यसनं = तद्विदाह्लादकारितयोपनिबन्धः। कस्मात् कारणात् "मुख्यतात्पर्यसाम्यतः", "मुख्यं" = प्रस्तावाधिकृतत्वात् प्रधानभूतं वस्तु, तस्य "तात्पर्यं" = यत्परत्वेन तत्संमतं, तस्य "साम्यतः" = सादृश्यात्। कथं "सम(र्पकत)याहितः" = समर्पकत्वेनोपनिबद्धः, तदुपपत्तियोजनेनेति यावत्।

अत्र सामान्ये समर्थनीये विशेषः समर्थको, विशेषे वा सामान्यं, (त)योः परस्पराव्यभिचारात्। यथा—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा
यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ २०१ ॥

यथा वा—

"किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" ॥ २०२ ॥

एवमर्थान्तरन्यासमभिधाय (तत्समानच्छायं विशेषविषयवा) क्यसमन्वयादाक्षेपमभिधत्ते—

निषेधच्छाययाक्षेपः कान्तिं प्रथयितुं पराम्।
आक्षेप इति स ज्ञेयः प्रस्तुतस्यैव वस्तुनः ॥ ५५ ॥

निषेधच्छाययेत्यादि। "आक्षेप इति स ज्ञेयः" = सोऽयमाक्षेपालंकारो ज्ञातव्यः। स कीदृशः—"प्रस्तुतस्यैव वस्तुनः आक्षेपः" = प्रकृतस्यैवार्थस्य आक्षेपः = अपाकरणम् = अभिप्रेतस्यार्थस्यापि निवर्तनमिति (यावत्)। कया? "निषेधच्छायया" = प्रतिषेध-

विच्छित्त्या । किमर्थम् ? "कान्तिं प्रथयितुं परां" = प्रकृष्टामुपशोभां प्रकटयितुम् ।

यथा—

> सुहअ विलंवसु थोअं जाव इमं विरहकाअरं हिअअं ।
> संठविऊण भणिस्सं अहवा वोलेसु किं भणिमो ॥ २०३ ॥
>
> सुभग विलम्बस्व स्तोकं यावदिदं विरहकातरं हृदयम् ।
> संस्थाप्य भणिष्याम्यथवापक्रम किं भणामः । (इति छाया)

अत्र वाक्यार्थः—

सुभगेति बहुवल्लभताप्रतिपादनपरमामन्त्रणपदम् । (नायिकाप्रतिवचनं) नासूत्रितम्, (तद्धि) साक्षादभिधीयमानतया न तथा चेतनचमत्कारितां प्रतिपद्यते, यथैतदाक्षेपमात्रं भणितिवैचित्र्येण प्रतीयमानतया नियमात् तद्विदाह्लादविधायित्वं पुष्णाति ।

तदेवमाक्षेपस्वरूपमभिधाय साधारणवक्तव्यशेषमेतेषामभिधत्ते—

> **वक्ष्यमाणोक्तविषयाः संभवन्ति विवक्षया ।**
> **दृष्टान्ताद्यास्त्रयोऽप्येते हेतौ सत्यथवाऽसति ॥ ५६ ॥**

वक्ष्यमाणेत्यादि । वक्ष्यमाणोक्तौ विषयौ येषां ते वक्ष्यमाणोक्तविषयाः, "दृष्टान्ताद्याः" दृष्टान्तप्रभृतयश्च "त्रयोऽप्येते" अभिधास्यमानाभिहितगोचराः संभवन्तीति संबन्धः । केन हेतुना- "विवक्षया" = वक्तुमिच्छया = कवेर्यथाप्रतिभासमभिधातुं वाञ्छया । तदिदमत्र तात्पर्यम्—यदा संनिवेशवैचित्र्यमात्रमेतन्न पुनरत्र लक्षणातिरेकः कश्चिदस्ति ।

मध्यमस्य विशेषान्तरमभिधातुमाह—

"हेतौ सत्यथवासति"

हेताविति। "हेतौ" हेतुवाचिनि हिशब्दादौ "सति" संभवति = प्रयुज्यमाने, "अथवा" कदाचित्, "असति" असंभवति—अप्रयुज्यमाने। एवं (हेतोरभिधानेनानभिधानेन) वार्थान्तरन्यासः प्रकारद्वयेन विद्यते। अर्थान्तरन्यासमात्रमभिभूषणमित्यर्थः। निदर्शनजातमत्र पूर्वोक्तव्यतिरेकि न प्रदर्शितम्, तस्मात्स्वयमेवोत्प्रेक्षणीयम्।

एवं स्वरूपविशेषप्रतिषेधबोधितच्छायातिशयमलंकरणमभिधाय कारणप्रतिषेधोत्तेजित(छाया)तिशयमभिधत्ते—

स्वकारणपरित्यागपूर्वकं कान्तिपुष्टये।
भावनार्थस्य केनापि विशेषेण विभावना ॥ ५७ ॥

स्वकारणेत्यादि। "अर्थस्य" वर्णनीयस्य = प्रस्तुतस्य, "विशेषेण केनापि" अलौकिकेन रूपान्तरेण "भावना" = "विभावना" विभावनेत्यलंकृतिरभिधीयते। तदयमत्रार्थः—या विना भाव्यते, का सा? तत्समर्थकारणरूपप्रयोजकव्यापारलक्षणां क्रियां (विना भाव्यते सा) विभावना। "स्वकारणपरित्यागपूर्वकम्" = तस्य विशेषस्य स्वमात्मीयं कारणं यन्निमित्तं तस्य परित्यागः प्रहाणं पूर्वं प्रथमं यत्र तत्कृतेत्यर्थः। किमर्थं "कान्तिपुष्टये" शोभा-(वृद्धये)। तदिदमुक्तं भवति—यथा लोकोत्तरविशिष्टतां वर्णनीयं नीयते इति। यथा—

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टे-
रनासवाख्यं करणं मदस्य।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं
बाल्यात्परं साऽथ वयः प्रपेदे ॥ २०४ ॥

अत्र कृत्रिमकारणपरित्यागपूर्वकं लोकोत्तरसहजविशेषविशिष्टता वर्णनीयस्य कवेरभिप्रेता।

तदेवमसंभाव्यकारणत्वादविभाव्यमानस्वभावां विभावनां[1] विचार्य विचारगोचरस्वरूपतया स्वरूपसन्देहसमर्पितातिशयं ससन्देहमभिधत्ते—

यस्मिन्नुत्प्रेक्षितं रूपमुत्प्रेक्षान्तरसंभवात् ।
सन्देहमेति विच्छित्त्यै ससन्देहं वदन्ति तम् ॥ २८ ॥

यस्मिन्नित्यादि । "यस्मिन्"=अलकारे, "उत्प्रेक्षितं" संभावनानुमानात् साम्यसमन्वयाच्च स्वरूपान्तरसमारोपद्वारेण प्रतिभोल्लेखितं "रूपं" पदार्थपरिस्पन्दलक्षणं "सन्देहमेति" संशयं समा रोहति । कस्मात् कारणात्—"उत्प्रेक्षान्तरसं भवात्"=उत्प्रेक्षाप्रकर्षपरस्यापरस्यापि तद्विषयस्य सद्भावात् । किमर्थं – "विच्छित्त्यै" =शोभायै । तदेवमभिधावैचित्र्यं ससन्देहाभिधानं वदन्ति । यथा—

रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला:
नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री
संहृता नु ककुभस्तिमिरेण ॥ २०५ ॥

यथा वा—

निमीलदाकेकरलोलचक्षुषां
प्रियोपकण्ठं कृतगात्रवेपथु: ।
निमज्जतीनां श्वसितोद्धतस्तन:
श्रमो नु तासां मदनो नु पप्रथे ॥ २०६ ॥

यथा वा—

अविभाविअछरभअंजवइण
जणत्समयमन्थरं हि अवरम् ।

भिस्वइ शिशावे गुणा मुहा
सर्वयन्ति अहणरइ तम् ॥ २०७ ॥

(छाया ?)

यथा वा—

किं सौन्दर्यमहार्थसञ्चितजगत्कोशैकरत्नं विधेः
किं शृङ्गाररसस्सरोरुहमिदं स्यात्सौकुमार्यावधि ।
किं लावण्यपयोनिधेरभिनवं बिम्बं सुधादीधिते-
र्वक्तुं कान्ततमाननं तव मया साम्यं न निश्चीयते ॥२०८॥

ससन्देहस्यैकविधत्वमुत्प्रेक्षामूलकत्वात् ।

एवं स्वरूपसन्देहसुन्दरं ससन्देहमभिधाय स्वरूपापह्नवरमणीयामपह्नुतिमभिधत्ते—

अन्यदर्पयितुं रूपं वर्णनीयस्य वस्तुनः ।
स्वरूपापह्नवो यस्यामपह्नुतिरसौ मता ॥ ५९ ॥

अन्यदित्यादि । पूर्ववदुत्प्रेक्षामूलत्वमेवास्याः । संभावनानुमानात् सादृश्यसमन्वयाच्च "वर्णनीयस्य वस्तुनः"=प्रस्तुतस्यार्थस्य, "अन्यत्"=किमप्यपूर्वं, "रूपमर्पयितुम्"=रूपान्तरं समारोपयितुं, "स्वरूपापह्नवः"=स्वभावापलापः संभवति, "यस्याम्" "असौ" =एषा एवंविधभणितिरेव, "अपह्नुतिः" "मता"=प्रतिभाता तद्विदाम् । यथा—

भास्वानेष जगत्यशेषनयनं तेजस्विनामग्रणीः
नायं कान्ततमाननाप्तसुरुचिर्नेत्रोत्सवश्चन्द्रमाः ।
पर्यायेण मनोभुवा विरहिणां वेद्धुं मनो निर्दयं
पुष्पेषून्निशिताग्रतां विजयिनीं नेतुं नियुक्तो मम ॥ २०९ ॥

स्वरूपेण धर्मिणः तादवस्थ्ये धर्ममात्रापह्नुतिर्यथा—

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोः
द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।
विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै- ।
स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥ २१० ॥

अत्र भणितिवैचित्र्यवशादशाब्दम् अपह्नवप्रतिपादनं विहितम्, यस्माद्धर्मस्य कुसुमशरत्वादेः स्वभावसमुचितं सुकुमारकार्यकारित्वमपसार्य तद्विरुद्धमतिकरालकार्यकारित्वमुपनिबद्धम् ।

क्वचिच्च सादृश्यसमन्वयादपह्नुतिर्यथा—

पूर्णेन्दोः परिपोषकान्तवपुषः स्फारप्रभाभासुरं
नेदं मण्डलमभ्युदेति गगनाभोगे जिगीषोर्जगत् ।
मारस्योचितमातपत्रमधुना पाण्डु प्रदोषश्रिया
मानोन्नद्धजनाभिमानदलनोद्योगैकहेवाकिनः ॥ २११ ॥

एवमलंकाराणां तन्त्रतया प्रत्येकमलंकार्यं प्रति विच्छित्तिविधायित्वमभिधायेदानीं समुदितानां तदेवाभिधत्ते—

राजन्ति यत्रालंकारा अन्योन्यान्वितवृत्तयः ।
यथा पदार्था वाक्यार्थे संसृष्टिः साभिधीयते ॥ ६० ॥

राजन्तीत्यादि । "यत्र"=यस्याम्, "अलंकाराः"=प्रस्तुतसंपदुपेताः सन्तः "राजन्ति" शोभन्ते, "संसृष्टिः साभिधीयते" संसृष्टिसंज्ञालंकृतिः सोच्यते । कथं राजन्तीत्याह —"यथा पदार्था वाक्यार्थे"= तात्पर्यलक्षणे वस्तुनि "यथा"=येन प्रकारेण "पदार्थाः" प्रवि भक्त स्वरूपाः वाक्यैकदेशभूतपदाभिधेयाः सन्तो वा स्वात्मना स्फुरन्तोऽपि परस्परान्वय लक्षण संबन्धनिबन्धनस्वभावाः प्रधाने हि पारतन्त्र्यमनुभवन्तस्तदेव समुदायात्मकमेक-

वाक्यार्थतात्पर्यं प्रतिपादयन्ति, तथा तेन प्रकारेण यदेतयोरविसंवादिसमवाये संबन्धितया संसृष्टावन्योन्यान्वितवृत्तयः परस्परसंबन्धावगतसामर्थ्यात् पृथग्भूतवाक्यार्थावयवैकदेशवर्तिनोऽप्यलंकाराः कामपि सहृदयसंवेद्यपरस्परसंसर्गात्मतामेवं (व) सकलवाक्यार्थविषयां विच्छित्तिमुपपादयन्तः परतन्त्राः परिस्फुरन्ति इत्यभिप्रायः ।

यथा—

आश्लिष्टो नवकुङ्कुमारुणरविव्यालोकितैर्विस्तृतो
लम्बान्ताम्बरया समेत्य भुवने ध्यानान्तरे सन्ध्यया ।
चन्द्रांशूत्करकोरकाकुलपतद्भ्रान्तद्विरेफोऽधुना
देव्येवार्पितदोहदः कुरवके भाति प्रदोषागमः ॥ २१२ ॥

अत्र रूपकादिना स्वात्मना पृथक्कृतकृत्येन परस्परससर्गसंपदुपार्जिता वाक्यार्थवक्रताविच्छित्तिः काचिदेव परिस्फुरति । यथा वा—

म्लानिं वान्तविषानलेन नयनव्यापारलब्धात्मना
नीता राजभुजङ्ग पल्लवमृदू रम्भा तथेयं त्वया ।
अद्यापीश्वरशेखरेन्दुकिरणस्मेरस्थलीलाञ्छिते
कैलासोपवने यथा सुगहने नैति प्ररोहं पुनः ॥ २१३ ॥

अत्र पूर्ववदेव रूपकादीनां परस्परसंसर्गसंपदुपार्जिता वक्रताविच्छित्तिः विभाव्यते ।

एवं संसृष्टिमभिधाय तथाविधच्छायाविच्छित्तिविधायिनं संकरालंकारमभिधत्ते—

[अलंकारकलापोऽयमन्यैः संकीर्णतां गतः ।
स्फुरन्ननेकधा वाक्ये संकरः सोऽभिधीयते] ॥ ६१ ॥

अलंकारेत्यादि। पूर्वोक्तलक्षणसमाक्रान्तवृत्तिः "अलकारकलापोऽयं" रसवदाद्यलंकारनिकुरम्बः "संकराख्योऽभिधीयते" संकरनामा निगद्यते। कीदृशः—"संकीर्णतां गतः"=संमिश्रतां प्राप्तः, सबलत्वेन प्रतिभासत्वमधिरूढः। किं कुर्वन्—"स्फुरन्"=आत्मनः स्फुरितं समुपदर्शयन्—प्रतिभासमानतामुपसरन्, "वाक्ये" संकीर्णतामुपपद्यते। तत्संवेशनविशेषस्यानुपपत्तेः भणितान्तर्वर्ती यः कश्चिदलंकारो यथोपपत्ति विभूषणान्तरेण संकीर्णः संकर संज्ञाविषयतां प्रतिपद्यते। तेन सकलस्याप्यलंकारकलापस्य (संकर इत्यभिधानं संपद्यते)। यथा—

रोहन्मूलातिगौरैरुरगपतिफणैस्तत्र पातालकुक्षौ
प्रोद्यद्वालाङ्कुरश्रीः दिशि दिशि दशनैरेभिराशागजानाम्।
अस्मिन्नाकाशदेशे विकसितकुसुमा राशिभिस्तारकाणां
नाथ त्वत्कीर्तिवल्ली फलति फलमिदं बिम्बमिन्दोः
सुधार्द्रम् ॥२१४॥

अत्र कीर्तिवल्लीति रूपकालंकारः सिद्धबद्धतत्साम्याशङ्कां विना न युक्तियुक्ततां प्रतिपद्यते। तेन तदाशङ्कानिबन्धनतथाविधपरिस्पन्दकीर्तिसन्दर्शितसमुद्भूततसंभावनानुमानमाहात्म्यात् प्रतीयमानवृत्तिरुत्प्रेक्षाऽत्र कवेरभिप्रेता। यस्मादेतयोर्द्वयोरपि परस्परसंभावनां विना स्वरूपलब्धिरेव न (पर्य)वस्यतीति, संकीर्णयोरथ संवादादेवंविधविषये संकरोक्तिः प्रवर्तते। वाक्यैकदेशे यथा "निर्मोकमुक्तिरिव गगनोरगस्य" इति निष्कम्पतया व्यवहर्तुमशक्यत्वात्, निर्मोकमुक्तिरिवेत्युत्प्रेक्षया रूपकालंकारस्य स्वरूपलाभावकाशः (समर्प्यते)। तथैवोत्प्रेक्षायाः, यस्मादत्रापि संकरालंकारव्यवहारः।

ननु चानेन न्यायेन "अस्याः सर्गविधौ" इति "किं तारुण्यतरोः" इत्यादेः संकरालंकारोक्तिः प्रवर्तताम्? न प्रवर्तते, यस्मादत्रा

(र्थसामर्थ्यावगतो) त्प्रेक्षायाः ससन्देहं विनाऽनुपपत्तेः, परस्मिंश्च तथैव रूपकस्येति द्वयोरप्येतयोः तत्त्वं तुल्यम् । ससन्देहस्य पुनस्तद्विभूषणत्वेनान्तर्विधाने मणिमयपदकबन्धबन्धुरहारादिरमणीयत्वमित्युक्तमेव । संसृष्टेर्नानाविधच्छायमणिमालामनोहरता, संङ्करालंकारस्य विविधकान्तिरत्नविन्यासविचित्रबहुलातुलकान्तिकल्पत्वमिति सर्वमेव विभक्तम् ।

एवं यथोपपत्त्यलंकारान् लक्षयित्वा केषांचिदलक्षितत्वात् लक्षणाव्याप्तिदोषं परिहर्तुमुपक्रमते ।

भूषणान्तरभावेन शोभाशून्यतया तथा ।
अलंकारास्तु ये केचिन्नालंकरतया मनाक् ।। ६२ ।।

भूषणेत्यादि । "ये"=पूर्वोक्तव्यतिरिक्ताः "केचिदलंकाराः" ते "नालंकारतया मनाक्" न विभूषणत्वेनाभ्युपगताः । केन हेतुना "भूषणान्तरभावेन"=अन्यद्भूषणं "भूषणान्तरं", तेभ्यो व्यतिरिक्तम्; "तद्भावेन"=तत्स्वभावत्वेन तदनन्यत्वेन पूर्वोक्तानामेवान्यतमत्वेनेत्यर्थः । "शोभाशून्यतया तथा"=शोभा कान्तिः तया शून्यं रहितं शोभाशून्यं तस्य भावः शोभाशून्यता तया हेतुभूतया । न केवलं ताभ्यामेव, यावदलंकार्यतया विभूष्यत्वेनापि तेषामलंकरणत्वमनुपपन्नम् । एवं च—

यथासंख्यमलंकारः पूर्वैराम्नात एव यः ।
कारणद्वितयेनापि नालंकारः स संमतः ।। ६३ ।।

"यथासंख्यमलंकारः पूर्वैराम्नातः" तुल्य (क्रमं) कैश्चित्स्वशब्देनाभिहितः स्वनाम्ना "स नालंकारः, कारणद्वितयेनापि" भूषणान्तरभावेन शोभाशून्यतया च । तथा च तस्योदाहरणम्—

पद्मेन्दुभृङ्गमातङ्गपुंस्कोकिलकलापिनः ।
वक्त्रकान्तीक्षणगतिस्वरकेशैस्त्वया जिता ।। २१५ ।।

अत्रात्मकृतलक्ष्ये भणितिवैचित्र्यविरहात् न काचित् कान्तिर्विद्यते । सत्यामप्येतस्यां साम्यं व्यतिरेको वा जीवितमाम्नातं न पुनः समानसंख्यात्वम् । (केवल)समानसंख्यात्वे "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" इति सूत्रोदाहरणन्यायात् संख्यातानुदेशात् न किंचिदतिरिच्यते ।

केषांचिदाशीःप्रभृतीनामलंकारतया मतानां भूषणत्वानुपपत्तेः । आशिषस्तु लक्षणोदाहरणानि नेह पठ्यन्ते । तेषु चाशंसनीयस्यैवार्थस्य मुख्यतया वर्णनीयत्वादलंकार्यत्वमिति प्रेयोलङ्कारोक्तानि दूषणान्यापतन्ति ।

न प्रेयसो विरुद्धः स्यादलंकारान्तरे सति ।
संसृष्टिसंकरौ स्यातामन्यत्रादर्शनादपि ॥२१६॥

(अन्तरश्लोकः ।)

विशेषोक्तेरप्युक्तालंकारान्तर्भावेनालंकार्यतया च भूषणत्वानुपपत्तिः । तथा चोदाहरणमेतस्याः—

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥२१७॥

अत्र सकललोकप्रसिद्धजयित्वव्यतिरेकिकन्दर्पस्वभावमात्रं लोकोत्तरत्वेन वाक्यार्थः ।

(एवं) सूक्ष्मलेशहेतवः (नालंकाराः । तथा च) भामहः -

हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ नालंकारतया मतः ।
समुदायाभिधेयस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः ॥२१८॥

तथा च सूक्ष्मस्योदाहरणम्—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥२१९॥

अत्र वर्णनीयात्मा सूक्ष्मो न पुनरलंकरणम्, कस्मात्—साक्षादभिधया वक्तव्यार्थस्तथाविधया युक्त्या प्रतिपाद्यते ।

लेशस्योदाहरणं यथा—

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।
अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥ २२० ॥

अत्राप्येतदेव वक्तव्यं वस्तु कथं विभूषणतामर्हति? । "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इति न्यायात् ।

हेतोरुदाहरणम्—

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।
उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २२१ ॥

एवमुपमारूपकमपि नालंकरणम् ।

समग्रगगनायाममानदण्डो रथाङ्गिनः ।
पादो जयति सिद्धस्त्रीमुखेन्दुनवदर्पणः ॥ २२२ ॥

अत्र रसवदलंकार (वत्) वाच्यवाचकयोः संगतिरेव नास्ति । तथा च उपमा च रूपकं चेति विग्रहे द्वन्द्वो वा विवक्षितः स्यात्, विशेषणसमासो वा । तत्र द्वन्द्वपक्षे क्वचिद्वाक्यैकदेशे रूपकं क्वचिदुपमेति (द्वितय) प्रणिबन्धनं न किंचिदेकस्मिन् । तत्रापि प्रत्येकं परिस्पन्दतया स्वस्थाने समं विभातीति परस्परापेक्षां विना समुदायात्मकस्य विशेष्यस्यासंभवात् द्वन्द्वपक्षोऽनुपपन्नः । विशेषणसमासेऽपि सर्वस्मिन् वाक्ये, एकदेशे वा द्वितयमपीति द्वयोरेकस्मिन् वस्तुनि युगपत् परस्परविरुद्धयोश्छायातपयोरिव समावेशानुपपत्तिः । एकतरपक्षावलम्बिन्या वाचा प्रत्येकं वाच्यवाचकस्वरूपनिश्चितावपरस्यावकाशभङ्गोऽपि न सम्भवतीति परस्परापेक्षां विना समुदायात्मकविशेषणसमासोऽप्यकिंचित्करः ।

कथंचित्तत्रैकतरनिश्चये प्रमाणाभावादन्यतरकल्पनेन दोषायोगात्सं-करव्यवहारः। प्रस्तुते पुनरेवंविधस्वरूपनिष्पत्तावपि संसिद्धिविव-क्षया यस्यात्मसिद्धावपि सन्देहदोलाधिरूढिस्तत्राप्यसम्भूताद्वस्तु-तोऽव्यवस्थितैव कदाचिदस्तीति यत्किंचिदेव वाक्यसामर्थ्यादव-सेयः। प्रतीयमानप्रकारात्तृतीयं रमणीयमलंकरणकलापमिति वाक्यवक्रतासर्वस्वं समाख्येयम्।

समुदायात्मकवाक्यवक्रतास्वरूपमासूत्रयति—

लावण्यादिगुणोज्ज्वला प्रतिपदन्यासैर्विलासाञ्चिता
विच्छित्त्या रचितैर्विभूषणभरैरल्पैर्मनोहारिणी।
अत्यर्थं रसवत्तयार्द्रहृदया (शक्नोत्युदाराभिधा
वाग्वक्रा सुकवेस्तथैव च) मनो हर्तुं यथा नायिका ॥६४॥

लावण्यादीत्यादि। आसामेवंविधवाक्यस्वरूपायत्तावगमनोदाहरणं प्रवक्ष्यति। तत्समुदायात्मकस्य (वाक्यस्य) रसवत्तया (मनः चेतः) हर्तुं च शक्नोति यथा नायिका तथा। कीदृशी—"लावण्या-दिगुणोज्ज्वला" (लावण्यादिभिः) लावण्यप्रभृतिभिः "गुणैः" प्रथमोल्लेखलक्षणैर्गुणैः "उज्ज्वला" भ्राजिष्णुः "प्रतिपदन्यासैः" "प्रतिपदन्यासः" प्रतिसुप्तिङन्तोपनिबन्धनानि, तैः "विलासा-ञ्चिता" शोभातिशयेनाभ्यञ्चिता "विच्छित्त्या" वैदग्ध्यभङ्ग्या कयाचित् "रचितैः" उपनिबद्धैः "अल्पैः" परिमितैः (विभूषण-भरैः) अलंकरणैरुपमादिभिः, "मनोहारिणी" हृदयरञ्जिका वाक् विच्छित्तिविहितपरिमितालंकरणविन्यासा शोभातिशयनि-धानतां प्रतिपद्यते। कीदृशी वाक्—"उदाराभिधा" औदार्यगुण-युक्ताभिहिता। "अत्यर्थं रसवत्तया" रागादिमत्त्वेन "आर्द्र-हृदया" सरसाभिप्राया कान्तापि तथाविधविलासाञ्चिता भवति। नायिकापक्षे लावण्यादयः सौन्दर्यप्रभृतयः, पदन्यासः पादविक्षेपः,

विलासः चेष्टाविशेषः (वाक्पक्षे) विच्छित्तिः वैदग्ध्यम्, वाक् वाक्यम्, भूषणानि अलंकाराः, कव्यभिधा वचनम्। प्रबन्धसामर्थ्यमिति ।

इति श्रीराजानककुन्तकविरचिते वक्रोक्तिजीविते काव्यालङ्कारे तृतीय उन्मेषः ।

चतुर्थोन्मेषः

एवं सकलसाहित्यसर्वस्वकल्पवाक्यवक्रताप्रकाशनानन्तरमवसर-प्राप्तां प्रकरणवक्रतामवतारयति—

यत्र निर्यन्त्रणोत्साहपरिस्पन्दोपशोभिनी ।
प्र वृत्तिर्व्यवहर्तॄणां स्वाशयोल्लेखशालिनी ॥ १ ॥
अप्याऽमूलादनाशङ्कचसमुत्थाने मनोरथे ।
काप्युन्मीलति निःसीमा सा प्रबन्धांशवक्रता ॥ २ ॥

यत्रेत्यादि ।—"प्रबन्धांशवक्रता" (प्रकरण) वक्रभावो भवतीति सम्बन्धः । कीदृशी—"निःसीमा"—निरवधिः, "यत्र"—यस्यां "व्यवहर्तॄणां"—तत्तद्व्यापारपरिग्रहव्यग्राणां प्रवृत्तिः "कापि"—अलौकिकी "उन्मीलति"—उद्भिद्यते। किंविशिष्टा—"निर्यन्त्रणोत्साहपरिस्पन्दोपशोभिनी"—निरर्गलव्यवसायस्फुरितस्फारविच्छित्तिः, अत एव "स्वाशयोल्लेखशालिनी" निरुपमनि(ज)हृदयोल्लासितालंकृतिः, कस्मिन् सति—"अप्यामूलादनाशङ्कचसमुत्थाने मनोरथे"—कन्दात् प्रभृत्यसंभाव्यसमुद्भेदे समीहिते ।

तदयममत्रार्थः—यत्र मना ङ्मात्र मप्यनुन्मीलितमनोरथे कथा-मध्ये निरुपधि मानधनानामध्यवसायपद्धतिः निरन्तरव्यवसाया-तिस्फारा चेतनचमत्कारिणी तद्विहित वक्रता विच्छित्तिः प्रकरण-स्या लंकरणायते, प्रबन्धस्य च । यथा अभि ज्ञान जानकीनाम्नि नाटके तृतीयेऽङ्के सेतुबन्धेऽनाकलितविद्या बलाना मविदितवैदेही-दयित दिव्यास्त्र प्रभावसंपदां वानर प्रवीराणां प्रथममेव मक-राकरमालोकयतां बन्धाध्यवसायः ।

तथाहि—तत्र नीलस्य सेनापतेर्वचनम्—

शैलाः सन्ति सहस्रशः प्रतिदिशं वल्मीककल्पा इमे
दोर्दण्डाश्च कठोरविक्रमरसक्रीडासमुत्कण्ठिताः ।
कर्णास्वादितकुम्भसंभवकथाः किं नाम कल्लोलिनी-
कान्ते गोष्पदपूरणेऽपि कपयः कौतूहलं नास्ति वः ॥ १ ॥

वानराणामुत्तरवाक्यं नेपथ्ये कलकलानन्तरम्—

आन्दोल्यन्ते कति न गिरयः कन्दुकानन्दमुद्रां
व्यातन्वानाः कपिपरिसरे कौतुकोत्कर्षतर्षात् ।
लोपामुद्रापरिवृढकथाभिज्ञताप्यस्ति किं तु
व्रीडावेशः पवनतनयोच्छिष्टसंस्पर्शनेन ॥ २ ॥

अत्रैव पवनतनयोच्छिष्टे अधिवाचिनि पर्यायवक्रताप्रकारः स्मर्तव्यः । आर्य, दुष्करोऽयमेभिर्मकराकरबन्धाध्यवसाय इति रामेण पर्यनुयुक्तस्य जाम्बवतोऽपि वाक्यम्—

अनङ्कुरितनिस्सीममनोरथपथेष्वपि ।
कृतिनः कृत्य संरम्भमारभन्ते जयन्ति च ॥ ३ ॥

एवंविधमपरमपि तत एव विभावनीयमभिनवाद्भुताभोगभङ्गीसुभगं सुभाषितसर्वस्वम् ।

यथा वा रघुवंशे पञ्चमे सर्गे चतुरु(द)धिकाञ्ची कलापालंकरणकाश्यपीपरिवृढस्य विश्वजिदाख्यमखदीक्षादक्षिणीकृतसमस्तसंपदः सहजौदार्यरहस्योदाहरणस्य रघोरर्घसंपादितमृण्मयपात्रसमालोकनसमुन्मूलितमनोरथाडम्बरे वरतन्तोरन्तेवासिनि निषिद्धगमने मुनौ

"किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं त्वया कियद्वेति" ॥ ४ ॥

प्रश्न समनन्तरं समावेदितचतुर्दशकोटि परिमाणचामीकरामाचार्य-प्रददक्षिणा (माकलय्य)

द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन् यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥५॥

इति निरर्गलगम्भीरतो दार गरिमागोपायितान्तर्गतया गिराग्न्य-गारमलंकुर्वति कुबेरं प्रति सामन्तसंभावनया जयाध्यवसायः कामपि सहृदयहृदयाह्लादकारितां प्रतिपद्यते। सूक्तिसुधावीच-योऽप्यत्र तत (एवा)स्वादनीयाः। एतत्प्रकरण प्राण परिस्पन्द-सुन्दरं च किंचिदुदाह्रियते। यथा

त भूपतिर्भासुरहेमराशिं
लब्धं कुबेरादभियास्यमानात्।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव
पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥६॥

अत्र दम्भोलिदलितकाञ्चनाचलपादसादृश्यप्रतीयमाना परिमि-तस्य तपनीयकूटस्य सर्वस्यापि (विश्रा)णनात्, अन्य एव तादृशद्रविणव्यसनवर्तिनो दिलीपनन्दनस्य, कल्पनाकलङ्ककदर्थि-तार्थवितरणानुच्चतरान् कल्पतरूनपि तिरस्कु र्वाणः स कोप्यौ-दा र्यसीमा विशेषः समुज्जृम्भते, येन गर्भीकृतग र्वगरिम-ग्रन्थि शिथिलाद्वितीययशस्सन्दोह दोह दस्य दात्रन्तरासहिष्णोः "गुर्वर्थम्"इत्यादेः प्रथमोदितवाक्यप्रकाण्डस्य प्राणपरिस्पन्द-परि पोषणमेवा धीयते।

अन्यच्च—

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ
द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ।
गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृहोऽर्थी
नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥७॥ इत्यादि।

अत्रापि गुरुप्रदेयदक्षिणातिरिक्तं कार्तस्वरमप्रतिगृह्णतः कौत्सस्य, रघोरपि प्रार्थितात् शतगुणं सहस्रगुणं वा प्रयच्छतः (परस्परं कलहायमानयो)र्निरवधि(नि)स्पृहत्वौदार्यसंपत् साकेतनिवासिनाम् अश्रुतपूर्वां कामपि महोत्सवमुद्रामाततान ।

एवमेषा महाकविप्रबन्धेषु प्रकरणवक्रताविच्छित्तिः रसनिष्यन्दिनी सहृदयैः स्वयमुत्प्रेक्षणीया ।

इमामेव प्रकारान्तरेण प्रकाशयति—

इतिवृत्तप्रयुक्तेऽपि कथावैचित्र्यवर्त्मनि ।
उत्पाद्यलवलावण्यादन्या लसति वक्रता ।। ३ ।।
तथा यथा, प्रबन्धस्य सकलस्यापि जीवितम् ।
भाति प्रकरणं काष्ठाधिरूढरसनिर्भरम् ।। ४ ।।

इतिवृत्तेति ।—"तथा उत्पाद्यलवलावण्यादन्या भवति वक्रता"= तेन प्रकारेण कृत्रिमसंविधानकामनीयकादलौकिकी वक्रभावभङ्गी समुज्जृम्भते सहृदयानावर्जयतीति यावत् । (कस्मिन्–) "कथावैचित्र्यवर्त्मनि"—काव्यस्य कथाविचित्रभावमार्गे । किंविशिष्टे "इतिवृत्तप्रयुक्तेऽपि"—इतिहासपरिग्रहेऽपि । तथेति यथाप्रयोगम पेक्षत अत आह— "यथा प्रबन्धस्य सकलस्यापि जीवितम् । भाति प्रकरणं" येन प्रकारेण सर्गबन्धादेः समग्रस्यापि प्राणप्रदं भासतेऽङ्गम् । कीदृग्भूतं—"काष्ठाधिरूढरसनिर्भर(म्) =प्रथमधारोद्भासितशृङ्गारादिपरिपूर्णम् ।

तदयमत्र परमार्थः =विख्यातविचित्ररुचिरकथाकरण्डकायमा(ने)महाभारतादौ रससमुद्रमुद्रितायामपि कथायां कस्यचिदुत्तराधरविच्छित्तिकारणविकल्पकाभावात्, सवि(शेष)रसभावजनकाश्चर्यजननकार्यजातानि अतिबन्धुरनिजप्रतिभासमुन्मीलितसमुचितनिरुपमाननिमित्तानि निबन्धनीयानीति । तदतिशयवक्रता-

प्रकारेण प्रकरणेन व्यवहरन् कविः सकलकविरसिकपरिषत्परितोषणमावहति ।

प्रबन्धेऽपि प्रवरनवसंस्कारकारणरमणीयकान्तिपरिपोषः रेखाराजमानपुरातनत्रुटितचित्रदशास्पदसौभाग्यमनुभवति ।

अभिज्ञानशाकुन्तले नाटके इतरतरुणीतिरस्कारकारणाविरोधकत्वेनेक्षणक्षणाकलितललितलावण्यलक्ष्मीललामनिरुपमरूपरेखासुखप्रत्यभिज्ञा समुज्जृम्भते । विस्रम्भसंभावनासनाथकथारहस्यरम्यपरस्परानुरूपप्रेमप्रकर्षप्रवर्तितचिरतरविचित्रविहरणव्यापारसुप्राप्तप्रत्यभिज्ञां तां शकुन्तलां प्रति दुष्यन्तस्य विस्मरणकारणमितिवृत्तागदितमपि अल्पमात्रापराधप्रवर्तमानक्रूरक्रुधः करुणापराङ्मुखस्य मुनेर्दुर्वाससः शापमुत्पादितवान् कविः । तत्र हि प्रकरणप्रकाण्डे शकुन्तला किल प्रथमप्रियप्रवासवासरवितीर्णविरहदुःसहदुःखावेशविवशान्तःकरणवृत्तिरुटज (संनिहिता) पर्याकुलेन प्राङ्गणप्रान्ते स्थिते (न) महर्षिणा मन्युसङ्गात्—

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोनिधिं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वां स न बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥ ८ ॥

इत्थं शप्ता । तच्छ्रवणपर्याकुलाभ्यां सखीभ्यां (अनुनीतः) प्रवास्यमानोऽपि मुनिप्रवरः प्रियतमन्यासाङ्गुलीयकविलोकनं (शापा) वसाना (वधि) मकार्षीत् । प्रियं प्रति [illegible]श्च मुनिदुहितुरलंकृताङ्गुलीकिसलयस्याङ्गुलीयकस्य कुत्रचित् कुटिलतरतरङ्गिणीपयोवतारादन्तर्जलमलक्षितं परिभ्रष्टस्य ससंभ्रममदभ्रमरीचिमण्डलमाणिक्यसमुल्लसितसरसामिषविशंकाकुलशकलीकवलितस्य

कालान्तरे तदन्तकारिणा कैवर्तनेन पुनरपि (समर्पणम्)। एवंविधस्य संविधानकस्य रसनिधानकलशायमानस्य माहात्म्यादखिलस्यापि नाटकस्य कापि (विच्छित्तिः) समये चञ्चरीकोपालम्भगर्भगीत्यवगमनात् मुनिशापापसारितप्रेयसीस्मृतेरपि तदधिवासवासनापि च परिस्फुरन्ती पौरवस्य पारवश्यं निश्चयामास। तथा च

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ ९ ॥

अत्र संमुग्धसुभगमेनकानन्दिनीस्मरणलेखालावण्यमन्यदेव चमत्कारकारणं सहृदयानां समुद्योतते। अपरं च परावर्तितायामपि व्यलीकमभिज्ञकं च, महर्षिशिष्यसमाख्यातकरग्रहणगर्भाधानायां महामन्युसमुन्मेषः। मनागुल्लङ्घितसहजलज्जावतारतापसशीघ्रापनीतावगुण्ठनेन (पराङ्गनारचित) तथाविधसकलललनालावण्यावलेपसंपदि संपादितविपञ्चीटङ्कारवल्गुवाग्विलासव्याहृतवनविहरणरहस्याभिज्ञायां भरतमातरि तथारूप प्रत्याख्यानपारुष्यमपि राज्ञः शापस्य संपत्स्यमानानुतापं परस्परं प्रकाशीभवदनर्गलानुरागप्राग्भारसङ्गादतीव सहृदयाह्लादकारि। शापावसानसमुत्पत्तये प्रसिद्धस्मरणसमुल्लासिदुःसहविरहज्वरपातावेगविकलत्वं च समनन्तरमेवाङ्गुलीयसङ्गमादतीव सहृदयानाह्लादयति। नरपतेस्तत्र कञ्चुकिनो वचनम्—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठार्पितं
बिभ्रत्काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासोपरक्ताधरः।
चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः
संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥१०॥

रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥११॥

अत्र राज्ञो विशेषणवक्रता, गोत्रेष्विति वचनवक्रत्वं च किमपि चित्तचमत्कारकारि। राज्ञोऽपि स्वयंलिखितालेख्यालोकमानविलोचनस्य स्मरणात्मक दयितात्ममुद्रामुद्रितं सहृदयवचनम् ।

अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं
पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।
बिम्बाधरं स्पृशसि चेत् भ्रमर प्रियायाः
त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ १२ ॥

इत्युदित एवास्वादनीयः ।

अविद्यमाने पुनरेतस्मिन् उत्पाद्यलवलावण्यललाम्नि प्रकरणे निष्कारणविस्मरणवैरस्यमितिहासांशस्येव रूपकस्यापि विरूपकतापत्तिनिमित्ततामवगाहते ।

उत्पाद्यलवलावण्यादिति द्विधा व्याख्येयम्=यथा क्वचिदसदेवोत्पाद्यम्, क्वचिदौचित्यत्यक्तं सदप्यन्यथासंपाद्यम् सहृदयहृदयाह्लादनाय ।

यथोदात्तराघवे मारीचवधः । तच्च प्रागेव व्याख्यातम् । एवमन्यदप्यस्या वक्रताविच्छित्तेरुदाहरणं महाकविप्रबन्धेषु स्वयमुत्प्रेक्षणीयम् ।

निरन्तररसोद्गारगर्भसन्दर्भनिर्भराः ।
गिरः कवीनां जीवन्ति न कथामात्रमाश्रिताः ॥ १३ ॥

(इत्यन्तरश्लोकः ।)

अपरमपि प्रकरणवक्रताप्रकारमाविर्भावयति—

प्रबन्धस्यैकदेशानां फलबन्धानुबन्धवान् ।
उपकार्योपकर्तृत्वपरिस्पन्दः परिस्फुरन् ।। ५ ।।
असामान्यसमुल्लेखप्रतिभाप्रतिभासिनः ।
सूते नूतनवक्रत्वरहस्यं कस्यचित्कवेः ।। ६ ।।

"सूते"—समुन्मीलयति । (किं) "नूतनवक्रत्वरहस्यं"—अभिनव-वक्रभावोपनिषदं । "कस्यचित्"— (न) सर्वस्य । "कवेः"—कवयितुः, प्रस्तुतौ (चित्य)चारुरचनाविचक्षणस्येति यावत् । कः "उपकार्योपकर्तृत्वपरिस्पन्दः"—अनुग्राह्यानुग्रहकत्वमहिमा । किं कुर्वन् "परिस्फुरन्"—समुन्मीलयन् । किंविशिष्टः—"फल-बन्धानुबन्धवान्" = प्रधानकार्यानुसन्धानवान् कार्यानुसन्धाननिपुण-(इति भावः) । कथमेवंविधस्य इत्याह—"असामान्यसमुल्लेख-प्रतिभाप्रतिभासिनः"—निरुपमोन्मीलितशक्तिविभवभ्राजिष्णोः । केषां "प्रबन्धस्यैकदेशानां" = प्रकरणानाम् ।

तदिदमुक्तं भवति—प्रातिस्विकसंनिवेशशोभिनामपि प्रबन्धावय-वानां प्रधानफलसंबन्धनिबन्धानुग्राह्यानुग्राहकभावः स्वभावसुभग-प्रतिभाप्रकाश्यमानः कस्यचिद्विचक्षणस्य वक्रताचमत्कारिणः कवेर-लौकिकं (कथाप्राणप्रौढिप्ररूढ) वक्रतोल्लेखलावण्यं समुल्लासयति । यथा पुष्पदूषितके द्वितीयेऽङ्के—

प्रस्थानात् प्रतिनिवृत्य निबिडानुरागात् (अन्धकारावृतायां) विभावर्याममन्दमदनोन्मादमुद्रेण समुद्रदत्तेन निजभार्यानिकेतनं तुल्यदिवसं नन्दयन्तीसंगमाय मलिम्लुचेनेव प्रविशता प्रकम्पावेग-विकलालसकायनिपातननिहतनिद्रस्य द्वारदेशशायिनः कलहाय-मानस्य कुवलयस्योत्कोचकारणं स्वकरादङ्गुलीयकदानं यत् कृतं, तच्चतुर्थेऽङ्के मथुराप्रतिनिवृत्तेन तेनैव श्वशुरस्य समावेदितसमुद्र-

दत्तवृत्तान्तेन कुलकलङ्कातङ्ककदर्थ्यमानस्य सार्थवाहसागरदत्तस्य स्वतनयस्पर्श (समाहित) मान (सस्य) स्नुषाशीलशुद्धिमुन्मीलयत्तदुपकाराय कल्पते । तथा च सागरदत्तस्य वचनम्

तदङ्गुलीयं सुतनामचिह्नं
चरित्रशुद्धिं विशदीकरोति ।
ममापि सामान्यसमुद्यतोऽनु-
तापस्तु पापस्य भवेत्स शुद्धिः ॥ १४॥

अत्र भृत्य, किमिति त्वया प्रथममस्माकं (नोक्तमिति पृष्टस्य) कुवलयस्योत्तरं—

तदोपणिकमन्ते राम पणि यात
त हिं एव्व पविसंति ।

दिग्धाच्छादितं च मए स अं एव्व पेक्खिअं छन्वाहनसंपदं पुतन वेदइस्सदि ॥ १५॥ तत एवावधार्यम् ।

यथोत्तररामचरिते—

पृथुगर्भभरखेदितदेहाया विदेहराजदुहितुर्विनोदाय दाशरथिना चिरंतनराजचरितचित्ररुचिं दर्शयता निर्व्याजविजयविजृम्भमाणजृम्भकास्त्राण्युद्दिश्य

"सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति"

इति यदभिहितं तत्पञ्चमाङ्के प्रवीरचर्याचतुरेण चन्द्रकेतुना क्षणं समरकेलिमाकाङ्क्षता तदन्तरायकलितकलकलाडम्बराणां वरूथिनीनां सहजजयोत्कण्ठाभ्राजिष्णोर्जानकीनन्दनस्य जृम्भकास्त्रव्यापारेण कमप्युपकारमुत्पादयति । तथा च तत्र लवः—

"भवतु, कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि संस्तम्भयामि"

सुमन्त्रः— तत्किमकस्मादुल्लोलाः सैन्ययोधाः प्र[illegible]म्यन्ति ।

लवः—पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् ।

सुमन्त्रः—(ससंभ्रमम्) वत्स, कुमारेणानेन जृम्भकास्त्रमभिमन्त्रितम् ।

चन्द्रकेतुः—आर्य, कः सन्देहः—

व्यतिकर इव भीमो वैद्युतस्तामसश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्ग्रस्तमुक्तं हिनस्ति ।
अभिलिखितमिवैतत् सैन्यमस्पन्दमास्ते
नियतमजितवीर्यं जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥ १६ ॥

आश्चर्यम् (आश्चर्यम्)—

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमःश्यामैर्नभो जृम्भकै-
रुत्तप्तस्फुरदारकूटकपिलज्योतिर्ज्वलद्दीप्तिभिः ।
कल्पक्षेपकठोरभैरवमरुद्ध्वस्तैरवस्तीर्यते
नीलाम्भोदतडित्कडारकुहरैर्विन्ध्याद्रिकूटैरिव ॥ १७ ॥

इत्यादि । एक एवायमेकदेशानामिति बहुवचनम् । अत्र द्वयोरपि बहूनामुपकार्योपकारकत्वं स्वयमुत्प्रेक्षणीयम् ।

एकप्रकरणप्राप्तप्रकारान्तरशोभितः ।
प्रबन्धो भासते नूतनपरिस्पन्द इवोदितः ॥ १८ ॥

(इत्यन्तरश्लोकः) ।

अस्या एव प्रकारान्तरं प्रकाशयति—

प्रतिप्रकरणं प्रौढप्रतिभाभोगयोजितः ।
एक एवाभिधेयात्मा बध्यमानः पुनः पुनः ॥ ७ ॥

अन्यूननूतनोल्लेखरसालंकरणोज्ज्वलः ।
बध्नाति वक्रतोद्भेदभङ्गीमुत्पादिताद्भुताम् ॥ ८ ॥

"बध्नाति"—नियन्त्रयति निबन्धयतीति यावत्। कां—"वक्रतोद्भेदभङ्गीम्"—गम्भीरवक्रभावाविर्भावितां शोभाम्। किंविशिष्टां—"उद्भाविताद्भुताम्"=कन्दलितकुतूहलाम्। कः "एक एवाभिधेयात्मा"—तदेव वस्तुस्वरूपम्। किं क्रियमाणः—"बध्यमानः"—प्रस्तुतौचित्यचारुरचनामात्रस्पन्दमानः। कथं "पुनः पुनः"—वारं वारं। क्व—"प्रतिप्रकरणम्"=प्रकरणे प्रकरणे, स्थाने स्थाने इति यावत्। नन्वेवं पुनरुक्ततापात्रतां समासादयतीत्याह—"अन्यूननूतनोल्लेखरसालंकरणोज्ज्वलः"—अविकलाभिनवोल्लासशृङ्गाररूपकादिपरिस्पन्दभ्राजिष्णुः। कीदृशः—"प्रौढप्रतिभाभोगयोजितः" प्रगल्भतरप्रज्ञाप्रकारप्रकाशितः।

अयमस्य परमार्थः—तदेवं सकलचन्द्रोदया (दि) प्रकरणप्रकारेषु वस्तु प्रस्तुतकथासंविधानकानुरोधात् मुहुर्मुहुरुपनिबध्यमानं यदि परिपूर्णपूर्वविरूपरसालंकाररामणीयकनिर्भरं भवति तदा कामपि रामणीयकमर्यादां वक्रतामवतारयति।

यथा हर्षचरिते—अभिनवभङ्गीपरिग्रहग्रथितसौभाग्योपसंपत् (धरा) धर-विभावरीविराम(ादि)रामणीयककर्त्री नैकस्थानेषु चमत्कुरुते। तत एव च तदास्वादनीयम्। बहुत्वादत्र वर्णयितुमशक्यम्।

यथा वा तापसवत्सराजे रसविलाससर्वस्वनिवासायमानत्वादुदाहरणम् करुणः प्रत्यङ्गमभिनवाभिरुक्तो भङ्गीभिरुद्भासते; यथा द्वितीयेऽङ्कः—

राजा—(सकरुणं पुरोऽवलोक्य) हा देवि पादपैरप्यपगतासि

कुरवकतरुर्गाढाश्लेषं, मुखासवलालनां
बकुलविटपी, रक्ताशोकस्तथा चरणाहतिम्।

तव सुकृतिनः संभाव्यैते प्रसादमहोत्सवान्
अनुगतदशाः सर्वे, सर्वश्शठो न यथा वयम् ॥ १९ ॥

यथा अन्यत्र हि—

प्रदीप्तान्तःपुरेण कृशानुना कवलितान् विलासशाखिनः पश्यन्नभिनवशोकावेशविवशान्तःकरण; "साक्षाद्देवीमनुसरन्तस्ते" इति समुत्पन्नमतिनिर्विकल्पमवयवैकैकप्रसादपात्रेभ्योऽपि अविद्वद्भ्योऽपि समनुष्ठितसमुचितसाहसेभ्यः समुचिततादृशप्रसादसाधनमभ्यस्ततदास्वादानुभवसर्वस्वमप्यात्मानं तत्समय एव प्रियानुगमनमनाचरन्तमधमं मन्यमानो निरुपमव्रीडानिवेशनिर्भरं निर्भर्त्सयति वत्सराजः ।

'धारावेश्म' इत्यादि, 'कर्ण' इत्यादि च श्लोकद्वयं प्रागुदाहृतमत्र योज्यम् । तृतीयेऽङ्के

राजा—(सास्रं निश्वस्य)

सर्वत्र ज्वलितेषु वेश्मसु भयादालीजने विद्रुते
त्रासोत्कम्पविहस्तया प्रतिपदं देव्या पतन्त्या तदा ।
हा नाथेति मुहुः प्रलापपरया दग्धं वराक्या तथा
शान्तेनापि वयं तु तेन दहनेनाद्यापि दह्यामहे ॥ २० ॥

अत्र शान्तेनापि निर्वाणेनापि तेनाम्लानमालतीमुकुलकोमलदेहविदाहानुमीयमाननैर्घृण्येन दहनेनाप्येकव्यापारा(नपगत)करणा वयमद्यापि दह्यामहे इति नूतनोल्लेखविरोधालंकारेण करुणा पूर्वं निविष्टापि वक्रतां नीयते । अपि च तथा विधातुं कोमलत्वादेव देव्या तदैव दग्धं, वयं पुनर्वज्रसारातिकठोरिमाणोऽद्यापि दह्यामहे न भस्मीभवाम इति विशेषणं प्रस्तुतमेवोल्लासयति । चतुर्थेऽङ्के

राजा—(सकरुणमात्मगतम्) हा देवि

चक्षुर्यस्य तवाननादपगतं नाभूत्क्वचिन्निर्वृतं
येनैषा सततं त्वदेकशयनं वक्षःस्थली कल्पिता ।
येनोक्तासि विना त्वया बत जगच्छून्यं क्षणाज्जायते
सोऽयं दम्भधृतव्रतः प्रियतमे कर्तुं किमप्युद्यतः ॥ २१ ॥

इति सखेदमास्ते ।

अत्र हि क्वचिदिति केलिक्लमापनोदननिमित्तं निकेतपृष्ठसंचारणीयासु लीलासु अप्रयत्नसुलभदर्शने तनु मात्रोन्मीलितसंपातबिम्बलावण्यलेशशङ्कमानत्वदाननान्तेवासित्वे चन्द्रमसि दर्शितनिजवाक्योपारूढपदार्थत्वात् पर्यालोचनया (करुणमेव) प्रत्याययति । येनेति पर्यङ्कार्धशयनमपि प्रवासपदमिव परिहरतीति तदेव व्यनक्ति । क्षणादिति एतावन्तमपि कालं त्वया विरहितस्य जीवतः कियदौग्र्यं मम । (एवं) पुनः सकलोऽप्यलीक एवायं प्रेमबन्धोऽव धार्यतामिति तथैव प्रतिपादयति । सोऽयमित्यादि प्रागेव व्याख्यातम् ।

एवमेतत्, अन्तरवाक्यकदम्बकाभिव्यक्तयाभिनवभङ्ग्या पूर्वस्मात्स्वादादास्वादान्तरसम्पदं कामपि करुणस्य कुरुते ।

पञ्चमेऽङ्के—

राजा— (सविशेषोत्कण्ठं निश्वस्य)

भ्रूभङ्गं रुचिरे ललाटफलके तारं समारोपयेत्
बाष्पाम्बुप्लुतपीतपत्ररचनां कुर्यात्कपोलस्थलीम् ।
व्यावृत्तैर्विनिबद्धचाटुमहिमामालोक्य लज्जानता
तिष्ठेत् किं कृतकोपचारकरुणैराश्वासयैनां प्रियाम् ॥२२॥

अत्राधिगमप्रत्याशाऽसंभावितपद्मावतीपाणिपीडस्यानङ्कुरितमनोरथलेशस्यापि तत्कालकन्दलितौत्सुक्यपरवशीकृतान्तःकरणवृत्तेरुन्मा-

द्यत इव प्राप्तामेव प्रद्योतराजपुत्रीं (मन्वानस्य) राज्ञः प्रसाद-समयसमुचितप्रकार(चिन्तनं काष्ठां)करुणस्यावतारयति। तत्रैवाङ्के

> किं प्राणा न मया तवानुगमनं कर्तुं समुत्साहिता
> बद्धा किं न जटा न वा प्ररुदितं भ्रान्तं वने निर्जने ।
> त्वत्संप्राप्तिविलोभनेन पुनरप्यूनेन पापेन किं
> किं कृत्वा कुपिता यदद्य न वचस्त्वं मे ददासि प्रिये ।। २३ ।।

"इति रोदिति" इत्यन्तेन मनागुन्मादमुद्राप्युन्मीलिता तमेव प्रोद्दीपयति । षष्ठेऽङ्के

राजा—हा देवि !

> त्वत्संप्राप्तिविलोभनेन सचिवैः प्राणा मया धारिताः
> तन्मत्वाऽत्यजतः शरीरकमिदं मे नास्ति निःस्नेहता ।
> आसन्नोऽवसरस्तदानुगमने जाता धृतिः किं त्वयं
> खेदो यच्छतधा गतं न हृदयं तद्वत्क्षणे दारुणे ।। २४ ।।

अत्र नैराश्येन राशीभूतभूरितरशोकावेगवेदनादह्यमानमानस-प्रतीकारकारणं कालिन्दीनामनिम्नगासंगमनम् । तस्य प्रियानुगम-मपि वस्तु वाच्यविस्तरं प्रकरणाभरणायते ।

"प्रोच्यते कियत्" इत्युक्त्या विविधैर्वा विलासैः, कुतः कथोप-कारकादिति कथायाः समाशङ्कितविच्छेदायाः प्ररोहयतीति (?)

किमुक्तं भवति—स्वल्पोऽपि वाच्यविशेषः सविशेषविस्फा-रितः समुद्घाटितरसकवाटद्वारसरसोक्तिविसरविकासिन्या प्रकरण-विच्छित्त्या वितन्यमानः कमपि वक्रिमाणमासादयति । यथा रघु-वंशे मृगयाप्रकरणे—

अत्र हि तरङ्गिणीतीरलेखास्वाखेटवाटोद्यतेन प्रमाद्यता दश-रथेन राज्ञा स्थविरान्धतपस्विबालवधो व्यधीयतेति एकवाक्य-

शक्यप्रतिपादनोऽप्ययमर्थः पुनः परमार्थसरससरस्वतीसर्वस्वायमानप्रतिभाविधानकुशलेन कविना तादृश्या प्रकरणविच्छित्त्या विस्फारितश्चेतनचमत्कारकारणतामधितिष्ठति ।

तथाहि — यद्यत्रानेकनक्तन्दिनानुबन्धिविविधमृगयाव्यापारपरवशीकृतान्तःकरणकवलितसकलतदितर(व्यापार) व्यावृत्त्यवसरप्रसरदभ्यासरससोदरात्मकमृगयानुरागगरिमातः प्राण्येतादृग्रूपो न प्रतिहन्येत, तदा सदाचारसंपादनचणे त्रिभुवनाभयदीक्षाधिकारिणि किरणमालिनः कुले तिलकायमानस्याखिलविद्यापारावारपारदृश्वनः कीर्तिधनस्य धन्य(दशरथ)नाम्नो धरित्रीपतेः पवित्रितत्रिदिवाधिपार्धासनस्य तथाविधाकरणीयकरणं महर्षिणाप्युदाह्रियमाणमनुपपन्नप्रायमेव प्रतिभासेतापाततः । इदं च तत्रैव सकलमुन्मीलितं मनागुदाह्रियते ।

व्याघ्रानभीरभिमुखोत्पतितान् गुहाभ्यः
फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरुग्णान् ।
शिक्षाविशेषलघुहस्ततया स धन्वी
तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान् ।। २५ ।।

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्षीचकार ।
सपदि गतमनस्कश्छिन्नमाल्यानुकीर्णे
रतिविगलितबन्धे केशहस्ते प्रियायाः ।। २६ ।।

लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य हरिप्रभावः
प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहात् ।
आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी
बाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसंजहार ।। २७ ।।

इत्यादि । एतर्हि विचित्रवाच्यवाचकौचित्यचारुभिर्वाक्यविशेषै-र्विविधव्यापारपारवश्यमतितरां प्रतीयते । यथा—

स ललितकुसुमप्रवालशय्यां
ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ।
वनरति रतिवाहयांबभूव
क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ २८ ॥

अत्र वनरतिरिति विशेषणवक्रता वने स्थितया विलासगृहकेलीपर्यङ्के प्रेयसीं समेत्य मधुगोष्ठीप्रभृत्युपभोगप्रतीतिप्रत्याख्यातप्रतीतिं प्रतिपादयन्त्या प्रस्तुतरसावेश एव वितन्यते । त्रियामेति वचन-वक्रतोल्लेखेन चिरतरसमयमन्ध(कारः) समुन्मील्यते । रूढि-वक्रतामहिम्ना च निर्भरान्धकारनिवारितरुचिरव्यापारप्रकारा-न्तरसान्तरायकारित्वात् तत्प्रतिकूलता प्रतिपाद्यते । अत एवाति-वाहयांबभूवेति क्रियावक्रत्ववैचित्र्येण दारुणदेहवेदनां शयनगतः अपगमयामास, परमपरिश्रमविधाने निद्रा रसदायिनीत्यभिननन्द । यथा च

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः
सचिवावलम्बितधुरं धरापतिम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया
मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ २९ ॥

अत्र जहारेति क्रियावक्रत्वविच्छित्त्या, मृगयाया करणीयेतरभाव-नासुविकलान्तःकरणत्वमङ्कुरितं महीभर्तुः । तथा

अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा
विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।
श्रमफेनमुचा तपस्विगाढां
तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥ ३० ॥

अत्र तपस्विगाढामिति विशेषणवक्रतया विविधधर्माचारपरायणतापससंकुलां तमसां पश्यन्नपि शब्दश्रवणमात्रात् शरं व्याकृष्य शरमोक्षमविकलान्तःकरणः कथमकुर्वतेति प्रकाश्यते ।

"अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः" इत्यनेन न्यायेन परधाराधिरूढदुर्धरव्यसनरागान्धकारकवलितविवेकदृष्टयस्तथाविधा अशुद्धाध्वनि सञ्चरन्त इत्युपपत्तिरप्युपपादिता । उत्तरकथोपकारोऽप्येकदेशस्यास्त्येव । तथा हि–

दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोका-
दन्ते वयस्यहमिवेति तमुक्तवन्तम् ॥ ३१ ॥

इति विशीर्णतापसवितीर्णशापस्य तापसं प्रति प्रतिवचनं कौसल्यापतेः—तथा हि

शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
सानुग्रहो भगवता मयि पातितोऽयम् ।
कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धः
बीजप्ररोहजननीं दहनः करोति ॥ ३२ ॥

अत्र शाप इति एवंविधापचारप्राग्भारप्रभवो भवतु नाम । सानुग्रह इति अनुग्रहः पुनरयमनुपपन्न एवास्यामवस्थायाम् । भगवतेत्यनर्थदर्शनेन सहजदयालुना । यदि वा भगवता शापोऽपि इति शापानुग्रहयोर्दहनवारिणोरिवैककालमेकविषयवर्तित्वमसतोरपि भगवत्(स्वरूप)संपत्सामर्थ्यादेव संभाव्यते, अदृष्टतनयाननपद्मशोभे मयि एतस्मादेवानुग्रहादवश्यंभाविनः सुचिरकालाभिकाङ्क्षितस्य सुतावलम्बनतनोर्जीवितफलस्य विलोकनोत्कण्ठापारवश्यात् (सार्थक्यम्) इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

अस्या एव प्रभेदान्तरमुन्मीलयति–

कथावैचित्र्यपात्रं तद्वक्रिमाणं प्रपद्यते ।
यदङ्गं सर्गबन्धादेः सौन्दर्याय निबध्यते ।। ९ ।।

"तद्वक्रिमाणं (प्रपद्यते)" किंविशिष्टं — "कथावैचित्र्यपात्रं" = प्रस्तुतसंविधानकभङ्गीभाजनं। किं तत् ? "यदङ्गं सर्गबन्धादेः सौन्दर्याय निबध्यते" = "यत्" — जलक्रीडादिप्रकरणं ("सर्गबन्धादेः") महाकाव्यप्रभृतेः ("सौन्दर्याय") — उपशोभानिष्पत्त्यै ("निबध्यते") निवेश्यते ।

अयमस्य परमार्थः — प्रबन्धेषु जलकेलिकुसुमापचयप्रभृति प्रकरणं प्रक्रान्तसंविधानकानुबन्धि निबध्यमानं निधानमिव कमनीयसंपदः संपद्यते ।

यथा रघुवंशे—

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे
रोधोलतापुष्पवहे सरय्वाः ।
विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य
तस्याम्भसि ग्रीष्मसुखे बभूव ।। ३३ ।।

इत्यादि । जलक्रीडास्पर्शानन्तरलक्षितत्वात् अखिलमदविकल-(ललना)विलासमूलाध्यास्यमानोत्सवाकुलस्य (कुमुदकन्या)कन्दुक-क्रीडालक्षणमुत्सवान्तरमुत्तरकथोपकार्युपपद्यते, तद्विदामाह्लादमावहति च ।

तथा हि राज्ञः करा(स्फालनाभ्युक्षणा)दिवारिविहाररसपरवशान्तःकरणस्य (करारविन्दा)दलंकरणमलक्षितपतनमुत्पन्नकुतूहला कुमुद्वती नाम नागकन्या जगृहे । ततस्तस्मिन्नादरोद्रेकादन्विष्टेऽप्यनासादिते पाथोन्तर्वर्तिनं नागनायकमानीय निवेदितं कुमुदमुद्दिश्य दशाननान्तकनन्दनः समधत्त धनुषि धन्वी गारुत्मतमस्त्रम् । अथ

परित्राणपर्याकुलः कुमुदः कुमुद्वतीं स्वसारमाभरणेन समं करकमलालंकारिणा विदेहनन्दिनीनन्दनस्या(र्पयामास) ।

अत्र सूक्तानि कानिचिदुदाह्रियन्ते ।

अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य
विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।
सोऽहं कथं नाथ तवाचरेय-
माराधनीयस्य धृतेर्विघातम् ॥ ३४ ॥

कराभिघातोत्थितकन्दुकेय-
मालोक्य बालातिकुतूहलेन ।
ह्रदात्पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षा-
ददत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ३५ ॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते
ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमे-
रुपैतु योगं पुनरंसलेन ॥ ३६ ॥

इमां स्वसारं च यवीयसीं मे
कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुदतीं चिराय
शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥ ३७ ॥

एतेषु भुजङ्गराजवाक्येषु आद्ये 'विष्णो'रिति रूढिवक्रतया वक्तृप्रभावात् पर्यङ्कीभूय भुवनाधारेण अनन्तेन निषेव्यमाणस्य सकलाज्ञापालनसंपादने सज्जो भुजङ्गान्तरो भविष्यतीति प्रतिपाद्यते । 'स' इति संवृतिवक्रत्वेन यः सततमेव तव वास्तव्यविषयः स एवेत्यभिव्यज्यते। कथम् इति पदवक्रतया (त्वयि) भक्तिरिति विधेय-

तानियन्त्रितस्य मम न केनापि प्रकारेण दुश्चरितापन्नं शीलमाशङ्कयमिति ।

द्वितीयेऽपि "औत्पातिकज्योतिरिवान्तरिक्षात्" इत्युपमया न कथं किसलयितदिगन्तरालतरलितमरीचिमण्डलतया यावदस्माकं अकारणकमहाभयसंशयसंपादनमपीत्यवगम्यते ।

तृतीयेऽपि तदेतदिति संवृतिवक्रतया यस्य त्वत्पितुरुरस्थलमिव कौस्तुभस्य भद्रजयविभूष्यताविषयः इति "रक्षापरिघेण भूमेः" इति रूपकेण निवारितनिखिलवसुन्धरादुःखस्य त्वद्बाहोरलंकरणम्, 'शुश्रूषया पादयो'रिति चरणशुश्रूषापवित्रेण पाणिना संपादितपरिणयोत्सवां 'यवीयसी'मिति द्रुततरतारुण्यावतारितत्वदनुरागप्राग्भाराम् । अत एव नार्हसि नानुमन्तुमपि । तदर्हस्यैव गत्यन्तराभावादिति प्रतीयते ।

"अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती" ।। ३८ ।।

इत्यनन्तरप्रकरणे कथोपकारोऽपि प्रकटमेव वारिविहारस्य दर्शितः । तस्मादेव च तदवसरनिदानतया निदाघवर्णनमपि अत्र—

अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीय-
मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।
निश्वासहार्यांशुकमाजगाम
घर्मः प्रियावेषमिवोपदेष्टुम् ।। ३९ ।।

इत्यादिना निबध्यमानं न कथावैचित्र्यमात्रमतिक्रामति । (अस्मिन् समस्त)प्रबन्धे प्रकरणं प्रक्रान्तसंविधानमपि (नानाप्रियकार्यतन्तुमिलितरूपकारणं प्रसक्तम् । अस्या निदर्शनान्यपि स्वयमन्यान्युदाहरणीयानि ।

जलक्रीडादिकाख्यानमपि संदर्भसुन्दरम् ।
प्रबन्धस्य कथाप्राणपरिस्पन्दपरं सुखम् ।। ४० ।।

इत्यन्तरश्लोकः]

पुनरप्यस्याः प्रभेदान्तरमुद्भावयति—

यत्राङ्गिरसनिष्यन्दनिकषः कोऽपि लक्ष्यते ।
पूर्वोत्तरैरसंपाद्यः साङ्कादेः कापि वक्रता ॥ १० ॥

"साङ्कादेः कापि वक्रता" "अङ्कादेः"=अङ्कसर्गादेः प्रकरणस्य "सा कापि"=अलौकिकी "वक्रता"—वक्रभावो भवतीति संबन्धः। "यत्राङ्गिरसनिष्यन्दनिकषः कोऽपि लक्ष्यते" "यत्र"—यस्यां अङ्गी यः "रसः" प्राणरूपः, तस्य निष्यन्दः प्रवाहः तस्य, काञ्चनस्येव निकषः परीक्षोपलवद्विषयविशेषः "कोऽपि" अभूत—निर्माणनिरुपमो लक्ष्यते (निकष) योजने (काञ्चनस्य रेखो) दयै रिव विशेषः। किं विशिष्टः "पूर्वोत्तरैरसंपाद्यः"—प्राक्परवृत्तिभिरङ्काद्यैः संपादयितुमशक्यः।

इदमत्र तात्पर्यम्। प्रधानरससर्वस्वक्रीडानिकेतनं तत्किमपि प्रकरणं (यत्र) प्रकटतरं च वक्रताविच्छित्तिर्विद्योतते। यदीयलावण्यातिशयं मनाङ्मात्रमपि पूर्वाण्यपराणि वा प्रकरणान्तराणि नानुकर्तुं शक्नुवन्ति।

यथा विक्रमोर्वश्यामुन्मत्ताङ्कः—

तत्र हि प्रस्तुतरसासाधारण (विभावानुभाव) माधुर्यसंपत्त्या विप्रलम्भशृङ्गारस्याङ्गिनः स कोऽपि (सहृदयहृदया) देः रसनिष्यन्दपरिस्पन्दः परिस्तीर्यते, यः न केवलं प्रकरणान्तरे प्रबन्धान्तरेऽप्यशक्यकामनीयककणिकानुकारः। तथा च तदुपक्रम एव—

राजा (ससंभ्रमम्)—आ दुरात्मन्, तिष्ठ तिष्ठ! क्व नु खलु प्रियतमामादाय गच्छसि? (विलोक्य) कथं शैलशिखरात्

गगनमुत्प्लुत्य बाणैर्मामभिवर्षति ? (विभाव्य सबाष्पम्) कथं विप्रलब्धोऽस्मि—

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥४१॥

अनेनोन्मीलितोन्माददशावैशसस्य राज्ञः, कवचितः शिञ्जितकोदण्डदण्डो दर्पादापतन् नक्तंचरोऽपि शक्यप्रतीकारो न त्वसौ नवाम्भोद इति, नाराचनिचयोऽपि न तथा मर्माणि कृन्तति यथायमासारधारानिकर इति । किं च नभसि वा भूयः सौदामिन्याः अन्वीक्षणदृष्टनष्टायाः क्षणान्तरे दर्शनमासाद्यते, तथाविधस्थैर्यासंभावितभूमेरपि प्रियायाः तत्किमिदमिति चाभिप्रायो वाक्येन प्रतिपाद्यते। "तिष्ठेत्कोपवशादि"त्यादि, 'पद्भ्या'-मिति, 'तरङ्ग'-त्यादिकं (च) प्रागुदाहृतमस्माभिरनुसन्धेयम् ।

यथा वा किरातार्जुनीये बाहुयुद्धप्रकरणम्—तत्रापि कवचादिकायरक्षणाद्युपकरणमन्तरेणापि सहजबाहुबलावलेपप्रकाशनप्रस्तावप्राप्तिप्रमोदमानमानसस्य निरुपमनियुद्धनिर्माणनिर्मर्यादनिवेद्यमान साहससाहाय्यस्य पाण्डुसूनोः स कोऽपि वीररसस्योत्कर्षः प्रकाशते । (तिष्ठतु तावत् सर्वमितरं सचेतसामित्यभिप्रायः) । परमेश्वरस्यापि केवलमानुषस्य बाहुबलादेवं दूरमुत्क्षिप्य वियत्यान्दोल्यमानस्य कविकल्पितचमत्कारान्तरकारणम् (स्पष्टम्) । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

पुनरिमामेवान्यथा प्रथयति—

प्रधानवस्तुनिष्पत्त्यै वस्त्वन्तरविचित्रता ।
यत्रोल्लसति सोल्लेखा साऽपराप्यस्य वक्रता ॥११॥

"अपराध्यस्य" प्रकरणस्य "वक्रता" वक्रभावो भवतीति संबन्धः। "यत्रोल्लसति"=उन्मीलति। (कीदृशी) "सोल्लेखा"—अभिनवोद्भेदभङ्गी। (सुभगा चासौ सुन्दरप्रतिरूपा) "वस्त्वन्तरविचित्रता"=वस्त्वन्तरमितरद्वस्तु, तस्य विचित्रता वैचित्र्यं नूतनचमत्कार इति यावत्। किमर्थं "प्रधानवस्तुनिष्पत्त्यै"। प्रधानमधिकृतं प्रकरणं कमपि वक्रिमाणमाक्रामति।

यथा मुद्राराक्षसे षष्ठेऽङ्के "ततः प्रविशति रज्जुहस्तः पुरुषः" इत्यादि प्रकरणम्। तत्र हि स पुमान् निरुपमाननयकेलिकुशलकौटिल्यप्रयोज्यमानो निपुणमतिर्जीर्णोद्याने मुद्रोद्गलनसमुच्चलितविपक्षतारूक्षं राक्षसमाकृष्टकृपाणपाणिमापतन्तमपश्यन्निव स्वयमुदग्रग्रीवावलम्बिना रज्जुवलयेन व्यापादयितुम् (आत्मानं) आरेभे। राक्षसेनापि कौतुककरुणाक्रान्तमनसा भद्रमुख किमिदमिति पृष्टम्। आः किं मम महादुःखप्रशमकारणे मरणेऽन्तरायमाचरसीत्याचचक्षे। तन्निर्बन्धाच्च वध्यभूमिमानीतस्य महासत्त्व(मुकुट)मणेर्मणिकारश्रेष्ठिनश्चन्दनदासस्य प्रियसुहृदो दुःखावेगमसहिष्णुर्विष्णुदासोऽपि मत्प्रियमित्रं पुरोऽस्य पावकं प्रविष्टुमुद्यतः। ततोऽहमपि तद्वदेव शोकावेगमसहमानः प्रथममेवात्मानं व्यापादयामीत्यावेदयामास। किं बहुना, विचित्रसंभावनागहने नीतिवर्त्मनि विचक्षणंमन्यस्य राक्षसस्यापि तथा संभ्रमः सन्तापमुज्जनयांबभूवे, यथा वा सः स्वदेहदानेन चन्दनदासदेहमोचनायोपचक्रमे।

अत्रापि किंचिदुदाह्रियते यथा—

छग्गुणसंजोअदिढा उवाअपरिवाडिघडिअपासमुही।
चाणक्कणीतिरज्जू रिपुसंजमअज्जआ जअदि ॥४२॥

षड्गुणसंयोगदृढा उपायपरिपाटिघटितपाशमुखी ।
चाणक्यनीतिरज्जू रिपुसंयमनोद्यता जयति ॥ इति छाया ।

विशेषणवक्रताविशिष्टेन रूपकेण पुरुषस्यायमभिप्रायः प्रकाश्यते । यथा—

त एव गुणास्त एवाभ्युपायास्तदेव च नीतितन्त्रम्, तथापि कस्यचिदेवाविकलकौशलप्रसारिता रिपुकुलसंयमनाय संघटना अविदितविविधबन्धयुक्ता नीतिप्रयुक्ता तद्विदामपि विमोहमावहति, अत एव जयतीति । तथा च—

"राक्षसः—भद्रमुख अस्याग्निप्रवेशे सुहृदस्ते को हेतुः ? किमौषधपथातिगैरुपहतो महाव्याधिभिः ?

पुरुषः—अज्ज णहि णहि (आर्य न हि न हि)

राक्षसः—किमग्निविषकल्पया नरपतेर्निरस्तः क्रुधा ?

पुरुषः—सन्तं पावं सन्तं पावं, चंदउत्तस्स जणवदे ण णिसंसा पडिवत्ती । (शान्तं पापं, शान्तं पापम् । चन्द्रगुप्तस्य जनपदेष्वनृशंसा प्रतिपत्तिः)

राक्षसः—अलभ्यमनुरक्तवान् कथय किं नु नारीजनम् ?

पुरुषः— (कर्णौ पिधाय) सन्तं पावं, अभूमि क्खु एसो अविणअस्स । (शान्तं पापम् । अभूमिः खल्वेष अविनयस्य)

राक्षसः—किमस्य भवतो यथा सुहृद एव नाशो विषम् ॥४३॥

पुरुषः—अज्ज अह इं ? (आर्य अथ किम्)"

अत्र महाव्याधिभिरिति बहुवचनवक्रत्वं, अग्निविषकल्पयेति च (विशेषणवक्रत्वं) तथाविधराजापथ्यविधायी वध्यस्थानस्थापितोऽपि चन्दनदासः तत्कलत्रमद्यापि याचितो न समर्पयतीति

व्यापाद्यत इत्यस्य वक्ष्यमाणस्य प्रधानाभिधेयस्य निमित्तमादत्ते। अस्येति सहजसौहार्दनिबर्हणनिहन्यमानस्य । "भवतो यथा" विततव्यतिकरोत्सेककारिणः स्वात्महत्येच्छा । अनेनैव विविध-विकल्पनेन योऽयमर्थः समुद्दीप्यमानो नवताभाजनं विभूष्यमाणः सन् प्रकाशते । एवमन्यदपि तत एव विभाव्य व्याख्येयम् ।

प्रधानफलसिद्धिश्चात्र "...व्यापत्ति ज्ञातमस्य स्वतनुमहमिमां निष्क्रयं कल्पयमि" इत्युन्मीलिता ततस्तदनन्तरप्रकरणे "तस्येयं मम मृत्युलोकपदवी वध्यस्रगाबध्यताम्" इत्यादिना निष्पादिता ।

तामेव भङ्ग्यन्तरेण व्याचष्टे ।

सामाजिकजनाह्लादनिर्माणनिपुणैर्नटैः ।
तद्भूमिकां समास्थाय निर्वर्तितनटान्तरम् ॥ १२ ॥
क्वचित्प्रकरणस्यान्तः स्मृतं प्रकरणान्तरम् ।
सर्वप्रबन्धसर्वस्वकल्पां पुष्णाति वक्रताम् ॥ १३ ॥

"सर्वप्रबन्धसर्वस्वकल्पां पुष्णाति वक्रताम्"=सकलरूपकप्राणरूपं समुल्लासयति वक्रिमाणम् । "क्वचित्प्रकरणस्यान्तः स्मृतं प्रकर-णान्तरम्" कस्मिंश्चित् कविकौशलोन्मेषशालिनि नाटके, न सर्वत्र । एकस्य मध्यवर्त्यङ्कान्तरगर्भीकृतं गर्भो वा नामेति यावत् । किंवि-शिष्टं "निर्वर्तितनटान्तरं"=विभावितान्यनर्तकं । नटैः कीदृग्भिः "सामाजिकजनाह्लादनिर्माणनिपुणैः" — सहृदयपरिषत्परितोष-पोषणनिष्णातैः । (किं कृत्वा) "तद्भूमिकां समास्थाय" सामाजिकीभूय ।

इदमत्र तात्पर्यम्—कुत्रचिदेव निरङ्कुशकौशलाः कुशीलवाः स्वीयभूमिकापरिग्रहेण रङ्गमलंकुर्वाणा नर्तकान्तरप्रयुज्यमाने प्रकृतार्थजीवित इव गर्भवर्तिन्यङ्कान्तरे तरङ्गितवक्रतामहिम्नि सामाजिकीभवन्तो विविधाभिर्भावनाभङ्गीभिः साक्षात्सामाजि-

कानां किमपि चित्तचमत्कारवैचित्र्यमासूत्रयन्ति ।

यथा बालरामायणे चतुर्थेऽङ्के लङ्केश्वरानुकारी प्रहस्तानुकारिणा नटो नटेनानुवर्तमानः—

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।
नमः शृङ्गारबीजाय तस्मै कुसुमधन्वने ॥ ४४ ॥ इत्यादिना

नटान्तराभिनीयमान (विविधभावना) भङ्गीतरङ्गितवक्रतागरिमणि गर्भाङ्के सामाजिकीभूय (सीता) सखीभिर्विभावनविक्रियाभिरभिनीयमानो मनोरथातिरिक्तमानन्दमुत्पादयति सहृदयानाम् । तत्सूक्तिसर्वस्वं च स्वयमेवोत्प्रेक्ष्य व्याख्येयम् । प्रबन्धान्तःप्रकरणवक्रताप्यस्य प्रकरणस्य तत्रैव—

श्रवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः ।
भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम् ॥ ४५ ॥

इत्यनेन प्रकाश्यते ।

यथा वा उत्तररामचरिते सप्तमेऽङ्के रामभद्रा (नुकारी) लक्ष्मणसहकारिणा नर्तको नर्तकेनोपास्यमानः

"(नेपथ्ये) अज्जउत्त, हा कुमार लक्खण, एआइणिं असरणं अरण्णे आसण्णपसववेअणं हदासं सावदा मं अहिलसन्ति । साहं दाणिं मन्दभाइणी भाईरईए अत्ताणं णिक्खिविस्सामि ।" ॥ ४६ ॥

(हा अर्यपुत्र, हा कुमारलक्ष्मण, एकाकिनीं मन्दभागिनीमशरणामरण्ये आसन्नप्रसववेदनां हताशां श्वापदा मामभिलषन्ति । साहमिदानीं मन्दभागिनी भागीरथ्यामात्मानं निक्षिपामि ।)

इत्यादिना नटान्तरेत्यादि पूर्ववत् ।

अपरमपि प्रकरणवक्रतायाः प्रकारमाविष्करोति—

मुखाभिसन्धिसंह्लादि संविधानकबन्धुरम् ।
पूर्वोत्तरादिसांगत्यादङ्गानां विनिवेशनम् ॥ १४ ॥
न त्वमार्गग्रहग्रस्तवर्णकाङ्गैः कदर्थितम् ।
वक्रतोल्लेखलावण्यमुल्लासयति नूतनम् ॥ १५ ॥

"वक्रतोल्लेखलावण्यमुल्लासयति नूतनम्"=वक्रतोन्मेषकामनीयकमुन्मीलयत्यभिनवम् । "अङ्गानां विनिवेशनम्"—प्रकरणानां विशेषेण न्यासः । कस्मात्—"पूर्वोत्तरादिसांगत्यात्"—पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरेण यत्सांगत्यमतिशयितसंबन्धत्वमुपजीव्योपजीवकभावलक्षणं तस्मात् । किंभूतं "मुखाभिसन्धिसंह्लादि"=मुखानि च तानि अभिसन्धीनि, तैः संह्लादि सुन्दरं हृदयहारि । (पुनः कीदृशं) "संविधानकबन्धुरम्"=प्रस्तुतसंविधानरमणीयम् ।

इदमुक्तं भवति—प्रबन्धेषु पूर्वं पूर्वं प्रकरणं परस्य परस्य प्रकरणान्तरस्य सरससंपादितसन्धिसंबन्धसंविधानकसमर्प्यमाण-(कामनीयक)ताप्राणप्रौढिप्ररूढवक्रतोल्लेखमाह्लादयति ।

यथा पुष्पदूषितके प्रथमं प्रकरणम्—अतिदारुणाभिनवविप्रवासवेदनानिरानन्दस्य नन्दयन्तीमसंमान्य समागतस्य समुद्रतीरे समुद्रदत्तस्योत्कण्ठाप्रकारप्रकाशनम् । द्वितीयमपि—प्रस्थानात् प्रतिनिवृत्य निशीथिन्यामुत्कोचालंकारदानमूकीकृतकुवलयस्य कुसुमवाटिकायामनाकलिताननस्य सहचरीसंगमनम् । तृतीयमपि—संभावितदुर्विनयविजयदत्तनन्दिनीनिर्वासनव्यसननिबन्धनम् । चतुर्थमपि—मथुराप्रतिनिवृत्तकुवलयप्रदर्श्यमानाङ्गुलीयकसमावेदितविमलशीलसंपदः कठोरतरगर्भभारखिन्नायाः स्नुषाया निष्कारणनिष्कासनादनासादिततत्प्रवृत्तेर्महापातकिनमात्मानं मन्यमानस्य सार्थवाहसागरदत्तस्य तीर्थयात्राप्रवर्तनम् । पञ्चममपि—वनान्तरे वनपालपालितायाः नन्दयन्त्याः कुवलयेन समुद्रदत्तकुशलोदन्तकथनम् । षष्ठमपि—

विचित्रसरण्या समागमाभ्युपायसंपादनमिति । एवमेतेषामनन्तोपायानां कथारसनिष्यन्दतत्पराणां परिपाटिः कामपि कामनीयकसंपदमुद्भावयति ।

यथा वा कुमारसंभवे—

पार्वत्याः प्रथमतारुण्यावतारवर्णनम्, शंकरशुश्रूषा, दुस्तरतारकपराभवपारावारोत्तारकारणमरविन्दसूतेरुपदेशः, कुसुमाकरसुहृदः कन्दर्पस्य पुरंदरोद्देशात् गौर्याः सौन्दर्यबलाद्विप्रहरतो हरविलोचनविचित्रभानुना भस्मीकरणं, दुःखावेशविवशाया रत्या विलापनम्, विक्षतविकलमनसो मेनात्मजायास्तपश्चरणम्, आदृतवृद्धा (चारया सह) मनसिजविषूदनसंवादनिरूपणं, चित्रशिखण्डिभिः शिखरिनाथाभ्यर्थनम्, निरर्गलानुरागप्राग्भारपरिमृष्टचेतसा (परमेश्वरेण) पाणिपीडनम्, इति प्रकरणानि पौर्वापर्यपर्यवसितसुन्दरसमावेशसंबन्धबन्धुराणि रामणीयकधारामधिरोहन्ति । एवमन्येष्वपि महाकविप्रबन्धेषु प्रकरणवैचित्र्यमेवमेव विवेचनीयम् । अस्यैव प्राधान्यमभिधातुं व्यतिरेकमाह—

"न त्वमार्गग्रहग्रस्तवर्णकाङ्गैः कदर्थितम्"—न त्वङ्गानां विनिवेशनं वक्रतोल्लासभाग्भवति । किं भूतम्—अमार्गग्रहग्रस्तवर्णकान्तरकदर्थितम् । उत्तरोत्तरपरस्परान्वयलक्षणसंबन्धनिबन्धनम् एतद्वाक्यार्थतात्पर्यमिति वाक्यविचारलक्षणस्योपयोगः, प्रमाणेन प्रत्यक्षादिनैतत् उपपन्नमिति प्रमाणलक्षणस्योपयोगः । युक्तियुक्तत्वं नाम ग्रथनावेशकलितं भरतादिलक्षणयोजनाविलम्बितं, संध्यङ्गप्रभृतिप्रतिपादनाय कथानुपयुक्तैर्वर्णकैराकीर्णम् ।

यथा वेणीसंहारे प्रतिमुखसन्ध्यङ्गभागिनि द्वितीयेऽङ्के भानुमत्याः स्वप्नवृत्तान्तश्रवणसमुत्पन्नदुर्विनयबुद्धेर्दुर्योधनस्य विविधविपक्षवैलक्ष्ये तादृशि समरसंमर्दे समुद्वृत्ते, शरशय्याशायिनि मन्दाकिनीनंदने, निहन्यमानेषु च कुमारसोदरसंबन्धिसुहृत्सु, तथाविध-

वीरवृत्तेरभिमानिनोऽस्पन्दमवस्थितिरप्यनुचिता किं पुनर्विलासव्यापृतिः, तत्रापि वेश्यायामिव विलासः महाराजस्य महिष्यां, (वि)चारमन्तरेण तदुचितचित्तपरिचिर्तिं विना च दुर्विनयाध्यासः सकलमिदमसमञ्जसताभाजनमुपेक्ष्यमेव ।

यथा शिशुपालवधे—

उपेन्द्रस्येन्द्रप्रस्थं प्रति प्रतिष्ठमानस्य द्वारवतीव्यावर्णनम् ।

औचित्यचारुवचनैरन्यैः प्रकरणैः कवेः ।
रत्नैरलंकार इव प्रबन्धः पुष्यति श्रियम् ॥ ४७ ॥
विचित्रभङ्गीसंचारकथामूर्त्येकजीवितम् ।
रसायनं रसस्येव स्वानुप्रकरणं विदुः ॥ ४८ ॥

(इत्यन्तरश्लोकौ) ।

एवमनेकप्रकारां प्रकरणवक्रतां प्रतिपाद्य समुदायात्मकस्य प्रबन्धस्य तामभिदधाति—

इतिवृत्तान्यथावृत्तरससंपदुपेक्षया ।
रसान्तरेण रम्येण यत्र निर्वहणं भवेत् ॥ १६ ॥

तस्या एव कथामूर्तेरामूलोन्मीलितश्रियः ।
विनेयानन्दनिष्पत्त्यै सा प्रबन्धस्य वक्रता ॥ १७ ॥

"सा" "प्रबन्धस्य"—नाटकसर्गबन्धादेः "वक्रता"—वक्रभावो भवतीति संबन्धः । "यत्र निर्वहणं भवेत्" = यस्यामुपसंहरणं स्यात् । "रसान्तरेण रम्येण" इतरेण रसेन रामणीयक(त्व) विधायिना । कया "इतिवृत्तान्यथावृत्तरससंपदुपेक्षया"—"इतिवृत्ते" इतिहासेऽन्यथा—अपरेण प्रकारेण "वृत्ता" निर्व्यूढा या "रससंपत्" शृङ्गारादिभङ्गी "तदुपेक्षया"—तदनादरेण तां परित्यज्येति यावत् । कस्याः "तस्या एव कथामूर्तेः" तस्यैव काव्यशरीरस्य । किंभूतायाः—"आमूलोन्मीलितश्रियः"—"आमूलं" प्रारम्भात् उन्मी-

लिता श्रीः=वाच्यवाचकरचनावैचित्र्यसंपत् यस्याः सा तथोक्ता तस्याः । किमर्थं "विनेयानन्दनिष्पत्त्यै"=प्रतिबोध्यपार्थिवादि-प्रमोदसंपादनाय ।

अनेनेदमभिहितं भवति—इतिवृत्तान्तर्वृत्तायाः कस्याश्चिदेकस्याः कथायाः कविस्तन्निबन्धनिर्वहणगतरसपद्धतिं परित्यज्याभिजातानामाह्लादकारिणा कामनीयकेन केनाप्यन्येन रसेनोपसंहरणमुपपादयन् प्रबन्धे कमपि वक्रिमाणमादधाति ।

यथा वेणीसंहारे—

स हि कामान्तरकवलितसकलभावभावनावारितनिःसारसंसारवासनामहिमनि महाभारते शान्तरसविनाशिना निबन्धनि(र्वहण)-पद्धतौ पाण्डवकथायास्तथाविधाद्भुताभोगशोभिना वीरेण रणप्राङ्गणनिहताखिलारातिचक्रधाराधिष्ठितराजधर्मधर्मराजाभ्युदयसंपादितां समाप्तिमुपपादयन् प्रबन्धप्ररूढप्रौढवक्रताविच्छित्त्याच्छिन्नमभिजातानामाह्लादमावहति । ते हि तथाविधव्यसनक्षेत्रीभूतैरपि पुनः स्वपक्षोपबृंहितपराक्रमपराजितपरिपन्थिभिर्भुज्यत एषा राज्यश्रीरिति अखिद्यमाना विपत्स्वपि विपुलोत्साहभाजो भवन्ति ।

यथा वोत्तररामचरितम्—रामायणेऽप्यङ्गिना करुणेन दारुणविरहवेदनाभाजनजनकराजपुत्रीपातालप्रवेशात्, प्रवाहोदर(पतितस्य) सोदरसहितस्य रघुपतेर्निबन्धनिर्वहणविपर्यस्तकथायाः सकलदिव्यास्त्रकुशललवबलदर्शनोत्सवान्तरोपबृंहितत्वेन विदेहनन्दिनीसंभोगश्रृङ्गारः उपसंहरणमात्रे विच्छित्तिविशेषपोषण (पदवीं) भजन् अभिजातानामभिनन्दनीयो भवति । एवमन्यदपि स्वयमूह्यम् ।

विध्वस्तव्यसनानां यो नायकाभ्युदयावहः ।
प्रबन्धः प्रतिपाद्यानां प्रीतिबन्धाय जायते ॥ ४९ ॥

(इत्यन्तरश्लोकः) ।

रामायणमहाभारतयोश्च करुणशान्ताङ्गित्वं पूर्वसूरिभिरेव निरूपितम् । अस्याः प्रकारान्तरमप्यवतारयति:—

त्रैलोक्याभिनवोल्लेखनायकोत्कर्षपोषिणा ।
इतिहासैकदेशेन प्रबन्धस्य समापनम् ।। १८ ।।

तदुत्तरकथावर्तिविरसत्वजिहासया ।
कुर्वीत यत्र सुकविः सा विचित्रास्य वक्रता ।। १९ ।।

"सा विचित्रा" विविधभङ्गीभ्राजिष्णुः । "अस्य" प्रबन्धस्य । "वक्रता"—वक्रभावो भवतीति संबन्धः । "कुर्वीत यत्र सुकविः" "कुर्वीत"—विदधीत । "यत्र"—यस्यां । "सुकविः"—औचित्य-पद्धति-प्रभावचतुरः । "प्रबन्धस्य समापनम्" ("प्रबन्धस्य") - सर्गबन्धादेः, "समापनम्"—उपसंहरणं समर्थनमिति यावत् । "इतिहासैकदेशेन" इतिवृत्तस्यावयवेन । किंभूतेन "त्रैलोक्याभिनवोल्लेखनायकोत्कर्षपोषिणा" जगदसाधारणस्फुरितनेतृप्रकर्ष-प्रकाशकेन । किमर्थं—तदुत्तरकथावर्तिविरसत्वजिहीर्षया—तस्मादुत्तरा या कथा तद्वृत्ति तदन्तर्गतं यद्विरसत्वं वैरस्यमनार्जवं, तस्य "जिहासया" परिजिहीर्षया ।

इदमुक्तं भवतिः—इतिहासोदाहृतां काञ्चन महाकविः सकलां कथां प्रारभ्यापि, तदवयवेन त्रैलोक्यचमत्कारकारणनिरुपमान-नायकयशःसमुत्कर्षोदयदायिना तदग्रिमग्रन्थप्रसङ्गतः संभावित-विरसभावभयात् उपसंहरमाणः तस्य प्रबन्धस्य कामनीयकनिकेत-नायमानं वक्रिमाणमादधाति ।

यथा किरातार्जुनीये—स हि सर्गबन्धः

द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतो
रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूभृतः ।। ५० ।।

.. रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ
दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः ॥५१॥
एते दुरापं समवाप्य वीर्य-
मुन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥५२॥

इत्यादिना दुर्योधननिधनान्तां धर्मराजाभ्युदयदायिनीं सकलामपि कथामुपक्रम्य कविना निबध्यमानत्वात् तेजस्विवृन्दारकस्य दुरोदरद्वारा दूरीकृतविभूतेः प्रभूतद्रुपदात्मजानिकारनिरतिशयोद्दीपितमन्योः कृष्णद्वैपायनोपदिष्टविद्यायोगसंपदः पाशुपतादिदिव्यास्त्रप्राप्तये तपस्यतो गाण्डीवसुहृदः पाण्डुनन्दनस्यान्तरा किरातराजसंप्रहरणात् समुन्मीलितानुपमविक्रमोल्लेखं कमप्यभिप्रायं प्रकाशयति। तथाहि—

यत्प्रथमम् — प्राप्तपाशुपतप्रभृतिपरमास्त्रसंभारेणाप्येकाकिना (पार्थेन) पिनाकिना (सह) महाहवः, यस्मिन् भुजयोरादायान्दोल्यमानो वियति विषमलोचनोऽपि विस्मयावेशविकलतां विलक्षतां चालब्धपूर्वां लम्भितः। तस्य प्रत्यक्षीकृतत्र्यक्षस्य तत्प्रसादासादितदिव्यास्त्रसंपदो व्यापदापातरक्षणविचक्षणचक्रधरसारथेस्तथाविधरथोत्तममास्थितस्य स्थिरतरसमरसंरम्भभीमसेनाद्युपेतानीकिनीपरंपरापरिवारितस्य पुरस्कृतशिखण्डिनः पराङ्मुखे वर्षीयस्यपि पितामहे, महादयालोः "अर्जुनस्य इमे बाणाः नेमे बाणाः शिखण्डिनः" इत्यादिनार्षेण वचसा सूचितम् श्वपचादपि (नृशंसवृत्ताचारणम्)। औचित्यप्रधानपद्धतिप्रवर्धमानवीररसपरिवृढप्रबन्धनिबध्यमानमयशस्यमेवान्यथा व्यापृतस्य पृथिवीपतेः भूरिश्रवसोऽप्यधीरवर्त्मना भुजदण्डोच्छेदनम्। तद्वन्मेदिनीनिमग्नस्यन्दनाभ्युद्धरणव्यापृतस्य व्याहृतविरोधिताहवपद्धतेरप्यङ्गभर्तुरुत्तमाङ्गकर्तनम्। एवमन्यदप्यूह्यम्।

सातिरेकरसोत्सेककर्मनिर्माणकर्मणः ।
प्रत्यूहदूरीकरणात् कान्तिं पुष्णाति नायकः ॥ ५३ ॥

इत्यन्तरश्लोकः ।

भूयोऽपि भेदान्तरमस्यां संभावयति—

प्रधानवस्तुसंबन्धतिरोधानविधायिना ।
कार्यान्तरान्तरायेण विच्छिन्नविरसा कथा ॥ २० ॥

तत्रैव तस्य निष्पत्तेर्निर्निबन्धरसोज्ज्वलाम् ।
प्रबन्धस्यानुबध्नाति नवां कामपि वक्रताम् ॥ २१ ॥

"प्रबन्धस्य"—सर्गबन्धादेः, "अनुबध्नाति"—द्रढयति। "नवाम्" —अपूर्वोल्लेखां, "कामपि" सहृदयानुभूयमानां न पुनरभिधागोचरचमत्कारां, "वक्रतां"—वक्रिमाणं। काऽसौ "कार्यान्तरान्तरायेण विच्छिन्नविरसा कथा" "कार्यान्तरान्तरायेण"—अन्यकार्यकृतेन आधिकारिककथाप्रत्यूहेन "विच्छिन्नविरसा" विच्छिन्ना चासौ विरसा च सा, विच्छिद्यमान (रस) त्वात् अनावर्जनसंज्ञेत्यर्थः । किंभूतेन "प्रधानवस्तुसंबन्ध[तिरोधान]विधायिना"— आधिकारिकफलसिद्ध्युपायनिरोधिना । कुतः "तत्रैव तस्य निष्पत्तेः" "तत्रैव" कार्यान्तरानुष्ठाने "तस्या"धिकारिकस्य "निष्पत्तेः"—संसिद्धेः । तत एव "निर्निबन्धरसोज्ज्वलाम्"— निरन्तरायतरङ्गिताङ्गिरसप्राग्भारभ्राजिष्णुम् ।

अयमस्य परमार्थः—या किलाधिकारिककथानिषेधिकार्यान्तरव्यवधानात् झगिति विघटमानाऽलब्धावकाशाऽपि विकाश्यमाना सा प्रस्तुतेतरव्यापारादेव प्रस्तुतवस्तुनिष्पन्नेन्दीवरसितरसनिर्भरा प्रबन्धस्य रामणीयकवक्रिमाणमादधाति ।

यथा शिशुपालवधे । स हि सर्गबन्धः ।

त्रैलोक्यरक्षाधिकारव्यापृतबाहुना वासुदेवेन देवर्षिमुखात्

"तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र यद्वचः क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते"
॥५४॥ इत्यादिना पुरंदरसंदेशं "ओमित्युक्तवतोऽथ-
शार्ङ्गिणः ॥५५॥

इत्यादिना तत्कालकन्दलितक्रोधानुभावभङ्ग्या निशम्याङ्गीकृत-माधिकारिकं माहिष्मतीनाथमनादृत्य, इन्द्रप्रस्थं प्रति प्रतिष्ठास्यमानेन निमग्ननिखिलवीरस्थितिर्विषयतामनीयत। ततस्तस्मिन्नेव संश्रितसकलराजके धर्मराजस्य राजसूयमण्डपे मधुरिपोर[ग्रपूजासं]मानमसहमानेनातिदुःसहवाक्यपारुष्यावरोधपरंपराविरचनचतुरेण चेदिराजेन "कृतार्थीकृत" इत्यन्तेन च।

प्रबन्धवक्रतामेव प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—

यत्रैकफलसंपत्तिसमुद्युक्तोऽपि नायकः।
फलान्तरेष्वनन्तेषु तत्तुल्यप्रतिपत्तिषु ॥ २२ ॥

धत्ते निमित्ततां स्फारयशःसंभारभाजनम्।
स्वमाहात्म्यचमत्कारात् सा पराप्यस्य वक्रता ॥ २३ ॥

"सा परापि"—अन्यापि न केवलं प्रागुक्ता, "अस्य" रूपकादेः, "वक्रता"—वक्रभावो भवतीति संबन्धः। "यत्रैकफलसंपत्तिसमुद्युक्तोऽपि नायकः", "यत्र"—यस्यां, "एकफलसंपत्तिसमुद्युक्तोऽपि"—पराभिमतवस्तुसाधनव्यवसितोऽपि नायकः, "फलान्तरेष्वनन्तेषु" "फलान्तरेषु"—साध्यरूपेषु वस्तुषु, "अनन्तेषु"—गणनातीतेषु। "तत्तुल्यप्रतिपत्तिषु धत्ते निमित्तताम्" "तत्तुल्यप्रतिपत्तिषु"—आधिकारिकफलसमानोपपत्तिषु, प्रस्तुतार्थसिद्धेरेवाधिगतसिद्धिष्विति [यावत्]। किंभूतः "स्फारयशःसंभारभाज-

नम्" "स्फारस्य" ब्रह्माण्डोदरभरित्वादतिरिक्तस्य, "यशसः" – कीर्तेः यः "संभारः"—समुदयः, तस्य "भाजनं" पात्रं भूमिरिति यावत्। कुतो हेतोः "स्वमाहात्म्यचमत्कारात्" "स्वमाहात्म्यं" स्वस्य प्रभावः, तस्य "चमत्कारः" आश्चर्यकारित्वं, तस्मात्। एतदुक्तं भवति—निःसीममनोरथमलंकरिष्णुनैकेनांशकेन फलेन संयुतोऽप्यपरिमितानि तादृशस्वरूपाणि फलान्यगम्यान्यध्यवसायादनिच्छन्नपि स्वप्रभावसंपदा संपादयन्नायकः कमपि कामनीयकनिधानकलशं प्रबंधस्य वक्रिमाणमावहति।

यथा नागानन्दे तत्र दुर्निवारवैरादपि वैनतेयान्तकादे [काकिनम्] सकलकारुणिकचूडामणिः शङ्खचूडं जीमूतवाहनो निजदेहदानादभिरक्षन्न (केवलं तं) रक्षितवान् अपितु सकलं तत्कुलमेव...

आस्तां वस्तुषु वैदग्धी काव्ये कामपि वक्रताम्।
प्रधानसंविधानाङ्कनाम्नापि कुरुते कविः ॥ २४॥

"आस्तां वस्तुषु वैदग्धी" "आस्ताम्"—दूरत एव वर्तताम्, "वस्तुषु"—अभिधेयेषु प्रकरणप्रतिपाद्येषु, "वैदग्धी"–विच्छित्तिः, "काव्ये कामपि वक्रतां कुरुते कविः" 'काव्ये'—नाटके सर्गबन्धादौ च, कामपि वक्रतां "कुरुते"--विदधाति। 'कविः'—अद्भुतप्रतिभाप्रसारप्रकाशकः। केन—"प्रधानसंविधानाङ्कनाम्नापि" "प्रधानं"—प्रबन्धप्राणप्रायं, 'यत्संविधानं'—कथायोजनं, "तदङ्कः" चिह्नमुपलक्षणं यस्य यत्र वा तत्तथोक्तं, तच्च तन्नाम च, तेनापि। अपिशब्दो विस्मयमुद्द्योतयति।

इदमस्य रहस्यम्—विचारितविचित्रवस्तुविच्छित्तेः प्रबन्धस्य वक्रताविर्भवति (इति) किमद्भुतम्। अद्भुतं पुनरिदं यत्सारतरसंविधानकनिबन्धलक्षणा (योजितसर) साक्षरेण नाम्नापि सा

निवेश्यते । यथा—अभिज्ञानशाकुन्तल – मुद्राराक्षस – प्रतिमानिरुद्ध – मायापुष्पक – कृत्यारावण – छलितराम – पुष्पदूषितकादीनि नामानि । एवंविधानि काव्यबन्धानां नामधेयान्यपि निरुपमोल्लेखानि (विलक्षणवक्रतासरसा) क्षराणि निवेदितान्तर्गतविशिष्टसंबन्धतया निबध्नन्त्येव वक्रिमाणम्, न पुनर्हयग्रीववध – शिशुपालवध – पाण्डवाभ्युदय – रामानन्द – रामचरितप्रायाणि सरलस्वरूपाणि ।

अप्येककक्षया बद्धाः काव्यबन्धाः कवीश्वरैः ।
पुष्णन्त्यनर्घामन्योन्यवैलक्षण्येन वक्रताम् ।। २५ ।।

"पुष्णन्ति" — उल्लासयन्ति, "अनर्घाम्" — अपरिच्छेद्याम्, "वक्रतां"—वक्रभावम् । केन—"अन्योन्यवैलक्षण्येन"—परस्परवैसादृश्येन । के ते "काव्यबन्धाः"—रूपकपुरःसराः । किंविशिष्टाः – "अप्येककक्षया बद्धाः" – एकेनापीतिवृत्तेन योजिताः । कैः—'कवीश्वरैः'—अन्यत्र विस्तीर्णं वस्तु संक्षिपद्भिः संक्षिप्तं वा विस्तारयद्भिः, विचित्रवाच्यवाचकालंकरणसंकलनया नवतां नयद्भिरित्यर्थः ।

इदमत्र तात्पर्यम्—एकामेव कामपि कन्दलितकामनीयकां कथां निर्वहद्भिर्बहुभिरपि कविकुञ्जरैर्निबध्यमाना बहवः प्रबन्धा मनागप्यन्योन्यसंवादमनासादयन्तः सहृदयहृदयाह्लादकं कमपि वक्रिमाणमादधति ।

यथा एकस्यामेव दाशरथिकथायां रामाभ्युदय – उदात्तराघव – वीरचरित – बालरामायण – कृत्यारावण – मायापुष्पकप्रभृतयः । ते हि प्रबन्धप्रवरास्तेनैव कथामार्गेण निरर्गलरसासारगर्भसन्दर्भसंपदा प्रतिपदं प्रतिवाक्यं प्रतिप्रकरणं च प्रकाशमानाभिनवभङ्गीप्रायाः भ्राजिष्णवो नवोनवोन्मीलितनायकाद्भुतगुणोत्कर्षा-

कर्षाः हर्षातिरेकमनेकशोऽप्यास्वाद्यमानाः समुत्पादयन्ति सहृदयानाम् । एवमन्यदपि निदर्शनान्तरमुद्भावनीयम् ।

कथोन्मेषे समानेऽपि वपुषीव निजैर्गुणैः ।
प्रबन्धाः प्राणिन इव प्रभासन्ते पृथक् पृथक् ॥ ५६ ॥

इत्यन्तरश्लोकः ।

भूयोऽप्यस्या भेदमुपपादयति—

महाकविप्रबन्धानां सर्वेषामस्ति वक्रता ।
नूतनोपायनिष्पन्ननयवर्त्मोपदेशिनाम् ॥ २६ ॥

"महाकविप्रबन्धनाम्"—नवनिर्माणनिपुणनिरुपमकविप्रकाण्ड (विरचितानां) "सर्वेषां" । (किंभूतानां) – "नूतनोपायनिष्पन्ननयवर्त्मोपदेशिनां"—"नूतनाः"—प्रत्यग्राः, "उपायाः"—सामादिप्रयोगप्रकाराः, तद्विदां गोचरा ये 'तैर्निष्पन्नं' सिद्धं यत् "नयवर्त्म" नीति (मार्गः) तदुपदिशन्ति शिक्षयन्ति ये (ते) तथोक्तास्तेषाम् । किमुक्तं भवति—सकलेष्वपि सत्कविप्रबन्धेषु अभिनवभङ्गीनिवेशपेशलिन्या नीत्याः फलमुपपद्यमानं प्रतिपाद्योपदेशद्वारेण किमपि चमत्करणमुपलभ्यत एव ।

यथा मुद्राराक्षसे--

तत्र हि प्रवरप्रज्ञाप्रभावप्रपञ्चितविचित्रनीतिव्यापाराः प्रगल्भन्त एव । यथा च तापसवत्सराजोद्देश एव व्याख्यातः । एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयम् ।

वक्रतोल्लेखवैकल्य (मसत्काव्ये वि) लोक्यते ।
प्रबन्धेषु कवीन्द्राणां कीर्तिकन्देषु किं पुनः ॥ ५७ ॥

इत्यन्तरश्लोकः ।

समाप्तप्रायोऽयं ग्रन्थः ।

कारिकासूचि

अ

अक्लेशव्यञ्जिताकूतं ४५

अत्रारोचकिनः केचित् ६२

अत्रालुप्तविसर्गान्तै° ५९

अन्यदर्पयितुं रूपं २१६

अन्यूननूतनोल्लेख° २३४

अपरा सहजाहार्य° १२१

अपरं त्रिप्रकारं च १६२

अप्यामूलादनाशङ्क्य° २२५

अप्येककक्षया बद्धाः २६०

अप्रस्तुतोऽपि विच्छित्तिं १६८

अभिधायाः प्रकारौ स्तः १५३

अभिधेयान्तरतमः ८०

अम्लानप्रतिभोद्भिन्न° ४०

अर्थयोरेकमुल्लेखि २०१

अलंकारकलापोऽय° २१८

अलंकारकृतां येषां ११

अलंकारस्य कवयो ४९

अलंकारो न रसवत् १३४

अलंकारोपसंस्कार° ८०

अलंकृतिरलंकार्य° ५

अविभावितसंस्थान° ४०

अव्ययीभावमुख्यानां ९६

असमस्तपदन्यासः ५८

असमस्तमनोहारि° ४५

असामान्यसमुल्लेख° २३२

आ

आगमादिपरिस्पन्द° ९५

आञ्जसेन स्वभावस्य ६२

आस्तां वस्तुषु वैदग्धी २५९

इ

इतिवृत्तप्रयुक्तेऽपि २२८

इतिवृत्तान्यथावृत्त° २५३

इत्युपादेयवर्गेऽस्मिन् ६५

उ

उच्यतेऽतिशयोक्तिः सा १७८

उत्प्रेक्षा वस्तुसाम्येऽपि १८२

उदारस्वपरिस्पन्द° ११७

उपचारैकसर्वस्वं ९६३

उपमेयोपमा येयं १८६

उभावेतावलंकार्यौ १८

ऊ

ऊर्जस्व्युदात्तयोस्तद्वद्° १४६

ए

एको द्वौ बहवो वर्णा ६९

एकं प्रकाशकं, सन्ति १६०

एतत्त्रिष्वपि मार्गेषु ६६

एवंविधस्वरूपास्ते १७८

औ

औचित्यान्तरतम्येन १०६

औचित्यावहमम्लानं १५९

क

कथावैचित्र्यपात्रं तद् २४२

कर्तुरत्यन्तरङ्गत्वं १०२

कर्मादिसंवृतिः पञ्च १०२
कल्पितोपमया तुल्यं १९०
कविव्यापारवक्रत्व° २४
कुर्वन्ति काव्यवैचित्र्य° १०९
क्वचित्प्रकरणस्यान्तः २४९
क्वचिदव्यवधानेऽपि ७१

ग

गमकानि निबध्यन्ते ५८

च

चतुर्वर्गफलास्वाद° ४

त

तत्तुल्ययोगितानाम १८६
तत्र पूर्वं प्रकाराभ्यां १२९
तत्रैव तस्य निष्पत्तेः २५७
तथा यथा प्रबन्धस्य २२८
तदुत्तरकथावर्ति° २५५
तदेकशब्दवाच्यत्व° २००
तस्या एव कथामूर्तेः २५३
तां साधारणधर्मोक्तौ १८०
तुल्यशब्दस्मृतेरर्थः २०१
त्रैलोक्याभिनवोल्लेख° २५५

ध

धत्ते निमित्ततां स्फार° २५८
धर्मादिसाधनोपायः ३
धर्मादिसाधनोपायपरि° १३४

न

न त्वमार्गग्रहग्रस्त° २५१
न प्रेयस्तद्विरुद्धः स्याद् १४३
नयन्ति रूपकं कांचित् १६७
नातिनिर्बन्धविहिता ७३
निषेधच्छाययाक्षेपः २१२

प

पदयोरुभयोरेक° १११
पदार्थान्तरमेतस्य २०१
परस्परस्य शोभायै ११५
परिपोषयितुं कांचिद् १०८
प्रकारत्वं प्रपद्यन्ते १८६
प्रतिप्रकरणं प्रौढ° २३४
प्रतिभाप्रथमोद्भेद° ४९
प्रतिभासात्तथा बोद्धुः १७७
प्रतीयमानता यत्र ४९
प्रत्यक्ता परभावश्च ११०
प्रधानवस्तुनिष्पत्त्यै २४६
प्रधानवस्तुसंबन्धः २५७
प्रबन्धस्यैकदेशानां २३२
प्रस्तुतौचित्यविच्छित्तिं ९५

भ

भावस्वभावप्राधान्य° ४०
भावानामपरिम्लान° १२८
भिन्नयोर्लिङ्गयोर्यस्यां ९८
भूषणत्वे स्वभावस्य २०
भूषणान्तरभावेन २२०

म

मनोज्ञफलकोल्लेख° १२४
महाकविप्रबन्धानां २६१
माधुर्यादिगुणग्रामो ६०
मार्गस्थवक्रशब्दार्थः १२४
मार्गाणां त्रितयं तदेतत् ६८
मार्गोऽसौ मध्यमो नाम ६०
मुखाभिसन्धिसंह्लादि २५१
मुख्यमक्लिष्टरत्यादि° १२९

य

यत् किंचनापि वैचित्र्यं ४०
यत्र कारकसामान्यं १०८
यत्र तत्साम्यमाश्रित्य १६८
यत्र तद्वदलङ्कारैः ४९
यत्र दूरान्तरेऽन्यस्माद् ८७
यत्र निर्यन्त्रणोत्साह° २२५
यत्र रूढेरसंभाव्य° ७६
यत्र वक्तुः प्रमातुर्वा ६३
यत्र वाच्यतया निन्दा १७२
यत्र संम्रियते वस्तु° ९२
यत्राङ्गिरसनिष्यन्द° २४५
यत्रान्यथाभवत् सर्वं ४९
यत्रैकफलसंपत्ति° २५८
यत्रैकेनैव वाक्येन २०८
यथायोगिक्रियापदं १६३
यथा स रसवन्नाम १५४
यथासंख्यमलंकारः २२०
यदप्यनूतनोल्लेखं ४९
यद्वाक्यान्तरवक्तव्यं १७१
यन्नातिकोमलच्छायं ५९
यन्मूला सरसोल्लेखा ८७
यमकं नाम कोऽप्यस्याः ७५
यस्मिन्नुत्प्रेक्षितं रूपं २१५

र

रत्नरश्मिच्छटोत्सेकं ४९
रसादिद्योतनं यस्यां ११३
रसेन वर्तते तुल्यं १५४
रसोद्दीपनसामर्थ्य° १३२
राजन्ति यत्रालंकारा २१७

ल

लावण्यादिगुणोज्ज्वला २२३
लोकप्रसिद्धसामान्य° २०४
लोकोत्तरचमत्कार° २
लोकोत्तरतिरस्कार° ७७

व

वक्रभावः प्रकरणे ३४
वक्ष्यमाणोक्तविषयाः २१३
वन्दे कवीन्द्रवक्त्रेन्दु° १
वर्गान्त्ययोगिनः स्पर्शा ७०
वर्णच्छायानुसारेण ७४
वर्णनीयस्य विच्छित्तेः १६३
वर्णविन्यासवक्रत्वं २५
वर्णविन्यासविच्छित्तिः ४६
वर्ण्यत्वमेषामथवा १८७
वस्तुसाम्यं समाश्रित्य २११
वाक्यार्थान्तरविन्यासो २११
वाग्वल्ल्याः पदपल्लवास्पद° ११५
वाच्यं सामर्थ्यलभ्यं च १६६
वाच्यवाचकसामर्थ्या° १७३
वाच्यवाचकसौभाग्य° ३६
वाच्यवाचकवक्रोक्ति° ३७
वाच्यस्य वक्रभावोऽन्यो ३३
वाच्योऽर्थो वाचकः शब्दः १३
विचित्रो यत्र वक्रोक्ति° ५०
विनिवर्तनमेकस्य १९३
विरोधो यो विरुद्धार्थ° २०५
विवक्षितपरिस्पन्द° १८०
विशिष्टं योज्यते लिङ्गं १००
विशेषणस्य माहात्म्यात् ९०

विहितः प्रत्ययादन्यः ११२
वैचित्र्यं सौकुमार्यं च ६०
वैदग्ध्यस्यन्दि माधुर्यं ५७
व्यवहारपरिस्पन्द ४

श

शब्दार्थौ सहितावेव २१
शब्दार्थौ सहितौ वक्र° ६
शब्दो विवक्षितार्थैक° १३
शरीरं चेदलंकारः २०
शरीरमिदमर्थस्य १३३
श्रुतिपेशलताशालि ४७

स

संभावनानुमानेन १७३
सति तच्छब्दवाच्यत्वे २०२
सति लिङ्गान्तरे यत्र ९९
सन्ति तत्र त्रयो मार्गाः ३७
समानवर्णमन्यार्थं ७५
समासोक्तिः सहोक्तिश्च २०६
समुल्लिखितवाक्यार्थ° १७३
सर्वसंपत्परिस्पन्द° ६५
साध्यतामप्यनादृत्य ९७
सामाजिकजनाह्लाद° २४९
साहित्यमनयोः शोभा° २२
सुकुमाराभिधः सोऽयं ४०
सोऽतिदुःसंचरो येन ५०
स्पष्टे सर्वत्र संसृष्टिः २०
स्वकारणपरित्याग° २१४
स्वभावः सरसाकूतो ४९
स्वभावव्यतिरेकेण १९
स्वयं विशेषणेनापि ८०

उद्धरणसूचि

अ

अकठोरवारणवधू° १२०
अक्लिष्टबालतरु° २३१
अक्ष्णोः स्फुटाश्रुकलुषो १५२
अङ्गराज सेनापते २६
अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं १५६
अज्जउत्त, हा कुमार २५०
अणणुरणन्मणिमेखल° ६
अण्णं लडहत्तणअं ५४
अतिगुरवो राजमाषा ८९
अतिथिं नाम काकुत्स्थात् २४४
अथ जातु रुरोर्गृहीत° २४०
अथास्य रत्नग्रथितो° २४४
अथैकधेनोरपराध° ६७
अद्य या मम गोविन्द १४३
अधिकरतलतल्पं ६०
अनङ्कुरितनिस्सीम° २२६
अनर्थः कोऽप्यन्यस्तव ९०
अनुरागवती सन्ध्या २०८
अनेन साधं विहर ४६
अनौचित्यादृते नान्यद् १४७
अपकर्ताहमस्मीति १४७
अपर्यालोचितेऽप्यर्थे २४
अपाङ्गगततारकाः ५८
अपारे काव्यसंसारे १२२
अपि तुरगसमीपाद् २३९
अभिधायाः प्रकाराणां १८९
अभिव्यक्तिं तावद् ९७
अयमान्दोलितप्रौढ° २२२
अयमेकपदे ११३
अयं जनः प्रष्टुमना° ३३
अयं मन्दद्युतिर्भास्वान् १९५
अयं रणश्चारणजीविता° १९४
अयि पिबत चकोराः ७२
अर्थानां यो विनिमयः १९२
अर्थोर्मिलोलोन्मद° २४२
अलं महीपाल तव ८५
अलङ्कारस्य कवयो ७३
अविभाविअछर° २१६
अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य २४३
अव्युत्पन्नमनोभवा ११९
अश्लिष्टो नवकुङ्कुमारुण° २१८
असंभृतं मण्डनमङ्ग° २१४
असंशयं क्षत्रपरिग्रह° २१२
असारं संसारं १०, १६०
अस्मद्भाग्यविपर्ययाद् ३२
अस्याः सर्गविधौ १२२, १२७

आ

आकर्णकिसलयकर १७५
आज्ञा शक्रशिखामणि° ७९
आत्मानमात्मना वेत्सि १४४
आदिमध्यान्तविषयाः १५९
आन्दोल्यन्ते कति न २२६
आपीडलोभादुपकर्ण° १७४
आयोज्य मालामृतुभिः ९९

आर्यस्याजिमहोत्सव° ५२
आलम्ब्य लम्बाः ६१
आसंसारं कइपुंगवेहिं १२६
आ स्वर्लोकादुरग° ९७

इ

इति विस्मृतान्यकर° २४०
इतीदमाकर्ण्य १८४
इत्थं जडे जगति २९, ८२
इत्थमुत्कयति ताण्डव° ८४
इत्यसत्तर्कसन्दर्भे १
इत्याकर्णितकालनेमि° १८४
इत्युद्गते शशिनि १०४
इदमसुलभवस्तु° १३३
इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन १७०
इन्दोर्लक्ष्म स्मरविजयिनः १४५, १७२

उ

उच्यतां स वचनीय° २०९
उत्ताम्यत्तालवश्च ७१
उत्प्रेक्षातिशयान्विता १२४
उत्फुल्लचारुकुसुम° १७६
उदात्तमृद्धिमद्वस्तु १४९
उद्देशोऽयं सरस° ५४
उद्भेदाभिमुखाङ्कुराः १३३
उन्निद्रकोकनद° ७१
उपगिरि पुरुहूत° ६३
उपमेयोपमां नाम १९१
उपस्थितां पूर्वमपास्य ३३
उपोढरागेण विलोल° १५४
उभौ यदि व्योम्नि १८८

ऊ

ऊर्जस्व कर्णेन यथा १४६

ए

एकां कामपि काल° २७
एकैकं दलमुन्नमय्य १७६
एतन्मन्दविपक्व° ५९, ७४
एतां पश्य पुरस्तटीं २९, ७४
एते दुरापं समवाप्य २५६
एमेअ जणो निस्सा २०३

ऐ

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण १५६

ओ

ओमित्युक्तवतोऽथ २५८

क

कइकेसरी वअणाणा° १६०
कण्णुप्पलदल° ३०
कतमः प्रविजृम्भित° ५३
कथं नु शक्यानुनयो ६७
कदलीस्तम्बता ७१
कदाचिदेतेन च १३२
करतलकलिताक्ष° ६३
करान्तरालीनकपोल° ९१, ९२
कराभिघातोत्थित° २४३
कर्णान्तस्थितपद्म° १३१
कर्पूर इव दग्धोऽपि २५०
कल्लोलवेल्लित° १३
कस्त्वं ज्ञास्यसि मां ८१
कस्त्वं भो दिवि मालिको १२३
कानि च पुण्यभाञ्जि ५३
कान्त्योन्मीलति सिंहली° ९७
कामेकपत्नीं व्रत° ६७

किं गतेन न हि युक्त° २०९
किंचिदारभमाणस्य १५२
किं तारुण्यतरोरियं ५२,५७,१२७,१६८
किं प्राणा न मया ३८
किं वस्तु विद्वन् गुरवे २२६
किं शोभिताहमनयेति १०२
किं सौन्दर्यमहार्थ° २१६
किं हास्येन न मे १४१
किमस्य भवतो यथा २४८
किमित्यपास्याभरणानि १९३
किमिव हि मधुराणां २१२
कियन्तः सन्ति गुणिनः १८५
क्रिययैव विशिष्टस्य १९५
कुपितमपि कलत्रवल्लभाम् २०६
कुरवकतरुर्गाढाश्लेषं २३६
कुसुमसमययुग° ८३
कोऽयं भाति प्रकार° ५०
कोऽलंकारोऽनया विना १२४
कौशाम्बीं परिभूय १११
क्रमादेकद्वित्रिप्रभृति ८
क्रीडारसेन रहसि ४५
क्रीडासु बालकुसुम° ५६

ग

गअणं च मत्तमेहं ८८
गच्छन्तीनां रमणवसतिं ८८
गतोऽस्तमर्को भातीन्दुः १५९
गर्भग्रन्थिषु वीरुधां ११९
गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा ७९
गौर्यादि भवता २०६
ग्रीवाभङ्गाभिरामं १३२

च

चंकमन्ति करीन्दा १५९
चकार बाणैरसुरा° ४७
चकितचातक° ७२
चक्राभिघात° १७९
चक्षुर्यस्य तवानना° २३७
चन्दनासक्तभुजग° १७६
चन्द्रकान्तमणि° १७९
चन्द्रमऊएहिं णिसा १६१
चरितं च महात्मनाम् १५०
चलापाङ्गां दृष्टिं १५५
चापं पुष्पितभूतलं २०५
चापाचार्यस्त्रिपुर° ३२
चारुता वपुरभूषयदासां १२, १६२
चीरीमतीररण्यानीः १५८
चुम्बन् कपोलतल° १८३
चूडारत्ननिषण्ण° १०२
चूताङ्कुरास्वादकषाय° १३२

छ

छग्गुणसंजोअदिढा २४७
छाया नात्मन एव १७०

ज

जगत्त्रितयवैचित्र्य° १
जनस्य साकेतनिवासिन° १८८, १९१
जाने सख्यास्तव मयि १०४
ज्याबन्धनिष्पन्द° ४४
ज्योतिर्लेखावलयि ४७

ण

णमह दसाणण° ७४
णीसासा रणविरहे १७६

त

तं भूपतिर्भासुर° २२७
तडिद्वलयकक्ष्याणां १६५
तण्णत्थि किंपि पइणो १७१
ततः प्रतस्थे कौबेरीं १९८
ततः प्रहस्याह पुनः ७९
ततोऽरुणपरिस्पन्द° ९, १८२
तत्पितर्यथ परिग्रह° ९२
तत्पूर्वानुभवे भवन्ति १८८
तथा कामोऽस्य वव्रुधे १४६
तदङ्गुलीयं सुतनाम° २३३
तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र° २५८
तदेतदाजानुविलम्बि° २४३
तदेतदाहुः सौशब्द्यं ९
तदोपणिकमन्ते २३३
तद्भावहेतुभावौ ७
तद्वक्त्रेन्दुविलोकितेन ११, ६१
तद्वल्गुना युगपदु° १९१
तन्वी मेघजलार्द्र° १३८
तमिन्दुरर्धोदित° १९६
तरङ्गभ्रूभङ्गा १३९
तरन्तीवाङ्गानि १०४, ११५, १७७
तव कुसुमशरत्वं २१७
तस्य स्तनप्रणयिभि° ४३
तस्यापरेष्वपि ११२
तह रुण्णं कण्ह ९३
तां प्राङ्मुखीं ११८
तान्यक्षराणि हृदये ३१, ९४
तापः स्वात्मनि संश्रित° ५४
ताममभ्यगच्छद्रुदिता° १६
ताम्बूलरागवलयं १९०
ताम्बूलीनद्धमुग्ध° ७२
तालताली ७३
ताला जाअन्ति गुणा ७७
तिक्खारुणं तथारण्ण १७५
तिष्ठेत्कोपवशात् १३०
तुल्यकालक्रिये यत्र २०८
ते नीला १५१
तेषां गोपवधू° १२७
त्रासोत्कम्पतरङ्गिणि २७, ५९
त्वं रक्षसा भीरु १००, १७६
त्वत्संप्राप्तिविलोभनेन २३८

द

दंष्ट्रापिष्टेषु सद्यः १६
दत्वा वामकरं ३६
दर्पणे च परिभोग° ९४
दाहोऽम्भःप्रसृतिंपचः २७, ९६
दिदृक्षवः पक्ष्मलतां २०३
दिनमवसितं १७२
दिष्टांतमाप्स्यति २४१
दुर्वचं तदथ मास्म ९४
दूर्वाकाण्डमिव श्यामा १२६
दृष्ट्या केशव गोप° २०२
देवि त्वन्मुखपङ्कजेन ८६, १७६
दोर्मूलावधिसूत्रित° ६५, ११९
द्वन्द्वानि भावं क्रियया ४३
द्वयं गतं सम्प्रति १४
द्वितीयप्रकारो° ७१
द्वित्राण्यहान्यर्हसि २२७
द्विषां विघाताय २५५

ध

धम्मिल्लो विनिवेश° ६९
धारावेश्म विलोक्य १३१

धूसरसरिति ७२
धेत्तुआण चल विज्जु १९६
धौताञ्जने च ७१

न

नभस्वता लासित° ९९
नवजलधरः संनद्धोऽयं २४६
नाभियोक्तुमनृतं ८१
नामाप्यन्यतरोः ५२, ५८
निपीयमानस्तबका ६४, १८२
निमीलदाकेकरलोल° २१५
निद्रानिमीलितदृशो २८
निर्दिष्टां कुलपतिना १९४
निर्मोकमुक्तिरिव १६७
निर्याय विद्याथ १९९
निवार्यतामालि ९४
निष्पर्यायनिवेश° १०९
नृत्तारम्भाद्विरत° १०६
नेत्रान्तरे मधुर° १०६
नेधा कुन्थपृथक् १५१
नैकत्र शक्तिविरतिः १०३
न्यूनस्यापि विशिष्टेन १८९

प

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमतीं १३०
पद्मेन्दुभृङ्गमातङ्ग° २२०
पमादो एसो क्खु १३१
परराइमत्तअ अमहे १८८
परामृशति सायकं १७०
पशुपतिरपि तान्यहानि १४७
पाण्डिम्नि मग्नं वपुः २९
पाण्ड्योऽयमंसार्पित° १८३, १९९
पातालोदरकुञ्ज° २३४
पायं पायं कलाचीं° ९६
पुरं निषादाधिप° ६६
पूर्णेन्दुकान्तिवदना १८४
पूर्णेन्दोः परिपोष° २११
पूर्णेन्दोस्तव संवादि १८२
पूर्वानुभूतं स्मरता ४३
प्रकाशस्वाभाव्यं ७
प्रतीयमानं पुन° ४८
प्रत्यादिष्टविशेष° २३०
प्रथममरुणच्छाय° २५
प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे १४०
प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः १०३
प्रमाणवत्वादायातः ८५
प्रयुज्य सामाचरितं ३५
प्रवृद्धतापो दिवसो° ४१
प्राप्तश्रीरेष कस्मात् २०४
प्रेयो गृहागतं कृष्णं १४३

फ

फुल्लेन्दीवरकाननानि ३१, ११०

ब

बद्धस्पर्ध° १०९
बालेन्दुवक्राण्यविकास° ४२, ४६, १५७

भ

भग्नैकावल्लरी° ७०
भण तरुणि रमण° ६, ७२, ७३
भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे १७
भास्वानेष जगत्यशेष° २१६

भूतानुकम्पा तव ८५
भूभारोद्वहनाय १७२
भ्रूभङ्ग रुचिरे ललाट° २३७
भ्रूलतानर्तकी १६८

म

मउलावतान्तिमते (?) २०६
मदो जनयति प्रीतिं १५८, १६३
मध्येऽङ्कुरं पल्लवाः २९
मन्मथः किमपि येन ९४
मय्यासक्तश्चकित° १०५
महासिधारा न १९८
महीभृतः पुत्रवतोऽपि १८५, १९८
माञ्जिष्ठीकृतपद्म° १८४
मानमस्या निराकर्तुं १५२
मानिनीजनविलोचन° ८
मालामुत्पलकन्दलैश्च २०२
मालिनीरंशुकभृतः १५८
मुखेन सा केतक° १८२
मृग्यश्च दर्भाङ्कुर° १०१
मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं १३६
मृदुतनुलतावसन्तः १६६
मुहुरङ्गुलिसंवृता° ११४
मैथिली तस्य दाराः २९, ३१
म्लानिं वान्तविषानिलेन २१८

य

यत्काव्यार्थनिरूपणं १९०
यत्र तेनैव तस्य स्याद् १९०
यत्रानुल्लिखिताख्यमेव १५
यत्रार्थः शब्दो वा २०४
यत्रोक्तेर्गम्यतेऽन्योऽर्थः २०७
यत्सेनारजसामुदञ्चति ५७
यथातत्त्वं विवेच्यन्ते १
यथेयं ग्रीष्मोष्मव्यतिकर° ९९
यस्मात्किमपि सौभाग्यं २४
यस्य प्रज्वलति प्रताप° १७९
यस्यारोपणकर्मणापि ९९
याञ्चां दैन्यपरिग्रह° १०९
याते द्वारवतीं तदा ९३
यान्त्या मुहुर्वलितमानन° १८४
यावत्किंचिदपूर्व° १०७
येन द्वितयमप्येतत् १
येन ध्वस्तमनोभवेन २०२
येन श्यामं वपुरतितरां ११४
यैर्दृष्टा सा न वा दृष्टा १८९
यो लीलातालवृन्तो ८६

र

रइकेलिहिअ° ३०
रञ्जिता नु विविधा° २१५
रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा २३१
रम्याणि वीक्ष्य २३०
रसपेशलम् १३८
रसभावतदाभास° १५१
रसवद्दर्शितस्पष्ट° १३५
रसवद्रससंश्रयात् १३७
राजकन्यानुरक्तं मा २२२
राजीवजीवितेश्वरे ७२
रामेन मुग्धमनसा १८४
रामोऽसौ भुवनेषु २६
रामोऽस्मि सर्वं सहे २५
राशीभूतः प्रतिदिनमिव १७५

रिपुतिमिरमुदस्यो° २५६
रुद्दस्य तइअणअणं १०३
रुद्राद्रेस्तुलनं ११
रूपकादिरलङ्कार° ९
रूपकादिमलङ्कार° ९
रोहन्मूलातिगौरै रुरग° २१९

ल

लग्नद्विरेफाञ्जन° १५७
लक्ष्यीकृतस्य हरिणस्य २३९
लावेण्यकान्तिपरि° १६७
लावण्यसिन्धुरप रैव १६९
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि १७७
लीनं वस्तुनि येन ११२, १२१
लीलाएं कुवलअं १०
लोको यादृशमाह १२७

व

वक्त्रेन्दोर्न हरन्ति ५६
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ११०
वाजिवारणलोहानां १४
वापीतडे कुडुङ्गा ६४
वामं कज्जलवद्विलोचन° २६, ७२
विचिन्तयन्ती यमनन्य° २२९
वियति विसर्पतीव १७७
विशति यदि नो ५५
विसृष्टरागादध° १९२
वृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये ८३
वेलानिलैर्मृदु° ६१
वेल्लद्बलाका घनाः ९५
वैदेही तु कथं ११३
व्यतिकर इव भीमो २३४
व्याघ्रानभीरभिमुखो° २३९
व्रीडायोगान्नतवदनया २८

श

शक्यमोषधिपते° १८०
शरीरं जीवितेनैव २४
शरीरमात्रेण नरेन्द्र ६४
शशिनः शोभातिरस्कारिणा ९१
शस्त्रप्रहारं ददता १९३
शापोऽप्यदृष्टतनया° २४१
शास्त्राणि चक्षुर्नवम् ११०
शीर्णघ्राणाङ्घ्रि° ७३
शुचिशीतलचन्द्रिका° ९१
शुचि भूषयति श्रुतं १६२
शृङ्गेण च स्पर्श° ४३
शेषो हिमगिरिस्त्वं च १८९
शैलाः सन्ति सहस्रशः २२६
श्रमजलसेकज° ९१
श्रवणैः पेयमनेकै° २५०
श्लाघ्याशेषतनुं २०४
श्वासायासमलीमसा° ९८
श्वासोत्कम्पतरङ्गिणि ५९

स

संकेतकालमनसं २२१
संबन्धी रघुभूभुजां ८२
संरम्भः करिकीट° १५
स एकस्त्रीणि जयति २२१
सङ्क्रान्ताङ्गुलिपर्व° ६१
सञ्जेहि सुरहिमासो १२०
सत्स्वेव कालश्रवणो° ८९
सदयं बुभुजे महाभुजः १९३

स दहतु दुरितं ३०, १०३
सद्यः पुरीपरिसरेऽपि १८
समग्रगगनयाम° २२२
समविसमणिव्विसेसा १०७
सरलतरलतालासिका ७२
सरसिजमनुविद्धं २११
सरस्वतीहृदयारविन्द° ७१
सर्वत्र ज्वलितेषु वेश्मसु २३६
सर्वक्षितिभृतां नाथं २१०
स ललितकुसुम° २४०
सस्मार वारणपति° ९१
सिढिलिअचाओ जअइ १०३
सिविनविक्वेण १९५
सुगन्धि नयनानन्दि १९१
सुधाविसरनिष्यन्द २९
सुस्निग्धदुग्धधवलो° ८३
सुहअ विलंबसु २१३
सोऽयं दम्भधृतव्रतः २८, ३३, ९५
सौन्दर्यधुर्यं स्मितम् ७१
स्कन्धवान् ऋजुर्व्यालः १६७
स्तनद्वन्द्वं मन्दं ३२, १०९
स्नानार्द्रमुक्तेष्व° ४७
स्निग्धश्यामलकान्ति° ७८, ८८
स्नित्यत्कटाक्षे दृशौ ९५
स्मितं किंचिन्मुग्धं ११९
स्वपुष्पच्छविहारिण्या १७९
स्वमहिम्ना विधीयन्ते ९२
स्वल्पं जल्प बृहस्पते १९२
स्वशब्दस्थायि° १३७
स्वस्थाः सन्तु वसन्त° ७२, ७३
स्वाभिप्रायसमर्पण° २०१
स्वेच्छाकेसरिणः ३०

ह

हंसानां निनदेषु ३७, ५९, ७४, ११९
हिमपाताविलदिशो २०८
हिमव्यपायाद् ४६
हिमाचलसुतावल्ली° १६६
हिमाम्बुनिर्वृत्त° १७९
हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽथ २२१
हे नागराज बहुधास्य ६३
हेलावभग्नहरकार्मुक १९२
हे हस्त दक्षिण २०९
हे हेलाजितबोधिसत्त्व ५१, ५७

अन्तरश्लोक, संग्रहश्लोक आदिनी सूचि

अपर्यालोचितेऽप्यर्थे	२४
अपह्नुत्याप्यलङ्कार°	१७८
अभिधायाः प्रकाराणां	१८९
अयं स रसवन्नाम	१५७
आभिजात्यप्रभृतयः	६०
आयत्यां च तदात्वे च	५
इत्ययं पदपूर्वार्धं°	१०६
इत्यसत्तर्कसन्दर्भे	१
एकप्रकरणप्राप्त°	२३४
औचित्यचारुवचनैः	२३५
कटुकौषधवत्काव्यं	५
कथोन्मेषे समानेऽपि	२६१
कविकौशलसर्वस्व°	१५७
कैश्चिदेषा समासोक्तिः	२१०
जगत्त्रितयवैचित्र्य°	१
जकक्रीडादिकाख्यान°	२४४
तस्य लोकोत्तरोत्कर्ष°	१५३
न प्रेयसो विरुद्धः स्याद्	२२१
निरन्तररसोद्गार°	२३१
प्रसिद्धो वस्तुधर्मो यो	१५३
मार्गानुगुण्यसुभगो	२३
यथातत्त्वं विवेच्यन्ते	९
यस्मात्किमपि सौभाग्यं	२४
येन द्वितयमप्येतत्	१
रसस्वभावालङ्कारा	१२८
वक्रतायाः प्रकाराणामेकोऽपि	१२८
वक्रतायाः प्रकाराणामौचित्य°	११४
वक्रतोल्लेखवैकल्यं	२६१
वाचो विषयनैयत्यं	२
वृत्त्यौचित्यमनोहारि	२३
वाच्यावबोधनिष्पत्तौ	२४
विध्वस्तव्यसनानां यो	२५४
विचित्रभङ्गीसंचार°	२५३
विवक्षाविषयो धर्मः	२००
शरीरं जीवितेनेव	२४
समसर्वगुणौ सन्तौ	९
स्वमनीषिकयैवाथ	१
स्वमहिम्ना विधीयन्ते	९२
सातिरेकरसोत्सेक°	२५७
सा काप्यवस्थितिस्तद्वद्	२३